

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

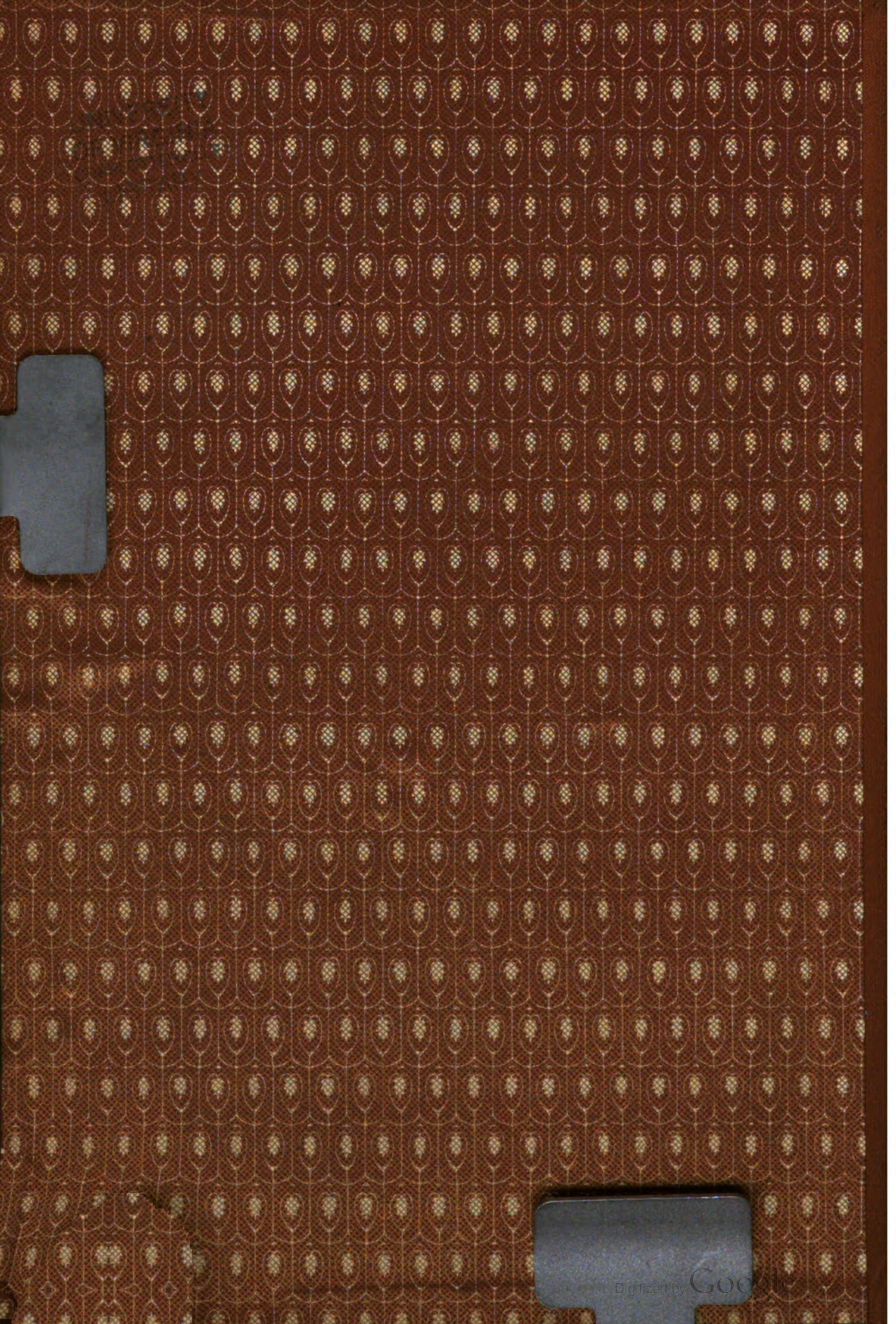
About Google Book Search

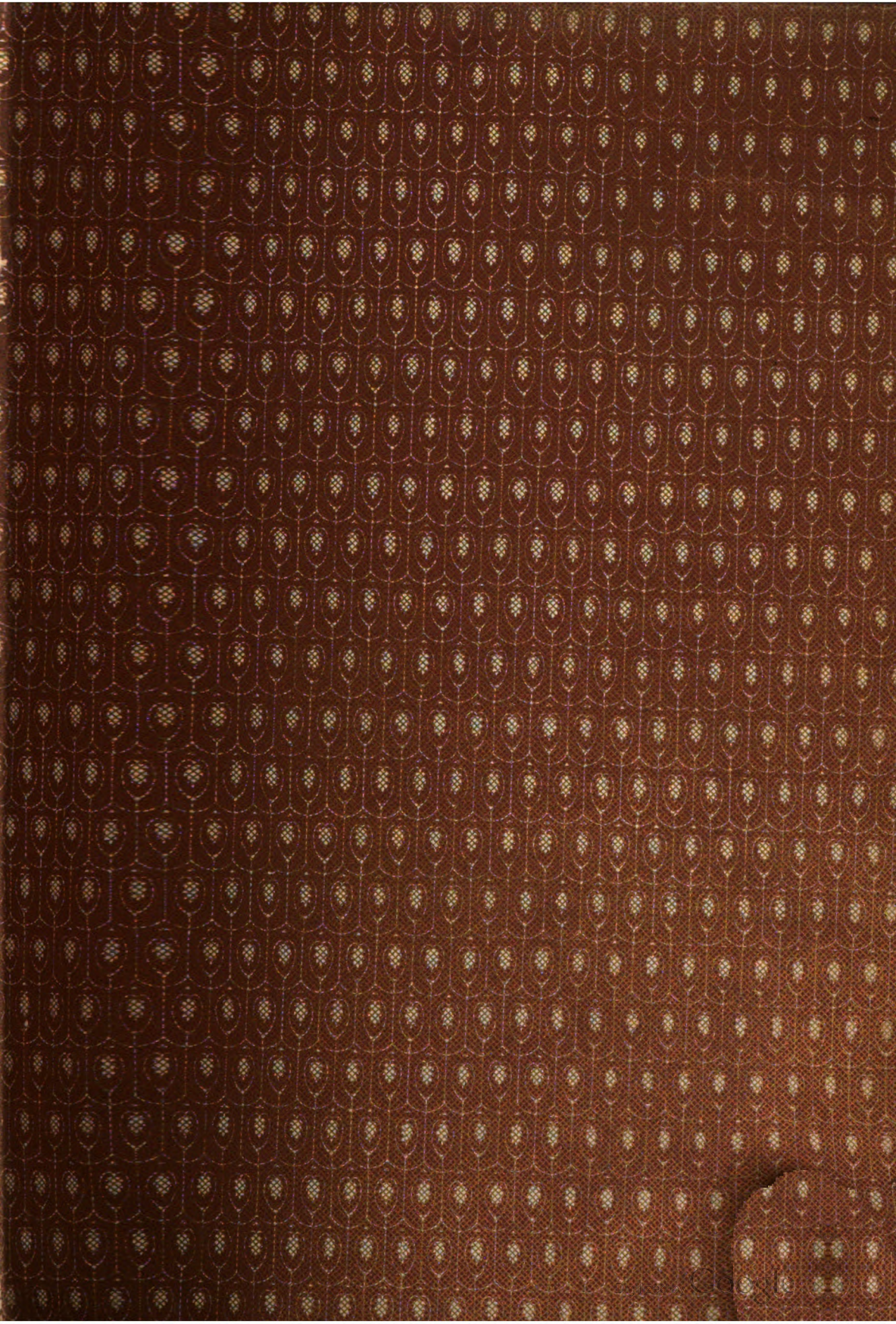
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

University of Virginia Library
DK:508.7;H686;1904 T.2
ALD Istorii Ukrainy-Rusy / Myk

YX 001 187 840

40202

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

Бібліотека Громади Кубанців в ЧСР.
Хронолог. И. <u>726</u>
Системат. N. _____

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Т О М ІІ.

ХІ—ХІІІ ВІК.

ВИДАННЕ ДРУГЕ, РОЗШИРЕНЕ.

У ЛЬВОВІ, 1905.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

DK
508
.7
- H686
1904
t. 2

Сей другий том Історії України-Руси складасть ся з двох частин. Перша (глави I—III) подає історію розкладу й упадку Київської держави, аж до повного ослаблення державного життя в Київщині в середині XIII в. Друга частина містить спеціальні огляди українських земель за XI—XIII віки, їх місцевої історії й життя (глави IV—VI), та історію чорноморських степів, що стоїть в ріжних, досить тісних звязках з історією України (гл. VIII). Історія Гадицько-Волинської держави XIII—XIV в., що була політичною й культурною спадкоємницею Київської й протягнула самостійне державне життя українсько-руських земель ще на столітє по упадку Києва, та огляд життя східної України за столітє, від середини XIII до середини XIV в., входять до третього тому, так само і загальні огляди суспільно-політичного устрою та культурного життя й побуту українських земель з часів самостійного державного життя.

В порівнянню з першим виданнем, що вийшло в кінцем 1899 р., друге видання сього тому має деякі відміни і з формального боку, і що до свого змісту. Для більшої одноцільности переніс я до сього тому огляди західних українських земель, що в першій виданню містилися в томі третім; окрім того, як взагалі в сім другім виданню, перенесені під текст всі поменьші нотки, в першій виданню подані по тексті. Окрім загальної ревізії текста, розширено його введенням подробиць, характеристичних для сучасних відносин і життя. Для перегляду додано при кінці реєстр київських князів. Додано новішу літературу й згадано важніші результати її. Їх виправді не багато — історія Київської держави мало студіюється останніми часами; те що я від себе міг нового принести до сєї книги, теж переважно належить до другорядних деталей.

Прошу вважати на друкарські похибки, вказані при кінці книги.

У Львові, март 1906 р.

I.

Я р о с л а в.

В попередній частині своєї праці я оглянув процес утворення давньої Руської, Київської держави. Часи Володимира Святиго, чи Великого, були кульмінаційною точкою цього процесу будови, завершенням, так би сказати — його механічної еволюції, його зросту. Процес, який в противність цьому механічному процесу можна б назвати хемічним — що все вводив в склад і жите київських провінцій вироблені еволюцією Київської держави норми і явища політичні, суспільні, правні, культурні — сей внутрішній процес протягом дальших століть розвивався ще сильніше, ще інтензивніше. Сей час, особливо XI—XII в., то час найбільшого розвитку київського князівсько-дружинного устрою в поодиноких землях, час найбільше інтензивного політичного життя, час розцвіту староруської культури, штуки, письменства, виплеканого Київом. Але сам державний організм, очевидно, слабнув і упадав: слабла його внутрішня звязкість, його життєва енергія й екстензивна сила. Розпочинається сей процес розкладу своєї державної будови, такий же повільний, як і процес будови, з такими ж періодами ослаблення, коли сей розкладовий процес задержувався або наче й переривався. З такими періодами застою та перервами потягнув ся він майже цілі два століття.

Два головні моменти зазначають ся в сїм процесі. Перший — се відокремлення поодиноких земель давньої Руської держави та ослаблення звязків між ними. Другий — ослаблення самого її політичного центра — Києва. В сих напрямках агонія давньої Руської держави закінчила ся вповні вже в середині XIII в., але завдяки сформованню в українсько-руських землях нового політичного центра, що притягнув до себе західну частину її земель

(Галицько-волинська держава), державне жите на Україні протягло ся ще століте довше.

Застої чи перерви в сїм розкладовім процесї робили ся наслідком більш або менш щасливих змагань поодиноких членів київської княжої династії до відновлення давньої державної системи, залежности давніх провінцій від Київа. Сї змагання протягом більш як столітя від смерти Володимира затримують або звільняють сей процес розкладу й упадку Київської держави. Але вернути її назад, до відносин часів Володимира не удавало ся — як взагалі не вдають ся такі змагання обернути назад колесо історичної еволюції¹⁾.

На початку сього періода стоїть власне така особа — кн. Ярослава, що потрапив майже в цілости відновити державу свого батька й удержати її в своїх руках протягом досить довгого часу. Але й його князювання, коли дивити ся на нього в звязку цілого процесу, було тільки періодом реакції, перерви, застою в тїм процесї розкладу. Нагадуючи дуже близько часи Володимира, князювання Ярослава було вже ослабленою копією їх. Се був проблеск енергії, сильний, визначний тому, що ще сам процес розкладу був у початках — але з тим усїм часи Ярослава входили вже в часи розкладу й упадку старої Київської держави.

Як то часто бувало з такими славними будівничими держав і „абирачами земель“, Володимир цілий вік попрацювавши коло відбудовання і зміцнення розсипаної руської державної храмини, нічого не зробив, щоб забезпечити її від нової розсипки по своїй смерті. Династичний звязок, положений ним в основу державної системи, хоч вносив певну органічну одність в сю систему, далеко не забезпечав її політичної одноцільности. В сїм мав нагоду переконатись і сам Володимир. — Наші джерела переховали нам два факти: син Володимира, Святополк туровський в спілці з тестем Болеславом в. кн. польським готував повстанне на батька, але Володимир завчасу довідав ся, увязнив сина і тримав його потім коло себе. Другий син, Ярослав новгородський вийшов із послухности батькови, перестав платити річну дань до Київа та почав стягати війська для боротьби з батьком. Володимир вмер серед приготовань до походу на неслухняного сина — „Богъ не дасть

¹⁾ Літературу історії Київської держави XI—XII вв. див. в примітці 1.

дьяволу радости“²), а обидва сї Володимировичі, очевидно — найбільш енергічні й амбітні між братами, слїдом виступили кандидатами на ролю свого батька — збирачами батьківських земель і претендентами на київський стіл. Не задовольнивши ся підручним становищем при батьку, ще менш могли вони помиритись із другорядною ролюю при котрімсь із своїх братів, і так виникає крївава усобиця в Володимирській династїї зараз же по його смерті.

Хороба захопила Володимира серед плянів походу на Ярослава. Він був іще не старий, але хороба скрутила його, видно, сильно, так що він покликав собі до Київа одного з молодших синів — Бориса з Ростова. Джерела наші просто згадують, що перед смертю Володимира Борис був у Київі, але маючи свою власну волость, Борис, очевидно, з'явивсь у Київі не випадково, а на поклик батька. Се покликання можна б розуміти на двое: або Володимир навмисно покликав собі до помочи одного з молодших синів, щоб з тим не вязати справи наступства на київськїм столї, або — зразивши ся до старших синів, задумав дати київський стіл власне сьому молодшому і прикликав його, щоб передати йому Київ по собі. Остатнє здасть ся більш правдоподібним з огляду на те, що Бориса уважали в Київі кандидатом на батьківський стіл, та мабуть і сам він так дивив ся на себе. Але в такім разі Володимир дуже зле приготував ґрунт своему спадкоємцю, та й взагалі лишив справу київського стола в як найнепевнішому станї.

Володимир вмер 15 липня 1015 р., очевидно — зовсім несподівано не тільки для себе самого, а й для свого двора. Його правдоподібний вибранець і наступник Борис як раз висланий був з Київа на Печенїгів, що як доносили, прийшли в пограничні, переяславські землі; вислав його туди батько. В Київі натомість перебував Святиполю, притриманий батьком. Таким чином в момент смерти Володимира в руках Бориса було київське військо — „дружина і вої“, як рахує Нестор — разом 8000, а сам Київ в руках Святиполка. Ситуація, як бачимо, була дуже непевна.

Подїї по смерті Володимира описані в двох аґіографїчних утворах: Несторовім „Чтению о житии и погублении блаженную страсготерпцю Бориса и Глѣба“ і анонімнім „Сказанию страсготерпцю святую мученику Бориса и Глѣба“ (автором його зви-

²) Іпат. с. 90.

чайно уважають мніха Якова¹⁾; з останнім безперечно стоїть в звязку оповідання Початкової літописи — переважно думають, що літописець використав се анонімне Сказаніє, хоч сї відносини лишають ся все ще не вповні ясними²⁾). Обидва утвори написані дуже шабляново, особливо Несторове; обидва мають на меті змалювати Бориса і Гліба ідеалами християнської покори і незлобности, відповідно загальному, канонізованому погляду на них. В 2-ій половині XI в., серед боротьби князів, а спеціально молодших — „ізгоїв“ із старшими, суспільність ідеалізувала Святиополкових братів, як приклад для пізнійших княжих генерацій; егоїстично ставши по стороні спокою, себ то по стороні старших князів, *beatorum possidentium* (хоч молодші переважно мали правду по своїй стороні), суспільність поставила політичним ідеалом покору молодших князів старшим і втіленням її зробила Бориса і Гліба. З сею тенденцією змалювали їх історію і Нестор і т. зв. Яков, і замість живих осіб дали нам манекини. Не кажучи вже за зовсім мертву, видуману фігуру Гліба, поступованне Бориса вийшло теж ненатуральним, не живим, і навіть не надто християнським; він відразу предчуває (не знати з чого) смерть від Святиополка і в якійсь фаталістичній безрадности жде її, тішучи ся перспективою мучеництва. На наше щасте, агіограф сам не видержує свого малюнка, і подекуди виступають з нього подробиці живих подій і людей; я спинюсь тому на сих оповіданнях трохи більше.

Оден варіант оповідання вносить непевність в двірську ситуацію в момент смерти Володимира. Смерть Володимира на разі затаїли; т. зв. Яков каже, що се вчинив Святиополь, літопись — що вчинили се двірські крути з огляду власне на Святиополка, що тоді як раз був у Києві. Авторитет обох звісток

¹⁾ Видані Срезневским 1860 р. н. т. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ, з кодекса XIV в. Несторове Чтеніє з кодекса XII в. видав Бодянский в Чтеніях Московских 1859 т. I, і особно, „Сказаніє“ т. зв. Якова тамже 1870 т. I, нове виданне тамже 1879, II. Літературу авторства мніха Якова див. в I т. Історії с. 549.

²⁾ Порівнянне літописного оповідання з Сказанієм зробив свого часу Білярский: Загачаніє о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ літописи (Записки акад. наук. 1862). Проф. Голубовский вказав недавно на залежність літописного оповідання від старої служби Борису і Глібу, чи її джерела — відмінного від Сказанія — його статя Служба св. мученикамъ Борису и Глѣбу въ Иваничской минѣѣ (Чтенія київські т. XIV). Саму службу, з мінеї с. Іванич (на Волини) XVI в. видав д. Бугославский *ibid.*

майже однаковий при теперішнім стані наших відомостей¹⁾, але літописна версія має більш фактичної правдоподібності за собою: Святлополк, що в ролі політичного арештанта перебував у Київщині, не міг бути таким паном ситуації на Володимировім дворі, щоб у момент смерті батька розпоряджати ся на нім. А літописна версія значить, що двір Володимира був противним Святлополку; чи як раз був по стороні Бориса — не знати, але се дуже правдоподібно, коли київська дружина уважала Бориса кандидатом на київський стіл. Дуже правдоподібно, що його взагалі уважали батьківським вибранцем.

Але потайти смерть Володимира — щоб вигадати час для Бориса, можна було дуже не довго. Вість зараз рознесла ся, Володимира тоді вивезли до церкви, а Святлополк зараз оголосив себе київським князем. З київських міст він мав якісь спеціальні впливи у Вишгороді; досить правдоподібний здогад, що батько міг його там посадити, випустивши з в'язниці. Вишгородські бояри, чи „боярці“, як згорда прозиває їх київський літописець, заявили Святлополку свою повну відданність, і серед них він вибрав потім убійників Бориса. Потайки порозуміваючи ся з Вишгородцями, Святлополк явно каптував собі Киян, роздаючи їм дарунки — з батьківської скарбниці, „отча богатства“, „ов'їмь корьзна, а другим кунами, и роздая множество“²⁾. Але Кияне поводили ся з резервою, з огляду на те, що військо було з Борисом: „яко братья ихъ быша с Борисомъ“; очевидно — Бориса уважали претендентом. Так на нього дивилось і військо: по літописи, батькова дружина, довідавши ся про смерть Володимира, заохочувала Бориса йти на Київ: „се дружина у тебе отня и вои; понди, сади в Києвѣ на столѣ отнѣ“.

Вість про смерть Володимира' наспіла до Бориса, коли він вертав ся з походу: Печенігів він не знайшов³⁾. Святлополк слідом

¹⁾ Навіть прийнявши, що в літописі увійшли відомости Сказання, можемо припустити в літописнім варіанті свідому поправку. В усіх редакціях літописи маємо сей варіант.

²⁾ Ми маємо про се дві згадки. Одна в Сказанню і в літописі, в оповіданню перед убійством Бориса. Друга є в літописі тільки, перед походом Ярослава — вона більш деталічна, але ампліфікує слова Сказання: Святлополк же окаянныи нача княжити в Києвѣ (с. 60), що повторяють ся в обох разях; очевидно, се тільки дублет спільної звіткы Сказання і літописи про каптуване Киян.

³⁾ Нестор каже, що вони завернули ся, почувши про похід Бориса (с. 12), але фраза дуже риторична і тому не конче певна.

дав йому знати про своє князівство, заявляв охоту бути в згоді з Борисом і причинити щось до його волости. „Лестно, а не истину глаголаше“, поясняє Сказание; але се не знати: плян убийства міг у Святиполка бути, але не конче, і його могли викликати доперва дальші події, а з початку міг він і щиро бажати компромісу¹⁾.

Борис, вертаючи ся, став з військом коло Переяслава на р. Альті, день їзди від Київа. Се стоянне на Альті, що потягло ся кілька день²⁾, в такій грізній ситуації, під Київом, мусіло, розумієть ся, дуже занепокоїти Святиполка. Коли супроти оголошення князем Святиполка та пропозицій зроблених ним Борису, сей ані не спішив ся до Святиполка до Київа, ані їхав до дому — до Ростова, а стояв з військом під Київом, то се може мати тільки одно значінне — що він не хотів капітулювати перед Святиполком, і се досить тяжко погодити в тим смиренним настроєм, який надають Борису агіографічні писання. Автор Сказання, що попробував психологічно умотивувати поведженне Бориса, стрів ся з сею трудностю і досить сильно заплутав ся в своїй психології: Борис не хоче йти до Київа, боячись, що може підпасти намовам і повстати на Святиполка; військо полишило його, коли він не згодивсь йти на Святиполка, і він лишив ся сам із отроками — чекати убийць від Святиполка³⁾. Найбільш просте і натуральне об'ясненне було б, — що Борис, маючи військо в руках, не хотів мирити ся з князівством Святиполка, як з довершеним фактом, але й не відважив ся йти просто на Київ. Тим часом військо, чи то зневіривши ся в здібностях свого проводиря, чи то скаптоване Святиполком, полишило Бориса, і коли він зістав ся з самим своїм двором, Святиполк наслав убийць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним. Се убийство Бориса стало ся на десятий день по смерти Володимира.

Покінчивши з Борисом, Святиполк теж саме зробив з Глібом князем муромським і Святославом князем деревським. Гліба вбито під Смоленськом; Святослава по дорозі в Угорщину, десь

¹⁾ У Нестора Святиполк ще за життя Володимира задумує убити Бориса, але се, розумієть ся, звичайне перетемненне фарб.

²⁾ Володимир вмер 15 липня, Бориса вбито 24; вість про смерть Володимира дістав він вже вертаючи ся з походу і на Альту міг прибути вже 17—18. Дати смерті Бориса і Гліба подані згідно у Нестора і т. ав. Якова (17, 20, 52, 58) і сходять ся з днями тижднів, поданими в них; правдоподібно, вони оперті на церковних записках і не мають в собі нічого непевного. ³⁾ Вид. Срезневского с. 45.

коло Карпатів¹). Літопись надає Святополку плян перебити всіх братів: яко набью всю братью мою и приму власть Рускую единь²). Але чи був у нього дійсно такий турецький плян, сього з певністю сказати не можна. Подібно як вище пояснили ми смерть Бориса його претензіями на київський стіл (а що найменше — можна говорити напевно про підозріння Святополка про такі претензії), можна й смерть Гліба та Святослава пояснити спеціальними причинами. Гліб був рідний брат Бориса — від одної матери, було їх тільки два, він отже був найблизшим местником за смерть брата; що він робив у Смоленську, де його вбито, не знати (пояснення, які дають нам джерела, нічого не варті)³), але може щось і робив таке, що могло Святополка привести до убийства. Убито Гліба вже згодом — шість тижнів по смерті Бориса. Що до Святослава, то він був сусідом Святополка в його давнім Туровським князівстві, міг мати від тоді спеціальні рахунки з ним, а тепер був сусідом київської волости Святополка, і Святополку міг заваджати сей близький сусід так само, як завадив Олег його стрію Ярополку. Хто то з рештою знає, що могла значити й ся втікачка Святослава до угорського короля. В усякім разі се в останнє Деревська земля була прилучена до Києва, більше її не відділяно в осібний уділ: очевидно, се було занадто не вигідно для Києва.

Хоч ми не маємо права признати Святополкови того турецького пляну, який надає йому літопись — порізати всіх бра-

¹) Про традицію місцеву (з під Гребенова, на верхівях Опора, де має тепер бути ур. Святословія, потік Святославчик і могила „якогось Святослава“) див. в книжечці К. Устіановича Три цікаві загадки, Чернівці 1902, с. 72 і далі. ²) Іпат. с. 98.

³) Тут є дві версії. По т. зв. Якову і літописи Святополк покликав Гліба до Києва, що, мовляв, батько хорий, і Гліб поїхав з Мурома Волгою, потім на Смоленськ — до Києва (маршрут не дуже натуральний!), і тут під Смоленськом його вбили. По Нестору Гліб був при батьку, але довідавши ся про замісли Святополка на Бориса, втік „на полунощныя страны, суццю иному тамо брату святому“ (с. 11), але Святополк послав наздогін убійників і ті „вслѣдовавши въ кораблци борзы, гнаша по святемъ Глѣбѣ дни многы“ (с. 17), а здогонивши, вбили 5 вересня. Ся ріжниця показує, що властиво про обставини Глібової смерті в 2-ій пол. XI в. нічого не знали крім того, що вбили його коло Смоленська, і то 5 вересня. А ся дата — шість тижнів по смерті Бориса, не згоджуєть ся з обома об'ясненнями: задовго се і для дороги з Мурома перед вістю про смерть Володимиря, і для втікачки з Києва. Що ж робив Гліб той час, і для чого опинивсь він у Смоленську, на се можна відповідати тільки ріжними здогадами — нпр. про його пляни мести за брата, боротьби з Святополком, і т. и.

тів, щоб опанувати всю Руську землю, за те нема причин заперечити сього останнього: охоти злучити в своїх руках всі батьківські волости та відбудувати Руську державу, що розділилась тепер знову на кілька самостійних князівств. Се значило тільки повторити роботу батька — Володимира; ся ідея висіла в повітрі, і кождий енергічний син свого батька мусів її мати. Святиполк по смерті Батька опанував разом з Київом мабуть і цілу Сіверщину (Чернигів і Черяяслав), вернув собі Туровську волость (коли вона була відобрана у нього), по смерті Святослава здобув Деревську землю, після Бориса і Гліба — східні волости Оки й Волги. Може бути, що прилучив він іще якісь волости, котрі кілька років півнійше бачимо без князів: так безперечно вже 1018 р. була без князя і певно належала до Києва Володимирська волость (Волинь і західні краї); не відомо коли прилучено до Києва Смоленськ (може в звязку з убийством Гліба?). В усякім разі в руках Святиполка була вже добра половина батьківських земель, і сей успіх, розуміть ся, мусів тільки заохотити його до дальшого „збирання“ земель. І се треба сказати, що невважаючи на занадто вже прості способи сього збирання, як би Святиполку удало ся довести свій плян до кінця, суспільність би певно помирила ся з ним і забула б єї способи, як забувала нераз пізнійш і ранійше, а перейнявши батьківську політику протегування церкви, знайшов би Святиполк собі місце між иньшими „христілюбцями“. Але пляни його не справили ся, щасливий противник перейняв ролю христілюбця, канонізацією Бориса і Гліба запечатав політичні злочини Святиполка, і сьому останньому на долю зісталась назва „окаянного“ (проклятого), Каїна, та перекази, що його гнала скрізь манія переслідування і що з могили його йде тяжкий сморід „до сихъ дний“, — „се же Богъ показа на показаніе княземъ рускимъ, да аще сице же створять, се слышавше, ту же казнь примуть“¹⁾).

Противником Святиполка виступив Ярослав. Смерть Володимира застала його серед приготовань до війни з батьком: він спровадив собі варязьке військо і, очевидно, не сподівався, що хвороба батька буде останньою. Розуміть ся, сама вже вість про смерть Володимира повинна була розбудити в сїм властолюбнім князю охоту до батьківського стола. Але слїдом за нею приходили вісти про смерть Бориса, Гліба, Святослава, і вони могли тільки

¹⁾ Іпат. с. 102.

ше більше роздражнювати в Ярославі охоту побороти ся з непербірчивим „збирачом“¹⁾.

Та вісті про смерть Володимира і смерть братів застали Ярослава серед досить крутих обставин: саме тоді Новгородці зробили були повстання та побили щось трохи Ярославових Варягів, і Ярослав задав кроваву баню „нарочитим мужам“ сього повстання. Тим часом тепер треба було готовити сили до боротьби з Святиполком, і сей конфлікт був дуже не на місці. Ярослав постарав ся помиритись з новгородською громадою, і се йому дійсно удало ся: Новгородці піддержали Ярослава в його боротьбі з братом дуже енергічно. Які тут були мотиви, трудно вгадати; могли се бути надії на богату заплату з київської здобичи і контрибуцій, або обіцянка уступок в місцевій, новгородській управі, чи ще щось иньше. Досить, що Новгородці не тільки взяли участь в сїм поході Ярослава на Святиполка, але й пізнійше, коли Святиполк з Болеславом вигнали Ярослава з Київа, Новгород не тільки вібрав нове військо, але й наложив на себе контрибуцію, аби найняти Варягів²⁾.

¹⁾ По Сказанію Ярослав довідав ся, від сестри Предслави, заразом про смерть батька і про убитє Бориса: „отець ти умерль, а Святиполкъ ти сѣдить в Києвъ, убивъ Бориса, а на Глѣба послалъ“ (с. 60), а по деяким версіям літописи — і про смерть обох братів: „отець ти умерль, а братья ти избѣна“ (1 Новг. с. 82). Останнє — тільки недокладна, зовсім неможлива парафраза Сказанія (його варіант задержав ся в північній редакції й деяких полудневих — Хлебнік. і Погод.); але й оповідання Сказанія зовсім неправдоподібне: при живих вносінах Київа з „верхніми“ землями не можна припустити, щоб до Ярослава дійшла разом вість про смерть батька і брата, розділену десятьма днями, а тим більше — і про висланнє убійників на Глїба. Очевидно, оповідання стратило вже хронологічну перспективу подій, і його деталів в сїм не можна брати дуже серіозно.

²⁾ Давнійші новгородські літописи в звязку з сими заслугами Новгородців для Ярослава ставлять наданнє Новгородцям „правди і устава“ — правного кодексу „Руської Правди“ (2-а редакція 1-ої Новгор., Софійська і пізнійші копіляції — Воскресенська, Тверська, Ніконівська — то під 1018, то під 1019, то 1020 р.). Се розуміть ся, пізнійша комбінація. Але натомість виставлено здогад, що Новгородці дійсно дістали тоде якусь конституційну хартію (див. нпр. Костомарова Сѣвернорусскія народоправства I гл. IV). Справді, ми маємо вже в XII в. традицію про якусь новгородську конституційну хартію (без імени князя, розумію Лавр. с. 343 = Іпат. с. 383: „издавна суть свобожени Новгородци прадѣды князь нашихъ“), а пізнійше Новгородці покликували ся на Ярославові грамоти (нпр. 1 Новг. с. 229—230, 236). Але ще Соловйов у своїй дисертації Объ отношеніяхъ Новгорода къ вед. князьямъ, 1846, довів, що

Ярослав вибрав ся на Свѣтополка не скорше як на весну 1016 р. Ішов з новгородським військом і варязьким полком¹⁾. Свѣтополк ужив до помочи Печенізьку орду (се перший звістний нам факт такого уживання турецьких орд). Війська стрінули ся на Дніпрі під Любечом і довго стояли нерішучо (по літописи — аж три місяці!)²⁾, аж почали ся приморозки, і вода почала замерзати. Нарешті Ярослав відважив ся перейти за Дніпро на ворога: переказ, захований в Сказанні і в літописи оповідає, що Новгородці були роздраженні глузуваннями ворогів, що прозивали їх теслями, а Новгородський переказ додає, що Ярослав мав шпівнів в Свѣтополковім таборі й ті під той час дали йому знати, що прийшов добрий час для нападу. Напад удав ся. Позиція Свѣтополка була невигідна. Печенізька орда була відривана від його війська, і завзята, кривава битва закінчилась побідою Ярослава.

Сказаннє каже, ще Свѣтополк по Любецькій битві подав си до свого тестя і союзника — Болеслава польського, а Ярослав просто „сѣде в Києвѣ на столѣ отни“. Але в одній з версій Найдавнійшої літописи³⁾ Свѣтополк тікає насамперед до Печенігів, і в літописних компіляціях ми дійсно маємо під найближшим роком (1018 р.) звістку, що Печеніги приходили під Київ, уже за пановання в нїм Ярослава, але цілоденна битва закінчилась побідою Ярослава⁴⁾. Хоч ся цілоденна подробиця дуже при-

головні моменти новгородської конституції виробились аж пізнійше, не на основі якоїсь Ярославової хартії. Навіть річна данина до Києва, по словам літописи, давала ся з Новгорода і далі, до смерти Ярослава (Іпат. с. 13), так що ми не можемо вказати нічого, що могло б бути предметом Ярославової хартії, актом спеціальної вдячності його Новгородцям.

¹⁾ Сказаннє і літописи північної й полудневої редакції (і північній компіляції) рахують Варягів 1.000, а новгородського війська 40.000, натомість Новгородська (2 ред.) тільки три тисячі Новгородців, разом 4.000 (с. 83, теж у збірнику Амвразки с. 40). Звістка Новгород. л. правдоподібно, поправляє число, що вдалось за-великим, і дійсно за велике, але знов і 4.000 для такого далекого й небезпечного походу трохи за мало.

²⁾ При тодішніх способах війни в тім нема нічого неможливого. Поправка Татіщева на 3 тижні не авторитетна.

³⁾ В 1-ій Новгородській.

⁴⁾ Соф. с. 132, Воскр. І с. 325, Нікон. І с. 75. Архангелогородський літописець дає ще більш підовірілу подробицю: „Сѣтное и до сего дни словеть“ (від сеї битви) — се очевидно Сітомль, де потопили ся Печеніги під час битви 1036 р., але ся подробиця може бути і припущенням, бо по інших компіляціях її нема. У всякім разі ся звістка мусить бути принята cum grano salis. Що до 1 Новг., то в другій редакції

гадує битву 1034 р., але відкинути сю звістку з легким серцем не можна, і вона в зв'язку із згадкою про втікачку Св'ятополка до Печенігів насуває гадку, що Св'ятополк наперед спробував ще побороти ся з Ярославом за допомогою Печенігів, і аж по сій новій невдачі подав ся до Болеслава. Є деякі натяки також і на те, що Ярославу в Київом не пішло так дуже гладко¹⁾. В усякім разі Київ, певно, мусів оплатити контрибуцією богату заплату, котрою віддячив Ярослав Новгородцям (по новгородській літописи сільські вояки дістали від нього по гривні — півфунта срібла, а старші — старости, і міська міліція — по 20 грив.).

Опанувавши Київ, Ярослав очевидно надіав ся удержатись при нім, бо зараз зайняв ся його реставрацією після пожежі. На місці церкви св. Софії, що згоріла при його вході, розпочав він будову нової²⁾. Против Св'ятополкового союзника Болеслава, до котрого удав ся Св'ятополк, Ярослав увійшов в союз з німецьким цісарем: змовивши ся з цісарем, чи на його заклик, ходив він 1017 р. походом на Болеслава (десь при кінці літа чи на початку осені); але особливої енергії в тім не показав: похід скінчив ся на тім, що Ярослав узяв тільки якесь польське місто³⁾. Слідом одначе Болеслав уложив згоду в цісарем (жовтень 1017 р.) і звернув ся проти Ярослава. Ми бачили, що він ще за життя Володимира розпочав був війну з Русію; тепер піддержуючи свого зятя, він надіявсь, очевидно, на територіальні здобутки для себе. Літом 1018 р. він рушив разом з Св'ятополком на Русь; окрім польського війська Болеслав з Св'ятополком мали при собі наємні

ізясно контамінацію: з початку бачимо коротеньку записку, де Св'ятополк біжить, згідно з ширшою версією літописи, „въ Ляхи“, потім ширше оповідання — з 1 редакції Новгородської л., де Св'ятополк тікає „въ Печенігы“ (Новг. с. 83—4).

¹⁾ Перше — що літописна записка датує вхід Ярослава до Київа 1017 р., отже се мало стати ся на весну 1017 р., значить, як здатись на докладність сього датовання — кілька місяців по любецькій битві. Друге — при сій вході стала ся в Київі велика пожежа, що понишила багато церков (Іпат. с. 100, Лавр. с. 138, пор. Тітмара VIII, 16), і се моглоб вказувати на неконче спокійний характер переходу Київа під власть Ярослава, хоч можна б припустити й просто припадковий огонь.

²⁾ 1 Нов. 89.

³⁾ Thietmari VII. 48, текст неясний: *nilque ibi* (у Болеслава) *ad urbem possessam proficisse*. В 1 Новг. під 1017 р.: „Ярославъ иде къ Берестію“. Сю звістку трудно прикласти до війни Ярослава в Св'ятополком 1018 р., скорше належить зв'язати з сею згадкою Тітмара; з того б вийшло, що Ярослав напав на забузькі землі Болеслава.

ватаги Німців (300 мужа) і Угрів (500), а Сьвятополк знову взяв до помочи Печенізьку орду: вона мала, видно, напасти на Київщину з полудня, тим часом як польське військо йшло від Волини (Тітмар рахує сю Печенізьку орду на 1000 мужа, але се виглядає трохи за мало)¹).

Ярослав, очевидно, сподівався сього походу і стрів його недалеко руської границі, над Бугом під м. Волинем; по словам Сказання окрім військ з полудневих своїх волостей він мав Новгородців і варязький полк. Знову ворожі війська стоять по обох боках ріки й докучають одно одному глузуваннями — тільки сей раз в переказі провокують Болеславових вояків Ярославові люде, і битва, що стала ся тут, під Волинем (22/VII), була дуже нещаслива для Ярослава²): прихильне для нього Сказання оповідає, що він мусів тікати куди видно і тільки з чотирма вояками прибіг у Новгород, та хотів звідти тікати за море. Але сучасник Тітмар нічого не згадує за таку крайню ситуацію, навпаки — у нього Ярослав слідом веде далі боротьбу з Сьвятополком: нім союзне військо опанувало Київ, Ярослав уже розпочав наново війну і здобув явесь Сьвятополкове місто. Коли згадка Сказання не просте легендарне побільшення, то може вказувати тільки на оден короткий момент — безпосередно по волинській війні.

В кождім разі задержати успіхів союзників Ярослав не здолав. Міста, що лежали на дорозі союзників, себ то волинські та деревські, без дальшої боротьби піддавали ся Сьвятополку. Тільки в Києві була мабуть залога Ярослава, і його пробовано боронити. З поручення Сьвятополка Київ непокоїли частими нападами Печеніги; знову він сильно погорів; вкінці супроти головного війська союзників боронитись не міг і піддав ся. 14/VIII Сьвятополк з Болеславом увійшли до міста, де їх стріли з великою парадом (Тітмар каже спеціально за парадну стрічу митрополита). В руки побід-

¹) Про джерела й літературу кампанії 1018 р. див. прил. 2.

²) „Був у Ярослава Кормилець (пістун) і воєвода Будий, почав він глузувати з Болеслава, кажучи: от ми скинкою проткнемо твоє грубе череве — бо Болеслав був великий і тяжкий, ледво міг на коні сидіти. І Болеслав сказав своїй дружині: як вам від тих глузувань не прикро, то я і сам піду на погибель, і сівши на коня, поїхав у річку, а за ним його військо. Ярослав же не встиг урядити війська, і побив Болеслав Ярослава“. Замітний сей паралелізм в оповіданнях про битви під Любечом і під Волинем: в обох одні одних зачіпають, і хто зачіпає, той побитий. Сей паралелізм, дуже звичайний в поетичнім обробленю подій, вказує на устну, народну, чи поетичну традицію, як джерело обох оповідань, і їх тісну звязь між собою.

никам попала велика здобич; родина Ярослава теж попала в неволю; натомість Св'ятополкову жінку він вислав завчасу, очевидно — як заставницю, в свої дальші волости. До Ярослава (в сій справі б то) вислано посольства, вислано також від Св'ятополка і Болеслава посольство в Німечину й Візантію. Помічні війська Св'ятополк слідом відіслав, „тішучи ся, що тубильці вертались і показували себе вірними йому“.

Болеслав по короткім побуті теж забрав ся до дому, щедро обдарований зятєм, з великою здобичею і великим числом руських невільників. Важніше було, що Св'ятополк відступив йому західне руське пограниччя — в якій великості, літопись не каже, обмежуючи ся загальним і дуже неозначеним терміном Червенських городів („грады Червѣньскыя за собѣ“). Судячи по пізнійшим походам Ярослава (на Бересте, — „къ Берестью“), виходить, що Болеслав забрав Забуже — землі на лівім боці Буга; забрав мабуть і теперішню Галичину. Вже десь на початку падолиста Болеслав мусів бути дома, і побут його в Києві ледви трівав більше як місяць¹⁾.

Але триумф Св'ятополка був дуже короткий. По словам Сказання, Новгородці дали Ярославу спроможність найняти нові ватаги Варягів, зібравши у себе контрибуцію, і ще тієїж зими — 1018/9 р. Ярослав з великим військом рушив на Св'ятополка. Се захопило Св'ятополка, видко, неприготованим; принаймні Сказання не памятає якоїсь визначної битви: „придѣ Ярославъ на Св'ятополка и побѣди и, и бѣже Св'ятополкъ въ Печенѣгы“. Київщина знову перейшла в руки Ярослава. Згодом Св'ятополк з'явивсь знову з печенізькими ордами — десь не скорше, судячи по хронології

¹⁾ Що побут Болеслава в Києві був короткий, видно з того, що Тітмар ще записав поворот Болеслава (VII. 48), а умер 1 грудні; Галь натомість каже, що Болеслав пробув у Київщині 10 місяців; Карлович догадувався, що се перенесено на старшого Болеслава з походу 1069 р. Подібним способом уважав він за перенесену з походу 1069 і подробицю Сказання, що Св'ятополк казав побивати Ляхів, і се примусило Болеслава утікти з Київщини. Але се трохи трудніше перенести, бо оповідання Сказання може (кажу: може — з огляду на зв'язані з сею пам'яткою непевності) бути дуже близьке своїм часом до походу 1069 р. З огляду на слова Тітмара, що Болеслав *hilaris rediit* з руського походу, не може бути мови про те, щоб він мусів тікати; але нічого знов неможливого нема і в тім, що розквартированих на Русі Поляків десь побили, чи при Болеславі чи без нього, і се потім народня пам'ять зложила на Св'ятополка: „безумный же Св'ятополкъ рече: елико Ляховѣ по городомъ, избивайте“.

Сказання, як на весну 1019 р.; він ішов зі східних степів, від Сули. Ярослав стрів його з великим військом над Альтою — „покрыша поле Летское (альтське) обои от множества вой“. Стала ся тяжка битва — мали бити ся, від сьвіту зачавши, цілий день, трома наворотами, і вкінці побідив Ярослав, „Святополкъ же давъ плещи побѣже“. Він утік на захід, на Бересте, невідомо куди, і після того зійшов зі сцени. Кінець його невідомий: на нього, мовляв, напала манія переслідування, він перебіг Лядську землю, звідти прибїг в пустиню „межу Чахы и Ляхы“ і тут „испроверже животь свой злыи“ (с. 64), зіставивши по собі вище згаданий знак — тяжкий сморід, що йшов з його могили, на страх всім політичним убійникам.

Взагалі боротьба Ярослава з Святополком зробила сильне вражіннє на сучасників і була предметом ріжних поетичних і легендарних оброблень. В духовних сферах, завдяки канонізації Бориса і Гліба, ся боротьба придбала побожний характер і прикрашена подробицями релігійної легенди: Ярослав виступає местником за братів і кличе до Бога на Альті, аби пімстив ся над Святополком як над Каїном, положив на нього „трясеніє“ і Бог услухує його; в битві на Альті „мнови вѣрнии видяху ангели помогающа Ярославу“; Святополка по алтській битві покарав гнів божий ріжними чудесними способами¹⁾. З другого боку війна Ярослава і Святополка прикрашена була ріжними епічними подробицями в дружинних кругах; ми бачили вже по части сі оповідання, звязані з головними битвами й походами Ярослава і переховані в Сказанію, в пареміях служби Борису і Глібу, в літописи кївській і новгородській: він посилав до свого приятеля в Святополковім таборі спитати, що йому робити, бо меду зварено мало, а дружини багато, а той відповідає, що коли меду мало, а дружини багато, то треба в вечері дати, і Ярослав порозумів, що йому треба в вечері напасти на Святополка, і в ночі перевіз ся за Дніпро, і т. н.; про відносини Ярослава до Новгородців; про жарти, якими дражили себе вороги перед битвами; про вогніні штуки Ярослава. Деякі з сих оповідань мають новгородський кольорит, деякі могли зложитись і в Києві після побіди Ярослава. Опись битви на Альті має виразні сліди поетичного оброблення: „Пішли против себе і вкрили поле Летское множеством войска. Був пятък тоді, сходило сонце, і на ту хвилю наспів Святополкъ в Печенігами. І зійшли ся оба войска, і стала ся січа лиха, якої ще

¹⁾ Служба Борису і Глібу (іваницька), Сказання, літопис.

не було на Русі. За руки хапали ся й рубали ся, і кров текла долинами. Три рази сходили ся і смерк запав серед битви. І був великий грім і гук, дощ великий і блиск блискавиць, і як блискала блискавиця — блискала зброя в їх руках“¹⁾.

В польській хроніці т. зв. Іаля (з початку XII в.) похід Болеслава також прикрашений епічними й анекдотичними подробицями, нпр.: непорадний Ярослав не приготував ся зовсім до війни, вість про неї він дістав, коли ловив рибу, і зараз пустив ся тікати; Болеслав воює з причини особистої образи, що за нього Ярослав не віддав сестри; віздячи в Київ, він ударає мечем в Золоті ворота (котрих тоді ще не було), і т. и. Остання подробиця — рубання Золотих воріт, спільна оповіданням про походи на Київ двох Болеславів — Хороброго і Сьмільового, 1069 р., як поетична подробиця повторяєть ся в ріжних легендах (нпр. в легенді про Боняка²⁾), в легендах про Царгород і т. и.) і має дуже малу реальну вартість, неважаючи на свою популярність³⁾. Та дарма, образ Болеслава, що січе мечем золоті київські ворота й вивозить потім з Києва нечисленні скарби до Польщі, лишив ся улюбленим образом польської історії, аж до нинішніх

¹⁾ „Поидоша противу себѣ и покрыша поле Летьское обои от множества вой, Бѣже пятокъ тогда, въсходящю солнцю, и приспѣ о то чинѣ Святополкъ с Печенѣги, и съступиша ся обои, и бысть сѣча ала, ака же не бывала в Руси, за руки ешлюще сѣчаху ся, и поудолиемъ кровь течаше, и съступиша ся трижды, и омеркоша бѣюще ся. *И бысть грозь великъ, и тутенъ, и дождь великъ, и молньягъ блистанія. Егда же облистяху молнія, бльцаху ся оружія в рукахъ ихъ“. Цитую з іваницької служби Борису і Глібу (с. 32—3) — в літописи нема кінця (від звіадки), в Сказанію ще меньше. Кінцеві фрази в описі служби одначе мають деякі подібности з описею Листвинської битви (буря, блиск зброї при блискавиці — див. вище). Проф. Голубовский (ор. с.) думає, що тут опис Листвинської битви запозичила з служби Борису і Глібу, але се не певно, могло бути протилежно, а може бути й випадкова подібність, наслідком того, що ці деталі були loci communes дружинної поезії.

²⁾ Іпат. с. 299.

³⁾ Дуже можливо, що початок сій легенді дало існування в польським скарбі меча з щербиною, описаного в Великопольській хроніці — *Mon. Pol. hist.* II с. 483—4 (пізнійше він зник: меч петербурського Ермітажа, що має бути, як здогадують ся, пізнішим польським коронаційним мечем, з XIV в., щербини не має — див. *Sadowski Miecz koronacyjny polski Szczerbocem zwany, Rozprawu wydz. hist. XXX, Kopera Dzieje skarbcia koronnego, 1904*). Паралелі з легендарної літератури до переказів про удар мечем див. у Цайсберга *Wurf und Hieb als Rechtsymbole in der Sage (Germania, 1868 с. 408 і далі)*: він зводить се до символіки власности, граничних знаків.

часів, як провозвістник пізнійшої окупації Руси Польщею (походи на Київ обох Болеславів дійсно потім послужили історичними мотивами в акті прилучення Києва до Польщі 1569 р.).

Нарешті, завдяки участі варязьких полків у сій війні, маємо вже й чисто поетичну репродукцію сієї війни — в скандинавській сазі про Еймунда⁴⁾. Сага перехована в кодексі з кінця XIV в., але по складу своему значно давнійша, описує геройські вчинки ярла Еймунда, що мав бути вождем Варягів, нанятих Ярославом для війни з Святотполком в числі 600 мужа; Ярослав має три кампанії з Святотполком і бере гору все завдяки Еймундови, його радам і премудрим штукам (досить наївним, своєю дорогою), а в останній війні Еймунд крадькома, ріжними штуками забиває Святотполка (Еймунд з товаришами роблять засідку в лісі й штучно нагинають шнурами одно дерево, на се місце потім приходить Святотполк з військом і стає табором на ніч; в ночі Варяги привязали його шатро до того нагнутого дерева, потім на даний знак підрубали шнури, що тримали дерево, воно випростувавши ся, здерло шатро, і Еймунд в тій хвилі напав на Святотполка й убив його). При тім одначе сага, здасть ся, мішає війни Ярослава з Святотполком з війною його з Брячиславом полоцьким, а самого Святотполка з Брячиславом і Болеславом (тому він зветь ся в ній Буріслейфом, князем Кенугарда)⁵⁾. Зовсім легендарна навіть в більших подробицях, ся сага дає нам одначе цікавий і вірний образ відносин тих варязьких кондотерів до їх руських патронів: їх торги за платню, використання кожної тяжкої хвилі, щоб поліпшити умови найму, й бажання руського князя позбутися сих прикрих і захланних наємників.

Знищивши Святотполка, Ярослав став володарем більшої частини батьківської держави. До нього належала ціла полуднева її

³⁾ Сага видана в *Antiquités russes* т. II; переклад з примітками, де порівняно її оповідання з оповіданнями старших джерел, подав я в своїх *Вісках* с. 109 і далі.

⁴⁾ Вестберг, в спеціальній екскурсі (Коментарій на записку *Ибрагима ибн-Якуба*) вказав, що Кенугард північних саг означає не Київ, а якусь північну, близьку до Новгорода землю. Се могло стати ся наслідком того помішання з війною з Брячиславом, хоч сага взагалі залюбки оперує північними географічними термінами (так розбитий Буріслейдо тікає в Біармію, і т. и.). Прикладати цілу сагу до війни з Брячиславом не можна, бо ся війна зовсім не була ані довга, ані завзята, як видно з джерел (див. нижше).

частина, українсько-руська, разом з Туровом і Пинськом, але з військом західньої окраїни, загарбані Болеславом, та східньої тмутороканської волости, де сидів його брат Мстислав. За те належали до Ярослава ще волязькі волости — Ростов і Суздаль, на півночі — його власний Новгород, а може ще й Смоленськ (невідомо коли прилучений до київського комплексу земель). До збирання решти земель Київської держави, що були ще в руках інших братів, Ярослав не видно, аби забрався зараз; здасться, головню інтересувала його забрана Поляками окраїна, бо він кількома наворотами, коли мав вільні руки, забрався її вернути¹⁾. Але йому в тім перебивали конфлікти з свояками.

Перший такий конфлікт по літописи стався між Ярославом і його братаничом Брячиславом кн. полоцьким (сином Ізяслава, що вмер 1001 р.). Під 1021 р. літописи оповідають, що Брячислав напав на Новгород і забравши багато невільників і здобичи, подався назад до Полоцька. Але Ярослав наспів з Києва, незвичайно швидко (за сім днів!), нагнав Брячислава в дорозі і відібрав забране. Сю коротку звістку доповнює записка одної з пізніших компіляцій, що Ярослав по тім помирився з Брячиславом, відступивши йому Усвяч і Витебськ. Правдоподібно, се були міста полоцькі ж таки, відібрані від Полоцька Новгородцями або останніми часами або ще давніше. Вернувши їх, Ярослав помирився вповні з Брячиславом, і той був його вірним союзником до кінця. Дійсно, про нього більш нічого потім не чути²⁾.

¹⁾ Під 1022: Приде Ярославъ къ Берестью. Під 1030: Ярославъ вая Белзь. Під 1031: Ярославъ и Мстиславъ заята грады Червентьскыя оупятъ.

²⁾ Іпат. с. 101, 1 Новг. с. 89, Нікон. I с. 77. Уважаючи на те, що Брячислав не використав для своєї пімсти далеко більше наручних обставин підчас боротьби Ярослава з Святуполком, я уважав би найбільш правдоподібним, що Ярослав саме перед сим нападом Брячислава відібрав ті волости від нього. Що се були волости полоцькі, за сим промовляє їх дальша доля й географічне положення (такими уважав їх Барсов Географія² с. 273, Довнар-Запольський Ист. Кривич. и Дрегович. земель с. 47); але Погодін думав, що перед тим були вони смоленськими містами — Ист. IV. 309, і сей погляд прийняв Данилевич ор. с. с. 18.

Боротьба Ярослава з Брячиславом адасться, відбила ся в певній мірі в оповіданню Еймундової саги про війни Ярослава з братом Вартилавом. Цікава б була подробиця, що війна мала початись тим, що Ярослав вимагав від Вартилава „сусідніх з його краєм сел і міст“. З другого боку грандіозні розміри її, вказували б борше на війну з Мстиславом, хоч Варяги виступали в ній по стороні Ярослава. Героєм виступає Еймунд,

Важнійший конфлікт вийшов у Ярослава з Мстиславом тмутороканським. Мав він иньший характер. Коли Брячислав дошукав ся, по всякій імовірности, відібраних полоцьких волостей, Мстислав, очевидно, позавидував тієї позиції, яку собі здобув на Русі Ярослав. Се був князь відважний, воєвничий, лицар-воєць, що пригадував свого діда — Святослава, не як Ярослав. Літопись переходила нам його портрет і характеристику — честь, що випадала мало кому з наших князів. Характеристика — перейнята може з якої пісні про Мстислава, очевидно була зладжена в дружинних кругах, що переходили вдячну пам'ять про Мстислава, як про свого героя: „він був кріпкий тілом, з лица червоний, з великими очима; був хоробрий в боях, ласкавий, і дуже любив дружину, а майна не жалувал, не забороняв нікому їсти й пити“¹⁾. Далека Тмуторокань, відрізана від решти Русі печенівськими ордами, окружена чужими, переважно малокультурними і воєвничими народами, була дуже відповідною ареною для такого воєвничого лицаря. Під 1022 р. літопись оповідає епізод з його тмутороканських подвигів: Мстислав пішов походом на Касогів (кубанських Черкесів); коли війська зішли ся, касовський „князь“ Редедя запропонував Мстиславу заступити загальну битву своїм поєдинком — боротьбою: хто подолає, той забере майно і землю свого противника. Мстислав прийняв сю пропозицію, і хоч Редедя був „великць и силенць“, Мстислав ударив ним о землю в поєдинку і зарівав його перед касовськими полками, а на пам'ять сього поставив церкву в Тмуторокани. Розумієть ся, сей „подвиг“ Мстислава лише оден з багатьох аналогічних, що сотворили його славу; літопись переказала його тому, що ся подія була оспівана славним Бояном в його піснях (як про се виразно говорить автор Слова о полку Ігоревім²⁾).

Такому князю трудно було зістати ся пасивним свідком заходів Ярослава коло збирання земель, і він простягнув і собі руку по батьківську спадщину. 1023/4 р., коли Ярослав пробував у своїх новгородських волостях, де були розрухи з причини

що перед тим перейшов від Ярослава (бо він по смерті Святюполка вже не потребував Баятів) до Вартислава, предвиджуючи війну між ними. Еймунд штучно взяв у певолу жіпку Ярослава, і се змусило його до згоди; по угоді Ярослав дістав Голмгард (Новгород), Брячислав дістав Кенугард, а Еймунд Полоцьк, з обов'язком цильнувати всеї Русі — Гардаріку!

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ „дгсьнь пояше Старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарівав Редедю предь илькы касовьськими, красному Роману Святгьславличю“ (I).

неврожаю, Мстислав рушив на Київ з своїми полками і помічними ватагами Хозарів і Касогів. Але Київ зівстав ся вірним Ярославом: Мстислава „не прияша Кыяне“. Він не став його підбивати силоміць і задовольнив ся тим, що підбив собі задніпрянські землі й осів ся в Чернигові. На другий рік (1024) прибув в Новгород Ярослав, знову з своїми звичайними помічниками в тяжких обставинах — з ватагою Варягів під проводом ватажка Гакона. Мстислав стрінув його з військом, де головну масу становили Сіверяне. Війська зійшли ся під Листвином, коло Чернигова¹⁾. Мстислав, пустивши в бій своїх Сіверян і зберігши під кінець дружину, завдяки сій штуці переміг Ярославове військо. Ярослав мусів тікати разом з Гаконом, як каже літописне оповідання — аж у Новгород, очевидно — щоб збирати нове військо для боротьби.

Оповідання про Листвинську битву було теж предметом якоїсь пісні, зладженої, безперечно, в дружинних кругах або бодай в дружинного становища; звідти поетичні подробиці літописного оповідання, завдяки її ж, певно, задержалась відомість про сю битву. Літопись переказує в неї характеристичну анакдоту, на доказ незвичайної любови свого героя Мстислава до дружини: Мстислав поставив в центрі свого війська сіверянські полки, і на них упав головний натиск Ярославових Варягів: „и труднша ся Варязи съкуще Сѣверь, и по семь наступи Мѣстиславъ с дружиною своею и нача сѣчи Варягы“. Коли по побіді Мстислав оглядав рано боєвище, побачив, що головно полягли його Сіверяне і Ярославові Варяги, й утішений сказав: як не тішитись! тут лежить Сіверянин, а тут Варяг, а власна дружина ціла! Ся подробиця, така дика при нашій ідеї держави і така симпатична тогочасній дружині, незвичайно виразно характеризує князя-дружинника, для котрого вся вага, всі шанси й інтереси полягають в дружині²⁾.

¹⁾ Тепер Вел. Листвин на півн. схід від Чернигова на правім притоку Снови — на спеціальній мапі зветь ся річка Крюковим потоком.

²⁾ Сліди поетичного оброблення сього епізоду заховали ся найліпше в образі нічної битви під час бурі — подібнім до описи Альтської битви, але більш мальовничім: серед п'яти воєки не бачуть себе й орієнтують ся тільки відблиском блискавиці на мечах ворога (дещо упушене в наших редакціях Найдан. літописи, заховало ся в пізніших компіляціях, як Воскр. I с. 329): „И бывъши нощи бысть тьма, и громове, и мольния, и дождь, и рече Мстиславъ дружинѣ своей: поидемъ на нѣ! то ны есть корысть. И бысть сѣча зла и страшна; яко посвѣтащи молни, тако свѣтаще ся

Після сеї битви, полуднєві, українсько-руські волости перейшли фактично в руки Мстислава; одначе сей авантюрист мав стільки розваги, що вибрав компроміс замість дальшої боротьби в Ярославом для оборони здобутого. Він лишив ся в Чернигові й послав Ярославу пропозицію — поділити батьківські землі Дніпром: правий бік, з Київом, Мстислав відступав Ярославу як старшому брату, а собі брав лівобічні волости. Ярослав одначе не хотів здавати ся на ласку брата, правдоподібно — не уважаючи певним набути з такої ласки. Він, що правда, вислав після сього до Києва своїх намістників, але сам збирав далі війська в Новгороді. Аж по році (1026) прийшов він з великим військом до Києва, пактувати з Мстиславом як рівний з рівним. Коло Городка під Київом (на лівім боці Дніпра — звичайне нейтральне місце для князівських дипломатичних з'їздів і переговорів) брати з'їхали ся й уложили угоду на тім, що проектував був Мстислав: лівобічну Україну взяв собі Мстислав, правобічну Ярослав; чи поділили і північні землі, не знати, але нема ніяких слідів, щоб Мстислав і звідти взяв собі пайку. Компроміс сей дійсно завів угоду між Ярославом і Мстиславом: „начаста жити мирно и въ братолюбьи, и преста усобица и мятежь; и бысть тишина велика в земли Руской“¹⁾.

На сім союзі двох головних володарів східньої Європи остала ся її політична система в дальших десяти літах, аж до смерти Мстислава. Відносини їх, дійсно, уложили ся о стільки щиро по сій угоді, що вони собі обоцільно помагали в сферах інтересів того чи другого. В пізнійшій збірнику під 1029 р. маємо звістку, котрій не можна нічого закинути що до правдоподібности, що Ярослав того року ходив походом на Ясів (Осетинів) „и вьзять их“²⁾. Сей похід міг мати значінне тільки для Мстислава,

оружія, влико же мльнїя освѣтѣше, толко мечи видяху, и тако другъ друга убиваше, и бѣ гроза велика, и сѣча ала и силна“ (пор. т. I, Історії с. 573). Як слід поетичного римоваання звучить ся фраза Мстислава:

и рече: кто сему не рад?
се лежить Сѣверянинъ, а се Варягъ...

Поетичним обробленнєм тхнуть також сі подробиці: „бѣ Акунь (Гакон) сѣ лѣпъ (гарний, поправка Ламбіна, Ж. М. Н. И. 1858, V, замість літописного „слѣпъ“, загально прийнята), и луда у него златомъ истькана (золототкана — брокатова одіж).. и Акунь ту отбѣже луды влатос“. Потім сей епітет: Якун слѣпий иже отбѣже златы луды“ — приростає до нього і повторяєть ся при нагоді в Патерику (с. 111).

¹⁾ Іпат. с. 105. ²⁾ Никон. I. с. 79.

і Ярослав, очевидно, ходив на Кавказ, помагаючи Мстиславу. З другого боку Мстислав помагав Ярославу в його головнім пляні — вернути собі західні землі, забрані Поляками.

Як я вже згадував, сі забрані Поляками західні землі від початку не давали спокою Ярославу. Покінчивши справу в Брячиславом, 1022 р., ще за життя Болеслава Хороброго, Ярослав вибрався був походом на Польщу („приде кь Берестью“), але не відомо, чи досягнув ти які результати. Боротьба з Мстиславом потім відвернула його увагу. Тим часом обставини в Польщі змінилися: Болеслав умер (1025), передавши свій стіл синові Мешку, але між синами його розпочалася боротьба, зовсім як на Русі по смерті Володимира. Оден з Болеславичів — Отон (а може й ще котрі) перебував якийсь час на Русі, шукаючи, мабуть, тут помочи¹⁾. На Мешка з усіх боків піднялися вороги, і в кінці він упав в сій боротьбі († 1034). Все се улекшило Ярославу його пляні привернення західних земель. По всякій імовірности він виступав по стороні Мешкових братів, що з другого боку мали за собою Німеччину; пригадаймо, що вже раз Ярослав був союзником німецького цїсаря проти Польщі. З рештою вістаться невідомим, до якої міри Ярослав брав участь в самих польських справах, по заходами коло придучення утрачених земель, але слова нашої літописи (одинокого джерела в сій справі), що 1031 р. Ярослав з братом повоювали „Лядськую землею“, натякають, що його походи не обмежалися самими спірними землями²⁾.

1030 р. Ярослав ходив походом сам, злегка і на сей раз відобрав частину утраченого: „узаяв Белз“, каже літопись. На другий рік (1031) Ярослав вибрався новим походом, вже разом із Мстиславом, з великим військом („собраста воя многы“); на сей раз не тільки удалось вернути втрати („заяста грады Червеньскыя опять“), але при тій нагоді брати ще, як сказано, „повоювали“ Польщу і забрали багато здобичи та невільників, і потім

¹⁾ Monumenta Germ. hist. Scr. X. 264 (пор. 269): Misico... fratrem suum Ottonem. quoniam regis (Коврада) partibus favebat, in Ruzziam provinciam populit. Сю вістку Віпона декотрі хотіли прикласти до Словаччини, але се гадка безпідставна; див. про се у Левицького Mieszko II c. 186—191 і Malecki Rozgląd w dziejach i polityce pierwotnej Polski — Przewodnik naukowy i lit 1875 т. II с. 975.

²⁾ Про сі русько-польські відносини окрім загальних праць Линниченка і Бальцера ще А. Lewicki Mieszko II, Rozprawy wydz. histor.-fil., V, S. Kętrzyński Kazimierz Odnowiciel (ib. т. XXXVIII), про останню пор. мою рецензію в Записках Н. т. ім. III. т. 47.

тим поділили ся, отже й Мстислав мав користь з цього походу¹⁾.

Чи вернено при тім все, що належало до Руської держави за Володимира? Літопись не дає ніяких матеріалів для розв'язання цього питання; теоретично беручи, можна з певною правдоподібністю припускати, що на польсько-руським пограниччю Ярослав відібрав всі батьківські землі, а може навіть і причинив де що: обставини дуже тому сприяли, а Ярослав, як бачимо, дуже велику увагу звертав на західне пограниччя. Після того великого походу бачимо кілька років пізніше, вже по смерті Мстислава, ряд нових походів, що своєю систематичністю виказують існування у Ярослава якоїсь загальнішої мети: під 1038 р. маємо похід Ярослава на Ятвягів²⁾; під 1040 р. похід на Литву; 1040—1041 р. похід в Польщу: сей був зроблений може на прохання нового в. кн. Казимира, але се не переміняє загального вражіння від цієї системи походів на захід. Очевидно, вони стояли в зв'язку з реставрацією західньої границі Руської держави і мали на меті зміцнене або й розширенне її в порівнянні з давнішим.

З смертю Мешка Польща прийшла була до повного упадку: настала загальна анархія, реакція проти нових форм державного життя, проти християнства. Тільки десь коло 1049 р. прибуває назад до Польщі син Мешка Кязимир (т. зв. Відновитель) і опираючись з одного боку на поміч Німеччини, а другого — на поміч Ярослава, починає реставрацію польської держави. Зі сторони Німеччини і Руси се, розуміється, було важною політичною помилкою, що вони помагали відбудовувати Польську державу; в інтересах Руської держави був повний упадок цього суперника. Але Польща була тоді така слаба супроти Руси, що знов ся політика Ярослава не може нас дуже й дивувати: треба було великої розваги, щоб не злегковажити такого підупалого сусіда.

Коли саме Казимир звернув ся до Ярослава і уложив союз з ним, ми не знаємо. Очевидно тільки, що було се десь на самім

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ Найдавні. літопись дає тільки голу звістку, компіляції подають, що похід був злимою й не мав усьліху: „и не можаху ихъ взяти“: Соф. с. 137, Воскр. I с. 331, Нікон. I с. 81 й ин. Натомість деякі кодекси Іпат. (Хлебн. і Погод.) приписують при всіх походах — 1038, 1040 і 1041 р. „побѣди“ (с. 108); ся приписка, розуміється, не має ніякої ваги, але не можна бути певним і що до того додатку Софійської й подібних.

початку його князювання в Польщі. Ярослав видав за Казимира свою сестру, Добронігу-Марію, як зветь ся вона в польських джерелах, а згодом висватав сестру Казимира за свого сина Ізяслава¹). „За віно“ свої сестри дістав Ярослав від Казимира невільників, виведених чверть віка перед тим Болеславом з Руси, числом вісім сот. Очевидно, вигоди, які Ярослав мав здобути від цього союзу для себе, сим не обмежались, але більше нічого літопись не каже. Само собою розуміється, що заразом Ярослав дістав агоду швагра на свої дотеперішні здобутки на західніх границях. З свого боку він поміг своєму швагрови в його боротьбі з опозицією; головним її огнищем було Мазовше, де на чолі повстання стояв якийсь Мойслав, чи Маслав, і з нашої літописи знаємо про два походи Ярослава на Мазовше²). Перший раз, по літописи 1041 р., ходив він туди човнами, очевидно — Бугом, з неві-

¹) Про шлюб Казимира літопись говорить під 1043 р., але без докладнішого означення: згадавши про події 1043 — 6 р., вона додає: „в сии же времена выдасть Ярославъ сестру свою за Казимира...“ Так само загальну звістку маємо у німецького хроніста т. зв. Annalista Saxo (писав в 2-ій пол. XII в., але старанно використовував ранішні джерела, і звістки його дуже авторитетні — Wattenbach II⁶ р. 256); під 1039 р. він каже: His temporibus Kazimer, filius Misesonis ducis Polanorum, reversus in patriam, a Polonis libenter suscipitur, duxitque uxorem regis Rusciae filiam procreavitque duos filios Vladizlaum et Bolizlaum (Monum. G. hist. Scrp. VI р. 683). Д. Бальцер, приймаючи датою уродин Болеслава 1039 р., датує шлюб Казимира 1038—9 рр., але дата уродин незвісна добре і тільки викомбінується (Genealogia Piastów р. 89—90, 94). Імени княжни руські джерела не подають; Добронігою (Dobronega, пор. мужеське імя Милонѣгъ) зве жінку Казимира дуже авторитетна краківська записка про її смерть — під 1087 р. (Monum. Pol. hist. II. р. 796), Марією — сфалшований папський лист (ib. I. р. 359), автор котрого, як думають, мав добрі відомости про королівську родину; північні джерела часто називають Добронігою (або Доброгнівою) - Марією, а Другош (р. 277) навіть поясняє, що Марією вона звала ся давніше, а перейшовши на латинство, дістала імя Доброгніви. В дійсности руські князні, як і князі, мали подвійні імена. Про імена сеї княжни див. зібраний матеріал у Бальцера оп. с. с. 88. Про шлюб Ізяслава з сестрою Казимира — Соф. с. 138, Воскр. I. 331, Нікон. I. 83, Патерик с. 151; імени її не знаємо, ані року шлюбу.

²) Компіляції — Соф., Воскр., Нікон., Твер. рахують навіть три походи на Мазовше: 1046 р. (зам. 1047) у них Ярослав іде на Мазовше в третє, але се, здасть ся, тільки непорозумінне: оповідаючи про посвоєння Казимира з Ярославом (під 1043 р.), вони кажуть, що Ярослав ходив двічі на Мазовше на Мойслава, і се може означати похід 1041 і 1047 р., але котрийсь з компіляторів порахував похід 1047 р. ще особно, й вийшло три.

домим результатом¹⁾; чи сей похід зроблений був в інтересах Казимира, не можемо сказати на певно, але се досить правдоподібно з огляду, що другий раз Ярослав уже безперечно в інтересах Казимира знову ходив на Мазовше. Сей другий похід мав на меті знищити мазовецьке повстанє і досяг свого: Ярослав „побѣди я, и князя ихъ уби Моислава, и покори я Казимеру“²⁾). Сим Ярослав дуже сильно поміг Казимирови в відбудованню Польщі і тим, розумієть ся, зробив тим лиху прислугу своїй державі на півнійше.

Другою ареною для Ярославових полків були північні землі. Про тутешні походи ми маємо теж тільки короткі, і мабуть — далеко не повні згадки, але ясно, що вони мали на меті розширення політичного впливу Руської держави на фінські народи та збільшення підвласної і обложеної данею території.

Під 1030 р., одного року з відібраннем Белза, Ярослав ходив на Чудь (полуднево-західніх Фінів, на балтійським побережу на захід від Чудського озера, инакше Шейпусе). Він переміг їх і збудував місто Юрїв³⁾ півнійший Дерпт, Дорпат, недавно урядово знову названий Юрєвим). Се перший звістний початок розширення новгородського політичного впливу за Чудське озеро. В иньші походи сам Ярослав безпосередно не ходив: під 1032 р. маємо похід війська під проводом Улеба „изъ Новагорода на Желѣзныя врата“ — тут розумієть ся похід на „заволоцьких“ Фінів, в басейні Північної Двини; похід був нещасливий. Під 1042 р. записаний аналогічний похід Володимира Ярославича, що сидів тоді в Новгороді, на „Ямь“, що мешкала тоді, як виводять з иньших звісток і фактів, в полудневім Заволочу між Ладозьким озером і Північною Двиною⁴⁾).

Полуднева границя меньше вимагала уваги за Ярослава, ніж за його батька. Вже самі інтензивні походи Ярослава на захід дають розуміти, що на полудні було більше спокою. Дійсно, Печеніги трохи притихли, бодай судячи по тому, що ми про них чуємо (не забуваймо, що наші звістки про їх напади досить випадкові).

Під час боротьби Ярослава з Св'ятополком вони виступають в ролі союзників Св'ятополка: в сій ролі беруть вони участь в лю-

¹⁾ Іпат. с. 108. ²⁾ Іпат. с. 109. ³⁾ Іпат. с. 105.

⁴⁾ Соф. с. 136—7, Воскр. I. 330, Іпат. с. 108; про терен сих походів див. Барсова³ с. 47—8, 57—8, 62—3, де подана й иньша література; літописні Зеліні ворота він зв'язує з місцевістю сього імени на р. Сосолі, коло с. Водчі.

бецькій битві, непокоять Київщину під час походу Святوپолка на Київ 1018 р. і разом з ним ідуть на Ярослава на другий рік (битва на Альті); може в зв'язку з тим же стояв напад Печенігів, записаний (що правда — тільки в Ніконівському збірнику) під 1020 р. Від тоді якихось нападів Печенігів на власну руку аж до року 1036 не чуємо.

Се можливо. Печенізька орда в ті часи була вже безперечно ослаблена. Не минула для неї дурно „безпереступна“ боротьба її в Русию в кінці X і на початку XI в., але головню, що натиск зі сходу — орди Узів-Торків і з-заду її Кипчаків-Половців все дужчав, і в середині XI в. орда Торків, а за нею слідом Половцька прорвала ся з чорноморські степи, витиснувши печенізьку орду. Останньою конвульзією Печенізької орди в наших степах був напад її на Київ 1036 р.¹⁾ Печеніги прийшли тоді великою масою, „без числа“, правдоподібно — се була ціла Печенізька орда, що мандруючи зза Дніпра, з донсько-дніпровських країв, під натиском Торків, упала на Київщину.

Орда обложила Київ. Ярослав тоді був в Новгороді; він зібрав тут полки, забрав варязькі ватаги і з ними пройшов у Київ. Під Києвом, на рівнім полі, де потім стала кпівська катедр св. Софії і виросла нова частина міста, дав Ярослав Печенігам рішучу битву; завзята, цілоденна битва закінчилась повною побі-

¹⁾ Що до цього року є різниця між північною і полудневою версією нашої літописи. В Лавр. смерть Мстислава і печенізька війна стоять під 1036 р., в Іпат. під 1034 р.; в новгородській сих записок нема зовсім. Дата 1036 р. здасть ся міні певнішою, а то ось чому. Насамперед в Лавр., у всіх кодексах, перед сим роком є два порожні роки, означені роками, в Іпатській їх нема; далеко лекше прийняти, що в Іпат. помилкою написано по 6541, 6542, замість 6544, ніж в Лаврентавській — противну похибку і свідоме вставлення двох порожніх років. Далі, у Скіліці під 1036 р. оповідаєть ся, що Печеніги тричі напали на візантійські землі, і се досить правдоподібно можна зв'язати з тим же печенізьким рухом, результатом котрого був і похід їх на Київ; ще важливіше, що Скіліца під тим же роком говорить: умерли руські князі *Носиѣ-ѡлаѡѡс* και *Іаросѡлаѡѡс*, і почав правити *Зимѡлаѡѡс* (Сedr. II. 514—5). Ся звістка, як бачимо, має помилки (відомости Скіліци про руську династію взагалі дуже баламутні), але тут для нас важно одно — се смерть того „Носиєслава“. Очевидно, що се Мстислав, його смерть під 1036 р. вповні згоджуєть ся в датою Лавр., і се промовляє теж за сею датою для нападу Печенігів. Як в'явилась у Скіліци смерть Ярослава, трудно вгадати; дуже можливо, що властиво звістка казала лише, що умер Мстислав, а його землі забрав Ярослав.

дою Ярослава; Печеніги пустилися тівати куди видно; багато їх потонуло в сусідній річечці Сітомлю¹⁾.

„Так вони погинули, а решта їх розбігла ся аж до нинішнього часу“, закінчує своє оповідання літописець. Се значить тільки, що від того часу Печеніги зникли з арени київської політики і більше не нападали на Русь. В дійсности, як низше побачимо, головні маси їх, задержавшись якийсь час на нижнім Дунаю, рушили потім за Дунай на Византийські землі, а чорноморські степи зайняли Торки, а слідом — Половці.

Серед сих подій зверхньої, заграничної політики переходили важні переміни у внутрішній політичній системі Руси.

Ми полишили тут Ярослава, коли він, розбитий Мстиславом, мусів піти з ним на компроміс — відступити йому всі землі на схід від Дніпра. Не знати, о скільки помирив ся він з ролею володаря хоч більшої частини, але все таки тільки частини батьківської держави; знаємо тільки, що з Мстиславом і Брячиславом він жив у згоді, більш нічого. Але доля сприяла розширенню Ярославових володінь. 1033 р. вмер одинокий, здасть ся (більш не знаємо), син Мстислава Остап (Еустафій), а скоро (1036 р.) пішов за ним і сам Мстислав. Несподівано в руках Ярослава злучила ся ціла українсько-руська територія.

Може бути, що сей несподіваний успіх відживив в Ярославі ідею одности земель Руської держави: тогож самого року, як умер Мстислав, Ярослав відібрав Псковську волость у свого брата Судислава останнього з своїх живих братів²⁾; самого Судислава посадив він до вязниці, де він зіставав ся до Ярославової смерти, яких двадцять літ. Але цікаво, що одиноку волость, яка зісталась поза його руками — Полоцьку Ярослав не відібрав ані у Брячислава, ані по смерті його († 1044), коли на полоцькім столі засів Брячиславич Всеслав, звістний чудодій, „стоже роди мати отъ влѣхвованія“³⁾. Не знати, чи вязали Ярослава на сім пункті якісь почуття, чи які перешкоди, чи попросту смерть захопила його скорше, ніж він знайшов відповідну хвилю для прилучення сеї останньої незалежної від нього волости.

¹⁾ Іпат. с. 106.

²⁾ Приймаючи, що в Смоленську не було вже Станислава.

³⁾ Іпат. с. 109.

Таким чином від 1036 р. ціла Руська держава, з виїмком Полоцької волости, була під власттю Ярослава. Виїмок був о стільки незначним, що літописець справді мав певне право з'ігнорувати його: він каже, що Ярослав по смерті Мстислава „бысть единовластець Руской земли“¹⁾.

Подібно як і його батько, Ярослав роздавав поодинокі волости з своєї держави своїм синам, в міру того як вони підростали. Се було зовсім природно, мало свої вигоди, як я виказував вище, і власне на початках Ярославового князювання в Києві став ся факт, що міг тільки піднести в очах його і иньших потребу сеї політики. Факт, правда, переданий нам дуже коротко, так що можемо властиво тільки відгадувати його значінне: під 1019 р. читаємо, що Ярослав нагнівав ся на новгородського посадника Константина, послав його на заслання до Ростова, а три роки пізніше звелів його забити в Муромі²⁾. Константин був син Добрині, опікуна і свояка Володимира, що в своїм часі правив Новгородом в його імені; в ролі новгородського посадника Константин, розумієть ся, мав правити в Новгороді й далі по переході Ярослава до Києва. Коли як раз по тому Ярослав вчинив таку тяжку кару над таким першорядним репрезентантом дружинної аристократії (такі факти у нас взагалі незвичайно рідкі), то причина мусіла бути політична і дуже важна; трудно найти иньше об'ясненне окрім того, що Константин, зіставши ся по переході Ярослава до Києва правителем Новгорода, показав змагання до самостійнійшої ролі, до самостійного володіння — як то удавалось, певно, не раз давнійшими часами таким правителям, і за то був так незвичайно свараний. А власне проти подібних змагань служило роздаванне волостей членам своєї родини — синам.

Ярослав мав сім звістних нам синів. Найстарший — Ілля побіжно тільки згадуєть ся в катальогу новгородських князів: Ярослав посадив його в Новгороді, перейшовши до Києва, очевидно — ще малого, під опікою згаданого Константина, але він скоро вмер³⁾. Другий син — Володимир родив ся 1020 р.⁴⁾;

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ Соф. с. 134, Воскр. І. с. 328, Нікон. І. с. 77; датуєть ся сей факт тут 1019 або 1020 р., але катальог новгородських князів (1 Новг. с. 68), що в своїх звістках часом буває зовсім незалежним від літописи, говорять так, як би Константина заславо пізнійше.

³⁾ 1 Новг. с. 66.

⁴⁾ Іпат. с. 102.

1036 року, коли йому отже було шіснадцять літ, послав його батько князем у Новгород. Третій — Ізяслав родився 1024 р.; йому не знати коли, можна догадуватись — теж скорше ніж мав він двадцять літ, батько дав в управу Турово-пинську волость; як бачимо, повторяється практика Володимирових часів, коли теж Новгород і Туров-Шинські фігурують як волости старших князів. 1052 р. Володимир умер, полишивши сина Ростислава; його волость передав Ярослав Ізяславу, зіставивши її далі в його руках і попередню Турово-Шинську волость¹⁾. Четвертий Ярославич — Святослав (род. 1027 р.) мав від батька в управі Волинь. Пятій — Всеволод зіставався при батьку до смерти його: літопись поясняє, що батько його любив найбільше, тому й держав при собі. Інші сини, певно, були ще за молоді, тому мабуть нічого не знаємо про їх волости. Старші сини, заступаючи батька в своїй волости під час спокою і на війні, виручали його часом і в загальніших потребах. Володимир, бачимо, ходить і в новгородські походи, і бере провід в кампанії против Візантії (1043).

Взагалі як в сфері заграничної політики, так і у внутрішніх відносинах князювання Ярослава становить продовження князювання Володимира, відновлене після певної перерви більшої або меншої — як для поодиноких земель. Подібно як за Володимира, зверхня політика має більш консервативний характер, її мета — злучити і задержати в цілості землі Руської держави; головню тільки на півночі, між слабкими і податливими фінськими народами розширяли ся неустанно далі її границі. Особлива увага звернена була на західню границю, де сформувала ся иньша сильна словянська держава, з сильним апетитом на сусідні землі Руської держави; тут, як я згадував, Ярослав по всякій імовірности задержав або може й розширив старі границі; натомість

¹⁾ Се все — що Ізяслав дістав був Туров і заховав його й далі, виникає з звістки, що в момент смерти батька він мав Туров (Іпат. с. 114). В кодексах вераїї суздальської й новгородської імя Турова пропущено, і в збірниках (Соф., Воскр.) доповнено: „в Новгороді“. Се доповнене само по собі не конче авторитетне, але що Ізяслав дійсно дістав Новгород по смерти Володимира, ще за життя батька, виникає з записки Остромирового євангелія 1056—7 р.: „Ізяславу князю... тогда прѣдрѣжащу обѣ власти: и отца своего Ярослава и брата своего Владимира“ (Срезневскій Древніе памятники рус. письма). Се означенне для Новгорода — „волость Володимира“ промовляє за тим, що по смерти Володимира Новгородська волость безпосередню перейшла до Ізяслава, не вертаючи ся під управу Ярослава.

закарпатські землі за Ярослава ледво вже чи належали до Руської держави.

Відносини Руси до степових орд і за Ярослава більше пасивні: Русь, бодай в наших звістках, відбиває лише напади Печенігів, коли вони заходять за лінію укріплень (в околиці Києва), і зістаєть ся пасивним свідком випираня Печенігів в чорноморських степів новою ордою. Походи Мстислава і Ярослава на Кавказ робили ся в інтересах Тмутороканської волости, для зміцнення її становища: вона тепер була вже руським островом, відтатим турецьким морем від решти Руської держави. Якихось заходів для привернення назад чорноморських степових просторів не чуємо — їх, видно, вирекли ся зовсім.

З ослаблення Печенігів на Руси скористали лише, щоб посунути сю оборонну лінію на полудень: Ярослав, вивівши велику силу невільників в походу на Польщу, поділив їх із Мстиславом і свою пайку ужив для колонізації Порося: „посади своя по Руси, и суть и до сего дни“¹⁾. Заразом Поросє заставлено рядом кріпостей (під 1032 р. про Ярослава сказано: „поча ставити города по Руси“). Отже воєнна границя в Стугни, фортифікованої за Володимира, перенесена на Рось (всі звістні нам „города“ по Руси стояли на її лівім боці); велика територія між Стугною і Росією була прилучена до осілих, оборонних земель. Із збудованих Ярославом міст можемо на певно вказати на Юрів на Роси — названий очевидно по християнському імені Ярослава, як і Юрів в чудській землі. По аналогії можна б здогадувати ся, що щось подібне міг зробити і Мстислав у себе, бо полуднева границя Сіверщини вимагала зміцнення не менше від Київщини.

Перейдемо до заграничної політики. Про русько-польські відносини говорив я вище. В певнім звязку з ними стояли зносини з Німеччиною. Ми бачили вже, що ще під час своєї боротьби з Св'ятополком Ярослав уложив був против Болеслава союз з імц. Генрихом. Потім у 30-х рр. в своїй боротьбі з Мешком Ярослав знову виступав поруч Німців, дуже можливо — що й за порозумінням з ними. По третє бачимо його в спільній політиці з Німеччиною, коли вони разом підтримують Казимира.

На жаль, наші звістки про зносини Ярослава з Німеччиною зовсім припадкові і бідні, хоч дозволяють догадувати ся, що зносини сі були досить живі. Так маємо звістку (пізнійшу, але авто-

¹⁾ Іпат. с. 105; як показують кінцеві слова, се писалось перед новим спустінням Порося, що стало ся в 90-х рр. XI в.

ритетну) про руських посів у Генриха III при кінці 1040 р. (30/XI)¹⁾. Хроніка Лямберта оповідає, що 1043 р. знову було у Генриха III посольство від „руського короля“, з пляном оженити Генриха з донькою того руського короля, але з сього пляну нічого не вийшло (Генрих вибрав уже собі иньшу жінку), і вони з жалем (*tristes*) мусіли вертати, обдаровані замість принесених дарунків²⁾. Але не встигнуши оженити самого Генриха, руська династія навязала десь в середині чи в другій половині XI в. цілий ряд иньших шлюбних звязків з Німеччиною — про се ми маємо принагідні звістки, без докладніших пояснень. Так Святослав Ярославич мав бути оженений із сестрою єпископа трірського Бурхарта³⁾. Котрийсь иньший з руських князів — гех Ruzogum, мав доньку саксонського маркграфа Отона з Орлягмунда, і вона по смерті чоловіка вернула ся в Німеччину, вийшла тут за сина баварського герцога Отона з Нордгайма — Конона, а свою доньку від сього руського князя видала за „одного з тірінських вельмож Гунтрама“⁴⁾. Третій — знов не звістний нам на імя гех Ruziae мав бути оженений з Одою, донькою Леопольда графа штадського; вона теж пережила свого чоловіка поховала його гроші, а сама з сином Warteslau вернула ся в Саксонію, й тут вийшла знову за муж; сей Вартеслав вернув ся потім на Русь і правив батьківськими землями, побравши назад заховані гроші⁵⁾. Хто були сі анонімні князі, оженені з Німцями, не можна сказати на певно, і всякі здогади будуть тут зайві —

¹⁾ Т. зв. Саксонського аналіста — *Mon. Germ. h. Scr.* VI р. 684; про авторитетність його звістки див. вище с. 23.

²⁾ *Monum. Germ. hist. Script.* V р. 153; з яких джерел черпав відомости для сих часів Лямберт (писав він в останній чверти столітя), вістаєть ся невиясненим (див. *Wattenbach II* с. 104); крім нього *Annales Altahenses* — XX. 198.

³⁾ Лямберт I. с. р. 153.

⁴⁾ *Annalista Saxo* р. 693 і 737.

⁵⁾ Ся звістка іде з джерела менше певного, з хроніки Альберта Штадського, XIII в. (*Monumenta Germ. h. Scr.* XVI р. 319), в своїй генеалогічних звістках часто баламутного (див. *Wattenbach II* с. 440); але самого факту відкинути не можна. З сею звісткою звязують иньшу — в генеалогії Вельфів XII в. (*Monum. G. h. Scr.* XIII р. 734, порівняти *Historia Welforum* в XXI р. 460) — про доньку графа Куна, тестя Рудольфа Вельфа, видану за руського короля (*regi Rugorum*), уважаючи се перекрученням поданої в тексті звістки про Оду — див. розвідку Вайца *Über eine alte Genealogie der Welfen* — *Abhandl. der Berliner Akademie*, 1882.

могли се бути молодші Ярославичі¹⁾ із старших не можна думати тільки про Всеволода, бо його вдову бачимо в Київі й пізнійше. Недавно опубліковані „молитви Гертруди“ з мініятюрами XI в. дають досить правдоподібну, хоч і не вповні певну вказівку, що Ізяслав був оженений з якоюсь німецькою княжною, Гертрудою на імя²⁾. У всякім разі вістають ся досить певні звістки про три шлюбні звязки руських князів з другої половини XI в. з німецькими династіями.

Дуже живі зносини бачимо за часів Ярослава між Русію і скандинавськими краями. Варязькі дружини невідмінно виступають у всіх важніших походах Ярослава, почавши від його бунту проти батька до походу на Візантію 1043 р. Незалежно від служби, удавали ся на Русь скандинавські династи в прикрих хвилях — нпр. оповідаєть ся про Оляфа св., норвежського короля, що він перебував у Ярослава, коли його вигнали з Норвегії, й т. и. Взагалі в скандинавських сагах маємо багато звісток про подорожі та побут Скандинавів на Русі з тих часів. Безперечно, під свіжою памятю сього варязького натовпу за Ярослава сформувала ся і варязька теорія початку Русі.

В звязку з сими живими зносинами стоять і скандинавські звістки про шлюбні звязки з руською династією. Так Ярослав мав за жінку Інгігерду, доньку шведського короля Оляфа; звичайно припускають, що се була Ярославова жінка Ірина, що се було її друге, християнське імя (Ірина — Інгігерда, імена однаково починають ся)³⁾. Славний авантюристик Гаральд Сьмільвий

¹⁾ Такий здогад виставив ще Карамзін I. 20; він догадував ся, що Вартеслав може означати Бориса Вячеславича (імя батька, мовляв, помішано з іменем сина). Але ці звістки про шлюби можна прикладати не тільки до Ярославичів, але й до старших Ярославових унуків, нпр. можна думати про Ростислава Володимировича, про Романа або Гліба Сьвятославича і т. и.

²⁾ Див. про се мою статю: Київські мініятюри при Трірській псалтирі в Записках наук. тов. ім. Ш. т. XLIX; з молитов виходило б, в такім разі, що Ізяслав потім розвів ся з сею Гертрудою. Інші думають, що мова тут про польську принцесу, сестру Казимира. Тексти й мініятюри видані 1901 р. в Трірі п. т. Der Psalter Erzbischofs Egberts von Trier (Festschrift der Ges. für nützliche Forschungen zu Trier). Про неї ще статі Бобрінського в Записках имп. археол. общ. т. XII, Абрагама в Kwart. hist. 1902.

³⁾ Про Ярославову жінку Інгігерду каже Еймундова сага і гльоса Адама Бреженського (старші рукописи її маємо вже з XIII в.) — Monum. G. hist. Scr. VII p. 319 (Ingrad, Ingrid); в найважнішій кодексі Адама — віденській, сього нема. Ярославову жінку Ірину згадує

(Hardraade), норвежський принц, що потім був і норвежським королем, оженив ся з донькою Ярослава, котру скандинавські дже-рела звуть Єлисаветою. Сага про нього оповідає, що коли Гаральд посватав її, Ярослав не відмовив, але сказав, що такий принц без держави і без великих грошей, як він, перше мусить чимсь прославити ся, аби шлюб сей не здавав ся нерівним, і Гаральд пустив ся в світ, добувати слави, і потім дійсно Ярослав видав за нього доньку¹⁾.

Ліаріон у своїм Слові (котрого часу ближше не знаємо, особливо коли мати на увазі, що воно могло бути сказане ним і перед посвященнем на митрополита). Під 1050 р. записана в літописи смерть „Ярославлеї княгині“, в місяці лютім — значить в 1051 р., але на імя вона не названа. Окрім того є новгородська традиція, але пізніша, XV в., про Ярославову жінку Анну, поховану в новгородській катедрі св. Софії — див. 1 Софійську і 3 Новгородську під 1439 р.; літописна записка при тім називає її матірлю Володимира Ярославича, що родив ся, як сказало, 1020 р. Вона могла бути першою жінкою Ярослава, але цікаво, що Еймундова сага говорить про Інгігерду в історії боротьби Ярослава з Буріслейфом і Вратиславом, значить у 1017—8 рр. Сушити голову над розв'язаннем сього питання одначе не оплатити ся, бо все се відомости неневні, окрім імени Ірини і смерті Ярославової княгині 1051 р. (може сієїж Ірини. Про скандинавських династій на Русі див. впр. *Antiquités russes* I. 345, 459, II. 19.

¹⁾ Впорядчик сеї саги, — котру маємо в рукописах XIV в., каже, що під час тих подорожей Гаральд аложив пісню про Єлисавету з 16 строф, з однаковим закінченнем; він сам наводить з них шість:

Корабель наш обминув Сипцилію; ми були гарно убрані, як належить ся; швидкий корабель, з високою кормою, сунув ся скорим бігом, несучи на собі вояків; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Стали ми до бою з Трандами; їх було більше; була то справді завзята й страшна битва; мене молодого відтягнули від їх молодого короля, забитого (мною) в бою; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Шіснадцяттеро нас, жінко, вичерпали воду з корабля в чотирох переділках серед сильної бурі; тяжко наложений корабель обливали хвилі; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Я вмю вісім штук: вмю складати вірші, добре їзжу конем, вправний в плаваню, вивчив ся совгаться на скі, потрапляю кидати спис і веслувати; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Ніяка жінка або дівчина не заперечить того, як ми одного дня рано з'явили ся в однім західнім місті — там ми намахали ся мечем, валили зброєю, полишивши докази того, що сьмо вчинили; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Аби покінчити з західньою Європою, перейдемо ті спорадичні звістки, які маємо ми про зносини Руської держави й її династії з иньшими західніми країнами сього часу.

Ярославова донька Анна була за мужем за французьким королем Генрихом. Сей факт, що він так далеко шукав собі жінки, звичайно поясняють прикрим досвідом, який дізнав його батько від папських кар, оженивши ся з своячкою. Але Русь тоді стояла в таких тісних зносинах з заходом, що можна обійти ся без такого спеціального пояснення. Анна була другою жінкою Генриха; шлюб з нею став ся 1049 чи 1050 р. Переживши чоловіка († 1060), Анна якийсь час жила в монастирі, потім вийшла за муж знову за графа де-Крепі, а по смерті його вернула ся знову до сина — короля Філіпа. Як за життя Генриха, так і по його смерті брала деяку участь в справах, і її підписи стрічаємо на документах разом з підписами Генриха та Філіпа; на однім з документів маємо мабуть її власноручну підпись — кирилицею (Ана рѣина — очевидно regina). Останній документ з її підписом маємо з 1075 р., і потім нема про неї ніяких згадок¹⁾.

Я родив ся там, де Упландці натягають луки; тепер я правлю серед скал вояцькі кораблі, ненавистні гречкосіям; від коли пустили ся ми в світ, в різних місцях розбивали ми човном хвилі; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Antiquités russes II. 56; третю строфу вважають підробленою.

Тут треба ще згадати звістку Адама (*Monumenta Germ. h. Scr.* VII. 324), що коли 1016 р. Кнут Великий опанував Англію, сини забитого ним Едмунда — Едмунд і Едвард вислані були до Швеції, а звідти на Русь. В дійсности ми знаємо, що вони перебували на Угорщині, але нема нічого можливого, при тісних зносинах скандинавських країв з Русію, що побували вони й на Русі. Гльосатари Адама додають, що сестра Кнута була за руським князем (*ib.* 325), але ся звістка мабуть хибна.

¹⁾ Особа сеї руської королеви досить звертала на себе увагу; ще 1825 р. вийшла спеціальна розвідка Лобанова-Ростовського *Récueil des pièces historiques sur la reine Anne ou Agnès* (так вона підписана на акті 1060 р.) *époque d' Henri I.* Новішими часами теж не переставали появляти ся статі й замітки, особливо під впливом нової *alliance franco-russe*, але переважно досить побіжні — нпр. в К. Старині 1884, VII (замітка до портрета); С. Сыромятниковъ *Русская княжна на французскомъ престолѣ Новое время* 1893, і нова замітка тамже в 1900; в *Историческому Вѣстнику* 1894, I — статя Тімірязева „Французская королева Анна Ярославна“; в *Вѣстнику иностранныхъ литературъ* 1894, II — „Дочь Ярослава Мудраго, Французская королева“; *Caix de Saint-Aymour — Anne de Russie* (*Revue Hebdomadaire*, потім у збірнику *Mélanges pour servir à l'histoire des pays qui forment aujourd' hui le dép. de l' Oise*, 1895); *Henri Buteau — La princesse Anne* (*Nouvelle*

Угорські джерела кажуть, що батько короля Андрія, свояк св. Стефана, Володислав Лисий мав жінку з Русі (uxorem de Ruthenia dicitur accepisse), і його сини Андрій і Левента, втівши з Угорщини в часі смерті Стефана († 1038), якийсь час перебували на Русі: з початку удали ся до Чехів, потім до свого свояка польського в. князя Мечислава, звідти на Волинь (ad regem Lodomeriae), та той їх не прийняв, і вони були пішли „до Куманів“ (!), але дізнавши тут лиха, подали ся „на Русь“ (ad Rusciam), і тут перебували, доки угорська старшина не покликала Андрія на королівство (1046 р.). Чи під час свого побуту на Русі, чи вже ставши королем, — Андрій теж оженив ся з донькою „руського князя“, ближше невідомого¹⁾.

Для русько-візантійських відносин маємо також тільки уривкові відомости, з котрих годі довідатись щось докладніше.

Від часів Володимирового шлюбу не маємо ніякої звістки чи натяку, щоб добрі, союзні відносини між обома державами мали порватись чи поспувати ся за його життя; теж було і по смерті Володимира; візантійські хроністи, оповідаючи про похід 1043 р., досить виразно говорять, що за Володимира і пізнійше до сього походу не було розмиря з Русію²⁾. Руські купці далі перебували в Царгороді більшими ватагами, як згадує Сквіліца, руські полки далі постійно служили в візантійським війську, фігу-

Revue т. 75); A. Thomas Essais de philologie française, Paris 1898 — статя про ту кириличну підпись Анни (автор читає її як Ана реїна; Воротниковъ Анна Ярославна королева Франції, 1901 (драма, з історичним вступцем).

¹⁾ Так згідно оповідають угорські компіляції XIV—XV в. — переїрки старої угорської хроніки, що не заховала ся в первісній формі — Chronicon Budense (ed. Podhradczky р. 90, 102, 107), Marci Chronica (ed. Toldv с. 47, 49, 50), Туроц — вид. Швандтнера гл. 39 і 42. Симон Кеца (XIII в.) знає тільки, що Андрій і Левента удавали ся на Русь, але не були прийняті а дуче Lodomerie з огляду на їх ворога — угорського короля Петра, а про їх матір і т. и. нічого не знає (с. 113—114, ed. Endlicher). Про відносини сих джерел див. Marczali Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden с. 39 і далі, Kaindl Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, VII—XI (Archiv für öster. Geschichte т. 85 і 88). Імени Андрієвої жінки ані її батька ці джерела не подають. Bonfinius Regum ungaricarum decades (1581) р. 199 зве її Агмундою, а з легкої руки Прая (Dissertationes historico-criticae р. 130) пішло, що вона була донька Ярослава й на Русі звала ся Анастасія — Карамзін II с. 19, Соловйов I с. 208, і ще новійше — нпр. у Грота Мадьяры и Славяне въ прошломъ (1893) с. 16.

²⁾ Особливо Псель с. 144, пор. Сквіліци с. 551 (як низше).

руючи в різних кампаніях, а крім того Візантія користала при нагоді із спеціальної помочи руських князів. Скіліца оповідає, що в війні Візантії з кримськими Хозарами 1016 р., коли знищено єї останки Ховарської держави, Грекам помагав „брат Володимира *Σφέρυγος*“¹⁾ Судячи по докладній даті (початок 1016 р.), се було вже по смерті Володимира; чи був то дійсно якийсь Володимирів свояк, не знати (певно, що не брат, але звістки Скіліци про руську династию взагалі недокладні). Саме імя сього Володимирового брата досить близько нагадує Святиполка, і в тім нема нічого неможливого, що він міг тоді дійсно помагати Візантії (се ж було ще перед початком його боротьби з Ярославом). Потім ми маємо у Титмара звістку про якесь посольство з Київа до Візантії в осени 1018 р. Титмар се оповідає про Болеслава, що він з Київа „послав до сусідньої Греції послів, обіцюючи імператору все добре, коли він схоче бути йому приятелем, а ні — то буде йому сильним ворогом“²⁾; але правдоподібно, се було посольство не так Болеслава як Святиполка, може викликане якимись, нам незвідними зносинами з Візантією Ярослава. Далі в 20-х роках (1023—4) маємо звістку у тогож Скіліци про якогось руського ватажка, котрого він зве: „*Χρυσόχειρ* (Золоторукий), свояк небіжчика Володимира“. Сей ватажок з 800 мужа прийшов був до Царгорода, ніби хотячи вступити в візантійську службу, але коли імператор казав йому наперед розброїтись, він не скотів і поплив далі; побив візантійську сторожу в Дарданелях, що не давала йому вийти на берег, і дістав ся до Лемна, але тут візантійські генерали підступом вирізали його полк³⁾.

Сі уривкові звістки у всякім разі цікаві, бо показують, як живі були зносини між Русією й Візантією в першій половині XI в. Серед сих відносин наступив конфлікт 1043 р. Причини його не зовсім ясні. Ми маємо про сю війну оповідання трох сучасників: Пселя, Аталіоти і Скіліци; вони згадують і про мотиви єї війни, але від тих згадок єї мотиви не стають нам ясними. Псель каже, що Русинів, давніх ворогів Греків, здержував тільки страх перед імп. Василем, і по його смерті (1025) вони задумали відновити свої напади на Візантію, але його наступники показались досить сильними і для них страшними, аж нездарне правління імп. Михаїла Пафлагяннина заохотило їх до війни; нім вони одначе зібрали ся до війни, на престолі засів уже Константин Мономах, і вони лише, аби не пропали ті приготування, розпочали з ним

¹⁾ Cedreni II, 464. ²⁾ VIII. 16. ³⁾ Cedreni II. 478—9.

війну. Розуміть ся, се тільки нездалі міркування. Важніше оповідання Скільці, що причиною була якась бійка в Царгороді з руськими купцями, де одного купця забито. Се само по собі дуже правдоподібна річ і могла бути безпосереднім поводом війни, але судячи по великим заходам до походу і по неохоті Ярослава до згоди, тяжко припустити, що похід мав на меті тільки сатисфакцію за убитого купця. Найправдоподібнішим здасть ся мині, що Ярослав хотів сильно настрашити Візантію і вимогти особливі привилеї для руської торгівлі, подібно як ми бачили се в 1-ій половині X в.¹⁾

Зібрані були руські полки і прибрані варязькі. Скільца, очевидно побільшуючи, рахує всього руського війська аж на 100 тис. ; правдоподібніше число знаходимо у Аталіоти — 400 човнів, значить коло 20 тисяч мужа. Безперечно в усякім разі, що похід був сильний. Головний провід Ярослав віддав сину Володимиру, а властиву управу мав Вишата, оден з визначніших київських бояр. Військо посаджено на кораблі, і руська фльота рушила просто на Царгород. Руське джерело каже, що ініціаторами такого сміливого руху на самий Царгород були Варяги, тим часом як Русь радила Володимиру вийти на берег ближше, коло Дунаю, значить — спустошити придунайські землі.

Як то бувало звичайно з руськими походами, і сей вибрав ся зовсім несподівано та захопив Візантію несприготованою. Потайки прокрали ся руські кораблі в царгородську протоку й стали в сусідстві Царгорода, а імператор не мав під рукою ніякої фльоти. Він посилав до Руси, звиваючи їх до згоди й обіцюючи сатисфакцію, але Русини не хотіли згоди й зажадали на глум неможливої контрибуції: в однім джерелі — по 1000 статерів на човно, в другому ще по більше — по 3 літри (фунти) золота на вояка. Імператор мусів ладити ся до війни; зібравши що міг кораблів, він виїхав сам з ескадрою і стрів руську флоту недалеко Боспорської протоки; та стояла спокійно в порті, чекаючи нападу. Щоб зачепити її, імператор вислав кілька трієр з „штучним огнем“. Сей огонь наробив такої шкоди руським кораблям, що вони після сього не відважили ся стати до бою з грецькою ескадрою, подали ся назад, але дуже нещасливо — спіткала їх буря, дуже багато кораблів пропало, а тим часом над берег насыпіло сухопутне грецьке військо і звідси почало нищити Русь. Скільца

¹⁾ Про наші джерела що до сеї війни й деякі суперечности їх див. прим. 3.

каже, що нарахували 15 тис. трупів на побережжю. Після сеї невдачі Русь помандрувала до дому морем і суходолом, бо кораблів вістало ся за мало в порівнянню з військом. За кораблями на-здогін пішла грецька ескадра з 24 кораблів; вона напала на руську флоту, але та перемогла і грецьку ескадру знищено зовсім; після сього руські кораблі з Володимиром вернули ся, видно, до дому щасливо. Натомість гірка доля спіткала сухопутне військо. Руська літопись рахує його на 6000; проводу взяв Вишата: літопись каже, що ніхто з бояр не хотів узяти проводу над ними, видно — становище їх було дуже небезпечне, тоді пішов Вишата, не хочачи лишити його без проводу: „аще живъ буду, то с ними, аще ли погібну — с дружиною“. Дійсно, се військо перестрів недалеко Варни намістник подунайської області Катакльон Вест і роспудив їх. Богато невільників (по Скільці 800), разом з Вишатою відіслано до Царгорода, і багато з них осліплено по тодішній візантійській моді.

Так закінчив ся сеї останній руський похід на Царгород. По словам літописи, русько-візантійські відносини упорядкувались три роки після походу — „миру бывшу“, але на жаль про умови й обставини сеї згоди не знаємо нічого окрім того, що руських невільників пущено на Русь. Кілька років пізнійше (не пізнійше 1052 р.) се відносини зміцнені були шлюбом: за Всеволода Ярославича висватано візантійську царівну¹⁾. Муїла то бути якась дівчина з родини Константина Мономаха, і по його імені старший її син названий був Мономахом, але близьких подробиць про неї ніяких не маємо.

У внутрішній політиці, як бачили ми, політична система Руської держави далі операла ся на династичній основі, тепер відсвіженій, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава. Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще неутралізували локальні елементи, далі розтекала ся по цілій Руській державі, ваяючи її свідомістю своєї одности. Як далі, київське право і законодавство впливало на право і практику цілого простору держави, відмінюючи місцеве звичайове право, а змагання коло дальшого розширення нової релігії та візантійської культури змі-

¹⁾ Іпат. 113.

цняли заложені Володимиром культурні звязки. Взагалі „єдиновластство“ Ярослава, що в одніх землях зайняло в сумі коло двадцяти літ, а в иньших ще далеко більше, було дальшим, дуже сильним поступом в еволюції внутрішніх звязків, внутрішньої одности земель Руської держави, заложеної Володимиром. Воно і не принесло, не додало до них нічого нового, розвивало тільки попереднє, служило, як я вже сказав, дальшим продовженнем Володимирового князювання, а положенне наше тепер о стільки ліпше, що в Ярославових часів знаємо ми про внутрішню політику правительства далеко більше й певнійше, як в Володимирових.

Про законодагнху діяльність Володимира, ми, пригадаймо, маємо властиво тільки оповіданне про уставиленне і знесенне кари смерти за убийства, та непевну церковну уставу. З Ярославом справа стоїть инакше; маємо не лише кілька зовсім певних його законів і розпоряджень, але ще його особа займає спеціальне, виїмкове місце в традиції нашого давнього законодавства, покриваючи собою давнійші і пізнійші стадії його розвитку. Руський нравний кодекс „Правда руська“ від дуже давнього часу — напевно від XIII в., без ріжнїці давнійших і новійших частин уважаєть ся „уставом“, або „судом“ Ярослава (Судь Ярославль Володимирица“, як надписаний він у кодексі Кормчої XIII в.), і в традиції звязуєть ся з переходом Ярослава з Новгороду до Київa: відсилаючи новгородське військо до дому, Ярослав передав їм „Правду“, поручаючи їм тримати ся сих законів: „по сей грамотѣ ходите, яко списахъ вамъ, такоже держите“¹⁾. Се реалізуєть ся, льокальна новгородсьва традиція, але погляд на Руську Правду як на закони Ярослава ледви чи можна уважати спеціально новгородським. Тут до певної міри мусіло вплинути становище Ярослава як патріярха нової княжої динасії і останнього „єдиновластця“ Руської держави, подібно як практика „за великого князя Витовта“ була протягом віків виходною точкою для реілянтації всяких відносин в. кн. Литовського. Але окрім того мусимо прийняти, що Ярослав таки дійсно зазначив себе в сфері нормовання державних відносин і звичайового права чимсь особливим. Воно й зрозуміло, бо Ярослав має уже до роботи в більше уставленими державними відносинами ніж його батько.

Не загускаючи ся в річеву аналізу (на се буде місце далі)²⁾, я зазначу тільки, що всі редакції Руської Правди, які маємо,

¹⁾ 1 Новг. с. 84 (другої редакції, старша редакція Новгородської літописи ще не має сього епівода). ²⁾ В т. III гл. IV.

не були офіційними кодифікаціями, а приватними, більше або менше повними збірками правних норм. Найстарша редакція (перші 17 параграфів короткої Руської Правди, по загально прийнятому поділу) може належати не пізніше як першій половині Ярославового правління: право, в ній скодифіковане, може бути навіть старше від Ярослава. Друга редакція, чи так звана Руська Правда Ярославичів, зладжена десь в перших роках по смерті Ярослава, містить право часів Ярослава, з деякими змінами його синів — місцями зазначеними, місцями, бути може, не зазначеними. Ми таким чином не маємо кодексу, де б було представлено в чистім виді право Ярослава, завсіди одначе, на підставі сих двох редакцій можна виробити собі певне понятє про право часів Ярослава (головно право карне). Тяжко тільки вказати, що внесено було в се право законодавством чи практикою Ярослава. Ми майже не маємо вказівок в сїм напрямі, знаємо властиво тільки про заведеннє ним кари смерти, знесеної його синами¹⁾. Маємо ще „урок Ярославль“ вирникам: таку, що нормує натуралії, які має право побирати судовий урядник-вирник, і час, протягом котрого він може вимагати виживлення від місцевої людности²⁾. В декотрих кодексах іменем Ярослава надписуєть ся й иньша, спеціальна такса: поплат осьмєнникам (міській поліції) при мощєннєю мостів у Новгороді; дійсно, в тїм нема нічого неможливого, що й ся такса належить Ярославу³⁾. Правдоподібно і більше аналогічних такс мусїло вже істнувати за часів Ярослава, а мали вони на меті, очевидно, оборону громади від надужить княжої дружини, — факт дуже характерний.

Крім сих вповні автентичних документів Ярославової закондатної діяльности маємо ще оден дуже інтересний, але вже зовсім непевний, кажу про т. зв. Церковну уставу Ярослава. Вона має предметом церковний суд, головно в справах моральности і супружних відносинах вірних взагалі; відома вона тільки в пізніх рукописах (найстарша XV в.) і нема про неї раніших згадок. Що в теперішнім виді вона не може належати до часів Ярослава, в тїм не може бути найменшої непевности; чи була вона протим фальсифікатом, чи опираєть ся на якісь традиції про Яро-

¹⁾ Карамз. кодекс § 76, пор. § 2. ²⁾ Академ. кодекс § 42.

³⁾ Калачева Предвар. свідвїня² с. 129, тут згадано два кодекси — з XIV і XV в., що мають імя Ярослава в титулі сеї такси. В науці приналежність її Ярославу досить принята, хоч більш гіпотетично, як категорично, див. нпр. Хрестоматию В.-Буданова I⁸ с. 81, Барсова Географія² с. 193, і т. п.

славову уставу, чи нарешті мала в основі дійсно якусь Ярославову хартію, пізнійше розширену і змодифіковану, се все ще питання невияшені, бо й сама устава далі ближше не аналізована.

В розвою християнства і звязаної з ним візантійської християнської культури наша літопись констатує великий поступ за часів Ярослава, завдяки його заходам; а писала ся вона тоді, коли память про князюванне Ярослава була ще сьвіжа на Руси. „За Ярослава віра християнська почала плодитись і ширити ся“, каже літопись¹⁾, і газначає два моменти, що вплинули на її дальший розвій. Оден — се початок монашого життя: „почали множити ся чорноризці, і почали істнувати монастирі“. То був і в Візантії час особливого розвою монашества, коли воно в очах суспільности являлось, щоб так сказати, нормальною формою християнського життя, тим часом як сьвітське жите уважалось тільки неждарною імітацією правдивого християнського життя. Тож розповсюдненне й на Руси монашества, на тодішній погляд, мало бути невідмінною умовою доброго розвою християнства. По словам літописи, Ярослав мав особливе замилованне до монахів („излиха бѣ любяче черноризци“), і за його часів почали засновувати ся монастирі; се потверджує й Іларіон в своїм образі християнського життя на Руси („монастырєве на горахъ сташа“), і Нестор (в Житії Теодосія), але докладнійших відомостей про сї монастирі не маємо, окрім монастирів св. Георгія і св. Ірини, поставлених в Київї, в сусідстві митрополії, в честь християнських патронів Ярослава і його жінки. Монастирі сї одначе не мали важного значіння. За те на останні роки Ярослава припадають початки (тоді ще не показні) славного пізнійше київського Печерського монастиря.

Другий момент, зазначений літописею, се заходи Ярослава коло розповсюднення книжної осьвіти і книжности. По її словам, Ярослав „книгамъ прилежа“, читав книжки днями й ночами, і заходив ся коло помноження книжок: він зберав „писців“, по теперішньому — літератів, і поручав їм перекладати книги з грецького на славянське і попросту списувати (Русь багато черпала з готового запасу полуднево-славянських перекладів). Велику, по тодішньому, бібліотеку спорядив Ярослав при збудованій ним Софійській катедрі („многы книги списавъ положи въ церкви св. Софьи“). Поруч з тим Ярослав міг далі вести заходи Володимира коло розповсюднення книжної осьвіти. Досить авторитетна звістка літописних компіляцій²⁾ оповідає під 1030 р., що Ярослав, при-

¹⁾ Іпат. с. 106. ²⁾ 1 Соф. с. 136, Нікон. I. с. 79, Твер. с. 146.

їхавши в Новгород, зібрав з поміж дітей старост і сьвящеників триста душ і звелів їх учити „книгам“; лишаючи на боці подану тут цифру вібраних дітей, що до самого факту ледви чи можуть бути які непевности. Розумієть ся, подібні заходи мусіли мати місце й по иньших краях. Літописець високо цінить сі заходи Ярослава коло книжності й осьвіти. Він порівнює діяльність його з діяльністю батька і Володимиріу признає заслугу початків — христіанізації Руси, а довершення її — Ярославу: „як то буває, що оден з'оре землю, другі засіють, а иньші пожнуть і їдять богаті овочі, так і тут: батько Ярослава з'орав і зробив землю мягкою — просьвітивши хрестом, а Ярослав, Володимирів син засіяв книжними словами серця вірних, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки“¹⁾.

Далі будовано церкви, заходили ся коло помноження духовних. Літопись підносить, що Ярослав „ставив церкви по містах і ріжних місцевостях (по градомъ и по мѣстомъ), приділяв сьвященників і забезпечав їх із своїх доходів (дая имѣнния своего урокъ), поручав їм поучати людей (в християнстві) та частійше відправляти службу; і множились сьвященики, і число християн“. З другого боку маємо маленьку подробицю репресій проти репрезентантів старої релігії — волхвів, правда — в звязку з замішаннями, що повстали через них, в Суздальській волости (1024): волхви вказували на певних старих людей, що мовляв „держать гобино“ (урожай), і забивали тих людей; Ярослав, довідавши ся про се, приїхав до Суздаля й казав арештувати тих волхвів, позасилав або покарав смертию, а людей мав поучувати, що неврожай або хорубу посилає Бог за гріхи людські, а люде того насилати не можуть“²⁾.

Число катедр мабуть було помножено; з певностию можемо вказати тільки на одну — в новозбудованім чи відновленім Юрисві на Поросю. Я вже згадував про здогад, що київська митрополія була заснована теж за Ярослава, але сей здогад не має під собою ґрунту³⁾. Інтересним фактом в історії сієї митрополії натомість було поставленне з волі Ярослава митрополитом Русина Іларіона собором єпископів у Києві⁴⁾. Се сталось 1051 р., коли політичні відносини з Візантисю були вже полагождені; але поставлення довершено, очевидно, без порозуміння з патріархатом. Звичайно в сім факті бачуть змагання до незалежности руської церкви; щось певне сказати в сій справі не можна, бо маємо тільки голу

1) Іпат. с. 107. 2) Іпат. с. 103. 3) Див. т. I с. 461. 4) Іпат. 109.

звістку, про відносини патріархату до сієї справи не знаємо, а головню — що до нового поставлення митрополита, по Іларіоні, Ярослав не дожив, і ми не можемо судити, чи се він зробив як виїмок, чи хотів зробити з того практику на пізнійше. Взагалі в давній Русі не бачимо якогось такого загальнішого змагання: боротьби за автономію церкви не видно, але заперечити сієї тенденції у Ярослава також не маємо права, хоч зовсім можливі й інші об'яснення сього факту: нпр. що Ярослав хотів мати руських митрополитів, а не Греків, і своїм радикальним кроком хотів зробити пресію на патріархат, або що йому важна була як раз особа Іларіона, його надвального сьвященника і незвичайно освіченого чоловіка, що цілою головою стоїть вище взагалі над рівнем давнього руського письменства. Головню ж, що занадто мало знаємо про обставини сього факту.

З християнством далі йшов в парі вплив візантійської культури. Вище згадувало ся про заходи Ярослава коло розповсюдження освіти: тепер ще згадати треба про візантійську штуку.

Ярослав, видно, любив будувати. Скоро лише опанував Київ, забрав ся до будови нової церкви св. Софії, на місце тієї, що згоріла попереднього року¹⁾. Та різні політичні клопоти відвернули його увагу від сеї справи на довший час, і вже по заспокоєнню Руської держави розпочав він на ширшу міру свої грандіозні, як на той час, і розкішні будови в Києві. Для того занято було під місто великий простір поля, де була битва з Печенігами 1036 р. Тут Ярослав поставив „Золоті ворота“ з церквою Благовіщення над брамою, патрональні монастирі св. Георгія і св. Ірини, і головню — нову, катедральну церкву св. Софії; очевидно, він ішов тут за прикладом головної окраси Царгорода юстиніанової св. Софії, хоч плян і стиль київської зовсім инакший від царгородської св. Софії. Се мав, очевидно, бути взірць краси і роскоші грецької штуки, призначений на те, аби піддержати славу Києва як соперника Царгорода (*aemula sceptri Constantinopolitani*, як називає його архієпископ бременський Адам). Київська Софія справді зісталась розкішною пам'яткою тодішньої грецької штуки, одною з найбільш важних в сім роді. Церкву в середині богато декоровано мозаїкою, „иконами многоцвѣтными, и златомъ, и сребромъ, и сосуды церковными“. В Новгороді Ярослав теж поставив нову катедру св. Софії, на місце давнішої, що також

¹⁾ 1 Новг. с. 89.

агоріла, не так розкішну як в Києві, але славу в історії Новгороду як його палядіум.

Як про одну з подробиць візантійських культурних впливів я згадував про монету Володимира. Золотої монети після нього на Русі вже не звісно, срібну маємо з імененем Георгія (Ярослава) і ще з кількома суперечними написями: одні читають на декотрих Святиполка, а на других Георгія-Ярослава, інші відчитують Петра і Дмитрія, інші признають неясними. Монети, звичайно признавані Святиполковими, дуже подібні до Володимирових — мають потрет князя на троні, з другого боку туж геральдичну фігуру, але змодифіковану; напись відчитують (але з великими натяганнями) „Стополкъ на столѣ, а се его серебро“. Монети Юрія-Ярослава, ті що на певно йому належать, визначають ся делікатною роботою і мають образ св. Георгія з грецькою написю: Γεωργιος(ς), з другого боку — геральдичний знак з написю — Ярославле съребро, і на рамці: αμην (се т. зв. III тип Ярославових монет)¹⁾.

Отсе й було б все важніше, що ми знаємо в часів Ярослава. Для князювання, що тягло ся без малого 40 років (рахуючи від смерти Володимира), що було останнім „єдновлаством“ на Русі і полишило справді важні сліди в життю східно-словянських земель, се, безперечно, не багато. Сама фігура Ярослава виступає досить слабо; індивідуальних прикмет його в нашій традиції ми не маємо майже зовсім. Очевидно, в його особі, в характері не було прикмет визначних, незвичайних, що могло б зворушити фантазію сучасників, відбитися в пам'яті суспільности і викликати перекази, легенди, анекдоти, як то було з Володимиром. Воно й зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитання і монашого життя — Ярослав і не мав чим заінтересувати суспільність, хоч був далеко більш позитивною фігурою, як його брат —

¹⁾ Се класифікація Толстого. Два інші типи по сій класифікації заступають — перший одинока монета з Ніжинського скарбу, на котрій дійсно скорше можна прочитати Петрос, ніж Γεωργιος (= Георгій), як читають інші; другий — п'ять монет Ніжинського скарбу, кількох різних типів (на декотрих із них д. Петров читає Дмитрія, але з неменьшими натяганнями як Толстой Георгія). Рисунок сих двох типів подібні до Святиполкових: змодифікований геральдичний знак і фігура князя. Контроверсії що до імен див. в рефераті проф. Петрова О монетах вел. князя Ізяслава Ярославича (за такі уважає проф. Петров монети, на котрих читає імя Дмитрія) — в Трудах ІХ археол. съезда т. I (там вказана й інша література).

авантюристик Мстислав, оспіваний Бояном. Хоч маємо перекази й пісні, зв'язані з різними епізодами Ярославового князювання (з боротьби його з Святиполком, потім з Мстиславом), але в них його фігура стоїть на боці, майже невзацеплена легендою, і не визначаєть ся ніяким виразним характером. Книжна, духовна традиція (Ларіон, Нестор, літопись, т. зв. Яков) має для нього велике поважання, як для опікуна церкви, „христолюбивого князя“, прихильника монашества й освіти, величає його заслуги на сім полі, хвалить його християнські чесноти (мужь правденъ и тихъ, ходяй въ заповѣдѣхъ божиихъ“, як характеризує його Нестор), але й тут ми не бачимо живого чоловіка, живих прикмет.

Умер Ярослав, правдоподібно, 20 лютого 1054 р.¹⁾, старим вже чоловіком. Літопись каже навіть, що він умер на 76-м

¹⁾ Дата смерті Ярослава має непевности. Всі версії найдавнішої літописи — північна і полуднева і 1 Новг. смерть його мають під 1054 р.: „в суботу 1 [недѣли — Іпат. код. і 1 Новг.] поста св. Феодора“ (Хл. і Пог. не мають „св. Феодора“). Та тут на сам перед повстає питання, чи се записано під 1054 р. тому, що се діялось при самім кінці 1053 і зв'язано з подіями 1054 р., як се бачимо в північній версії (Ізяслав у Києві, прихід Половців на Русь); чи се діялось дійсно при кінці мартовського 1054 р., отже в січневім 1055 р., і тому, як бачимо в полудн. версії і в Новг., прихід Ізяслава до Києва уже стоїть під 1055 р. Але в січневім 1055 році та перша субота посту припадає на 4/III, значить не була при кінці, а на початку року, й відділення смерті Ярослава від приходу Ізяслава стає абсурдом (бо звістка розпочинаєть ся не хоробою — се б ще увійшло, а смертю Ярослава: „престави ся князь руский Ярослав“). Значить відділення Ізяславового приходу від смерті Ярослава під 1055 рік було вже незадалою поправкою початкового датовання, коли смерть Ярослава й прихід Ізяслава стояли під тим самим роком. Північна версія, де маємо єї події під одним роком, промовляла б за тим, що се був наш 1054 р. (кінець 1053 мартового і початок 1054), і се як раз потверджує дописка полудневої версії, де до вище поданого означення в усіх її кодексах, а також і в компіляціях Воскр., Никон. додано ще: „тѣсяца февраля въ 20“. 1054 р. субота першого тижня посту, присвячена св. Федору Тіроку, була 19 лютого; сю малу ріжницю можна б погодити припустивши, що Ярослав умер з суботи на неділю, і означення: „в суботу февраля 20“ стало ся наслідком сполучення двох ріжних означень. Наші літописи не мають звичаю викомбінувати дати з календарів, і дата 20/II, правдоподібно, не півніжна комбінація, а сучасна записка.

Як бачимо, ріжні комбінації приводять нас таки до 1054 р. (Про се ще спеціальна стаття пок. Куніка: Извѣстны ли намъ годъ и день смерти в. кн. Ярослава Владимірова?, Спб., 1896 — автор одначе уважає справою неясною, чи був то рік 1054 чи 1055).

році¹⁾. Смерть не застала його несподівано, як Володимира, і він мав час розпорядити своєю державою. Двох старших синів його вже не було на світі. З живих він найбільше любив Всеволода, але по пережитих розрухах по смерті Володимира не відважився йому передати Київ; літопись, ще раз, з нагоди смерті Всеволода, згадуючи про особливі симпатії до нього Ярослава, кладе в уста Ярослава бажання, щоб Всеволоду прийшлося бути князем в Києві, але законною дорогою („с правдою“), не насильством²⁾. Київ передав Ярослав найстаршому з живих синів — Ізяславу, що вже перед тим мав Новгород і Турово-пинську волость, і заховав їх на далі³⁾. Разом з Київом Ізяслав дістав і Деревську землю: вперше тепер вона увійшла в одну волость з полянською Київщиною і вже ніколи не відділялась. Подібно сталося і з Псковом, що становить від Ярославового поділу одну волость з Новгородом і, певно, разом з ним відданий був Ізяславу. Другий син Ярослава, Святослав, що сидів перед тим на Волині, дістав Чернігів з більшою частию Сіверщини і ще, певно, землі Радимичів і Вятичів, що від тепер становлять одну волость з Сіверщиною, та Тмутороканську волость. Полудневу частину Сіверщини натомість відділено: як особну волость, з столицею в Переяславі, дістав її улюблений син Ярослава Всеволод. З двох молодших синів Ігор дістав Волинь, Вячеслав Смоленськ. Як поділено інші землі, не каже Найдавніша літопись; але зовсім правдоподібно звістку дає пізніша новгородська літопись⁴⁾; вона

¹⁾ З числа літ Ярослава, поданих літописю, виходило б, що він уродився 979 р. Літопись зве його сином Рогніди, але не був він старшим, бо перед ним був Ізяслав; се б відсувало, як бачимо, похід Володимира на Полоцьк і шлюб з Рогнідою аж на 976—7 рр. По літописи воно виглядало б мов би за рано; хоч з другого боку, літописний рахунок Ярославових літ може й певніший від хронологічної перспективи Найд. літописи в оповіданні про події 970-х рр. На іншому місці літопись дає інакший рахунок: каже, що Ярослав засів у Києві (1017 року) маючи 28-ий рік; але в Сказанні се читається інакше: „бъ же тогда Ярославъ Новѣгородѣ лѣтъ 28“, що значило б, що він у Новгороді просидів перед тим 27 літ, себ то був там від 990 р., і се зовсім правдоподібно.

²⁾ Іпат. с. 151.

³⁾ Про Новгород маємо сучасну звістку в записі новгородського Остромирового евангелія (див. вище); що до Турова, то його бачимо потім в руках Ізяславової родини, в ролі „київської волости“ (Іпат. с. 222), і се, разом з аргументом а silentio промовляє за тим, що Туров належав Ізяславу і по смерті Ярослава.

⁴⁾ Друга редакція 1 Новгородської літописи с. 66, пор. там же с. 438, Твер. с. 15, Аврамки с. 313.

каже, що Святослав дістав окрім вичислених земель ще Муромську волость, а Всеволод „Ростов, Суздаль, Білоозеро, Поволже“. Дійсно ці землі бачимо в руках потомків Святослава і Всеволода. Всеволод, діставши тільки незначну тоді Переяславську волость на полудні, мусів відповідно до далеко значніших уділів старших братів дістати значні додатки де инде.

Окрім того літописи не згадують ще про уділ потомства Володимира, бувшого новгородського князя. Одинокий звістний нам син Володимира Ростислав був в момент смерти Ярослава вже мабуть не малий і дід не міг би його лишити без уділу. Ростиславові сини дістали пізнійше „Червенські городи“ — Галичину, і се, по всякій правдоподібности, був уділ Ростислава¹⁾.

Поховали Ярослава в новій Софійській катедрі — найславнійшій пам'ятці, яку він лишив по собі. Маржоряний саркофат, знайдений в фундаментах катедри, що тепер зветь ся гробом Ярослава, може дійсно бути його гробом; але окрім Ярослава багато й інших князів ховано там, і ніяких спеціальних вказівок на Ярослава він не дає. Се досить високий, з похилою накривкою гріб, з білого мармору, орнаментований низько рівбленими фігурами на мотиви давньої християнської штики (хрести, риби, виноградні лози).

¹⁾ Про се і про долю волинської волости (сі справи пов'язані між собою) див. більше в моїй Історії Київщини с. 63—4.

II.

Розклад Київської держави в XI—XII в.

По смерті Ярослава землі Київської держави (порахувавши сюди і Полоцьк) зістали ся поділені на сім паїв. Три більші і майже рівнорядні з собою, тільки не компактні володіння — трох старших Ярославичів: Київ з Туровим і Новгород із Псковом — Ізяслава; Чернігів з Муромом і Тмутарокань — Святослава; Переяслав і Ростов з Білоозером — Всеволода. Чотири менші: двох молодших Ярославичів — Волинь і Смоленськ; Ростислава — правдоп. Галичина і Всеславів — Полоцьк. З того п'ять володарів були рідні брати, иньші два — їх близькі свояки. Окрім того могли подекуди заховати ся тубильні князі з поза династії Володимира, як се знаємо на певно про Вятичів, що там такі були.

Літопись кладе в уста Ярослава на смертельнім ложі таку інструкцію синам: старший син Ізяслав має заступити місце батька в політичній системі Руської держави; иньші Ярославичі мають слухати його як би батька, а він з свого боку має пильнувати справедливости в відносинах князів: „аще кто хоцеть обидити своего брата, но ты (Ізяслав) помогай сго обидять“, брати мають жити „в любви“, задовольнитись своєю пайкою: „не приступати предъла братня, ни сгонити“, і батько для длішого переконання пригадує їм, що вони ж прецінь брати від одного батька і одної матери (не як Володимировичі). Се поученне дуже відповідає політичним ідеалам сучасної суспільности, отже могло бути вложено в уста Ярослава кождим сучасним книжником; але з другого боку не можна в ній вказати нічого, щоб противилось становищу чи бажанням Ярослава. І Ярослав і сучасна суспільність однаково не могли вказати князям до утавлення згідних відносин иньшого

мотиву окрім родинних звязків, після того як династичний звязок положено в основу державної системи. Державна ідея була занадто слаба, і коли в тій самій науці Ярослава знаходимо ми згадку про потребу згоди між князями з огляду на долю держави, то й тут вихідною точкою служать особисті інтереси самих князів: „коли ви будете жити в любови, Бог буде в вас і дасть вам побіду над ворогами, і жити мете в згоді; а як будете жити ненавистно, в суперечках, то й самі загинете, і затратите землю ваших батьків і дідів, що вони здобули великою працею“¹⁾).

Живійша солідарність інтересів князів кінчила ся тамже, де кінчали ся родинні звязки. Тому наука й відкликуєть ся до сих родинних звязків. Але вони не вічні. Вже Ярославове поученне говорить тільки про братів і поминає дальшого свояка — полоцького князя, поминає братанича Володимира. Але щож буде, коли взагалі місто „синів одного батька і матери“ заступлять брати стрієчні, далі брати в других і третіх? Політична наука Ярослава чи літописця мовчить про се, вона безрадна. Правда, жите висуне нові мотиви: ідею княжого рода, династії; на місце „братів від одного батька і матери“ виступлять „внуки одного діда“; вирине ідея „отчини“ цілого княжого рода, на котру він має виключне право і в своїх інтересах мусить пильнувати його цілости. Але ці звязки будуть ще слабші, розумієть ся, ніж братство від одного батька і матери руських князів.

Та поки ще „отчина“, здобута „великим трудом дідів і батьків, стане спільною, ідеальною власністю цілого роду, вона довго ще буде предметом змагань поодиноких князів до „єдиновластства“, до сполучення її цілої в одних руках. На очах історії, за сьвіжої памяти династії, двічі вже мало се місце, що розділені землі Київської держави злучали ся в руках одного князя. Сей прецедент надавав охоту все до нових проб, і вони робили ся, й досягали певні результати, тільки все з довшими перервами і все в менш повній формі здійсняли ся сі проби єдиновластства. Володимир зібрав землі Київської держави протягом семи літ від смерти свого батька і володів ними протягом тридцяти пяти літ. У Ярослава минуло двадцять два роки від смерти батька, поки він став „єдиновластцем“, але Полоцьк і далі зістав ся по за землями Ярослава, і він його до смерти не встиг прилучити до своїх володінь, над котрими в цілости князував сімнадцять літ. Двадцять чотири роки по смерти Ярослава його син Всеволод „перее всю власть Рускую“²⁾, але

¹⁾ Іпат. с. 113. ²⁾ Іпат. с. 143.

крім Полоцька йому неналежали Волинь і Туров, Муром і Тму-таракань, а його панування над сею сполученою державою, над зібраними землями було дуже непевне, хистке, хоч і протягнуло ся п'ятнадцять літ. Його син Мономах не міг задержати вже в своїх руках великої Чернігівської волости, а хоч здобув Туров, Минськ і Волинь (але без Галичини), то останній важний здобуток — прилучення Волини стало ся тільки сім літ перед його смертю, двадцять п'ять літ від смерти його батька. Мономахович Мстислав був останнім на сім полі, здобувши на короткий час Полоцьк і Курськ; але він не володів і половиною земель держави Св. Володимира, та й князував над ними лише кілька років.

Отже тенденція збирання в одно земель Руської держави, концентрична енергія давала себе знати — робила виразно ще більш як стоїте від смерти Володимира, але виразно ж таки ослаблювала ся і сходила до зера. Інтересно було б вказати ті перешкоди, що ослабляли сю енергію, приглушали її.

Перша, елементарна причина — розмноження княжої династії. З родини Святослава зацілів тільки один Володимир, з Володимирової пішло вже дві династії: Ярослава й Ізяслава, з Ярославової лишило ся аж п'ять! Розуміть ся, турецький спосіб, практикований Святотолком, по часті й Володимиром (розумію убиство Ярополка), міг би зарадити сьому розноженню, але міняли ся погляди й вимоги суспільности. Після проклонів на голову Каїна-Святотолка і канонізації його братів протягом цілих віків між князями Володимирової династії не знаходило ся охочого повторити Святотолкову різню¹⁾. Правда, траплялось і далі не одному князю наложити головою в боротьбі, але в бою; трапляло ся, що князів вигоняли, брали в неволю, держали в'язнями, але не різали їх як баранів, і в результаті вже при кінці XI в. можна нарахувати кілька десятків князів з династії Володимира В., і число їх росте далі неустанно.

Се була чисто зверхня, фізична перешкода, але була й більше глибока, внутрішня — у впливі самих земель, у відносинах їх до князів. Століте перед тим земля могла спокійно дивитись на те як їх князя з київської династії ріже иньший князь з тієї ж династії, або навпаки. Зв'язки земель з Київською державою були зовсім механічні, поверховні. Земля жила тоді „своїм житєм“, і його не

¹⁾ Подібний експеримент, ще більш рішучий, зробив над своїми свояками тільки Олег рязанський в 1218 р., скликавши і зарівавши разом шість своїх свояків і багато їх бояр.

відбирали її переїми в династії; землі ще мали попри неї своїх питомених князів, або що найменше — свою повну автономію. Але столітє минуло не дурно, звязки зміцнились таї поглибулись; зубці державної машини князівсько-дружинного режіму все глубше й глубше заходили у внутрішній склад земель. Землям все труднійше було лишати ся пасивним свідком державних переїм — вони брали вже їх за живе. Але втягнені близше в систему державних відносин, вони попробували не тільки приладити ся до них, але й приладити їх відповідно до своїх інтересів. І сї змагання земель, чи властиво тих земських верств, що тримали в своїх руках провід в землі, стрічались із змаганнями самих князів. Князї, в міру того, як династія розросталась, як удїли дробились, як князї скарби пустїли, в своїх безконечних „которах“ все меньше могли опиратись на самїї своїї дружинї або спроваджених зза моря ватагах Варягів; ті дружини ставали все меньше, а коштовних варязьких ватаг приходилось і зовсім зректи ся. Князї мусїли шукати опори в самїї своїї землі, запобігати її симпатїй, щоб втягнути в круг своїх інтересів, і для того готові були приладити ся до вижок, до бажань самої землі, чи там її впливових, міродаїних сфер і елементів.

І от сї змагання землі, стрічаючись з княжими, приходять до компромїсу земської автономїї з новою династією, з князівсько-дружинним устроєм — компромїсу, що довго, а часом і на все лишав ся не сформулованим, але не вважаючи на те відчував ся обома сторонами й впливав на їх обопільні відносини. Князівсько-дружинний устрїй льокалізуєть ся, в династїї Володимира В. витворюєть ся ряд місцевих, „земських“ династїй, що тримають ся в своїх землях не сидюю і страхом київського кулака, а звязані певними внутрішніми звязками, симпатїями з своєю землею, операють ся на місцеві елементи, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її оборонї. Історія полоцьких князів, історія відокремлення Турово-пинської землі від Київа дають дуже релїєфні приклади таких внутрішніх звязків князя і землі; але в менш визначних проявах ота солідарність дає себе відчувати майже в кожній землі, і ся солідарність князя і землі, опір земель мусїли в дуже сильній мірі неутралїзовати і неутралїзували дійсно змагання князів-спадкоємців київської концентраційної політики, до єдиновластства.

Але ся участь земель в княжих відносинах — то тільки один з проявів розбудженої в сї часи активності землі. Серед розкладу руської державної системи, серед неустанної боротьби князів, в міру

того як вони, слабнучи, пробували опертись на силах самої землі, втягнути її в свої політичні справи, земля (властиво все говорю за певні провідні елементи її громади) не тільки починає брати активну участь в заграничній політиці, але й здобуває собі більш або менш впливову ролю в своїй політичній управі. Не скривь се було однаково, в залежності від спеціальних обставин історичного процесу в кожній з них; в одних громада і її орган — віче приберали більший вплив, в других менший. Декотрі землі, як Новгород, Псков стають в дійсности попросту республіками, в иньших громадський елемент проявляє себе досить слабо — як у Чернигівщині, Галичині; в иньших, як в Києві, він грає дуже важну ролю, хоч перша роля належить князівсько-дружинному елементу. Але загалом взявши два століття по смерті Ярослава характеризують ся сильним, загальним розвитком сього громадського — вічевого елементу, і головно в сих двох явищах: в проявах і повільнім замиранню концентраційної енергії серед боротьби з змаганнями земель, та в розвитку земського (вічевого) елементу і його комбінаціях з князівсько-дружинним — полягає головний зміст політичної історії земель Київської держави, котру ми будемо тепер слідити аж до повного пережиття й упадку Києва.

„Ми же на преднес возвратим ся“, кажучи словами літописи — на часи по смерті Ярослава.

Кілька років пройшло тихо. Старші Ярославичі жили „в любови“, — та серед сеї любови розширяли свої землі на некористь иньших свояків.

Я говорив вище про тенденцію концентрації та її вплив на княжу політику протягом цілого ряду поколінь. Вона дала себе знати і в перших роках по смерті Ярослава, але в формі дещо відмінній.

Старший Ярославич Ізяслав, очевидно, не мав відповідної енергії й здібностей, щоб узяти на себе ініціативу збирання земель. Взагалі він не потрапив зайняти становища зверхника своїх братів, „в отца мѣсто“, яке призначив йому батько. Літописець, дуже симпатично описуючи смерть Ізяслава, так характеризує його: „він був гарний з себе, великий на зріст, невлобного характеру, ненавидів кривду, любив правду, підступу в нім не було, ані хитрости, він був простий умом і не платив за зло злом“¹⁾. Відкинувши

¹⁾ Іпат. с. 142.

компліменти його християнському характеру, написані під впливом нещастя, які спіткали Ізяслава перед смертю, і дуже побільшені, ми справді можемо признати, що він був „прост умом“. Одначе його менші брати, спеціально — найбільш енергічний між ними Святослав, не відважили ся теж відразу, поки не задокументував він виразно своєї безрадности, виступити проти нього. В результаті бачимо: укладаєть ся спілка трох старших Ярославичів, близьких сусідів (Київ — Чернігів — Переяслав), і разом найсильніших з поміж князів. Ізяслав полагаджує всякі важніші справи разом з братами Святославом і Всеволодом, спільно, — навіть там, де справа дотикала ся його самого. Маємо кілька таких спільних учинків: разом брати видають нові закони, разом переводять брата Ігоря з Володимира до Смоленська, увільняють увязненого стрія Судислава, ходять походом на Торків¹⁾. Особливо характеристичне увільнення Судислава: він, очевидно, сидів у в'язненню в Києві і міг претендувати хіба на Псков — волость Ізяслава, отже Ізяслав у сій справі міг зарядити все на власну руку; натомість бачимо, як каже літопись: „Ізяслав і Святослав і Всеволод висадили свого стрія з поруба“ — разом і спільно, і літопись нічим не натякає на якесь бодай першенство Ізяслава в сій і иньших справах.

Спільна діяльність трох братів серед иньших державних справ була звернена передовсім на розширення своїх земель. 1057 р. вмер Вячеслав Ярославич, князь смоленський, лишивши малого сина Бориса. Старші Ярославичі перевели на його місце, очевидно — силоміць, його старшого брата Ігоря, а Волинь, очевидно, взяли собі²⁾. Чи поділили її на разі, не знати; пізнійше бачимо її в руках Ізяслава; може бути, що він дістав її цілу ще 1057 р.

Слідом умер і Ігорь, полишивши двох синів. Ярославичі поділили його Смоленську волость між собою, не зіставивши нічого для малих братаничів³⁾.

¹⁾ Руська Правда, Академ. кодекс § 18, Іпат. л. с. 114.

²⁾ Іпат. с. 114. Про се ширше в моїй Історії Київщини с. 63—4. Я опираю ся головню на тім, що Ігор був старший від Вячеслава (літопись називає його перед Вячеславом під 1054 і 1055 р.), значить Волинь уважала ся ліпшим столом (як і пізнійше бачимо: старший Мстиславич сідає на Волини, менший у Смоленську). Отже Ігоря переведено до Смоленська не в його інтересах (на се натякає й літописний текст: изъ Володимиря выведше), а се Ярославичі могли зробити хіба на власну користь.

³⁾ Іпат. с. 115. Про поділ Смоленської волости по смерті Ігоря говорить Твер. с. 153 і Кромер (с. 54 вид. 1584 р.), покликуючи ся на *Annales Russorum*; Соф. 139 і Воскр. I. 333 мають теж сю звістку, але не на місці — під 1054 р.

Дальший здобуток зроблено, здасть ся, чи не коштом брата-нича Ростислава. Я вище висловив здогад, що він, правдоподібно, мав Червенські городи. 1064 р. він втік до Тмуторокани, не знати звідки¹⁾, і вигнав звідси Гліба, Сьвятославового сина. Чого він втік, літопись не каже та, очевидно — не з добра подав ся він до Тмуторокани, і сам собою насуваєть ся здогад, чи не виїли його стрії з його волости? Червенські городи пізнійше разом з Волинею належали Ізяславу. Що до Ростислава, то Сьвятослав вигнав був його з Тмуторокани, але Ростислав вернув ся потім назад, почав енергічно воювати з сусідами, сич занепокоїв Греків, і намістник Херсонеса на пиру отруїв його; літопись при тій нагоді з великою симпатією говорить про сього предка галицької династії: „був Ростислав муж добрий на рать, зростом гарний і красний лицем, ласкавий до убогих“²⁾).

В усякім разі, як би там саме не було з Ростиславом, а Волинь з Червенськими городми і Смоленськ уже перейшли до старших Ярославичів. За ними прийшов Полоцьк. 1065 р. розпочав війну з Ізяславом полоцький Всеслав; він напав на Псков, потім захопив і пограбив Новгород (1066). Ізяслав з братами разом пішли на нього з великими силами, взяли Минск, витяли та спустошили. На р. Немизі стрів їх Всеслав; битва була кривава: „бысть сѣча зла, падоша мнозѣ“, коротенько записує літопись. Прегарний поетичний образ присвячує її Слово о полку Ігоревім, даючи паралелю жнива і битви:

На Немизѣ снопы стелють головами, молотять цѣпы харалужними (ста-
На тоцѣ животь кладуть, вѣють душу отъ тѣла. [левими].

Немизѣ кровави бреси не бологомъ (благом) бяхуть посѣяни — посѣяни
[костьми рускыхъ сыновѣ³⁾

Всеслава побито, він утік. Після того розпочали ся переговори; сторони стояли против себе, на берегах Дніпра під Смоленськом. Ізяслав з братами запросили Всеслава до себе, цілувавши хрест, що не зроблять йому нічого злого. Він переїхав човном до них, але коли входив за Ізяславом до шатра, певний присяги, його вхопили. Було се в червні 1067 р. Разом з двома синами, що мусіли бути з Всеславом, Ізяслав відвів Всеслава до Києва і всадив у в'язницю, а Полоцька волость стала новим здобутком Ярославичів⁴⁾.

¹⁾ Твер. с. 154 і Нікон. I с. 92 кажуть, що втік із Новгорода, та се може бути здогад з того, що з ним тікав Вишата, син новгородського посадника Остромира. Вишата ж міг бути боярином Володимиром і по за Новгородом. ²⁾ Іпат. с. 117. ³⁾ Розд. XI.

⁴⁾ Іпат. с. 115, 117—8, 1 Новг. с. 94, 96—7, 2 Псков с. 8, Твер. с. 154.

Судячи по всьому, сі свої здобутки брати поділили так, що Волинь з Галичиною і Полоцьк дістав Ізяслав, Новгород за то він відступив Святославу, а Смоленськ узяв Всеволод. Принаймні такий поділ земель бачимо в часі по повороті Ізяслава в першого вигнання і ніщо не боронить припустити, що так воно було і перед вигнанням¹⁾.

Тепер коли позбирано було все, що йно було в чіх иньших руках, тром братам Ярославичам приходила черга пораховати ся вже між собою. Воно, певно, через се саме вже прийшло б з часом до боротьби між ними, але стала ся ще несподівана подія, що виразно показала, як слабо сидить в Києві Ізяслав, і подражнила тим ще більше апетит його енергічного брата Святослава. Початок тому прийшов із степу.

Я вже згадував, що в середині XI в. Печенігів витиснула з Чорноморських степів нова орда — Узи, звані в наших літописях загальним іменем Торків (Турків). Орда се була, очевидно, не велика і не сильна, вона була властиво авангардом далеко численнійшої й вовничої орди Кіпчаків, званої в наших джерелах Половцями, а в західніх — Куманами. Половці ішли по пятах Торків, під їх натиском Торкеська орда рухала ся на захід, а за нею слідом розпросторювалась Половецька. Печеніги були витиснені зва Дніпра в 30-х рр., а вже в 50-х рр. Половці були на Дніпрі: під 1055 р. читаємо, що половецький хан Блуш чи Болуш приходив на границі Переяславського князівства і тут Всеволод „створи мирь“ з ним, сєб то обдарував його, і хан забрав ся назад²⁾.

Від Торків Русь не мала клопотів, чи властиво кажучи — ми не маємо звісток, щоб вони переходили лінію руських граничних фортифікацій. Одинока звістка — під тим же 1055 р., що тоді Всеволод зимою побив Турків під Воїном³⁾, на пограничу свого князівства: мабуть пробували пограбити пограничні землі. У всякім разі видно, що то для Руси не були страшні сусіди. Їм, як то звичайно буває при сих рухах орд, з одного боку приходилось бороти ся з Печенігами, з другого, ще тяжше — з Половцями. Помилкою руських князів було, що замість аби стати по стороні слабшої орди — Торків і за їх помочию ослабити сильнішу По-

¹⁾ Про Полоцьк див. Іпат. с. 122, Новгород — 1 Новг. 103, Смоленськ — Лавр. с. 238. Що Волинь належала, і то довгий час, Ізяславу, видно зі слів Святяполка (Іпат. с. 176) про Галичину: „яко се есть волость отца моего и брата“: Галичиною мів Ізяслав володіти хіба лише з Волинею разом.

²⁾ Іпат. с. 114. ³⁾ Іпат. с. 114.

ловецьку орду, вони глянули дуже короткочоро, і користаючи з трудної ситуації й слабости Торків, ударили й собі на них. 1060 р. три старші Ярославичі, разом із Всеславом, з великим військом, позаберавши мабуть і земські сили („воя бещислены“), рушили і сухоходом („на конихъ“) і ріками („в лодьяхъ“) в нечуваним числі на Торків. Се був перший, на памяти історії, агресивний виступ Руси проти степової орди, та тільки, як бачимо, зовсім схиблений. Літопись каже, що Торки навіть не відважили ся стати проти руських сил: „убоявьше ся пробѣгоша и до сего дни“: одні загинули від морозу, иньші від голоду, иньші від пошести, „и такъ Богъ избави крестьяны отъ поганыхъ“¹⁾. В дійсности Торки, як перед тим Печеніги, пішли за Дунай, а слідом почали спустошити забалканські землі; та сильна негідь захопила їх тут і дуже знищила їх орду. Частина їх після того піддала ся Візантії й була оселена в Македонії, частина вернула ся навад в Чорноморські степи²⁾.

Як оповідає сучасник Михаїл Аталіота, частина тих Торків звернула ся до руського князя і була розселена по руських містах³⁾. Дійсно, вже в 80-х рр. стрічаємо ми Торків у Київщині й Переяславщині. Очевидно, по тих нещастях вони дійсно піддали ся пограничним руським князям, і ті ужили їх — десь може при кінці 1060-х і на початках 1070-х рр., для кольонізації погранича з степом, як воєвників здатних до боротьби з їх ворогами Половцями. Окрім Київщини й Переяславщини подібну турецьку кольонізацію знаємо в Чернігівщині, і в полудневій Галичині, хоч і не знаємо, коли її тут почато. Окрім того частина Торків, як і Печенігів, лишила ся далі в чорноморських степах, під половецькою зверхністю.

¹⁾ Іпат. с. 115.

²⁾ Michael Attaliota — Corpus scriptorum h. Byz. р. 83—87. Про мандрівку Торків будемо говорити ще низше — в гл. VIII.

³⁾ Καὶ τοὺτους (останки Уаів, що зацілїли від хороби і голоду) φασὶ τῷ τῶν Μυρμιδόνων ἄρχοντι προσρῆναι καὶ παρ' αὐτοῦ διασπαρῆναι ταῖς ἀμφ' αὐτὸν πόλεσι — р. 87. Гомерову назву Мірмідонян приложено тут до Руси наслідком льокалізації Ахілевої легенди на нашім Чорноморю. Окрім Аталіоти про оселення на Русь Торків говорить ще Татїщев II с. 116: що руські князі захопили їх багато в неволю під час походу 1060 р. і розселили на Русь, але не знати, чи він то де начитав, чи сам викомбінував. Про переяславських Торків — Іпат. с. 143 (1080 р.), про кївських — Лавр. с. 240 (події 1087 р.), про Галичину — Іпат. с. 174 (кольонізація 1090-х рр.), про Чернягівщину с. 343.

На місце знищених Торків розпросторились на цілім просторі чорноморських степів Половці, орда численна, дика і дуже вогнича. Руси дуже скоро довелося переконатись, як не розсудно перемінила вона сусідство Торків на Половців. Вже рік по поході на Торків половецька орда напала на Переяславське князівство. Всеволод вийшов на неї, але його побито, а землю пограблено (в лютім 1062 р.)¹⁾. Літом 1068 р. Половці знову напали на Переяславщину²⁾. Навчений гірким досвідом, Всеволод вже не пішов сам, а закликав братів; ті не відмовили. На Альті війська Ярославичів стали до бою з Половцями і знову їх побито, а Половці розкинулися по обох боках Дніпра, грабуючи безборонні землі³⁾.

Се сталося причиною повстання в Києві, першої описаної в наших джерелах української революції; тож варто се докладніше розказати, бодай скільки каже літопись.

Після нещасливої битви на Альті „київські люде“ (правдоподібно — з того київського війська, що ходило на Альту) прибігши до Києва скликали на торговищу віче і постановили знову йти на Половців, що тим часом „розсіяли ся по землі — очевидно Київській. Вони послали по князя, просячи, щоб дав коней і зброї їм — знову йти на Половців. Ізяслав відмовив, чому — не сказано, але можемо здогадувати ся про якісь вже перед тим напружені відносини в землі, бо як побачимо зараз — чимало Киян сиділо увязнених в княжій „порубі“, й Ізяслава міг настрашити сей народній рух. Коли віче довідалось про відмову князя, його обурення звернуло ся на київського тисяцького Коснячка, як на головного воеводу⁴⁾. Народ з віча рушив „на гору“, прийшли на Коснячків двір, але його самого там не було. Не заставши Коснячка, половина пішла розбивати княжу вязницю, визволяти „свою дружину“, иньші пішли на княжий двір і тут почали сварити ся з князем, що сидів з боярами „на сінях“, в галерії свого двора і перекоряв ся з людьми через вікно. Бояре, побачивши народне роз'ярення, передчували революцію й радили князю забити Всеслава, як небезпечного, можливого кандидата на київського князя.

¹⁾ Іпат. с. 115.

²⁾ Так датується ця подія у всіх літописях окрім Кенігберськ. і Академ. кодексів суздальської ред., де стоїть 1067 і 1068 замість 1068 і 1069 р.

³⁾ Іпат. с. 118, 120.

⁴⁾ Літопись його зве воеводою (се ширше означення, що обіймає й тисяцьких), але він був безперечно київським тисяцьким, пор. записку в Рус. Правді Акад. § 18, де він стоїть на першій місці між боярами.

Правдоподібно, імя Всеслава вже пробомжувало в устах народа. Але Ізяслав не згодивсь на такий страшний учинок; та й взагалі він виявляє повну безрадість серед сього руху. Нарід дійсно з криком кинув ся визволити Всеслава. Ізяслав побачивши се, признав свою справу програною і разом з братом Всеволодом, що з ним разом з над Альти втік до Київа, та з боярами кинув ся тікати. Визволеного Всеслава нарід з тріумфом привів на княжий двір і оголосив своїм князем, а самий двір пограблено і забрано багато гроша і запасів: „бещисленое множество злата и серебра, а кунами и скорою (вар.: б'ілью)“. Се стало ся 15 вересня, другого дня по сьвяті воздвиження хреста, і літописець цілу пригоду толкує як божу кару на Ізяслава, що він образив хрест, зловивши Всеслава проти своєї присяги на хресті.

Таке було се перше нам відоме повстаннє. Нарід, знеохочений безрадістю й иньшими прикметами свого князя, заступив його иньшою особою — звістним своєю оборотністю Всеславом, сим волхвом, про котрого стільки оповідали чуд, і нарешті оспівало Слово о полку Ігоревім (XI): „князь Всеслав судив людий, князем порядкував городї, а сам в ночи вовком уганяв: з Київа перед півнями добігав до Тмуторокани, вовком перебігав дорогу великому Хорсу (сонцю). Йому дзвонили рано у сьвятї Софїї в Полоцьку, а він вже в Київі чув дзвін. Та хоч яка віща була душа в його тілі, часто терпів він біду. Йому давно віщий Боян сказав мудру приспівку:

„ни хитру ни горазду
ни птицю горазду
суда Божїа не минути“...

Сім місяців просидів на київському столї народній вибранець. На жаль, нічого про його діяльність не знаємо, хоч як було-б цікаво! Про Половців літопись каже, що їх знищив Сьвятослав недалеко Чернигова, під Сновськом (на устю Снови до Десни), і падолиста, і тим мабуть закінчили ся їх пустошення.

Тим часом Ізяслав, стративши Київ, не попробував його вернути своїми силами, а подав ся за помічю до свого шваґра — сина його тітки і братанича його жінки (через подвійне посвояченнє) Болеслава Сьмїливого, в. князя польського. Болеслав охоче взяв ся до сеї справи. Догадують ся звичайно, що він надїяв ся при тім здобути сусідні руські землі, як і Болеслав Хоробрий, і що Ізяслав навіть міг йому дещо обіцяти; се можливо. На весну (1069 р.) Болеслав рушив разом з Ізяславом і з польським військом. Всеслав з київським військом вийшов проти нього на границю Подлянської

землі, під Білгород, що був ключем до Київа від заходу¹). Але у полоцького характерника, що несподівано для самого себе опинивсь на київському столі, не було охоти бороти ся за сей стіл: несподівано, в ночі втік він з табору зпід Білгорода й удав ся до своєї вітчизни — Полоцька, „діткнув ся зброєю золотого київського стола і вовком о півночі скокнув з під Білгорода, оповитий синєю млою“, як каже про нього Слово о полку Ігоревім (XI).

Коли рано Кияне довідали ся, що їх князь утік, вони страшили дух. Вернули ся назад до Київа, але тут на вічу постановили не піддаватись Ізяславу, а закликати на княжий стіл котрого з братів його. Вони послали до Святослава і Всеволода післанців; літопись так пореказує їх заяву: „ми але вчинили, що вигнали свого князя, а тепер він веде на нас Польщу; ідїть до нас, на свою батьківщину („а поидѣта в градъ отца своего“); як не схочете, то нічого нам не липасть ся, як запалити своє місто й іти в Грецьку землю“. Сї слова не могли нічого означати як тільки заклик котрого з них на княївство²). Кияне лишали їм до волі відовзати ся, котрий охочий, хоч Святослав, прославлений недавньою побідою, може був для них більше пожаданий. Але ні він, ні тим менше — Всеволод не мали охоти чи відваги так відразу, без приготування виступити проти Ізяслава, коли він із помічним польським військом стояв майже перед воротами Київа. Брати відповіли Киянам, що вони зажадають від Ізяслава, аби він не нищив Київа польським військом, і загрозять йому в противнім разі оружною обороною: коли хоче повести справу спокійно, то нехай іде в Київ без війська, тільки з малою дружиною. Кияне заспокоїли ся такою відповідю, і брати дійсно зажадали від Ізяслава, щоб він не вводив Поляків у Київ. „Всеслав утік, — переказує літописець їх слова Ізяславу, — тож не веди Ляхів у Київ: противитись тобі нема кому; а як хочеш жетити ся і нищити місто, то знай, що нам шкода нашої батьківщини“.

Ізяслав з огляду на сю загрозу дійсно задержав головне польське військо і пішов у Київ тільки з малим відділом Поляків і з Болеславом. Але пімсти своїй він не здержав: наперед вислав у Київ свого старшого сина Мстислава, і той звів з Киянами ратунки за повстаннє: сімдесят мужа стяв він, иньших покарав

¹) У Длугоша (I с. 338) Всеслав виступає „з немалим військом Русинів, Печенігів і Варягів“, але се пригадує подробиці війн Святюполка і Болеслава Хороброго з Ярославом і звідти, мабуть, узятє.

²) Так зрозумів се вже редактор Никоновської літоп. (I с. 96), парафразувавши сї слова: „поидите... и княжита“.

осліпленнем; при тім, як каже літопись, багато потерпіло й неповинних. Пригноблені Кияне мовчки прийняли се переступленне князем умови; коли Ізяслав наблизив ся до Київа, люде вийшли йому на зустріч „с поклоном“, й князівство його вернуло ся¹⁾. Чи не потерпіли Кияни ще чого, окрім Метиславової екзекуції, не знати. В Новгородській літописи при звістці про поворот Ізяслава маємо записку: „и погоре Подолиє“²⁾; се, правдоподібно, Поділе київське, і пожежа ся, дуже можливо, стала ся при повороті Ізяслава. Щоб запобігти подібним повстанням на будучність, Ізяслав перевів київське торговище з Подола на гору, щоб мати під оком народні зборища. (Щотім, у XII в. ми бачимо торговище знову в долині, а слідом по нїм на горі мабуть лишив ся т. зв. Бабин торг).

Тим закінчила ся перша революція. Цікаво нам перевірити, яку пам'ять лишила вона по собі в київській громаді. Близько сто літ пізнійше, коли в Київі бояли ся революції на користь увязненого тоді кн. Ігоря Ольговича, оден з Киян пригадав, „як за Ізяслава Ярославича лихі люди („злии они“) увільнили Всеслава з вязниці й поставили князем, і через те було багато лиха нашому місту“³⁾. Як бачимо, громада вирікла ся свого діла: пам'ять починених Ізяславом репресій заступила все иньше, і те, що чинила ціла громада, стало вчинком „лихих людей“. Але свідки сього повстання не забули Ізяславу його віроломної пімсти.

Болеслав з своїми Поляками якийсь час зіставсь у Ізяслава в Київі. Ізяслав, каже літопись, розкватерував їх по своїй землі, „распуща на покормъ“. Як довго вони пробули, не знати, але закінчивсь їх побут досить сумно: їх почали по тиху різати. Се мусіло вкінці прискорити вихід Болеслава до дому. Чи поживив ся він з сього походу на Русь, не знати. В оповіданню пізнішого Длугоша, Болеслав, вертаючи ся з Руси, бере по довгій облозі Перемишль, але в сїм оповіданню звязані до купи польські походи на Русь 1069 і 1074 р., і властиво не знати, до котрої війни мала-б належати ся облога Перемишля, — навіть скорше до другої, як до першої⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 121—2. ²⁾ 1 Новг. с. 103. ³⁾ Іпат. с. 246.

⁴⁾ Длугош каже, що вони брали участь у поході Ізяслава на Полоцьк, на Всеслава (I с. 340); можливо, що се просто здогад Длугоша; літопись говорить про похід на Всеслава вже по виході Болеслава з Київщини (с. 123).

У Длугоша властиво одно оповіданне про війну Болеслава на Руси, розбите тільки угорським походом і другим вигнаннем Ізяслава. Воно по-

По своїм повороті Ізяслав відібрав назад Полоцьк у Всеслава й посадив там сина. Відносин Ізяслава до братів те їх недавнє посередництво в інтересах бунтівників-Киян не поспувало, бодай про око. 1072 р. брати з великою парадю перенесли моці патронів згоди і братолюбія Бориса і Гліба в нову, збудовану Ізяславом церкву: моці Бориса, в деревляній труні, князі перенесли на власних плечах, моці Гліба, що лежали в кам'янім гробі, тягли шнурями на традиційних санях (хоч се було в маю)¹⁾. Після того князі обідали всі в купі, разом із своїми боярами, „с любовью великою“²⁾. Одно слово — становище Ізяслава здавало ся зовсім певне, і в відносинах братів панувала іділія, але тим часом готували ся річи зовсім не іділічні.

Як я вже казав, повстаннє Киян виказало виразно, як слабо сидить на київській столі Ізяслав. Репресії його в Києві по повороті не могли зміцнити його становища, тільки хйба ще більше знеохотили до нього. Печерська записка (під 1074 р.) оповідає,

чинаєть ся походом на Всеслава (під 1070 р., с. 337) і закінчуєть ся походом на Всеволода під 1074 р. Що перемиська кампанія і волинська війна від початку були звязані між собою, показує початок оповідання про волинську війну (с. 346 — похід з Перемишля); нзгомість звязок перемиської кампанії з походом на Всеслава досить механічний, і може належати самому редактору (с. 341). Можливо, що в історії сеї перемисько-волинської війни лежить якесь, може не конче докладне і, очевидно, сильно розмальоване, але всеж позитивне джерело. Кінець її — похід на Київ (під 1074 р.) зовсім риторичний і не містить в собі ніяких натяків на щось реальне. Похід на Київ під 1075 — се по просту дублет першого походу. Отже з цілого оповідання про „семилітню“ (с. 357) кампанію на Русь треба числити ся тільки з тією перемисько-волинською війною, але в історії другого, не першого вигнання Ізяслава. Др. Семкович в своїй аналізі Длугоша висловив гадку, що в сім оповіданню Длугош тільки доповнив деталлями з своєї фантазії оповіданнє Великопольської хроніки (Богухвала), а се останнє додамо, знов не що иньше лише риторична ампліфікація Галя (Mon. Pol. hist. II р. 486—7). Але так рішучо звести до зєра всі подробиці Длугоша я б не відважив ся ще.

Крім того в польських джерелах звертають на себе увагу легендарні подробиці в'їзду Болеслава Сьміливого в Київ, по части перенесені на нього з Болеслава Хороброго, по части самостійні, але не певніші від тих. В оповіданню найстаршого джерела, Мартіана Галя, вони складають ся з двох символічних знаків побіди: удару мечем в ворота і *osculum pacis* данім Болеславом Ізяславу (Monum. Pol. h. I. с. 409). Аналіз польських джерел що до сього походу див. у Линниченка с. 109 і далі, Karłowicz op. с. 17 і далі, Semkowicz op. с. с. 128—131.

¹⁾ Про традиційне уживаннє санок при похороні див. т. I с. 239.

²⁾ Іпат. с. 127—8, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 33—4, 75—6.

що навіть Антоній Печерський мав якусь причину до опозиції проти Ізяслава: Ізяслав, вернувшись у Київ, гнівав ся на нього „за Всеслава“, і Святослав потайки забрав Антонія собі до Чернигова¹⁾. До Чернигова могло переноситись і більше незадоволених на Ізяслава та збільшити апетити чернигівського князя до київського стола. 1069 року, під грозою польського війська Святослав не відважив ся прийняти пропонуваного йому київського стола; тепер міг він заздалегідь приготуватись до нападу і опанування його.

До того прилучились і деякі спеціальні причини. Можемо догадувати ся принаймні про одну. Ізяслав був вигнаний Всеславом, але сей відібрав собі Полоцьк назад. Тим самим пропала рівновага княжих паів: Ізяслав лишив ся і без Полоцька і без Новгороду, що відступив був Святославу, беручи собі Полоцьк. Правдоподібно, в звязку з сим він входить вкінці в зносини з Всеславом; Святослав і Всеволод, що не піддержали Ізяслава в боротьбі з Всеславом за Полоцьк тепер дуже були занепокоєні сими Ізяслава зносинами з Всеславом. Можливо дійсно, що Ізяслав, не можучи переболіти утрати Новгороду, хотів використати поміч полоцького волхва проти Святослава, аби відібрати вод нього назад замінений на Полоцьк Новгород. З рештою супроти недавнього союзу Святослава і Всеволода йому теж треба було союзника; „ніщо не гине на світі“, і недавня спільна демонстрація Святослава й Всеволода против Ізяслава мусіли лишити певні рефлекси в його голові. Досить, що зносини Ізяслава з Всеславом вкінці стали ся поводом до війни. По словам літописи, Святослав вмовив у Всеволода, що Ізяслав змовляєть ся з Всеславом на них обох, і тим прихилив Всеволода до спільної війни з Ізяславом²⁾.

З рештою ближший повід не має тут особлившої ваги. Конфлікт висів у повітрі. Повторяю: після того як спілка трох Ярославичів позаберала все, що йно було на Русі в иньших руках, трудно було, аби кождий задоволив ся тим, що дістав, і щоб не почали вони тягнути оден від одного. Вигнання Ізяслава тіснійше злучило Святослава з Всеволодом. Ізяслав злучив ся з Всеславом. Перший повід який трапив ся міг привести до конфлікту.

Літопись взагалі висуває як головного ініціатора Святослава. Се досить правдоподібно, хоч на представлення Всеволода в зовсім пасивній ролі, в дальшій епізоді мусіло вплинути і змагання літописця до реабілітації сього князя, взагалі дуже симпатичного автору літописи.

¹⁾ Іпат. с. 136. ²⁾ Іпат. с. 128.

В марті 1073 р. Святослав з Всеволодом рушили на Ізяслава. Той не відважився стати проти них. Своє хитке становище в Києві він мабуть сам знав добре; тож забрав що міг забрати і з родиною виїхав з Києва. Святослава проголошено князем на Берестовськiм дворі під Києвом. Як би можна було покласти ся на докладність стилізації сучасника Нестора (в Житті Теодосія), то виходило-б, що опановавши Київ, Святослав з Всеволодом ще потім ходили походом на Ізяслава, аби витиснути його „от всея области“, і аж тоді Ізяслав забрав ся знайомою дорогою — до Болеслава¹⁾.

Спільники поділили ся волостями Ізяслава: Київщину взяв собі Святослав, Всеволод — Волинь і Туровську волость, за те відступив Святославу Поволже; по за тим землі обох братів зістались без переміни²⁾. Таким чином Святослав мав Київщину, Черниговщину з Муромом, Новгород із Псковом, Поволже, Тмуторокань; Всеволод — окрім незначної тоді Переяславщини, ще Волинь, Смоленськ і Туров. В Полоцьку зіставав ся Всеслав. Святослав був рішучо сильнішим від Всеволода і зайняв становище впливового, зверхнього над всею політичною системою Руської держави, що пригадувало більше становище його батька, ніж становище його попередника Ізяслава; се видно нпр. з того, як говорить про нього в своїй автобіографії Всеволодів син Мономах: „послав мене, каже він, Святослав на Чехів“³⁾.

Зробивши такий сильний крок по дорозі до єдиновластя й усунувши одного брата, Святослав ледво щоб мав охоту заспокоїти ся на тим. Та поки що мав він небезпечного противника в особі Ізяслава, а нім з ним упорав ся, смерть заскочила його, — занадто скоро, аби міг показати свої пляни.

¹⁾ Іпат. с. 128, Життє с. 25.

²⁾ Що Володимир і Туров належали Всеволоду, видно з Науки Мономаха — Лавр. с. 238. Звідти вже виходить, що Поволже (Ростов) належало Всеволоду перед другим вигнанням Ізяслава, а з літописного оповідання під 1071 р. — що воно належало колись в тих часах Святославу (Іпат. с. 123). Найбільше правдоподібно буде припустити, що Всеволод був відступив Поволже за Волинь і потім взяв його назад, коли Волинь передав Олегу Святославичу, де ми його бачимо по смерті батька (Лавр. с. 238). Переяслав зістав ся за Всеволодом (ibid.); про Чернігів не згадується, але він не міг, судячи з сього поділу земель, належати Всеволоду; зрештою инакше про нього певно згадав би Мономах. Татішев вправді каже, що Святослав дав Чернігів Всеволоду, а в Переяславі посадив сина Гліба (II с. 127), але се очевидно тільки хибна комбінація, хоч її й прийняв дехто з учених (нпр. Соловйов, Погодін). ³⁾ Лавр. с. 238.

Болеслав і сей раз не відмовив Івяславу своєї участі. Правда, літопись наша промовчує се: вона каже тільки про остаточний результат зносин Івяслава з Болеславом: Ляхове, взявши від Івяслава гроші, каже вона „показаша єму путь отъ себе“¹⁾. Та промовчане нею доповняє автобіографія Мономаха: він згадує, як його Святослав із Всеволодом послали на польське пограниччє, в Берестє, „на головнѣ, иде бяху пожгли“ — отже була якась війна і Поляки попалили пограничні осади, а потім Мономах знову ходив до Сутиск, на границю „мира творить с Ляхы“²⁾. З того видно, що Болеслав був розпочав якусь воєнну акцію на пограниччю, але потім завів угоду з Святославом і Всеволодом. У пізнійшого Длугоша ми знаходимо, правда дуже прикрашене і розмішане ріжними додатками, оповіданнє про війну Болеслава: він мав ввяти по довгій облові Черемішль, потім Волинь і Володимир³⁾. Такі успіхи одначе за ним признати трудно, Володимир на певно зістав ся за Всеволодом, що найбільше — може Болеслав здобув Черемішль, хоч і то не на довго, бо за Всеволода він уже знову належав до Руск⁴⁾. Висланий потім батьком і стрижєм до Сутиск на переговори з Болеславом Мономах правдоподібно тоді-ж привів до згоди, і слідом бачимо Болеслава в союзі з Святославом: Болеслав, що тоді розпочав війну з Чехами, звертаєть ся по поміч до Святослава, і той виврядив Мономаха і свого сина Олега з військом, що заходило „за Глогову до Чеського ліса“ (Лавр. 238).

Згода Болеслава з Святославом мусіла стати ся не пізнійше кінця 1074 р., бо вже при кінці 1074 Івяслав, стративши надію на Болеслава, подав ся до Німеччини. Помиривши ся з Святославом і Всеволодом, Болеслав Івяславу „показав путь від себе“, як каже літопись, хоч забрав був у нього гроші, обіцяючи поміч: на забраннє грошей потім скаржив ся Івяслав папі. Івяслав надівав ся знайти поміч і опіку у імперетара і удавши ся до посередництва саксонського марґрафа Дедо, з ним в січні 1075 р. прибув на двір молодого цісаря Генриха IV в Майнц. Передавши йому дороги

1) Іпат. с. 129. 2) Лавр. с. 238. 3) Іпат. с. 341—9.

4) Про руську кампанію Болеслава див. Małecki Rozkład w dziejach i polityce pierw. Polski, Przewodnik nauk. i liter. 1875, Барсов* с. 278—9, Линиченко с. 114 і далі, Сежкович ор. с. с. 128—30, Андрияшев с. 108—9, Иванов с. 116—9, ще А. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla с. 20. Головно тут справа обертаєть ся коло того, щб в оповіданню Длугоша можна признати певним і щб прикрасою, а се само по собі й не може бути рішене напевно, тому й бачимо значне ваганнє в поглядах.

подарунки — „безцінні багатства в золотій і срібній посуді й дорогоцінних одежах“, як оповідає сучасник Лямберт, Ізяслав просив у нього помочи на Святослава. Генрих взяв ся до посередництва і вислав до Святослава в посольстві його швагра трірського преповіта Бурхарта; він наче б то загрозив Святославу, що коли не верне добровільно братови його стола, то буде мати війну з Німеччиною¹⁾, тай то ще тільки той Бурхарт прохав імператора, аби не брав ся до Святослава ще острійше. Так оповідає Лямберт, але сам додає, що Генрих досить мав на голові своїх домашніх справ, аби мати охоту брати на себе ще якісь чужі клопоти. Літопись наша нічого не знає не тільки про таке гостре, а й взагалі про яке небудь заступництво Генриха за Ізяслава. Вона вправді згадує про послів від Генриха до Святослава, але при тім каже тільки, що Святослав хвалив ся перед послами своїми багатствами, але дістав колючу замітку, що багатство само по собі не багато значить, військо дорожше від багатства: потрапить і не таке ще здобути²⁾. Анекдотка ся характеристична для відносин київських дружинних кругів (з них очевидно вона вийшла) до Святослава: київська дружина, видно, була не дуже задоволена в Святослава, коли звістну анекдотку про Володимира обернула на нього. Але Німцям Святослав заімпонував: тойже Лямберт каже, що Бурхарт привіз від Святослава Генрихови стільки золота і срібла і дорогих одеж (чи тканин), що ніхто не памятав, аби коли в Німеччину привезено було стільки³⁾. Очевидно, тодішня Русь жала чим заімпонувати бідній ще тоді і малокультурній Німеччині — багатством, розкішю, комфортом, своєю вирафінованою грецько-орієнтальними впливами штукою.

Посли Генриха від Святослава вернули ся десь в жовтні 1075 р. Але Ізяслав їх не ждав. Ще весною він вислав свого сина до папи, а що папа Григорій VII був рішучим ворогом імператора, то коли бачимо, що Ізяслав не ждучи повороту Генрихового посольства від Святослава і заповідженого Генрихом

¹⁾ arma Teutonici regni propediem experturum.

²⁾ „Се ни въ чтоже есть, се бо лежить мертво, сего суть кметьє луче, мужи бо ся доищють и болше сего“ — Лавр. с. 192 (в Іпат. се місце попсоване).

³⁾ Лямберт у Monum. G. hist. Scr. V р. 219, 230. Трохи пізнійший Сіґберт з Жамьяло невалежно від Лямберта оповідає про Ізяслава під 1073 р.; він не згадує нічого про посольство до Святослава, каже тільки, що Ізяслав просив помочи у Генриха, але надарешно, бо Генрих був зайнятий своїми справами — Monum. G. h. Scr. VI р. 274 і тамже с. 275 прим. 66.

оружного заступництва, удав ся до папи, то се показує, що він далеко ліпше зрозумів ситуацію, ніж той Лямбертів Бурхарт, і переконав ся, що йому зовсім нема чого сподіватись від Генриха. В квітні 1075 р. прибув до Григорія VII котрийсь з синів Ізяслава і, як каже папа, заявив, що він за згодою батька хоче дістати „Руське королівство“, *regnum Ruscorum*, в лен від св. Петра. Не знати, чого в дійсности хотів Ізяслав від папи — чи помочи, чи впливу на Болеслава, але то певно, що ніяких позитивних результатів він не осягнув. Маємо з сього епізоду дві булі папи, датовані 17 і 20 квітня 1075 р.¹⁾ Перша адресована до „короля Русів Димитрія“, як він зветь ся взагалі в своїй західньо-європейській одісеї. Папа каже, що згодив ся на прохання його сина, обіцяє йому в потребі поміч, жичить йому щасливого королювання до віку та повідомляє, що вислав до нього послів для переговорів²⁾. Ціла була робить вражінне або непорозуміння або свідомого викручування: ані натяку на вигнання Ізяслава, а згадане в ній посольство, здасть ся, призначалось не для політичних, а для церковних справ. Друга була адресована до Болеслава, говорить про церковні справи Польщі, а при кінці папа згадує за Ізяслава і просить, аби Болеслав звернув йому забрані гроші.

Не знати, куди вже звернувся Ізяслав, нічого не діставши й від папи. Ще півтора року прийшло ся йому помандрувати по Європі, поки смерть Святослава не змінила обставин на його користь.

З короткого князювання Святослава в Києві ми дуже мало що знаємо поза справами, звязаними з вигнанням Ізяслава. Окрім згаданого вже посольства Бурхарта ми маємо згадку ще про одно посольство Генриха на Русь десь у тих часах, в якій справі — не знати³⁾. Крім того є ще звістка в Татіщевській компіляції

¹⁾ Видані в *Historica Russiae monumenta* I ч. 1 і 2.

²⁾ З посольством Ізяслава до папи пробували недавно звязати мініятюри Трійської псалтири, де Христос коронує Ізяславового сина Ярополка і його жінку коронами: бачили в ній натяк на субмісію папі, зложену при тім посольстві. Та се дуже гіпотетичний і непевний здогад (чи був в тім посольстві саме Ярополк, не знаємо). Див. про се цитовану вище на с. 31 літературу сих мініятур.

³⁾ Bruno De bello Saxonico — *Mon. G. hist. Scr. V* p. 333, доповненне у *Annalista Saxo* ib. VI p. 969; виходить, що послом на Русь був брат маґдебурьського архієпископа граф Фридрих, а він в посольстві 1075 р. не згадуєть ся, отже се иньше, друге посольство.

про зносини Святослава в Візантію, але вартість її досить сумнівна¹).

У внутрішніх відносинах Святослав мав передо всім до роботи з тою опозицією, яку він стрів у Києві. Хоч для більшости суспільности він, правдоподібно, був князь пожаданий, але були елементи йому противні. Вище ми зазначили слід незадоволення на Святослава в кругах дружини. Найпростішою причиною могло бути тут звичайне в таких разах незадоволення київської дружини на чернігівських бояр, приведених Святославом, що перебивали у неї впливові становища на княжій дворі та в управі держави. Далі, Нестор виказує иньшу опозицію — в імя християнської моралі. Печерський ігумен Теодосій, чоловік незвичайного авторитету в духовних сферах, виразно виступив проти насильства Святослава і Всеволода, що вони вигнали Ізяслава. Він не хотів прибути на обід до нового князя, називаючи се трапезою Єзавели, і після того неустанно нападав на Святослава то письменно („епістолия пиша“) то устно. Роздражнений одною з сих „епістолій“ Святослав хотів був навіть заслати Теодосія, але се не настрашило його. Одначе монахи і бояре умовили Теодосія залишити сі докори: Теодосій, „бачучи, що нічого не міг ними осягнути“, переіменив тон і почав уже „молити Святослава“ — вернути князівство Ізяславу. Святослав пускав сі мольби поуз ухо, але постарав ся ласкою вплинути на Теодосія: він часто бував в його

¹) Татищевъ II с. 131. Тут оповідаєть ся, що цїсар Михаїл, з огляду на повстаннє в Болгарії й Криму (в Корсуни), просив помочи у Святослава на сих бунтівників, і Святослав послав сина Гліба й Мономаха на Корсунь, вибирав ся й сам, але вмер, і похід задержано. В літописи нашій дійсно є звістка про якесь повстаннє в Корсуни (Іпат. с. 117, під 1066 р.). Болгари теж дійсно повстали за Михаїла. Проф. Васілевскій, що дуже детально й дотепно боронить автентичности сеї звістки в своїх Русско-візантійских отрывках, Ж. М. Н. II. 1875, XII, вказує (с. 293), ще на аналогічну з літописною звістку в Essai de chronographie Byzantine I, 28, Муральта, догадуючись, що вона могла бути взята з паперів Одеріко, але се вістаєть ся непевним. Д. Васілевскій звязує з сим гіпотетичним епізодом два листи цїс. Михаїла, без дати й адреси, опубліковані в кореспонденції Псея Сатою (Σάθας, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη V р. 385—992). Сата думав, що вони писані до Роберта льомбардського, Васілевскій догадуєть ся, що вони були писані до Всеволода і що цїсар, сватаючи в одніи з сих листів доньку сього невісного адресата за свого брата, сїм шлюбом хотів здобути поміч від Руси. Все се, як бачимо, дуже гіпотетичне. Лишаєть ся при самій гіпотезі Васілевского досить дивним, чому цїсар не звернув ся в аналогічними плянами до самого Святослава, що по Татищеву так жваво відозвав ся на візантійський заклик.

монастирі, показував всяку честь самому Теодосію, і осягнув своє стільки, що Теодосій дозволив поминати Святослава на екстєнї, хоч і після імени Ізяслава. Вмираючи, Теодосій навіть поручив свій монастир опіці Святослава, а біограф Теодосія — Нестор зве Святослава „благим“ і „благовірним“ (ревервучи одначе для Ізяслава титул христорлюбця)¹⁾.

Взагалі зверхня побожність, інтерес до книжности, до церков муїли помирити духовенство з Святославом. Він обдарував нову печерську церкву і засновав у Києві монастир свого імени — св. Симеона (се була мода, кождий князь ставив патрональний монастир свого імени: Ярослав збудовав монастир св. Георгія, Ізяслав — св. Дмитра, Всеволод — св. Михайла, Святяполк — другий св. Михайла, і т. н.)²⁾. Памяткою Святославоного книголюбія лишив ся переписаний для нього в 1073 р. дяком Іоаном збірник: „Съборъ отъ многъ оць тълкованія о неразумныхъ словесехъ“ (т. зв. Святославів Збірник 1073 р.), се велика збірка ріжних статей, переложена з грецького для болгарського царя Симеона; в передмові перекладчик приложив до Святослава компліменти, адресовані в оригіналі Симеону — його любомудрію і книголюбю, „ижиже и своя клѣти испълнь, вѣчную си память сътвори“³⁾. Є й другий збірник, що носить тепер імя Святославоного збірника 1076 р., списаний також якимсь Іваном — може тим самим, і вибраний ним „из мьногъ книгъ княжь(их)“, як сказано в закінченню; може бути, що мова тут про Святославоу бібліотеку.

Серед сього всего передчасно захопила Святослава смерть. Він довший час мучив ся від якихось болячок на шиї (літопись зивас се „желвь“ — жовни). При кінці 1076 р. казав він їх собі розтяти, але нещасливо: 27 грудня він умер від сеї операції, маючи тільки 49 рік. Поховано його не в Києві (се цікаво!), а в чернигівській катедрі св. Спаса, будованій Мстиславом.

Скоро довідав ся про се Всеволод, поспішивсь у Київ; 1 січня 1077 р. відбула ся церемонія проголошення його на князівстві. У Чернигові він посадив сина свого Мономаха, а Волинь віддав сину Святослава Олегу, взявши при тім мабуть назад собі По-

1) Житіє Теодосія л. 25—7, Іпат. с. 131—2.

2) Житіє л. 26 об., пор. Патерик с. 113, 119, Іпат. с. 250.

3) В однім збірнику Білозерського Кириловоного монастиря, ідентичнім своїм складом із збірником Святослава, передмова читаєть ся: „великий въ прехъ Симеонъ, желаніємъ зѣло вжела...“ і т. д. (див. Шевыревъ — Повадка въ Кирило-Бѣлозерскій монастырь II (1850) с. 70).

волже¹⁾). Але він похопивсь тим усім передчасно: старий хазяїн київського стола вертав ся назад.

Ізяслав ще раз знайшов поміч у Болеслава. Не знати, що вплинуло на сю перемену політики Болеслава; може Болеслав, попікши ся попереднього разу, надіяв ся, що тепер, по смерті Сьвятослава, піде справа гладше; тай союз і умова, що вязала його, скінчили ся з смертю Сьвятослава. Але сам Болеслав в похід не пішов, вислав тільки військо своє з Ізяславом, на весну (1077 р.)²⁾. Всеволод пішов Ізяславу на зустріч з військом на Волинь, але бити ся не відважив ся сей обережний і вирахований князь. І без того він мав уже з заду інших ворогів — безземельних братаничів: саме поки він сам маршував на Волинь, Чернігів захопив Борис Вячеславич, правда — не на довго, на вісім день, мусів слідом тікати, — але подібні епізоди мусіли у Всеволода відібрати всяку охоту до боротьби з Ізяславом. Він волів зайняти „прихильно вижидаюче“ становище супроти брата. Між ними стала ся угода, разом вернулись вони до Київа, й Ізяслав знову сів на київській столі — у третє, 15 липня 1077 р.

Тепер прийшов час дітям Сьвятослава покаяти ся за батьківську неправду, за вигнання Ізяслава. У них тепер забрано все, зістали ся тільки далекі, не важні по тодішньому волости — відтята степами Тмуторокань та глуха ще Муромщина. Волинь у Олега Сьвятославича відібрали. З Глібом Сьвятославичом неясно; здаєть ся, вигнали його з Новгорода, де він сидів, і він наложив головою у Чуди; у всякім разі Новгород відібрано у родини Сьвятослава³⁾.

¹⁾ Лавр. с. 239.

²⁾ Болеслав іде сам тільки у Длугоша (I, с. 355), але то дублет першого походу.

³⁾ Про Волинь — Лавр. с. 239, що до Новгорода, то в каталогіу новгородських князів при I Новгор. л. (с. 66, пор. с. 439) виразно сказано, що Гліб загинув на вигнанню. З автобіографії Мономаха виходить, що Сьвятополк сидів у Новгороді вже зимою 1077/8 р. (Лавр. с. 239), тим часом як Гліба вбито 30 мая — по Новгородській літоп. 1079 р., по Іпат. і Лавр. 1078. Що иньше говорить Патерик (с. 128): тут сьв. Никита дає знати Ізяславу про смерть Гліба і каже послати доперва на його місце Сьвятополка. Я думаю одначе, що ся звістка Патерика, взагалі дуже недокладного в своїх історичних відомостях і датах, не може бути противставлена звісткам вище наведених джерел. Ще моньше ваги мають слова Длугоша (I с. 356), що Сьвятополка посаджено в Новгороді по смерті Гліба — се, мабуть, тільки здогад автора. Інші волости зістали ся без переміни. В Іпатській л. (с. 140), правда, читаємо, що в Смоленську посаджено Ярополка Ізяславича, але се похибка через пропущення слів — пор. Лавр. с. 193 і 239.

Правда, Ізяслав з сього не поживив ся: він тільки взяв собі язад свої давні волости — Київ, Волинь, Туров, Новгород. Скористав з сього, як і взагалі з усіх сих перемін Всеволод. Помиривши ся з покривдженим Ізяславом, він забрав найдішшу батьківщину у дітей свого спільника Святослава, з котрим разом вони скривдили Ізяслава: Чернигів зістав ся в його руках, а коли вигнаний з Володимира Олег прийшов сюди, то мав тільки приємність пообідати у Мономаха в своїй батьківщині: „я запросив його до себе разом з батьком на обід, на Красний двір, оповідає Мономах, і подарував батькови 300 гривен золота¹⁾).

Але Олег не довго зістав ся в Чернигові; енергічний молодик зовсім не мав охоти лишати ся бездомним князем. Скоро після Мономахового обіду втік він з Чернигова (10/IV 1078) і подав ся до Гматороканя, де сидів його старший брат Роман. Се в останній чверти XI в. було головне пристановище для всяких покривджених старшими Ярославичами князів. А зібралось їх чимало — Святославичі, з котрих виступають тут Роман і Олег, Вячеславич Борис, кілька років пізнійше — Ігоревич Давид і Володар, син Ростислава Володимирича. Сироти, котрих батьківщини загарбали старші Ярославичі підчас їх малолітства, нічого їм не лишивши, виростили один по однім і йшли упоминати ся за своє добро.

Ми згадували вже, що Борис Вячеславич попереднього року був опанував Чернигів під час волинського походу Всеволода. Тепер він став союзником Олега. Доля звязала їх інтереси до купи: батьківщина Олега — Чернигів і батьківщина Бориса — Смоленськ обидві були в руках Всеволода. Вони взяли до помочи Половців і пішли на Всеволода, на Чернигів. Битва сталась на р. Сожиці²⁾). Військо Всеволода розбито, багато вояків і значнійших бояр побито. Всеволод відступив в Переяслав, де до нього наспів син Володимир Мономах, і звідти удав ся до Ізяслава — просити помочи. Ізяслав не відмовив; хоч претензії Олега і Бориса його не дотикались, але за ними могли виступити інші претенденти, з претензіями на Ізяславові волости. Становище братів на сій точці, як володарів захоплених земель, було однакове. Всеволод з Мономахом й Ізяслав з сином Ярополком, що сидів при ньому в Вишгороді, пішли на Чернигів.

Після битви на Сожиці Черниговщина, видно, перейшла на

¹⁾ Лавр. 239.

²⁾ Так більш менш у всіх кодексах літопися, але такої ріки нема. Карамзін (II прим. 135) догадував ся, чи се не Оржиця, і сей здогад повторяєть ся за браком ліпшого досі, але він не дуже правдоподібний.

сторону Олега. Чернігів тримавсь його: очевидно, симпатія місцевої суспільности була по стороні їх „отчича“. Коли Всеволод з Ізяславом приступили, Чернігівці не піддали ся, хоч Олега й Бориса в Чернігові не було. Союзники почали облогу. Мономаху удалось взяти й попалити „окольный град“, але люде повтікали в замок („днешний“, себто внутрішній город) і боронили ся далі. Тим часом Олег з Борисом ішли вже ратувати їх. Всеволод з Ізяславом пішли проти них. На „Нежатиній ниві“, якімсь урочищу коло Чернігова, над Десною, ближше невідстнім, стала ся сильна битва, 3 жовтня 1078 р. Борис загинув на початку, за ним вбито Ізяслава, що стояв тоді з кінним військом, сам піший: хтось несподівано заїхавши вдарив його списом ззаду. Його сторона одначе була ся далі, і військо Олега вкінці розбито зовсім. Сам він ледви втік з малими останками до Тмутороканя¹⁾.

Так поглузувала доля над Ізяславом: з його пімсти над кривдиком Святославом поживив ся Всеволод, а коли син Святослава прийшов упоминатись батьківщини, довело ся наложити головою в обороні того неправедно здобутого Всеволодом добра — тому-ж Ізяславу.

Його привезли човном під Київ. „Весь Київ“ вийшов йому на зустріч. Груп положено на санки й відвезено до церкви Десятинної Богородиці: тут поховано його в мармурянім гробі. Неправедне вигнанняє й ся смерть в обороні брата здобули Ізяславу симпатії сучасників, бодай богатых з них, і заступили в пам'яті його давні гріхи. Забуто не тільки його давні екзекуції й нагінки, але й те, що правда була по стороні Бориса й Олега, а не по стороні їх стріїв. В таких разях моментальне безпосереднє вражіннє у маси звичайно бере гору над усім, і ми можемо повірити літописи, що над Ізяславом голосив не тільки син Ярополк, але й „цілий Київ“ (плака ся по немь весь городь Киевъ). Літописець підносить доброту й простоту небіжчика, особливий натиск кладе на те, що він наложив головою за свого брата Всеволода, пробачивши йому, що він перед тим разом із Святославом вигоняв його з Києва. Оповідуючи, як Всеволод удав ся до нього по нещасливій битві на Сожиці, літописець вкладає йому в уста такі повні благородної ревігнації слова: „не тужи брате! чи не бачиши, скільки я лиха мав? перше вигнали мене, і моє майно пограбили; потім — не робив я нічого злого, а ви мене, брати мої, чи не вигнали, чи не блудив я по чужих землях, позбавлений мого майна? а тепер

¹⁾ Іпат. с. 140—1.

brate, не тужім! як будемо мати часть в Руській землі, то оба з тобою, як відберуть — то також обом! зложу за тебе голову!...” Розжалений літописець навіть прирівнює Ізяслава до мучеників, що пролили свою кров з любови до Бога, як він з любови до брата. Його відносини до Киян також здають ся йому дуже великодушними — ті його вигнали, дім його пограбили, а він їм то зробачив і не віддав злом за зле. При тім він одначе уважає потрібним виступити проти закиду, що Ізяслав постинав бунтівників 1068 р.: „аще ли кто дѣсть: Киянѣ исѣклъ, которѣ же высадили Всеслава ис поруба“, та складає вину за се на Ізяславового сина. Видко таки не всі Кияни були такі тонкослезі, як ті, що плакали тепер над гробом Ізяслава, — иньші пригадували йому і тепер його підступну пімсту на їх співгорожанах.

Настав тепер час Всеволоду зібрати на останок овочі з чвертьвікової своєї політики: і з збирання руських волостей у трійку, і з вигнання Ізяслава з Київа у двійку, і з своєї вирахованої уступки, коли він відступив Київ Ізяславу. Належаючи до трійки, здобув він собі Смоленськ. Від епізоду з вигнанням Ізяслава лишив ся йому Чевнигів. Тепер, заховавши свою попередню пайку руських земель, він долучив до них ще Київ. Иньші волости Ізяслава зіставив він його синам. Новгород і далі зістав ся Святиполку, старшому сину Ізяслава. Меньшому Ізяславичу Ярополку, що був при батьку перед його смертию, Всеволод дав Волинь і Турово-пинське князівство. Сам Всеволод мав тепер Київ, Чернігів, Переяслав — все ядро Руської держави, і ще Смоленськ і Поволже, разом більша половина Ярославової спадщини.

Та все п'ятнадцятьлітнє князюваннє Всеволода в Київі пішло на те лише, аби охоронити зібрані землі, відбити ся від позбавлених земель князів, так званих в історії князів-ізгоїв. Се термін історичний. Церковний устав з іменем кн. Всеволода Мстиславича — що жив в першій половині XII в. (самий устав одначе має сліди пізнійшої перерібки), вчисляє катеґорії ізгоїв — людей поминених на сьвітовім пірі, що не зайняли становища в суспільности або стратили його: попових синів, що не вивчили ся, пущених на волю рабів, збанкротованих купців, і князь прикладає сей термін і до княжих відносин, та причислює до ізгоїв ще князів сиріт: „а се и четвертоє изгойство и къ себѣ приложимъ — аще князь осиротѣсть“. В сім княжім ізгойстві пробували бачити правний інститут —

явище родового права¹). В дійсности не було тут ніякого права, а тільки практика надужить: волости сиріт-князів забирали ся старшими свояками, що потім, коли єї сироти виростали, не мали ніякої охоти звертати спадкоємцям — „отчичам“ тих волостей, тим більше що така сирітська волость тим часом перемінила іноді вже кількох хазяїв, була проміняна, відібрана і т. н., отже прийшло ся б переводити великі короводи, інтересовані князі, *beati possidentes*, того не хотіли — і князю-ізгою приходилось силоміць здобувати собі батьківські чи взагалі якісь волости.

Таких ізгойських родин за Всеволода, після того як Борис Вячеславич наложив головою, було на Руси три: три Святославичі — Роман, Олег, Давид і Ярослав (ще малий); два Ігоревичі — Давид з невідомим на імя братом, і три Ростиславичі — Рюрик, Володар і Василько. Всеволод і Ярополк Ізяславич оба мали по ізгойській волости — оден Чернігів, другий Волинь, тому були природними союзниками. Головно боротьбу з ізгоями веде Всеволод, чи властиво його син — енергічний, зручний, нестомний Мономах, що від довшого часу заступав і виручав батька: Всеволод хоч був ще не старий (як він сїдав на київський стїд, було йому тільки 48 літ), але взагалі не визначав ся енергією. Ізгої головно оперують половецькою помічю; при тїм вони мали прихильників в деяких землях. Всеволод з Мономахом то пробують приборкати ізгоїв оружно, то придобити їх якоюсь уступкою, і так серед сих неустаних війн, умов та всяких короводів проходить ціле князівство Всеволода, без яких небудь виразних результатів. В тїм і головний зміст сих п'ятнадцяти років його пановання в Києві.

Після останньої неудачі Олега (1078 р.) боротьбу з Всеволодом поновив старший Святославич Роман, вибравши ся походом з половецькою ордою на Переяславщину (1079). Але Всеволод, перестрївши його, встиг перетягнути Половців на свій бік, так що вони вбили Романа й вернулись²). Олега ж, очевидно під впливом Всеволода, ухопили тмутороканські Хозари, передали Грекам, і там його увязнили — очевидно також на бажання Всеволода,

¹) Теорія ся розвинена була Соловйовим в *Ист. Россіи* I. с. 283; новїша критика її у Сергїєвича *Юридическія Древности* II с. 332—3; ширше про се говорю в III томї главі III.

²) Як я вже згадував (в I т. с. 573), у звістї літописи є відгомін якоїсь пісні, що прокидаєть ся в сих словах: „и суть кости єго и доселѣ тамо лежаче, сына Святославля и внука Ярославля“. Пригадаймо, що по словам автора Слова о полку Ігореві сього Романа оспївав Боля; може й тут ми маємо останки сеї Боянової пісні.

що стояв в тісних зв'язках з царгородським двором. В сім візантійським вязненню сей небезпечний для Всеволода претендент пробув чотири роки (між иньшим два роки він перебував на острові Родосі, де бачив і оповідає про се руський подорожник до Єрусалима ігумен Данило¹⁾). Ізгойське гніздо — Тматорокань зістало ся без хазяїна, і Всеволод послав туди свого посадника. Але вакувало воно не довго. 1081 р. прибігли туди Давид Ігорович з Володарем Ростиславичом, звідки й як — не знати. По анальоїї з пізнійшими заходами Ростиславичів можна догадуватись, що й тепер була якась боротьба, що Давид і Володар попробували відібрати від Ярополка Волинь — цілу, чи може яку частину, але се їм не удалось, і вони муїли тікати й удались до Тматороканя. Вони вигнали звідси Всеволодового посадника і осїли ся в Тматороканю, але теж не надовго: 1083 р. вернувь із заслання Олег, і Давид з Володарем зістались знову без нічого.

Давид одначе занадто скоро допік Всеволоду та змусив його до уступки. Він напав на Олешє, важну київську торговельну стацію на нижнім Дніпрі, поарештовав купців, „Гречників“ або „Греків“, і позабрав їх майно. Се робило таку шкоду київській торгівлі, що Всеволод постановив якось заспокоїти Давида: він дав йому волость на границі Волини й Київщини, „вдасть єму Дорого-

¹⁾ „Въ томъ бо островѣ (Родосі) былъ Олегъ князь рускый 2 лѣта и 2 зимы“, вид. Норова с. 7; про сей Паломник див. далі, т. III¹ с. 464 і 659. Правдоподібно з сими побутом Олега в Греції треба зв'язати недавно здобутий — коли не факт, то близьку до нього правдоподібність — про шлюб Олега з Грекинею. Шлюмберже в своїй *Sigillographie byzantine* (1884) видав печатку в написку: $\chi\epsilon\ \beta\theta$ ($\chi\acute{\upsilon}\rho\iota\epsilon\ \beta\epsilon\theta\acute{\alpha}\epsilon\iota$) $\tau\eta\ \sigma\eta\ \delta\omicron\upsilon\lambda\eta\ \theta\epsilon\omicron\phi\alpha\upsilon\omicron\upsilon\ \alpha\tau\chi\omicron\nu\tau\eta\sigma\eta\ \rho\omega\varsigma\iota\alpha\varsigma\ \tau\eta\ \mu\omicron\upsilon\zeta\alpha\lambda\omega\nu\eta\sigma\eta$, з археологічного погляду зачисляючи її до XI—XII в. Д. Лопарьов (в замітці: *Византійская печать съ именемъ русской княгини, Визант. Временникъ 1894, I*) висловив дуже правдоподібний здогад, що ся „Теофано з рода Мупалонів, руська княгиня“, була жінка Олега (з Любецького синодика; дійсно, виходить, що Олег мав жінку Теофанію — Зотов в IX т. *Лѣтописи археогр. ком.* с. 24 і 34). Можна висловити здогад, що сей шлюб з візантійською патриціанкою й дав можливість Олегу видерти ся з візантійської неволі назад на Русь, бо певно, що Всеволод, скільки ставало його впливів, запобігав тому.

Іншу ще гадку до сеї справи висловив недавно проф. Кулаковский (*Труды XI археолог. съѣзда т. II* с. 133): приймаючи, що ся Теофано була жінкою Олега, він думає, що $\rho\omega\varsigma\iota\alpha$ печатки — се східня частина Таврії. До сього толковання терміна $\rho\omega\varsigma\iota\alpha$ я ще верну ся (в гл. VII), а тепер зауважу тільки: дуже гіпотетичний сам по собі, здогад сей в приложеню до кримських волостей Олега не правдоподібний зовсім: що за волость в самій східній части Таврії, без Тматороканя? Чи Ологова жінка не могла називати ся „руською княгинею“ й без того?

бужь“. Пізнійше ся так звана Погорина стала суперечною територією між Київським і Волинським князівством; кому вона належала — Всеволоду чи Ярополку, на певно не знати, але по всякій правдоподібности не Всеволоду, а Ярополку¹⁾. Та хоч би належала вона навіть Всеволоду, то Давид, як претендент на Волинь, по своїм батьку, був дуже ненаручним і немилим сусідом Ярополку. Але як раз тоді, здасть ся, прийшло ся Ярополку понести иньшу страту — се вже напевно, що вона дотикала його власних земель. Стало ся се так: того самого року два брати Ростиславичі, сини Ростислава Володимировича, мабуть Рюрик і Василько, що жили в Володимирі (чи волею, чи неволею — в полоні, — не знати), втікли звідси, скориставши з подорожі Ярополка у Київ на великдень; потім зібравши ватаги, теж не знати які і де, вони напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Всеволод оборонив його: він кілька разів посилав Мономаха, і то вкінці вигнав Ростиславичів, та повернув Володимир Ярополку²⁾. Але вкінці, щоб заспокоїти Ростиславичів, Всеволод віддав їм Галичину, що перед

¹⁾ Судячи по тому, що говорить ся про Погорину 1097 р. — Іпат. с. 172.

²⁾ Іпат. с. 144. Мономах в своїй автобіографії згадує про два чи три походи в поміч Ярополку: „и пакы по Изяславичихъ за Микулинъ (Соловійов П. 307 поправляє на „Ростиславичихъ“, і се правдоподібно) и не постигохомъ ихъ; и на ту весну къ Ярополку совокушлятися на Броды“. Далі: на ту зиму идохомъ къ Ярополку совокушлятися на Броды и любовь велику створихомъ“ (Лавр. с. 239). Сі походи обіймають рік часу, се ясно видно з тексту; дата їх може бути викомбінована: очевидно, останній похід не може бути иньшим, як той, про котрий оповідає літопись під 1084, а тим самим і перший похід на Броди належить не до боротьби (припустім) Ростиславичів з Ярополком, що закінчила ся втічкою їх 1081 р., а до сеї новійшої, що привела до надання їм Галичини.

Найбільш правдоподібний порядок подій був би ось який: з початком 1084 р. (може десь постом — великдень був ранній, 31 марта) Ярополк вибрав ся до Києва і ще перед великднем міг довідати ся, що Ростиславичі втікли з Володимира з ворожими замірами. Всеволод зараз вислав Мономаха — ловити Ростиславичів, але догнати їх не удало ся (у Мономаха се діеть ся десь на початку весни). Після того — чи з тої нагінки безпосередно чи по повороті до Києва наново — Мономах пішов помагати Ярополку против Ростиславичів і алучивши ся з ним коло Бродів, мабуть Ростиславичів відогнав. Аж потім мабуть опанували Ростиславичі Володимир, і Мономаха знову вислано до помочи Ярополку; він знову алучив ся з ним коло Бродів, вигнав Ростиславичів, але при тім зажадав від Ярополка наділення Ростиславичів і встиг прийти до порозуміння в сій справі („любовь велику створихомъ“, як він каже).

тим, разом з Волинею належала до Ярополка. Се було початком відокремлення Галицького князівства, тому над сим фактом треба застановити ся трохи.

Вище вже я згадував, що ще батько Ростиславичів мабуть якийсь час мав Галичину. На сю гадку наводять факти, що Ростиславичі тримають ся разом з Давидом Ігоровичом — претендентом на Волинь, крутять ся все коло Ярополка, дістають нарешті Галичину, і на тім заспокоюють ся, так що й на Любецькім з'їзді єї волости potwierджено їм. При загальній тенденції князів — здобути свої отчини (сей принцип отчин був основою й любецьких постанов) — стає дуже правдоподібним, що Галичина була отчиною для Ростиславичів, і тому вони її як раз доби-вали ся.

Вкінці вони її дістали. В любецьких постановах, як вони передані в літописи, говорить ся виразно, що Ростиславичі дістали єї галицькі волости (з них названо Перемишль і Теревовль) від Всеволода¹⁾. В 1087 р., як видно з оповідання про смерть Ярополка, Рюрик Ростиславич вже сидів у Перемишлі, та й у Звенигороді, мабуть, був котрийсь з його братів²⁾. Значить Галичину віддано Ростиславичам перед 1087 р. Найвідповіднішим для сього моментом була війна Ярополка з Ростиславичами 1084 р. Правда, можна припустити, що Ростиславичі були дістали Галичину від Всеволода ще перед тим, але що потім, завівши війну з Ярополком, попали були в неволю, землі стратили, і в 1084 р. на ново їх дістали; але на се нема ніяких натяків в наших дже-релах. Тому певнійше буде прийняти р. 1084 датою першого надання, тим більше, що як раз після сього попсовали ся відно-сини Ярополка до Всеволода³⁾. У всякім разі роки 1079—87 —

¹⁾ Іпат. с. 167. Досить розповсюднений погляд, що Ростиславичі самі відібрали Перемишль у Поляків (Соловійов П. 307, Барсов² с. 279, Ан. Левицький *Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla* с. 24—5 й ин.), але про се нема звістки ніде. Дугош, на котрого покликають ся, загально говорить тільки, що Русь підбита Болеславом, увільнила ся від Поляків, а Василько Ростиславич ваяв і попали в кілька польських міст (I. 382 і 402). Перша згадка, розумієть ся, не має ніякої історичної вар-тости, а похід Василька взято, очевидно, з літопися (Іпат. с. 150). Натомість літопись, оповідаючи про Любецький з'їзд (Іпат. с. 167), виразно каже, що Перемишль Ростиславичі дістали від Всеволода.

²⁾ Іпат. с. 144—5.

³⁾ 1084 р. приймають для надання Галичини Ростиславичам й но-війші історики Волини — Андрияшев с. 111, Иванов с. 121. Соловійов

се той час, коли Галичина відокремила ся від Волини в руках Ростиславчів.

Мономах пише в свої автобіографії, що війну 1084 р. він закінчив повним порозумінням з Ярополком. Передача Галичини мусіла статись отже за згодою Ярополка. Але він не міг переболіти сеї утрати, і гнів його обернувся на ініціатора сеї уступки — Всеволода. Становище Ярополка, обсаженого тепер з двох боків ворогами дійсно було не веселе: з одного боку Ростиславчів, з другого претендент на Волинь Давид Ігоревич. Але тим менше можна було йому сварити ся з Всеволодом. Літопись каже, що його підбивали на Всеволода лихі дорадники; дорадники, дійсно, були не мудрі, але й сам Ярополк, котрого літопись¹⁾ виправді дуже похваляє за християнські чесноти („кратокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелюбець, десятину дая отъ вснхъ скотъ своихъ святѣй Богородици, и отъ жита на вся лѣта“, але видно не може похвалити за розвагу²⁾), міг би зміркувати, що сидячи в ізгойській волости, він мусить до кінця триматись із Всеволодом. Всеволоду міг він закинути хіба тільки те, що той, задовольючи ізгоїв його коштом, не спішив ся задовольяти тих, що претендували на його власну Чернигівщину. Всеволод дійсно мусів мати тоді сей плян: задовольши иньших ізгоїв чужим коштом, ослабити головних своїх ворогів-Святославчів і позбавити їх сил для боротьби.

Ярополк почав збирати ся до війни з Всеволодом. Але Всеволод довідав ся про се завчасу, і перше ніж Ярополк вибрав ся на ту війну, Мономах вже маршував до Володимира. Ярополк втік у Польщу, полишивши родину і бояр в Луцьку: мабуть до Володимирців він не мав довіря. Але й Лучане піддали ся Мономаху, і він позабрав Ярополкову родину, бодр і скарб у Київ, а в Володимирі посадив Давида³⁾. Тим він дуже перекладав клопоти з Ярополком на голову Давида. Одначе не знати чи Давид дістав при тім цілу Волинь, може бути, що Всеволод лишив дещо і для себе, судячи з того, що слідом бачимо Мономаха на Волини.

Ярополку удало ся ще поправити свою справу і поучити Всеволода, аби його не легковажив. 1087 р. він прийшов із Польщі

вказував на 1085 р. (II с. 301); але далеко правдоподібніше, що війна 1085 р. була вже результатом того, що Всеволод виміг від Ярополка Галичину для Ростиславчів. ¹⁾ Іпат. 145.

²⁾ Його потім навіть уважали святим, див. Філарета Русские святые XI. с. 306. ³⁾ Іпат. с. 144.

з помічними військами. Його стрів Мономах. Не знати, чи заїм-понував Ярополк приведеним польським військом, чи підобрив ся до Всеволода, тільки Мономах вернув йому Волинь. Але Ярополк захотів відібрати й від Ростиславичів Галичину. Перебувши трохи в Володимирі, він пішов на Звенигород галицький, очевидно — походом. На дорозі одначе його підступом убив якийсь Нерядець, „оть дьяволя наученья і оть злыхъ человекъ“. Нерядець втік до Рюрика Ростиславича у Перемишль; правдоподібно, він коли не був ним посланий, то робив для нього, усуваючи небезпечного ворога. Пізнійше Давид виразно казав, що то Ростиславичі забили Ярополка¹). Всеволод ходив з сього powodu сам походом до Перемишля в тім же році. Правдоподібно, поводом виставлено було те підозрінне на Рюрика що до убийства Ярополка, але в дійсности Всеволод, мабуть, мав на меті уставити політичні відносини по тій переміні, яку робила смерть Ярополка в ситуації. Літопись нічого не каже, що при тім стало ся з Волинею, але судячи з пізнійших вказівок, Всеволод поділив Ярополкову спадщину: головну пайку, з володимирським столом, дістав Давид; Берестейську волость Всеволод придав Святиполку, брату Ярополка, в додаток до Турово-Шинської волости, а собі взяв за комісію Погорину — де перед тим сидів Давид. Я вивожу се з того, що потім як Святиполк був уже в Києві, Давид страхав його Васильком: як що Василько забере собі Волинь, то відбере й від Святиполка Бересте і Погорину²); видно, що то були землі сьвіжо забрані від Волинської волости³). А що Давид дістав Волинь з Володимиром від Всеволода, про се виразно говорить ся в любецьких поста-новах⁴).

Але Погорина не була, мабуть, одиноким заробком Всеволода при тій історії. Святиполк, діставши Туров, слідом перейшов туди

¹) Іпат. с. 168. Один з визначних російських учених середини ХІХ столітя Тюрін написав спеціальну статю: Смерть Ярополка Іяславича (Современникъ т. ХVІ відд. II), де складав вину убийства Ярополка на Давида. Йому відповідав, складаючи на Рюрика, Соловйов — II. 308—9. Дійсно, на Давида нема ніяких доказів.

²) Іпат. с. 172.

³) Можна б додати ще звістку Татіщева (II с. 219), що Ярослав Святиполкович хотів відібрати Погорину від Мономаха: вона може мати значінне, бо сам Татіщев не думав, що Дорогобужську волость (Погорину) взято від Ярополка (ib. с. 137).

⁴) Іпат. с. 167. Татіщев (II. 139) таки й каже, що Давид дістав Володимир по смерті Ярополка, але не знати, чи се він де вичитав, чи викомбінував (комбінація, в кождім разі, зовсім справедлива).

в Новгороді (1088). Пізнійше Новгородці дорікали йому, що він їх кинув („ты вси шелъ отъ насъ“¹⁾), але коли зважити, що як раз по виході Святослава Всеволод посадив у Новгороді свого внука, Мономахового старшого сина Метислава²⁾, то воно стає більш правдоподібним, що Святослав відступив Новгород Всеволоду в обмін на Туров, бо инакше хто зна чи й дістав би він Туров по смерті Ярополка; Туров же йому був потрібний, аби звідси ближше пильнувати київського стола, що по Всеволоду мав йому прийти. Чи саяк чи так, а Всеволод при сих перемінах заробив, як бачимо, добре. Тепер поза його руками зіставались тільки: Туров, Волинь з Галичиною, Полоцьк і окрайки Святославового уділу — Муром і Тмуторокань.

Ціла ізгойська політика отже на разі удалась Всеволоду. Коштом Ярополка задоволити він дві ізгойські родини, заробивши при тім чимало і для себе, а тимчасом родина Святославичів, зіставши ся сама з своїми претенсіями, затихла по нещасливім кінці Романа і заслання Олега, та мовчки виглядала ліпших обставин в своїм Тмуторокані та Муромі.

Се було дуже наручно Всеволоду, бо він і без того мав чим журити ся. На Волини, як бачили ми, мав він клопоти з Ярополком. На півночі непокоїв його Всеслав: він по смерті Святослава зачипав ся в Новгородом, потім попав в Смоленськ (1078), і Мономах двічі ходив на його землі³⁾. На полудню, почавши від походів ізгойв Бориса й Олега (1078 р.) та Романа (1079), де брали участь половецькі ватаги, майже без перерви чинили напади Половці — вже на власну руку. Літопись дуже мало говорить про них (властиво є тільки одна згадка — під 1092 р., хоч за те й характеристична: „ратъ велика баше отъ Половецъ отвсюду“). Але Мономах в своїй автобіографії подав інтересні відомости в сій справі, і вони відкривають перед нами всю тяготу сеї половецької „рати“. І так довідуємо ся звідти, що десь 1078—9 р. Половці повоювали „Стародубъ весь“. Десь 1084 р. вони взяли Горошин (в Переяславщині). 1085 р. вісімтисячна половецька орда несподівано напала на Мономаха коло Прилуки (тамже). Потім чуємо їх напади в околиці Святославля, Торчеська, Юрєва, знову битву коло Красного — все в Київщині. Потім знову коло Варина — в Переяславщині⁴⁾. Коли зважимо, що Мономах, хоч і був головним героєм сїєї боротьби в Полов-

¹⁾ Іпат. с. 182. ²⁾ Іпат. с. 182, 1 Новг. с. 67. ³⁾ Лавр. с. 239-

⁴⁾ Див. в примітках до мапи.

цями¹⁾, все таки анї не брав участі в усіх битвах з ними, анї не мав на гадці записати всі половецькі напади, то зміркуємо, кільки то їх могло бути в дійсности.

З круга заграничної політики для часів Всеволода знаємо не багато. З рештою з західно-європейськими землями Всеволод до безпосередньої стичности мав уже менше нагоди, від коли західні українсько-руські землі відокремилися від Київа; тому й про конфлікти сих західніх земель з Угорщиною й Польщею тут не говоримо. На доповнення сказаного вище про звязки з Німеччиною в середині і другій половині XI в. згадаємо тут лише про нещасливу доньку Всеволода Евпраксію. Вона вийшла заміж за маркграфа саксонського, а коли повдовіла, оженив ся з нею, 1089 р., імператор Генрих IV; але вони жили зле, німецькі хроністи оповідають страхи, як Генрих зневажав жінку, й вона нарешті (1094 р.) втікла від нього до маркгр. Матильди тосканської, а за її посередництвом удала ся до папи. Справу її з чоловіком розсуджувано потім на синоді в Констанції, потім в Пяченці (1095 р.); Генриха осуджено за його супружї неправди й вилято, а Евпраксія по тім вернула ся на Русь. Пізнійше (1106 р.) вона постригла ся в Київі й незабаром померла (в 1109 р.)²⁾. Шлюб сей зрештою, незалежно навіть від свого нещасливого характеру, не міг мати для Руси особливого політичного значіння уже тому, що Генрих і Німеччина тоді були заняті своїми домашніми справами³⁾.

Тісні звязки існували далі з Візантискою. Ми знаємо, що Всеволод сам був ожениний з візантійською царівною, і неважаючи на зміни династій на візантійським столі він піддержував далі сі звязки: найліпший доказ на се — заслання Олега до Царгорода

¹⁾ Вона одначе не перешкаджала йому в потребі й собі уживати половецької номочи, нпр. в поході на Всеслава.

²⁾ Про неї Бернольд *Monum. Germ. hist. Scr. V. 457—8 462*, Еккегард *ib. VI. 720. Annalista Saxo ibid. 721, Donizo Vita Mathildis XII. 394, Annales Stadenses XVI. 316—7 і 326*, Іпат. л. 186 і 188. Див. про сей шлюб ще Giesebrecht *Geschichte der deutschen Kaiserzeit III⁴ с. 627—8, 650—662*.

³⁾ В компіляції Татїщева (II. 136) оповідаєть ся під 1082 р., що Генрих просив Всеволода допомогти йому на угорського короля Гейзу, і Всеволод пішов походом, але завернув ся „від гір“, виславши воєводу Чудина — ширити Гейзу з цісарем. Се оповідання має багато підозрілих анахронізмів (нпр. — Гейза вмер ще 1077 р.) та недорічностей і належить до сумнівних ще більше, ніж вище подана звістка про корсунські справи.

1079 р. Бачимо потім, що й його син Мономах зістаєть ся в тісних зносинах з Візантиско, але з рештою не маємо більше фактів до сих відносин¹⁾.

Далі піддержували ся зносини з скандинавськими країнами. Свого Мономаха Всеволод оженив з донькою нещасливого англійського короля Гаральда, що по Гастингській битві разом із братами утік в Данію й там перебувала, доки не вийшла за муж на Русь. Свого старшого сина Мстислава Мономах оженив з донькою шведського короля Інґа Стейнкельса Христиною, але не знати чи сей шлюб уложений був ще за життя Всеволода (Мстислав родив ся 1076 р.)²⁾.

У зверхній політиці, в воєнних справах виручав Всеволода Мономах, скачучи з Смоленська в Переяслав і з Переяслава під Броди; у внутрішній управі Всеволод мусів радити собі иньшими способами, і тут літопись, хоч як для нього прихильна, не замовчує нарікань. „Він волів, каже вона, молодиків, з ними радивсь, а ті водили ся своїми особистими інтересами, рили під иньшими боярами і не пильнували справедливости в управі; тивуни почали грабити, здирати людей грошевыми карами, а князь про се не знав“. „Земля збідніла від неустанних війн і урядницьких здирств“, скаржать ся на иньшім місці літописи самі Кияне³⁾. Літописець поясняє ці непорядки Всеволодовими клопатами від ізгоїв, його хоробливістю й старістю, хоч Всеволод не був дуже старий: він умер маючи 63 роки. Правдоподібно, що тут причина була в характері і в замилованнях князя. Упускаючи суд і управу, виручаючи себе сином в походах, Всеволод за те був дуже зручним, вирахованим політиком, як то ми могли оцінити в вище поданім огляді. При тім в усім він дуже уважав на вимоги й погляди суспільности і вславив ся своїм взірцевим житєм. „Сей благовірний князь Всеволод, каже літописець, змалку любив правду, був ласкавий для убогих, віддавав честь єпископам і святикам, а особливо любив монахів і задовольяв їх потреби; він і сам цурав ся пиянства і похоти, — тому й батько його любив“⁴⁾. Був

¹⁾ Про здогад, що Михаїл Дука сватав свого брата за Всеволодову доньку, говорив я вище — с. 66.

²⁾ Про ці шлюби 1 Нов. с. 122, Saxo Grammaticus (XII в.) — Monum. Germ. hist. Scr. XXIX с. 67, Genealogia Ingeburgis reginae (кінєць XII в.) ib. с. 165, датська Knytlingasaga (XIII в.) ib. с. 292, Heimskringla с. 345, Morkinskinna с. 356 (історії норвезьких королів, з XIII віка).

³⁾ Іпат. с. 151, 153. ⁴⁾ Іпат. с. 151.

він справді великим прихильником церкви і духовенства, фундував кілька монастирів — знаємо нпр. його монастирі св. Михайла (Видубицький) і другий — св. Андрія фундований для його доньки Янки (Анни), що в нїм постриглась¹⁾. Мономах підносить його незвичайні знання: „отець мой, дома сѣдя, изумѣяше 5 языкъ, — в томъ бо честь есть отъ инѣхъ земель“. Сей факт оцінюють звичайно як доказ особливої освіти, але се знання могло мати й чисто практичне значіння — в досить розвинених заграничних дипломатичних зносинах.

Умер Всеволод 1093 р., 13 квітня, в присутності своїх синів Володимира Мономаха і Ростислава. Його поховано в Софійській катедрі, коло гробу батька: літопись каже, що Ярослав заповів йому, аби казав себе поховати коло нього. „бо він любив його більше від його братів²⁾“.

Мономах був паном ситуації в Києві в момент смерті батька, міг відразу сісти на київській столі і зайняти місце Всеволода в політичній системі Руської держави. Але обережний і врахований, як і його батько, він не відважився на такий сміливий і ризикований крок. Літопись добре відгадала його мотиви, вложивши в уста йому такі гадки³⁾: „як я сяду на столі мого батька, то прийдець ся мені воюватись з Свѣтополком, бо то перед тим був стіл його⁴⁾ батька“.

Якихось принципів переходу київського стола, окрім досить неозначеного принципу отчинности, жите й історія не виробили тоді, як не виробили й пізнійше; все рішало шанси й конкуренція. Мономах мусів знати, що Свѣтополк не пустить київського стола: він може й з Новгороду до Турова перейшов, аби бути поблизу. Розпочинати ж боротьбу з Свѣтополком, маючи за спиною Свѣтославичів, з їх претенсіями на Чернігів, і тяжку грозу половецьких нападів, — було б дійсно дуже небезпечно. Тож Мономах післав до Свѣтополка, закликаючи його на київський стіл, а сам пішов у Чернігів. Переяслав дістав менший його брат Ростислав; як поділили Всеволодовичі иньші батьківські волости, не знати зовсім, та й не важно, бо слідом вони однаково злучилися в руках Мономаха. Новгород віддано Давиду Свѣтославичу,

1) Іпат. с. 144—5. 2) Іпат. с. 151—2. 3) Іпат. с. 152.

4) В полудневій редакції хибно: моего.

старшому з Святославичів, які жили ще; тим, очевидно, хотіли приглушити справу чернігівської волости¹⁾.

Святополк не загаявсь і в провідну неділю 24 квітня вже прибув до Київа. Літопись, хоч прихильна Всеволодовій династії, зазначає одначе, що Кияне прийняли Святополка „з радістю“²⁾. Значилоб се, що династія Всеволода і спеціально старий Всеволодович Мономах ще не мали тоді особливих симпатій у Київі; воно й не диво, коли правління Всеволода полишило такі невеликі згадки у людей своїми судами й тивунами. Але і з Святополка не мали люди потіхи: він лишив по собі лиху славу. Патерик, передаючи, очевидно, устну традицію, пише, що за часи Святополка було багато кривд людям, він нищив без вини визначних людей („домы силныхъ“) і багато заграбив майна³⁾, та ілюструє се історією з соляними спекуляціями Святополка, про котрі згадаю низше. Взагалі він у наших джерелах виступає чоловіком користюлюбним, несправедливим, а разом неударним: правда, по части се залежить і від самих джерел, більш прихильних його сучаснику — Мономаху; так, неударним політиком Святополк в дійсності зовсім не був, се побачимо виразно самі.

Князюваннє Святополка розпочало ся дуже сумно: він вступив на київський стіл в часи сильного половецького натиску. Ми бачили вище (з автобіографії Мономаха), що при кінці 80-х рр. Половці сильно непокоїли Київщину. Перед самою смертю Всеволода була в Переяславщині „рать велика отъ Половецъ отъсюду“. В перші роки Святополкового панування на київським столі сей натиск твіває далі й приводить полудневу Київщину до повного спустошення, до утрати колонізаційних здобутків спокійніших десятиліть — від часів упадку Печенізької орди. Аналогічне діяло ся, правдоподібно, і на лівім боці Дніпра, в Переяславщині. Повторяли ся тяжкі часи Володимира, тієї „рати без переступа“, смутні часи, коли, кажучи словами Слова о полку Ігореві, „рідко гукали по Руській землі орачі, але часто кракали ворони, ділячи собі трупи, та вели свою бесіду галки, збираючись летіти на по-

¹⁾ І Новг. с. 66: тут сказано, що Мстислав сидів у Новгороді 5 літ, а по нім (значить 1093 р.) сів Давид і пробув два роки — до 1095. Перед тим він, мабуть, сидів у Муромі.

²⁾ Пат. с. 152.

³⁾ Патерик с. 152; ся звістка (як також і про голод на Русі) є й у Стрийковского (I. 167), але цікаво, що він се бере „z kroniki ruskiej“, разом з иньшими звістками.

живу¹⁾. Патерик дійсно згадує про „сильний голод і велику загальну нужду в Руській землі“, „смерти надлежачи глада ради бывающего на вси люди“²⁾; се по часті могло стати ся через сарану (про неї говорить літопись під 1094 і 1095 р. — „поядоша всяку траву п многа жита“³⁾), але ще більше мабуть таки через ті неустанні напади Половців і вічну тривогу.

Ся хижка, нависна стенова хмара сперсоніфікувала ся на довгі часи у руської людности в особі одного з тогочасних половецьких ватажків — хана Боняка. Він дав ся в знаки сучасникам сильно. Літопись його титулує: „безбожный, шолудивый, хищникъ“⁴⁾. В історії волинської війни Василя він представлений ворожбитом, віщуном: виє по вовчому, і вовки йому відповідають⁵⁾. В XII в. чуємо легенду, як Боняк рубав шаблюю київські Золоті ворота (зовсім як польські джерела оповідають про Болеслава)⁶⁾. В пізніших народніх переказах, відомих нам від XVII в., „шолудивий Буняка“ перейшов уже в зовсім мітичну, нелюдську, надприродну істоту: демона смерти, шкелета покритого шкірею, з смердячими потрохами; до сеї фігури привязані були різні мандрівні казкові перекази — про убиванне ним слуг, які підглянуть, що він не живий чоловік, а такий шкелет, про уратованне одного з тих слуг, що потім убиває самого того демона, і т. и. — перекази, що не мають ніякого звязку з історією Боняка, окрім самої фігури шолудивого хищника, перетвореного народною творчістю на сю казкову істоту⁷⁾.

По великій раті в Переяславщині 1092 р., на весну 1093 р. Половці вибрали ся новим походом. Прочувши про смерть Всеволода, вони прислали до Святиполка послів „о мирѣ“, себ то жадаючи окупу за спокій. Святиполк увязнив послів. Половці почали нищити Київщину і обложили м. Торчеськ — осаду руських Торків. Святиполк почав вибиратись у похід. „Розважні бояри“ „мужи смысленѣи“, як їх зве літописець, очевидно бояре київ-

¹⁾ Род. VI. ²⁾ Вид. Яковлева с. 152—3.

³⁾ Погодін — Хронологическій указатель древней рус. исторій (Уч. Записки пет. акад. VII. 2 с. 79) уважав другу звістку дублетом.

⁴⁾ Іпат. с. 102. ⁵⁾ Іпат. с. 177—8. ⁶⁾ Іпат. с. 299.

⁷⁾ Див. розвідку Драгоманова Шолудивый Буняка въ украинскихъ народныхъ сказаніяхъ, К. Старина 1887, VIII і X; передруковано в збірнику його праць, в I т. Збірника фільологічної секції Н. Товариства ім. Шевченка. Найдавнішу верзію сеї новішої веретви Бонякової легенди маємо з XVII в. — у Юзефовича Кроніка м. Lwowa, с. 266—7, перекладу Півockого.

ські, перестерегали його, щоб він не поривав ся на Половців з малим військом: Святиполк мав 800 мужа дружини тай уважав, що сього на Половців вистане, і його піддержували „нерозсудні“ (несмысленїи) дорадники, але розважні казали, що здалось би на той похід і 8000, тільки нема чим їх удержувати: земля збідніла від війни і непорядків управи. Вкінці вони радили удати ся по поміч до Мономаха, і Святиполк їх послухав — післав до Мономаха, просити помочи. Мономах прибув дійсно з військом своїм і з братом Ростиславом. В фамилійнім монастирі Всеволодовичів — Видубицькім князі зішли ся, але зачали від своїх княжих рахунків, „взяста межи собою роспрѣ которы“. „Розважні бояре“ стали їх напаминати: Половці нищать руську землю, а ви сварите ся; потім порозумієте ся між собою, а тепер кінчіть справу з Половцями — чи миром, чи війною“. Вкінці по довгих короводах і суперечках князі уложили межи собою союз, присягли згоду — „цілували хрест“, і тоді доперва перейшли до половецької справи. Мономах не радив іти на Половців, думав, що ліпше окупити ся; правдоподібно — орда була занадто численна. Але перемогла Святиполкова гадка, що стояв за походом, і всі рушили під Трипіле, над устє Стугни.

Тут одначе знову виникла ріжниця в поглядах — чи йти за Стугну, чи ні. Князі скликали дружину й зачали радити ся. Мономах знову радив годити ся з Половцями, заразом страхаючи їх військом, і його підтримували „розважні бояре“. Але загал Киян був у воєвничім настрою, і їх гадка перейшла на сій воєнній раді: рішено не миритись, а битись — іти за Стугну. Але коли прийшло до битви, зараз за Стугною, коло Трипіля, між двома лініями оборонних валів, що сходили ся тут, київські „людьє“ не оправдали свого воєвничого запалу — вони не витримали натиску Половців, що ударили на них, і побігли. Святиполк з своєю дружиною тримав ся, але не міг сам удержати ся, й мусів тікати за ними. Половці ударили тоді на Володимира й по „лютій битві“ змусили й його до утечі.

Настала безладна втікачка, особливо на броду через Стугну. Ростислав, бредучи з Мономахом, почав тонути. Мономах? став його ратувати, але ледво не втонув сам, а брата не виратував, він згинув. Київський Патерик оповідає монастирський переказ, що ся смерть спіткала Ростислава за його нелюдський учинок: він казав утопити печерського монаха, прозорливця Григорія, що напрокував Ростиславови сю смерть і тим нагнівав його). В Слові о полку Ігоревім є поетична апострофа до сєї трагічної

смерти молодого Всеволодовича, що звучить як принагідна ремінісценція з старшої пісні: „молодому князю Ростиславу зачинив Дніпро свої темні береги; плаче мати Ростиславова по молодім князю Ростиславу; посмутіли цвіти від жалю, й дерево з туги до землі похилилось¹⁾“

Мономах по сій пригоді побіг до свого Чернигова; Святтополк, втікши до Трипіля, звідти в ночі дістав ся до Київа. Земля лишилася безборонною, і Половці почали пустошити самі околиці Київа, заходячи навіть за Київ, між Київ і Вишгород. Святтополк поспробував знову виступити проти них, але на Желани (під Київом) його знову розбито, і маса Руси побито, більш як в попередній битві. Торческ Половці тимчасом держали в облозі і відбивали всі атаки обложених. Забрало там запасів, а довести нових не удавалось. Вкінці Половці забрали і воду, і Турки по завзятій обороні мусіли піддатись. Місто спалено, а людей Половці забрали в неволю. Тим закінчила ся кампанія. З великою здобичею пішли Половці на свої кочовища, ведучи масу невільників. „Змучені холодом, стомлені голодом і жаждою, схудлі з бід на лиці, почорнілі, йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на терні, і з слізми говорили між собою: „я з того міста“, „я з того села“, так розпитувались і з слізми оповідали про свою родину, підводячи очі до Вишнього, що знає всі тайни“...²⁾. Святтополк, не чуючи можности дальшої боротьби, оженив ся з донькою Тугорхана, „половецького князя“, щоб підобрити ся до Половців, і дав окуп, щоб не воювали більше (се називаєть ся в наших літописях: „створи мир“). Окупивсь і Мономах³⁾.

Ся катастрофа осмілила Олега Святославича. Він зрозумів, що настав його час. Взявши Половців до помочи, він прийшов на другий рік (1094) в Тмутороканя під Чернігів. Мономах засїв у місті, Олег спустошив передмістя і почав добувати „острог“. Вісім днів ішли бійки, нарешті Мономах стратив надію відбитись, а як він сам поясняє: „пожалував християнських душ, сіл, що горіли, та монастирі, та сказав: нехай погані не хвалять ся“, і розпочав переговори з Олегом. Він віддав йому Чернігів, а сам ретировав ся з останками дружини в Переяслав. Се було в день

¹⁾ Род. XIII. ²⁾ Іпат. с. 157.

³⁾ Іпат. с. 157, Лавр. с. 240 (до сього текста поправка Арцибашева I, 2 нр. 236: замість „на Сузь“ — „на Стуги“).

св. Бориса (24 липня; мала Мономахова дружина, яких сто мужа, з родинами мусіла перебирати ся серед половецької орди, „і облизувались на нас як вовки“, пише Мономах, — але щасливо пройшла у Переяслав¹⁾). Свої почуття до Половців Мономахова дружина й сам Мономах виказали за те, коли прибули на весну до Переяслава половецькі старшини Ітлар і Кітан „на мирь“, себ то — брати окуп. Дружина Мономаха задумала їх порізати; Мономах з початку противив ся, — бо він їм присягнув, але потім згодив ся. Він закликав їх до себе, там їх замкнули в покою і постріляли з даху безборонних, як щурів. Потім Мономах і Святупольк наглим нападом заскочили їх табор за Голтвою і пограбили. Кликали з собою й Олега Святославича, але він не пішов і не згодивсь убити сина того Ітлара, що був у нього.

Сю відмову Олега князі прняли як провокацію: мовляв Олег тримає з Половцями — „зане ся бяше приложилъ к Половцемъ“, як мотивує Мономах в своїй автобіографії. Відносини вірвано, „бысть жежи ими ненависть“²⁾). Ізяслав Мономахович зайняв Муром, вигнавши Олегового посадника. Давид Святославич під тойже час, розсваривши ся з Новгородцями, вибрав ся звідти й захопив Мономахів Смоленськ³⁾). Олега Святупольк і Мономах вівали на якийсь небувалий конгрес до Київа: „приходь до Київа умовити ся в присутности епископів, ігуменів, бояр наших батьків і громади („горожаны“) про Руську землю, щоб оборонити її від поганих“.

Дійсна ціль була иньша. Знаємо обвинуваченне на Олега, що він хоче тримати з Половцями, і загальне незадоволенне на його союз з Половцями (літопись висловляє його кілька разів досить сильно, а відгомін сеї традиції маємо ще і в Слові о полку Ігоревім, що його зве „Гореславичом“ замість Святославича, та винуватить у всіх тодішніх усобицях⁴⁾). Зовсім ясно, що Мономаху з Святупольком треба було на тім конгресі не наради, а чого иньшого. під пресією загальної опінії вони хотіли або примусити Олега, щоб розірвав союз з Половцями і таким чином позбути ся небезпечного половецького союзника у себе з заду під час завзятої боротьби з Половцями з фронту, а заразом і ослабити самого Олега (се все

¹⁾ Іпат. с. 157—8, Лавр. 240.

²⁾ Іпат. л. с. 158—9, Лавр. с. 240.

³⁾ Іпат. с. 160, 1 Новг. с. 67.

⁴⁾ „Той бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣяше... Тогда при Ольгѣ Гориславичи сѣяшеть ся и растышеть усобицами, въ княжихъ крамолахъ вѣдци челоуѣкомъ съкратыша ся“ (VI).

особливо важне було для Мономаха), або — знайти повід, знов таки — санкціонований загальною опінією, для дальшої боротьби проти Олега. Олег, очевидно, розумів се дуже добре. „Набравшись дурної пихи“, „усприємъ смыслъ буй и словеса величава“, як класифікує се неприхильний йому літописець, Олег відповів, що не признає над собою суда „єпископів, чернців і смердів“. Тоді Святиполк і Мономах оголосили його одномишленником Половців і пішли на нього походом.

Се було при кінці квітня (1096). Олег не відваживсь ані вийти проти них, ані відсижувати ся в Чернигові; похід, видно, застав його неприготованим. Він вихопив ся з Чернигова в Стародуб, Володимир і Святиполк погнали ся за ним і обложили в Стародубі. Облога була дуже тяжка, Стародубці завзято боронили свого отчича; близько п'ять тижнів ішли битви під городом. Нарешті Стародубці не могли довше триматись, і Олег капітулював. Святиполк і Мономах зажадали, щоб він прибув разом з братом Давидом на з'їзд до Київa — „зняти ся и порядъ положити“; Олег присягнув на тім. Подібно вчинили і з Давидом: Святиполк і Мономах ходили під Смоленськ, примусили його вернути ся в Новгород і теж постановили з ним угоду — мабуть зобов'язали його приїхати на той з'їзд¹⁾.

¹⁾ Іпат. с. 160—1, 1 Новг. с. 118, Лавр. с. 241 Новгор. л. похід на Давида уміщує під 1095 р., але се, правдоподібно, помилка. Насамперед в переговорах з Олегом під Стародубом, є, здаєть ся міні, натяк, що з Давидом тоді ще не порозумілись, а в оповіданню про суздальську кампанію просто сказано, що Олег мав іти до Давида „Смоленську“ (Іпат. с. 164), та й Найдавніша літопись перехід Давида з Новгорода до Смоленська кладе аж на кінець 1095 р. Коли Олег по стародубській кампанії подав ся до Смоленська, Давида там не чути, але Смольняне тримались Святославичів (се міг бути червень-серпень 1096 р.); у Новгороді ж Давида не було зимою 1096/7 р. (Іпат. с. 165—7). Каталог новгородських князів зовсім ігнорує друге се князівство Давида, правдоподібно — се було щось зовсім ефемерне. З того всього я робив би таку комбінацію, як найбільш правдоподібно: по стародубській кампанії Давида силоміць вивели з Смоленська в Новгород, нпр. в червні-липіні 1096 р., але Смольняне стояли до Мономаха в опозиції, і відносини до Давида були не полагожені остаточно. Дуже скоро по тому (нпр. серпень-вересень 1096) наступило порозуміння з Давидом; в своїй автобіографії Мономах згадує про подорож (чи може властиво похід) до Смоленська „с Давидом смиривше ся“, і вона була десь на початку осені 1096 р. (бо потому Мономах ходив ще на Половців на Сулу, а на зиму тогож року він пішов на Поволже). Давида на основі сього остаточно порозуміння виведено з Новгорода, і туди на його місце перейшов знову Мстислав Мономахович. Що ж міг дістати Давид? Я думаю, не що иньше як Чернігів — уже тоді.

Але Олег не хотів здавати ся на ласку свояків і рішив ще попробувати щастя. Він пішов був на Смоленськ; Смольняне не прийняли його, але до нього пристали „вої“ звідти. З ними здобув він собі назад Муром (Ізяслав Мономахович при тім наложив головою в битві) і задумав до сього прилучити й поволзькі волости Мономаха. Йому удалось опанувати Суздаль і Ростов, але наспів з військом Мстислав з Новгорода, знищив Олега під Суздалем (на р. Колачці), зайняв назад не тільки Поволже, але й Муромську волость і Олегу порадив не тікати, а звернути ся з покорою до „братії“, щоб не виключали його з Руської землі¹⁾.

Та коли становище Олега було прикре, то з другого боку й Сьвятополк з Мономахом відчували пекучу потребу поладити нарешті відносини на Руси, з Сьвятославичами значить, щоб можна було звернути сили проти Половців. Сі часи були справжньою оргією степових нападів і спустошень. Після купленого окупами спокою 1094 р. Половці прийшли другого року знов у Київщину²⁾. Вони обложили Юрів, столицю Порося, стояли коло нього ціле літо, як позаторік коло Торчеська, і ледво не взяли його. Сьвятополк був окупив ся їм, але вони не забрали ся й після того з Київщини. Тоді Юриївці, вибравши час, покинули місто й втікли до Києва. Сьвятополк звелів їм поставити замок коло Витечева, і тут оселив Юриївців з їх єпископом, „Засаковців“ (людей з околиці Сакова — на лівім березі Дніпра) і з иньших пограничних міст³⁾. Епівод характеристичний, він показує, що неустанні напади Половців знищили пограниче, і люде довше не могли тут витримати. Поросє, відбудоване Ярославом, пропало знову для української колонізації й житя. Подібне мусіло діятись і на лівім боці.

Знищивши пограниче, Половці узяли ся до Києва й Переяслава. Поки Сьвятополк з Мономахом били ся з Олегом під Стародубом, Боняк напав на Київ, попустошив околицю й спалив княжий двір на Берестовім. Иньший половецький старшина — Куря пустошив околиці Переяслава й спалив Усте (мабуть треба ровуміти тут усте Трубежа). За ним слідом прийшов Сьвятополків тесть Тугорхан, і взявсь вже до облоги Переяслава. Він простояв тут три тижні, коли наспів Мономах з Сьвятополком, що по

¹⁾ Іпат. с. 164—7.

²⁾ Не знати, чи се стало ся перед убійством ханів в Переяславі, чи по ній.

³⁾ Іпат. с. 159—60.

стародубський кампанії уганяли за Боняком за Рось, аж над Бог¹⁾. Тугор-хана взяли з двох боків — від Заруба й від Переяслава, і побили, сам він наложив головою. Та поки князі виручали Переяслав, Боняк вернув ся до Києва і 20 червня²⁾ ледви не прохопив ся до міста; попалив передмістя, монастирі (між иньшим пограбив Печерський монастир), спалив двір Всеволода коло Видобич і безкарно втік³⁾.

Довше віставати ся в такій ситуації було неможливо. Коли Мономах з біди уступав з Чернигова 1094 р., він міг мати ще замір при першій нагоді відібрати його собі назад, але тепер мусів бачити зовсім ясно, що треба йому рішучо вирікти ся отчини Святославичів і щиро помирити ся з ними. Та Мономаху при тім конче хотіло ся, щоб його уступка не виглядала вимушеною, а вільною, щоб Олег явив ся перед ним в ролі прохача; сам зрозумій, чи мені випадат першому звернути ся до тебе („послати к тебѣ“), чи тобі до мене“, писав він до Олега перед суздальською кампанією⁴⁾, і все жадав, аби Олег з'явивсь на загальний з'їзд, щоб аж там покінчити справу. Чи се була річ Мономахової амбіції — що він хотів надати характер ласки своїй уступці, чи йому хотіло ся зобов'язати Олега і тим вимогти, аби він розірвав свій союз з Половцями, — не знати. Але знов і Олег ніяким сьвітом не хотів здавати ся на ласку Мономаха. Аж нарешті програвши суздальську кампанію, стративши все, він вже не мав енергії вертати ся знову до Тмутороканя та розпочинати боротьбу на ново, і піддав ся вимові, що йому неустанно повторяли протягом двох років і Мономах, і Святлополк, і Мстислав — згодив ся покоритись і прибути на з'їзд⁵⁾.

З Давидом Святославичом Мономах порозумів ся наперед. „Ми з твоїм братом умовлялись, але без тебе не можна умовитись“,

¹⁾ Я думаю, що до сього Бонякового походу належить звістка Мономаха (Лавр. с. 241), уміщена зараз по облозі Стародуба, і Мономах під Переяслав (на Тугорхана) прийшов десь з Київщини.

²⁾ В літописи битва з Тугорханом датована 19 „иуля“, а напад Боняка „въ 20 тогоже мѣсяца, въ день пятокъ, въ часъ 1 дне“. Але п'ятниця була 20-го червня, а не липня, і тут треба читати: иуля, а се тим більше, що инакше Тугорхан стояв би під Переяславом сім тиждів, трохи за довго.

³⁾ Іпат. с. 161—2. ⁴⁾ Лавр. с. 245.

⁵⁾ „Да [є]же начнеши каяти ся Богу, и мнѣ добро сердце створиши, пославъ соль свой или пископа, и грамоту напиши с правдою, — то и волость възмешь с добромъ, и наю сердце обратиши к собѣ, и льпше будешь яко преже, нѣсмъ ти ворожитъ ни мествникъ“, писав Мономах Олегу по смерті свого сина Ізяслава, Лавр. с. 245.

писав Мономах до Олега в осєни 1096 р. Я думаю, що се наступило в осєни 1096 р., при переводї Давида з Новгородa: думаю, що йому тодї вже Мономах вїдав Чернигів. Олегу по суздальській кампанїї, коли він з'обовязав ся покоритись „братїї“, правдоподїбно зараз таки вернули Муром. Остаточнo новї вїдносини, нова полїтична ситуація мала бути санкціонована на загальнїм княжїм з'їздї, що вїдбув ся в осєни 1097 р. — в останнїх днях жовтня чи в перших падолиста, в Любчу — правдоподїбно, урочищу сього їмени під Київом¹⁾.

З князїв прибули окрім Свѣятополка Мономах, Давид і Олег Свѣятославичї, Давид Ігоревич і Василько Ростиславич. Метою з'їзда, по словам лїтописного оповїдання, було „строєньє мира“ — забезпеченнє згоди, а мотиви й ухвали князїв воно стилїзує так: „пощо губимо Руську землю, маючи мїж собою ворожнечу? тим часом Половцї пустошать нашу землю і тїшать ся, що внутрїшнї вїйни мїж нами трївають до тепер. Будьмо однодушнї вїд тепер і пильнуймо Руської землї! Кождий нехай має свою отчину: Свѣятополк — Іаяславїв Київ, Володимир — Всеволодове, Давид, Олег і Ярослав (Свѣятославичї) — Свѣятославове, а решта тї волости, якї хто дїстав вїд Всеволода: Давид (Ігоревич) Володимир, Володар Ростиславич Черемнїшь, Василько — Терєбовль“. На тїм цїловали хрест, ухваливши: вїд тепер колиб хто розпочав вїйну, то на того будемо вєї ми і честний хрест“²⁾.

В сїй ухвалї можна-б впрїжнити кїлька осїбних моментїв — постанов вїзного значїння, принципїальнїйших і спецїальнїйших. Так, сею ухвалою прийнято принцип отчинности — кождий князь має мати тї землї, якї належали його батькови. Се дуже важна постанова, великого принципїального значїння. Бо хоч вона говорить спецїально про данї волости, але мала значїннє прецедента і на дальше (розумїеть ся — коли інтересованї князї знаходили на попертє сього прецедента иньшу доказову силу — полїтичну, оружну). Вона була фїналом концентрацїйної полїтики в її теорїї, рїшучим ударом тенденцїям збирання земель, виявленим по смертї Ярослава: загарбанї землї тепер мали бути вїдданї спадчикам (де ще вони лишили ся). Але вповнї сїй принцип отчинности пере-

¹⁾ Звичайно розумїють тут звїстий Любеч на Днїпрї, вище устя Припєти; але з огляду, що вєї годїшнї князї з'їзди вїдбували ся під Київом на пів-неутральнїй лївобїчнїй територїї, або на островї, досить правдоподїбно, що й сїй з'їзд був на лївїм боцї Днїпра під Київом, де є озеро Пїдлюбське (рукоп. матерїали зїбр. Борозднїм — див. Барсов²⁾ с. 143).

²⁾ Іпат. с. 167.

ведений не був: Новгород, хоч належав до Святиполкової отчини, зіставсь у Мономаха, і ся справа виринула потім, по кількох літах.

Другий момент — санкціонованне теперішнього стану володіння і уставленне союзу для оборони спокою. Се було відновленне заповіді Ярослава старшому сину: як би хто кого скривдив, помагати покривдженому; тільки тепер сей обовязок кладеть ся на весь союз князїв.

Третє — союз проти Половців, для заховання цілости Руської землі. Ним касували ся всякі союзи з Половцями, отже й союз з ними Олега.

Цікаво, що се все діеть ся на родинній основі: зібрали ся князі тільки Ярославового потомства, про полоцьку лінію нема й згадки, певно її й не кликав ніхто. Се родинна, а не державна одність, фамілійний союз, тим самим дуже непевний що до своєї трівкості.

Та ухвали сі були повалені навіть скорше, ніж можна було думати.

Введена в літопись повість описує Любецький з'їзд дуже іділічно, як акт братської любови. Та здаеть ся автор пересолодив сей образ для контрасту з дальшими подіями. В кождім разі щирости на сїм з'їзді, певно, було не більше як на теперішніх дипломатичних конгресах і з'їздах, і з Любецького з'їзда зараз розвинулись події зовсім не іділічні, що відсунули на кілька літ пляни союзу проти Половців і оборони Руської землі.

В останні роки в основі політичної ситуації лежав тісний союз двох найсильніших князїв — Мономаха й Святиполка. Святиполк користав з сього союзу для спільної боротьби проти Половців, а сам енергічно помагав Мономаху не тільки на Половців, але і в його боротьбі з Святославичами, здаеть ся без усякої винагороди за се — принаймні не знаємо про неї нічого. Певний несмак від такого безкористного вислугування Святиполк міг уже перед тим мати. В любецьких постановах він міг почувати себе ще більше покривдженим: його отчина Новгород зісталась у Мономаха, а ся отчина Святиполка інтересовала, — се видно з того, що він кілька літ пізнійше хотїв навіть дати Волинь в заміну за Новгород. При тім відносно Святиполка з Мономахом не були щирі взагалі, і на сїм ґрунті зараз виросла інтрига.

Бояре Давида Ігоровича зараз по з'їзді звернули увагу свого князя, що Василько звязав ся з Мономахом і укладають собі союз проти нього — Давида, й против Святиполка. Спостереження сі зробили вражінне на Давида; він переказав їх Святиполку й радив

увязнити Василька, що також і як вони по з'їзді задержав ся трохи в Київі. Давид пригадав Святиполку смерть його брата Ярополка, що його мовляв забили Ростиславичі, й страхав Святиполка, що Василько, опанувавши Волинь, забере від Святиполка й волинські волости — Погорину та Берестє, й Турово-пинське князівство, а Мономах хоче взяти Київ. Святиполк під впливом сих оповідань вагав ся, не знаючи, чи Давид щиро його остерігає, чи хоче його в своїх інтересах підняти на Василька; вкінці остереження й намови Давида зробили своє, й Святиполк рішив ся затримати Василька. З початку хотів він його зазвати до себе на іменини, що були за кілька день, але Василько сказав, що не може вістати ся, боїть ся, що в його волости іде війна без нього. Давид представив таку негрічність молодого свояка як новий доказ його ворожих замислів, і се зміцнило рішення Святиполка. Василька постановлено вхопити, і Святиполк послав нового післанця, кличучи Василька, коли не може лишити ся до іменин, аби приїхав бодай посидіти в трійку з Давидом.

Василько, що стояв з своїм обозом коло Дніпрового перевозу, під Видубицьким монастирем, поїхав на се запрошення на Святиполків двір. В дорозі Василька стрів його отрок і остерігав, аби не їхав, бо хочуть його вхопити, але Василько не повірив тому: „як того вхопити? оноді цілували хрест, що як котрий на котрого повстане, то хрест буде на того і ми всі!“, і таке подумавши, перехрестив ся, здав ся на волю Божу і з невеликим числом дружини поїхав таки до Святиполка. Той вийшов йому на зустріч, завів до „гридниці“, й ще раз просив його лишити ся на іменини, але Василько казав таки, що не може, бо вже післав в дорогу свої „товари“ (обоз). Святиполк просив принаймні лишити ся посидати (завтракати) і пішов зарядити, а Василько лишив ся сам з Давидом, — говорив до нього, але „не б'є в Давид'ї гласа ни послушанья“, не міг ані слухати, ані говорити, „б'є бо ужасль ся и лєсть им'я вь сердц'є“. Посидівши трохи Давид вийшов і собі, ніби по Святиполка, і тоді Василька вхопили і наложивши подвійні кайдани замкнули на ніч. Святиполк одначе все ще бив ся з гадками, як йому поступити з Васильком, і другого дня скликав бояр своїх і віче, Киян, радити ся, що йому робити. Віче прийняло одначе сю справу досить холодно, очевидно — не хочачи входити в княжі котерії. Коли Святиполк перепоїв йому остереження Давида, „бояре и людє“ сказали: „щож, мусиш княже стерегти своєї голови; коли Давид каже правду, треба Василька покарати; коли ж Давид сказав неправду — він відповідає перед Богом“. Отже віче все таки признавало за Святиполком право взяти ся до репресій

на Святиполка. Ігумени київських монастирів, прочувши про се, почали просити Святиполка, аби пустив Василька, — той відповів, що се все Давид робить. Давид же, довідавши ся про се й боячи ся, що Святиполк вкінці таки пустить Василька, почав намовляти, аби казав його осліпити — се був звичайний візантійський спосіб, обчислений на те, аби зробити небезпечного противника нездалим до дальшої діяльності. Святиполк перечив ся й хотів пустити Василька, але Давид переконав його, і Святиполк віддав йому Василька.

Тоїж ночі його вивезли в оковах на возі з Києва до поблизького Звенигорода. Тут його завели до маленького покою, де вже сидів якийсь Торчин, Святиполків пастух, і гострив ніж. Побачивши се, Василько зрозумів, що його хочуть осліпити „и во зопи къ Богу плачемъ великомъ и стонаньемъ великомъ“. Тим часом конюхи Святиполка й Давида простелили долі ковер і хотіли простерти на нїм Василька, але той сильно боров ся, так що му- сіли покликати до помочи иньших, і вкінці повалили Василька і придушили йому груди дошкою, знятою з печі. Василько одначе боров ся далі, так що двох конюхів, сидючи на тій дошці, не могли утримати його, отже взяли другу дошку з печі, положили на груди й два иньші слуги сіли на дошку; при тїм так придушили йому плече, що кости в грудях затріщали. Тільки тоді той Торчин міг узяти ся до своєї ганебної операції. Вдарив в око ножем, але не трапив і втяв лице, доперва потім всадив ніж в око, вийняв око, потім всадив в друге і вийняв друге око. Василько зомлів і лежав як мертвий. Його піднесли на коврі, положили на віз і повезли до Володимира. Рано стали з ним на торговищі в Звижені на обід, зняли з нього залиту кровию сорочку й дали попаді випрати. Попада випрала, убрала його в чисту сорочку й сівши коло нього оплакувала його як мертвого. Василько, що лежав як мертвий цілий той час, очунав і спитав, де він. Цюпросив пити, і коли напив ся, „вступила душа“ в нього — прийшов до свідомости й полалавши мокру сорочку сказав: „по що зняли з мене? нехай би в сій сорочці прийняв я смерть і став перед Богом у кровавій сорочці!“ Потім повезли його спішно до Володимира, по падолистовій груді й завезли на шестий день до Володимира. Там всадили до одного двора й оточили сильною сторожею¹⁾.

Так оповідає сю ганебну подію заведена в літопись повість про волинську війну, написана прихильником Мономаха, якимсь

¹⁾ Іпат. с. 169—171.

Василем; він оповідає се, очевидно зі слів самого Василька, з котрим бачив ся під час того володимирського в'язнення, і як бачимо — представляє сей епізод особливо ворожо для Давида. Для політичної ситуації передовсім важна його згадка про той союз Василька з Мономахом. Автор називає се „лживими словесами“ Давидових бояр, нав'язних їм сатаною; але се „лживість“ закинена мабуть представленню сього союзу як агресивного, зверненого против Св'ятополка і Давида, а не самому факту зближення Мономаха до Василька. Інших виразних звісток про союз Мономаха з Васильком не маємо, але є натяки, що потверджують сю звістку¹⁾. Дійсно, коли вже під час Любецького з'їзду зарисували ся ближші відносини між Давидом Ігоревичом і Св'ятополком, Мономаху натурально було зблизити ся до Василька; тільки плянів на Київ при тім у його не могло бути: не до нової боротьби з Св'ятополком було тоді Мономаху. Але відносини Мономаха до Св'ятополка, були, видно, не добрі. О скільки щиро увірив у пляни Василька сам Давид, не знати. Він міг зовсім щиро бояти ся Ростиславичів та старати ся розжалити на них і Св'ятополка. Можна думати й так, що він умисно збаламутив Св'ятополка на Василька, аби захопити собі його волость, але се була б занадто сьмілива гіпотеза — навіть неприхильний Давиду Василь того не каже, а представляє його самого настрашеним доводами його бояр.

Вість про осліпленне й ув'язненне Василька та про сей союз Св'ятополка і Давида проти Мономаха (осліпленого Василька тепер не було що рахувати) разом зміняла політичну ситуацію й особливо мусіла вразити Мономаха. Він зістав ся нагло без союзників, перед новим ворогом, тим часом як що йно були полагоджені, і то з дебільшого, не так дуже певно, його відносини до інших ворогів — Св'ятославичів. Мономаху прийшло ся братись на штуки. Але послухаймо як оповідає про сі події його прихильник.

Володимир, каже він, — прочувши про осліпленне Василька, страшно загорював і розплакав ся, кажучи, що того не бувало ще на Руси. Він зараз закликав Св'ятославичів, аби йшли під Київ „поправити се зло“. Св'ятославичі теж загорювали й зібравши

¹⁾ Найбільш виразно натякає на союз Мономаха з Васильком той факт, що Давид, діставши звістку, ніби на нього ідуть походом Мономах із Св'ятополком, звернув ся до Василька (що був тоді у нього в арешті), просячи, аби післав до Мономаха, щоб той вернув ся (Іпат. с. 173). Друге — що Мономах не пристав до князів, коли вони по Ветичьїні з'їзді задумували йти на Ростиславичів (Лавр. 232—3).

війська, зараз пішли до Мономаха під Київ. Зібравши ся під Городком (на лівім боці Дніпра, під Київом), вони вислали послів до Святиполка, винюючи його в осліпленню, а слідом збирались іти й на Київ. Святиполк хотів уже був тікати з Київ, але справу взяла в свої руки київська громада, вислала до Мономаха удову кн. Всеволода й митрополита, умовляючи не воювати на радість Половцям, і Мономах послухав. Князі постановили, що всьому винен Давид і поручили Святиполку його укарати, і на тім справа закінчила ся¹⁾. Все се оповіджено дуже гарно і жалісно, князі показують великий патріотизм і моральне почуте, їх похід на Святиполка — рух безпосереднього почуття їх, на чолі їх Мономаха — ідеальний патріот, що всіми комендерує. Тільки все се зовсім розминаєть ся з дійсним характером і розвитком подій.

В дійсности Мономах тоді ще зовсім не був патріархом Руської землі, як двадцять літ пізнійше, й супроти зверненого проти нього союзу Святиполка й Давида мусів себе покувати досить немилу. Йому не було на разі иньшого виходу, як перетягнути на свій бік Святославичів. І йому се до певної міри удалось: на весну 1098 р.) він разом із ними міг уже задемонструвати перед Святиполком похід на Київ. Але сей свіжо злішений союз не був ані тривкий, ані щирий, і демонстративний похід під Київ мав результат зовсім несподіваний: Святославичі ввійшли в союз із Святиполком, і князі переговори закінчили ся тим, що Святиполку, під легкою покривкою кари Давиду за осліпленне Василька (хоч осліпив його Святиполк, у себе, своїми людьми), поручало ся відібрати собі Волинську волость від Давида. Інакше сказати, Мономах, не знайшовши певної опори в Святославичах, задоволив ся тим, що звернене на нього вістре відвернув на Давида, віддавши його на жертву Святиполку, і тим знищив їх союз, що був обернений против нього. Поцілено воно було добре: Волинь була теж отчиною для Святиполка і предметом його апетитів. Але взяти тою ціною Святиполка під свій вплив Мономаху все таки не удалось: операючи ся на союзі з Святославичами, Святиполк зайняв собі зовсім самостійну й дуже впливову позицію в політиці, як побачимо слідом.

Давид тим часом, діставши в руки Василька, попробував був забрати його волость, але наскочив на Володаря, і той примусив

¹⁾ Іпат. с. 171—3.

²⁾ Так виходить з того, що сей похід стоїть в річних записках вже під мартовським 1098 р.

Э покувати

Давида залишити сі пляни і випустити Василька (при кінці марта 1098). Не вдоволивши ся тим, Ростиславичі помстили ся над Давидом, попаливши його пограничні землі. Потім приступили під Володимир і післали до володимирської громади, ждаючи, аби видали тих бояр, що намовили Давида на Василька. Володимирці вдарили в дзвони, скликали віче й зажадали від князя, аби видав тих бояр. Давид, передчуваючи біду, вислав ще сих бояр з міста, перед тим, але громада вкінці вимогла, що їх видав — інакше гровила ся, що піддасть ся Ростиславичам. Бояр віддано Ростиславичам і ті повісили їх і розстріляли стрілами¹⁾.

Тим часом Святтополк зміцнив себе помічю Святославичів, забезпечив собі багатими дарунками неутраїтет Поляків, до котрих звертав ся по поміч Давид Ігоревич, і доперва на початку 1099 р. розпочав свою кампанію на Давида. Давида обложено в Володимирі; він чекав помочи, що обіцяли йому польські князі, але ті, перекуплені Святтополком, помочи не прислали, хоч вняли гроші й від Давида. Вкінці по семи тижнях облоги Давид скапітулював: піддав Святтополку місто під умовою, аби випустив його з Володимира, і втік у Польщу. Але забравши Давидову Волинь, Святтополк не міг устояти перед покусою прилучити до неї й Галичину, „бо то була волость його батька і брата“ (Ярополка), як стиліує його мотиви повість. Без довгих короводів пішов він її забрати, хоч перед тим присяг Ростиславичам, що воює тільки з Давидом. Та Ростиславичі того не настрашились і стрінувши його з військом на границі своїй землі, „на Рожні полі“ (на вододілі Серета і Буга) розбили його сильно. Василь в своїй повісти оповідає, що сліхий Василько виїхав з хрестом перед військо, пригадуючи Святтополку його присягу, і се зробило вражінне на військо: „багато побожних людей бачило високо вгорі хрест над Васильковими вояками“. По сій неудачі Святтополк передав дальшу кампанію своїм синам і сину Давида Святославича Миколі, що був з ним з помічним військом, а сам вернув ся до Київа. Святтополчичі звернули ся по поміч до Угрів проти Ростиславичів і дістали дійсно. Сам король з старшиною й великим військом прибув у поміч і приступив під Перемишль, де замкнув ся Володар. Давид, що по своїм погромі став союзником Ростиславичів, привів в поміч половецьку орду під проводом Боняка. Під Перемишлем на Вягрі стала ся битва, де Половці страшно знищили Угрів, звабивши їх малим відділом до погоні й потім обнявши всіми своїми силами: „збили Угрів у мяч, як

¹⁾ Іпат. с. 175.

сокіл збиває галок“. Угри кинули ся тікати, й маса їх потопило ся в Вятрі і Сяні. Повість, що рахує угорське військо на неможливе число 100 тис., каже, що пропало їх 40 тис. Се розуміть ся неправда, але великі утрати їх не підлягають сумніву: „така біда стала ся, що нема такого й у книгах, і оповісти не годен“, як кажуть угорські хроніки¹⁾.

Се осмілило й Давида Ігоревича, і він почав здобувати собі назад Волинь. Йому удало ся здобути Володимир, де в облозі загинув старший Святиполкович Мстислав, і кампанія, що ще протягла ся після того кілька місяців і мала різні переміни, закінчила ся (десь коло вересня 1099 р.) тим, що Волинь зістала ся в руках Давида²⁾.

Не здужавши здобути від Давида Волинь оружно, Святиполк звернув ся до князів, щоб вони відібрали йому Волинь у Давида. І се йому удалось, бо Святиполк, як сказано, заняв собі дуже вигідне становище в політиці: з Святославичами він був у союзі (спеціально з Давидом), а Мономах його бояв ся. На з'їзді Святиполка з Святославичами й Мономахом у Ветичах (Уветичах), під Київом (наспроти Вишгорода, за Дніпром), в серпні 1100 р., прийшло до порозуміння між ними: Давида за кару ухвалено вивести з Володимира і передати Волинь Святиполку. Давида Ігоревича вівано на з'їзд, чи на суд; поводом, видно, були скарги Давида на Святиполка, що він хотів його вигнати, але справу повернено другим кінцем, против самого Давида. Давид сьміло

¹⁾ Угорська хроніка з XIV в. (т. зв. Мальована або Маркова Хроніка) представляє неудачу Угрів карою за немилосердність їх короля: коли він вступив в Руську землю, жінка Руського князя *nomine Lanca*, кинувшись до ніг короля, благала слізно, аби він не *disperderet gentem illam*; але король відіпхнув її. Очевидно — се тільки легендарна ампліфікація.

Битва під Перемишлем датуєть ся в нашій літописі 1099 роком; в угорських записках (*Hist. Hung. fontes* III с. 209) вона стоїть під 1100 р., але тут очевидно певніша наша хронологія.

²⁾ Ширшу аналізу звісток і подій звязаних з Волинею і Галичиною в сих роках дав я в розвідці: Вольнській вопрость (1097—1102), друкованій в Київській Старині 1891, IV і V і особно (Київ, 1891). Головний джерелом для них служить все таки повість Василя, заведена в літопись під 1097 р. і написана, судячи по деяким згадкам, між 1112 і 1124 рр. Написана в часах популярности і першенства Мономаха, вона сьвідомо чи не сьвідомо й на події кінця XI в. дивить ся через сі пізнійші окуляри, самих же фактів не можна підозрівати, бо писав се чоловік добре обізнаний з ними. Крім того про участь Угрів дають ширші й вповні автентичні відомости пізнійші угорські хроніки — *Magci Chronicon* 83—4, Туроу гл. 60. Натомість польські джерела не дають нічого цінного для сього епізода. Іпат. с. 180, Лавр. с. 232—3.

прибув, але стрів ся з такою холодною однодушністю зібраних князів, що, як каже літопись, не став нічого й говорити. „Прийшов до них Давид Ігоревич і сказав: „чого сьте мене прикликали? от я, кому від мене кривда?“ А Володимир на те відповів: „ти сам присилав до нас, казав: „хочу прийти до вас, братя поскаржити ся на свою кривду“, отже прийшов еси й сидиш в братисю своєю на однім коврї, то чому не сваржиш ся, від кого маєш кривду“; і не сказав на се Давид нічого. Тоді уся братія всіла на коней — Сьвятополк із своєю дружиною, Давид і Олег з своєю дружиною, кождий осібно, а Давид Ігоревич сидів осібно і не припускали його до себе, а радили ся собі з'осібно про Давида. Вкінці князі видали над Давидом такий присуд і оголосили йому через своїх відпоручників тут же на з'їзді: за те, що ти кинув ніж між нами, чого не бувало в Руській землі (історія Сьвятополка, очевидно, уважалась чимсь дуже архаїчним!), позбавляємо тебе володимирського стола, але анї увязнимо тебе, анї зробимо иньшої шкоди, а даємо тобі волость Божський і Острог, крім того Сьвятополк від себе дає тобі Дубен (з Волинської волости самогож Давида!) і Черторийськ (з Турово-пинської), а Мономах 200 гривен і Сьвятославичі других 200 гривен грошима. Давид не відважив ся спротивитись сій конспірації й піддав ся присуду. Йому потім Сьвятополк дав Дорогобужську волость, його колишнє володіннє, правдоподібно — замість тих розкиданих волостей, що признано йому на Ветицькім з'їзді, і він там і скінчив своє бурливе житє.

Окрім сього присуду князі видали ще иньше рішеннє, ще більш дивне. Після того як провинник Сьвятополк засудив свого співпровинника Давида і за кару забрав собі його волость, він же з иньшими князями постановив відібрати волость і у покривдженодо — Василька, розумієть ся — з тим, що й вона мала бути передана тому Сьвятополку, що його осліпив! Такий рішинець на користь несправедливого Сьвятополка видавав ідеальний Мономах і признаваний пізнійше сьвятим Сьвятославич Давид. Річ зрозуміла, що перед такими оборонцями правди й моральности Давид Ігоревич міг уважати безпотрібним відмикати губу.

„Тоді послали, оповідає про се своїм епічним стилем літопись, послів до Володаря й Василька, кажучи: візьми (Володарю) свого брата Василька до себе, і нехай буде вам оден Перемишль; схочете — живіть собі з нїм, не схочете — пусти (Володарю) Василька сюди, будемо його тут годувати; а холопів і смердів наших (себто Сьвятополкових і Давида Сьвятославича, забраних у війні з Ростиславичами) видайте!“

Ростиславичі показали більш енергії як Давид: вони рішучо відкинули сю нахабну пропозицію¹⁾. Тоді Св'ятополк із Св'ятославичами постановили йти на них походом і відібрати у них волости. Воно можливо, що та пропозиція ветичького з'їзду була й зроблена для зачіпки, для провокації, щоб потім мати причину відібрати від Ростиславичів Галичину і доповнити Св'ятополкови „волость його батька і брата“, котру він не міг здобути сам. Але сьому спротививсь рішучо Мономах, як він описує в своїй автобіографії (вона й написана з поводу сього розмиря, як оправданне свого життя й політики, не тільки для його дітей, але й для суспільности). Пригадаймо ноголоски й натяки про союз Мономаха з Васильком, зважмо, що всяке дальше зміцнення Св'ятополка було для Мономаха небезпечно, і ми зрозуміємо, що він не міг поступити инакше. Його відмова спинила союзників: може їх очам представила ся знову перспектива союзу Ростиславичів і Мономаха; у всякім разі вони після сього дали спокій Ростиславичам, і Василько лишивсь на далі в Теробовлі²⁾.

По сих пертурбаціях політична система Руської держави виглядала так: Київщина, Волинь (з виїмком Погорини) і Туров-Пинськ в руках Св'ятополка. На Волини сидів його син Ярослав³⁾, Київщина і Туров-Пинськ в безпосередній управі самого Св'ятополка. Берестє він віддав, здаєть ся, сину Ярополка Ярославу, але той забунтував і стратив волость⁴⁾.

Друга велика держава — Мономах: Переяслав, Смоленськ, Новгород і Поволже (про Тмуторокань вже не чуємо по тих половецьких бурях з кінця XI в.). В Новгороді сидів старший Мономахович Мстислав; иньші Мономахові сини, здаєть ся, півнійше вже розсажені по волостях. Землі Мономаха були значно більші й сильнійші від Св'ятополкових. Після того як він позбув ся боротьби з Св'ятославичами, становище його було міцне, і він був властиво першою силою, але Св'ятополк опирав ся на союзі з Св'ятославичами, стояв у тіснім союзі також з Угорщиною і Польщею⁵⁾ і грав на

¹⁾ Іпат. с. 180—1. ²⁾ Іпат. с. 180, Лавр. с. 232—3. ³⁾ Іпат. с. 179. ⁴⁾ Іпат. с. 181.

⁵⁾ Св'ятополк видав 1102 р. доньку Сбиславу за нового в. князя Болеслава Кривоустого; про се Іпат. 182 і Герборд — *Monum. Pol. hist.* II. 74, але останній в дальшій оповіданню помішав Ізяслава з Володарем, тому з його оповідань не можна робити виводів про шлюб із Сбиславою, як то робить д. Вальцер с. 121. Крім того здогадують ся, що й син Св'ятополка Ярослав був оженений з сестрою Болеслава, але се тільки здогад: що одна донька Володислава Германа була видана в Русь, каже Галь (*Monum. hist. Pol.* I. 429), здогади про Ярослава — у Лжичиченка Вааши.

Руси першу ролю в останніх роках XI і перших роках XII в. Мономах переняв у нього першенство аж пізніше — взявши в свої руки боротьбу з Половцями.

Святославичі поділили батьківщину так, що Давид сів у Чернигові¹⁾, Олег в Новгороді Сіверському, йому ж належало Посем'я²⁾; Ярославу вісталась Муромська волость (тоді центром її стає Рязань³⁾). Визначної ролі в політиці вони не мали, виступаючи в ролі помічників — з початку Святополка, потім Мономаха, коли він став шефом руської політики. Це особливо дивно для Олега, такого енергійного; мабуть попередні тривоги й зусилля приборкали вже його. Давид же взагалі був невизнасною фігурою, як і менший брат Ярослав. Пізніше поучення за те виставляло Давида взірцем християнських чеснот, миролюбности й стійности в слові⁴⁾.

Давид Ігоревич зовсім вийшов зі сцени по ухвалі Ветичького з'їзду. Ся княжа галузь від тепер сходить ні нащо; син Давида Всеволод, чи Всеволодко, як його зве літопись, дістав Городен волинський, маленьку волость на нижній Горини.

Ростиславичі теж не брали ролі в загальній політиці, заняті своїми домашніми справами: вони далі вели завзяту боротьбу з Поляками, про котру чуємо ще з 90-х рр. (1092), і Володар навіть попав ся був раз в неволю Полякам⁵⁾, — та заходились коло зміцнення своїх границь чужоплеменною колонізацією. Від коли вмер Рюрик Ростиславич (1092), Володар сидів в Перемишлі, Василько в Теробовлі.

Полоччина й далі жила своїм особним життям. По Мономахових спустошеннях 80-х рр. старий Всеслав дав спокій „Ярославовим внукам“ і сидів тихо. По його смерті (1101) сини його (а було їх аж сім)⁶⁾ поділили батьківщину й розпочали між собою війну, в котрій брали участь і Ярославичі (1104). Сей розділ і замішання приготували пізнішу окупацію їх земель Мономаховою династією (правда — не довгу).

отношения 56 і Бальцера Genealogia 124. У всякім разі тісний союз у Святополка з Болославом був, як видно з звісток про помічні руські полки в польських війнах і пізнішу поміч від Поляків Ярославу — див. у Галі с. 452—3, 455, 467 (рр. 1107—1109).

¹⁾ Іпат. с. 179. ²⁾ Іпат. с. 268. Поділ Чернигівського князівства на Чернигівське і Новгород Сіверське виступає в наших джерелах властиво пізніше, за синів Давида і Олега, але свій початок він веде, очевидно, від 1097 р. ³⁾ В перше чуємо про нього тут під 1102 р. (Іпат. с. 185).

⁴⁾ Слово на перенесення мощей Бориса и Глѣва (Памятн. древней письменности ХСVIII) с. 16. ⁵⁾ Про се див. в гл. VII. ⁶⁾ Про число його синів (рахують або шість або сім) див. у Данилевича с. 71.

Така політична система тривала до смерті Святوپолка. Він хотів зробити в ній ще одну перемену. Його, видно, дуже інтересував Новгород, і він бажав навіть вимінити його у Мономаха на Волинь. Мономаху міняти не хотілось, але він не відважався і відмовити Святуполку, тож викрутився Новгородцями: він візав сина Мстислава й новгородських відпоручників у Київ, і тут Новгородці заявили рішучо, що не приймуть до себе Святуполкового сина (Ярослава). Сцена ся о стільки характеристична для Мономахової дипломатії й сильного становища Святуполка, перед котрим викручувався Мономах, що її варто навести: Новгородці з Мстиславом і з Володимировими послами стали перед Святуполком, і послы Мономаха сказали: „от Володимир прислав свого сина, а от і Новгородці прийшли, щоб узяти твого сина, а Мстислав нехай іде у Володимир“. Тоді Новгородці сказали: „нас прислано з заявою: ми не хочемо ані Святуполка ані його сина; коли має твій син дві голови, нехай іде; ми Мстислава дістали ще від Всеволода й вигодували його собі на князя, а ти нас покинув“. Святуполк всякими способами умовляв їх, але нічого не вдіяв, і відступив від свого пляну¹⁾. Розуміється, як би Мономах не мав нічого проти обміну, то не турбовав ся б тим, чи Ярослав має ще одну голову в запасі, чи ні, і не сироваджував би їх до Києва з сею заявою.

Постанови княжих з'їздів в Городку, по осліпленню Василька, і потім у Ветичах скасували побожні заміри Любецького з'їзду. Постанови про забезпечення спокою, про оборону покритих потоптали слідом зовсім безпардонно самі їх автори. Постанову про отчини потоптано теж — князі забрали отчину у Давида, хотіли забрати і у Ростиславичів, та тільки ті не дались. Замість аби „соблюдати“ Руську землю від Половців, вони знову залізли з головою у внутрішні війни. Але половецька справа занадто була пекучою, щоб її можна було заспати. В повісті Василія мотив — уважати на Половців виходить все на верх, де йно заходить мова про княжі відносини: він владдасть ся в уста князів на Любецькім з'їзді, як доказ потреби солідарности князів; ним мотивує Мономах потребу спільної акції князів против напастників, що нарушили спокій осліпленням Василька; ним стримують Кияне Мономаха й його союзників від походу на Святуполка: „просимо тебе, княже, й братів твоїх — не губить Руської

¹⁾ Іпат. с. 181—2 (1102 р.).

землі! як почнете війну між собою, погані будуть тішити ся тим і знищать землю нашу, що її зібрали до купи ваші діди й батьки, великим трудом і відвагою, борючи ся за землю Руську — а ви хочете Руську землю погубити¹⁾). І скоро відносини трохи установились — після Ветицького з'їзду, половецька справа стала на дневнім порядку.

Головно її пильнував і положив в основу руської політики на ціле десятилітє Мономах. Тут передовсім входили в гру його власні інтереси, як переяславського князя: Переяславська волость терпіла від Половців більш ніж яка иньша земля. Але міг бути й вплив публичної опінії: Мономах взагалі дуже уважав на суспільність, на її погляди й опінію, а суспільність дуже симпатизувала боротьбі з степом. Треба тільки поглянути на непохвальні замітки про князів, що наводили Половців на Русь, й ентузіастичні оповідання про походи на Половців, щоб переконатись в сій; літописці та поети, що оспівували сї походи, дають, безперечно, відгомін поглядів суспільности: всі популярні у пограничної, київської людности князі були завязаті вороги степу...

Вже 1101 р. з'їздили ся князі — Святтополк, Мономах і Святославичі під Київом (на Золотчі), здасть ся — власне в половецькій справі, може укладаючи плян якоїсь спільної боротьби: суджу з того, що як раз сюди прибули послы від усіх половецьких старшин для переговорів. Князі призначили місцем для переговорів Саків (трохи нивше по Дніпру), і тут уложено угоду й обміняно закладнів²⁾). Але саківська умова не упорядковала, видко, русько-половецьких відносин, і по році такой виникнув плян походу в степи, на половецькі кочовища. Спеціальних мотивів літопись не подає, не каже, чи Половці самі переступили угоду, чи руські князі уважали її непевною й хотіли відстрашити Половців на далі; але нивше ми побачимо натяк на те, що половецькі напади не переривались і по ній. На початку 1103 р. в сій справі з'їздили ся Святтополк і Мономах з своєю дружиною під Київом (на Долобську); похід був вже рішений в принципі, ріжнились що до часу: дружина Святтополка уважала весну невідповідним часом з огляду на сільські тоботи: „знищимо смердів і переб'ємо їм рільні роботи“, Мономах доводив, що нема що уважати на се, коли селяне — „смерди“ незабезпечені взагалі від Половців. „Дивно мині, дружино, перекажує літопись його аргументацію, що ви про коней до оранки думаєте, а того чому

¹⁾ Іпат. с. 167, 171, 172. ²⁾ Іпат. е. 181.

не поміркуєте, як почне смерд орати, а Половець приїде, ударить смерда стрілою, візьме його кобилу, потім піде до оселі його, візьме жінку й дітей і забере все майно його — то коня того жалуйте, а самого його чого не жалуйте“. І не могла нічого на те відповісти дружина Святиполка, а Святиполк сказав: я вже, братя, готов, і встав з ради“. Сі аргументи дружини й Мономаха інтересні, бо показують — перше, що в сих походах на Половців окрім дружини брали участь і земські полки з міщан і селян, друге — що половецькі напади йшли далі своєю дорогою, хоч в літописях не записано в сих роках половецьких нападів, — може тому, що занадто вже привичайлись до них.

І так плян Мономаха прийнято; похід ухвалено зараз; закликали інших князів. Давид Святославич і кілька дрібніших князів взяли участь, Олег вимовився (може — не хотів ще розривати з Половцями). Війська рушили в марті, Дніпром у низ, від Хортиці рушили на схід степом, і пройшовши чотири дні, десть в басейні Самари стрінули й погромили половецьке військо. Богато половецької старшини полягло, а взятого в неволю старшину Бельдузя Мономах казав забити — за те, що Половці не держались присяги й напали на Русь¹⁾). Русини захопили половецькі кочовища, забрали багато товару й невільників. Ще важніше було, що з степу при тім виведено ватаги Печенігів і Торків, що були підвласними Половцям, а тепер переходили під руську протекцію та призначались до колонізації й оборони полудневого пограниччя²⁾). Святиполк ужив сі виведені з степу ватаги для нового сколонізованя Поросся і заходився коло його укріплення городами. В серпні тогож року відновив він Юрїв, знищений Половцями тому вісім років³⁾). Правдоподібно, теж робилося й за Дніпром, в Переяславщині.

За похід 1103 р. Половці піметилися цілим рядом нападів. Літопись, розуміється, згадує не всі (декотрі нпр. знаємо з приписок до автобіографії Мономаха). Під 1105—1107 р. записано, що Боняк напав на околиці Заруба, на правім березі Дніпра,

¹⁾ „То вѣдѣ яли вы рота! многожды бо ходивше ротѣ, вобвасте Рускую землю“. Сі слова, мні здається, показують ясно, що саківська умова 1101 р. була переступлена Русю, а не Половцями, инакше Мономах, певно, не закинув би Половцям, що вони не додержують роти. Підношу се з огляду на те, що проф. Голубовський, занадто остро взагалі судячи політику руських князів що до Половців, і тут припускав зломанне роти руськими князями (Исторія Сѣверской земли с. 93 і 102).

²⁾ Іпат. с. 183—5. ³⁾ Іпат. с. 185.

погромив ново осаджених Торків і Печенігів, що мабуть хотіли його відігнати (1105). У Мономаха згадують ся два напади Боняка, обидва мабуть на Київщину; за ним уганяли, але догнати не могли. Менш удав ся набіг Половцям в околиці Зарічеська (на Погорині): за ними гнались аж до Дунаю, догнали й перебили, а здобич відібрали (1106). На другий рік терпіла Переяславщина: Боняк попустошив околиці Переяслава (май), потім, в серпні, він же прийшов з великим військом, з иньшими ханами, під Лубен, але Мономах постягав князів (між ними був й Олег), і Половців сильно побито. Після того були переговори з Половцями; Мономах і Олег посвоячились з половецькими родами ханів Асеня і Гіргоня, висватавши доньок у двох одноім'яних ханів — Аеп для своїх синів — Юрія Мономаховича і Святослава Ольговича.

Але се не перепинило на дальше половецьких нападів. З автобіографії Мономаха знаємо про два такі напади (в р. 1108—9) — один явгось Уруби (?), другий Боняка коло Лубна¹⁾. В літописи є звістки про два пізнійші половецькі напади на Переяславщину — 1110 р. Князі приходили до переконання, що треба сильно труснути Половецькою землею, аби зробити кінець з сими безконечними нападами. 1109 р. Мономах вислав військо в степи, і воно пройшло аж до „Дона“, як його називає літопись, в дійсности до Донця²⁾, й знищило половецькі кочовища — „1000 веж взя“. По сїм поході, що мав, здасть ся, характер воєнної розвідки, вибрались і самі князі походом, але вернули ся з дороги, і на ново вибрались на другий рік (1111) в лютім, в напрямі тієї розвідки — на полудневий схід, над Донець. Вийшли ще по снігу і йшли цілий місяць. Збірним місцем була р. Голтва, де чекали решту свого війська. Безборонні городи в басейні Донця впали в їх руки: люде з Шаруканя стріли руських князів з честію, винесли їм рибу і вино і поклонили ся руським князям. Що то були за люде, літописне оповіданне не поясняє, але очевидно не Половці, бо князі не зробили місту ніякого лиха; друге місто — Сугрів вони спалили. Не знайшовши тут Половців, стали вже вертати, коли появило ся Половецьке військо — з початку менше, розбите руськими князями по „кріпкій брани“, за ним нове, значно більше — „многоч множество“ „як великі ліси

¹⁾ Лавр. с. 241, обидва походи були перед спільним походом 1110 р. під Воїн (в тексті в воину, треба: к Воину — пор. л. Лавр. с. 273).

²⁾ Аналіза оповідання про похід 1111 р. привела Барсова (Географія² с. 303—4) до дійсно вповні правдоподібного вивода, що в сих походах початку XII в. треба під „Донем“ літописей розуміти Донець.

і тьмами тьми“. Ся друга рішуча битва мала місце 27 марта на р. Салниці чи Сольниці, правім притоку Донця, коло теп. Славянська¹⁾ і закінчили ся рішучою побідою Руси, що забрала при тім масу невільників, коней і худоби, і потім військо щасливо вернулось назад²⁾.

Сим походом закінчив ся сей одинокий в історії давньої Руси епізод активної, агресивної боротьби Руси із степовими ордами, епізод незвичайно популярний, не тільки для свого часу, але у пізнійших поколіннях, — він зістав ся для них героїчним періодом в житю Руси. Рідко коли політика князів в такій мірі відповідала бажанням суспільности. Треба тільки глянути на ентузіастичні описи походів 1103 і 1111 р.! Сі походи випереджають небесні знамення, гадку про похід вкладає князям Біг або ангел, ангел веде військо, ангели б'ють Половців; люди бачили, як летіли половецькі голови, стяті не знати ким (битва на Салниці); слава про похід 1111 р. іде „в далекі краї, до Греків, Угрів, Ляхів і Чехів, аж нарешті пройшла й до Риму“³⁾. Руські поети оспівали сей похід в піснях, і уривки їх припадково доховали ся й до нас.

Душею сього героїчного періоду був Мономах: він виступає в літописних записках головним ініціатором і проводирем сих походів, його наставляє ангел, його оспівує перехований уривок пізнішої пісні:

„Мономах знищив Половців, загнав хана Отрока в край Обезів (Грузію), за залізні ворота (Кавказькі гори), а Сирчан зістав ся на Дону, відживив ся рибою (був у крайній біді). Тоді Володимир Мономах пив Дін золотим шоломом і забрав усю землю їх, загнавши клятих Агарян. По смерти Володимира послав Сирчан музику („гудця“) Оря, що оден тільки й лишив ся у нього, в край Обезів і переказав через нього (Отрокови): „Володимир умер, верни ся, брате, в свою землю“. Він велів переказати Отрокови ті слова, заспівати йому половецьких пісень, а як ще не схоче — дати йому понюхати зіля евшан. Отрок не схотів вертати ся, анї послухати ся, але як дав Орь йому зіля, — понюхав і заплакав, кажучи: „ліпше в своїй землі кістьми лягти,

¹⁾ Див. про неї у Аристова О землѣ Половецкой с. 221.

²⁾ Іпат. с. 191—3. Початок сього оповідання — про нараду князів перед походом, аргументи дружини Свѣтополка против походу і опозицію Мономаха — повторяє сказане про похід 1103 р. Се стоїть, очевидно, в звязку з тим, що тут кінчила ся одна з редакцій Найдавнішої літописи.

³⁾ Іпат. с. 196.

ніж у чужій землі славному бути“. І він вернувсь у свою землю, а від нього родив ся Кончак (герой половецьких нападів 2-ої пол. XII в.), що ходячи пішки й носячи казан на плечах, знищив Посуле¹⁾.

Ся то боротьба з Половцями дала Мономаху славу „доброго страдальця за Рускою землею“, ту невзначайну популярність, що кілька років по тих походах здобула йому київський стіл і ту виключну авреолу, котрою оповита його фігура в старім письменстві і котра задержала ся на сїм вирахованім політику і зручнім ковалю своєї фортуни до наших часів. Вона, ся боротьба дала йому й першу ролю в політиці ще перед смертю Святлополка. Вище ми бачили, що перед сею половецькою політикою Мономах займав другорядне становище, ізольований попри союзі Святлополка з Святославичами. Тепер, взявши боротьбу з Половцями в свої руки, він як головний репрезентант дуже популярної і в тодішніх обставинах жизненної справи, як талановитий вожд і знавець половецьких відносин, заняв ролю провідника, ментора иньших князів. Хоч в літописних оповіданнях перше місце дасть ся Святлополку, як київському князю, але дійсним вождем, геросом, душею всіх тих походів виступає Мономах.

Треба признати, що ся боротьба була не тільки популярна, але дійсно мала свої добрі результати. На ліпшу політику не ставало руських володарів і політиків, і ся агресивна боротьба з головною степовою ордою та перетяганне до себе, для оборони й колонізації границь дрібніших орд — Печенігів, Торків, ворожих головній, Половецькій орді, була ще ліпшою політикою в порівнянню з иньшими, які практиковали ся. Се видно з дальших фактів. Бачимо, що по сій десятилітній боротьбі Половці таки притихли, і тільки безконечні війни руських князів, що втягали й Половців в ролі помічників, осмілили їх та приготували нову половецьку бурю в останній чверти XII в. Ціле ж півстолітє Половці дуже слабо дають себе знати: вони являють ся в ролі наслідників руських князів, або часом пробують використати для нападів важні політичні перемиї на Руси: так прийшли вони 1113 р., на лівобічне пограничє, прочувши про смерть Святлополка, але втікли зараз; подібне повторилось по смерті Мономаха, 1125²⁾. Коли може (і навіть правдоподібно) було й більше таких

¹⁾ Іпат. с. 480. Історія про те, що хан Отрок втік на Кавказ, потверджує ся грузинськими звістками — Сборникъ матеріаловъ для описанія Кавказа ХХІІ. 35; в них він зветь ся Атраком син Шаргана = Шаруканя. ²⁾ Іпат. с. 198, 208, Лавр. с. 241.

нападів, то очевидно, не були вони важні, коли не згадують ся в наших джерелах. Тільки 1130 р. київському князю Мстиславу прийшлося витримати ясуєть більш енергічну боротьбу з Половцями — маємо про неї лише пізнійшу згадку в літописи і досить не ясну, але й вона закінчилась побідою його¹⁾. Нічого подібного до страшних спустошень 1068 або 1093 р. не чуємо. Кочовища половецькі, видно, відсунулись від руських границь: в поході 1120 р. за „Дін“ (може теж Донець) Ярополк так і не знайшов половецької орди, по словам літописи²⁾, а Мстислав мав загнати її, як гіперболічно висловляєть ся трохи пізнійша згадка, „за Дін, за Волгу і Яїк“³⁾. Ослабленне Половецької орди привело до повстання против неї ріжних підвластних орд; 1116 р. останки печенізьких і торкських орд задали битву Половцям, але не здужавши перемогти, піддались Руси⁴⁾. Подібні переходи ворожих Половцям орд до Руси давали її дуже цінний матеріал для кольонізації й оборони полудневих границь.

Боротьбою з Половцями вичерпуєть ся політичний зміст тих кільканадцяти літ, що відділяють закінченне волинської справи від смерти її головного актора Съвятополка. У відносинах князів був спокій. Заграничні відносини (як нпр. участь Съвятополка в польських справах, або загранична політика Ростиславичів, про котру нинше) не грали особливої ролі⁵⁾. Вся увага була скуплена на Половцях.

16 квітня 1113 р. Съвятополк умер десь за Вишгородом⁶⁾. княгиня його роздавала милостиню велику на прочуд, бояре й дру-

¹⁾ Іпат. с. 207. ²⁾ Лавр. с. 277, пор. похід під 1116 Іпат. л. (с. 205), що теж обійшлося без якогось поважного конфлікту з ордою.

³⁾ Іпат. с. 218. ⁴⁾ Іпат. с. 204.

⁵⁾ Згадати треба, що у Татіщева під 1095 р. (II. 156) знову є корсунська історія: з причини пограблених Корсунянами руських кораблів Съвятополк і Володимир, не діставши сатисфакції від Візантії, вислали військо на Корсунь; проводив ним Мономах і побідив Корсунян. Ся звістка тиж більш підозріла, що в звісній легенді про Мономахові регалії ми маємо історію про похід Мономаха на Кафу (див. т. I с. 450), і Татіщев міг звідти викомбінувати свою історію.

⁶⁾ В сьудальській редакції 1114 р., але згода полудневої редакції і Новгородської літописи рішає справу за 1113 роком. В історії Татіщева, почавши від Съвятополка, маємо ряд характеристик князів, переважно київських. Характеристики сі були б дуже інтересні, бо мають звістки й прикмети, котрих ми не знаходимо в иньших джерелах тільки вони дуже

жина поплакали, але у низших верств смерть Святополка викликала пімсту над його агентами й протегованцями: Кияне пограбили доми вищих урядників — тисяцького київського Путяти і соцьких, погромили Жидів. До пояснення цього першого в нашій історії жидівського погрому може служити оповідання Патерика в житті св. Прохора. Тут оповідасть ся, що волинська війна перервала була привіз солі з Галичини, сіль подорожшала за для браку, дійшла ціни „двох головажень на куну“, і соляники в спілці з Святополком використовували сю дорожнечу; коли ж печерський монах Прохор почав роздавати народу сіль дурно (Патерик оповідає се так, що він чудом здобував її в попілу і роздавав), Святополк заграбив у нього сіль, бажаючи тим догодити купцям і собі заробити, і се викликало велике невдоволення¹⁾. В сім оповіданню переховала ся, правдоподібно, пам'ять про грошові спекуляції Святополка в спілці з купцями, між тими спекулянтами були мабуть в першій лінії Жиди, і се по смерті князя могло й викликати погром його клієнтів. Так мабуть се треба толкувати²⁾.

Смерть Святополка поставила питання про київський стіл. Ми бачили вище, що любецькі постанови признали кожній княжій лінії її „отчину“, але нічого не сказали (принаймні в тій редакції, в якій ми їх маємо) про порядок дальшої передачі тих отчин — в спадщині. Зрештою й самі ці постанови, як ми бачили, були в значній мірі уневаженні дальшими подіями. Загалом беручи ми бачимо, що отчини, санкціоновані ухвалою Любецького з'їзду, стають дідичними волостями тих княжих ліній, у котрих

непевні: подекуди князі характеризують ся прикметами й чеснотами з становища XVIII в., до котрого належав Татіщев чи иньший автор сих характеристик: Мстислав Мономахович похвалять ся за то, що за нього податки хоч були великі, але всім рівні й тому не викликали незадоволення (II. 243), Михалко Юриевич — що не любив суперечок про віру, уважаючи релігійні непорозуміння результатом неосвіченности й амбіції духовенства (III. 220); сюди ж належать численні звістки сих характеристик про опіку освіти й школам — звістки дуже певні своєю однорідністю (правдоподібно — теж тенденційною). Тому я не вважаю можливим користати з сих характеристик.

¹⁾ Патерик с. 144—5.

²⁾ Про відносини Святополка й Мономаха до Жидів див. спеціальну (більш многословну одначе як вартну) розвідку покійного Малишевського: Евреи въ Южной Руси и Киевъ въ X—XII в. 1878 (відб. з Трудів Київ. дух. акад.). Про опіку Жидам Святополка говорять і Татіщев у своїй характеристиці (II. 211).

та ухвала лишила її волости. Відповідно до того Київ мав би бути дідичною волостію лінії Ізяслава, і ніщо не вказує на те, аби Київ було введено тут призначене якесь виїмкове становище¹). Значить, по Святиполку київським князем мав стати його син Ярослав. Дійсно, воно так мабуть і мало бути: се potwierджується пізнішими відносинами Ярослава до Мономаха. Коли ж би прийняти, що Київ мав становити виїмок з отчинного порядку і він мав переходити по черві в лінії в лінію (хоч на таку постанову ніщо не вказує), по Святиполку мав би настати старший князь в лінії Святослава чернигівський Давид. Але сталося ані саяк, ані так, а інакше.

Вищі, впливовіші верстви київської суспільности, настрашені народними розрухами, що грозили впасти й на бояр і взагалі на богатих та сильних, постановили для привернення спокою як найскорше закликати на київський стіл Мономаха. Правдоподібно, при тім вони числили на популярність сього князя, здобуту недавньою боротьбою з Половцями (київські люди особливо на пункті сєї боротьби були вражливі) і на його енергію та політичну зручність, котрих не можна помітити ані у Ярослава Святиполковича ані у Давида; Ярослав при тім же, здається, був і непопулярним у людей, судячи бодай по тому, що його власні волинські бояри під час війни з Мономахом перейшли на сторону останнього²). Ситуація для покликання Мономаха була о стільки вигідна, що в Києві не було ніякого князя, і ніщо не вказало людности в виразах її бажань. На вічу другого дня по смерті Святиполка ухвалено просити Мономаха на стіл і вислано послів до Черяслава з запросинами: „поиди, княже, на столъ отенъ и дѣденъ“. Коли сї слова дійсно належать київському посольству, а не пізнішому оповіданню літописця, то віче тими словами очевидно хотіло покрити свій вибір покривкою отчинности — мовляв і для Мономаха Київ „отчина і дідина“. Що ініціатива вибору й посольства виходила від київської аристократії, під значним впливом розрухів, се видно

¹) Як взяти любецькі постанови в стилізації літописи, то вони виразно вказують, що Київ не був виїмком. Інакше чому отчиною Ізяславичів не признати було тоді Турова, а Київ відділити, як волость, що під принцип отчинности не підпадає. Розуміється, можна припускати, що зміст любецьких постанов в літописи віддано не докладно, але нічого докладнішого ми в сій справі не маємо, і ніякої вказівки на виїмкове становище Києва таки ніде нема.

²) Київським духовним кругам міг він бути неприємним спеціально як нешлюбний син Святиполка.

й із самих слів літописи, де послі страхають Мономаха розрухами, а категорично заявляєть ся в оповіданнях про чудеса Бориса і Гліба¹⁾: „по смерті Сьвятополка став ся великий розрух, бунт і великі замішання в народі („многу мятежу бывшю и крамолѣ въ людехъ и молвѣ немалѣ“); тоді зібрались усї люде, а головно „болшии и нарочитии мужи, і з участію всїх людей упрошали Володимира, щоб він прийшов і приборкав народній бунт. І він прийшов, утихомирив бунт та розрух народній і перейняв князівство Руської землі“.

Але Мономах, завсїди дуже обережний і уважний що до вимог зверхньої легальности, не спїшив ся так приймати пропозиції київської громади, не маючи права на київський стїл, — хоч певно бажав його, бо розумів добре його вагу. На першу пропозицію „він дуже затужив і не пішов, в жалю по браті (Сьвятополку)“, як каже літописець, хоч і не відмовив виразно. Тим часом розрухи ставали все більш небезпечними для „нарочитих“ людей. Вони прохали Мономаха прибути й страхали, що як не прийде, станеть ся в Київі „много зло“, почнуть далі грабувати вже не Жидів, а й княжий двір („ятровъ твою“ — жінку Сьвятополка), бояр і навіть монастирі, і Мономах буде відповідати перед Богом за розграблені монастирі. Монастирям, правдоподібно, народні розрухи особливо страшні ще не були, й вони притягнені сюди для більшого ефекту. Мономах дійсно прийняв, що небезпечности монастирів вистане, аби оправдати його узурпацію в княжих поглядах, які не дуже признавали права народнього вибору, і він поспїшивсь у Київ. Прибув він туди на пятий день смерті Сьвятополка 16 квітня. Його стрїнули з великою парадю — „митрополит Никифор з єпископами й усїми Киянами, і всї люде були раді, і бунт перестав“²⁾.

Се був важний момент в еволюції політичної системи Київської держави. Старшу лінію Ярославичів відтиснено від київського стола і вона зійшла зовсїм на другий плян; київський стїл займає сильніша вже й без того і значно здібніша лінія Всеволода. Завдяки тому концентрація земель Руської держави коло свого старого центра — Київа могла досягнути ще кілька успіхів — останній проблеск в агонії сеї концентрації.

Сьвятополк в момент своєї смерті мав в своїй безпосередній управі Київщину і Турово-пинську волость. На Волини сидів його син Ярослав. Мономах, покликаний на київський стїл, перейняв не

¹⁾ Вид. Срезневского с. 86. ²⁾ Іпат. с. 198.

тільки Київщину, але й Турово-пинське князівство¹⁾, очевидно — яко „київську волость“²⁾. І без того він був найсильнішим князем на Русі, а тепер, з семи двома новими волостями, Мономах займав уже виїмково сильне становище, дорівнюючи великості володіння свого батька. Свого противника, Святوپолковича Ярослава, що мав оправдану причину бути незадоволеним як би й не за київський стіл, то за свою иньшу батьківщину — Туров, Мономах зашахував рядом союзів: оженив свого сина Романа з донькою Володаря Ростиславича й увійшов з ним в тісний союз; знов же доньку свою Огафію видав Мономах за иньшого Ярославового сусіда — князя городенського Всеволодка, сина Давида Ігоревича. З другого боку Мономах опирається на союз із Святославичами, що являють ся його цильними помічниками (з них Олег умер скоро — 1115, а Давид жив до 1123 р.). Опіраючи ся на свої власні сили і на ці союзи, Мономах потрапив не тільки забезпечити ся від противників, але й збагатити ся новими значними територіальними здобутками.

Гліб Всеславич кн. минський, не знати — з яких причин, завів ся з Мономахом: попустошив Турово-пинську волость. Мономах спорядив на нього великий похід 1116 р., і Гліб покорив ся, „обіцяв у всім слухати ся“; Мономах лишив йому його волость. Але видно в чімсь Гліб знову зачепив Мономаха (може — скориставши з пізнійшої волинської кампанії), і на сей раз Мономах не подарував свого: відібрав у нього волость, самого забрав до Крива, й тут Гліб тогож року (1119) вмёр³⁾.

Ярослав Святуполкович сидів з початку тихо, правдоподібно — надіючися бодай по смерті Мономаха вернути собі батьківщину. Але 1117 в. Мономах перевів до себе з Новгороду старшого сина — Мстислава і віддав йому Білгород. Намір був ясний: здобувши Київ, Мономах хотів його задержати за своєю лінією, як її отчину, і по смерті передати своему старшому сину Мстиславу; инакше толкувати сього не можна: для простої помочи міг собі Мономах узяти котрого ~~ну~~ молодших синів, а не Мстислава. Ярослав, видно, був тим дуже ображений і чимсь дав знати своє незадоволення. В Никонівськiм збірнику⁴⁾ є звістка, що він став поневіряти жінку, внучку Мономаха (доньку Мстислава), не видно одначе, щоб Мстислав у сю справу мішав ся. Мономах в автобіографії просто каже, що ходив на Ярослава, „не терпяче злѣбъ

¹⁾ Се видно з оповідання під 1116 р. — Іпат. с. 203.

²⁾ Пор. Іпат. с. 222. ³⁾ Іпат. с. 203 і 205. ⁴⁾ І с. 150.

его“, близше того не пояснюючи. Як би там не було, хронологія виразно показує, що сї непорозуміння почались по переході Мстислава у Київщину і тим дає знати дійсну, глибоку причину конфлікту¹⁾. Мономах пішов походом на Ярослава, разом з Ростиславичами й деякими иньшими князями, і обложив його в Володимирі. По двомісячній облозі Ярослав покоривсь: „ударив чолом перед стрижєм своїм Володимиром, а той наказав йому про все (або, як каже суздальська літопись: насварив його добре) та велів приходити на кожний заклик“²⁾.

Але згода простояла недовго. На другий день Ярослав відслав свою жінку до батька її, Мстислава. Се було повним розривом, треба було сподіватись нової війни, і одна звістка каже, що Володимир зараз почав збирати ся до походу. Ярослав подав ся за помочию до свого свояка угорського короля (се була б важна діверзія проти Мономахових союзників — Ростиславичів, аби знову не ударили на Волинь. Але з Угорщини Ярослав не дістав, видно, на разі нічого і удав ся звідти в Польщу, до другого свояка. Тим часом Мономах вислав військо на Волинь; Ярославові бояри відступили від свого князя, Волинь піддала ся Мономаху. Він посадив тут свого сина Романа, швагра Володаря, правдоподібно — аби зробити для Ростиславичів можливо менше неприємним се прилучення Волини до Київщини. Роман одначе скоро вмер і Мономах посадив иньшого сина — Андрія³⁾.

Ярослав попробував вернути Волинь за помочию Поляків, але сей його похід не мав успіху і скінчив ся на невдалій облозі Червна. Правдоподібно, в звязку з тим стоїть діверзія Мономаха

¹⁾ У Длугоша I с. 515—6 причиною війни виставлено страх Мономаха перед претензіями Ярослава на Київ, але оповідання Длугоша про сї події занадто багато має вигадок, щоб добачати й у сїм поясненню якась певне джерело. ²⁾ Іпат. с. 204, Лавр. с. 277.

³⁾ Хронологія сих років Іпатської літ. дуже поплутана (тому й увязнення Гліба минського повторено двічі під р. 1117 і 1119, але рік 1119 має за собою те, що тут звязані арешт і смерть). Через се поплутання виходить, що Мономах скорше послав свого сина на Волинь, а потім уже втік Ярослав. Такий порядок подій і приймає Андріяшев (ор. с. с. 117), але тут попросту переставлені звістки — в Лаврентієвській (с. 277) бачимо їх дійсний порядок. Ще докладніші, самостійні від неї звістки про волинські події Воскресенського й ин. збірників (Воскр. I с. 24, Никон. I с. 150, Твер. с. 191): „Ярославъ Свѣтополковичъ отсла отъ себе жену свою дщерь Мѣстиславлю, внуку Володимирю; Володимиръ же слышавъ се и совокуи вои поиде на нѣ, и выбѣжа Ярославъ Свѣтополковичъ изъ Володимѣра во Угры, и бояре его отступиша отъ него; Володимиръ же посла въ Володимѣрь сына своего Романа“.

на Поляків: він наслав на них Половців¹⁾. Не зразившись тим, Ярослав зібрав далеко більше сили і в 1123 р. вчинив новий похід. Крім Поляків він на сей раз привів помічні війська Угрів і Чехів, а Ростиславичі після прилучення Волини до Києва теж злучилися з Ярославом на Мономаха і особисто пішли в похід; се, як побачимо, стає принципом політики галицьких князів цілий XII вік — усякими способами не давати злучити ся Волини з Київщиною, бо зміцнення волинського князя могло б на ново викликати в ній апетити на Галичину, на колишній аннекс Волини, як то було під час волинської кампанії Святлополка. Угорський король Стефан також сам особисто пішов у похід, „бажаючи піметити ся за нещастє свого батька, як кажуть угорські джерела, себто за нещасливу битву під Перемислем — хоч там він бив ся з Володарем, а тепер з ним ішов разом на Мономаха, що в війні 1099 р. не брав ніякої участі — але в такі деталі українських відносин не входили угорські люде.

Сей великий похід захопив Мономаха, здасть ся, несподівано. Він вислав Мстислава на Волинь наперед з невеликим військом, яке мав під рукою, а сам заходив ся збирати більші сили. Але доля й тут допомогла йому. Коли Ярослав із своїми військами обложив Володимир, під час сеї облоги його убито підступом. Київська літопись оповідає се так, що се було в неділю й Ярослав з двома лише товаришами їздив під містом і посьмівав ся з володимирських горожан і з князя Андрія Мономаховича, що видно були на стінах міста й приглядали ся сій його прогульці, казав: „се гброд мій, як не відчинете його й не вийдете з поклоном, то побачите, що завтра приступлю й здобуду город“. Тим часом два якісь Ляхи, не знати звідки взявши ся, — може вислані з Володимира, зробили на нього засідку, лігши над „узвозом“, що проводив до міста. Коли Ярослав потім, їдучи від міста до свого табору, в'їхав до того узвозу, вони ударили його списом і смертельно зранили — той же ночи він умер. Угорський король хотів далі вести облогу Володимира на власну руку, але угорська старшина спротивила ся рішучо, і король мусів залишити свій плян. Таким чином зібрані Ярославом сили розсипали ся. „Володимеръ же прослави Бога о таковомъ чудеси Божии и о помощи его“ кінчить се оповідання київська

¹⁾ Напад на Польщу стоїть в Іпат. л. під 1120 р., похід Ярослава під 1121, але в сій часті Іпат. л., як я що йно згадував, велика плутанина, і дуже можливо, що події мусять бути й тут переставлені; воно дуже ймовірно, що диверсія на Польщу як раз перешкодила походу Ярослава.

літопись. Він міг дійсно потішити ся: позбув ся претендента й на Волинь, і на Київ, та міг спокійно передати київський стіл синові¹⁾.

Але цікавий сей дуже несправедливий, можна-б сказати неморальний, як би він не був таким наївним, погляд київського літописця на сю боротьбу Мономаха з Ярославом. Розуміть ся, ми не можемо входити в родинні справи Ярослава, але незалежно від них наше співчуте мусить бути по стороні сього князя, котрому відібрали з ночатку київський стіл і Туров, а тепер і Волинь. Літописець же стоїть по стороні Мономаха та бачить особливий прояв божої ласки до Мономаха в сїм підступнім убийстві, довершеним убийниками висланими мабуть з Мономахового табору. Бог помагає Мономаху, бо „Мономах був „смирений і покладав свою надію на Бога, а Ярослав бувши молодим поводи́в ся гордо в відносинах до свого стрія і свого тестя Мстислава, і не покладав надію на Бога, а на великі сили“. В сїм осуді відбила ся з одного боку — вже нам звісна девідерата суспільности, аби молодші князі скрізь абсолютно уступались старшим, з другого — бачимо сю зручність Мономаха в каптованню суспільної оцінки для себе й для своїх учинків. О, він добре знав своїх людей!

Перейдїм до иньших справ.

Про відносини до степу за більш менш двадцять пять літ від тієї великої боротьби з Половцями я вже казав: степ не непо-

¹⁾ Крім нашої літописи (Іпат. с. 205—6) про останній похід Ярослава цїнні відомости дають угорські хроніки — Хроніка Марка с. 89—90, Туроц гл. 63. Тільки що до подробиць смерти Ярослава вони розминають ся з літописю: в них Ярослава раять у битві, і він з того умирає. Першнство мусимо віддати нашій літописи, як старшому й ближшому джерелу; правда, в Никонівській копіляції (I с. 152) тут є теж відміна: Ярослава забивають не два Ляхи, а горожане володимирські, але теж не в битві, а підступом, крадькома. Натомість оповідання Длугоша і копіляції Татїщева, високо цїнені нпр. Линиченком *Взаим. отношенія* с. 144, мають дуже малу цїну. Відомости Длугоша (I с. 526—7, де вони відходять від нашої літописи, по части оперті на Туроцу (се вже заприїтив Семкович ор. с. с. 162), по части на похибі (у нього облога Києва замість Володимира), ампліфікованій ріжними подробицями вже на власну руку Длугошом. Подробиця його оповідання, що Мономах кликав Ярослава до Києва, а той не пішов (с. 516—7), введена з літописи. По за тим лишаєть ся ще подробиця, що всього війська у Ярослава було 7000 — вона перейшла й до Татїщева, правдоподобно, за посередництвом Стрийковського (I с. 187), мабуть звісного Татїщеву (див. Сенигова *Историко-критическія наслѣдованія* (с. 184); але вартість її досить сумнівна. Також сумнівні й иньші ампліфікації Татїщева (II с. 226—7).

коїв Руси нічим особливо. Мономах одначе не забував піддержувати добрі відносини з половецькими династами: своему сину Андрію він висватав внучку Тутурхана¹⁾.

Досить інтересна участь Мономаха в візантійських справах. Зносини й звязки руської династії з візантійським двором, невважаючи на те, що Русь була тепер в значній мірі вже відтиснена від моря, не переривали ся ще. Так Володар Ростиславич видав доньку за візантійського царевича, сина імператора Олексія Комнена, як звичайно думають — молодшого, Ісаака на ім'я, ще малого тоді²⁾. Мономахова донька Мариця була замужем за Львом Діогеном, візантійським претендентом³⁾ і сей шлюб дав повод до конфлікту з Візантією: 1116 р. сей Лев попробував собі здобути Болгарію і кілька подунайських міст піддало ся йому, але під час цього походу його вбито. Мономах попробував задержати собі ті подунайські городи по його смерті: вислав сюди свого воеводу Івана Войтишича, розумість ся з військом і посажав своїх посадників по тих містах, потім вислав ще військо під проводом сина Вячеслава, але задержати сих міст йому таки не удало ся⁴⁾. Сей епізод інте-

¹⁾ Іпат. с. 205.

²⁾ Іпат. с. 185, про сей шлюб, властиво — про жениха, писали: А. Куник Основаніє Трапезунтской имперіи (Ученія Записки Ак. по I и III отд. т. II с. 71, 5, 721, 788, Гротъ Изъ исторіи Угріи и славянства с. 180. Через помилку, очевидно — помішавши з сям шлюбом, Карамзін записав (генеалогічна таблиця VII), що за сином Олексія була донька Всеслава; ся звістка без перевірки була повторена у Погодіна і Лопарьова — Греки и Русь, під роком.

³⁾ Сей шлюб має в собі досі багато нев'ясненого. Лев Діогенович, син імператора Романа Діогена (скиненого 1071 р.), звістний у візантійських джерелах, загинув ще 1088 р.; проф. Васілевскій тому виставив здогад, що був ще инший Лев, від першої жінки Діогена, болгарської царівни, не звістний в візантійських джерелах, і він оженив ся з донькою (чи як Васілевскій думає — сестрою) Володимира (Ж. М. Н. П. 1875, XII). Тою обставиною, що сей Лев по матери належав би до болгарської династії, д. Васілевскій поясняє дуже дотепно, що він як раз пробував здобути собі Подунавє, й Мономах хотів сі подунайські городи задержати для його сина. Що до гадки Васілевского, ніби то не донька, а сестра Всеволода була за Львом, то він був амушений до сеї гіпотези, аби вилувати тим свій здогад, що про сей шлюб іде мова в листах Михайла Дуки, котрі він прикладає до Всеволода (див. вище с. 324). Для того ж прийшло ся йому Василька Леоновича і Василька Маричича, Мономахового внука, забитих в битві 1136 р., прийняти за дві осібні особи, хоч се, очевидно, таж сама особа.

⁴⁾ Іпат. с. 204, 214 (пор. Лавр. 288). З візантійських джерел про сі заходи Мономаха задержати подунайські городи Анна Комнена, головне джерело для сих часів, нічого не каже. Очевидно вони особливої уваги в візантійських кругах на себе не звернули.

ресний тим, що дав повод привязати до Мономаха звістну вже нам легенду про висланне з Царгорода регалій на Русь, котра в своїй початковій основі, як я вже згадував, по всякій правдоподібности звязувала ся з св. Володимиром¹⁾. Найдавніші завязки Мономахової легенди маємо в фрагменті Слова о погибелі Руської землі (правдоподібно з 2-ої пол. XIII в.): тут імп. Мануїл послав Мономаху дарунки, „аби він не відібрав у нього Царгорода; Мануїл в дійсности був імператором в рр. 1143—1180, отже легенда робить грубий анахронізм. Інша знову оповідає, що Мономах здобув ті інсігнії підчас походу на Кафу (знову сильний анахронізм!)²⁾.

Хоч конфлікт з Мономахом в дійсности зовсім не викликав у Візантії такого страху, як то представляє легенда, але можливо, що він був причиною нових звязків з родиною Мономаха, навязаних новим цісарем Іоаном Комненом (1118—1143). Так знаємо, що 1122 р. внучку Мономаха, Мстиславу доньку, висватано за втрогося з імператорської родини³⁾. І пізніше, по смерті Мономаха, Мстислав задержує близькі відносини з царгородським двором, як показує заслання полоцьких князів до Візантії. Але якоїсь більш активної участі Руси в візантійських справах не бачимо. Навіть руські полки в візантійській службі зникають: від середини XI в., особливо від Олексія Комнена місце русько-варязьких вояків у візантійській службі заступають західні, головно англійські⁴⁾.

Як ми вже знаємо, Мономах був оженений з англійською королівною — данською вихованкою, його син Мстислав — з шведською королівною Христиною (умерла 1112 р. і потім Мстислав оженив ся знову — з новгородською патриціанкою, донькою Дмитра Завидича⁵⁾). Своїх доньок з подружжя з Христиною Мстислав віддав теж „за море“ — Малфрід за норвежського короля Сітурда (правнука Гаральда, Ярославового зятя), Інгеборгу — за данського принца, герцога готландського Кнута. (Як бачимо доньки сі дістали й імена скандинавські, хоч по при них мабуть мали й інші, як був тоді звичай на такі подвійні імення⁶⁾). Малфрід, повдовівши, потім

¹⁾ Див. т. I с. 449—451.

²⁾ Літературу сих легенд див. в I т. прим. 59.

³⁾ Іпат. с. 206.

⁴⁾ Васильевскій Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ, Ж. М. Н. П. 1875, III. ⁵⁾ Новг. с. 122.

⁶⁾ Не виключено, що скандинавські джерела називають сих княжен скандинавськими іменнями, під якими вони були лише звістні на своїй новій вітчизні, а на Русі мали інші, але нема нічого неможливого і в тім, що вони з маленькості мали ті імена.

вийшла вдруге за брата сього Кнута данського короля Еріка. Т. зв. *Knytlingasaga* — історія данських королів (десь з XIII в.), оперта на давніших поетичних джерелах, оповідає сватанне Кнута до Мстиславни через свого посла, що ріжними похвалами Кнutowим чеснотам надробляв вартість свого жениха в очах такого славного володаря як Мстислав. З сього шлюбу родив ся славний данський король Вальдемар, правдоподібно — названий так на честь свого діда Володимира Мономаха¹⁾.

Угорщина з кінцем XI в. приходить в близші зносини з Русію та бере, як ми бачили, діяльну участь в галицько-волинських справах. В парі з тим ішли шлюбні звязки. 1104 р. Святиполк видав доньку Предславу за угорського королевича²⁾. 1119 року Мономахову доньку Евфемію (Офимью, Еуфимью) висватав сам король Кольман, старий вже тоді й від кількох років удовець; може бути зробив се під впливом смерти старшого сина від свого першого шлюбу, аби винагородити собі сю страту. Але новий шлюб не вийшов на добре: незадовго Кольман закинув своїй жінці невірність³⁾ й відіслав її назад до батька. Вона родила потім сина Бориса; Кольман уважав його неправним, і він потім став голосним в історії Угорщини претендентом на угорську корону⁴⁾. Ся родинна історія не видно, аби викликала яку інтервенцію зі сторони Мономаха, як не видно й того, аби Борис мав на Русі якесь поперте в своїх претенсіях на Угорщину. Але досить правдоподібна гадка, що угорський король Гейза пізнійше оженив ся в Мстиславовій родині, аби забезпечити ся від Бориса з сього боку. Головним опікуном Бориса пізнійше став візантійський імператор Мануїл, що й видав за нього якусь царівну з своєї родини⁵⁾.

В границях самої Руської держави Мономах здобув собі незвичайно сильне й авторитетне становище. До нього самого (чи — до його

¹⁾ Війки в *Knytlingasaga* в *Monumenta Germ. hist.*, Ser. XXIX с. 292—3. Див. також урядову генеалогію данських королів — *Wilhelmi Genealogia Ingeburgis reginae*, споряджену при кінці XII в. з наказу данського двора на доказ слави й значіння їх династії, де підносить ся між иньшим і її спорідненне з руською династією — ib. 165. Пор. також коротшу редакцію історії Оляфа Трігвасона ib. 369, історії норвезьких королів — *Heimskringla* (XIII в.), *Morkinskinna*, *Fogrskinna* — ib. 345, 356, 365. ²⁾ Іпат. с. 185.

³⁾ in *adulterio deprehensam peccatam*, як кажуть угорські хроніки.

⁴⁾ Іпат. 197, *Marci Chronicon* р. 86, Туроц гл. 61.

⁵⁾ Про Бориса новіші праці — Васильєвского *Изъ истории Византии въ XII в.* в I т. *Славянского Сборника* (екскурсе на с. 265) і Грота *Изъ истории Угрии и славянства*.

родини) належало перед смертю добрих три четверті часті земель Руської держави (не належало тільки Чернігівське князівство з Рязанським, та Полоцьке, тепер сильно обкресне). По сих землях сиділи його сини й внуки¹⁾, і він їх умів тримати в порядку: про якісь непокори синів як за Володимира Вел. не чуємо. Але й від інших князів Мономах вимагав послуху: „по всему послушати“, „приходити, когда ты позову“²⁾, і ми бачимо дійсно, що Святославичі брали участь у Володимирових походах на Минск, на Волинь. Ми бачили, як Новгородці питались у Святюполка, чи його син має в запасі другу голову, коли хоче іти до них князем против їх волі, але Мономах при нагоді не пардонував і Новгороду, і справа у нього була коротка: 1118 р., загнівавши ся на новгородську громаду за своєволю, він візав новгородських бояр у Київ і головних проводирів поарештував, між ними й соцького Ставра³⁾.

У внутрішній політиці Мономаха найбільш інтересний факт се його закони, заведені до Руської Правди. Завдячуючи київський стил економічним розрухам, він звернув на сю справу увагу на початку свого князювання. В Руській Правді ширшої редакції читаємо: Мономах по Святюполку скликав свою дружину на Берестовім, між ними тисяцьких — київського, білгородського й переяславського, був відпоручник і Олега Святославича, і тут постановили закон, що при дуже високих процентах капітал не має звертатись. Про третинний (чотиромісячний) процент ухвалено: коли хто позичає гроші на третинний процент, то як кредитор візьме відсотки два рази, може взяти назад свій капітал; коли-ж хто візьме три рази відсоток (за третю третину), то не може жадати капіталу⁴⁾. Сей закон доповняв давнішу постанову, що відсотки, прийняті при коротких позичках („за мало дни“), не можуть рахувати ся, коли позичка протягнеть ся на довший час, і замість них обчисляють ся третні проценти⁵⁾; тепер обмежував ся й рахунок

¹⁾ В Новгороді сидів найстарший Мстислав, а як його переведено в Білгород — син Мстислава Всеволод, поки що — як намісник свого батька (1 Новг. 120). В Смоленську сидів другий з ряду син Мономаха Святюслав; коли Мономах перейшов у Київ, він посадив його в Переяславі, а в Смоленську сидів, мабуть, Мономахович Ярополк. Святюполк умер 1114 р. (Іпат. с. 199), і на його місце сів Ярополк (див. під 1116 р., на се-ж вказують його походи на Половців); хто сів у Смоленську — не знати, здасть ся чи не Вячеслав. На Волини ми бачили Романа, а потім Андрія.

²⁾ Іпат. с. 203, 204. ³⁾ Новг. с. 122. ⁴⁾ Караж. код. § 66.

⁵⁾ Караж. код. § 48.

на третні проценти. Обидва закони мали на меті запобігти обрахуванню відсотків на більші речинці по скалі, прийнятій при малих позичках, — незвичайно високій, очевидно більше як 30% при третинних позичках. Друга постанова уставляла нормальний річний процент — 10 кун від гривни (хто бере річно 10 кун на гривну, має право на самий капітал); звичайно, рахуючи 50 кун на гривну, дістають 20-процентовий нормальний відсоток, але монетна система давньої Руси досі не вияснена докладно.

Отже сі закони звернені проти надужить капіталістів. Припускають, що Мономаху належать також закони про банкрутів¹⁾ і про закупів (людей, що відробляли гроші працею)²⁾. Се має свою правдоподібність, бо сі закони наступають по законі про проценти в великій масі кодексів і мають з ним певні внутрішні звязки: вони нормують претенсії до банкрутів і обмежують відповідальність закупів перед їх кредиторами, взагалі беруть їх в оборону від несправедливих претенсій кредитора — „господина“³⁾.

В сих законах проявляєть ся таж — коли не печальність про інтереси суспільности, то уважливість на її бажання й нарікання, що взагалі характеризує Мономаха в його поглядах на адміністрацію, як він їх подав у своїй Науці дітям: не позволяйте „сильним“ нищити людей, самі розсудіть справу вдовниці; своєю заслугою він уважає там, що „не позволив сильним скривдити ані худого смерда, ані вбогої удовиці“. „Переїздячи по своїх землях, радить він, не позволяйте своїм служащим (отрокам) кривдити ні своїх ні чужих, ні в селах, ані на полях, аби вас не кляли; де пристанете — напоїть і нагодуїть бідного, особливож уважайте на купців, звідки б не прийшли вони, малий чи великий, чи в посольстві: як не можете дати дарунку, дайте їсти й пити, бо вони потім розносять про чоловіка добру чи лиху славу по всіх землях. Навідайте хорого, проводіть мерця, не минайте чоловіка, не привитавшись, не сказавши йому доброго слова⁴⁾. Є в сих науках і певна гуманність, особливо нпр. в забороні убивати „хоч невинного, хоч винного, ані самому убивати, ані казати убити, — хоч тут і входить під увагу тільки „християнська“ душа⁵⁾. Але ще більше тут сеї уважливости, котрою каптував суспільність Мономах. Особливо ласкавий був він

1) Карамз. код. § 68—9. 2) Ibid. § 70—3.

3) Є ще звістка — в Історії Татишева (II, с. 212—3). що Мономах вигнав Жидів із Руси з огляду на нарікання на них Киян. Але ся звістка належить до категорії тих загадкових звісток сього історика, про котрі не можна з певністю сказати, чи він їх вичитав, чи виколбінював, чи просто вигидав. 4) Лавр. с. 236—7. 5) Лавр. с. 236.

Н
для духовенства. Історик волинської війни Василь особливо підносить, як Мономах був „любязнивъ к митрополитомъ, і къ епискупомъ, пачеже черноризецький чинъ любя“; не осужав навіть кого бачив пияним, або „в когмъ заворѣ“¹⁾.

Може бути одначе, що при тім всім певна вирахованність відчувала ся суспільністю в сих чеснотах, судячи по тому, що неважаючи на всю популярність Мономаха, всю його побожність, всі компліменти його чеснотам, святим Мономаха не уважали, як уважали нпр. його сина Мстислава²⁾.

Мономах визначав ся незвичайною діяльністю; він ставив себе в тім взірцем для своїх синів, і міг се зробити. Він, як каже, не здавав ся на слуг, але старав ся сам все робити або всього бодай пильнувати — на війні чи в спокою, від домашнього господарства до церковної служби. Він рахував, що зробив за життя 83 більших подорожей — а що то вони значили при тодішніх дорогах! Дійсно, він шибав ся вічно, з Смоленська в Переяслав, а звідти в Ростов, або що. В особливу заслугу собі він покладав, що пильнував відносин з Половцями; в своїй автобіографії, він рахував 19 умов, уложених з ними!

Популярність Мономаха дійсно була дуже велика. Він зіставсь ідеалом князя — енергічного, запопадливого, для громади доброго; його політична вирахованність, гарбанне чужих земель громаду не інтересувало. Оповідючи про його смерть, літописи називають його „благовірним, христорлюбивим, великим, чудним, святим і добрим“, „він освітив Руську землю, пускаючи промінне як сонце“, „слава про нього пройшла по всіх краях, особливож був він страшний для поганих“ (Половців); „весь нарід (в Києві) плакав по ньому, як діти за батьком або матірю“³⁾.

Умер Мономах 19 мая 1125 р., на 73 році життя⁴⁾.

Київський стіл призначив він від давна, як ми бачили, своему старшому сину Мстиславу. Другий претендент — Ярослав Святославич загинув від руки убийць; останній з Святославичів Ярослав так хистко сидів на своїм чернігівській столі, що хоч би й уважав себе правним спадчиком київського стола, не мав спромоги

¹⁾ Іпат. с. 173.

²⁾ Про оцінку діяльності Мономаха в історичній літературі див. згадану мою статю: Волинський вопросъ с. 36—7.

³⁾ Іпат. с. 208, Лавр. с. 279—80.

⁴⁾ В Київській літописи під 1126 р., але в Суздальській і Новгородській — під 1125.

обізватись. Без всяких перешкод Мстислав засів у Києві — другого дня по смерті батька „посадили його“ Кияне на батьківським столі¹⁾.

Семилітнє правління Мстислава становить вповні продовження батьківського. Хоч сам Мстислав разом із своїми синами дістав тільки меншу половину батьківщини, але він умів дійсно зайняти роль „в отця мѣсто“ в відносинах до своїх братів і інших князів: вони, як за Мономаха, беруть участь в його походах, і за непослух він карає й забирає волости, як практикував то Мономах. Він потрапив далі тримати престиж київського князя на тій високості, на яку поставив його батько, і розширити володіння своєї родини новими здобутками. Потрапив він, видно, піддержати батьківську славу й у суспільности: літописці, називаючи Мономаха великим, прикладають сю назву й до Мстислава. Київський літописець з великою симпатією говорить за піддержану ним традицію боротьби з Половцями²⁾, а в Новгороді Мстислав мав незвичайну популярність. Суздальська літопись каже про нього, що він „княжив с кротостию“³⁾, і тут правдоподібно мали ся на увазі його добрі відносини до народу, до громади, бо в княжих відносинах особливою кротостию Мстислав не визначав ся.

В політичній системі Руської держави тим часом робили ся важні переміни. Ся система виглядала так: перша фігура — Мстислав. В його руках Київ, Новгород, де після того як Мстислав став київським князем, „посадили Новгородці на столі Всеволода“, старшого сина Мстислава, і Смоленськ, де сидів потім третій син Мстислава Ростислав. Але треба додати, що новгородський стіл як раз тепер тратить своє значіння для князів: там розвиваєть ся все більше значіння віча на некористь княжої власті. Чотири інші Мономаховичі засідали на чотирох інших столах: найстарший по Мстиславу і його наступник — Ярополк в Переяславі, Вячеслав у Турові, Андрій на Волини, Юрій на Поволжу (Ро-

¹⁾ Іпат. с. 208, 1 Новг. с. 123.

²⁾ „Се бо Мьстиславъ великій наслѣди отца своего потъ Володимира Мономаха великого: Володимиръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ за землю Рускую, а Мьстиславъ мужи свои посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ“. Іпат. с. 217—8. ³⁾ Лавр. с. 280.

стов і Суздаль). За Мстислава ся родина тримаєть ся солідарно і становить основну силу в політичній системі.

Із Сьвятославичів по смерти Олега й Давида лишив ся ще Ярослав, що давнійше сидів у Муромі. По смерти Давида він сів у Чернигові, але його незадовго вигнав звідти Олегів син Всеволод (1127). Талановита лінія Олега здобуває собі крок за кроком чільне місце в сій лінії, щоб потім сягнути й по геґемонію на цілій Русі, перейняту лінією Всеволода. Поки що се тільки в початках, і Мстислав супроти сеї нової сили міг зайняти таку чи иньшу позицію — до волі.

Нова сила виступила й у другій династії — в родині Ростиславичів. 1124 р., одного й тогож самого року вмерли обидва Ростиславичі — Василько й по нїм Володар. Кождий з них лишив двох синів, Володар — Ростислава і Володимира, Василько — Григорія (може скорше Юрія?) й Івана. Між Володаревичами розпочала ся боротьба, котрої історію дуже мало знаємо, але результат вкінці був той, що землі Ростиславичів злучили ся в руках здібного й оборотного Володимирка, і на західнім краю Руської держави сформувало ся сильне й впливове князівство.

Иньші династії не мали політичного значіння. Полоцьке князівство, позбавлене Минського уділу, поділене між кількома князями, не мало ніякого впливу на руську політику; князі могли заявляти себе тільки в ролі підрядних помічників сильнійших князів, або втягати їх у свої суперечки. Дві иньші княжі династії — Давида Ігоревича й Ізяслава Ярославича стратили всяке значіння; перша репрезентовала ся незначним князем городенським Всеволодком, друга — синами Ярослава Сьвяттополковича, також дрібними князями. Оден з них — Юрій здобуває сій лінії доперва пізнійше трохи важнійше, хоч все другорядне значіння.

Мстислав був посвоячений із Всеволодом Ольговичом — був його тестем, але в боротьбі його з стрижем став по стороні Ярослава — по стороні правого, й обіцяв йому поміч. Всеволод звернув ся по Половців, але ті настрашили ся і втікли. Тоді він почав впливати на бояр Мстислава й сипати дарунками, щоб відклонити його від Ярослава. Григорій, ігумен монастиря св. Андрія (фамілійного монастиря Всеволодичів), особа дуже поважана і близька до княжої родини, особливо впливав у сїм напрямі на Мстислава. Він скликав собор сьвященників (бо митрополита в Києві тоді не було), і той увільнив Мстислава від даної Ярославу присяги — аби тільки не розливалася християнська кров. Се міг бути голос

кнївської суспільности взагалі, не тільки підкуплених бояр, бо перспектива нової боротьби з Ольговичами, з участю Половців, не могла її тішити. Мстислав піддав ся сьому впливу, але, як каже літопись, до смерти жалував, що переступив дану Ярославу присягу¹⁾. Всеволод Ольгович лишив ся в Чернигові, відтиснувши на другий плян не тільки Ярослава, але й синів Давида. Ярослав вернув ся до своєї Муромської волости: його лїнія після сього зовсім відокремляється від иньших лїній Святославичів, як спеціальна мурома-рязанська династія; Давидовичі по смерті Всеволода здобувають собі назад чернігівський стіл, але слїдом сходять зі сцени, і чернігівські землі опановує родина Олега. При тій боротьбі Ярослава з Всеволодом заробив Мстислав щось і для себе — захопив пограничні з Переяславщиною чернігівські землі, т. зв. Посемє, і воно зістало ся за ним. Тут посаджено другого сина Мстислава — Ізяслава²⁾.

В боротьбі галицьких Володаревичів Мстислав теж брав участь, але про неї, як і про цілу боротьбу знаємо дуже мало. Одинокє наше джерело — Длугош³⁾ оповідає, що Володаревичі посварили ся при подїлі батьківських земель. Сторону Володимирка взяв Мстислав і Васильковичі. Се вказувало б, незалежно від захланного характера Володимирка (звістного нам з його пізнійшої діяльности), що правда була по стороні Ростислава, бо Мстислав взагалі показується досить справедливим чоловіком в сих князівських відносинах. Судячи по тому, що Володимирко сидів у Звенигороді, Ростислав мусїв бути старшим братом, тому й дістав Перемишль; тут отже були б анальоїчні обставини з боротьбою Святославичів, де теж Мстислав узяв сторону старшого свояка против аспірацій молодшого. Володимирка підтримував угорський король. Але його помічне військє не поспіло, а Ростислава піддержали його союзники, і Володимирко пустив ся на переговори. У Щирці був княжий з'їзд для помирненя сторін, та з нього нічого не вийшло; про дальшу боротьбу знаємо дуже не багато, але в результаті, здається, Ростислав таки задержав свою волость⁴⁾. І тут, як у справі Святославичів, бачимо, що Мстислав хоч і піддержує старших і правих — одначе досить слабо і мало енергічно.

¹⁾ Іпат. с. 209—210, Лавр. с. 281—2.

²⁾ Се могло б насунути гадку, що Мстислав узяв Посемє як відступне від Всеволода, але за поміч зміг би він дістати його й від Ярослава, тому я б сього мотиву йому не підсунув.

³⁾ Іпат. с. 536. ⁴⁾ Див. про се в гл. VII.

Інакше показав себе Мстислав у відносинах до полоцьких князів. Не знати, чим вони взагалі, а особливо полоцький князь Давид Всеславич, нагнівали його. Найправдоподібніше, що вони не могли забути утрати Минського уділу й пробовали його собі вернути. 1127 р. Мстислав двигнув всі сили „на Кривичів“ — братів, і синів, і сторонніх князів, „чотирьма пути“. Коли кілька менших міст муїли піддатись, Полочане теж рішили покорити ся: вони вигнали свого князя Давида, очевидно — спеціально неприємного Мстиславу, разом з синами, і просили Мстислава на його місце дозволити княжити його брату Рогволоду. Мстислав пристав на се, і вернув Всеславичам їх землі, з’обовязавши їх присягою, що будуть йому послужні. Але згода потривала не довго. Рогволод, видно, вмер слідом по тому; до Полоцька вернув ся Давид, і полоцькі князі показали ся непослушними Мстиславу: вони не прийшли до нього в поміч під час його боротьби з Половцями, коли він кликав їх „въ Рускую землю“, не помогли, „но паче молваху Бонякови шелудивому во здоровье“ (фраза неясна, вона може означати або що сї князі „бажали добра Половцям“, або — се був би дальший переклад, але далеко правдоподібніший зміст: що вони чинили непорядки — може напади на Мстиславові землі, Бонякови на користь¹⁾). Мстислав сього їм неподарував. Упоравши ся з Половцями, він вислав на полоцьких князів війсьцо, арештував п’ятох князів — трох синів Всеслава (Давида, Ростислава й Святослава) й двох синів Всеславича Рогволода, з жонами й дітьми, „за те, що вони не додержали присяги“ і вислав на заслання до Царгороду. Полоцьку землю взяв Мстислав собі й посадив тут свого другого сина Ізяслава, що перед тим сидів на Посемю. Се стало ся 1130 р. і було останнім (та й то нетривким) здобутком київської концентраційної політики²⁾.

Про боротьбу Мстислава з Половцями, що мала бути досить тяжка, але закінчила ся повною перевагою Мстислава³⁾, я вже згадував — ближших звісток про неї не маємо. На західній границі Мстислав мав війну з Литвою. Перед тим чуємо за війни з Ятвягами, коли на Волини сидів Ярослав Святославич (1112 р.): суздальська редакція згадує два походи його, і каже, що останній похід мав усьпіх. Мстислав ходив з великими силами

¹⁾ „Молвити“ значить також „чинити заколот“, „бунтувати ся“.

²⁾ Іпат. с. 211—2, 217—8, Лавр. с. 283—4. В роках є тут знову ріжниця (на оден рік) між Київською й Суздальською літописю, але хронологія Суздальської в сих роках сходить ся з 1 Новгородського, а Київська сьпішить ся на оден рік. ³⁾ Іпат. с. 217.

й попустошив литовську землю, але Литва, розбігши ся підчас нападу, пімстила ся, побивши задні полки Мстислава — військо Киян¹⁾).

Тим вичерпуєть ся семилітнє князюваннє Мстислава. Він умер 1132 р., 15 квітня, передавши київське князівство й свою родину в опіку брата Ярополка. Київська громада вволила волю покійного, скільки можна судити — дуже популярного князя: вислала послів до Ярополка, що сидів тоді в Переяславі „людь бо Кьяне послаша по нь“. Ярополк поспішив ся до Київа й два дні по смерти брата, без усяких перешкод був оголошений князем²⁾).

¹⁾ Іпат. с. 212, Лавр. с. 286.

²⁾ Київська літопись дає докладну дату: „апреля въ 15, празном недѣлѣ въ пятюгѣ“, а приїзд Ярополка — в неділю 17, і сі дати вказують на 1132 р., тим часом як у Київській літ. вони стоять під 1133 р.; в Суздальській і 1 Новгородській — 14 квітня 1132 р.

III.

Упадок Київа.

Князюванням Мстислава закінчується перша стадія в процесі розкладу Київської держави, — та стадія, коли традиція єдності і концентраційні змагання ще борються з тим розкладом, і то часом з успіхом. Ми бачили цілий ряд князів, як Ярослав, Всеволод, Мономах, Мстислав (одно слово — лінія Всеволода), що завдяки щасливим для них обставинам і ще більше — своїй зручності і політичним здібностям, всякими правдами й неправдами змігли дуже близько зблизити ся до становища давніх єдиновластців: їм удавалось зібрати більш менш значні частини комплексу земель Руської держави в своїх руках і своє першинство між князями проявляти в дуже конкретних формах, бути головами „в отця місто“ для цілої системи земель своєї держави. Мстислав був останній в сім ряді; ми бачили, що він потрапив і дещо позбирати за своє недовге князівство і ролю старшого для всієї Руської держави видержувати. Але це було в останнє. Правда, в довгій, більш ніж віковій процесі розкладу Київської держави ми стінемо ще князів сильних, з широким політичним впливом, але їх вплив уже не був такий загальний, загально признаний, як авторитет давніх київських єдиновластців, а головню — київська традиція вже порвана: ті сильні й впливові князі не були вже київські. За періодом боротьби київської концентрації з розкладом наступив період повного ослаблення й упадку Київа як політичного центра, і ті нові сили й впливи витворюють ся вже на інших ґрунті, концентрують ся коло інших центрів.

Київ, переставши бути реальним політичним центром, не став відразу на однім рівені з іншими політичними осередками Руської політичної системи. Він був найславнішим, найбагатшим

містом, містом, з котрим навіть в приближенню не могли рівнятись иньші. При тім київська історична традиція все ще жила. Київський князь, хоч мало що був або й зовсім не був сильніший від иньших князів, уважав ся ще першим між ними, *prig inter pares*, і декотрі київські князі дійсно вміли себе поставити на становище патріархів Руської землі — бодай з моральною, коли не фактичною перевагою. Се моральне першенство Києва було причиною, що Київська земля не могла піти дорогою иньших, не могла відокремитись і стати осібним, замкненим політичним тілом під володінням якоїсь певної династії. Лінія Мстислава хотіла стати такою київською династією, й київська громада, київська земщина теж бажала сього, хочачи зробити Київщину таким відокремленим і замкненим політичним тілом, як стали вже декотрі иньші землі. Ало сього не дозволяли иньші князі династії, не хочачи того морального першенства відступити Мстиславичам. З початку завязуєть ся на сій точці боротьба між Мстиславичами й иньшими Мономаховичами, потім сюди мішають ся, скориставши з сього розділу Мономаховичів, ще Святославичі. Союз землі й династії, Киян і Мстиславичів, показуєть ся безсильним супроти сих безконечних претенсій, що операють ся на союзах князів і половецьких ордах. Київський стіл як пилка перескакує з руки на руки ріжних претендентів. Серед неустанних війн, особливо від половецьких ватаг, що наводили ріжні претенденти, страшно терпить Київська земля. Кілька разів без милосердя обдерто й самий Київ. І боротьба затихає й перестає тільки тоді, як Київ і Київщина зовсім тратять всяке значінне: Київ кілька разів страшно зруйновано, Київщина спустошена й поділена. Одним словом — сторони напроцесувавши ся, кидають процес, коли кошти з'їли самий предмет його.

Перші сорок літ від смерти Мстислава боротьба йде в незвичайною силою й завзятем, особливо загострюючи ся в самій середині XII в. (1146—1162). Сили й запал були ще свѣжі; Мстиславичі, молодші Мономаховичі (лїнія Юрія) і дві старші лїнії Святославичів — Давидовичі й Ольговичі порушували в сій боротьбі небо й землю, бо й було для чого — Київ ще був дійсно центром не тільки цілої України, а й цілої Східньої Європи, сильним і богатим, — не було ще ніякої конкуренції йому. Але вже при кінці третьої чверти сього столїтя виступає поволі новий політичний осередок — на Поволжю, в Ростовсько-суздальській волости, в руках Юриевичів, з своїм нововидвигненим центром — Володимиром на Клязмі. Юриевичі вже помітують Київом і змага-

ючи ся до зміцнення свого політичного впливу, пильнують тільки можливо нищити й ослабляти Київ і Київщину в інтересах видвигненого ними нового політичного осередка. З кінцем XII в. виступає новий центр — в Галицько-володимирьськiм князівстві, сполучені в руках старших Мстиславичів, і старша лінія Мстислава після того теж виходить з боротьби за Київ та пильнує тільки, щоб Київ не став небезпечним, не став сильним в руках якого небудь енергічного князя. За Київ борються ся далі тільки *minores gentes* в повнім значіню того слова — розмножені й ослаблені Святославичі та різні молодші й бічні лінії Мономаховичів. Нарешті татарський напад в середині XIII в. приносить з собою повну кризу князівсько-дружинного устрою на середнім Подніпровю.

Так виглядає в найзагальніших рисах сей процес; границями посередніх стадій в сiм процесі політичного ослаблення й упадку Києва можна з певним приближенням поставити перше (1169) і друге (1203) зруйнування Києва, а фіналом саму середину XIII віка.

В парі з політичними причинами, зазначеними тут, ішли впливи иньших причин — кольтонізаційних і економічних, котрі тут тільки зазначую, лишаючи ближші уваги в сих справах до иньшого місця. Кількома наворотами страшно спустошить ся вся близша до степів територія, той передстеповий пояс Подніпровя, що був осідком його економічного й культурного значіння. Та підстава, що надала виключне значінє середньому Подніпровю — посередництво в торгівлі з візантійським і орієнтальним світом, усувала ся звідси, підтята рухом турецьких орд, а по часті й нерозсудною політикою самих київських князів. Економічне, господарське жите теж слабло під шкідним впливом неустанних війн, в котрих безрадно заплутала ся київська політика, та сусідства степу, що як упір ссав кров сих країв протягом трох століт. Кольтонізаційні й господарські, торговельні й взагалі економічні сили відливають на захід і північ в парі з формованнем там нових політичних центрів. Східня торгівля розвиваєть ся окольною дорогою на середнім Поволжу. Західню й полудневу торгівлю беруть у свої руки міста Волини й Галичини, а Подніпровє упадає.

Паралельно з упадком політичного значіння Києва й київських князів розвивалось далі відокремленне поодиноких земель. Їх центри підіймали ся й притягали до себе сили політичні, економічні, культурні, що давнійше майже нероздільно концентрували ся в Києві. Дружинна верства, ся „Русь“ давнійших чужоземних

записок, що служила живою звязею Київa з провінціями його, розбиваєть ся на групи дружин провінціональних, що тратять з часом все більше звязь між собою та все глибоше врастають в місцеві відносини, в місцеву людність. Репрезентанти книжности і штуки, репрезентанти великих капіталів і широких купецьких підприємств перестають тягнути ся до Київa, як колись, а рості-кають ся також і по тих більших провінціональних центрах, що з часом стають все сильнішими конкурентами Київa на тих різних полях. Поруч нових політичних центрів повстають подекуди й нові центри жита культурного, церковного, економічного. Ся децентралізація жита як з одного боку позбавляла його інтенсивности, виразистости, яку осягало воно при концентрації в однім пункті, так з другого боку притягала до нього ширші простори, ширші сфери людности, проводила ті форми князівсько-дружинного устрою, суспільно-економічних відносин, релігії й культури в сі ширші сфери, заціплюючи в них той, як я його назвав хемічний фермент, витворений в реторті суспільного й культурного жита Київської держави.

Процес розкладу не обмежав ся розділом держави на осібні землі, а переходив свої дальші стадії в середині вже поодиноких земель. В XI в. можна сказати — в головнім земля відповідала князівству; князь здебільшого репрезентував собою цілу землю (а часом і кілька земель). В XII в. кожда земля, з нечисленними виймками, перетворюєть ся в цілу політичну систему, з цілою групою князівств, з княжими лініями старшими і молодшими, з більшими і меньшими політичними центрами, з ріжними системами княжих відносин, одним словом — земля, як мікркосм, повторяє в собі образ політичної системи земель Руської держави. (Виймками що до сього дальшого процесу розкладу були тільки Галичина і Ростовсько-суздальське князівство, що липаючи ся одностайними, нероздільними політичними цілостями — та й то тільки до якогось часу, завдяки випадковим обставинам і заходам своїх єдиновластців, та ще Новгород, що фактично перетворив ся в республіку з номінальною княжою властю і вилонив ся з князівсько-дружинного режіму). Розумієть ся, сей внутрішній розклад земель впливав ще сильніше на їх відокремленнє. Витворювало ся таке скомпліковане жите й відносини в середині кождої землі, що вона все більше починає жити „своїм житем“, й інтереси та діяльність князів, дружини, громади її все меньше виходять за границі своєї землі, а се, очевидно, ослабляло звязки — не тільки даної землі з иньшими, а й її власних частей між собою. Те що колись було

вповні реальною державною звязею, переходило на свідомість певної спільної політичної традиції, спільного права, спільної релігії, спільної культури. Розвій сього партикуляризму тільки в часті стримували впливи більших державних центрів: старого Києва і молодших: Володимира (на Клязмі) і Галича; лучили часом поодинокі землі політичними звязками, але не могли спинити розвою сього процесу: він розвивався далі, коли переривалися й ослаблялися концентраційні впливи там, куди вони сягали, і ріс неустанно там, куди вони не доходили. Житє, розбивши ся на атоми, ішло в глибину провінцій, в спід суспільности, замикаючи ся все в узшій, тіснішій просторони, але заразом дрібніло, блідло й вироджувало ся — тому, що серед сеї децентралізації й партикуляризму не могли вже відтворити ся відповідно сильні, могутні центри, які могли б запліднювати далі новими запасами енергії, новими поступами ідей і сил сей процес розсівання, розтікання добутку політичної й культурної еволюції Київської держави.

На разі ми полишимо на боці явища культурного й економічного життя й передовсім прослідимо в головніших моментах процес політичного ослаблення й упадку Києва й Київщини, аж до фіналу, — щоб потім переглянути політичне й культурне житє поодиноких українсько-руських земель та звернути ся до нової державної організації на Україні — Галицько-волинської держави.

Ми бачили, що Мономах, здобувши Київ (по смерті Святослава), задумав зробити його отчиною свого рода, його виїмковим володінням. Без всяких перешкод передав він Київ по собі сину Мстиславу, поминувши иньші княжі лінії, а Мстислав — своєму брату, старшому по нім, Ярополку. Обидва операли ся на співчутє землі, себто — її вищих, впливових верств, що бажали мати князів все з Мономахової династії, „з Володимеря племені“, — та на свої сили, чи сили своєї родини взагалі, що значно перевищали сили всяких иньших претендентів. Дійсно, претенденти мовчки перетерпіли се. Але скоро в самій родині Мономаха справа київського стола викликала непорозуміння, і се дало можливість і Святославичам — з початку Ольговичам, а потім і Давидовичам, заявити свої претензії на Київ, що його Мономаховичі хотіли зіставити тільки для себе. Иньші лінії Києвом не интересовали ся. Ростиславичі пильнували своєї Галичини; иньші лінії не мали ніякого значіння, а Всеславичі подоцькі й Святославичі туровські тільки завдяки сим усобицям Мономаховичів і встигли вернути собі свої батьківщини.

Непорозуміння вийшли з питання — хто в лінії Мономаха має дістати Київ по Ярополку?

Ми бачили, що в двох перших поколіннях Ярославичів Київ переходив не від батька до сина, а в порядку родинного старшинства: від старшого брата до меншого, і від меншого брата до сина старшого брата. Мономах сей порядок перервав і передав Київ синові. Таким чином було скомбіновано старшинство родинне з порядком простим (від батька до сина). Скільки саме тут вплинули любецькі постанови і народні симпатії до Мономахової лінії, не можемо докладно сказати. Але бачимо, що досить подібну комбінацію обох принципів дідичення задумали повести далі старші Мономаховичі, а здасть ся що такий плян мав і сам Мономах: Київ переходить від Мстислава до брата його Ярополка, але по Ярополку мав вернути до Мстиславового сина, з тим очевидно, щоб зістатись на далі за Мстиславичами, бо Ярополк синів не мав.

Ярополь, сівши в Києві, передав Переяслав старшому Мстиславовому сину Всеволоду, поминувши своїх братів. Се мало означати, що Всеволод буде наслідником київського стола по Ярополку; так се зрозуміли зараз Мономаховичі, а тільки з тим міг і Всеволод міняти новгородський стіл на переяславський. При тім, по словам літописи (Суздальської), Ярополь чинив в тім волю Мономаха: він „дав Переяслав Всеволоду, як присягнув був, умовляючись з своїм братом Мстиславом відповідно до волі батька, бо він (Мономах) дав їм (Ярополку) із Мстиславом Переяслав разом“¹⁾. Себ то, Мономах, віддаючи Ярополку Переяслав, з'обов'язав передати його по переході в Київ Мстиславовим синам, инакше сказавши — бажав, аби Київ по Ярополку вернувся у родину Мстислава, і менші Мономаховичі не мали нічого до київської отчини. Нема причин підозрівати сю звістку літописи: Ярополку чи Мстиславичам нічого б не помогло видумувати якісь апокрифічні розпорядження Мономаха, бо князі були люде розважні і знали, що добрий дружинний полк буде ліпшим документом, ніж всякі умови й тестаменти. Тому коли покликувались вони на розпорядження Мономаха, воно мусіло бути звісне.

Цікаве воно се Мономахове розпорядження — своїми результатами головню, й небезітересно б знати його мотиви. Можливо, що Мономаха привела до нього нездарність Вячеслава, найстаршого по Ярополку Мономаховича, котрому инакше мусів би дістатись Київ: він міг би сю отчину тільки занаястити, випустити в рук

¹⁾ Лавр. с. 286.

роду. Ще можливіше, що своїм тестаментом Мономах хотів обминути можливість непорозумінь за київську спадщину між молодшими стріями і старшими братаничами. Взагалі се була неясна точка в тодішніх тай усяких родинних рахунках — відносини старшинства між старшими братаничами і молодшими стріями. Пізнійше у боярських потомків (вже в Москві) виробив ся принцип, що братанич має рівні права з безпосередно молодшим братом свого батька і більші від усіх молодших стрій¹⁾, себ то в нашім випадку Всеволод Мстиславич був рівний Ярополку і мав прерогативу перед Вячеславом. Сей принцип, що теж комбінує рахунок старшинства і простої лінії, зовсім конвенціональний розуміть ся, і виробивсь пізнійше; я тільки вказую як ілюстрацію сеї неясности, що привела пізнійше до нового конвенціонального компромісу. Дуже можливим здасть ся мені, що Мономах своїм розпорядженням хотів як раз запобігти непорозумінням і боротьбі на сій точці, своїм тестаментом вказавши дальший порядок і виключивши від Київа всіх молодших братів Ярополка. Але результат вийшов як раз противний: молодші Мономаховичі як найенергічнійше запротестували, аби братаничі мали їх виключати. Немало тут зашкєдив і податливий, нерішучий характер Ярополка, що хотів усім догодити, а власне сим привів відносини до повного розстрою —

„и раздѣра ся вся земля Русьская“²⁾.

Ярополк взяв ся до виконання свого зобовязання, скоро лише сів у Київі. Він покликав Мстиславича Всеволода сісти в Переяславі, і той поїхав туди, на велике незадоволення Новгородців, що дуже не любили такого помітування новгородським столом і були навіть зобовязали Всеволода присягою, що буде у них князем аж до смерті³⁾. Новгород на разі лишив ся в його номінальній власти. Тим часом молодші Мономаховичі Юрий і Андрій, довідавши ся, що Ярополк передав Переяслав Всеволоду, зрозуміли, як і належало, що сим рішаєть ся справа київського стола: „се брат наш Ярополк хоче по своїй смерти передати Київ своєму братану Всеволоду“, як переказує їх гадки літопись⁴⁾, і постановили протестувати. Їх старший брат Вячеслав, що мав властиво виступити наслідником Київа, — цілком невдарний, сидів мовчки в своїм Турові, і на нього не було що числити. Тому Юрий з Андрієм постановляють робити на власну руку й власними силами; вояи

¹⁾ Див. про се у Погодіна Исслѣдованія IV с. 387 і далі.

²⁾ 1 Новг. с. 127. ³⁾ 1 Новг. с. 126. ⁴⁾ 1 Новг. с. 126.

обіцяли і присягнули собі помагати один одному, а на випадок смерти — хто переживе, має допомогти дітям покійного брата оборонити батьківщину¹⁾.

Всеволод ледви встиг прибути до Переяслава, як впав на нього несподівано Юрій з полком і вигнав звідти. Київська літопись перекажує, може анекдотичну подробицю, що Всеволод не пробув у Переяславі й пів дня: рано прибув, а перед обідом вже його Юрій виполошив. Мусів вертати ся до Новгороду, а там його з початку не хотіли навіть і приймати²⁾.

Але Ярополк не хотів дозволити Юрію такого насильства. Він встиг якось умовити його³⁾, і Юрій, пробувши в Переяславі вісім днів, вийшов звідти, а Ярополк віддав Переяслав другому Мстиславичу Ізяславу. При тім згадують ся якісь умови й присяги між Юрієм і Ярополком, між Ярополком і Ізяславом, але нічого навіть правдоподібного про зміст їх я не вмю сказати.

Та й Ізяславу не довго прийшлося посидіти в Переяславі: і Ярополк ще тогож самого року силоміць („с нужею“) вивів його звідси, а на його місце посадив Вячеслава. Суздальська літопись каже, що Ярополк зробив се за порадою братії, з причини полоцьких подій; Ізяслав, переходячи в Переяслав, полишив у Полоцьку брата Святлополка, але Полочане вигнали його й посадили одного з внуків Всеслава — Василька; отже, мовляв, треба було присутности Ізяслава в Полоччині⁴⁾. Та така печаливість Ярополка за полоцьку волость Мстиславичів не дуже правдоподібна⁵⁾. Скорше, Вячеслав зажадав собі Переяслава, як старший, і то мабуть не сам, а намовлений меньшими братами, що все таки боялись бути виключеними; Київська літопись каже навіть, що Ізяслава „вигнав“ Вячеслав із Переяслава⁶⁾. Туров віддали Ізяславу, в придачу до Минська, що ще лишивсь у Ізяслава з Полоцьких волостей; крім того Ярополк поручив князям новгородському й смо-

¹⁾ Про се згадує Київська літопись вже по смерті Андрія (с. 335), тому каже тільки за обіцянки Юрія, але з'обов'язання, певно, було обосторонне.

²⁾ Іпат. с. 212, Лавр. 286, 1 Новг. 126.

³⁾ Никонівська (I. 157) каже, що Ярополк наслав на нього „силу многу“, але Київська і Суздальська літопися дають зрозуміти, що справа була поладжена переговорами.

⁴⁾ Лавр. с. 286.

⁵⁾ Я крім того маю те підозріння, що тут у Суздальській літописи щось пропущено. Київська зовсім мовчить про сей епізод і згадує тільки пізніше (с. 213). В Никонівській порожні фрази (I. 157).

⁶⁾ Іпат. с. 212.

лонському дати Ізяславу ще від себе подарунки, „дани Печерськые и отъ Смолыньска дань“, і на тім помирились.

Але Вячеслав, не з власної охоти, як я підозріваю, пішовши до Переяслава, не довго витримав тут — вже на другий рік надумав іти з Переяслава: пішов звідти, вернув ся знову, але потім таки кинув Переяслав і вернувся назад — до Турова. Тоді Юрій умовив Ярополка (десь весною 1134 р.) віддати йому Переяслав, а він знов мав віддати свої поводзькі волости Ізяславу. Віддав одначе Ізяславу тільки частину їх. Ізяслав стратив терпеливість від крутість своїх стрій, розсварив ся й постановив битись. Утворивсь союз — Мстиславичів — Всеволода новгородського й Ізяслава передовієм, та Ольговичів. Ольговичі ставили собі близькою метою відібрати Посемя, забране у них за Мстислава, Ізяслав — здобути собі Ростовсько-суздальську волость; на тім опирав ся їх союз. Війна вела ся на півночі й на полудні: Новгородці в інтересах Ізяслава двічі ходили на Суздальську волость, Ольговичі воювали з Ярополком і Юриєм на Подніпровю, з участю Половців, починивши великі спустошеня на лівобічнім побережю. Нарешті се закінчилось угодою — десь на початку 1135 р.¹⁾ Переяслав віддано найменшому Мономаховичу — Андрію; в його руках він тратив своє значінне кандидатури на київський стіл. Волинь (волость Андрія) передано Ізяславу, Юрій вернувся назад на своє Поволже. Ольговичі жадали привернення волостей (Посемя): „що наш батько держав за вашого батька, того й ми хочемо, а як не дасте, не жалуйте потім, що станеть ся²⁾“, але не дістали і зіставши ся без союзників, мусіли на разі замовчати.

Але спробувавши раз боротьби з Мономаховичами, Ольговичі слідом розпочали з Ярополком і його братами війну вже на власну руку. Літом 1135 р. вони, навівши Половців, попустошили Переяславщину. Ярополк прийшов її ратувати, але битва, зведена на Супої закінчила ся побідою Ольговичів: Ярополк поспішив ся, надіючися на свої сили, й розпочав битву, не стягнувши навіть всього війська, а дружина його, розбивши Половецький полк, приведений Ольговичами, загнала ся в погоню, полишивши своїх князів з малими силами і ті були розбиті дружиною Ольговичів. Наложив тут головою внук Мономаха Василько Леонович, син того

¹⁾ В сих роках — 1134—6 Київська і Суздальська літопись спішать ся о оден рік, натомісь 1 Новгородська має добрі дати, як видко з поданих у ній означень днів (під 1134 р.) і індиктів (під 1136). Смерть Ярополка Сузд. датує вже однаково з Новг., а Іпат. ще спішать ся.

²⁾ Іпат. с. 213.

грецького царевича-претендата, ожененого в Мономаховою донькою, багато київських бояр убито й в'язто в неволю: в руки Ольговичів впав „стят“ (корогва) Ярополка, і на сю корогву йшли дружини Мономаховичів і впадали в руки ворогів. Ярополк по сім нещастю мусів відступити в Київ. Чернігівське військо прийшло під Вишгород, але за Дніпро йти не відважилось і вернуло ся. Але зимою Ольговичі з Половцями перейшли Дніпро й почали спустошити околиці Києва, заходячи до Вишгорода і до Деревської землі. Ярополк, як оповідає прихильний йому літописець, стягнув був великі сили, але не схотів воюватись і зробив нарешті ту уступку, котрої добивались Ольговичі і про котру йшли переговори серед самої сієї війни: „віддав їм їх отчину, чого вони собі й жичили“, то значить — Посемє.¹⁾ Се сталося уже на початку 1136 р.²⁾ Літописець дуже похваляє Ярополка за сю неохоту до кровопролиття, але сам каже, що „благоумний“ Ярополк „хулу и укоръ“ прийняв від братії й від усіх — правдоподібно натякає на незадоволенне родини за сю податливість перед Ольговичами.

Та Ольговичі, заохочені успіхом, хотіли все нових здобутків, тим більше, що їм тим часом удалось було (правда — на короткий час) здобути ще й Новгород. Які конкретні задачі ставили вони собі на разі, не знати; дуже можливо, що се вони розпочинали заходи відібрати Київ, і на те була між ними умова. Як би там не було, тільки на початку 1138 р.³⁾ вони почали нову війну. Напали знову на Переяславщину разом з Половцями і почали спустошити. Андрій хотів тікати, але Ольговичі „облесливими словами заспокоїли його“⁴⁾ — правдоподібно, вони хотіли привести його до союзу або бодай до нейтральности. Прибули нові ватаги Половців, і Ольговичі з ними пішли на Київ, але довідавши ся, що Ярополк зібрав війська, вернули ся в Чернігів. Та на сей раз Мономаховичі, занепокоєні претенсіями й успіхами Ольговичів, солідарно й енергічно піддержали свого шефа. До Ярополка наспіли помочі від Юрія і Вячеслава, від Мстиславичів — Ізяслава й смоленського Ростислава, прийшла також поміч з Полоцька,

¹⁾ Літопись не називає його виразно, але що Посемє перейшло тепер до Ольговичів, видно з оповідання 1 Новг. під 1137 р., і се власне була та отчина Ольговичів, що належала „нашому батьку за вашого батька“. ²⁾ 12 січня.

³⁾ Вивожу з того, що під час сеї кампанії Ольговичі довідались про вигнання Святослава Всеволодича з Новгорода, що стало ся в квітні 1138 р.

⁴⁾ Лавр. 290.

з Галичини, з Угорщини і ватага Берендичів. З сею страшною силою Ярополк рушив на Чернігів. Всеволод хотів тікати, але чернігівська громада, як оповідає літописець, не пустила його й примусила покоритись Ярополку: — закричали (въспиша) до Всеволода: „ти надієш ся утечи до Половців, але як волость свою стратиш, то по що маєш вертати ся? (погроза, що громада виречеть ся його). Ліпше кинь свої амбіції й проси згоди! Ми знаємо милосерде Ярополка, що він не рад кровопролиттю, і для Бога прийме згоду, бо жалує Руської землі“.¹⁾ Всеволод послухав і дійсно послав до Ярополка „с молбою“. Ярополк прийняв перепросини. Коло Моравійська війшли ся сторони, й уложено згоду — на чім, не знаємо, правдоподібно — на *statu quo*. Літопис знову похваляє Ярополка, що він „благъ сый, милостивъ нравомъ, страхъ божий имѣя въ сердци, якоже и отецъ его имѣяше страхъ божий, и о всѣмъ расмотривъ, не восхотѣ створити кровопролиття“, та сі мусіровані компліменти знову дають догадувати ся, що сю миролюбність Ярополка в княжих і дружинних кругах знов не дуже хвалили. Але консеквентна повздержливість в відносинах Ярополка до Ольговичів робить правдоподібним, що він розумів всю небезпечність династичної боротьби та робив все можливе, аби не розбудити нової боротьби, подібної до війни Олега в Мономахом.

Сим і закінчила ся політична діяльність Ярополка: він умер слідом, 18 лютого 1139 р., здасть ся — не зробивши ніяких розпоряджень що до київського стола. Як ми вже бачили, Ярополк не додержав свого зобов'язання перед Мстиславом і батьком — передати свої волости Мстиславичам, бо уступив перед своїми молодшими братами. Але судячи по тому, що в останній війні Ярополка піддержали й Мономаховичі й Мстиславичі, острого напруження відносин в родині не було. Чи було отже що небудь постановлено в справі київського стола? Не знати, але можливо, що кандидатура Вячеслава на Київ була до певної міри прийнята вже при угоді 1136 р. Тільки відносини в середині Мономахової династії все таки не наладились вповні, і се дало можливість Ольговичам слідом зробити річ яких десять літ перед тим повсім неймовірну — здобути собі Київ.

Але вже й перед тим родина Мономаха понесла важкі страти завдяки своему розділу. Ольговичам вернули назад Посемє, се ми

¹⁾ Сі компліменти, розумієть ся, лишають ся на сумління київського літописця.

бачили. Крім того страчено Полоччину й Новгород. Коли Ізяслав пішов з Полоцька в Переяслав, полишивши там Св'ятополка, Полочане, як я вже згадував, скориставши з сеї нагоди, вигнали Св'ятополка, а на його місце посадили князем Василька, внука Всеслава. Правдоподібно, він вернувся із свого заслання; пізніше (1140) чуємо ще про двох полоцьких княжичів, що прибули з Царгорода¹⁾. Не знаємо, чи робив які заходи Ізяслав, щоб вернути собі Полоцьк, але вернути не вернув; йому ще лишилась якийсь час Минська волость, але потім Всеславичі й її вернули собі. Коли се сталося, не знати; по 1133 р. нечуємо нічого за Минську волость Ізяслава, а під 1152 р. згадується вона як волость Всеславичів. В кампанії 1138 р. бачили ми у Ярополка помічний полк з Полоцька: мабуть Всеславич піддобрювався, щоб його не чіпали. Але Мономаховичі мали й без нього досить клопоту. Подібним способом з їх рук трохи пізніше втікла й Туровська волость.

В Новгороді, як я згадував, вже перехід Всеволода в Переяслав викликав незадоволення. Коли Всеволод вернув ся, громада під впливом пригородів Пскова і Ладоги, чимсь, видно, незадоволених на Всеволода спеціально, вигнала була його, але партія йому прихильна взяла гору, і його вернули. Війна з Суздалем, в котру потім втягнув Всеволод Новгородців, помагаючи брату Ізяславу, викликала у них великі розрухи. Ярополк і Ольговичі пробували впливати на Новгородців, притягаючи кождий на свій бік, і тим загострювали партійну боротьбу; се було причиною, що Новгородці дуже захожувались коло того, аби помирити Мономаховичів з Ольговичами: в сій справі вислали вони на Україну свого посадника, потім єпископа. Нарешті партія противна Всеволоду взяла гору, його увязнили й вигнали, зробивши йому три закиди: не жалує смердів, хотів перейти в Переяслав, під час походу (очевидно — суздальського) перший покинув битву. На його місце противна партія посадила Св'ятослава Ольговича. Але боротьба партій ішла далі; на Св'ятослава був вчинений атентат. В кінці партизани Всеволода, що перебував тим часом у Вишгороді (Ярополк дав йому сю волость, як його вигнали з Новгорода), закликали його, але в Новгороді його посадити не могли; він сів у сусіднім Пскові, і з того в Новгороді почалась повна усобиця, яку перервала тільки смерть Всеволода. Нарешті

¹⁾ Іпат. с. 217.

Новгородці Святослава вигнали й узали князем у Юрія сина Ростислава.

Ся революція мала велике значінне в розвою новгородського устрою. Промовчана князями, занятими тоді иньшою боротьбою, вона стала прецедентом для Новгородців: вони від тепер свобідно перекидають князями, а заравом власть сих князів стає дуже незначною, обмежена кількома функціями; посадник — колись княжий урядник, останніми часами вже виборний, стає тепер властивим правителем Новгородської республіки, а всі важніші компетенції переходять в руки віча. Не тільки Мономаховичі, а й взагалі Ярославичі від тепер, можна сказати, тратять Новгородську волость, і вона займає зовсім окреме, виїмкове місце в політичній системі Руської держави.

Коли стала відома смерть Ярополка, в Київі не було нікого з князів. Першим наспів — на четвертий день по смерті Ярополка, безпосередно молодший брат, звістний уже нам з зводі невдарности Вячеслав. 22 лютого він уже увійшов у Київ¹⁾, і Кияне з митрополитом зустріли його з честію та „посадили його на столі прадіда його Ярослава“. Сей дуже скорий приїзд піддає здогад, що Вячеслав сидів десь по близу коло Київа й чекав київського стола, може в котрімсь з київських городів (бо з Турова ніяк не міг би так скоро поспіти), а що прибув у Київ з голими руками, значить — не надїяв ся перешкод, то з сього б виникало, що числив вперед на згоду князів. Дійсно — ні Ізяслав, ні Юрій не обзивають ся з претензіями на київській стіл, отже досить можливо, що Вячеслав був признаний вже кандидат, як то я вже вище кавав. Тільки як Мономаховичі справді вперед згодили ся на його кандидатуру, то се була велика помилка з їх сторони, бо сам собі полишений Вячеслав ніяк не міг удержатись на київській столі. А дійсно иньші претенденти з родини Мономаха — Ізяслав і Юрій (Ізяслав як старший Мстиславич, Юрій — як старший по Вячеславу Мономавич), не погодивши ся про київський стіл між собою, вповні полишили Вячеслава його власним силам.

¹⁾ Ми маємо дві дати приходу Вячеслава: 22 (Лавр. й ин.) і 24 (Іпат.) лютого. З них може бути принята тільки дата Лавр. л., бо се було, по Київській літоп., „у срѣду мясопустную“, а 1139 р. середа перед мясопустною неділею була 22; се одинока можлива комбінація.

З цього скористали Ольговичі. Всеволод, довідавши ся про прихід Вячеслава й його неприготованність, на борві, з незначною дружиною, перейшов Дніпро й увійшов у Вишгород. Се цікаво: Вишгород мав кріпкий замок, і коли Всеволод туди увійшов без перешкоди, то очевидно, що Вишгородці добровільно перейшли до Всеволода. Суздальська літопись каже, що Вишгородці взяли навіть участь в поході Всеволода на Київ. Се міг бути приготований наперед союз, так само і певне сторонництво Всеволода в самім Київі. 4 марта Всеволод приступив до Київа і зажадав від Вячеслава, аби лишив йому Київ. Для більшого вражіння взяв ся він палити передмістя — „почав палити двори, що стояли перед містом в Коширівім кінці“. „Кияном і митрополиту се було не мило“¹⁾, каже літописна записка, але піддержати Вячеслава Кияне теж не мали охоти, а сей гіркий князь, не маючи ані сили ані енергії для боротьби, тільки протестував: покликував ся на те, що зайняв Київ по праву, а Всеволоду, жовляв, Київ не отчина²⁾: батько його не був київським князем. Всеволод дійсно не мав ніяких прав на Київ, але він правами ніколи не журив ся, а тепер, маючи силу в руках — тим менше. Тимчасом митрополит заходив ся посередничити. Вячеслав вкінці заявив, що вертає назад у Туров. Всеволод відступив у Вишгород, давши Вячеславу свободний вихід, а другого дня (5 марта) увійшов у Київ „с честию и славою великою“, правдоподібно — зрбленою йому його партизанами³⁾.

Упустивши так несподівано Київ, Мономаховичі аж тепер заворушились. Вони не прийняли візвання Всеволода до порозуміння, пробували порозуміти ся між собою, щоб спільними силами вигнати Всеволода з Київа. Юрий приїздив у сій справі в Новгород і до Ростислава смоленського — видко, шукав порозуміння з Мстиславичами. Але до порозуміння не прийшло: питання про київський стіл розділило Мстиславичів і Мономаховичів (спеціально — Ізяслава і Юрія) так глибоко, що вже ніколи вони не могли зійти ся в спільній акції. Всеволоду вістав ся Київ без клопоту.

Але він з свого боку дуже бажав собі порозуміння з Моно-

¹⁾ Софійський временникъ, вид. Стрѣва I с. 190, се місце поплутане, але се може тільки свідчити за автентичністю записки, що суди заблудвала.

²⁾ Воскр. I с. 32; ся звістка мусить бути автентична, як і иньші доповнення сеї компіляції в сій частині.

³⁾ Пат. с. 217, Лавр. с. 291, Воскр. I с. 32.

маховичами. Його становище не було веселе — з огляду на своїх ближніх свояків, з чернігівської династії. Розпочинаючи боротьбу за Київ, Всеволод притягнув до себе своїх свояків різними обіцянками. Воно інакше й не могло бути, бо Всеволод був узурпатором і в Чернігові, тож свою братню, особливо Давидовичів, котрим перебив Чернігів, міг тільки дуже привабливими перспективами заохотити, аби помагали йому здобути Київ. Він пообіцяв Чернігів Давидовичу Володимирі, що мав на Чернігів більше права, ніж Всеволод, але пообіцяв той самий Чернігів і своєму рідному (безпосередно молодшому) брату Ігореві. Свої чернігівські волости обіцяв він передати иньшій братії, а меньшому брату Святославу обіцяв здобути Переяслав. Словнити сі всі обіцянки він не мав тепер найменьшої охоти, ба й спромоги. Перспектива — віддати все й самому вістати ся з самим Київом, у вічнім страху від Мономаховичів, на ласці у своїй братії, не тішила його ні трохи.

Він уже встиг посваритись і пересварити братів, обіцявши Чернігів двом і віддавши його Володимирі. Але стати незалежним від братів міг він, тільки помиривши ся з Мономаховичами. Він се й пропонував їм, особливо Ізяславу, та вони хотіли ще бити ся з ним. Тоді він, щоб їх пострахати і зробити бодай щось про око для своїх братів, порозсилав своїх братів з військами разом на Переяслав — на Андрія Мономаховича, на Туров — на Вячеслава, на Волинь на Ізяслава, напустив на нього також Володимирка галицького, закликав Половців і Поляків, і пустив поголоску, що хоче забрати всі волости: відбере у Ізяслава Волинь, у Ростислава Смоленськ.¹⁾ Плян, розуміть ся, був за широкий, і Всеволод, як би брав ся до нього, то брав ся б інакше. З тих походів нічого не вийшло, але Всеволод, наробивши ровголосу, осягнув своє: він мав тепер чим виправдати ся перед братом Святославом — що дійсно хотів здобути йому Переяслав, а з Андрієм переяславським тим часом встиг прийти до союзу, помирив ся, заімпоновавши йому великодушністю, що не скористав з пополоху, як загорів ся Переяслав підчас того походу і переговорів. Але що найголовніше — йому удало ся порозумітись з Вячеславом і Мстиславичом Ізяславом. Вони самі звернули ся до нього, з чим — літопись не каже, каже тільки, що Всеволод з початку не хотів „вчинити їх волі“, але потім роздумав ся, „що йому без них не можна обійтись“, і згодив ся. Думаю одначе,

¹⁾ Літописи беруть сей плян серіозно (Іпат. с. 218, Лавр. с. 290), але се неможливо, занадто він скидає на оперетку.

що Всеволод тільки удавав сї тяжкі вагання, бо даючи свою згоду на ті пропозиції, не мав особливого заміру додержувати свого слова. Зміст же сеї угоди можна відгадати зовсім на певно — се була обіцянка Київа.

Ізяслав, очевидно, пішов на компроміс із старшим Мономаховичом Вячеславом і умовив ся з ним взяти Київ на спілку (як се потім і стало ся вкінці). Ся умова між ними стала ся, десь видно, зараз по вигнанню Вячеслава з Київа. Тепер вони мусіли зажадати від Всеволода, що він їм передасть Київ після себе, і Всеволод по тих своїх ніби тяжких ваганнях вкінці згодив ся. Так виходить з усього. Тим тільки можна пояснити тісну солідарність, яку ми від тепер бачимо між Ізяславом, Вячеславом і Всеволодом, за цілий час його князювання. Ізяслав не тільки тримає з ним, але чинить його волю там, де заходили й його власні інтереси: нпр. коли Новгородці хотіли взяти князем меньшого Мстиславича Святюполка, а Всеволод не захотів сього і дав Мстиславичам відступного — Бересть, аби не брали Новгорода, то Ізяслав згодив ся, хоч против волі, бо хотів Новгорода, для брата і потім доперва через сестру — жінку Всеволода, „випросив“ у нього Новгород¹⁾. Очевидно, щось спеціальне звязувало Ізяслава з Всеволодом, а тим могла бути тільки справа київського стола. В звязку з умовою про Київ стояли, правдоподібно, і пізнійші переходи Вячеслава та Ізяслава на переяславський стіл.

Уложивши союз із Мстиславичами, Всеволод розв'язав собі руки в відносинах до братів. Він рішучо не дав їм своїх чернігівських волостей (головно тут брати ждали від Всеволода Вятицької землі²⁾). Не додержав і інших обіцянок. Коли умер Андрій в Переяславі, обіцяним колись Святославу, Всеволод перевів у Переяслав Вячеслава, мотивуючи се тим, що Туров належить до Київа³⁾, а в дійсности даючи Вячеславу Переяслав, мабуть, як переходову волость до київського стола; в Турові посадив він свого сина Святослава. А як Вячеславу сприкрило ся в Переяславі, з огляду на претензії Святослава Ольговича, що пробував його навіть силою вибити з Переяслава, і захотіло ся назад у Туров, Всеволод перевів у Переяслав Ізяслава, а свого сина Святослава посадив на Волини.

Таке поступованне Всеволода злучило і Ольговичів і Давидовичів против нього, хоч як він зручно розлучав їх. Ольговичі

¹⁾ Іпат. с. 220—1. ²⁾ Іпат. 222.

³⁾ „Сїдѣши во Києвской волости, а мнѣ достойтъ“ — Іпат. I. с.

були дуже роздражені: „дає волости синові, а братів не наділив нічим“. Коли Всеволод спросив свою братию до себе на з'їзд до Київa, надіючи ся заспокоїти їх гнів, вони з'їхавши ся під Київом, натомість уложили між собою союз против Всеволода і на тім цілували хрест, аби спільно доходити своїх претензій, а не задоволяти ся якимись дрібницями, і не поїхавши до Київa до Всеволода, поїхали геть. Спільними силами попробували вони відібрати Переяслав у Вячеслава, але Ізяслав оборонив стрія та ще з братом своїм попустили волости тої чернігівської фронди. Се проходило їх завзяте, і скінчило ся на тім, що Всеволод знову відлучив сепаратною умовою Давидовичів від Ольговичів та заткнув їм роти незначними подачками — по два городі на кожного. Веї їх нарікання на союз Всеволода з Мстиславичами, що він „обсадив ся ними, на безголові і на „безъмѣстьє“ нам і собі“ та заходи — розладити сей союз, були даремні.

З другого боку Всеволод, маючи за собою Мстиславичів, не дарував Юрию. У нього були в Юриєм рахунки за Новгород, бо там противна Ольговичам партія була вивела на стіл Ростислава Юриєвича, і Всеволод дозволив собі докучити Юрию чим міг: забрав Остерський городок, що належав до Юрия, ще якісь його городи, і що лиш міг із його майна — коні, худобу, вівці і т. и.¹⁾

Отсе сильне й авторитетне становище, яке зайняв Всеволод, завдяки союзу з Мстиславичами забезпечивши собі свої володіння й приборкавши свою братию, — показало ся в повній силі під час війни з Володимирьом галицьким. Сей князь помагав Всеволоду на Ізяслава, як той сидів на Волини, але як Всеволод посадив на Волини свого сина, Володимирько, тримаючись традиційної галицької політики, зараз переіменив свої відносини: „розсварились і почали собі шукати причини“.²⁾ Всеволод ходив на нього походом (в 1144 р.), аби примусити до покорности („нудяще его приѣхати къ Всеволоду поклонити ся“), і примусив дійсно, але відносини не поправились, і перед смертю Всеволод вибрав ся знову в похід, бо Володимирько забрав київське місто Прилуки, на Побожу (справа одначе й сей раз скінчилась на невдалій облозі Звенигорода).³⁾ Ширше про сі походи я буду говорити на иньшій місці⁴⁾, а тут згадую про похід 1144 р. як ілюстрацію тодішніх впливів Всеволода на Русі: він потрапив тоді дивигнути на Володимирька трохи не „всіх руських князів“, як каже літопись⁵⁾ — тут були й Мсти-

¹⁾ Іпат. с. 221. ²⁾ Іпат. с. 225. ³⁾ Іпат. 229, Лавр. с. 296—7.

⁴⁾ В гл. VII. ⁵⁾ Лавр. с. 295.

славичі, й Вячеслав, і Ольговичі з Давидовичами, і Всеволодко-вичі (князі городенські) й в. кн. польський Володислав Герман. Дванадцять літ тільки минуло від смерти Мстислава, і як пере-мились ролі! Бідний Олег Гориславич пімстив ся над Мономахо-вичами бодай руками свого сина! Неввичайно ґручна і перфідна політика Всеволода, його вічна система — розділяти й пересварювати (*divide et impera!*) вповні осягнула свою мету, хоч результати її були дуже нетрівкі, а в загальній еволюції руського державного життя його діяльність мала дуже шкідний, руйнний вплив. Та все таки годі не сказати про нього, що він був „смыслѣнъ“!)

Приборкавши братів за допомогою Мстиславичів, Всеволод скоро з ними помирился. Київа він не мав наміру віддати Ізяславу з Вячеславом, хоч і обіцяв. Він хотів його задержати в своїм роді, повторити Мономахову пробу. Але віддати сину не було що й думати, се було безнадійно! Тож Всеволод обіцяє Київ брату Ігорю, поки що в секреті; се було десь ще перед походом 1144 р., бо тоді вже Ігор захожував ся коло того, щоб придбати собі союзників на будуще і тому радив не дуже тиснути Володи-мирка, коли вірити літописи.²⁾ На другий рік Всеволод постановив відкрити свої карти: він закликав братів і двох иньших претендентів на Київ — Володимира Давидовича й Ізяслава Мстисла-вича і заявив перед ними, що подібно як Мономах по собі пере-давав київський стіл своїй родині — Мстиславу, а потім Яро-полку, так і він постановив передати Київ по собі своєму брату Ігорю. По сій заяві він казав князям присягнути, що вони приймають його волю й не будуть від Ігоря вимагати нічого сядю.

Ся заява заскочила так несподівано князів, що ті присягнули справді. Ізяслав, „много замышлявѣ“, як каже літопись³⁾, заплатив Всеволоду його монетою: присягнув без найменшої охоти додер-жати присяги. Тому він, мабуть, і повздержав ся від усяких на-рікань і протестів — аби не звертати на себе уваги. Навіть коли в останніх походах Всеволода — в Польщу і в Галичину він після сього не взяв участі, то те зробив мабуть не з абстиненції, а борше тому, що сї походи не годили ся з династичними звяз-ками його й його родини.

Діло в тім, що Всеволод Ольгович посвоячив ся був з в. кн. польським Володиславом II, видавши свою доньку Звениславу за його сина Болеслава Високого⁴⁾ і від того часу помагав Володи-

1) Лавр. с. 290. 2) Лавр. с. 226. 3) Іпат. с. 227.

4) Стало ся се 1142 р. — Іпат. с. 224.

славу в його боротьбі з меншими братами Болеславом (Кучерявим) і Мешком (Старим) — послав свої полки йому в поміч „на братью его меньшую“¹⁾; з свого боку Володислав помагав у походах Всеволода на Ізяслава і на Володимирка (в 1144 р.); коли його слідом вигнано з Польщі (1146), його син перебував на дворі Всеволода, і лише смерть очевидно не дала Всеволоду часу уступити ся за своїм сватом. Протинно, Мстиславичі були посвоячені з Болеславом Кучерявим, що держав доньку Всеволода Мстиславича Верхуславу; тому під час походу 1145 р. в Польщу Ізяслав вимовив ся хоробою „разболѣ ся“, й не пішов.²⁾ Подібна комбінація вийшла, здасть ся, і в другим походом на Володимирка: угорський король Гейза помагав Володимирку в його війнах із Всеволодом; тим часом десь 1145—6 р. оженив ся він із сестрою Ізяслава Евфровиною; тому Всеволод навіть і не кликав Ізяслава у сей похід³⁾.

Покладаючи ся на свої дипломатичні штуки, не дбаючи про приятелів, Всеволод не дбав і про те, на що велику увагу евертав Мономах — симпатії громади. Я говорю тут про Київ, коло котрого головню оберталась політика Всеволода. Ми знаємо, що він за життя Ярополка немилосердно нищив київські околиці, хоч

¹⁾ Такі походи 1142 і 1145 рр. За сей другий похід Ольговичі дістали в дарунку м. Вязну на Бугу; її взяв собі Ігорь — Іпат. с. 227.

²⁾ Звістка про шлюб Верхуслави в Іпат, під 1137 р.; тут Іпатська спішіть ся (порівняти дати вигнання Всеволода з Новгородом), але чи рік сеї записки треба також зредукувати відповідно до того — се питання. Але окрім того ще під 1141 р. є записка: „приведена бысть дщи Всеволожа в Ляхы“. Що за Всеволодівна? Із звістки Ортіба звіфальтенського знаємо, що жінка Болеслава Кучерявого, Русинка, при кінці 1140 чи на початку 1141 р. була вже в Польщі (Monum. Pol. hist. II. 4, про дату див. у Бальцера с. 159). Але й се не рішає справи, бо записку Київ. л. можна датувати мартом 1141 р. Можливо, що тут маємо дублет звістки про шлюб Звенислави (тоді вибрати між 1141 і 1142 р. досить трудно), або що під 1137 р. маємо тільки шлюбну умову, а під 1141 р. — від'їзд до Польщі Верхуслави. За першою гадкою, котру приймають Ляниченко (с. 60) і Бальцер (с. 160), промовляти може те, що Всеволода названо тут без ближого пояснення, і се б борше могло вказувати на київського князя. Зауважу по дорові, що зредуквати 1141 р. Іпат. л. на 1140, як робить Ляниченко (с. 60), нема причини. Що до осіб чоловіків тих двох Всеволодівен рішають згадки Київ. л.: Мономаховичі звуть зятем Болеслава Кучерявого (с. 271), а Болеслав Високий, згаданий на с. 228 і правдоподібно с. 229 (хибно Володислава — замість Болеслава) був зятем Всеволода Ольговича.

³⁾ Київ. л. вправді каже, що Ізяслав ходив 1146 р. на Володимирка (с. 228), але борше треба прийняти категоричну звістку Суздальської:

заразом, здасть ся, й зберав собі партію в Київщині. Ставши київським князем, він обудив велике незадоволення здирством і неправдами своїх тивунів, навіть у прихильнім йому Вишгороді: „Ратша знищив нам Київ, а Тудор Вишгород“, скаржили ся по його смерті Кияне Святославу Ольговичу¹⁾. Київська дружина мала причини бути незадоволеною перевагою чернігівських бояр і пізнійше перейшла на сторону Ізяслава²⁾. З митрополитом Михаїлом тей вийшли якісь непорозуміння, так що він поїхав з Києва до Паргорода і, здасть ся, не вернув ся³⁾. Треба одначе сказати, що Всеволод був на зверх дуже побожний: він поставив славний в історії нашої штуки монастир св. Кирила під Київом, церкву св. Юрія в Каневі; є пізнійша звітка, що перед смертю він сам постриг ся, з іменем Кирила⁴⁾. Його конфлікт з митрополитом треба отже толкувати спеціальними причинами.

Ще на одну сторону треба вказати, що мала завсіди великий вплив на симпатії Киян — відносини Всеволода до Половців. Ми бачили, як за зле брали Всеволодовому батьку Олегу його союз із ними. Всеволод від початку своєї історичної діяльності, то значить від війни з стрієм Ярославом, все уживав Половців, „наводив“ їх на руські землі. За Ярополка двічі пустошив

„нарече оба Ізяслава оставити дома“. Про шлюб Гейзи — див. Іпат. с. 268, Магіс Chron. гл. 71, Туроц гл. 66. Про час його — Гротъ Ізъ історіи Угрії и славянства с. 94 і далі; близшу дату можна викомбінувати з того, що ще в 1144 р. Ізяслав беть ся з угорським військом, в Галичині, а вже 1147 р. у Гейзи був сип. Імя Гейзової жінки — Евфровина приходить в актах — нпр. Fejér Codex Agradianus II. 230; звітки про неї зібрані ще у Катони III с. 560—1.

¹⁾ Іпат. с. 229.

²⁾ Цікава подробиця в оповіданню про весіле у Ізяслава в 1144 р.: літопись каже, що до нього (в Переяслав) приїздив Всеволод „з усіма боярами і з Киянами“ (Лавр. 295). Отже Всеволодових бояр уважали не Киянами, а приходнями? чи треба тут розуміти київських бояр земських? Звітка ся в кожнім разі інтерна вказівкою, що Ізяслав від давна мав зносини з Киянами: тих Киян ледви аби Всеволод привів на весіле з власної ініціативи.

³⁾ Лавр. с. 296. Противне пробував недавро довести неб. Лебдинцев у статі Къ вопросу о кiev. митрополитѣ Михаїлѣ — Чтенія кiev. істор. тов. т. X.

⁴⁾ Іпат. с. 227, 457; в копії помянника, приготованого для видання в Чтеніях київського історичного товариства, але не виданого до тепер, читасть ся: „великаго князя Всеволода кievскаго, въ иноцѣхъ Кирилла; великаго князя Георгія, убіеннаго въ Кіевѣ“. Ближих відомосей про сей помянник не міг я досі добути.

він з Половцями околиці Київа. При переході Всеволода в Київ Половці, спустошили були Посеме¹⁾, і Всеволод ходив на них походом, але се не перемінило його відносин: він „наводив“ їх і далі на своїх ворогів нпр. на Туровську волость, на Галичину. Се мусіло мати свій вплив, мусіло причиняти ти ся до непопулярності у Киян Всеволода і класичної непопулярності „Ольговичів“ взагалі.

Всеволод, вернувши ся з походу на Галичину, розхорував ся і виїхав з Київа під Вишгород; тут, на Дніпровім острові у нього, правдоподібно, був підміський двір, як то часто бувало у київських князів. Чуючи свій кінець, він покликав до себе братів і визначніших Киян і поручив їм на своє місце князем брата Ігоря: „я хорий дуже, от вам мій брат Ігор, візьміть його“, як переказує сю рекомендацію київська літопись. Київські нотаблі заявили згоду. Ігор поїхав з ними до Київа, скликав віче — „всіх Киян“ на княжий двір під Угорським, і тут Ігоря оголошено князем та зложено присягу. Літопись додає, що Кияне в тім поступали нещиро, але се, правдоподібно, тільки ретроспективне і хибне пояснення, і такої „лести“ не можна припускати у них тоді²⁾. Другого дня, вернувши ся до Вишгорода, Ігор прийняв присягу від Вишгородців осібно — може покладаючи особливу вагу на сей прихильний пригород. Покінчивши з громадою, Всеволод хотів забезпечити Ігоря й від претендентів і ще послав до Ізяслава і Давидовичів, пригадуючи їм присягу; ті відповіли, що тримають ся присяги. Всеволод сеї відповіді вже не почув — він вмер тимчасом, 1 серпня 1146 р.³⁾

Поховавши Всеволода, Ігор тогож дня поїхав у Київ — вокняжити ся, разом із Святославом, що був його alter ego під

¹⁾ Се каже Никонівська компіляція (I с. 161 і 163): се правдоподібно, бо Половці користали з смерти кожного київського князя, щоб напасті на Русь.

²⁾ Аналізу літописних звісток див. в моїй Історії Київщини с. 166 і далі. В оповіданню про боротьбу Ізяслава з Ольговичами ми маємо компіляцію з двох версій — прихильної Ізяславу й прихильної Ольговичам (про сю контамінацію див. у Бестужева-Рюміна О составъ рус. лѣтоп. с. 80 і далі). Ся нпр. увага про „лесть“ Киян належить, очевидно, партизану Ольговичів.

³⁾ Тут є знову різниця в дні: в Іпат. 1 серпня, в Лавр. 30 липня (в кодексах Кенігсб. і Академ. 1 липня, але се, очевидно, хіба поправка — поправлено день, а місяць лишив ся). Певну дату дає пізніше оповідання Київ. л., с. 457.

час недовгого його князювання (Ігор був хорий на ноги, й потрібував помочи). Киян скликано на „Ярославів двір“ — головний княжий двір, „на горі“, і тут знову присягнули вони Ігореві без всяких інцидентів. Але слідом сталось на Подолі вже неурядове віче, де почали люде пригадувати всякі прикрости за Всеволодового пановання (княжий Ярославів двір очевидно не дуже надававсь для таких дебат) і постановили зажадати від нового князя гарантії на далі. Покликали Святослава Ольговича, перед ним почали скаржити ся на Всеволодових тивунів, зажадали, аби на далі не було таких непорядків і здирств, аби судові кошти і карі були докладно управильнені і князі аби самі пильнували суду: „Ратша нам знищив Київ, а Тудор Вишгород, а ти княже Святославе цілуй нам Хрест за свого брата і за себе: коли нам буде яка кривда, то судить нас ви самі“. Святослав прирік, що кривд більше не буде, а провинників-тивунів віддав він на волю громади. На тім він присягнув, і Кияне позсідавши з коней, на котрих сю нараду з князем відбували, також присягли ще раз на вірність Ігорю¹⁾. Потім „ліпші“ (визначнійші) Кияне з Святославом поїхали до Ігоря, і там повторено тіж обіцянки й обсто-

¹⁾ Незвичайно інтересний діалог Киян з Святославом в Київський літопис переданий дуже коротко і не зовсім ясно, — ширше і з всякими признаками певности в Воскресен. І с. 35. Кияне по своїй сварці на тивунів жадають від Ігоря: аще кому насъ будетъ обида, то ты правы“ (Воскр.: аще кому до насъ дѣло какоє да сами насъ судите) — тут, очевидно жадаєть ся від князів, властиво від Ігоря — аби вони судили особисто. Се жаданнє громади поясняють слова Святослава Ігорю в Воскр.: „азъ, брате, цѣловалъ крестъ на томъ Кіяномъ, яко быти тебѣ княземъ во правду, а людежъ, кому до кого обида будетъ, ино ти ихъ судити во правду самому, или мнѣ, а тиуномъ ихъ не судити, ни продавати (накладати грошеві карі); а что были тивуни брата нашего Ратша и Тудоръ, а тѣмъ не быти, а коимъ будетъ быти, ино имъ имати съ суда урокомъ, а въ свою волю имъ людей не продавати“. Отже, тивуни мали би побирати тільки кошти і карі при княжим суді відповідно до такси, а самі не судити.

Святославъ заповів Киянам, що кривд не буде, і додає: „я се вамъ (вар.: вы) и тивунъ, а по вашей воли“ (Київ.; в Воскр.: „а тивуны вамъ по вашей воли“): я думаю, що тут треба виходити з Київ. л. як *lectio difficilior*, і по довгих роздумуваннях над сим текстом, міркую, що тут віддавали ся, провинники — тивуни народу на кару, і нарід потім дійсно напав на дім Ратші; Ігор послав утихомирювати розрух мабуть тому лише, що він за далеко вже пішов. Татіщев (II с. 282) розумів се так, що князь передавав вибір тивунів громаді. Я давнійше в своїй Історії Київщини (с. 167) висловив думку, що Святослав обіцяв особисто судити апеліяці на тивунів.

ронню присягу: Ігор присяг Киянам на те, що обіцяв в його імені брат, і на тім єї переговори скінчили ся. Тоді нарід кинув ся грабувати того ненавистного тивуна Ратшу, за ним мечників — судових агентів, так що Сьвятослав ледви утихомирив сей рух.

Ся умова київської громади з князем (перша переказана нам літописею, і заравом остання, переказана хоч трохи докладнійше), не вважаючи на щиру, здасть ся, волю обох сторін, не наладила відносин громади до Ігоря. Одна з верзій каже, що Ігор не додержав своїх обіцянок народу²⁾. Се можливо. Але й незалежно від того стара антипатія до Ольговичів могла поволі брати гору над пасивністю, яку київська громада показувала в останніх перемінах князів, особливо тепер коли під рукою, в Переяславі був князь з улюбленої родини Мстислава. Певний вплив міг мати й сам Ізяслав Мстиславич, що, правдоподібно, від давна мав зносни з Киянами³⁾ і тепер не залишав своїх давніх плянів на Київ: коли Ігор, сповіщаючи про смерть Всеволода, запитав його — чи він тримаєть ся зложеної присяги, Ізяслав затримав сього посла і не дав відповіді. Сяк чи так, за кілька день настрої більшости Киян став рішучо неприхильним до Ігоря: „Кияне знеохотили ся до Ігоря й послали до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до Ігоря й послади до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до нас, хочемо тебе“⁴⁾. Се могло мати місце десь не пізнійше як на десятий день Ігоревого князювання.

Ізяслав, очевидно, з напруженою увагою слїдив за подіями і на сей заклик поспішив ся з військом на Київ. Він перейшов Дніпро під Зарубом і сюдою подав ся на Київ, правдоподібно — рахуючи на прихильність київської людности. Дійсно, вже на березі Дніпра наспіли відпоручники Порося й „Чорних Клобуків“ — турецьких кольонистів київської границі, заявляючи, що признають його князем: „ти наш князь, а Ольговичів не хочемо! іди скоро, а ми з тобою“. Слїдом наспіли й їх полки. За ними наспіли гінці з Білгорода й Василева, далі й від самих Киян, що признавали теж Ігоря своїм князем та обіцяли де небудь придучити ся до нього: „ти наш князь, не хочемо бути якимсь дідичним володіннем Ольговичів⁵⁾; як побачимо твою корогву, то й ми

1) Тому я й спинив ся коло неї ширше.

2) „И не поча по тому чинити, якоже людїє хотяху“ — Воскр. I с. 35.

3) Натяк на се ми бачили вище — с. 144. 4) Іпат. 230.

5) Ольговичевъ (вар.: а у Волговичъ) не хочеть быти акы в задиччи.

зараз до тебе“. Ізяслав перед ними і перед усім військом мотивував своє поступованнє тим, що Всеволоду попустив як старшому шваґру, а з молодшими Ольговичами буде до загину бити ся за київський стіл: „або голову положу перед вами, або здобуду стіл діда й батька свого“.

Тим часом Ігор, помічаючи недобре, старав ся задержати по своїй стороні бодай Давидовичів і дав їм волости, яких вони собі зажадали тепер. користаючи з обставин — взагалі граючи в сій цілій історії сильно нужденну ролю, — та пильнував прихилити до себе видійших київських бояр: покликав до себе Уліба й Івана Войтишича й сказав їм: „чим булисьте за мого брата, будете і в мене“, а Улібови сказав: ти держи тисячу (будь тисяцьким), як держав за мого брата“. Але се було вже за півно: бояре, розуміючи ситуацію, вже навязали зносини з Ізяславом і разом з иньшими Киянами накликали його, аби скорше приходив, поки не прийшли Давидовичі. Вони обіцяли, що з своїми полками полишать Ігоря, а заравом, як каже ворожий їм літописець, убезпечали своїми обіцянками Ігоря. 13 серпня Ізяслав приступив до Київа, скорше ніж до Ігоря наспіли Давидовичі. Ігор стрів його разом з полками брата Святослава і другого Святослава, сина Всеволода Ольговича. Київські полки в великім числі стали осторонь, і коли Ізяслав зблизив ся, перейшли до нього. Ігор одначе, не злякавши ся тим, пішов на Ізяслава з своєю дружиною, але місце було так нещасливо вибране, що його військо заплутало ся між болотами й від першого натуску Ізяслава всі розтікли ся.

Ізяслав з великим тріумфом в'їхав у Київ. Ігоря знайшли чотири дні пізнійше — він загруз в болоті, тікаючи; його заковали й післали в Переяслав, де всадили в монастирський „поруб“. Бояр і дружину Всеволода й Ігоря Кияне пограбили разом з Ізяславом, позабравши всяке майно, навіть сховане в монастирях; взагалі бояр і дружини Ольговичів вони не жалували, Святослав Ольгович встиг утікти за Дніпро¹⁾.

Сим розпочав ся найбільш бурхливий й найбільш докладно описаний в наших джерелах і тим інтересний період нашої давньої історії²⁾.

¹⁾ Іпат. 229—33.

²⁾ Історія тих несповна шіснадцяти літ (серпень 1146 — март 1162 р.) становить як раз половину Київської літописи, що обіймає 90 літ (127 сторін з 259 сторін, що займає вона ціла в виданню 1871 р.), а ще Київська літопись найбільш докладна з циклу наших давніх літописей.

Вище я казав, що ми з усею певністю можемо припустити істнованне за життя Всеволода умови Ізяслава з Вячеславом — взяти собі по смерті Всеволода київське князівство на спілку. Пізнійше Вячеслав згадував, ніби Ізяслав, ідучи на Ігоря, „ідучи бити ся“, заявляв, що Київ здобуває не для себе, а для Вячеслава¹⁾, й Ізяслав кавав ся перед Вячеславом, що він, перемігши Ігоря, „не положив чести“ на нім²⁾. В оповіданню літописи про похід Ігоря, де наводить ся й промова Ізяслава до війська, нічого не згадується за Вячеслава, але Ізяслав, коли не публично, то міг иньшими способами дати знати Вячеславу чи його сторонникам, що він робить в інтересах Вячеслава; тим можна б пояснити, що Вячеслав, довідавши ся про побіду Ізяслава, „от радости, як каже Суздальська літопись, забув і за Ізяслава“, зараз почав розпоряджати ся спадщиною по Всеволоду: забрав собі назад городи, взяті у нього Всеволодом, а на Волини, де сидів Всеволодович Святослав, посадив свого братанича — Володимира Андрієвича³⁾. Але Ізяслав, здобувши Київ народнім вибором і своїм оружєм, не мав уже охоти ділитись ним із старим невдарою, добрим хіба до чарки⁴⁾. Коли він довідав ся, що Вячеслав став розпоряджати ся волостями Всеволода, то так розсердив ся, що арештував головних дорадників Вячеслава, забрав у нього Турово-пинську волость і посадив там Ярослава, другого свого сина⁵⁾, а Вячеславу дав тільки Погорону. Але давши волю своєму роздражненню і скинувши з своєї тріумфальної колісничі невдари Вячеслава, Ізяслав зробив тим велику тактичну помилку, як прийшлося йому невдовзі переконати ся.

¹⁾ Іпат. с. 297. ²⁾ іб. 289. ³⁾ Лавр. с. 298.

⁴⁾ Вячеслав, як він каже, був уже бородатим, коли Юрий родивсь, а Юрий 1149 р. мав уже кількох дорослих синів (Іпат. 268), мусів отже мати більше як сорок літ, а мав мабуть і цілих пятьдесят, коли його молодший по всякій імовірности брат Андрій родив ся 1102 р. (Іпат. с. 182 і близше Твер. с. 138), і дійсно вже в 1119 р. Мономах посилав його на дуже небезпечну посаду — у Володимир (Іпат. 205). Старший Мономахович Мстислав родивсь 1076 р. (Лавр. с. 238), по нім був ще Ярополк, Вячеслав значить не міг скорше родити ся як 1079—1080 р., але не дуже й пізнійше. 1146 р. Вячеслав мусів мати вже 60 літ. Що був з нього не дурень випасти, показує сама його смерть: з вечера перед смертю він „був веселий“ з дружиною і в тім похміллі віддав Богу духа (Іпат. 325).

⁵⁾ Старшого свого сина Мстислава Ізяслав посадив у Переяславі, а Волинь тим часом віддав молодшому брату Святослолку.

Давидовичі перейшли на сторону Ізяслава — за ціну новгородської (сіверської) волости Свѣтослава: хотіли її собі дістати від Ізяслава. При тій же Ігор був евентуальним кандидатом на Чернігів, де сидів тим часом Володимир Давидович і для них чистим інтересом було, аби Ізяслав як довше тримав його в „порубі“. Всеволодового сина Свѣтослава Ізяслав теж хотів прихилити до себе, показував йому всяку ласку, як „свому сестричичу“ й замість Волини дав йому волость на Побожу: „Бужськ і Межибож, всіх пять городів“. Непримириєм зівстав ся тільки Свѣтослав Ольгович, що конче хотів увільнити брата з неволі. Та він найшов собі сильного й користного союзника — в Юрію Мономаховичу.

Ми бачили, яку дражливість до київського стола показав Юрій за життя Ярополка. Він рішучо не годивсь, аби стіл перейшов до Мстиславичів, бо після старого Вячеслава уважав себе кандидатом і мав надію по нім прийти на сей стіл; на сім, очевидно, розбила ся проба союзу Мономаховичів против узурпації Всеволода Ольговича. Потім Ізяслав Мстиславич, уложивши компроміс із Вячеславом (ще за життя Всеволода Ольговича), пробував порозумітись і з Юрієм. Се було по смерті Андрія, коли Юрій зівставсь одиноким противником компромісу Ізяслава з Вячеславом. Ізяслав тоді їздив навіть до нього, але до порозуміння знову не прийшло: очевидно, Юрій не згодивсь на Ізяславів компроміс і жадав повного виключення Мстиславичів від Київського супроти Мономаховичів¹⁾. Тепер, коли Ізяслав взяв київський стіл навіть без компромісу з Вячеславом, сам для себе, Юрій тим менше міг погодитись із сим фактом. І от в сих обставинах звертаєть ся до нього Ольгович Свѣтослав, звиваючи, аби йшов на Київ, і обіцюючи йому всяку поміч, аби тільки виволовив йому брата Ігоря²⁾. Се було Юрію дуже на руку, і між ними станув найтісніший союз. Крім того Свѣтославу помагали цілий час Половці: він сам був оженений з Половчанкою, і його Половецькі свояки — вуйки були його діяльними союзниками³⁾. З другого боку Юрій придбав собі дуже цінного союзника в Володимирку галицькім, але вже пізнійше, деє коло 1149 р.⁴⁾. 1150 р. сі союзи запечатано шлюбами: Володимиркового сина Ярослава оже-

¹⁾ Іпат. с. 224. ²⁾ Іпат. с. 234 і 236. ³⁾ Іпат. с. 242.

⁴⁾ Се видко з того, що перед 1149 р. Володимирко не мішаєть ся в боротьбу Юрія з Ізяславом.

нено з Юриівною Ольгою, а Святославича Олега з другою Юриівною, незвісного імени¹⁾.

Супроти сеї коаліції Ізяслав опирав ся насамперед на саму Київщину, далі — на сили свої й своєї родини; в її руках були: Волинь, Переяславщина, Смоленськ, Туров-Шинськ, в Минському якийсь час, часами Новгород. Дуже користним союзником був ще ворог Юрія рязанський князь Ростислав²⁾. Нарешті Ізяслав опирав ся на свої заграничні звязки: на поміч угорського короля — свого зятя, на в. кн. польського Болеслава Кучеравого — свого свояка через жінку, нарешті — чеського короля Володислава II, посвояченого теж із ним: Ізяслав зве його сватом, а посвоячив ся з ним через свого молодшого брата Святтополка, що оженив ся з якоюсь моравською княжною³⁾. 1148 р. той король Володислав, вертаючи ся з палестинського хрестоносного походу, був на Русі, і відси вертав до Чехії; при тій нагоді Ізяслав мусів увійти в ближші зносини з ним і потому слідом вертаєть ся до нього по поміч. Але всі ці союзники були аж надто заняті своїми клопотами, аби могли енергічно підпомагати Ізяслава. Тільки Гейза, хоч як зайнятий боротьбою з Візантисю, знаходив час помагати своєму шуринови, дарма що від нього не міг мати собі помочи; тут окрім оглядів на претензії Бориса⁴⁾ могли впливати просто особисті впливи, тим більше, що шлюб Гейзи з Евфросиною був скріплений потім іще шлюбом меньшого брата Ізяславового Володимира з донькою Гейзового вужа бана Уроша, опікуна і дуже впливового дорадника Гейзи, першої особи по ній в Угорщині⁵⁾.

Сеї союз Ізяслава з Гейзою звязав боротьбу руських князів за Київ з політичною ситуацією центральної Європи. Кінець

¹⁾ Іпат. с. 275.

²⁾ З молодшої лінії Святослава чернігівського (потомство Ярослава Святославича).

³⁾ До посвоячення сього причинив ся мабуть князь Отон оломуцький, тіточний брат згаданого чеського короля Володислава, що перебував в 1130-х рр. на Русі до 1141 р.; правдоподібно, за його посередництвом Святтополк оженивсь в 1144 р. з якоюсь його своячкою, може сестрою і се дало початок до зносин Ізяслава в чеським королем. Див. I Новг. 135, Іпат. 268, Monum. Germ. hist. Scr. XVII, 651, 659, 663. Про ці чесько-руські зносини див. Грота Изъ исторіи Угріи и славянства с. 80 і далі, 139 і далі; д. Грот висловляє здогад, що Святтополк оженив ся з сестрою згаданого Отона Евфемією.

⁴⁾ Див. вище с. 117.

⁵⁾ Іпат. с. 283 (1150). Про бана Уроша див. у Грота ор. с. с. 39 і далі.

1140-х років і дальші наповнені боротьбою угорського короля Іейзи з візантійським цісарем Мануїлом за сербські землі. При тім союзником Візантії був німецький цісар (а властиво король) Конрад і чеський король Володислав, тим часом як Угорщина була в союзі з иньшим ворогом Візантії — Рожером сицилійським, а через нього і з германськими Вельфами, ворогами Конрада. Проти Угорщини Мануїл мав союзника в Володимирку галицьким, своїм свояку; є вказівки також на якісь близькі звязки Юрія з двором Мануїла¹⁾. По всякій правдоподібности, війни Мануїла з Іейзою стояли в певних звязках з кампаніями на Русі, але джерела для історії сеї політики дуже бідні, й грецькі історики Кіннам і Никита Хоніят²⁾ дають тільки натяки на такі звязки, кажучи нпр., що йдучи в похід 1151 р. на Сербію, Мануїл користав з неприємности Іейзи, бо Іейза був саме тоді в Галичині, і тільки під час самого походу Мануїл довідав ся, що Іейза, упоравши ся з Володимирком, іде ~~на~~ нього; сучасник Кіннам додає, що Мануїл при тім мав замір укарати Іейзу за те, що він напав був на Мануїлового союзника Володимирика³⁾. То у всякім разі певно, що походи Мануїла були великою перешкодою замірам Іейзи — помагати Ієяславу в його справах, і про се нераз згадує виразно наша літопись⁴⁾.

Так уложили ся сили обох партій. Скільки запам'ятала історія, старий Київ не був іще свідком такої скомплікованої політичної системи, такої безконечної сіти союзів і контр-союзів. Всі майже князівства давньої Київської держави, хоч відокремлені вже, брали діяльну участь в сій боротьбі за Київ — від Новгороду до Переяслава, від Суздаля до Галича; крім княжих союзів і рахунків входили в гру змагання громад-земель до певних своїх подітичних цілей — Київської до замкнення в осібну цілість,

¹⁾ На се вказує факт, що вдова Юрія з його молодшими синами пізнійше удала ся в Візантію, до Мануїла, й той дав Юриєвичам волости на Дунаю — Іпат. 357, Кіннам с. 236. З того здогадували ся, що Юриєва вдова була з роду Грекиня (Карамзін II пр. 405, Грот ор. с. с. 180), але се вже слабший здогад.

²⁾ Cinnami p. 115 ed. Bonn., Nicetae Choniatae p. 122 ed. Bonn.

³⁾ ἄτε παρὰ γνώμην τὴν αὐτοῦ (Мануїла) Βλαδμηρῶ ἐπιτεύοντα, ἀνδρὶ ὑποσπόνδῳ Ῥωμαίοις ἐντι — Кіннам р. 115. Коли приймати для походу Мануїла 1151 р., як чинить Грот, то тут треба розуміти похід на Володимирика 1150 р. (Іпат. 282), не 1152 р., як робить той же самий Грот.

⁴⁾ Іпат. с. 283, 291, р. 1150—1.

Переяславської — до відокремлення від Київа й Чернигова, Туровської до відокремлення від Київа, і т. н. З поза системи земель давньої Київської держави відиграють більше або менше помітну роль Польща, Угорщина, Чехія, Візантія, не кажучи вже про Половців.

Вертаємося до самої боротьби.

Діставши заклик від Святослава, під осінь 1146 р., Юрій зараз забрався до походу, але на разі його задержав рязанський князь, союзник Ізяслава, на його прошення ударивши на землі Юрія. Ізяслав з Давидовичами тим часом забрали чернігівські волости Святослава й пограбили, понищили його двори й хутори, збіжжя й стада і всяке майно. Не можучи їм протвустати, Святослав мусів тікати у вятицькі ліси, а волости його Ізяслав передав Давидовичам. Але Юрій дуже скоро управився з Рязанню і зробивши діверзію з Святославом на Новгород і Смоленськ, аби відвернути молодших Мстиславичів, разом, на початку 1147 р. післав своє військо на Давидовичів. Святослав разом, без одної битви вернув свої волости: посадники Давидовичів самі повтікали перед Святославом; Давидовичі настрашилися і перейшли до Святослава, а навіть, як казали на них — мали замір зловити Ізяслава або убити¹⁾. Це між иньшим привело до події, одинокої в цілій київській історії: Князе вбили Ігоря Ольговича.

Ігор, як я згадував, з початку був всаджений до монастирського поруба в Переяславі, потім випросив у Ізяслава, аби йому дозволив постригтись, бо він хорий і не надіється жити. Ізяслав увільнив його, як каже прихильний йому літописець — навіть не обов'язуючи його дійсно постригтись. Ігор, трохи відійшовши, дійсно постригся в схиму в київській монастири св. Федора, фундованім Мстиславом: може Ізяслав призначив йому сей монастир як свій фамілійний, найбільше йому певний²⁾. Тут Ігор перебував до осені 1147 р. Коли Святослав став брати гору над Давидовичами, Ізяслав задумав плян загальної кампанії: з півночі мали ударити на Юрія з Новгорода і Смоленська, а він з Давидовичами з полудня³⁾; до участі в сій поході Ізяслав візвав і київську громаду. Але Князямся сварка Мономаховичів між собою була дуже немила супроти претензій Ольговичів на Київ,

¹⁾ Іпат. с. 235—242, Лавр. с. 298, ще Воскр. I с. 36—7, 1 Новг. с. 136—7.

²⁾ Іпат. с. 239, Лавр. с. 298.

³⁾ Див. Іпат. с. 243², пор. 243²⁰ і 245²⁴, 1 Новг. с. 136¹⁸.

хоч до Юрія не мали Кияне ніяких симпатій¹⁾, і їх прихильність була вся по стороні Ізяслава. Тож вони заявили Ізяславу, що на Ольговичів готові йти всі радо „и с дѣтми“, а на Юрія — „Володимире племя“ не підуть, й Ізяславу не радять тримати із Давидовичами, а ліпше помирити ся з Юриєм. Ізяслав, діставши сю відмову, закликав до походу тільки охочих, назбиралось їх багато, і він з ними пішов в поміч Давидовичам. Але на дорозі Ізяславу донесли про перемену: Давидовичі уже сприсягли ся з Святославом і на нього змовили ся — зловити або вбити його. Ізяслав зараз перемінив свій плян — постановив перенести всі сили на полудень проти нової коаліції, та покликав до себе брата Ростислава, поручивши йому разом з тим урядити діверзію на Юрія від Новгороду. Смоленська й Рязани, аби здержати його від участі в полудневій кампанії. При тім він захотів використати і недавню заяву Киян про готовність йти на Ольговичів навіть „із дїтьми“ — послав сповістити їх про „лєсть чернигівських князів“ і завізувати до походу на „Ольговичів“ всіх „от мала и до велика“.

В Київі на час своєї неприсутности Ізяслав лишив свого брата Володимира. Отже поручив свому послови звернути ся до Володимира, митрополита Климента і тисяцького Лазаря і попросити їх скликати Киян на віче, аби посел міг їм оповісти зміни, які зайшли в політиці Ізяслава, та переказати його поручення. Кияне зішли ся „отъ мала и до велика“ на подвірє київської катедри, св. Софії, і посол Ізяслава передав їм привіт від князя — цїловаль вы князь свой“, і його поручення: „Як вам казав, хотїв я з своїм братом Ростиславом та з Володимиром і Ізяславом Давидовичами йти на свого стрія Юрія і вас із собою закликав, та ви тоді мині сказали: „не можемо зняти рук на Володимирове племя, на Юрія, але на Ольговичів і з дїтьми підемо з тобою“. Отже я вам тепер даю знати: Володимир Давидович, і Ізяслав, і Всеволодич Святослав, котрому я стільки зробив доброго, цїлували були мині хрест, а тепер потайки від мене цїлували хрест Святославу Ольговичу, послали до Юрія і лєсть зробили супроти мене: хотїли мене зловити або убити за Ігоря, але Бог мене заступив і честний хрест, що вони мині цїлували. Отже, братя Кияне, тепер що съте хотїли, що мині обіцяли — ідїть зі мною

¹⁾ Пор. Іпат. с. 268: „а вы (Ізяслав і Ростислав) вѣдѣста, оже нашъ (Киянам) съ Гюргешъ не ужити, аже по сихъ днехъ где узримъ стягы ваю, ту мы готовы ваю смы“.

ік Чернигову на Ольговичів, зберайтеся від малого до великого, хто має коня — на коні, хто не має коня — у човні; бо вони не тільки мене самого хотіли вбити, але й вас викоренити“. Ся пропозиція стрічена була з загальним співчуттям. Кияне сказали: „радіємо, що Бог виратував тебе, брата нашого¹⁾, від великої лести; підемо всі за тобою і з дітьми, як ти собі бажаєш!“ Але один чоловік сказав: „за князем нашим підемо раді, але перше про се подумаймо, як то раз були за Ізяслава Ярославича зробили лихі люде: вирубали з поруба Всеслава й поставили собі князем, і багато злого з того було нашому місту. А тепер от Ігор, ворог нашого князя, навіть не в порубі, а у св. Федора! Убиймо наперед його, а тоді підемо за нашим князем на Чернігів — кінчити з ними!“ Сі слова серед загального роздраження на Ольговичів упали як на порох. Даремно Володимир стримував люде, представляючи їм, ще убийство Ігоря буде неприємне Ізяславу, даремно умовляли митрополит, тисяцький, — Кияне казали: „то вже ми знаємо, що по доброму не скінчимо з тим племенем (Ольговичами), ані ми, ані ви“ і з криком кинули ся до монастиря св. Федора, де був Ігор. Се було поблизу. Володимир кинув ся остеречи Ігоря, але маса народу зайняла міст, що лучив Софійську гору з старим городом, де стояв монастир св. Федора, і він мусів об'їздити кружною дорогою, а люде тим часом прибігли до монастиря і заставши Ігоря в церкві, підчас служби, виволікли відти²⁾. Володимир наспів, коли його виводили з брами монастиря і накривши його своїм плащем пробував умовити люде, аби не били Ігоря. Люде не слухали й били Ігоря, бючи помилкою й Володимира, що хотів його заслонити собою, але все таки удало ся вихопити Ігоря з їх рук і уженути до сусіднього двора вдови кн. Мстислава. Брамү зараз замкнено, а Ігоря сховано до сїней. Але люде слїдом наперли, виломили браму Мстиславового двора і побачивши Ігоря, виволікли його з сїней і на сходах почали бити — били, доки не стратив притомности. Потім обдертого, півголого потягнули за ноги через Бабин торжок на княж двір і тут добили, а потім відвезли тіло возом на подільське торговище й покинули тут³⁾.

¹⁾ „братью нашу“.

²⁾ В київській печерській лаврі є образ Божої матери, званої Федорівської, з котрою звязана традиція, що то перед нею молив ся Ігор, коли його вхопили; на постаменті ікони представлено й образ Ігоревої смерті, але образок півній і нічого реального в собі не має.

³⁾ Іпат. с. 249—9, Лавр. с. 300—2.

Сей нечуваний факт, довершений в горячці незвичайного роздраження, зробив велике вражіння. Зараз наступила реакція. Ігоря признавали сьвятим, мучеником. Уже коли він лежав на подільським торві, „человѣци благовѣрнии“ брали собі його кров і кусники одіжи, як реліквії; оповідали про чуда над його тілом, а слідом його смерть описано вже звичайним агіографічним, шабльономим способом (в літописях ми маємо вже сліди двох таких оповідань)¹⁾. Ізяслав дуже був незадоволений сею подією й супроти можливих обвинувачень заявляв свою неповинність в смерті Ігоря. Неповинність його дійсно не підлягає сумніву, але побоювання обвинувачувань не були даремні: дійсно, Ольгович Сьвятослав називав потім Ізяслава убійником його брата²⁾.

Ся несподівана подія перебила, здасть ся, той упрянований похід Киян. Ізяслав, діждавшись брата Ростислава з Смоленська, в осени попустошив полудневу Чернигівщину, а зимою вибрав ся знову й попалив надніпрянські околиці Любеча, де була „вся жизнь“ чернигівських князів. Давидовичі і Ольговичі не відважались ся виступити проти нього, кликали Юрия в поміч, та даремно. Юрий вислав тільки сина Гліба, і той опанував Посемє

³⁾ Одно — мабуть сильно скорочене, але без сторонніх додатків, маємо в Суздальській літописи, друге, вже скомпіюване — в Київській. Останнє має деякі подробиці так близькі до суздальської версії і в загальнім оповіданню на стільки годить ся з нею, що у них мусить бути спільне джерело, трохи відмінно скорочене в обох сих літописях (в Суздальській покорочене більше, в Київській менше). Але окрім того в Київській літописи маємо вставки в звичайнім шабльономим агіографічним стилі, що дуже мало відповідають стисненому, реальному оповіданню; порівняти тільки риторичні мірквання і „возгласи“ Ігоря: „Тако толіки страсти и различная смерти на праведники находили суть“ і т. д., або: „О окаяннии! не вѣсте ся что творяше, се бо творите невѣдиньмъ“ і т. д., — з простим, живцем ухваленим окриком: „ох, брате, камо мя ведуть?“, що так мало відповідає попередній риторичі. Очевидно, в Київській літ. ми маємо скороченне того оповідання, спільного обом літописям, доповнене в якоїсь иньшій повісти, написаної вже відповідно вимогам агіографічної риторики. Див. про се ще у Бестужева-Рюміна О составѣ 84—6, Хрущова О древнерусскихъ повѣстяхъ и сказаніяхъ с. 167—172.

Перша версія — як у Суздальській має виразну тенденцію — виправдати в сій історії Ізяслава. Се могло бути й першою причиною до написання сього оповідання про убийство Ігоря. Тенденція проступає дуже сильно: Кияне заявляють в ній, без всякої льогічної потреби, що вони знають про неохоту Ізяслава до сього убийства; дуже піднесені заходи Володимиря виратувати Ігоря; Ізяслав заявляє свій жаль на Киян. В версії Київської літописи перший момент пропав, але другий розвинено ще більше (с. 250).

⁴⁾ Іпат. с. 264.

та пробував кілька разів опанувати Переяслав, де Юрій мав прихильників, але проби сі не удали ся. Сам Юрій не пішов — може зайнятий новгородською дівераією. Давидовичі й Ольговичі вкінці зневірили ся в своїй справі й розпочали переговори з Ізяславом, „післали своїх послів до Ізяслава Святославича, просячи мира і так кажучи: „так було за наших дідів і батьків наших — миръ стоить до рати, а рать до мира (очевидно — приповідка), а тепер до нас не май жалю, що ми були встали на рать (зачали війну): шкода нам було нашого брата Ігоря й ми до того змагали, аби ти пустив нашого брата, а що вже нашого брата убито — пішов до Бога, де й усїм нам бути і Богови нас судити, то доки вже нам губити Руську землю? ліпше б нам уладити ся“. Ізяслав і його союзники прийняли сю пропозицію прихильно. В осени 1148 р. уложено згоду: Святославичі зобовязали ся забути справу Ігоря й нічим не ворогувати на Ізяслава. По тім відбув ся з'їзд князів під Київом у Городку, але приїхали тільки Давидовичі, Святославів обох не було.

За те був тут син Юрія — Ростислав. Ізяслав пильнував перетягати до себе Юриевих синів, котрих він посилав проти нього. Чи хотів він тим ослабити стрія, чи піддобрити ся до нього, давши волости в „Руській землі“ його синам — не знати; досить, що він закликав до себе Гліба Юриевича¹⁾, а тепер не знати, чи на його заклик²⁾, чи в власній ініціативи, прибув до нього старший Юриевич — Ростислав³⁾. Ізяслав прийняв Ростислава ласкаво, дав йому волость на Побожу, що мав перед тим ниньший анальотичний своячок — Всеволод Ольгович, а виражаючись потім в похід на Юрія, лишив його „стерегти Руської землі“. Але потім казали, що Ростислав використав свій побут для збирання партії своему батьку.

Упоравшись із Святославичами, Ізяслав задумав докінчити свій триумф і упорати ся з Юриєм, тим більше, що той „обиджав“ Новгород, де тоді сидів другий Ізяславів син Ярослав. На згаданім з'їзді в Городку було умовлено, що зимою Святославичі наспіють з полудня, а Ізяслав з Новгорода, брат його Ростислав із Смоленська, і стрінувши ся на Поволжу рушать разом на Юрія.

¹⁾ Іпат. с. 253.

²⁾ Як каже Никонівська копіляція — І. 178.

³⁾ Суздальська літопись каже, що батько його послав у поміч Ольговичам, але він натомість надумав пристати до Ізяслава: воно не було що й надумувати, бо Ольговичі тоді уложили згоду з Ізяславом.

Ізяслав дійсно виконав сей плян, але Святославичі не додержали обіцянки: їх капітуляція перед Ізяславом не була щира і тепер вони чекали, чим скінчить ся війна Ізяслава з Юриєм, щоб відповідно до її результату прилучитись до сього чи до того. Ізяслав з братом Ростиславом тільки попустошили верхнє Поволже і більше нічого не доказали.

Коли Ізяслав по тім вернув ся до дому, йому донесли, що Ростислав Юриєвич копає під ним, підмовляє на нього Чорних Клобуків і Киян. Ізяслав закликав його до себе й переказав, що чув. Ростислав жадав суду, але Ізяслав побачив тут скритий намір дальшої інтриги — „хоче мене пересварити з християнами (суспільністю київською) або з поганами (Чорними Клобуками)“ („хотя мя заворожити зъ хрестьяными или погаными“), і без суду, з безчестєм виправив Ростислава до батька, відібравши дану йому волость й арештувавши дружину його і майно. Суздальська літопись уважає поголоску на Ростислава неправдивою¹⁾, але той факт, що Ростислав, прибувши до батька, дійсно зараз похвалив ся перед ним, що Юрія „хоче вся Руська земля і Чорні Клобуки“, піддає гадку, що Ростислав може й не був тільки пасивним слухачем сих заяв прихильности до Юрія. У всякім разі ся вість рішучо вплинула на Юрія: знаючи, що він має прихильників в Переяславщині, де коло того попрацював другий Юриєвич — Гліб, і в самій Київщині, а мавши знову доказ, як Святославичі невірною тримають ся Ізяслава, чекають лише зміни ситуації, він рішив ся виступити з усею енергією з своїми претензіями на київський стіл.

Тепер наступає найбільш інтензивна стадія сеї боротьби, що з своїм широким розмахом не має собі пари в історії давньої Руси. Не рахуючи навіть тих звязків, які лучили її з європейською політикою, ся напружена боротьба князів з участію всіх земель Руської держави, з виїмком хиба Полоччини, і з великою активністю земських громад, вістаєть ся памятним явищем.

Юрій рушив зараз, при кінці липня 1149 р., закликавши в поміч Коловців. Він пішов звичайною дорогою, через землю Вятичів на Переяслав. Давидовичі зістали ся на сей раз при Ізяславі. Ольговичі зараз прилучили ся до Юрія; Святослав на вість

¹⁾ Лавр. с. 304; Київська літопись переповідає сам факт (с. 261—2). Погляди дослідників дwoять ся; найдальше йдуть ті, що приймають звістку Татищева (II пр. 423 і 432), мов би Юрій спеціально з тим і вислав був Ростислава, аби йому збирав партію на Руси.

про похід Юрія вислав до нього посла, питаючи ся, чи серйозно воює, і діставши відповідь, що Юрій за повойованне своєї землі й безчестє свого сина хоче мстити ся до кінця — з тим щоб або честь свою вернути, або голову зложити¹⁾, виступив з свого союза з Ізяславом. Не вважаючи одначе на такі рішучі запевнення, Юрій не мав охоти доводити до війни й надіав ся, що Ізяслав піде на компроміси; він хотів дістати від нього Переяслав відступного, але Ізяслав на компроміси йти був не охочий, хоч Юрій своїм походом захопив його досить неприготованим: брат Ростислав ще не наспів до нього з свого Смоленська, а Кияне, як ми знаємо вже, не хотіли брати активної участі в сій боротьбі Мономаховичів між собою. Ізяслав толкував ся перед ними, що він помирился б із Юриєм, як би той ішов сам. коли ж бо йде з Половцями й Ольговичами; але даремно порушував він такими аргументами найдражливі струни Киян, вони повторяли: „мирись, княже, ми не підєм“. Тільки запевнивши, що йому треба війська лише на те, аби заїмпонувати ворогови й привести до доброї згоди, що до війни не прийде, і він з Юриєм помирить ся, — нахилив Ізяслав на решті Киян до того, що вони пішли з ним у похід.

Діждавши ся Ростислава і Давидовича Ізяслава, Ізяслав пішов з ними під Переяслав, де стояв Юрій. Перед битвою Юрій запропонував, щоб Ізяслав відступив Переяслав його сину, то він лишить Ізяславу Київ: „от, брате, ти на мене приходиш і землю мою повоював, і старійшинство з мене зняв (відтиснув від Київа)! але, брате і сину, — для Руської землі і для християнства — не проливаймо християнської крови... Дай мині Переяслав, нехай я посажу сина в Переяславі, а ти сиди, „царствуй“ у Київі! Як же не хочеш того мині зробити, то нехай Бог то рішить“... Ізяслав не згодив ся й не схотів входити в ніякі переговори, не услухав і єпископа переяславського, що сповняючи обовязок духовенства — стримувати від кровопролитя, в слізми просив його помирити ся з Юриєм. „Надіав ся, каже літописець, на множество свого війська і кавав: „добув я своєю головою Київа і Переяслава“ (в значінню: ніхто до того не має права). Воно й справді відступати Переяслав і сажати собі під бік Юриєвича, не маючи довіря до миролюбности і словности Юрія, було трудно.

²⁾ „Любо сорогь свой слою и земли своей мщю, любо честь свою малъву, пакы ли — а голову свою слою“ — перша половина фразм зложена з повторення того самого в двох відмінних версіях.

Юрій одначе далі оминав битви, і думали вже, що він без битви відступить від Переяслава. Ізяслав надіючися на свої сили, рішив не дати йому відійти й перейшовши за Трубеж, приступив до його табору. Під той час якийсь дивертир (перескокъ) утік з Юриєвого табору, Юриєві воякі погналі за ним, а Ізяславові чати прийняли се за рух Юриєвого війська й дали алярмові крики (рекуче: „рать“!). Обидва війська вийшли против себе, але Юрій не атакував, і простоявши до вечера, став відступати назад до свого табору. Та Ізяслав, заохочений сею нерішучістю, пішов за ним слідом. Спровокований Юрій прийняв битву¹⁾. Та тут показали ся результати роботи Юриєвичів на Україні. Коли наблизилось військо Юрия, Переяславці перейшли до нього, кажучи: „Юрій нам князь, свій, його варто було пошукати далеко!“ Се відняло дух у київських полків, тим більше, що і тут, як ми бачили, не було теж охоти до війни з Юриєм, а Ізяслав попросту здурив Киян.

Перші пустили ся тікати Поршане, серед котрих пробував і котрих мав бунтовати син Юрия Ростислав. За ними пішли в ростіч Кияне і тим змусили й Ізяслава відступити. Юрій зараз зайняв Переяслав, а звідти рушив на Київ і став за Дніпром під містом. Ізяслав, наче добрий, запитав Киян, чи будуть вони його боронити, але Кияне упросили його, аби не втягав їх у дальшу війну, не маючи сил, і тим часом полишив Київ, а при першій нагоді знову обіцяли стати по його стороні. Їх слова перейняті гіркою резітнацією: „Панове наші князі, сказали вони Ізяславу й брату його Ростиславу, не погубіть нас до решти. Наші батьки й брати тепер на побойовищі — одні взяті в неволю, иньші побиті, і зброю знято. Їдьте ви в свої волости тепер, аби нас усіх не побрала в неволю. Знаєте самі, що ми в Юриєм не будемо добрі; як пізнійше де побачимо ваші корогви, зараз при вас станемо“.

Ізяслав послухав і подав ся на Волинь, а Юрій вступив у Київ. „Множество народа“ стрінуло його, правдоподібно — щоб відвернути звичайні наслідки неудачі — грабованне города, і навіть показувало „радоість велику“. Юрій сів „на столі свого батька“, роздавши київські пригороди своїм синам, а старшого — Ростислава посадивши в Переяславі²⁾. Він, як каже київська літопись, думав, що як опанував Київ, то вже й усе на тім скінчило ся³⁾.

1) 23 серпня 1149 р. 2) Іпат. с. 268. 3) Іпат. с. 276.

Тим часом і Ізяслав, і Кияне уважали побіду Юрія тільки хвилиним нещастем. Ізяслав звернув ся зараз до свояків — до угорського короля Гейзи, до польського в. кн. Болеслава, до чеського князя Володислава. Чеський король пообіцяв, але, здасть ся, на обіцянці й скінчилось; з Угорщини і Польщі Ізяслав дістав поміч, а Гейза окрім того обіцяв задержати Юриєвого союзника — галицького князя Володимирка. Крім того Ізяслав, мудрий по шкоді, для збільшення своїх шансів хотів поновити свій компроміс із Вячеславом. Але хоч Вячеслав з біди помагав йому, поки він сидів у Києві¹⁾, тепер рішучо спротививсь і кликав у поміч Юрія, що йому теж подавав надію на Київ²⁾. На заклик Вячеслава Юрій дійсно наспів на Волинь, а з Галичини підійшов Володимирко. Ізяславові союзники супроти таких сил страшили охоту до активної помочи в боротьбі й обмежили ся посередництвом; „убояша ся Ляхове і Угре“. Юрій за посередництво подякував, але прийняти не прийняв, зажадав, аби Ізяславові союзники йшли до дому і полишили переговори їм самим. Союзники поспішили ся се сповнити. Ізяслав пристав на таку згоду, що забезпечала йому Волинь і Новгород із усіми його даями (що повідбирав був Юрій). Але Юрій, підждавши, поки союзники Ізяслава забрались, розірвав переговори й на ново розпочав війну, сподіючись відібрати від Ізяслава Волинь. Одначе облога Луцька не пішла йому добре, а й союзники Юрія не радо бачили дальшу війну і радили йому мирити ся. Вячеслав бояв ся, що як Юрій, не довівши до згоди, піде до дому, то буде йому ще гіркий сьвіт від Ізяслава, а Володимирку, як звичайно, не хотіло ся, щоб Волинь опинилась у Юрія.

Все се й привело нарешті до згоди на проєтованих ранійше умовах; уложено її десь на початку весни 1150 р. Вячеслава Юрій закликав до Києва; літопись каже, що він хотів його посадити в Києві, але бояре відрадилі, що мовляв Вячеслав однаково не вдержить Києва, не буде ані тобі ані йому“. В результаті Юрій посадив його в Вишгороді, а його Погоринську волость узяв собі і посадив там сина. Чи мав одначе Юрій дійсно щирий замір передати Київ своєму нездарному брату, — хоч би в ролі соправителя, річ не певна; чи не викрутив ся він тільки тою мудрою радою бояр в дійсности. У всякім разі Вячеслав таким його вчинком був дуже ображений і пізнійше пригадавав

¹⁾ Іпат. с. 251. ²⁾ Іпат. с. 297.

Юрию, як він обіцяв дати йому Київ, ідучи під Переяслав, а потім і Погорину відібрав¹⁾.

Таким чином Ізяслав увільнив ся від знаходу ворогів. Того лише й треба йому було на разі. Згоду переступив слідом сам Юрий, не дозволивши Ізяславови відшукувати річей заграблених по переяславській битві його вояками, а се було йому забезпечено умовою. Ізяслав заявив стриям, що признає тим умову скасованою²⁾. З Київщини тим часом приходили до нього заклики, аби прибував³⁾. Зложивши з себе отсею заявою „хрестнос цѣлованіє“, присягу попередній умові, він не гаючи ся, несподіваним нападом захопив Погорину, звідти пройшов в полудневу Київщину „в Черныя Клобуки“, і Чорний Клобук зараз пристав до нього „з великою радістю, із всіма полками“. Юрий нічого не підозривав і довідав ся про похід Ізяслава тоді, як вже пізно було щось робити для оборони, й утік за Дніпро в свій „Остерський городок“, теп. Остер, що був його старим гніздом на Україні.

У Києві Ізяслав застав Вячеслава: як Юрий тікав з Києва, він приїхав сюди з свого Вишгорода й сів на Ярославовім дворі, як князь. Кияне, вийшовши в великім числі на зустріч і повитанні Ізяслава, дали йому знати про сей вчинок Вячеслава і заявляли, що Вячеслава не хочуть, а хочуть Ізяслава: „ти наш князь! їдь до святої Софії, сядь на столі свого батька і діда“. Ізяслав зажадав від Вячеслава, аби вийшов із Києва: „я тебе кликав сісти в Києві, а ти не схотів, а тепер може хочеш скористати з того, що твій брат (Юрий) виїхав, то сідаєш в Києві? Їдь но до свого Вишгорода“. Вячеслав попробував геройствувати, відповів Ізяславу, що не поїде з Києва, може він його убити, коли хоче, на місці. Заносило ся ніби на трагедію, але в Вячеславі не було нічого трагічного з роду. Коли Ізяслав, „поклонивши ся св. Софії“ й сповнивши церковну частину звичайної церемонії „вокняження“, поїхав на Ярославів двір, він застав Вячеслава на сїнях двора — старий держав позицію. Серед Киян, що великими гурмами окружали Ізяслава, вже почали підносити ся ради — вхопити Вячеслава, підрубати сїни під ним і т. и., але Ізяслав повів справу добром — пішов сам на сїни до Вячеслава, поклонив ся й просив, аби не дражнив людей і не доводив до лиха, а відложив переговори на пізнійше. Вячеслав відразу розмяк, признав,

¹⁾ Іпат. с. 297. ²⁾ Іпат. с. 275.

³⁾ „Приде Ізяславъ внагльъ къ Володимѣря Кыеву, хотящигъ его Кыяноу“ — Лавр. с. 309.

що він сам відкинув пропозицію Ізяслава й не може претендувати на Київ, й уступивши ся з двора, поїхав назад до Вишгорода¹).

Але Ізяслав захопив Київ з невеликими силами, завдяки лише своєму несподіваному нападу. Юрій же почав зараз стягати на нього союзників — з одного боку галицького Володимирка, з другого — Ольговичів і Давидовичів, що тримали також з Юриєм, від коли він опанував Київ; покликав і Половців до помочи. Ізяслав згадав тоді за Вячеслава і за колишній компроміс: Вячеслав мав добрий полк дружини, а крім того міг деталізувати його становище в Київській землі, як найстарший з Мономаховичів, супроти молодшого — Юрія. З боярами поїхав Ізяслав до Вячеслава у Вишгород і закликав до Києва — сісти в Києві самому, а йому — Ізяславу дати якусь київську волость. „Ти мині як батько, от тобі Київ, от і волость (київська), що тобі подобаєть ся візьми собі, а иньше мині дай“. Вячеслав почав від того, що знову розсердив ся: „чому ти тоді не дав (як Вячеслав був сів у Києві), і я з великим соромом муєв їхати з Києва? а тепер як одна

¹) Як бачимо, і Ізяслав, і Вячеслав оба сходять ся на тім (принаймні в оповіданню літописця), що Ізяслав кликав Вячеслава на київський стіл, а той не пішов. Вячеслав додає, що був зв'язаний присягою даною Юрию. Чи іде мова тут іще про Ізяславову пропозицію компромісу, по першій вигнанню його з Києва, не прийняту Вячеславом, чи може окрім того Ізяслав ще перед походом на Київ знову мав зносини з Вячеславом, як той погнівав ся з Юриєм, і хотів перетягти його до себе, й притім міг йому показувати перспективу Києва, та Вячеслав побоюєть ся виступити проти Юрія? Пізнійше Ізяслав признавав, що він два рази скривдив Вячеслава — і власне другий раз під час сеї другої війни за Київ, а Вячеслав теж рахував, що Ізяслав „двічі відступив від свого слова“ (Іпат. 298). Слова Ізяслава одначе не зовсім ясні: перший раз він „не положив чести“ на Вячеславі як воював з Ігорем, „а потомь коли у Тумаща“ (Іпат. 288). „У Тумаща“ означає похід против Володимирка в сім другим побуті Ізяслава в Києві, але в момент того походу Ізяслав уже був у згоді з Вячеславом і міг скривдити його хіба перед тим — займаючи вдруге Київ (се правдоподібнійше) або „ладячи ся“ потім із Вячеславом. Ізяслав мав за собою те, що опанував Київ силою, без помочи Вячеслава, і Вячеслав своїми словами, що він присягав Юрию, правдоподібно толкуєть ся, чому він не поїм Ізяславу на Юрия („ты мя еси, сыну, самъ позывальъ Кыеву, а язъ есмь былъ цѣловальъ хрестъ къ брату своему Дюргеви“ — Іпат. 277). Я спививсь на сім тому, що давнійше уважав згадки Вячеслава про якісь покликуння його до Києва Ізяславом за вигадку (Іст. Київщини с. 187). Але мова могла іти про ті пропозиції, що хоч не вважали Ізяслава, бо не були прийнятні Вячеславом, але дійсно містили в собі заклики — „сісти в Києві“.

рать іде з Галича, а друга від Чернигова, то ти мині дашь Київ“. Але Ізяслав знову пригадав, як він сам давав йому Київ, а Вячеслав не взяв, і тепер знову дає: „люблю тебе як батька, і кажу тобі тепер: ти мині батько, а Київ твій, їдь до Київа“. Вячеслав змяк від сих слів і уложив умову з Ізяславом, заприсяжену цілованнем хреста на гробах Бориса і Гліба, що стояли в Вишгороді: „Ізяславу мати Вячеслава за батька, а Вячеславу Ізяслава за сина“. Бояре обох князів присягли на тім, щоб їх не сварити, а „добра хотіти“ обом. Після сього Вячеслав передав свій полк Ізяславу.

Ізяслав по тім зараз, зібравши Киян, з невеликими помічними полками Угрів і Поляків, що мав з собою, пішов борше на Володимирка, бо той вже наближав ся до Київа. За Стугного він стрів його і хотів дати битву, не дїждавшись навіть Вячеславового полку. Але його сили були за малі, Чорні Клобуки, побачивши велике військо Володимирка, настрашили ся й почали умовляти Ізяслава, аби дав спокій і уступив ся: „княже, сила його велика, а у тебе мало дружини, не погуби себе і нас! ти наш князь! як будеш мати силу, ми з тобою будемо, а тепер не твій час, їдь собі геть“. Ізяслав не хотів, пробував взяти їх на рицарські почуття: „ліпше, братя, умремо тут, аніж узяти на себе такий сором!“ Але дарма. Кияне також казали Ізяславу відступити, а коли він не услухав, почали тікати, Чорні Клобуки також, й Ізяслав мусїв тікати також. Ся несподівана втікачка так здивувала Володимирка, що він підозрївав тут якийсь підступ і не відважив ся гонити.

Вячеслав тим часом встиг спровадити ся на Ярославів двір — принаймні встиг тут пообідати з Ізяславом. Поки вони обїдали, надїшов над Дніпро з лівого боку Юрій з військом. Кияне, бажаючи, аби він скорше опанував Київ і не дав пограбити місто Володимирковому війську¹⁾, кинули ся на човнах („насадах“) перевозити Юрія і його дружину на Поділ. Побачивши, з Ярославового двору сю процесію, Вячеслав з Ізяславом сконстатували, з тою холоднокрівністю, яку виробляли собі князі в сих вічних війнах, що тепер „не їх час“. „Їдь собі, батьку, у свій Вишгород, а я поїду у свій Володимир, а по тім — як Бог дасть“, і поїхали.

Другого дня прийшов Володимирко. Юрій стрів його під містом і прийняв з великою гостинністю. Київа Володимирко дійсно не рушив, як волости союзника, поїздив по церквах і монастирях, поклонив ся; з Юриєм „сотвориста любовь велику“, і з тим пої-

¹⁾ Іпат. с. 280.

хав до дому. Але вертаючи ся, Володимирко побрав міста в полудневій Волини. Попробував взяти й Луцьк, але се не удалось, і він пішов в Галичину. Ціла ся історія відіграла ся в дуже короткім часі: на початку весни Ізяслав уложив свою згоду з Юрисм, а не дальше як в перших днях вересня Юрій уже знову був у Києві: Половці, покликані ним у поміч, по вигнанню з Києва, прийшовши десь на початку вересня, застали вже по скінченій війні¹⁾.

На другий рік Ізяслав повторив свій похід на Київ, але більш обережно. Він почав від походу на Володимирка, найбільш небезпечного Юрисового союзника. Наперед змовив ся він з Іейзою, щоб ударити на Володимира з двох боків, і Іейза напав на західню Галичину (в тодішнім, не теперішнім розумінню). Узав Сянік і почав пустошити околиці Перемишля. Але Володимирко задарив королєвих дорадників, і вони умовили короля вернутись. За те Іейза пообіцяв Ізяславу прислати поміч на Юрія, сам він мав війну з Візантисю, й не міг іти особисто в похід. Власне тоді союз Іейзи з Ізяславом був зміцнений новим шлюбом: Володимир Мстиславич оженив ся з донькою угорського бана²⁾.

На початку весни (1151 року)³⁾ прийшло 10-тисячне помічне військо з Угорщини до Ізяслава. З Київщини знову приходили до нього заклики — від Киян і Чорних Клобуків, і від Вячеславових бояр — аби приходив. Ізяслав почав від нападу на Погорину, але його пильнували, і не встиг він рушити, як дістав вість, що Володимирко вже виступив на нього походом. Ізяслав одначе того не злякав ся, хоч дружина й не радила йому пускати ся в такий ризиковний похід. Він уважав потрібним заризикувати, щоб скінчити ту безконечну боротьбу⁴⁾ — пішов проломом: лишив

1) Іпат. с. 281. 2) Іпат. с. 282—3.

3) В Лавр. с. 312: „на ту же весну придоша к нему Угри, и поиде к Киеву“. Але при кінці марта Ізяслав був уже в Києві, і 2 квітня, в великий понеділок Святослав Ольгович ішов на поміч вже вигнаному Юрису (Іпат. 292); порівняти похорон Ростислава в Переяславі 6/IV, в присутності інших Юрисовичів, що вже повтікали перед Ізяславом з своїх волостей за Дніпро — Іпат. с. 289 і 290.

4) Літописець так переказує його відповідь дружині: „ви виїшли за мною з Руської землі, повбавивши себе своїх сіл і свого майна („своихъ живний“), і я теж не можу зректи ся своєї дідівщини й батьківщини — або голову положу, або здобуду свою отчину і ваші маєтки! Коли мене дожене Володимир з своїм військом, побачу божий суд — як мене Бог з ним розсудить; коли стріне Юрій — побачу

брата Сьвятополка в Володимирі, „Володимира блюсти“, а сам, поки наспівав Володимир, опанував Цогорину, потім, задержавши Володимирка фальшивими огнями над Ушею, поспішив ся лісовою дорогою на Тетерев і відти як борше „в Київський полк“, щоб чим скорше попасти на прихильну йому полянську або чорноклобуцьку територію.

Незвичайно відважний і зручний плян сей удав ся зовсім. Ізяслав не стрів ніде опору, скрізь стрічали його як свого, улюбленого князя — може не всі з щирої радості, а декотрі і з страху перед його військом — то вже иньша річ¹). Починаючи від Тетерева почала прибувати до нього його дружина, що лишилася в Київщині, витаючи його окриками: „ти наш князь!“ Несподіваним нападом удало ся захопити Білгород, сей ключ Київа. Літописець згадує не без сарказму, що Борис Юриевич, посаджений батьком в Білгороді, піячив тоді — „пив у себе на сїнях з дружиною і з попами білгородськими“. „Як би митник не спостеріг і не ровнів мосту, то вхопили б Бориса“ Ізяславові вояки, а так полки його, прийшовши до мосту, крикнули й затрубили в труби, Борис, почувши то, втік з Білгорода, а Білгородці побігли до мосту, кланяли ся й казали: „їдь, княже, Борис утік“, і на борзї помостили міст. Володимир, Ізяславів брат, висланий з передовим полком на Білгород, зараз дав знати про се Ізяславу, що стояв коло Звижденя, — готовий в разі опору кинути ся на полудень, в осади Чорних Клобуків, щоб зміцнити їх полками свої сили до боротьби. Діставши вість, що дорога на Київ свободна, Ізяслав лишив в Білгороді Володимира з полком, аби задержати там Володимирка Галицького, як би той наспів, а сам поспішив ся просто на Київ. Юрий, що сидів собі за містом — на „Краснім дворі“ під Київом, зовсім несподівано був заскочений вістею про похід Ізяслава, принесеною з Білгорода тим утікачем Борисом, і нічого не міг зробити иньшого, як сївши в човен утікти за Дніпро. Кияне поспішили ся стрічати „с радостію“

божий суд з ними — як мене з ними Бог розсудить“ (Іпат. с. 284—5). Прихильний Ізяславу літописець, очевидно, любить ся такими лицарськими висловами свого героя.

¹) Під Дорогобужом нпр. стріли Ізяслава Дорогобужці з пронесією („сь кресты“) й поклонили ся, а заразом зауважили: „се, княже, з тобою чужоземці — Угри, коби не зробили нашому місту якого лиха“. Ізяслав відповів їм: „я вожу з собою Угрів і всякого народу вояків, але не на своїх людей, а на ворогів, а ви не бійте ся нічого“, і так „цідувавши їх“ (звитавши ся з ними), відправив їх до дому. Іпат. с. 285.

Ізяслава. Богато з Юриевої дружини, що не встигли утечи з Києва, поарештовано. Ізяслав поїхав просто до Святої Софії і „засів на столі діда свого і батька, з великою честію“, звідти поїхав на Ярославів двір і тут урядив баль — приймав Угрів і Киян, окрім своїх бояр, і були „в великій веселости“. Угорські їздці, в великім числі, доказували різних штук на своїх конях, а Кияне дивували ся великому числу угорського війська, приведеного Ізяславом, їх воякам і коням.

Володимирко, що так пильно слідив за Ізяславом і йшов цілий час слідом за ним, щоб узяти його в два огні з Юриєм, зовсім несподівано, стоячи над Тетеревом, довідав ся, що Юрій уже за Дніпром, а Ізяслав у Києві, і міг тільки висварити ся перед Юриєвим сином, славним пізнійше Андрієм, що був з ним: „то таке княжонне мого свата — військо їде на нього з Володимира, а він не знає? оден син його сидить у Пересопниці, а другий в Білгороді, й не можуть його остерегти? як ви так з вашим батьком княжите, то правуйте ся самі, я я сам оден на Ізяслава не можу йти! Ізяслав хотів ще вчора зо мною бити ся, на вашого батька йдучи, а до мене обертаючи ся та хапаючи мене до битви, а як він тепер дістав ся до всеї Руської землі, я не можу оден іти на нього“. І вернув ся назад в Галичину, а серце зірвав на придорожніх київських і волинських містах, сказавши дати собі контрибуцію¹⁾). Се було при кінці марта.

На сей раз Ізяслав не здурив уже старого Вячеслава. Увійшовши в Київ, другого дня післав він до нього, заявляючи, що передає йому Київ. Вячеслав приїхав у Київ і „сів на столі свого діда й батька“, а Ізяслава зробив своїм соправителем і передав йому дійсну управу, — як то стилізує літописець: „я вже старий, і всіх справ не можу порядкувати, тож будемо оба в Києві: коли буде яка справа з християнами або з поганями, то будемо ходити разом, а моя дружина і полк будуть нам обом, і ти нею розпоряджай ся: де можна буде нам обом поїхати, поїдемо, а як ні — то ти підеш із моїм полком і з своїм“²⁾).

¹⁾ Літописець при тім дає досить характеристичний образок такої контрибуції — звичайної приналежності тодішніх війн: „І сказав Мичанам (людям в Мичська, на Тетереві, теп. Радомисль): „дайте мні сребра, скільки вам кажу, инакше візьму вас на щит“ (дам ваше місто війську на пограбленне). Вони не мали дати стільки, скільки він казав, позбєрали сребро в ух і ший (нашийники і ковтки), потопили і дали Володимирку. Володимирко узяв сребро і пішов, беручи сребро по всіх містах, аж до своєї землі“. Іпат. с. 289. ²⁾ Іпат. с. 290.

Ся умова трівала до смерти Ізяслава, а по його смерті, на жаданне Киян, була відновлена Ростиславом. Цікаво власне, що Кияне так тримали ся її, хоч і не любили Вячеслава. Вона могла бути пожадана їм тим, що легалізувала становище Ізяслава, а потім Ростислава перед родинними рахунками князів (хоч, як побачимо, не оборонила від претензій Юрія), а друге — збільшала сили Ізяслава значним полком Вячеслава.

На сей раз Ізяслав сів міцно в Київ і досидів ся до смерті — правда що недалекої. Заразом добігала до свого кінця й ся найбільш інтензивна стадія боротьби за Київ. Юрій, правда, не залишив своїх заходів здобути київський стіл, але вони були даремні. Земля і Чорні Клобуки прийняли Ізяслава дуже радо, і він міг на них числити¹⁾. Окрім того супроти заходів Юрія він пошукав і ньших сил: відправляючи Угрів, просив Іейзу супроти заходів Юрія прислати нову поміч сеїж весни, а з Смоленська прикликав Ростислава. З Давидовичів один — Ізяслав теж придучив ся до Ізяслава, тим часом як старший — Володимир зістав ся по стороні Юрія (може се обережні Давидовичі вчинили певного рода асекурацію на всякий випадок: оден став по одній стороні, другий по другій).

При кінці квітня противники вже змобілізували ся. Юрій з Святославичами приступив із свого Остерського городка під Київ і злучивши ся тут з найнятими до помочи Половцями²⁾, попробував перейти Дніпро. Але Ізяслав боронив переходу: „исхитрилъ лодьи дивно“, поставив на ріці човни з помостом, на котрім стояли вояки, а прироблені з двох боків керми давали сим човнам можливість ходити в обидва боки. Тим оборонено київський перевіз, і Юрію удало ся перейти Дніпро тільки під Зарубом, зробивши діверзію під Витечев для відтягнення уваги: тут Юрієві вояки зачали бити ся на човнах, шукаючи броду, а тим часом головне військо перейшло Дніпро понизше, під Зарубом. Зарубський брід мав теж сторожу, але тут не було князя, поясняє літопись, „а боярина не всі слухають“, і Юрію удалось перейти. Довідавши ся про се, Ізяслав хотів іти на нього від разу, але Кияне і Чорні Клобуки відрадили, боячи ся, щоб Юрій не скрутив на Поросе й там не почав нищити безборонні оселі й кочовища. Ізяслав послухав ся. Ухвалено отаборити ся під Києвом. Чорні Клобуки пустились забрати свої кочовища і все майно під

1) Іпат. с. 292.

2) Половці дикѣи с нимъ, а и тыи золотоуъ узводять.

Київ, і зробили се моментально: до вечера вони були під Київом в усім своїм добром; така кочовнича рухливість! Невиданий табор обступив Київ — дружинні полки князів, київська міліція — кінна і піша, і Чорні Клобуки із своїми шатрами і стадами заняли цілу лінію від Дніпра до „Копиревого кінця“, і дали ся сильно в знаки передміським городам і дворам¹⁾.

Загороджено таким чином Київ — по тодішньому дуже сильно, й Ізяслав надіяв ся сим разом рішучо поміряти ся силами з Юриєм. Наперед одначе Вячеслав схотів поспробувати компромісу з Юриєм і післав до нього послів: покликав ся на своє старшинство, що він мав бороду, коли Юрій що йно родив ся („азъ уже бородасть, а ты ся еси родилъ“), жадав, аби Юрій відступив від своїх претензій на Київ, а за те давав йому Переяслав (як то жадав Юрій в своїм часі). Але Юрій тепер на се не приставав, жадав виключення Мстиславичів із сих пересправ, і на тім скінчилось. Юрій поспробував приступити до Ізяславових позицій, але діставши вість, що вже наспіває йому в поміч Володимирко, відступив, щоб зачекати його. Поспробував він тим часом приступити до Білгорода, але Білгородці відповіли, що признають князем того, кого Кияне, і Юрій відступив на полудень — щоб злучитись з Володимирком.

Але Ізяслав постановив власне не дати їм злучитись і для того пішов на Юрия зараз, щоб змусити його до бою. Кияне на сей раз, видячи, що Ізяслав має шанс перемогти ворога, постановили взяти як найенергічнішу участь у війні: „нехай іде кождий, сказали вони Ізяславу, хто може взяти хоч палицю в руки, а як би хто не пішов, дай його нам: ми його самі забємо“. „І пішли всі радо, оден від одного не відстаючи, за своїми князями, і на конях і піші, в великім числі“. В дорозі Ізяслав дістав вість від сина, що угорський король вислав йому в поміч велике військо, якого ще не бувало, і воно вже перейшло „гору“ (Карпати), але Ізяслав рішив не змінити свого пляну, й пішов на Юрия. Підночувавши за Стугною, військо Ізяслава перейшло тутешній вал і зійшло ся з військом Юрия коло Перепетових могил. Ще раз почали ся переговори, але, розумієть ся, з них нічого не вийшло. Літописець каже, що Ольговичі й Половиці перли до війни, бо „скори бяху на кровопролитъ“. Одначе Юрій ухилив ся від битви й хотів, зайнявши вигідну позицію, чекати Володимирка; Ізяслав старав ся примусити його бити ся. Кілька день пройшло в таким маневру-

¹⁾ „велику пакость сотвориху: оно ратнии (вороги), а оно свои, и монастыри оторгоша, и села пожгоша, и огороды всё посѣкоша“.

ванню: Юрій відступав, Ізяслав старався обійти його й примусити до битви. Нарешті йому удалося перебити Юрія марш за р. Рут, що тут бере свій початок, і післявши йому в тил легку кінногу — Чорних Клобуків і стрільців, змусив його завернути ся й прийняти битву¹⁾. Ізяслав їхав сам оден попереду своїх полків і перший ударив на ворожу лаву; спис йому зломився й діставши кілька ран, він злетів з коня. Се не здержало одначе атаки його війська, і по короткій, але „кріпкій січі“, воно змусило Юрія вийсью тікати. Перші кинули ся тікати Половці, „не пустивши навіть і по одній стрілі“, за ними Ольговичі, вкінці сам Юрій з своїми дітьми. Бредучи через болотнистий Рут, багато їх загрузло, сталося замішання, й серед нього вбито Володимира Давидовича, чернігівського князя. Ізяслав також був недалеко від смерті; коли він став підводити ся, Кияне, що трапили ся там, прийняли його за ворога й хотіли убити. Ізяслав крикнув: „я князь“, але оден з вояків на се відказав: „тебе нам і треба“, і почав валити його мечем по голові, так що прогнув шолом до самого чола. Та Ізяславу вдалося зняти з себе шолом, і вояки пізнали його — підхопили на руки з радости, „яко царя і князя свого“, „і крикнули всі полки: кіріє елеїсон, тішачи ся, що ворогів побіджено, а князя свого бачать живим“²⁾.

Знеможений ранами й сильним впливом крові, Ізяслав одначе зараз зайняв ся справою чернігівського стола, опорожненого наслідком смерті Володимира Давидовича. Його посадили на коня й він проїхав до трупа Володимира, коло котрого плакав його брат Ізяслав Давидович. Поплакавши й собі, Ізяслав звернув його увагу на небезпечність проволоки: вороги можуть захопити Чернігів, Ізяславу треба спішити ся — він дасть йому коней, і на вечер Ізяслав Давидович може бути в Вишгороді, на чернігівським перевозі. Ізяслав Давидович так і зробив, і вже рано був у Чернігові, з трупом свого брата. Поховавши його, сів він на чернігівським столі. Тим часом туди ж сьпішив ся й Святослав Ольгович, але бувши грубим з себе, не міг доїхати одним тягом і післяв наперед себе свого братанича, аби захопив йому Чернігів. Та той, пригнавши на перевіз на Десні, довідав ся, що Ізяслав Давидович уже сидить в Чернігові, й вернув ся ні з чим. Святослав поїхав в Новгород (сіверський). Юрій втік до Переяслава, Половці в степи.

¹⁾ Літописи означають день битви — п'яток (у Київській літописі похибкою двічі виходить п'яток, Воскр. і Лавр. виразно кажуть, що в п'яток була битва), але не кажуть дати; найправдоподібніше се було 6 липня у всякім разі — в першій половині липня. ²⁾ Іпат. с. 305.

Ізяслав вернув ся по побіді до Київа. Можливо, що він хотів зачекати Угрів, але дістав вість, що їх на дорозі підступом винищив Володимирко і по сім вернув ся в Галичину, довідавши ся, що Юрий програв свою справу. Тим самим Ізяслав вже не мав чого бояти ся нападу звідти й пішов виганяти Юрия з Переяслава. Полишений союзниками і розбитий, Юрий був о стільки слабій, що Ізяслав пустив до дому брата Ростислава і пішов на Переяслав тільки з Вячеславом. Юрий справді не мав чим бороти ся, але Ізяслав не хотів добивати його — волів використати сю ситуацію, щоб прийти раз до якоїсь тріркої згоди. По двох днях дрібної війни під Переяславом з Юриєм уложено згоду, що Переяслав лишить ся йому, він посадить тут сина, а сам вернеть ся в Суздаль: „не можемо тут бути з тобою, казали йому, наведеш на нас знову Половців“¹⁾. Ольговичів у сю угоду не прийнято, але вони помирили ся з Ізяславом Давидовичом на принципі отчин: Ізяслав узяв собі володінне „батька свого — Давидове“, себто Чернігівський стіл і волости, а колишні волости Олега передав Ольговичам.

Тим часом Юрий ніяк не міг попрощати ся з Україною і з своїми плянами. Йому мусіли пригадувати, аби забрав ся з Переяслава; нарешті він пішов звідти, але зайшов тільки до свого Остерського городка і тут лишив ся. Дали йому місяць часу вийти звідси — він не пішов. Нарешті обложили військом, почали облогу, й Юрий знову присяг, що заберець ся до Суздаля, і дійсно пішов — дець уже зимою, а Ізяслав слідом зруйнував і спалив його гніздо — Остерський городок. За се недодержанне умови у Юрия відібрали Переяслав — там Ізяслав посадив старшого свого сина Мстислава²⁾.

З тим всім, розуміть ся, зникла надія на явесь помиренне Ізяслава з Юриєм. Київська літопись каже, що Юрий, довідавши ся про зруйнуванне Остерського городка, постановив пімститись і став збирати військо. Але се міг бути хіба тільки претекст: невне, і без того Юрий не мав ніякого заміру капітулювати, і тому так не хотів іти з України.

Та поки він збирав ся, Ізяслав хотів обрахуватись із його союзником Володимирком — за забрані міста й побитих Угрів. Він ходив на нього двічі походом, але без особливого успіха, як побачимо. Довідавши ся про приготування Юрия, він умовив ся з Ростиславом боронитись спільно, куди б Юрий не пішов —

¹⁾ Се було дець коло 20 липня: в 1 Новг. дата битви під Переяславом 17 липня, а Київська літопись каже, що били ся два дні.

²⁾ Іпат. с. 306, Лавр. с. 310, 1 Новг. с. 139.

чи на Новгород або Смоленськ, чи на Київ. Юрій пішов на Київ, в осени 1152 р. З ним були Половці — „уся Половецька земля від Дніпра до Волги“, і рязанські князі; Святослав Ольгович, хоч опинився в дуже крутій ситуації, пристав вкінці теж до нього. Разом з тим пішов був з Галичини й Володимирко; але Ізяслав мав час виступити йому на зустріч, і Володимирко вернувся. Юрій приступив під Чернігів, де сидів Ізяслав Давидович, але до нього вже прийшли в поміч Ростислав із Смоленська і Святослав Всеволодич, а слідом тягнув Ізяслав. Юрій залишив облогу й пішов назад — до дому. Все окошилось на його союзнику — Святославу: його волости сильно потерпіли від переходу війська, а тепер ще й Ізяслав обложив його в Новгороді; тільки не вигідний час — бо заходила весна, роздороже, змусів Ізяслава покинути сю кампанію й прийняти згоду. Він пімстився і на другім союзнику Юрія — Половецькій землі; вирядив сина Мстислава з Чорними Клобуками й той поруйновав їх кочовища на Орелі (Углі) й Самарі, взявши багато добычи й увільнивши невольників¹⁾.

За рік Юрій вибрався знову походом на Київ²⁾. Але сей похід зовсім не удався: в війську Юрія почала ся сильна хвороба, а й Половці прийшли в малім числі в поміч — може то був наслідок Мстиславового погрому. Юрій післав з ними сина Гліба — спустошити Переяславщину, а сам вернув ся. Се було вже саме перед смертю Ізяслава.

Сі останні роки окрім Юрія Ізяслав, як я згадував, оброблював ся з Галичиною. Під час своїх походів в поміч Юрію, Володимирко зайняв кілька міст на полудневій границі Волини й Київщини, в полудневій часті Погорини і на Шобожу: Бужеськ, Шумеськ, Тихомель, Вітошів, Гнійницю³⁾. Осівшись у Києві, Ізяслав захотів вернути сі міста. Ще зимою 1151/2 р. був вибрав ся він у похід, але вернув ся з дороги⁴⁾. На весну змовив ся з угорським королем, аби знову вдарити на Володимирка з двох

¹⁾ Іпат. с. 314—8, Лавр. с. 320—2.

²⁾ Десь на осінь 1154 р. Виходить се з того, що висланий ним Гліб прийшов під Переяслав уже по смерті Ізяслава.

³⁾ Сі міста належали до суперечної території Волини і Київщини — Погорини, як побачимо. Найбільш виразні вказівки на якісь забрані міста маємо в поході 1150 р., коли Володимирко вертаючи з походу під Київ, „отья города всѣ ида“ (Іпат. с. 281), і слідом Ізяслав скаржив ся: „Володїи мерь... волость мою взялъ“. Але не можемо сказати, чи всі ті погоринські міста були як раз тоді забрані. ⁴⁾ Лавр. с. 319.

боків; закликано до помочи й Ляхів, але вони не прибули. Угри прийшли в Галичину скорше, ніж Ізяслав; він зійшовся з ними коло Ярослава, а Володимирко стояв по другій бік Сяна, коло Перемишля, „не даючи вийти рати в його землю“. Союзники перейшли Сян і знищили його військо; Володимирко втік до Перемишля і звернув ся до Гейзи, просячи „не видати Ізяславу“, та закупив знову його дорадників. Гейза дійсно став умовляти Ізяслава, аби пожалував Володимирка, ніби то тяжко покаліченого в битві, й Ізяслав, хоч як не хотів, мусів погодити ся з Володимирком на тім, що Володимирко верне йому забрані міста й буде на далі союзником Ізяслава¹⁾. На тім Володимирко присягнув, але Ізяслав не вірив тій присязі ані трошки і дуже нарікав на легковірність короля.

Дійсно, коли Ізяслав післав слідом своїх посадників в ті міста, що Володимирко присяг звернути, — Володимирко сих міст не вернув. Перспектива війни з Юриєм не дала Ізяславу спроможности упімнути ся за них більш реально, і він вислав при кінці року тільки свого боярина до Володимирка, аби ще раз зажадати тих міст і „зложити хресну грамоту“ — оголосити присягу за нарушену й виповісти війну, тим більше, що Володимирко знов виступив у останній війні з Юриєм як його союзник. Володимирко тільки насміявся з своїх присяги й претензій Ізяслава, але тож ночи нагло умер²⁾. Се зробило вражінне — смерть, очевидно, уважали божою карою. Син Володимирка Ярослав засипав усякими компліментами Ізяслава, просив, аби уважав його своїм сином, обіцяв всяку поміч і послухність. Але міст тих, очевидно, не звернув і він, бо по тих всіх його компліментах Ізяслав на початку 1154 р.³⁾ пішов знову на Галичину. Похід сей закінчив ся дуже сумно: в битві під Теробовлем Галичан побито і взято багато в неволю, але Ізяславове військо наполошивши ся, ровбіглось, і він лишив ся з такими незначними силами, що боячи ся своїх невільників, кавав їх побити і з тим вернув ся назад⁴⁾. Одначе при тім він, здасть ся, вернув собі ті спірні міста, бо про них більш не чуємо, а пізнійше бачимо їх разом із Щогриною в складі Волинського князівства.

¹⁾ Іпат. с. 308—313, Лавр. с. 319—20; ширше в гл. VII.

²⁾ Десь при кінці 1152 чи на початку 1153 р., подробиці див. в т. VII.

³⁾ Що се був початок 1154, а не 1153 р., видно з Лавр. — похід наступає по осені 1153 року. Ізяслав вийшов три тижні перед мясоустом — се було 17 січня.

⁴⁾ Іпат. с. 321—2, Лавр. с. 322—3.

Се був останній похід Ізяслава. В осени 1154 р. — в ночі під 14 падолиста — він вмер, ще в повних силах і не старий: не мав ще певно 60 літ, і ще того року оженив ся знову, взявши собі жінкою грузинську царівну, „изъ Обезъ цареву дщерь“. Київська літопись дуже жалує за ним, титулюючи чесним, благовірним, христолубивим, славним і великим князем (для середини XII в. „великий князь“ — се не урядовий титул, а почесний епітет). Каже, що за ним плакала вся „Руська земля“ (київська) і всі Чорні Клобуки, не тільки як по своїм „царю й господині“, а радше як по батьку¹⁾ (цар — се знов почесний титул для князя в тих часах).

І дійсно, не залежно від особистих прикмет, що здобули Ізяславу такі симпатії київської людности, його смерть була для Київщини великою втратою. Він умер як раз тоді, як встиг рішучо побороти свого ворога й зміцнити своє становище. Хоч Юрій не покинув і певно не покинув би ще й далі своїх претензій на київський стіл, але ледво аби вони могли мати усьпіх. Вірного союзника Юриєвого — Володимирка вже не було; Святослав Ольгович був знеохочений егоїстичною політикою Юрія; Половці настрашені погромом Мстислава. Як би Ізяслав прожив пять років довше — пережив би Вячеслава й Юрія, він зістав ся б повним паном ситуації, тяжка боротьба за київський стіл перервалася би на якийсь час, і аіонія київського стола протягнулася би — може й на кількадесять літ. Тепер же смерть Ізяслава послужила знаком для відновлення сеї завзятої боротьби, страшно шкідливої для Київа.

Ще за життя Ізяслава Вячеслав усиновив Ростислава, і він уважав ся наче другим його соправителем (поки що номінальним): „наші князі Вячеслав, Ізяслав і Ростислав“ казали Юрію Білгородці в 1151 р.²⁾ Скоро вмер Ізяслав, зараз Вячеслав дав знати Ростиславу, аби прибув до Київа, вступити в ролю його дійсного соправителя, а старший Ізяславич — Мстислав, поховавши батька, вернув ся в свій Переяслав, де треба було сподівати ся Половців, висланих Юрієм під проводом Гліба Юриєвича на Переяславщину. З сих обставин, коли в Київі лишив ся сам тільки невдара Вячеслав, задумав скористати Ізяслав Давидо-

¹⁾ Іпат. с. 323. ²⁾ Іпат. с. 298, 300.

вич. Йому видно, не давав спати успіх Всеволода Ольговича в опанованню Київа (прецінь Ізяслав Давидович був репрезентант старшої від Ольговичів лінії!) і він все виглядав нагоди собі також доказати. Коли до нього наспіла вість про смерть Ізяслава, він не гаяючи ся, без усяких приготовань поспішив ся з свого Чернигова до Київа. Та його задержали на Дніпровім перевозі та в імєни Вячеслава порадили вернутись у Чернігів: „по що ти приїхав, і хто тебе звав? їдь но у свій Чернігів!“ Давидович пояснив, що не бувши на похороні Ізяслава, хоче поплакати тепер на його гробі. Але Вячеславу і його боярам сей побожний замір не промовив до почутя й вони не пустили Давидовича, а для оборони Київа прикликали Святослава Всеволодича.

Слідом наспів Ростислав. Його прийняли в Київщині з великими симпатіями. Вячеслав відновив з ним умову, яку мав з Ізяславом: „спну, я вже старий, всіх справ не можу порядкувати, передаю тобі все те, що мав у своїй управі Ізяслав, ти ж уважай мене своїм батьком і віддавай мені ту честь, яку показував мені Ізяслав, уважаючи мене своїм батьком; а мій полк і дружина — в твоїм розпорядженню“. Кияне оголосили Ростислава своїм доживотним князем, з тим, щоб він заховував практику Ізяслава в відносинах до Вячеслава: „як брат твій Ізяслав шанував Вячеслава, так і ти шануй, а Київ твій поки твого жита“. Сі слова Киян показують, що вони не хотіли Юрія ніколи бачити на київськїм столі, а князюванне Вячеслава уважали тільки номінальним. Святославу Всеволодичу, за те що він „постеріг йому волость“, Ростислав дав Турово-пінську волость.

Але Ростислав — побожний, дуже справедливий і повний поважання для всяких традицій, був лихою заміною Ізяслава в тих тяжких, неспокійних обставинах. Се прийшло ся Киянам відчутти враз. Ізяслав Давидович, не встигнувши захопити собі Київа несподіванкою, входить в союз із Святосларом Ольговичом і Юрєм; вони в двох кличуть Юрія, аби йшов на Україну, правдоподібно — надіючи ся собі скористати в боротьбі Мономаховичів. Юрій дійсно вибрав ся на ново походом на Київ. Отже сильна туча збирала ся над Ростиславом.

На сам перед треба було боронити Переяслав від Половців. Ростислав вислав у поміч Мстиславу сина, збирав ся слідом і сам, але пострашені перед тим Половці забрали ся, не ждучи його. Сей успіх осьмілив Ростислава, й він постановив як борше напасти на Ізяслава Давидовича, поки не наспів Юрій — „або прогнати його або примусити до згоди“. Та коли Ростислав був

в сїм походї вже за Вишгородом, наспїла до нього вість, що Вячеслав нагло вмер у Київі, попячивши з дружиною. Ростислав, полишивши військо на місці, на борї вернув ся до Київа, поховав Вячеслава, роздав все майно його на церкви та на старцїв адивувавши Киян своєю безкористністю¹⁾, і борзенько вернув ся назад до війська, щоб іти на Чернігів. Та при тїм чи з поспїху, чи покладаючи на попередні заяви Киян, він не „утвердив ся“ з людьми, і бояре радили йому кинути похід, вернути ся до Київа й „утвердити ся“ з київською громадою, супроти того, що смерть Вячеслава робила Ростислава з соправителя дійсним князем; се вони уважали потрібним особливо з огляду на перспективу боротьби з Юриєм; очевидно, треба було запевнити ся, що громада стане в нїй по сторонї Ростислава²⁾).

Але Ростислав сього не послухав і пішов таки під Чернігів. З ним був Святослав Всеволодич й Ізяславич Мстислав, але вбрались вони з незначним військом. Приступивши під Чернігів зажадали вони від Ізяслава Давидовича присяги, що він вирїкаєть ся Київа. Але Давидович, закликавши собі Половцїв, а знаючи, що Юрий уже рушив у похід, відмовив їм дуже рішучо. Коли другого дня прибула велика половецька орда, Ростислав перестрашив ся, зачав робити неможливі пропозиції, всього вирїкати ся: „почав просити згоди у Ізяслава, даючи свій Київ і Мстиславів Черєяслав“. Мстислав, довідавши ся про се, покинув невдячного стрія. Половці напали на Ростиславове військо — воно кинуло ся тікати. Ростислав, ледви не наложивши головою серед безладної утечі, втік просто в Смоленськ; його київське князюванне

¹⁾ „Покликав мужїв (бояр) батька свого Вячеслава, тивунїв і ключників, і казав їм позносити майно батька свого перед себе: убрание, золото, серебро і зібравши то все, почав роздавати по монастирях, по церквах, по затворах, бідним, і так роздав усе, а собі не взяв нічого, тільки взяв честний хрест собі на благословенне, а решту майна відложив на поминанне, чим свїчку й просфору по нїм (на парастасах) відправити“ — Іпат. с. 326.

²⁾ „Се Богъ поялъ стрья твоего Вячеслава, а ты ся еси еще с людьми в Киевѣ не утвердилъ; а поѣди лѣпше в Киевѣ таже с людьми утверди ся, да аче стрый придетъ на ты Дюрги, погѣ ты ся с людьми утвердилъ будеши: годно ти ся с нимъ умирити — умиришися, пакы ли — а рать зачнеши с нимъ“ — Іпат. с. 326. Тут може бути мова про формальний акт потвердження Ростислава на київськїм столї Киянами, або про зцінення свого становища самою практикою — дати привикнути Киянам до нового князя, прихилити їх до себе.

трівало лише кілька днів¹⁾. Мстислав забрав на борві в Переяслава свою родину й подався на Волинь у Луцьк (в Володимирі засів його стрий Володимир).

По сім наглім і несподіваним розгромі Мстиславичів Київ зістав ся без князя. Ізяслав Давидович, що зараз по чернігівській битві повикушляв чимало Киян від Половців й повипускав на волю, очевидно — для придбання доброї слави серед Київської громади, зголосив ся слідом до Киян із своєю кандидатурою на князівство: „посла Кыяномъ, река: хочю к вамъ поѣхати“. Кыяне прийняли її, боячись половецької орди Давидовича, аби не пограбила їх. „Бо тоді було тяжко Кыянам: не лишилось у них в Київі ні одного князя, і вони послали до Ізяслава єпископа юрївського Деяна, кажучи: „їдь у Київ, нехай не пограблять нас Половці, ти наш князь — їдь!“ Ізяслав вїхав у Київ і сїв на столі“. Переяслав віддав він Юрїввичу Глібу, правдоподібно — надїяв ся тим піддобрити ся до його батька, котрого так ненаручно закликав на свою голову до походу на Київ.

А Юрій тим часом ішов уже. Довідавши ся по дорозі про катастрофу Ростислава, він скрутив на Смоленськ. Ростислав вийшов з військом, але супроти останніх змін, усунення Мстиславичів від Київа, Юрій змінив свою політику й хотів союзу з Мстиславичами. Між ними справді уложено союз: „цїлвоаста межю собою хрест на всеї любви“. Ольговичі обидва теж стали по стороні Юрія, і Святослав радив Давидовичу, аби добровільно передав Юрїю Київ. Супроти такої ситуації Ізяслав Давидович не мав ніякої можливости боротьби, але ніяк не міг зректи ся Київа, „бо йому улюбив ся Київ“, як поясняє літописець. Нарешті як Юрій підійшов під Київ, Ізяслав Давидович вислав до нього послів в перепросинами: „хиба я сам їхав у Київ? посадили мене Кыяне; не роби мені шкоди, маєш Київ“. Юрій увійшов у Київ — було се „на вербьницу“²⁾. Літописець каже, що його „прийняла в радістю вся Руська земля“, але супроти недавніх замірів її зовсім виключити Юрія від київського стола ся радість досить непевна і правдоподібно належить Юрївим прихильникам тільки, або — була удавана³⁾.

Юрій опирав ся, на союзі з Ростиславом і Ольговичами. З Давидовичем же він хоч і помирился, але той не покинув своїх

¹⁾ По Новгородській літописі — він просидів у Київі тільки тяждень — с. 139. ²⁾ 20/III. 1155.

³⁾ Іпат. с. 323—329, Лавр. с. 324—7, 1 Новг. с. 140.

плянів на Київ і при кожній нагоді був готовий спробувати щастя знову: він тогож року ще був хотів підмовити Святослава Ольговича на сю війну, тільки Святослав не схотів. До дітей Ізяслава Мстиславича Юрій з початку поставив ся ворожо: він не тільки відібрав від Мстислава Переяслав і Цогорину, але в спілці з його стрием Володимиром і Ярославом галицьким хотів вигнати його і з Луцька; тільки се не вдалось. Потім Ростислав помирих Юрія з своїми братаничами, хоч помиренне се було не дуже щире: Мстислав навіть не поїхав на споряджений Ростиславом родинний з'їзд, кажучи, що Юрій його зловить, і дійсно сей союз розпав ся дуже скоро.

Тимчасом Юрію були потрібні союзники. Ізяслав Давидович знову збирав ся до походу, а з Половцями — своїми давніми союзниками, Юрій теж розеварив ся. Зібравши в Києві Мстиславичів з їх полками та спровадивши ще від свого зятя Ярослава галицького помічне військо, Юрій зробив певну демонстрацію по адресу своїх ворогів. Тоді саме Половці прийшли були ордою в Переяславщину „на мир“, — торгувати ся про дарунки, а евентуально — грабити; Юрій отже з своїми союзниками і їх полками пішов у Канів і сюди запросив Половців „на мир“. Се мало свій ефект — Половці вислали своїх на розглядини й зміркувавши ситуацію, пообіцяли приїхати, але натомість забрали ся скоренько назад в степ. Давидовичу Юрій з братиею запропонували присягти на згоду, а инакше заповіли йому візиту в Чернігові¹⁾. Давидович зараз присягнув. Потім Юрій мав ще з'їзд з Святославичами, дав їм деякі городи(а у Ізяслава Давидовича висватав доньку за сина Гліба; одно слово — „уладив ся“²⁾).

Я згадав тут за Половців. Двадцять літ минуло від часу, коли Мстислав Великий заганяв їх „за Волгу й Яік“, двадцять літ — повних внутрішніми війнами руських князів, що раз у раз уживали в сих війнах Половців, наводячи їх на руські землі. Для деяких князів — як для Всеволода і Святослава Ольговичів або для Юрія — Половці були постійними, трохи чи не найважнішими союзниками, і Половецька орда була завсїгди на поготові на такі заклики, бо участь в сих війнах давала їй можливість спустошити землі не тільки ворогів, але й союзників. Треба памятати ненависть Руси до сих степових ворогів і їх спустошень, щоб розу-

¹⁾ „Хоцещи ли к нам прити (вар.: внити) у мирь? или се мы к тобѣ“ (Іпат. с. 131).

²⁾ Іпат. 329—331, Лавр. с. 327—9, Воскр. I с. 63—4.

міти, яке прикре, неморальне вражінне робило се „наводжуванне“ Половців князями, особливо по недавній славній боротьбі з ними, як воно відвертало від тих князів нарід. Оповідуючи про оборону Київів 1151 р., літопись згадала, що в тій битві забито Севенча Боняковича, дикого Половчина“, сина славного Боняка: він мав охоту: „рубнути Золоті ворота, як його батько рубав“¹⁾. З того, що літопись сей факт занотувала, видно, що його зауважили сучасники, — і як то мусів їм здаватися сей Бонякович, приведений руським князем, сином того Мономаха, що свою популярність завдячував боротьбі з Половцями, — на те, аби „рубати Золоті ворота“. „О горе таковимъ княземъ!“ кличе оден з літописців²⁾ з поводу одного з таких походів з Половцями, де вони собі „наповнили руки“, — і се „горе!“ пригадує нам епітет Гориславича, даний в Слові о полку Ігоревім, в 2-ій пол. XII в., давньому герою таких походів Олегу Святославичу.

Але на тім не кінець!

Сі неустанні походи на руські землі з ініціативи самих князів заохочували Половців до нападів і пустошень на власну руку. По кількадесятьлітній перерві знову розпочинають ся їх напади на руські землі. В Никонівській компіляції маємо звістки про половецькі напади під 1149 і 1150 р.; під 1153 р. читаємо в літописи, що Половці „пакостили“ на Посулю; 1155 р. вони напали й пустошили Поросє. Тоді Василько Юриєвич з Берендичами погромив їх і забрав де що у неволю; з сього потім вийшла суперечка: Половці просили випустити їх земляків, що їх при тім взяли в неволю Берендичі; Юрій хотів се зробити, але Берендичі спротивились: „ми, сказали вони, свої голови складаємо за Руську землю“. Половці були незадоволені, але згадана вище демонстрація Юрія примусила їх сховати своє незадоволення до ліпших часів. Одначе половецькі напади й пустошення від того часу йдуть далі й доходять при кінці XII в. дуже великих розмірів.

Але вернімо ся до Юрія. Його згода з родиною Ізяслава Мстиславича тривала не довго. Мстислав відібрав Володимир у свого стрія Володимира. Юрій схотів скористати з сього, щоб здобути Володимир для свого братанича — Андрієвича Володимира, бо з його батьком мав звістну вже нам умову. З великими силами приступив він під Володимир, але облога зовсім не

¹⁾ Іпат. с. 299.

²⁾ Кешігберський й Академічний кодекс Лавр. л. — с. 303.

удалась, і Юрій мусів ні з чим вертатись назад. Не знати чи сей факт, чи ще якісь інші — вплинули й на Ростислава: він теж відвернувся після сього від Юрія. А в тодішній політиці він значив чимало: його протекції шукали різні князі — як рязанські, як сини Володимира Давидовича, а й Новгородці як раз перед тим посадили його синів у себе на князівство. На початку 1157 р.¹⁾ Ростислав разом із Мстиславом укладають союз з Ізяславом Давидовичем — звернений, очевидно, против Юрія. Доказ сам по собі не дуже мудрий, бо відкривав Давидовичу дорогу до київського стола, і його можна толкувати лише сильним роздраженням на Юрія — чи за той його волинський похід, чи за новгородську політику, де партія Мстиславичів боролася з партією Юрія і саме тоді взяла над нею гору. Чи сяк чи так, проти Юрія сформувалася дуже сильна коаліція. Та в сам день як Ізяслав вибирався на нього з Чернигова походом, привезли йому звістку, що Юрій вмер, — вмер досить несподівано: пив на пиру у одного з бояр, розхорувався з того й за п'ять днів умер — 15 мая 1157 р.²⁾

В Києві зараз почалися розрухи. Нарід пограбив двори Юрія, в місті й за Дніпром, також двір його сина Василька. Суздальців, себ то приведених Юриєм із Суздальської волости бояр і дружину, побивали по містах і селах та грабили їх майно. Юрій був, безперечно, непопулярний в Київщині. На се, певно, впливав і дійсно несимпатичний його характер — сухо егоїстичний, позбавлений якоїсь благородности, великодушности, і його конкуренція проти симпатичних народу кандидатів — Мстиславичів, і його половецька політика. Прихожі Суздальці могли теж дати се в знаки Киянам.

Правдоподібно, се розрухи були причиною, що настрашені ними заможніші київські верстви удали ся до того з київських претендентів, що був найближше під рукою — до Ізяслава Давидовича, та закликали його до Києва. Так каже літопись: „приїхали до Ізяслава Кияне, кажучи: їдь, княже, до Києва, Юрій умер“, і се запрошення, мині здається найправдоподібніше так толкувати. На четвертий день від смерти Юрія Ізяслав прибув до Києва. Чернигів він, видно, хотів був при тім задержати собі, але мусів

¹⁾ Почавши від 1156 (1157) року Київська літопись знову спішить ся на оден рік, як видно з поданих нею під 1158 р. означень днів. Лавр. і 1 Новг. мають роки добрі.

²⁾ Іпат. с. 334—6, Лавр. с. 329—30.

передати Святославу Ольговичу; Святослав Всеволодич дістав Новгород Сіверський — попередню волость Святослава Ольговича; значну частину чернігівських волостей Ізяслав лишив собі¹⁾, і відносини до нього чернігівських князів через се не були щирі. Відносини Ізяслава до Мстиславичів на разі були добрі: очевидно, вони вперед пристали на те, що Давидович сяде в Київі. Але він таким чином перебивав київський стіл у Ростислава, і тепер, коли не було вже Юрія, се мусіло бути дуже прикро Мстиславичам. Ситуація була дуже дражлива, і не диво, що відносини попсували ся дуже скоро.

Насамперед порвало ся між Ізяславом Давидовичем і Мстиславом Ізяславичем. Скоро по своїм переході до Київa Ізяслав Давидович задумав здобути Турово-пинську волость для Мстиславича Володимира, вигнаного з Володимира. Йому помагав Ростислав і меньший брат Мстислава Ярослав, але сам Мстислав не пішов, і можемо догадуватись, що ціла ся справа не була йому милою, бо тож він вигнав Володимира з Володимирської волости. Але иньшого наслідку окрім сього подражнення похід поки що не мав. Слідом Ізяслав посарив ся з Ярославом галицьким, своїм союзником. Причиною був галицький претендент — Іван Ростиславич, призвищем Берладник. Як він тікав з Галичини прийняв його до себе Всеволод Ольгович; потім він жив у Святослава Ольговича, потім у Ростислава смоленського й Юрія. Від Юрія Ярослав галицький зажадав, аби видав Івана, і Юрій його хотів був видати, але духовенство умовило його, й він тільки арештував Івана й відіслав в Суздаль. На дорозі визволив Івана Ізяслав Давидович²⁾. Може він думав тим тримати в залежності від себе Ярослава, але Ярослав був не з таких. 1158 р., коли Ізяслав Давидович був уже в Київі, Ярослав знову зажадав собі свого кузена від нього й зробив на Ізяслава дипломатичну пресію: угорський король і в. кн. польський, Ростислав смоленський, Ізяславичі волинські, обидва Ольговичі й ще деякі дрібніші князі прислали своїх послів разом з послом Ярослава, жадаючи, аби Івана видано. Ізяслав Давидович мав відвагу не послухати, але Іван по сій історії не відважив ся далі сидіти в Київі, пустив ся в степи і попробував здобути собі за допомогою Половців галицьке Покутє, але се не удалось, й Ізяслав закликав його назад до Київa³⁾.

¹⁾ Іпат. с. 343.

²⁾ Було се в р. 1156 — Іпат. с. 335; про попередню його одисею Берладника — іб. с. 237, 239 і нижче в гл. VII. ³⁾ Іпат. с. 341.

Для тодішньої політики цікаво, що в сій дипломатичній маніфестації Ростислав і Ольгович виступили против Ізяслава; отже ситуація його була не весела. Ярослав по тім став збиратись походом на Ізяслава, і його піддержав Мстислав Ізяславич з братами, задумуючи відібрати при тій нагоді Київ у Ізяслава. Але Ізяславу ще удало ся помирити ся з Ольговичами, і се вплинуло на Ярослава: він відложив похід. Та перспектива сього походу через те не зникла, й Ізяслав, покладаючи ся на вісти, що приходили до Івана з Галичини, — що його кликали туди й обіцяли стати по його стороні против Ярослава, задумав випередити своїх ворогів і здобути для Івана Галичину: се було б, розуміть ся, йому дуже важно для приборкання Мстислава з компанією. Святослав Ольгович одначе рішучо не радив йому влазити в сю справу, і вони нарешті пересварили ся на тім пункті знову. Невважаючи на се Давидович не покинув свого плану, хоч мав до помочи тільки Половців. Але його вороги були проворнійші, й коли він збирав ся з походом на Галичину, вони вже йшли на Київ, і йому прийшло ся подумати замість походу про оборону.

Оборона пішла лихо. Мстислав встиг захопити відразу Білгород. Ізяслав Давидович обложив його в Білгороді, але чорно-клубуцькі старшини що були з Ізяславом, увійшли в переговори з Мстиславом, пропонуючи свою поміч і вигоргувавши собі від нього „по ліпшому городу“ в державу, перейшли з своїми полками до Мстислава. Давидович після сього стратив надію на успіх і утік за Дніпро, а Мстислав з Ярославом галицьким увійшли в Київ, — се було при кінці 1158 р.¹⁾ Мстислав заграбив майно Ізяславової дружини, й відіслав на Волинь, але Київа собі не взяв: він ще перед походом із своїми союзниками присягнув Ростиславу, що Київ передадуть йому, й тепер вони послали до нього.

Ростислав одначе не спішив ся. Він підозрівав, що Мстислав готує для нього ролю Вячеслава — номінального київського князя, а реальну власть хоче віставити собі. Воно й дуже можливо, що памятаючи перший, нездарний виступ Ростислава, Мстислав мав такі пляни. Але Ростислав на них не приставав. Він прислав таку декларацію: „коли ви мене кличете щиро, я піду, але „на свою волю“, з тим щоб ви мали мене за батька по щирости та були мені послушні“. Як на перший приклад вказав, що він не признає митрополита Кліма, поставленого за Ізяслава Мстиславича без порозуміння з патріархатом, і жадає відновлення давніших

¹⁾ 22 грудня. Іпат. с. 344.

відносин до патріарха. Сей факт сильно зачепив Мстислава, бо присланий з Царгорода, за часів Юрія, новий митрополит положив був клятву на Ізяслава, Мстиславового батька. Переговори йшли довго, і минуло кілька місяців, нім відносини були полагождені, і в справі митрополії прийшло до компромісу. Аж на Великдень 1159 р. Ростислав прибув у Київ¹⁾. За свої праці й заслуги Мстислав, правдоподібно, тоді вже дістав ті волости, що бачимо у нього два роки пізнійше — Білгород, Треполь і Торчеськ²⁾.

Завдяки тому, що Ізяслав Давидович пересварився з Святославом Ольговичом, вийшов тісний, хоч і не довгий союз між Святославом і Ростиславом. Се дало Ростиславу певне й самостійне становище і супроти Ізяслава, і супроти Мстислава, що міг дійсно мати теж свій плян, здобуваючи Київ стрієви. Крім того і Ярослав галицький помагав Ростиславу — з огляду на Ізяслава Давидовича, чи властиво — на Івана Берладника. Давидович не кидав своїх плянів на Київ, але зістався цілком самотнім; його союзниками лишилися тільки братаничі — дрібні князьки, сини Володимира Давидовича, ще менше значні в політиці прихильники Івана Берладника, та Половці — властиво самотній підпора. Його похід на Чернігів не мав успіху, і він міг тільки вести дрібну, партизанську війну з своїми противниками: Берладники пограбили важне для київської торгівлі Олеше; Половці під проводом Ізяслава пограбили Чернігівщину, потім Смоленську землю, де забрали більш десяти тисяч людей у неволю. Навіть його „синовця“ Святослава (сина Володимира Давидовича) Святослав Ольгович примусив відступити від стрія.

Ізяслав уложив ще союз із сином і спадкоємцем Юрія Андрієм, але Андрій поки що мав досить роботи дома й давав Ізяславу зовсім незначну поміч.

Але приятель Ростислава з Святославом тривала не довго. Хоч характерами вони добре підходили до себе (Святослав, скільки знаємо, теж був честний і характерний чоловік), але ся приятель так противилася всім княжим і земським традиціям, що бояре дуже скоро пересварили своїх князів. Святослав сам лишився нейтральним, але його сини й братаничі стали діяльними помічниками Ізяслава Давидовича, і він з ними та з Половцями розпочинає вже походи і на Київ. Перший³⁾ урвав ся на вступній облозі Черяслава: Гліба Юрисевича, що сидів у Черяславі, Давидович хотів змусити, аби

¹⁾ Іпат. с. 336—345, Лавр. с. 331. ²⁾ Іпат. с. 357. ³⁾ Деся прикінці 1160 р.

йшов з ними на Київ, почав облогу Переяслава, але тимчасом рушив у поміч Глібу Ростислав, й Давидович подав ся назад, залишивши упрянований похід на Київ. Але на початку 1161 р., спровадивши собі велику орду Половців, він пішов знову — вже просто на Київ.

Перейшовши Дніпро під Вишгородом, Ізяслав Давидович приступив до Київа від півночі і ставши тут табором „в лозах“, почав ладити ся до атаки. Ростислав, видно, не сподівався нападу і не стягнув ніяких військ, що більше — здасть ся між самими Киянами не було до нього щирої прихильности. Принаймні з літописи довідуємо ся, що Ростислав був посадив чимало Киян до в'язниці за якусь „крамолу“ — бунт¹⁾. Ростислав пробував боронити палісади, що йшли „від Гори до Дніпра“, хоронячи Поділ, але військо Ізяслава ударило сильно, „страшно було дивитись, наче страшний суд“, каже літописець, і в завзятій битві стало перемагати, почало прориватись в місто, рубаючи палісади, і військо Ростислава почало тікати. За порадою дружини Ростислав вийшов із міста: відступив у Білгород, аби там приготувати нові сили, стягнувши союзників і Чорних Клобуків. Ізяслав Давидович вийшов до Київа і засів на київській столі — в третій раз, але також ефемерично як і попередні рази; сповнивши князівські церемонії в Київі, він пішов слідом на Ростислава і обложив його в Білгороді. Але Ростислав приладив ся до оборони, попалив острог, а білгородський замок був сильний. Облога потягнула ся на кілька тижнів, а тим часом Ростислав стягав до себе союзників. Святослав Ольгович умовляв Давидовича помиритись із Ростиславом, але той дав характеристичну відповідь: „братия моя вернеть ся в свої волости, а мині куди вертати ся? в Половеччину не піду, у Вирі (дрібній волости на Посемю, що йому лишилася) з голоду вмрети не хочу, — ліпше мині тут умерти“¹⁾.

І йому дійсно прийшло ся наложити головою в сій кампанії. По трох тижнях облоги прийшла вість, що Мстислав з великими силами йде з Волини виручати Ростислава. Половецькі мародери зобачили його передові полки й привезли сю вість Давидовичу. Той так настрашив ся, що зараз кинув облогу й кинув ся тікати

¹⁾ В Іпат. (с. 363) трохи не ясно: Ізяслав, увійшовши до Київа, „всімъ дасть прощенье Кияномъ, ихъже бяху изомали“, виходило б, що се взяті в неволю на війні (так і думали деякі), але в Воскр. (І с. 74) инакше, і я думаю, що се автентична звістка, а в Іпатськ. вона стала неясною через скорочення: „опроста всѣхъ Киянъ, ихже бѣ поималъ Ростиславъ въ крамолѣ“. ²⁾ Іпат. с. 354.

до Київа. Але Мстислав наспів слідом і злучивши ся з полками Ростислава, що вийшов з замку, пішли погонею за Давидовичем. Невадого чорноклобуцька кіннота Мстислава дігнала обози, а потім і полки Давидовича й почала рубати й ловити утікачів. Шід Київом Чорні Клобуки дігнали й самого Давидовича, оден рубнув його шаблею по голові, другий пробив його списом, і Мстислав з Ростиславом, наспівши з полками, застав його ледво живим. Ростислав, плачучи став дорікати йому, що він привів до сього своєю захланністю — невдоволивши ся Черниговом, хотів відібрати Київ, а взявши Київ, хотів і з Білгорода його вигнати. Але Давидовичу було вже не до оправдань, він попросив лише напити ся води, й умер на місці. Літописець, оповідаючи сю пригоду, додає, що підчас облоги Білгорода „бысть знаменіе въ дунѣ страшно и дивно“, й описавши його докладно — між иньшим, що на місяці бачили „наче два вояки били ся на мечах, і одному кров з голови йшла, а другому текло біле як молоко“, додає, що старі люде витолкували, що се знаменіє яко „не благо — провіщає княжу смерть, як воно й стало ся“ ¹⁾.

Смертю Ізяслава Давидовича закінчила ся друга стадія в великій боротьбі за київський стіл. На закінченє її огляду я мушу згадати за відокремленне двох земель, що наступило серед гуку сеї боротьби. Подібно як підчас боротьби за Київ Мономаховичів і Ольговичів в 1130-х рр. еманципував ся з під власти київських князів Новгород, а Полоцька земля відновила у себе свою стару династію, увільнивши ся від власти Мономаховичів, так в 50-х рр., серед боротьби Мономаховичів з Ізяславом Давидовичом відокремили ся ще два київські аннекси — землі Турово-пинська і Переяславська. Про се буде ще мова в особних оглядах сих земель, а тут я мушу про се згадати, о скільки сі факти були звязані з загальним політичним життям українських земель.

Земля Туровська від часів Святиполка, а Переяславська від Мономаха уважали ся наче додатками до Київа, „київськими волостями“, як Всеволод Ольгович зве Туров, і при перемінах на київській столі *jure caduco* переходили з рук в руки, з одної династії до другої. Се завсїди було дуже немиле народу, і кожда земля змагала до того, аби відокремити ся, здобувши для себе осібну династію, котра б її трималась. Переяславці вибрали собі Юрія, чи властиво його сина Гліба. Не знати — скільки тут було їх

¹⁾ Іпат. с. 345—354, Лавр. с. 331, Воскр. I с. 71—5 — вона має тут деталі пропущені в Іпатській, а повторені також і в Нікон. I с. 220.

власної ініціативи, власного вираховання і скільки вплинули тут заходи самого Гліба, що осівши ся в сусідстві — в Остерському городку, правдоподібно, сам увійшов у зносини з Переяславцями і там витворив собі партію. Але чи була вона на разі не дуже ще велика, чи — ще правдоподібніше Мстислав Ізяславич, що сидів тоді в Переяславі, мав занадто сили як на неї, і вона бояла ся активно виступити — досить, що Мстислав держав Переяслав в руках, і хоч Гліб двічі ходив під Переяслав на заклик Переяславців, але Мстислав його обидва рази прогнав, і Переяславці не зрадили його в битвах¹⁾. Але як прийшов Юрій з більшими силами (1149), Переяславці перейшли до нього і по тому все тримали ся його: се видно, як порівняти становище Киян і Переяславців у війні Юрія з Ізяславом: Кияне самі переходять до Ізяслава, скоро він з'явиться на „руських“ трунті, з Переяслава Юрія треба вибивати силоміць²⁾. Одначе Переяславці мусіли прийняти ще раз Мстислава³⁾ і тільки 1155 р. дістали Гліба Юрєвича вже на постійно — він просидів у них до 1169 р., а по собі віставив сина Володимира⁴⁾. Особливої одначе заслуги Переяславців в виробленню сього *statu quo* не було: князі самі дали Глібови спокій від разу.

Більше сили й витревалости, ніж слабе і виставлене мов горох при дорозі Переяславське князівство, показала в аналогічній справі земля Турово-пинська. Вона була отчиною Сьвятополка, але по його смерті взяв її собі Мономах, і в руках Мономаховичів вона зістала ся більш як 40 літ, з невеликими перервами. В 1157 р. з'явив ся тут Юрій Ярославич, син Ярослава Сьвятополковича, нещасливого волинського князя. Де він був перед тим не знати; в 40-х роках бачимо його на Волини, запеклим ворогом Ізяслава Мстиславича⁵⁾, правдоподібно — він мав якусь дрібну волость дець в сусідстві Турова. Мабуть зараз по смерті Юрія Мономаховича він відібрав чи просто заняв опорожену Турово-пинську волость, де за життя Юрія сидів його син Борис⁶⁾. Але йому прийшло ся видержати тяжку боротьбу. Ізяслав Давидович, сівши в Київі, попробував тогож року вигнати Юрія Ярославича, щоб передати сю волость Володиміру Мстиславичу. З дуже значними силами при-

¹⁾ Іпат. с. 253, 255—6, Лавр. с. 302—3 (1148 р.). ²⁾ Іпат. с. 277, 306. ³⁾ Іпат. с. 307. ⁴⁾ Іпат. с. 373. ⁵⁾ Іпат. с. 271, 273.

⁶⁾ Борис гадуєть ся тут іще 1156 р. — с. 335, а вже 1157 р. Ізяслав іде виганяти з Турова Юрія Ярославича. Борис умер потім у Суздалі (Лавр., Воскр. — 1159 р., Іпат. 1159 = 1158); не знати — чи його вигнано, чи сам він покинув Туров.

ступив він під Туров: з ним був смоленський і галицький полк, Ярослав луцький і ще кілька другорядних князів; Юрій все упрашав Ізяслава, щоб він дав йому спокій — „прийняв його в любов“, — але не піддавав ся. Облога протягла ся десять тижнів і закінчила ся нічим: коні почали здихати в війську Ізяслава, і він не помиривши ся з Юриєм, пішов геть¹⁾. Два роки пізніше прийшло ся Юриєви витримати новий напад: Мстиславичі з синами Андрія Володимировича обложили його в Турові. Причину, здасть ся, дав до цього сам Юрій²⁾. Але й на сей раз союзники простояли півтрьох тижня під Туровом і вернули ся ні з чим³⁾. На сім його клопоти скінчили ся: Ростислав на другий рік (1161) прийняв Юрія „в любов“ і він ходив разом з полками Ростислава й Ольговичів відбивати Слуцьк від Володимира Мстиславича⁴⁾: він отже оборонив здобуту ним позицію в сучасній політичній системі, і вона була признана в князівських сьвітї.

Здобуваючи сю позицію й боронячи її, Юрій, очевидно, опирав ся на співчутє туровської людности. Князь певначний, він не міг би ніколи власними силами відбити ся від таких тяжких нападів. Коли Туровці терпіли довгу облогу, спустошенне околиць, руїну цілої землі й не видавали Юрія, не примусили вийти з міста, піддати ся, як то часто бувало, а „били ся кріпко“ за нього, то очевидно, що їх привязанне до свого „отчича“, їх рішучість — здобути собі свою осібну династию й відокремити ся була дуже велика.

В тім же самім часї відокремилась і Волинь, хоч без власної ініціативи, самими обставинами. Тут осїла ся лїнія Ізяслава Мстиславича, судячи по всьому — популярна у волинської людности: на неї дивились як на свою і боронили.

Сим і закінчив ся процес відокремлення земель Київської держави. Зістали ся на далі тільки два князівства, що не мали своїх осібних династій, не становили осібних, замкнених політичних тіл

¹⁾ Іпат. с. 337—8.

²⁾ Під 1160 (= 1159) маємо в Київській літ. (с. 346) фрагмент звістки: „воєва Георгій Ярославич ис Турова“... По тім наступає фрагмент звістки про похід Ізяслава Давидовича на Святослава Ольговича — пор. Воскрес. І с. 71, і слова: „къ Путивлю“ належать уже до сеї звістки, як видно в порівняннї з Воскр. (в виданнїю Іпат. літ. вони відділені хибно). Судячи по тім походї Мстиславичів на Юрія, що наступив слідом, можна з правдоподібністю догадувати ся, що Юрій воював десь на волинськїм пограниччю і тим викликав похід Мстиславичів на Туров.

³⁾ Іпат. с. 349. ⁴⁾ Іпат. с. 356.

з цього погляду, бо були якимсь *bonum nullius* для князів — Київщина і Новгород-Шсков. З Київом се стало ся через його виїмкову роль, про котру я казав вище, з Новгородом — через те, що тут роля князя була зовсім відмінна: її б скорше можна прирівняти до ролі президента в республіканській державі, до ресорту котрого належали одначе справи воєнні землі.

Увільнивши ся від Давидовича, Ростислав засїв на київськїм столї міцно і спокійно. Мстислав виправді, посадивши стрія вдруге в Києві, щось був розсварив ся з ним: мабуть забагато хотїв від нього. Ростислав тоді зайняв його київські волости, Мстислав хотїв розпочати війну, але передумав і помирился, діставши назад свої волости¹⁾. З Ольговичами Ростислав помирился теж; старий Святослав умер 1164 р., а його місце в Чернигові зайняв Святослав Всеволодович; Ростислав, як їх спільний союзник, посередничив між Всеволодовичом і синами Святослава Ольговича. З Андрієм Юриєвичом Ростислав мав на початку конфлікт з powodu Новгорода, але й його полагодив: син Ростислава зістав ся в Новгороді й далі²⁾. В результаті Ростислав зайняв спокійне, авторитетне й досить впливове становище патріарха „Руської землі“: чернігівські Ольговичі, волинські Ізяславичі, галицький Ярослав, переяславський Гліб, Рязань, Новгород — стояли в сфері його політичного впливу і він ще (се вже в останнє) підтримував київську традицію давніх добрих часів: вимагав до себе поважання, аби князі мали його „отцемъ собѣ въ правду“ і „в послушаньи“ ходили, а з свого боку пильнував традиційного обовязку — доглядав справедливости між князями й наділяв волостями ріжних підупалих князів³⁾. Загранична політика його інтересувала мало. Знаємо, що імп. Мануїл, забираючи ся до нової боротьби з Угорщиною, заходив ся притягнути й Ростислава до союзу, й прислав до нього дуже значного посла в сій справі — якогось Мануїла з родини Комненів; та Ростислав показав йому всяку прихильність, але якоїсь діяльної участі в сій війні не взяв⁴⁾.

¹⁾ Тільки замість Треполя дістав тепер Канів, бо Треполь Ростислав віддав Володимирю Мстиславичу. ²⁾ Іпат. с. 355—358, 1 Новг. с. 144.

³⁾ Епізод з Володимиром — Іпат. с. 356, посередництво в чернігівських справах — іб. с. 358.

⁴⁾ Про се оповідає Кіннам р. 232—5, при подїях 1164—5 рр., дуже недокладно мішаючи імена князів. Головною метою посольства було відвернути Ярослава галицького від незадовго перед тим розпочатого зближення

За те спокійне князюваннє дало йому спробогу зайняти ся половецькими справами. Сього вимагали напади Половців, бо навіть ті przypadкові звістки, які маємо, вказують на їх часте повтореннє. 1159 р. Половці набігають в околиці Котельниці (на р. Унаві), того ж року (може по сім нападі) Половців били на Поросю. 1161 р. набігли вони на Поросє, в околиці р. Рута, але нещасливо. 1164 Половці знову набігають на Поросє, і знову їх заскочили, а крім того ще в Ніконівськїм збірнику є до того року згадка про напад Половців, тільки дуже загальна. 1166 р. з Половцями бив ся Олег Святославич, і їх же чуємо в околицях Переяслава. В Ніконівськїм збірнику маємо ще, хоч дуже загальні й шаблоніві, згадки про половецькі напади в 1167 і 1168 рр.¹⁾ Крім того вони почали нападати сильно на руські торговельні каравани в степах.

Ростислав одначе обмежив ся тільки заходами чисто оборонними, пасивними. 1162 р. він задобрив („миръ вья“), очевидно — закупив Половців і оженив сина з Половчанкою. Для оборони караванів вислав військо, а деє 1166 р.²⁾ урядив грандіозну демонстрацію: завізвав „братію“, „звелівши зібрати ся з усіми своїми полками“, і з цілою армією, а участію дванадцяти князів, вийшов під Канїв і тут перестояв довший час, поки перейшли каравани „Гречника“ і „Заловника“ — очевидно, хотів настрашити Половців³⁾. Одно слово, бачимо досить слабї початки того, що більш енергічно розвинув слїдом Мстислав: він теж практикував

Галичини з Угорщиною; Кіннам називає його то *Ἰερσοθλαβος* то *Πριμισθλαβος* (може, як підозрівав нпр. Грот 330 — помішавши його з Мстиславом) і взагалі, видно, не уміє розрізнити руських князів. Здасть ся, що в тих ріжних іменах треба розуміти в дійсности тільки Ярослава й Ростислава. Те що на вступі говорить ся про давній союз з Візантїєю, належить мабуть до Ярослава, бо про якийсь союз Ростислава з Візантїєю досить трудно думати. Сказане про приязнь з Ярославом треба розуміти про Ростислава. Можливо, що до Ростислава Мануїл і звернув ся з огляду на його приязнь з Ярославом — або вплинув на нього, а при тїм се могло стояти також в звязку з тодішніми зносинами Царгорода з київськими князями в справі київської митрополії, і тому Кіннам сюди приплів несподіванно київську митрополію на с. 236; пор. Грота l. с.

¹⁾ Іпат. с. 346, 356, 359, 361, Воскр. I с. 71, Никон. I с. 232 (1164 = 1165 Іпат. с. л.), 236, 239.

²⁾ Під 1168 р. можна констатувати, що Іпатська літопись спішить ся вже о два роки (дата Мстиславового походу на Половців і дати I Новгородської); для попередніх років (від 1162 р.) властиво не знати — чи треба відраховувати два чи оден рік.

³⁾ Іпат. с. 357, 360, 361.

подібні походи для оборони караванів, і такий характер мав його пізнійший похід під Канів, для оборони „Гречника“, але поруч із тим він практикував і походи в половецькі степи: на початку 1168 р. він ходив разом з Ростиславичами, Ольговичами й іншими князями (літопись рахує дванадцять учасників, окрім самого Мстислава) в степи Угла (Орелі) і Снопорода (туди ж значить, куди ходив за життя батька, 1152 р.), зруйнував їх кочовища і взяв велику добычу. Ольговичі теж вели агресивну боротьбу з Половцями: Святославичі Олег і Ярослав поруйнували 1167 р. половецькі кочовища, користаючи з кріпкої зими¹⁾. Але нові політичні завірюхи, що вибухнули на Україні по смерті Ростислава, перервали сю інтензивну боротьбу з степом і відсунули її аж на вісімдесяті й дев'яності роки XII в.

В колективних походах, уряджуваних Ростиславом і Мстиславом, ми даремно б шукали князів Ростово-суздальської землі. Підчас затишного князювання репрезентанта традицій добрих давніх часів — Ростислава, в ній переходив дуже важний внутрішній процес, що слідом дав ся дуже в знаки й Україні. До тепер Ростово-суздальська область, сей „новий світ“ Словянства, ся сьвіжа словянська займанщина на фінських ґрунті, не відогравала якоїсь важнішої ролі: там сиділи молодші князі, для котрих обітованною землею була „Русь“ — Україна, котрих мрії крутили ся коло Києва. Юрий Мономахович, що перший надав важніше значінне сій землі, надежав ще до сеї категорії князів і вложив веї сили й енергію в те, щоб здобути Київ і на золотім столі кивським дожити свого віку. Але по нім наступив його другий син Андрій — чоловік иньших симпатій й иньших політичних поглядів. Він виріс на Поволжю, і Русь-Україна з її довгою історією виробленими формами життя була для нього і чужа, і несимпатична. Він потайки від батька втік з Вишгорода у 1155 р. до Суздаля, забравши з собою палядіум будучої Московської держави — вишгородську ікону Божої Матері, привезену з Візантії (потім прозвана Володимирською вона послужила головною сьвятощею, палядіумом нових політичних центрів Суздальщини — Володимира і пізніше — Москви). Никонівська компіляція, пробуючи пояснити психологію Андрієвої втіячки з України, добре каже, що його прикро вражала вічна боротьба руських князів, і тятнуло в Суздаль, „яко тамо, рече, покойнѣе естъ“²⁾. І сим кроком Ан-

1) Пат. л. 364, 368—370, 1 Новг. с. 148.

2) Пат. с. 331, Нікон. I с. 204.

дрій розірвав на все свої звязки з Україною. Ставши князем в Ростовсько-суздальській землі, він заходив ся коло того, щоб зміцнити, збільшити свою силу на ґрунті сеї волости, підняти її значінне, надати її першорядний вплив. Він повигоняв своїх братів і братанців і зістав ся „самовластьцем“ у своїй землі. Порозганяв він і виднійших бояр свого батька — правдоподібно занадто впливових і претенсійних як на нього. В противність старим центрам землі, з їх сильнійше розвиненим громадським житєм, діяльністю віча, земською аристократією, він протегував нове „мизинне“ молодше місто — Володимир, його зробив своєю столицею і всякими способами прикрашав. Півнійше і звідти переніс він свою резиденцію в новий городок Боголюбий, ним самим збудований під Володимиром. Аби усунути впливи київської митрополії, він заходив ся коло засновання осібної митрополії у себе; се йому не удало ся, але своїх єпископів він держав остро і скидав з катедри одного по другім¹⁾.

В результаті утворила ся дуже сильна, автократична власть, і опираючись на неї Андрій зажадав для себе першого місця в руській політичній системі. Досі се робило ся так, що князь-кандидат в прем'єри добивавсь київського стола. Андрій по своїй родинній позиції і своїм силам теж міг би се досягнути, але він має инший плян: він заходить ся коло того, аби з свого князівства зробити новий політичний центр руської системи. Може бути, він бачив, що Київ вже вижив своє, упадає, ще правдоподібнійше — що йому не симпатичні були самі історичні традиції, звязані з Київом, увесь політичний устрій України — ся безконечна галерія рівноправних (в принципі) князів, сі родинні рахунки й патріархальні відносини, впливи боярства і політична роля громад. Переробити се — не було надії, й Андрій змагає до того, аби знищити, понизити Київ, а бути сеніором руських земель у своїм Володимирі. Він умисно руйнує Київ, і підірвавши тим його престиж, хоче на далі розпоряджати ним з своїх ростовсько-суздальських країв, передаючи його підручним, другорядним князям. Се, правдоподібно, в результаті викликало б нові замішання, нові руйни Києва, але смерть заскочила Андрія і не дала розвинути свого плану до останку. Одначе й зроблене ним мало важне значінне:

¹⁾ Іпат. с. 338, 356—7, 377. Нікон. I с. 220, 222 і далі. Лист патріарха, поданий тут, має, очевидно, півнійші додатки; коротша його версія, більш певна — в Рус. Ист. Библиотеці VI ч. 3; про сей проєкт володимирської митрополії мова ще далі в III томі гл. 3 нашої Історії.

Київу дано рішучий удар, Володимир на Клязмі став другим політичним центром Східньої Європи. А зручний спадкоємець Андрієвої політики — його брат Всеволод повів далі його пляни — понижати Київ і на його рахунок підіймати свій новий центр.

До самої смерти Ростислава Андрій стояв осторонь і навіть уступав йому (в новгородським конфлікті). Політична система Руси виглядала добре урівноваженою і було б ризиковно пробувати її захитати. Може з рештою бути, що й особа Ростислава — справедливого, побожного, оборонця всяких традицій, політичних і церковних, мала певне поважанне навіть і у такого „свобідного від забобонів“ чоловіка як Андрій. Але обставини змінили ся зараз по смерті Ростислава — розпочалась нова, досить довга (звиш десятилітня, від 1167 до 1181 р.) стадія замішань — власне навіть не боротьби, а хронічних замішань, і Андрій не загавав ся її використати для своїх плянів.

На початку 1167 р.¹⁾ вмер Ростислав, вертаючи до Київа з своєї подорожи в Новгород, куди їздив мирити сина з Новгородцями. Почувши повний упадок сил, він спішив ся в Київ, бажаючи постригти ся перед смертю в Печерським монастирі й гірко дорікаючи своєму духовнику, що стримував його від довшого часу від постриження, про котре Ростислав думав вже від довшого часу, — не доїхав і вмер недалеко Смоленська.

Його наступником в Київі по всякій імовірности ще за життя його загально признавав ся Мстислав, що двічі посадив на київський стіл сього самого Ростислава. З тим, мабуть, і був переданий йому ще за життя Ростислава один з найважніших київських пригородів — Білгород. Коли прийшла звістка про смерть Ростислава, князі, що сиділи на ріжних волостях Київщини: Володимир Мстиславич та Ростиславичі Рюрик і Давид, післали до Мстислава заклик на київський стіл. Такі ж запросни він дістав від Киян і від Чорних Клобуків. У Киян він дійсно мав щиру популярність і симпатії, але чорноклобуцька старшина при тім політикувала і пильнувала ріжних своїх особистих інтересів. Мстислав був так певний себе, що сам не спішив ся до Київа, а поручив „посидіти“ там своєму братаничу та послав туди свого тивуна. Але справа не була так проста. Князі, відступаючи Мстиславу київський стіл (а між ними було й два стрії його — Володимир Мстиславич і Володимир Андрієвич, що уступали Київ

¹⁾ 14 марта — Іпат. с. 362.

„молодшому“!), за сью уступку жадали нагороди. Між ними уложила ся „твердь“ — союз для того, аби вимогти від Мстислава волости за свою неутральність: Володимир Мстиславич бажав для себе всього Порося, Володимир Андрівич — Берестейської волости; до них прилучив ся ще брат Мстислава Ярослав луцький, що хотів, аби брат передав йому Володимир, та Ростиславичі — їх претензії нам ближше незвістні. Але Мстислав на компроміси з ними йти не схотів. Він взяв помічні полки з Галичини, з Польщі, від кн. городенських і пішов на Київ. Чорні Клобуки прилучили ся до нього. Претенденти сховались у Вишгород. Мстислав увійшов у Київ, де його стріли Кияне, і він уложив „ряд“ з князями, що стояли по його стороні, з дружиною й громадою — всіми чинниками тодішнього політичного життя. Після того приступив до Вишгорода. Обложені князі пішли на уступки й помирили ся з Мстиславом. Володимир Мстиславич дістав Котельницю, Давид Вишгород, Рюрик Овруч, Володимир Андрівич теж щось дістав¹⁾, і Мстислав, уладившись, вернув ся до Київ²⁾.

Але ся побіда Мстислава і вимушена покора князів зовсім не уставили добрих відносин. З початку виникло, що Володимир Мстиславич собі бажас кийвського стола: прецінь він мав не менші права княжити, як і Ростислав, котрому двічі був відступив кийвський стіл той самий Мстислав; тільки сил Володимиру бракувало. Коли його пляни вийшли на верх, він вирік ся їх, але слідом деякі чорноклобуцькі старшини стали підбивати його до плянів на Київ, і він піддав ся їм і почав ладити ся до походу. Се був одначе о стільки отчайдушний плян, що власні бояре відступили від Володимира, коли довідали ся про сей плян: „се ти без нас видумав, і ми з тобою не поїдемо, — ми того не знали“, сказали вони йому й кинули його. Але Володимир не послухав сеї остороги; лишивши ся сам лише з отроками, він сказав: то се будуть мої бояре (ті отроки), й поїхав лудити ся з Чорними Клобуками до походу. Але ті, побачивши його з таким бідним двором, вирікли ся його: побачивши, що він їде сам, сказали: „ти нам кавав, що за тобою всі брати, а деж Володимир Андрів-

¹⁾ Іпат. с. 367⁷, 371²⁷, 372⁹⁻¹⁰.

²⁾ В Іпатській маємо для повороту Мстислава до Київ²⁾ дату 15 мая, понеділок, 1169 р. В дійсности сей день вказує на 1167 р., що й маємо в Лавр. і Новгор. Він і служить ключем до хронології сих років, разом з датою похода Мстислава на Половців (1168 р.) і датою кийвського погрому (1169 р.). В Хлебн. і Погод. кодексах, в Воскр. і Густин. копіїляціях для повороту Мстислава маємо дату 19 мая — вона хибна.

вич, Ярослав і Давид? приїхав оден, без своїх бояр, адури́в нас! а нам ліше в чужу голову, як у свою!“, і з тими словами почали стріляти в Володимира, так що він ледво з духом забрав ся. Скомпромітований сею історією утік він з початку до Володимира Андрієвича, та той його не прийняв, потім до Андрія в Суздаль, але і той ще не хотів сваритись з Мстиславом, і відіслав його в Рязань¹⁾.

Позбувши ся сих клопотів і не предчуваючи нових, Мстислав забрав ся до боротьби з Половцями. В спілці з князями він ходив у похід, згаданий вище, на початку 1168 р., і потім знову — на оборону торговельних караванів. Сі походи, очевидно, викликали загальне співчуте й ентузіазм, що виглядає з літописного оповідання про них. „Вложив Бог, каже він, добру гадку про Руську землю в серце Мстиславу Ізяславичу, бо він хотів її добра всім серцем: скликав він свою братию й почав думати з нею, сказав їм: братие! пожалте ся Руської землі, своєї отчини й дідини, що (погані) забирають християн кожного року в свої „вежі“ (шатри), присягають на угоду з нами і все переступають, і вже у нас займають Гречеський путь і Солоний і Заловний! Чи би не добре б нам було, братие, поклавши ся на божу поміч і на молитву святої Богородиці, пошукати пути вітців і дідів своїх, і своєї чести. І мила була його мова Богу, і всій братії, й мужам (боярам) їх. І сказала йому вся братия: „Боже поможи тобі, брате, за те, що Біг вложив тобі таку гадку в серце! а нам дай Боже голови поскладати за християн і за Руську землю і бути зачисленими до мучеників!“ (Як бачимо, не дуже складно, але ентузіастично!). Всі князі київські, волинські, чернігівські й переяславські з своїми полками рушили під проводом Мстислава й погромили половецькі кочовища по Орели й Снопороду, взявши велику здобич, масу невільників і худоби. Трохи згодом Мстислав запроєктував новий похід для охорони „Гречника“ від половецьких нападів, і князі з полками вийшли під Канів, на зустріч торговельним караванам — „Гречнику“.

Але kwasів між князями було стільки, що й із сих походів виникли тільки нові сварки: різні дрібниці, боярські інтриги, поговірки в роді того, що Мстислав вислав своїх людей по здобич потайки від інших князів, що Мстислав хоче підступом вхопити Ростиславичів, і т. и.²⁾ — викликали на ново роздраження

¹⁾ Іпат. с. 367 (дрібні екстраваганції в Воскр. І с. 81 і Твер. с. 237).

²⁾ Літописець пояснюючи, як повстали ті поговірки, наводить маленький побутовий епізод, вартий, аби його згадати. Мстислав „озлобив“

між Мстиславом і Ростиславичами, а новгородські справи привели до повного розриву. Новгородці вигнали від себе Ростиславового сина, і всі пресії й походи Ростиславичів і Андрія суздальського не могли змусити їх прийняти його назад: Новгородці жадали собі котрогось з синів Мстислава, і той нарешті, правдоподібно — по довгих ваганнях, послав їм свого старшого сина — славного пізнійше Романа.

Сей факт привів до кризи. Андрій в якійсь мірі був антагоніст в новгородській справі, бо підтримував Ростиславичів. Між ним і Ростиславичами утворюється союз проти Мстислава, і до нього прилучається Володимир Андрієвич — що жадав був від Мстислава для себе волости і не дістав, Ольговичі — що перед тим були „в волі“ Мстислава, але видно, не з доброї охоти. Андрію настав час для його плянів. Він знайшов якусь причину — не знаємо навіть яку, і на початку 1169 р. вислав свого сина Мстислава на Україну, на Мстислава. До нього прилучилися полки різних князів: чотирох Ростиславичів — старшого Романа, що сидів у Смоленську, і трох молодших, що сиділи в Києві, Гліба переяславського, двох синів Святослава Ольговича, Володимира Андрієвича — ціла хмара українських князів посунула нищити Київ на славу його північного суперника.

Ся армія посунула просто на Київ. Приступила від Вишгорода і обложила Київ. Мстислава застала вона неприготованим: він сподівався нападу на Новгород і саме перед тим післав туди військо синові в поміч. Поміч з Волини Мстиславові не поспіла. Він одначе попробував боронитись. Почалися битви під Києвом. Та сили Мстислава були за слабі, а до того ще й Чорний Клобук у Мстислава тримався не щиро. Коли по трох днях битви військо союзників обійшло київські позиції з заду й почало бити

(з безчестям) відправив від себе двох братів бояр Бориславичів за те, що їх холопи були покрали Мстиславових коней з стада і намість його знака положили свій правдоподібно тих бояр, і Мстислав очевидно підозрівав, що вони то робили з поручення своїх панів. Ображені тою історією бояре перейшли в службу до Давида Ростиславича й почали йому наговорювати, що Мстислав хоче їх вхопити. Коли Мстислав потім закликав Ростиславичів до себе на обід, ті зажадали, аби він наперед присяг їм, що не мислить на їх лиха. Мстислав, що по словам літописця „істинною любовью обуєм ся с братьєю хожаше“ — мав щиро любов до братії, згодився, але з тим, щоб Ростиславичі назвали того, хто на нього наговорює. Ростиславичі не згодилися: „хто нам потім скаже, як тих видамо?“ Іпат. с. 371.

звідти, Мстислав здав ся на пораду дружини й вийшовши з міста подав ся на Волинь. Чорні Клобуки ще й уганяли за ним.

Так 8 марта 1169 р., в середу другого тижня посту, союзники опанували Київ — і не дали йому помиловання. Два дні грабили його їх війська — „Смольняне, Суздальці, Черниговці“, грабили весь город, „Подоліє і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було милосердя нікому ні звідки: церкви горіли, християн убивано, иньших брали в неволю“... Взяли багату здобичу, „церкви обдирали з ікон, книг, риз, і дзвони всі позабирали“. Не раз брали Київ перед тим, але його брали досі претенденти, щоб сю столицю Руси собі присвоїти, при собі заховати; тепер — його брав тяжкий ворог лише з тим, щоб його знищити, понизити, зруйнувати. Літопись мала право сказати, що сього ще ніколи у Києві не бувало¹⁾.

Князем у Києві Андрій поручив своєму синові посадити Гліба Юрисвича, свого молодшого брата, князя переяславського, але нічого не зробив, щоб забезпечити йому князюванне: його військо вернулось слідом до дому. Тим часом Мстислав зовсім не вирік ся київського стола. Він почав з того, що пімстив ся за погром Києва над своїм ближнім сусідом Володимиром Андрієвичем, попустошивши його Погоринє, а на початку 1170 р. пішов на Київ, взявши поміч з Галичини, від Святиполка туровського і брата Ярослава. Він пройшов насамперед на Поросьє, до Чорних Клобуків, очевидно — рахуючи на їх поміч, і Чорний Клобук прилучив ся до нього, але теж тримав ся не щиро. Відти, не стрінувши опору пройшов Мстислав під Київ і застав його полишенням: Гліб забрав ся звідси в Переяслав і звідти послав по Половців, а Ростиславич Давид засїв у Вишгороді, приладивши ся до облоги і попаливши все наоколо замку. Зайнявши Київ, Мстислав обложив Вишгород, але Давид боронив ся сильно, бо мав багато війська, і свого і від братів, Половців і частину Чорних Клобуків, Мстиславу союзники помагали слабо, й помічні полки оден по другім розходили ся від нього; вєсвода галицького полку сказав, що має порученне від князя не стояти довше як пять днів, а що Мстислав затримував, покликуючи ся на заяву дану йому галицьким князем, то Галичане сфалшували „грамоту“ (лист) до нього від Ярослава і покликуючи ся на неї пішли до дому. За ними пішли й иньші. Тимчасом прийшла звістка, що Гліб веде По-

¹⁾ Лавр. с. 336; тут замісь двох днів, як у Київській літ., граблять Київ три дні.

ловців, а до Давида ще йде якась поміч. Мстислав, бачучи своє військо ослабленим, а не можучи покладати ся на Чорних Клобуків, бо „Чорний Клобук йому льстив“, постановив відступити, й пішов назад на Волинь¹⁾. Він слідом розхорував ся й умер у своїм Володимирі²⁾, умовивши ся перед смертю з братом Ярославом, що волости їх перейдуть до синів в простій лінії: Володимир вістанеть ся Мстиславовим синам, а Ярослав лишить ся і далі в Луцьку. На першу вість про смерть батька перейшов в Володимир з Новгорода Роман Мстиславич³⁾.

За Мстиславом кілька місяців пізніше пішов на той світ і Гліб Юриєвич⁴⁾, просидівши в Києві несповна два роки. Давид і Мстислав Ростиславичі, що сиділи в Вишгороді, закликали на його місце в Київ звісного нам свого стрія Володимира Мстиславича. Був се чоловік дуже мало поважаний і ще менше популярний⁵⁾, і Ростиславичі, закликаючи його, очевидно, надіялись використати такого дрантвого князя як найбільше в своїх інтересах. Володимир, дійсно, сів у Києві. Але образив ся тим Андрій: „не любо йому було, що Володимир сів у Києві, і він наслав на нього, кажучи йти з Києва, а велів там сісти Роману Ростиславичу⁶⁾. Очевидно, Андрій далі хотів по своїй волі розпоряджатися київським столом, для того уневажнив Володимира, хоч він і був найстаршим в родині Мономаха, а для осолодженя сього свого самовластя дуже зручно віддав київський стіл своїм союзникам Ростиславичам: вони однаково не дали б себе довго з Києвом поминати. Мотивував він се тим, що хоче добра Ростиславичам,

¹⁾ Відійшов 13 квітня 1170 р. — Іпат. с. 376.

²⁾ „Престави ся князь Мстислав мѣсяца августа въ 19 (1170), и спрятавшє тѣло его с чєстью великою и съ гнѣны гласохвальными, и положиша тѣло его въ святѣи Богородици въ епископѣи, юже бѣ самъ созда въ Володимѣри“ — Іпат. с. 382.

³⁾ Іпат. с. 365—382, Лавр. с. 336—7, 344, 1 Новг. с. 151; в останніх правильно — під 1170 р. ⁴⁾ 20/І 1171 р.

⁵⁾ Порівняти характеристики його в Іпат. (с. 374, 386—7): „цѣлував хрєст і переступив хрєсти цѣлованнє другого дня, „такъ бо бѣше къ всєй братѣи своєй вертѣливъ, не управливашє к нимъ хрєстного цѣлованнє“, и посмертна характеристика: „се же много подѣя бѣды, бѣгая передо Мстиславомъ ово в Галичъ, ово в Угры, ово в Рязань, ово в Половцѣхъ, за свою вину, занеже не устояше въ крєстномъ цѣлованнє: всегда же и то гоняше“. Дата його вокняженнє в Києві в Іпатськ. л. 15/ІІ, „масльноѣ недѣли“, але 1171 р. масляний тиждень був від 1 до 7 лютого, прийдець ся прийняти помилку в числі — може 5/ІІ, се було 6 „масльноѣ недѣли в пятокъ“, бо инакший рік не може бути як 1171 (він же й у Новгород.). Отже в кождім разі лютий 1171 р. ⁶⁾ Іпат. с. 386.

би вони „нарекли його собі отцем“. Найстарший з Ростиславичів Роман не мав одначе охоти пхати пальці між двері — відбратн Київ від Володимира, і не спішив ся туди з свого Смоленська. Не знати, що б з того вийшло, та Володимир саме в тім часі умер, просидівши в Києві не сповна чотири місяці¹⁾. Тоді вже Роман не вагав ся прийняти київський стіл, що „давав“ йому Андрій²⁾, і на початку липня 1171 р. прибув у Київ, лишивши в Смоленську сина.

Але сі родинні сентіменти Андрія до Ростиславичів минули дуже скоро, і з його прислужників Ростиславичі слідом стали в ролі оборонців українських князівських традицій супроти претензій північного „самовластьця“. Яка тому була властиво причина, літопись не каже, але здасть ся, що завинила знову новгородська справа, як і в попереднім розриві з Мстиславом Івяславичем³⁾. Вигнавши Мстислава з Києва, Андрій і Ростиславичі конче хотіли видалити і його сина Романа з Новгороду і з великими силами обложили Новгород, але Новгородці відбили ся; тоді їх дійняли звичайним способом — голодом, перервавши торгівлю з Новгородською землею. Се зробило свій вплив, і Новгородці звернулись до Андрія, щоб він їм поставив князя і Андрій „дав“ Новгород Рюрикови⁴⁾. Та Рюрик не помирился з Новгородцями і на початку 1172 р. мусів звідти забратись, а Новгородці знову звернули ся до Андрія, й той на сей раз посадив уже свого сина. Се й могло бути причиною незадоволення Ростиславичів на Андрія. Разом з тим, чи щиро, чи тільки шукаючи причини — „вини покладувати“, як каже прихильний Ростиславичам літописець⁵⁾, — Андрій причепив ся до Ростиславичів, щоб вони видали йому трох бояр, бо вони збавили („уморили“) Андрієвого брата Гліба Юрєвича. Ростиславичі сього жадання не слухали, тоді Андрій казав їм забирати ся з „Руської землі“, а Київ віддав своему братови Михалкови, що сидів тоді на Поросю. „Сказав Андрій Романови: „не ходиш ти з своєю братисю в моїй волі, отже іди собі з Києва, а Давид з Вишгорода, а Мстислав з Білгорода! маєте Смоленськ,

¹⁾ Іпат. с. 386: „сконьча ся мѣсяця мая въ 30, престава ся русальноѣ недѣль в недѣлю“; 1171 в. 30/V дійсно було в неділю, але се була друга неділя по Зелених святах. В Хлебніковськїм кодексі: 10/V в понеділок русальної неділі, але число поправлене. Мині здасть ся, що „престава ся“ і т. д. се гльоса, так що маємо тут дві осібні і ріжні даті.

²⁾ „а даю Романови брату вашому Київ“.

³⁾ Так думав уже Татіщев (III с. 186), і за ним Соловійов (II. 504). Про сю справу Іпат. с. 382—3, і Новг. с. 149—151.

⁴⁾ Осінь 1170 р. ⁵⁾ Іпат. с. 388.

ним собі поділіть ся!“ — оповідає се літопись. Мусіло се стати ся десь на початку 1172 р.¹⁾

Роман по таким гречнім прошенню дійсно пішов назад у Смоленськ, далі від клопоту, але Михалко, правдоподібно, почув, що воно на добре не вийде, і сам з Торчеська у Київ на його місце не пішов, а післав тільки свого брата Всеволода. Дійсно, молодші Ростиславичі зовсім не мали наміру слухати ся Андрія й забирати ся з Руської землі. Вони насамперед післали протест Андрію на таке його розпорядження, грозючи розривом: „брате! ми щиро признали тебе своїм отцем (старшиною значить), цілювали до тебе хрест і стоїмо при тій присязі, але коли ти тепер вивів брата нашого Романа, нас всіх вигоняєш (путь кажеш), без нашої вини, то Бог і сила хрестна над усіма“ (себ то — дамо справу на суд божий, будемо бити ся). Андрій їм нічого не відповів. Тоді вони наглим нападом впали до Києва, вхопили тут Всеволода в його двором і посадили на київськїм столі Рюрика²⁾, а слідом обложили й самого Михалка в Торчеську та змусили його відстати від Андрія й пристати до них.

Андрій мусів дуже розгнівати ся таким бунтом Ростиславичів і постановив їх приборкати, тим більше що Ольговичі, надіючи ся щось скористати з сього розриву, поспішили заявити, що готові помагати йому на всіх його ворогів. Він прислав Ростиславичам новий наказ — забиратись з Руської землі в Берладь³⁾, коли не слухають ся його. Головним протестантом Андрій при тім уважав Мстислава⁴⁾, і він дійсно не злякав ся Андрієвого наказу:

¹⁾ Хронологія сих років досить непевна. Остання докладна дата — смерть Володимира Мстиславича, і потім аж до смерти Андрія Іпатська літопись не дає докладних дат, а тим часом робить тут скок на два роки: події 1171 р. стоять в ній під 1174 р., а під 1175 — події 1174 р. (смерть Андрія). Орієнтувати ся можна тільки хронологією подій 1 Новгородської, але в ній їх не багато. Сварка Андрія з Ростиславичами мусіла розпочатись скорше, ніж прибув Рюрик із Новгорода, бо його Андрій не згадує між київськими Ростиславичами. Значить стала ся вона при кінці 1171 або на початку 1172 р., бо Рюрик пішов з Новгорода десь на початку 1172 р. (1 Новг. (с. 151).

²⁾ Стало ся се 1 квітня 1172 р.

³⁾ Видко Берладь (теп. Бирлат недалеко нижнього Дунаю), може за початком згаданого вище галицького претендента Івана Берладника, уважав ся тоді звичайним пристановищем для бездомних князів, як Тмутарокань для князів-ізгоїв XI в.

⁴⁾ „Бдь к Ростиславичемь, рци ти им: не ходите в любї воли, ты же, Рюриче, поиди въ Сжолньскъ къ брату во свою отчину; а Давы-

казав на сором обстригти Андрієвого посла і мав дати через нього таку характеристичну відповідь Андрієви: ми тебе досі мали за батька з любови, коли ж ти з такими словами до нас прислав, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби що собі знаєш, і най буде воля Божа“ („а Богъ за всёмъ“). Як бачимо тут поставлено виразно основне питання: рівноправности, автономности князів, котру хотів зломити суздальський „самовлавлатець“ і на Україні, як зломив у себе. Андрій рішив поставити ся й дати українським князям останню лекцію політичної мудрости.

Він збирав ся, очевидно, дуже старанно, бо похід розпочав ся аж по році — літом 1173 р. Військо самого Андрія київська літопись, може побільшуючи (вона взагалі в оповіданню про сю війну впадає в епічний тон або в напушистий, риторичний стиль)¹⁾, числить на 50 тисяч; крім того Андрій велів прислати помічні війська князям полоцьким, пинським, городенським, і навіть Роману смоленському, що, дійсно, й вислав свій полк на братів, „бо був тоді в руках Андрія“. Мав він і добровільних союзників: Ольговичі, що зараз по розриві Андрія з Ростиславичами навязали союз з ним, надіючи ся дістати Київ, прилучили ся тепер до армії Андрія, а Святослав Всеволодович, як старший з усіх князів, прийняв загальний провід. Прилучили ся до походу і ті князі суздальські, що сиділи на Україні. Всіх князів літописи рахують двадцять! Небувалий похід!

Ростиславичі полишили Київ і зачинили ся в менших і лекших для оборони замках: Рюрик в Білгороді, Мстислав у Вишгороді, а Давид подав ся за помочию в Галичину. Армія Андрія, забравши — мабуть більш неволею як волею, полки Киян, Поршан і Чорних Клобуків, 8 вересня обложила Вишгород. Літописець каже, що вогводи Андрієві дістали від нього наказ конче дістати в руки Мстислава й привести до нього, а його братів лише вигнати з Київщини. Але се показало ся не так легким. Мстислав

дови рци: а ты пойдн въ Берладъ, а въ Руской земли не ведю ти быти; а Мъстиславу молви: в тобѣ стоятъ все, а не ведю ти в Руской землѣ быти“.

¹⁾ „Андрѣй же то слышавъ (відповід Ростиславичів) отъ Михна, и бысть образъ его попуснѣлъ (потемнів) и възострися на ратѣ и бысть готовъ...“ „И тако възвратнша ся вся спны Андрѣя князя суздальского: совокупнлъ бо баше всё землѣ и множеству вой не баше числа, пришли бо бяху высокомысляще, а смиренни отъидоша в дома своя“... „Мъстиславъ же много пота утеръ с дружиною своею и немало мужьства показа с мужьми своими“. Іпат. с. 390 і 392.

держав ся дуже сміливо та енергічно й відразу стрів ворога кріпким боєм — вийшов з замку й натоптав передові полки, ведені Андрієвим братом, славним півнійше Всеволодом. „И бысть мятежь великъ, и стонава, и кличь рамянь¹⁾, и гласъ незнаемни; и ту бѣ видити ломъ конѣнный и звукъ оружный, отъ множества праха не знати ни конника ни пѣшца“. Коли приступили головні сили й обложили замок, Мстислав робив щоденні напади на них з замку, против їх атаків. Облога затягла ся на два місяці й мусіла страшно притомити й знеохотити військо союзників. Тимчасом Ярослав луцький, що прилучив ся до армії союзників „со всею Волынскою землею“, надіючи ся виторгувати собі при тій нагоді Київ, а стрівши ся на сій точці з претенсіями Ольговичів, що хотіли Києва собі, увійшов вкінці у зносини з Ростиславичами, і вони згодились відступити йому Київ. Тоді він відступив і подав ся до Білгорода, щоб злучити ся з Рюриком. Се було початком паніки в армії союзників: сподівали ся, що Ростиславичі дістануть іще поміч із Галичини, перетягнуть до себе Чорних Клобуків і т. н. Серед ночі нагло розпочала ся в армії загальна несамоविта втікачка. Мстислав помітивши се, ударив з міста на втікачів і забрав масу в неволю. Ростиславичі вернули ся в Київ; се було на початку падолиста. В Києві вони посадили по умові Ярослава Івяславича, а в їх руках зістали ся київські волости²⁾.

Але Ярослав не закрив місця в Києві. Я вже згадував про його переговори з Ольговичами в справі київського стола; тепер Святослав Всеволодич пригадав йому якісь обіцянки, зроблені мабуть підчас сих переговорів, і зажадав від Ярослава волости в Київщині: „Пригадай но давнійшу умову, на котру цілував ти хрест, кажучи: „як я сяду в Києві, то я тебе наділю, а як ти сядеш у Києві, то ти мене наділи; тепер ти сів, чи право, чи криво, отже наділи мене“. Той почав казати: „звідки тобі наша отчина! Ти до сеї сторони (Дніпра) не маєш нічого“³⁾. Святослав

¹⁾ В літотисн: рамя, треба рамянь — великий.

²⁾ Іпат. с. 388—392, Лавр. с. 346—7, 1 Новг. с. 151 (тут облога триває 7 тижнів).

³⁾ „Чому тобѣ наша отчина? тобѣ си сторона не подобѣ“. Тут сформуловані змагання Мономахової династії до виключення чернігівських князів від правобічної України, спеціально від Києва. Відповідь Святослава: „я не Угринь ни Ляхъ, но одного дѣда есмь внуци, а колько тобѣ до него, толко и мнѣ“, формулує знову змагання і погляди Святославичів: вони обстають за правами до Києва всіх Ярославових потомків і признають

же на те сказав: „Я не Угрин і не Лях, ми одного діда внуки, скільки тобі до нього, стільки й мині. А коли не тримаєш ся давнійшої умови, то як собі хочеш“. Ярослав таки не пристав. Святослав на борві пішов на Київ. Ярослав був не приготований і втік до Луцька. Святослав заграбив майно Ярослава і дружини, забрав навіть княжу родину й вернув ся назад. Ярослав зірвав свій гнів на Киянах, що то вони „підвели на нього“ Святослава, і наложив контрибуцію на Київ, на всіх по ряду: на духовенство, монастирі, заграничних купців, чужоземні кольонії, одним словом — на кого лише міг. Сей епівод, розумієть ся, зробив відносини між Ярославом і Киянами не дуже приятними. Тимчасом Ростиславичів узяв жаль за Києвом. Здобувати його від Ярослава чи не хотілось їм, чи було ніяково, бо самі ж посадили його. Отже шукали иньших способів і нарешті надумали здобути його через того самого Андрія, котрого претензії на розпорядження Руською землею що йно так героїчно відбили. Вони послали до Андрія посольство, просячи, аби Роман Ростиславич міг назад вернути ся до Києва („просяче Романови Ростиславича княжить вь Києвѣ“). Ся малодушна пропозиція їх по недавнім протесті була дуже наручна Андрієви, бо вповні признавала його претензії на право розпоряджати Києвом. Але Андрій захотів їх ще поводити й не поспішив ся сповнити їх покірного прошення: сказав, що мусить нарадити ся з своєю українською „братією“: „пождите мало, послать емь къ братьи своѣй в Русь: како ми вѣсть будеть отъ нихъ, тогда ти дамъ отвѣтъ“ (чи розумів він тут союзників — Ольговичів, що претендували на Київ, чи свояків Юрієвичів, не знати).

Таким чином Київ готов був перейти знову під ошіку Андрія. Але як раз його вбили тоді його дворяне²⁾). Се перервало вплив ростово-суздальських князів на українську політику. В Ростовській землі розпочала ся внутрішня боротьба: між старим земським центрами — Ростовом і Суздалем, що тримали ся Ростиславичів, синів Ростислава Юрієвича — з одного боку, й новим, подвигненням Андрієм політичним центром — Володимиром, що тримав ся

тільки першинство старшенства: вказують на те, що Святослав і Ярослав належать до одного (четвертого) покоління від Ярослава, тільки династія Святослава старша від Мономахової. Спеціально що до умови Ярослава з Святославом Всеволодичем з наведеного діяльогу їх виходило б, що Ярослав уложив таку умову підчас облоги Вишгорода (він і не заперечує її), але коли надумав дістати Київ через Ростиславичів і відступив від армії Андрія, скинув ся її. ²⁾ 29 червня 1174 р.

молодших братів Андрія, — з другого. Ся внутрішня боротьба, де брали участь і деякі українські князі (чернігівські, переяславські) закінчилась 1177 р. побідою Всеволода Юрієвича, репрезентанта міста Володимира і нових Андрієвих напрямів в суздальській політиці. Від 1177 р. він стає самотнім князем Ростово-суздальської землі і починає працювати в тій же напрямі, що й Андрій, але не скорше як в 80-х рр. здобуває він собі ширший політичний вплив та починає грати ролю в українських справах¹⁾.

На Україні тим часом далі тягли ся замішання. Коли Ростиславичі звернули ся до Андрія з своїм проханням про Київ, Роман прибув з Смоленська — очевидно з наміром сісти в Києві, хоч Ростиславичі й заперечували се перед Ярославом. Але Ярослав, скоштувавши приємности бути київським князем, не мав охоти боронити далі свого київського князювання й забрав ся назад до Луцька. Ростиславичі, як запевняє ім прихильний літописець, навіть кликали його назад, тільки він ніби то не послухав. Тоді Роман сів на ново в Києві, і Київська земля опинилась, з малими виїтками, в руках Ростиславичів, хоч і поділена на кілька частин²⁾. Був се кінець 1174 або початок 1175 р.

Але на Київ пильним оком від довшого часу дививсь иньший, вже звістний нам претендент — Святослав Всеволодич. Коли незабаром прийшли Половці на Київщину і побили Ростиславичів під Раствцем, Ольговичі, по словам літопися, дуже тим утішились, і Святослав виступив з якимись, не ясними нам інкрімінаціями на Давида, доводячи, що його треба укарати, відібравши волость. З тексту виходило б, ніби Давид завинив чимсь в отім недавнім поході на Половців (літопись згадує хоч неясно, про якісь суперечки між князями підчас сього походу), і Святослав, що дуже уважав на своє старшинство між князями, взяв на себе ролю патріарха і судії: „Святослав поїхав до Києва і казав Роману: „брате, я не хочу від тебе нічого, але наш „ряд“ (право, умова) такий: „оже ся князь извинить, то въ волость, а мужь у голову“³⁾, а Давид винуват. Роман же його не послухав“. Тоді Святослав пішов походом на Київ: пішов в полудневні городи, почасті притягнув до себе тутешніх князів, почасті змусив піддати ся; прилучив до себе Чорних Клобуків і взагалі згромадив сили до атак на Київ. Роман супроти такої грізної ситуації не

¹⁾ Лавр. с. 348—366, Іпат. с. 394—408, 410, 1 Новг. с. 152—4.

²⁾ Іпат. с. 407, 1 Новг. с. 152.

³⁾ Себто: князя карають відібравшем волости, боярина головою.

відважився боронити ся в Києві і вийшов в Білгород: з Києва прибула депутація, повідомляючи про се Святослава й запрошуючи його до Києва, і Святослав увійшов і сів у Києві. Одначе триумфи його на тім і скінчили ся: вибити Романа з Білгорода йому не удалось, а слідом надтягнув із Смоленська з новими силами Мстислав Ростиславич. Святослав, довідавши ся, що з ним хочуть битись, кинув ся тікати за Дніпро, не діждавшись Половців, по котрих був послав; прийшовши запізно, вони пограбили лише околиці Торчеська. Але Ростиславичі розуміли, що Святослав своїх претензій не залишить і не маючи енергії до дальшої боротьби з ним, пішли на компроміс: добровільно відступили йому самий Київ і титул, а собі зіставили свої київські волости — цілу майже Київщину¹⁾. Взагалі бачимо тепер, що князі менше уганяють ся за київським золотим столом і більше уважають на волости в Київщині.

Але в той компроміс Святослав уложив ся не відразу. Як я вже казав, він памятав, що він старший між князями Ярославової династії, і бажав широкого політичного впливу та пробував його здобути, хоч і досить нещасливо. Від смерти Андрія він брав участь у внутрішніх суздальських справах, взявши (дуже нещасливо, як потім показало ся) сторону Всеволода Юриевича; потім взяв участь в боротьбі рязанських князів, але тут стрів ся вже з Всеволодом, що піддержував противну партію: Всеволод зловив Святославого сина Гліба, посланого в поміч рязанським князям, і закував. Святослав задумав війну з Всеволодом, але його звязували Ростиславичі, що обієли його звідусіль — і в Київщині й від Смоленська, та могли стати по стороні Всеволода. Святослав укладає широкий і ризикований план: насамперед вигнати „з Руської землі“ Ростиславичів, бо ті йому „во всем пакостят“ і прийняти „власть Рускую“, а може й Смоленськ — бо Святослав посадив тоді свого сина в Новгороді, а з полоцькими князями мав союз, отже окружив Смоленськ своїми людьми — і тоді вдарити на Всеволода.

Стрінувши ся на ловах з Давидом Ростиславичем, Святослав

¹⁾ Хронологія сих років дуже неясна, бо Іпатська не дає зовсім докладних дат і з початку спінить ся о оден рік (її 1175 = 1174), а далі спізнюєть ся (приїзд Мстислава до Новгорода 1178 = 1179 в дійсности), Новгородська ж дуже рідко де дає вказівки на хронологію українських подій. І так сей напад Половців і Святославове князювання в Києві, що стоїть під 1177 р., може належати або до 1176, або до 1177 р., або навіть до 1178 р.

як поясняє літопись — не порадивши ся з виднійшими боярами, а тільки з княгиною та своїм „милостником“ Кочкарем, казав зловити Давида. Але той втік, і Святослав міг тільки пограбити його табор. Показавши так незручно свої карти, Святослав уважав неможливим зістати ся далі в Києві й перейшов за Дніпро. Правдоподібно одначе, родинні переміни, що зайшли у Ростиславичів, бо Роман, що княжив у Смоленську, вмер, і туди перейшов Давид, лишивши в Вишгороді сина, а Рюрик сів у Києві, — подавали Святославу надію, що Ростиславичі, зайняті своїми справами, дадуть йому на разі спокій, і він пішов походом на Всеволода. Се було десь при кінці 1180 р.; Святослав мав до помочи Новгородців і Половців, Всеволод — Рязанців. Мала се бути боротьба за першенство, рішення питання — хто буде мати провід на Русі чи Ольгович чи Юривич. Але при своїх слабких силах Святославу трудно було дурити себе надією на побіду. Похід дійсно скінчив ся на нічім: Всеволод стрів Святослава в дуже неприступній позиції, й Святослав, перестоявши кілька тижнів перед нею, розпочав переговори, але від Всеволода не дістав відповіді і не змігши ані напасти на нього, ані прийти до згоди з ним, зовсім з нічим повернув назад, боячи ся весняного бездорожжя. Така ж безрезультатна була кампанія його і з Смоленськом, що він вчинив слідом в союзі з полоцькими князями.

Звідси він пішов на Київ. Рюрик відступив у Білгород, але звідти зручним нападом розбив і розполошив Половців, що стояли під Київом. Святослав, що засів у Києві, опинив ся в досить прикрій ситуації. Але Рюрик хотів тільки відновлення копромису, і Святослав вкінці мусяв згодитись на нього: „Рюрик відступив йому старшинство і Київ, а собі взяв всю Руську землю“. Відновлено отже *status ante bellum*. Було се десь при кінці 1181 р.¹⁾

Таким чином пляни Святослава на сильну і впливову ролю в руській політичній системі не справили ся. Приборкати Всеволода не удалось: він вправді випустив Гліба Святославича з неволі, але тільки з ласки. В Новгороді перемогла суздальська партія, й син Святослава мусяв звідти забратись. Своєю невдахою війною Святослав тільки розбудив підозріння з обох боків — й у Ростиславичів і у Всеволода, і поставив себе звідти й звідси

¹⁾ Іпат. с. 415—422, Лавр. с. 368, 1 Новг. с. 156—7. Що Вишгород лишив ся далі за Давидом і там сидів його син Володимир, довідуємо ся з виданої недавно записки пролога — Ізвѣстія отд. рус. языка 1903 I с. 222 (рукоп. XVI в.).

під пильний догляд, що звязував йому руки і ноги. Переїшовши в Київ, він мусів віддати Чернігів брату Ярославу, зіставивши собі тільки землю Вятичів, і се була властиво одинока його реальна волость, бо сам по собі Київ тоді дуже мало значив. Рюрик Ростиславич, перейнявши „всю Руську землю“ і операючи ся на своїх союзників і свояків, був в дійсности сильнішим від нього: в Смоленську сидів його брат, Ромам волинський був його зятем, турово-пинські князі — шваграми й близькими союзниками, його ж підтримував галицький Ярослав і суздальський Всеволод. Характеристично, що Київська літопись (в сій часті взагалі дуже прихильна Ростиславичам) титулує великими князями й Святослава, й Рюрика — отже признає діархію¹⁾. Святослав мусів задовольнити ся сею ролею напів номінального київського князя і такого ж номінального „старійшини“ між князями, досить поважаного, але не дуже впливового патріарха, яким малює нам сього „грізного великого князя київського“ сучасне Слово о полку Ігоревім. Дійсне ж старшинство опинило ся в руках суздальського Всеволода, дарма що по родинним рахункам Святослав його титулував „братом і сином“²⁾.

Компроміс 1181 р., помиривши дві найбільш впливові тоді на Україні династії — Ростиславичів і Ольговичів, привів українську політику до рівноваги, що й потривала до смерти Святослава Ольговича, яких тринадцять літ. Політична система східньої Європи виглядала по нім так: В центрі два „великі князі“ київські — Святослав і Рюрик. Між собою вони не дуже сердечні, але почувають себе звязаними обовязком солідарности в інтересах Київської землі й потребою спільної боротьби з Половцями, що головню наповнює сі роки; при тім звязує їх у формальний союз³⁾, заведений мабуть при самім компромісі ж. Тож по можности вони поступають за порозумінням, і коли один з них іде „в Руської землі“ „своихъ дѣля орудій“, то другий мусить лишити ся „стерегти її“, або полишити кого небудь на своє місце⁴⁾. Чернігівщина поділена між кількома князями Ольгової династії, не дуже солідарними між собою. Волинь теж поділена, і найбільш сильний з волинських князів Роман поки що не грає ніякої визначнішої ролі. В Галичині догорає старий Ярослав Осмомисл,

¹⁾ Нпр. Іпат. с. 426, 427, 429—30. ²⁾ Іпат. с. 422.

³⁾ Іпат. с. 446. ⁴⁾ Іпат. с. 450, 455.

занятий своїми родинними клопатами і взагалі не цікавий політикою, яка б виходила за межі безпосередніх інтересів його князівства. Смоленське князівство ослаблене внутрішньою боротьбою князів з громадою й не грає значнішої ролі. Турово-пинська і Полоцька землі поділені на дрібні князівства без всякого значіння, а при тім ще заколопотані новим ворогом — Литвою, що починає непокоїти своїх руських сусідів. Отже справді ціла система князівств трошки більше або трошки менше сильних, трошки більше або трошки менше впливових, урівноважених на разі союзом найбільше неспокойних, тай найбільше сильних династій, що мали чільне місце в українській політиці протягом останньої чверти віка. Цілий же північний схід лежить під нероздільним політичним впливом суздальського Всеволода. Він відновив сильну власть Андрія в Ростово-суздальськiм князівстві і вповні підпорядкував свому впливу Новгород (хоч той і пробував від часу до часу вибити ся з під його руки) і Муромсько-рязанську землю.

Але його політичні пляни, як і його попередника Андрія, не обмежали ся північним сходом. Його впливи поволі дають себе знати й на Україні. Святослав київський, дарма що титулував Всеволода „братом і сином“, мусів взяти участь в поході Всеволода на волзьких Болгар 1173 р., а коли рязанські князі надто вже докучили були сусідній Чернігівській землі, і Святослав з братиею хотіли їх приборкати, то удав ся попереду до Всеволода по дозвіл — іти на Рязань; Всеволод йому сього не дозволив, і Святослав з тим і вістав ся¹⁾. Інший симптом Всеволодового впливу бачимо на галицьких справах, коли Володимир Ярославич, вернувши ся по своїх бідах у Галич, звертаєть ся до свого вуй Всеволода, просячи „удержати Галич під ним“, а Всеволод зобов'язує князів, аби не зачіпали Володимира, і тим дійсно його забезпечує. Одначе більший розвій суздальського впливу здержував ся тією українською рівновагою, і Всеволод, як в своїм часі Андрій за часів Ростислава, сидів тихо і терпеливо чекав нагоди сю рівновагу порушити.

Рівновага на разі була о стільки певна, що її не нарушили важні справи, що діялись на заході України, і про котрі я тут згадаю лише коротенько, з огляду на загальну політику²⁾. 1187 р. умер старий Ярослав галицький³⁾. Він передав свій стіл улю-

¹⁾ Іпат. с. 456. ²⁾ Більше в гл. VII.

³⁾ Під сим роком стоїть його смерть в Іпат. л., і в сих роках хронологія її досить справна, як видно з дат 1184—5 і 1194 р. і з звісток про західно-європейські події 1187—1189 р., так що можна прийняти сей рік безпечно.

бленому, але нешлюбному сину своєму Олегу, та бояре переступили його волю й посадили в Галич шлюбного сина Володимира, і Олег утік до Рюрика. Слідом прийшлося тікати й Володимиру, що теж не помирился з боярством. Бояре покликали з Волини Романа Мстиславича, що своїми впливами від довшого часу підбивав галицьке боярство до революції, але Володимир навів угорського короля, й той вигнав Романа, Володимира увязнив, а в Галичині посадив свого сина. Роман задумав за допомогою свого тестя Рюрика здобути галицький стіл собі, однак похід його не удався, як і новий, зроблений за допомогою Поляків. Тимчасом угорський король всеж таки занепокоївся сими заходами Романа й Рюрика і для рівноваги завів зносини з Святославом, та просив його прислати котрого з синів, і Святослав дійсно послав, надіючись, що король передасть йому Галич. Таким чином зарисувався конфлікт між Рюриком і Святославом, але до боротьби між ними не прийшло: Рюрик закинув Святославу, що він тим мішаннем в галицькі справи виходить з умови, і Святослав уступив: казав, що він нічим не хоче перешкаджати Рюрику і навіть готовий йти з ним разом на Галичину. В сім напрямі впливав на обох князів і митрополит патріотичними мотивами: „от чужоплеменники забрали вашу отчину, варто б вам поклонитись (коло її відібрання)“. Святослав з Рюриком постановили йти на Галич, і пішли були, але акція розбила ся на питання, як потім з Галичиною бути? Святослав радив, щоб Рюрик її взяв собі, а йому передав свої київські волости, Рюрик же був зв'язаний плянами Романа на Галичину, отже не міг її собі взяти, та й ледво чи мав охоту міняти певне на непевне, київські волости на галицькі. Не прийшовши до порозуміння, князі залишили сю справу, а слідом галицька справа сама собою полагодилася: Володимир Ярославич втік з неволі й за допомогою Поляків вернув собі Галичину¹⁾. Галицьке питання на якийсь час зійшло з денного порядку.

Так само не розбили союзу Святослава й Рюрика та політичної рівноваги на Україні якісь ближше нам незвісні претензії Ольговичів — „тяжа с Рюрикомъ и съ Давыдомъ и Смоленською землею“, що сягала якихось давніх „тяж“ за часів Ростислава. Заносило ся на конфлікт, але Рюрик з Давидом взяли ще на свій бік Всеволода, і Святослав не відважився розривати з ними: „цїловав до них хрест на всій їх волі“).

Ся, як бачимо, досить певна і тріпка рівновага та спокій

¹⁾ Іпат. с. 442, 444—8. ²⁾ Іпат. с. 450—1 (1190, осінь).

дали можливість князям звернути більшу увагу на половецькі відносини. Тим часом як західня Україна зайнята була галицькими справами, на Подніпров'ю — в Київщині, Переяславщині, Чернігівщині увага князів у сих роках головно звернена на боротьбу з степом, що знову почавши від третьої чверти XII в. все сильніше давав себе в знаки українському пограниччю.

Ми бачили, що вже в 60-х рр. половецькі напади сильно клопотали київських князів — Ростислава і Мстислава, і вони організували колективні походи на Половців. Гліб Юрійович, посаджений на місце Мстислава 1169 р., мав з ними також досить клопоту. В літописи маємо оповідання про два сильні половецькі напади, здасться — один 1169, другий при кінці десь 1170 р., описані дуже подібно, але в деяких основних пунктах відмінні, так що не може бути непевности, що ми маємо тут два особні напади. Перший з них стався на початках Глібового князювання. Половці прибули до нього „на мир“ разом з обох боків Дніпра: одні, правдоподібно — правобічні, до Корсуня, другі — лівобічні, під Переяслав; поки Гліб контентував переяславських, корсунських пустилися пустошити Київщину й зайшли далеко, „за Київ“, в околиці Полоного, міста, що належало тоді до київської катедрі. Введене в літопись оповідання обертається власне коло того, що Богородиця оборонила своє „десятинне“ місто й завдяки її помочі вислане Глібом мале військо знищило переважні сили Половців, несподівано напавши на них. Другий напад спустошив „множество сел за Києвом“, але Половців наздогнали вже за Богом і відібрали полон. В Никонівському збірнику маємо для 1170 р. ще одну згадку про половецький напад. Потім літопись згадує, що Половці „почали пакости чинити“ на Поросю, десь 1171 р., але про дальше нічого не оповідає. Того ж року (літом) хани Кобяк і Кончак напали на Переяславщину, але на них трапив Ігор Святославич, герой звітного „Слова“, й погромив¹⁾.

За замішаннями, що почались слідом на Україні, літопись не згадує далі про Половців. за те під 1177 р. маємо звістний уже нам напад, де мав завинити Давид, і Половці зруйнували городи Берендивів на Раставиці й побили висланих на них князів. Того ж року, покликаний Святославом на поміч, Половці, не заставши вже його в Києві, спустошили околиці Торчеська; пакости ж і пустошення від половецьких полків, що тим часом все

¹⁾ Іпат. с. 379—81, 383—4, 387, Лавр. 339—342, 344—5, Ніконов. I с. 241.

фігурували як союзники в різних війнах, треба тим самим розуміти. Під 1179 маємо знову напад Кончака на Переяславщину, а оповідаючи про компроміс 1181 р., літопись підносить, як головний мотив до нього для Рюрика те, що „християн погані беруть безнастанно в неволю“¹⁾).

Природним отже було, скоро тільки устала ся згода між князями, звернути їм свою увагу на сю страшну біду, і дійсно почавши від 1184 і до 1194 р. маємо кампанію з Половцями що хоч не дорівнює Мономаховій своєю інтензивністю і результатами, не менше була горяча і ще більше метушлива. Її героями з руської сторони був старий Святослав, Рюрик та його син Ростислав, славний Ігор Святославич і переяславський князь Володимир Глібович, по стороні Половців головю Кончак, оспіваний в наведеному вище²⁾ уривку епоса, як син хана Отрока, загнаного Мономахом за Зелізні ворота, що пімстив ся за батька і „зніс Суду“, а в літописи обси́паній не менше сильними епітетами, як і герой половецької бурі XI в. Боняк: „богостудний, окаянний, безбожний и треклятый, злу начальникъ правовѣрнымъ крестьяномъ, паче же всемъ церквамъ“³⁾. Головною ареною половецьких подвигів було Поросє в Київщині й Переяславщина, зовсім спустошена ними тоді: тут Кончак „зніс Суду“, як висловляєть ся згаданий уривок, себ то знищив землі по Суді. В сумі можна нарахувати за сі одинадцять років більш як двадцять походів і набігів руських і половецьких, хоч літопись і не вчисляє їх деталічно, а ще менше може бути мова про повність її відомостей. Не заходячи в деталі, оглянемо здебільшого сю боротьбу, що, кажу, головю наповняла сі роки політичне житє на Подніпровю.

Кампанія по нашим джерелам розпочала ся на початку 1184 р. походом Кончака на Русь, одначе „пакости від нього не було“, мабуть його стріли відпорно. Святослав з Рюриком у відповідь задумали колективний похід, та Ярослав чернігівський умовив їх відложити сей похід до літа, й вони вернули ся з походу, але замість себе вислали кількох молодших князів, і ті шарпнули Половців. Головний же похід став ся в липні того ж року, і в нїм на поклик Святослава й Рюрика взяли участь і „окольніи князі“ — волинські, пинські, навіть галицький Ярослав прислав військо; але Ольговичі відтягнули ся — тому що похід ішов на Низ, в інтересах головю Київської й Переяславської землі, вони ж пропонували

¹⁾ Іпат. с. 408—9, 410, 414—5, 442. ²⁾ С. 105.

³⁾ Іпат. с. 414, 428.

йти на Дін. Військо пройшло правим берегом, перебродило ся вже в степу на „ратную сторону“ — ліву і за Орелею придбало Половців, сильно розбило їх орду і взяло чимало старшини в неволю, між ними хана Кобяка. Се той похід, що славить Слово о полку Ігоревім як контраст пізнішого, нещасливого Ігоревого походу: „Ігор з братом розбудили половецьку силу, що прислав Святослав, грізний великий князь київський: притовк своїми сильними полками й харалужними мечами, наступив на землю Половецьку, притошав холми й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а поганого Кобяка з луки моря як буря вихопив з-серед зелізних великих половецьких полків, і упав Кобяк в городі Києві, в Святославовій гридниці. Німці й Венеціане, Греки й Морава висьпівують славу Святославу“... Разом з сим головним походом ходив Ігор з деякими князями осібно, щоб пограбити полишені Половцями кочовища, але за р. Мерлом, в басейні Дінця стрів Половців і погромивши їх вернув ся¹⁾.

На другу весну Кончак прийшов знову — на Переяславщину, з нечуваними приборами: мав якісь незвичайно великі самострільні луки і якогось „бесурменина“, що стріляв „живим огнем“. Але на нього наспів Святослав з Рюриком і молодшими князями і погромили його коло Хорола. Не мігши уганяти ся за Половцями, бо почало роставати, Святослав вислав в квітні Чорних Клобуків і вони „на самий великдень“ погромили половецькі кочовища. Слідом він сам вибрав ся походом на Дін, але його упередив Ігор Святославич, що вибравсь (ще в квітні) з молодшими свояками у свій славнозвістний, осьпіваний Словом о полку Ігоревім похід на Дін. Застати Половців не приготованими Ігореві не удалось, але вертати ся ні з чим не хотілось; він пустив ся битись і в першій битві дійсно побив Половців і пограбив їх вежі, але Половці ударили слідом більшими силами, „вся Половецька земля“, й Ігореве військо було знищене, на березі р. Каяли (як думають звичайно — теп. Калміуса, не далеко від Азовського моря)²⁾. Сам Ігор з трома иньшими князями попали в неволю. Тим плян Святослава був розбитий, і він мав великий жаль на Ігоря. Нещасливий похід „відчинив ворота“ Половцям на Русь: одна орда, Кончакова кинулась на Переяславщину, друга — Ізи на Посемє, на волости

¹⁾ Іпат. с. 424—6, Лавр. с. 374—6, Слово о полку Ігоревім VIII.

²⁾ Географічний коментар до сього походу у Арістова О землѣ Половецкой с. 223 і далі, про самий похід Іпат. с. 423—438, Лавр. с. 376—9, Слово о полку Ігоревім.

побитих князів, і сильно їх понижили. Поросє, що теж входило в пляни Половців, було мабуть оборонене тим, що Святослав з Рюриком вийшли з військом під Канів. Чернігівський Ярослав теж став на границях своєї волости. Переяславщині й Посемю теж хотіли допомогти, але ся поміч показалаь досить слабою: Рюрик із Святославом, мовляв, чекали Давида з Смоленська, а той не пішов далі Треполя, і на тім скінчило ся.

Ся катастрофа зробила малу перерву в боротьбі з Половцями, і вона відновила ся, бодай судячи по літописним звісткам, уже на початку 1187 р. На початку весни Святослав з Рюриком і переяславським Володимиром, прочувши, що Половці зблизили ся до руських границь на Дніпрі, пішли на борві, щоб захопити їх наглим нападом. Але від Чорних Клобуків Половці дістали пересторогу й розтікли ся завчасу. За те літом Кончак починив спустошення на Роси, „і від сього часу Половці з часта почали пустошити Поросє й Чернігівську волость“, додає літопись¹⁾. Зимом князі вибрали ся на Половців — знову на низ Дніпра, але Ярослав чернігівський, взагалі дуже неохочий до походів на Половців, перебив і сей похід, вернувши ся з дороги; натомість вислано знову Чорних Клобуків, і вони погромили без перешкоди безборонні половецькі кочовища, бо Половці тоді були вибрали ся на Дунай²⁾. Після того галицька справа зайняла увагу Святослава й Рюрика, і 1190 р. вони „примирили Половців у свою волю“, але слідом боротьба розгоріла ся знову.

Причина вийшла від одного з виднійших чорно-клобуцьких старшин, Кунтувдїя, „торчеського князя“³⁾. Його Святослав був арештував наслідком доносу, потім випустив, але розгніваний Кунтувдїй втік до Половців, і ті, „потоптавшє роту его дїля“, почали з часта наїздити на Поросє, переховуючи ся в побережу р. Виси. Ситуація для них була тим наручнійша, що між Рюриком і Святославом була тоді згадана смоленська „тяжа“, і вони нею були заняті⁴⁾. Сі напади наповнили осїнь і зиму, й так нарешті наскучили Чорним Клобукам, що ті підмовили Ростислава Рюриковича, і він ще з кількома молодшими князями пустив ся в степи. Коло

¹⁾ Іпат. с. 440. ²⁾ Іпат. с. 440, 444.

³⁾ Літопись пише його рїжно: Кунтувдїй (найчастїйше), Кунтугдїй, Контувдїй.

⁴⁾ Зима 1090—1 р. по літописи. Деталїчно перевірити дат Іпатської літописи тут не можна, але, як я вже згадував, її хронологія для сих років взагалі правильна, як видно з дат 1184 і 1194 рр. (дати половецьких походів і смерти Святослава).

Порогів, на правім боці пограбив він кочовища й побив Половців. Та скоро він з тріумфом вернув ся назад і поїхав хвалитись батькови, слідом за ним, „Ростиславлею дорогою“, вкочили на Поросе Половці. Довідавши ся, що Святослав чекав їх з військом над Росю, завернулись вони назад. Святослав вернув ся, тоді вони знову пішли за Рось, але їх заскочили коло Товарова і багато побили. Сі повсечасні напади так занепокоїли Святослава і Рюрика, що вони вибрались на ціле літо¹⁾ під Канів з військом, „стерегти землі Руської“, і тим дійсно оборонили Київщину від нападів. Половці пішли на Дунай. Чорні Клобуки задумали, користаючи з сього походу їх на Дунай, повторити напад на половецькі кочовища, але Рюрик на се не пристав: він з Святославом старали ся якось заспокоїти сю боротьбу. Тоді Чорні Клобуки вибрали ся з синами Святослава, але наїхали на кочовища своїх приятелів, „своїх сватів“, як каже літопись, і вернули ся.

Потім Рюрик мав з'їзд з „лукоморськими“ Половцями — так звались, очевидно, Половці подніпрянські. Він обдарував і запрясг їх, що не будуть більше нападати, а Контудія задоволів, давши йому місто Дверень. Після того Святослав хотів зробити ще загальний з'їзд з усіма ордами, правобічними і лівобічними, але Бурчевичі (мабуть лівобічна орда) не схотіли їхати в Канів: бояли ся Чорних Клобуків, бо мали їх невільників у себе, і на тім все розбило ся. Приходило ся знову „стерегти“ Київської землі“).

Молоді князі одначе не дуже симпатизували такій оборонній політиці старших. Коли при кінці того ж року Чорні Клобуки задумали похід на Половців, вони не удали ся до Рюрика, будши повні, що він однаково їх не пустить, а звернули ся до його сина Ростислава, і той дійсно, потайки від батька поїхав з ними на Половців. Взяв з ними велику здобич в половецьких кочовищах, а вернувши ся „з славою великого“, пустив ся розвозити свої трофеї (сайгати) по свояках. Але Святослав був тою славою дуже невдоволений і закликав Рюрика, аби стеріг Русь від Половців, коли „зайняв“ їх його син. Рюрик дійсно прибув і з Святославом вийшов під Василів. Довго стояли тут князі, але коли вони розійшли ся, Половці зараз попустошили Убереже і побрали в неволю Торків²⁾.

Таким чином боротьба з Половцями мала результати дуже непоказні. Почавши ся походами в степ в 60-х і потім 80-х рр., вона вкінці зійшла на оборону границь. Всяка зачіпка викликала

¹⁾ В літописи — 1192 р. ²⁾ Іпат. с. 450—5. ³⁾ Іпат. с. 455—6.

нові напади Половців на руські землі, й руським князям приходило ся буквально цілими місяцями „стерегти руської землі“ з військом. Ся потреба примушувала князів нераз залишати иньші справи; Рюрик нпр. мусів залишати через се свої походи на Литву¹⁾ він вів боротьбу з нею, правдоподібно, для оборони союзної Турово-пинської землі). Очевидна річ, така практика стереження була дуже тяжка і можлива тільки при загальнім спокою. Правда, сю потребу міг би був задовольнити якийсь постійний і сильний сторожовий полк на пограничу, але до такої організації князівсько-дружинний режим ще не дійшов.

Що діяло ся тими останніми роками на лівім боці, Київська літопись не каже. Маємо тільки під 1191 р. два походи Ольговичів в половецькі степи, обидва щасливі; про половецькі ж напади не маємо звісток.

Як я вже сказав, русько-половецькими справами вичерпував ся зміст політичного життя Подніпров'я в сих роках. Иньші політичні справи, як ми бачили, мали лише другорядне значіння. В княжих відносинах було, як порівняти, дуже спокійно; по недавній катастрофі се були ясні й затишні хвилі в Києві — спокій перед новою бурєю. Яке б ілюзоричне не було „старійшинство“ київського Святослава, все ж він був таким старійшиною, бодай на Україні. Він мав певний престиж і за границями її: візантійський імператор Ісаак Ангел посватав саме перед смертю Святослава його внучку Офимью Глібовну за „царевича“ — може свого сина й наступника Олексія²⁾. В добрих відносинах жив Святослав, здасть ся, і з землею, не так як його батько. Принаймні літопись згадує за всенародній шир, споряджений ним з нагоди посвячення церкви св. Василя, де й Кияне „быша весели“³⁾.

1194 р. (25 липня) умер старий Святослав — дуже поважно і побожно, як описує літописець, як слідє патріарху Руської землі⁴⁾. Передчуваючи близьку смерть, він казав себе пострити в чернці й заравом послав по Рюрика, щоб передати йому київський стіл.

¹⁾ Іпат. с. 456. ²⁾ Іпат. с. 457. ³⁾ Іпат. с. 428.

⁴⁾ Є в тім оповіданню певні характеристичні подробиці життя. Вернувши ся до Києва хорий, він об'їздить фамілійні святощі — поїхав до Вишгорода, на гріб свого батька, потім до фамілійного монастиря св. Кирила, і вже потім не міг ввійхати з двору через слабість. Діставши вість, що ідуть до нього свати з Царгорода по внуку його Офимю, він післяв на стрічу київських бояр. Сили його упадали все гірше, і язик „отемнявав“. В світлішій хвилі спитав він княгині, коли буде Маковеїв, коли „пішов до Бога“ його

Нема сумніву, що наслідство Рюрика було умовлено вже заздалегідь між ними і всі уважали його певним наступником по Святославу. Київська людність стріла його як свого: „вийшли до нього з хрестами митрополит, всі ігумени, і Кияне всі від малого до великого; Рюрик же ввійшовши до св. Софії й поклонивши ся св. Спасу й св. Богородиці, сів на столі свого діда і батька, з славою й честію великою, і утішила ся вся Руська земля Рюриковим княженнем, Кияне, і християне і погані (Чорні Клобуки), бо всіх приймав з любовію до себе, і християн і поганих, не відгоняв нікого“, як описує прихильний йому літописець. Князі також прийняли се як довершений факт і ніхто не протестував против того, що він зайняв стіл по Святославу.

Правда, Всеволод суздальський був старшим, і Ростиславичі, як вони казали, „положили на ньмь старшынство — вся братья во Володимерѣ племенн“ (всі Мономахові потомки). Але відколи вже його старший брат не показав охоти сидіти в Київі й все передавав його різним своякам, Всеволода вже й не брали, очевидно, в рахунок між кандидатами на Київ. І він дійсно не мав найменшої охоти йти до Київа, але йдучи слідами брата, бажав відновити свій вплив на Україні, взяти в свою опіку і Київ, і взагалі українських князів. Для сього треба було тільки нагоди, а що вона не приходила, що відносини на Україні були дуже згідні, і перехід Рюрика на київський стіл теж не викликав ні з відки протесту, — тож Всеволод постарав ся пересварити князів, і дійсно зробив се дуже зручно, так що в результаті викликав нові замішання на Уяраїні, а вони привели до нового зруйнування Київа, як і попередні, викликані Андрієм¹⁾. Всеволод був ще о стільки

батько. Княгиня сказала, що в поведілок, і він відповів: „о, не діжду я вже того“. „Княгиня, думаючи, що він бачив якесь видінне, стала розпитувати його, але він не відповів, сказав тільки: я вірую в одного Бога“, і казав себе постригти в черниці та післати по свата Рюрика“. Був, характеризує при тім літописець, „князь Святославъ мудръ, в заповѣдехъ Божнихъ ходя и чистоту телесную свещева, и черноризскій чинъ и ерѣйскій любя, и нищяя милуя“ — Іпат. с. 457.

¹⁾ Що Всеволодове поступованне по смерті Святослава було інтригою, се зрозуміли вже давніші дослідники (Карамзін II с. 61, Соловйов II с. 542, Беляев Разказы I с. 262, Лювайский I с. 277), хоч і не пробували освітити його в цілості. Так і в Никоновській копіляції (II с. 23) воно представлено інтригою: „сія же глаголя Всеволодь и извѣтъ творя“; коли се додаток копілятора, то і в таким разі він інтересний як доказ його розуміння Всеволодової політики. В своїй Історії Київщини (с. 256 і далі) я дав деталічну аналізу політики Всеволода, і тут відповідно до неї оповідаю сі факти.

зручнійший від свого попередника, що зробив се самою інтригою, не жертвуючи своїми силами, і мав приємність бачити, як руйнували Київ самі пересварені ним українські князі. Се була дорога і вигідніша, і певніша: практика Андрія показала, що на силу війська не завсіди можна числити.

Сівши в Києві, Рюрик закликав брата Давида з Смоленська — порозуміти ся „про Руську землю“ і „о Володимирѣ племени“, бо вони собі зістали ся тепер „старійші від усіх в Руській землі“ (себто в Київщині, де Давид володів Вишгородом).

Давид прибув на весну 1195 р., і почали ся з тої нагоди пири. Насамперед запросив до себе на обід Рюрик Давида до Києва „і були в великій любови й великім веселию“; і Рюрик обдарував його великими дарами. Потім запросив його Ростислав Рюрикович до Білгорода на обід, і тут повторило ся теж саме. По тім Давид приймав Рюрика з дітьми у себе в Вишгороді, в своїй волости. Потім Давид запросив до себе на обід „всі монастирі“, „і був з ними веселий, роздав велику милостиню їм і бідним“. „Потім Давид покликав усіх Чорних Клобуків, і попили ся у нього всі Чорні Клобуки, і обдаривши їх великими дарунками, відправив“. Потім „Кияне почали кликати Давида на пири і показували честь велику й дарували багаті дари“. Давид запросив на пир Киян „и ту бысть с ними в весельи мнозѣ и во любви велици“. Заразом серед сих пирів Рюрик з Давидом „ряди всі покінчили — про Руську землю і про братію свою Володимире племя“. Визначено волости декому з „Володимирового племени“, між ними, правдоподібно, дано волость і Рюриковому зятеви Роману — Торчеськ, Трєполь, Корсунь, Богуслав і Канів, що відограли слідом таку важну роль.

Ся гармонія князів і землі, се патріархальне пированне послужило одначе вступом до подій дуже сумних для сих князів і для цілої землі. Порядкуючи справи „Руської землі і Володимеря племени“, Рюрик з Давидом зовсім призабули Всеволода, але той зараз запротестував проти такої самостійности. Прислав своїх послів і заявив, що коли Рюрик, сівши в Києві, забув про нього, призваного „старійшого“, і роздаючи волости молодшим, не „учинив части в Руській землі“ йому, то нехай же він далі не сподієть ся помочи від нього і сам пильнує Києва і Руської землі з тими молодшими, „а я побачу, як ти з ними їх удержиш“. Ся заява дуже занепокоїла Рюрика: Всеволод дійсно показував йому протекцію в дотеперішніх відносинах з Ольговичами, і „без нього, як казав Рюрик, йому неможна було бути“, — з огляду на його права на Київ, як старшого. Щоб його заспокоїти, Рюрик був готов на

всякі уступки — дати йому волость, яку схоче. Але тут доперва вийшов клопіт: Всеволод не хотів ніякої иньшої волости, а як раз тої, що дістав від Рюрика Роман, і про яку Рюрик був присяг Роману, що в нього її не відбере. Даремно він давав Всеволоду вибрати иньшу волость, той обставав при своїм, маючи очевидний намір посварити Рюрика з Романом. Рюрик не хотів сварити ся з зятем, але бояв ся і Всеволода, і вкінці, коли Всеволод став грозити повним розривом¹⁾, здав справу на митрополита, а той, уважаючи своїм обовязком запобігти війні, розгрішив його з присяги Роману й радив віддати його волость Всеволоду²⁾. Рюрик постановив так і зробити, та тут щастє ще послужило йому, і се нарушенне присяги Роману не привело до розриву з ним. Роман показав ся дуже лагідним і заявив, що не хоче, аби Рюрик через нього сварив ся з Всеволодом: „Отче! переказує літописець його відповідь, деж би тобі через мене не жити з своїм сватом (Всеволодом) і не вийти з ним в любов! мині ти даси натомість иньшу волость, або кунами (грошима) за неї даси, скільки вона варта“. Справа таким способом розвязувала ся вповні щасливо. Рюрик поспішив ся повідомити Всеволода, що він вдоволяє його бажанне, дає йому Романову волость, і Всеволод мусів удати задоволеного — „утвердиша ся крестоужь честнымъ на всей любви своей“.

Але в дійсности він не полишив сього свого злобного наміру — посварити українських князїв, і коли не трісла попередня божба, пустив нову. Діставши ті відібрані від Романа городї, він найважнійший — Торчеськ віддав своєму зятю, Рюриковичу Ростиславу, а иньші лишив собі.

На сей раз він влучив добре. Роман прийшов до переконання, що се Рюрик зробив тільки комедію з Всеволодом, аби відібрати Торчеськ від нього, Романа, для свого сина, і зненавидівши з цілої сили тестя, з котрим так добре жив досі, постановив пімстити ся. Свою жінку — Рюрикову доньку почав він обиджати, примушував постритись, а на Рюрика завів зносни з Ольговичами, підмовляючи Ярослава Всеволодовича, аби вигнав Рюрика з Київa. Але Ольговичі

¹⁾ „И бысть межи ними распря велика, и рѣчи, и хотѣша межи собою встати на рать“.

²⁾ „Рече митрополитъ Рюрикови: „княже! мы есмь приставлены в Руской землѣ от Бога востягивати васъ отъ кровопролитья! аже про се ся прольеть крови крестьянской в Руской землѣ, ажь еси даль волость молоджьему во блазнь предъ старѣйшимъ и крестъ еси к нему целовалъ, а нынѣ азъ снимаю с тебе крестное цѣлованне и взимаю на ся, а ты послушай мене: возма волость у зятя у своего, дай старѣйшому, а Романови даси иную в тоє мѣсто“. Пат. с. 460.

не мали охоти розпочинати з Рюриком боротьби. Тоді Роман поспробував знайти поміч у Польщі, але сини Казимира Справедливого, до котрих він звернув ся, зайняті були війною з своїм стрієм — Мешком Старим; Роман прилучивсь до сеї боротьби, але Мешко побив своїх противників, і самого Романа ранено в битві¹⁾. По цих неудачах він не бачив иньшого виходу як тільки помирити ся з Рюриком. За посередництвом митрополита удав ся він до Рюрика з перепросинами, вислав до нього посла, „кланяя ся и моля ся и покладывая на собѣ всю вину свою“, і Рюрик прийняв сі перепросини, записав його „на всій волі своїй“ і дав волость у Київщині. З півнійшої звістки довідуємось, що Роман при тім з'обов'язав ся розірвати союз з Ольговичами і тримати ся Рюрика, „въ его воли быти и зрѣти нань“²⁾. Та щирих відносин уже не було — вони вже були поповані безповоротно³⁾.

Та Всеволод ще не заспокоїв ся, а постарав ся також пересварити Рюрика з Ольговичами. Його рука в сій справі видна ясно: Рюрик, нарікаючи потім на Всеволода, виразно каже, що він розпочав з Ольговичами війну тільки через Всеволода, що Всеволод мав з ними якісь рахунки, а сам Рюрик від Ольговичів не мав ніякої прикрости⁴⁾. Ольговичі теж казали, що у них „не було ніякого лиха“ з Рюриком⁵⁾ і ми дійсно бачили, що вони не хотіли підтримати Романа против Рюрика. Які мав рахунки Всеволод з Ольговичами, не знати; знаємо, що вони бороли ся за Новгород, може були ще якісь спірні справи — нпр. на вятицькім пограниччю або що. Але причиною для конфлікту Всеволод висунув київську справу: в осени 1195 р. Ростиславичі з Всеволодом поставили Ольговичам постуляту, аби вони вирікли ся на завсіді всяких претензій на Київ і Смоленськ: „послали мужів своїх до Ярослава (чернігівського) і всіх Ольговичів і сказали йому: „цілуй до нас усіх хрест зі всею своєю братиєю, що ви не будете старати ся відібрати собі нашої отчини, Київа і Смоленська, анї від нас, анї від наших дітей, анї від усього нашого Володимирового племені: нехай так буде, як розділив нас Ярослав — по Дніпро, а до Київа ви аби нічого не мали“. Головна вага сього постуляту лежала, очевидно,

¹⁾ Певно в великій битві на Мозгаві в вересні 1195 р.

²⁾ Се мусіло стати ся десь при кінці 1195 р. Хронологія сих років Іпатської літописи певна, бо крім дат під 1194 р. (в оповіданню про смерть Святослава), що дають можливість перевірки, вона стоїть у повній згоді з 1 Новг. і польськими хроніками (боротьба з Мешком — Monum. Pol. hist. II с. 800; 835 й ин.).

³⁾ Іпат. с. 459—461, 467—8. ⁴⁾ Іпат. с. 469. ⁵⁾ Іпат. с. 463.

в Києві, і Смоленськ фігурує тут більше як декорація, і розуміється таке жадання було чистою провокацією, після того як два покоління Ольговичів сиділи на київській столі, і спеціально в устах Ростиславичів, що самі були авторами кількох компромісів з Святославом, було б воно занадто дивним. Нема найменшого сумніву, що до цього жадання підбив їх Всеволод, приобіцявши свою поміч на Ольговичів, — що він був його властивим ініціатором і автором¹⁾, і що робив він те свідомо, аби спровокувати Ольговичів на Рюрика і заплутати його в війну з ними.

Як треба було надіяти ся Ольговичі, розуміється ся, поступляту не прийняли, і Ростиславичі умовились з Всеволодом на Різдовіти всім походом на Чернігів. Рюрик зібрав „братію“ й спровадив „Диких Половців“. Але Ольговичі постарали ся розвести союзників. Вони зробили всякі уступки Всеволоду в тих якихось інтересних дль нього справах („емлючися ему по всю волю его“) і він не пішов у похід. Заразом Ольговичі зробили Рюрику пропозицію перемиря — не воювати ся, поки вони будуть вести переговори з Всеволодом і Рюриковим братом Давидом Смоленським: „брате, ми з тобою не мали ніякої кривди! хоч ми не прийшли до угоди з Всеволодом, і з тобою, і з братом твоїм Давидом, але ми з тобою сусіди — поцілуємо собі хрест, що ти з нами не будеш воювати, поки ми з Всеволодом прийдемо до згоди, або не прийдемо!“ Рюрик, не маючи помочи від Всеволода, а не знаючи ще про його сепаратну умову з Ольговичами, пристав на перемирє і розпустив військо. Таким чином не примиреним на разі з Ольговичами зістав ся тільки Давид. З смоленськими князями Ольговичі мали вже від давна, від часів Ростиславичів якусь давню „тяжу“, котрої близше не знаємо, але бачимо, що вона виявляла ся, бодай між иньшим, в боротьбі за політичні впливи в сусідній Полоцькій землі. Рюрик хотів посередничити між ними у сій справі, але Ольговичі скориставши з такої наручної ситуації, з початком 1196 р. розпочали війну з Давидом, щоб силою відібрати від нього Витебськ (одну з полоцьких водостей). Рюрик признав се нарушенням умови й завізвав Всеволода, аби взяв участь у сій війні. Всеволод казав йому починати війну, обіцяючи взяти в ній участь. Покладаючи ся на се, Рюрик спровадив знову Половців і розпочав війну з Ольговичами. Ярослав чернігівський просив Рюрика дати йому спокій, помирити його з Давидом і обіцяв всяку сатисфакцію, запевняв, що не має ніяких

¹⁾ До Всеволода і звертають ся Ольговичі з відповідю на сей постуляту.

замислів против нього¹⁾. Але Рюрик, розпочавши кампанію за порозумінням з Всеволодом, не хотів без нього мирити ся з Ольговичами, й жадав, аби вони пустили його послів до Всеволода і до Давида для порозуміння, ті ж бояли ся, що Рюрик хоче підняти на них Всеволода і Давида і послів не пускали, „заяли бо бяхуть Ольговичи вси пути“²⁾.

Тим часом Роман, побачивши таку ситуацію, задумав і собі пімстити ся над Рюриком, відновив союз з Ольговичами і почав воювати Київщину. Рюрик одначе відчепив ся від Романа, наславши на нього Володимира галицького. Сам же він все літо вів дрібну війну з Ольговичами, чекаючи Всеволодового походу. Нарешті Всеволод, перепустивши ціле літо, в осени з Давидом разом напали на Чернігівську землю й почали пустошити Вятицькі городи. Але радість Рюрика була не довга: Всеволод зараз же на першу пропозицію розпочав переговори з Ольговичами, та почав укладати з ними згоду. Даремно противив ся тому, доказуючи, що така сепаратна умова була б в високій мірі не лояльною супроти Рюрика, що покладаючи ся на приречення Всеволода розпочав війну з Ольговичами, що Рюрик такої умови не прийме, і т. д., Всеволод таки вів далі переговори й поставив Ольговичам такі умови: аби вони розірвали союз із Романом, випустили взятого в неволю братанича Ростиславичів, котрого вони і так давно вже готові були пустити, і видали претендента на ростово-суздальське князівство Ярополка. Першої — найважнішої для Рюрика умови Ольговичі не прийняли; дві иньші прийняли, і Всеволод уложив з ними згоду на тім, що Ольговичі не будуть претендувати на Київ за життя Рюрика, на Смоленськ за життя Давида, а на волости Всеволода — ніколи, анї за дітей його. Осягнувши такі незвичайно користні результати, Всеволод поспішив ся потішити ними Рюрика — що він помирив ся з Ольговичами, з'обов'язавши їх не претендувати на Київ і Смоленськ за життя Рюрика й Давида³⁾.

Рюрик тим був роздражнений до останнього! Він пригадав Всеволоду, як він старав ся сповнити всі його бажання, і через нього пересварив ся з Романом та з Ольговичами, що й не ду мали претендувати на Київ, і як тепер Всеволод поступив собі

¹⁾ „Чему еси, брате, почаль власть мою возвати, а поганымъ рудѣ полнишь? а мене с тобою ничтоже росчло, ни язъ подъ тобою Києва нищю“.

²⁾ Іпат. с. 465—7. ³⁾ Іпат. с. 468—470. В Лавр. с. 392—3, справа представлена з становища Всеволода.

проти всяких обіцянок і з'обовязань¹⁾. Він відібрав ті волости, що був дав Всеволодові, але се була слаба потіха. Всеволоду вони послужили лише до інтриги, й він вповні осягнув, чого хотів: Рюрик тепер пересварений на два фронти — з Ольговичами й Романом, і між ними ворогами існує союз, признаний і Всеволодом. Сам Всеволод після того, як Рюрик відібрав від нього волость, міг уважати себе ображеним і увільненим з всяких обов'язків до нього. Йому треба було тільки трохи почекаати, щоб посеяна ним вороженча розвинулась на добре і дала свої овочі. І се прийшло дуже скоро — Роман незабаром став о стільки сильним, що міг помстити ся над тестем.

Небавом умер останній з галицької династії Володимир Ярославич. Роман, що здавна, як ми знаємо, вів зносини з галицькими боярами і раз уже пробував сісти на галицьким столі, знову здобув Галич і сим разом задержав Галичину в своїх руках²⁾. Близші обставини сеї події нам зовсім невідомі, бо маємо тут семилітню перерву в українським літописанню, від 1198 р. і до смерти Романа — 1205. Се тим більша шкода, що се роки у нашій історії мають дуже важне значіння: здобувши Галичину, Роман задержав у своїх руках і Володимирську волость і тим самим став найсильнішим, а при своїх здібностях і енергії — і найвизначнішим з українських князів. Подібно як ростово-суздальські князі, він при тим теж не ласить ся на Київ, і на крайнім заході українських земель з'являєть ся таким чином новий політичний центр, значніший від Київів, що й дає на далі тон українській політиці. Правда, скоро смерть Романа робить перерву, і нове значіння галицько-волинського стола відновляєть ся вповні тільки тридцять літ пізнійше. Але галицькі події вже від кінця XII в. стають центром української політики, більше від київських. Київ, переставши бути політичним центром для всеї системи зе-

¹⁾ Прихильний Рюрику літописець широко перекажує се жалі його: „Свате! ти ціловав мині хрест на тим, що хто мині ворог, той і тобі ворог! Просив еси у мене волости в Руській землі, і я дав тобі, хоч і не мав їх за богато (не от обилія), а відібравши задля тебе від своєї братії і моего вятя Романа. Він мині тепер став ворогом не через кого а тільки через тебе! І ти як мині обіцяв? — всісти на коня і помогти мині. Натомість ти перевів те літо й зиму, а тепер хоч і всів, то як ти мині поміг і свою умову сповнив?... А мині з Ольговичами хіба була яка кривда? Вони не шукали підо мною Київів, але що ти був до них недобрий, то я був недобрий і воював ся з ними, і волость свою запалив (наразив на спустошення). А ти на чім був зі мною умовив ся, і хрест до мене цідував, того всього не додержав“... Іпат. с. 470. ²⁾ Ширше в гл. VII,

мель Руської держави, і зійшовши на друге місце поруч суздальського Володимира, від тепер перестав поволі бути центром і українських земель та сходиться на другий плян поруч Волини-Галичини.

Як сформування нової політичної сили на півночі, в ростовсько-суздальських землях, дало себе знати Київу страшним погромом 1169 р., так і поява нової політичної сили на заході знаменується новим погромом Київа, що становить центр сього другого періода замішань. Одначе сей другий удар не вийшов від галицько-волинського князя, а властиво виплинув з того ж джерела що й перший: був приготований інтригою ростово-суздальської політики. Зі сторони галицько-волинських князів ми не бачимо такого систематичного, вирахованого вороговання до Київа, як зі сторони князів ростово-суздальських, що в сій своїй політиці дають перший історичний прояв емуляції молодшої, великоруської народности, котру вони репрезентують, з її старшою, полудневою сестрою, котрій дає вона вперше відчутти свою силу.

Перше ніж перейти одначе до сеї нової київської катастрофи, насамперед треба згадати за деякі переміни в політичній ситуації, серед котрої вона зайшла.

Смоленський князь Давид Ростиславич, вірний союзник Рюрика вмер 1197 р., передавши Смоленськ своєму братаничу Мстиславу Романовичу. Се не перемінило відносин вповні, бо взагалі Ростиславові не тільки сини, але й унуки визначалися своєю солідарністю; але нова генерація не бере вже в справах Рюрика такої діяльної участі, як Давид, не підтримує його так діяльно.

Переяслав з кінцем XII в. перейшов вповні під вплив Всеволода, і по смерті свого братанича Ярослава Мстиславича, що сидів тут, посадив він свого сина Ярослава¹).

В Чернігові вмер Ярослав (1199), за ним слідом Ігор (1201), що перейшов був по нім в Чернігів, і на чернігівськїм столі засів Всеволод Святославич, призвищем Чермний, внук Всеволода Ольговича. Син недавнього київського князя, він і сам нетерпеливо чекав київського стола, тим часом як його попередники на чернігівськїм столі, здасть ся, не були особливо заінтересовані київським столом.

Найзначнішою переміною в політиці України одначе була

¹) Про се див. в гл. V.

злука Володимирської волости з Галичиною в руках Романа; як я вже сказав, він став тепер найбільшою політичною силою на Україні. При тих ворожих відносинах, які існували між ним і Рюриком, се Рюрику було дуже прикро, тим більше, що Роман увійшов у приятні відносини і з Всеволодом; коли саме се наступило, не знати, та се могло стати ся коли небудь, відколи Рюрик посварив ся з Всеволодом. З другого боку перехід Галичини до Романа зближив Рюрика до Ольговичів. Ми бачили, що ще Святослав Всеволодович, за угорської окупації, мав пляни на Галичину. У Ольговичів там була партія, що хотіла висадити на галицький стіл Ігоревичів — синів звістного Ігоря Святославича. Супроти ворожих відносин Рюрика до Романа, Ольговичі надіють ся здобути Галичину за помістю Рюрика і стають його союзниками. Що до Рюрика, то він досі в відносинах до Романа був пасивною стороною: Роман гнівав ся на нього й силкував ся пошкодити чим небудь, Рюрик старавсь помирити ся з ним. Коли тепер він не тільки лучить ся з Ольговичами, але й переходить до агресії на Романа, то можна гадати майже напевно, що до того примусив його знову сам Роман, шкочаючи йому й далі. В Густинській компіляції ми маємо звістку, що Роман „богато нашкодив Рюрику“, гніваючи ся за ту давню кривду, що він числив за ним¹⁾. Ся звістка не авторитетна і може бути простим здогадом компілятора, але вона вповні відповідає відомим нам фактам. Правдоподібно, Роман, придбавши нову силу, не залишив дати себе в знаки Рюрику, тим більше, що мав вільні руки й добре стояв. І се мабуть було причиною, що Рюрик разом з Ольговичами забрав ся до агресивного кроку — до походу на Романа, на Галичину, десь 1200 чи 1201 р.

Але поки Рюрик з Ольговичами збирали ся до походу на Галичину, Роман їх випередив і кинув ся на Київщину. Все покинуло Рюрика й перейшло до Романа: і сини Володимира Мстиславича, що сиділи в дрібних волостях Київщини, і Чорні Клобуки, і з різних городів Київщини люде посьпішили ся до нього. Роман не гаючи ся подав ся до Київа, де був Рюрик з Ольговичами, що прибули до нього для спільного походу на Галичину. Коли він зближив ся до Київа, Кияне самі відчинили йому ворота й пустили до мїста. Вони надїяли ся, очевидно, що Роман, взявши в свої сильні руки Київську землю, забезпечить її спокій і силу. Що більше, — подїляючи те загальне одушевненне

¹⁾ Полн. собр. лѣтописей II с. 326.

для енергії, сили і здібностей Романа, що відбило ся в слабих останках Романової легенди, які долинули до нас, вони мусіли бачити в нїм чоловіка, покликаного вернути київському золотому столу, його давній блеск і славу, вирвати Київ і Київщину з тої дрібної провінціальної політики, в якій заснітила ся вона протягом останнього півстолїтя, і своєю енергією й політичними силами видвинути її на утрачене становище політичного центра України. Але сї надії їх були даремні. Часи Київщини минули безповоротно. В очах князїв здібнійших, з ширшими політичними планами, ширшим сьвітоглядом вона була ареною невідповідною, безнадійно пережитою — занадто ослаблена, розбита, безвихідно замотана в політиці, і вони не хотіли брати її, а тільки пильнували, аби в чужих руках вона не зміцнила ся о стільки, аби бути для них небезпечною...

Перехід Киян на сторону Романа рішив кампанію. Рюрик з Ольговичами сиділи на „горі“. Бороти ся їм не було що й думати, мусіли капітулювати. Роман уложив з ними умову: Рюрик зрікав ся Києва й діставав свої київські волости по давньому, Ольговичі — не знаємо що: може вирікали ся претензій на Галичину. Умовившись і заприсягши їх, Роман пустив їх до дому. Сам він у Києві не сїв, а посадив тут одного з другорядних князїв — свого стригчного брата, Інгвара, князя дуцького, сина Ярослава Ізяславича.

Суздальська літопись, що служить нашим одиноким джерелом для сього епізоду, каже, що Інгвара посадили „великий князь Всеволод і Роман“, але вона в сій часті особливо дбає про побільшення поваги свого князя, і Всеволод по всякій правдоподібности не мав тут такої ролі, яку вона йому надає. Що найбільше — Роман міг запитати його про згоду на свій плян, з огляду на його претензії на старшинство „у Володимері племени“, до котрого належав і Роман, та на його претензії до курателі над Київом. Я думаю, що перспектива сеї курателі Всеволода, котрій піддавати ся Роман не мав охоти, головнo і вплинула на те, що Роман сам не сїв у Києві. Окрім того Київ, сам оден, без Київської землі, переданої Рюрику, був досить ненаручною столицею для Романа, що головну вагу покладав на Галичину, де всякими способами старав ся зміцнити й побільшити свою власть. Тому він посадив у Києві свого свояка, але тільки як номінального, підручного князя, з тим щоб бути тут самому властивим володарем. Тим пояснюють ся походи Романа на Половців, що слідом він робить: вони ж мали значінне для нього тільки з огляду на інтереси

Київа і видно, що сї інтереси уважав він своїми інтересами. Цікаво, що Густинська компіляція¹⁾ і тут дуже зручно попадає в тон, називаючи Ингвара „намістником Романа“.

Зимою — деє при кінці 1200 чи 1201 р. — Роман ходив на Половців, пограбив їх кочовища і взяв багато здобичи. Сучасний візантійський історик Никита Хоніят, згадуючи про сей похід (бо він примусив Половців залишити грабованне візантійських земель), каже, що окрім половецьких нападів Романа до сього походу спонукав ще вплив митрополита²⁾, але вартість сеї звістки досить сумнівна. Закінчивши сиж подвигом свій побут в Київщині, Роман вернув ся в свої західні волости.

Тоді Рюрик віджив. Він відновив свої зносини з Ольговичами, післав по Половців і на самім початку 1203 р.³⁾ напав з Ольговичами і „всею Половецькою землею“ на Київ. Чи був тоді в Києві Ингвар і чи пробував він боронитись, літописи не кажуть; в них згадуєть ся тільки один з Володимирічів Мстислав, що дійсно міг мати від Ингвара або й Романа поручення „стерегти“ Київ. Але розумієть ся, він не мав сил оборонити його, і Київ взято без клопоту.

Місто пограблено без милосердя: і Поділ, і Гору, церкви й монастирі. Половці забирали в неволю людей. З чужоземних купців вняли тільки контрибуцію; за те церквам не було помилювання: обдирали ікони, забирали посуду, одежі й книги. Суздальська літопись навіть дає розуміти, що ся руїна була гірша як 1169 р., бо каже, що такого нещастя і „взятя“ не було в Києві, від коли охрещено Русь; але се правдоподобно фраза, бо в обох разях руйновано Київ без помилювання, однаково з участю Половців, і навіть сама руїна описуєть ся в подібних словах. Цікава тільки одна відміна: на сей раз повели Половців грабувати Київ Рюрик і Ольговичі, ті самі, що так завзято бороли ся з ними тому кілька літ, і на чолі Половців, що грабували разом з ними Київ, стояв той самий окаянний Кончак і Данило Кобякович⁴⁾.

Се була пімста Рюрика Киянам за їх „зраду“ — що покинули його й перейшли до Романа. Собі задержати Київ супроти

¹⁾ С. 328. ²⁾ Бонн. вид. с. 691.

³⁾ Першого січня по новгородській літописи, другого в компіляціях володимиро-суздальських, що опирають ся на невідомім нам архетипі з серією українських звісток початку XII в. (Здогади про сей архетип у Шахматова Общ. дѣт. своды гл. IV с. 152 — тут і про сю дату).

⁴⁾ Лавр. с. 397—8, і Новг. с. 179.

сил Романа й його союзу з Всеволодом та й супроти настрою Києян до нього Рюрик не міг надіятись, і не знати навіть, чи лишився він у Києві по сій погромі, бо слідом бачимо його „дома“, в Овручу. Дійсним, властивим автором сього другого київського погрому був Всеволод, зручно посваривши Романа з Рюриком. Нема нічого дивного, що він, як каже Суздальська літопись, „бувши боголюбивим і милосердним“, дуже легко пробачив Рюрику сю руїну Руської землі: прецінь власне його метою й було понижати Київ і ослабляти.

На вість про київську руїну Роман поспішився в Київщину. Відновлений союз Рюрика з Ольговичами й Половцями був для нього небезпечним, та й Київ він хотів держати в залежності від себе. Самим Києвом для себе, як ми вже бачили, він не інтересувався. „Руська земля“, що з таким одушевленням і довірем була піддержала його в боротьбі з Рюриком, мусіла розчарувати його гірко і пожалувати даремної руїни, яку накликала вона останнім проявом своєї політичної активності.

Приступивши до Овруча, де тоді сидів Рюрик, Роман пообіцяв передати йому Київ з тим, аби він відстав від Ольговичів і Половців і присягнув на союз з Романом і його тодішнім союзником Всеволодом. Рюрик пристав на се, й дістав назад Київ. На се згодився і Всеволод. Від тепер Київ мав зіставатися під подвійною опікою нових політичних центрів і їх репрезентантів — Романа і Всеволода. Так треба розуміти тенденційне оповідання Суздальської літописи, де Роман каже Рюрику присягати Всеволоду й його синам і просити у нього Києва, а від себе обіцяє „молити“ Всеволода про те ж; з рештою в тих переборщеннях значіння суздальського князя і раболіпності інших князів перед ним проявляється все той же „суздальський стиль“ північного літописання.

Але кінець кінцем Роман з Рюриком таки не помирилися. Зимом Роман вчинив похід на Половців знову. З ним ходив Рюрик, Ярослав Всеволодич, що сидів у Переяславі, і ще деякі князі. Похід дуже удався, і князі забрали багато невільників, худоби, але закінчився він зовсім несподівано. Вертаючися Роман з Рюриком мали якісь переговори в Треполю, мали „дати порядок в волостях, відповідно до заслуг кожного для Руської землі“, як каже літопись¹⁾, а скінчилося воно тим, що Роман ухопив Рю-

¹⁾ „Мироположение въ волостехъ (Воскр.: и ту было нигъ и радъ положить), кто како терпелъ за Рускую землю“.

рика, відіслав з своїм боярином в Київ і казав його силоміць постригти в черці. Казав також постригти його жінку й доньку — свою жінку, а синів — Ростислава й Володимира забрав з собою в Галичину¹⁾). Чи посадив він кого в Києві, чи зіставив його просто собі, літопись не каже²⁾). Але Всеволод, що, розумієть ся, нерадо бачив таку самовластність Романа, і зріст політичного значіння його, уступив ся за своїм зятем Ростиславом, а заразом, правдоподібно, умішнув ся, чи посередно чи безпосередно за свої права теж розпоряджати Київом. Наслідком того Роман випустив Ростислава з братом з неволі й посадив Ростислава в Києві. Але вплив Романа був і далі о стілько сильний в Київщині, що Рюрик до смерти Романа не відважив ся скинути з себе накиненого чернецтва, хоч у Києві й сидів його власний син. Разом з тим Роман упорядкував свої відносини й до Ольговичів: вони присягли на союз з Романом і Всеволодом.

Таким чином дві тодішні головні політичні сили — Роман і Всеволод поставили під свою спільну опіку й впливи князів середнього Подніпров'я. Тим самим уставляла ся нова система політичної рівноваги. Роман в ній мав ту вигоду, що віддавав під

¹⁾ З хронологією сих подій знову маємо клопіт: в Суздальській літописи другий похід Романа на Половців і постриження Рюрика маємо під 1205 р., в Новгородській (2-ої ред.) — під 1203 р.; звістка про помиріння Романа з Ольговичами (власиво — про їх присягу Всеволоду) в Суздальській повторена — під 1204 і 1205 р., і рішита, котра з сих звісток стоїть на відповідній місці, дуже трудно. Новгородська має тут теж плутанину (наслідком мабуть вставленої під 1204 р. повістки про Царгород) і деякі звістки повторено, як нпр. про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. 179 і 188. Таким чином виходить для сих подій вагання між 1203 і 1204 р., і знайти між ними правдиву дату здасть ся міні неможливим, власне через те, що хронологія обох джерел непевна; порівнюючи звістку про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. (1-ої ред., с. 179) з Суздальською (Рад. і Акад. код.), маємо різницю на 2 роки. Можна б прийняти 1203 р., здавши ся на новгородську, колиж бо її подвійні звістки не дозволяють вповні на неї покласти ся.

²⁾ Длугош II с. 177 (під р. 1205), в сій часті взагалі багатий цінними подробицями, зачерпненими з якихось руських, для нас страчених джерел, каже, що опорожнений київський стіл захопив Святослав Мстиславич, але Роман не дав йому Києва, а посадив Ростислава. Дійсно, у Мстислава Романовича був син Святослав, хоч виступав він пізніше — був новгородським князем 1218 р. (1 Новг. с. 206—209); в Київщині про нього не чуємо нічого. Отже оповіджене у Длугоша можливе, хоч і не зовсім певне. Татищев (III. 338) каже, що Роман посадив у Києві Інгвара, але се, правдоподібно, тільки здогад (досить правдоподібний) по аналогії з попереднім.

догляд Всеволода своїх ворогів на сході й мав вільні руки для своєї західньої політики. Від Ольговичів він, певно, виміг, що вони зріклися своїх плянів на Галичину, а Київщину поставив у певну залежність від себе. Але простояла ся нова система дуже недовго. Літом 1205 року Роман пішов походом на Польщу, з невідомих нам ближше причин, і наложив головою під Завихостом, в червні 1205¹⁾. Все змінило ся від разу.

Політична система, уставлена Романом, упала з його смертию. На вість про смерть Романа Рюрик скинув з себе невідьне чернецтво й сів знову в Києві. Він відновив свій союз з Ольговичами, й вони постановили скористати з смерти Романа, щоб здобути його спадщину. Справа галицької спадщини взагалі від тепер довший час не перестає займати українських політиків.

Роман лишив по собі двох синів, з котрих старшому Данилу було тільки четвертий рік; Галичани присягнули йому як князю, але придушена Романом партія Ольговичів зараз знову підняла голову²⁾. Тому Ольговичі зараз по смерти Романа забрали ся до походу на Галичину; порозумівши ся з Рюриком і відновивши союз із ним, вони рушили разом на Галич; закликано й Половців. Але угорський король взяв Данила в опіку і в Галич введено угорську залогоу. Се примусило противну Данилови партію притаїтись, і союзнники дурно побивши ся під Галичем мусіли завернутись назад „з великим соромом“³⁾.

Але на другий рік вони вибрали ся на Галичину знову, вже з більшими силами. Крім Ольговичів і Рюрика та Половців узяв участь в поході смоленський князь Романович Мстислав з иньшими смоленськими князями; польське військо теж приступило під Володимир. В поміч Романовичам знову прибув угорський король і теж приступив під Володимир, куди втікли Романовичі з огляду на противні партії в Галичині. Королю удало ся відвернути Ляхів, а з галицькими боярами уложив він компроміс: постановлено посадити в Галичу Ярослава Всеволодовича переяславського, й йому дали знати про се. Угорський король подав ся до дому. Тоді партія Ольговичів, поки новий кандидат Ярослав їхав

¹⁾ Дата в польських хроніках — Monumenta Polon. hist. II. c. 800, 836, etc., Лавр. с. 404—5 (під 1206 р.).

²⁾ Ширше в гл. VII. ³⁾ Іпат. с. 480—1, Лавр. с. 404—5.

ся в свого Переяслава (його ждали два тижні), навязала зносини з Володимиром Ігоревичем, що був у таборі союзників, і заклікала його з братами княжити. Володимир потайки від союзників вибрався з табору в Галич з братами й його оголошено князем в Галичи, а брата його Романа в Звенигороді; потім і з Володимира вони примусили Романовичів забратись і посадили там брата Святослава. Довідавши ся про таку несподіванку, Ярослав вернув ся назад; Ольговичам і Рюрику теж не було що робити, й вони теж завернули ся. Можемо здогадувати ся, що ані Ольговичам, ані Рюрику не було мило, що галицько-волинські бояре самі розпорядили ся Романовою спадщиною, й вона попалаєсь уся в руки Ігоревичів, одначе вони не виступили против них¹⁾.

Але Всєволод Чермний, не пожививши ся з спадщини Романа, задумав нагородити собі се иньшим способом. Вертаючи ся з походу і маючи в руках військо, він відібрав Київ у свого союзника Рюрика, „надіючи ся на свою силу“. Рюрика се заскочило несподівано, і він на разі не спротививсь, а бачучи „своє непогодьє“, забрав ся у свій Овруч. Вишгород зістав ся в руках його сина, Білгород — в руках Мстислава смоленського.

Здобувши Київ, Чермний забажав і Переяслава. Він причепив ся до кандидатури Ярослава на галицький стіл і казав йому забирати ся з Переяслава до батька²⁾. Ярослав теж не спротивив ся й забрав ся, а Чермний посадив в Переяславі сина.

Се все стало ся десь з кінцем літа і протягом осені 1206 р.³⁾ Не давши й одної битви, Ольговичі протягом кількох місяців здобули Галичину, Володимир, Київ і Переяслав. Успіх нечуваний! Ціла майже Україна в руках Ольговичів. Можна було подумати, що в політичній ситуації настане рішуча переміна, новий поворот. Але сього не стало ся: здобутки Ольговичів майже так же скоро пішли, як і прийшли.

¹⁾ Лавр. с. 405—6. 407, Іпат. с. 481.

²⁾ „Поѣди ис Переяславля къ отцю своему въ Суждаль, а Галича не ищи подь моею братьєю,] пакы ли не поидеши добромъ иду на ты ратью“. Лавр. с. 406.

³⁾ Ярослав прибув з Переяслава до батька 22/XII. Що до року, то в сих роках є переміна в хронології наших джерел. За Галицько-волинську літопись не кажу, бо в ній числа положено зовсім довільно, але Лавр. перестає спішатись і вирівнює хронологію під 1206 р., маючи два роки з сям числом; ключі, які маємо в ній під 1206 (другим) і 1207 рр., показують, що дійсно маємо тут 1206 і 1207 рр. Натомість Новгородська подія 1207 р. оповідає під 1209.

Насамперед не пішло так дуже гладко з Рюриком. Уступивши ся з Київа зразу, він слідом зібрав свою братию і з нею тієїж осени (1206 р.) вигнав Чермного з Київа, а його сина в Переяслава і посадив тут свого сина Володимира. Всеволод слідом вернув ся з своєю братиєю і з Половцями, але Рюрик відсидів ся, і Всеволод, постоявши під Київом, вернувся ні з чим. Після того Ольговичі зібрали ся з більшими силами, прийшов їм до помочи Ігоревич Володимир з Галича і турово-пинські князі, розумієть ся також і Половці. Союзники приступили під Треполь і взяли по довгій облозі. Тоді Рюрик, не чекаючи їх приходу, забрав ся з Київа знову в Овруч, „бачучи, що на нього йде звідусіль нечисленна рать, а помочи нема ні звідки“. Чермний вибив з Білгорода Мстислава Романовича, з Торчеська Мстислава Мстиславича, і на тім кампанія скінчилась¹⁾.

Але на Всеволода Чермного підняв ся Всеволод суздальський. Він, розумієть ся, зовсім не бажав такого незвичайного зросту сили Ольговичів, ані мав охоти зіставити їм Переяслав, що протягом півстодітя належав до його родини. Поводом він узяв, що Ольговичі в останній похід своїми Половцями тяжко попустили Київщину. Він пожалував за нею, як каже Суздальська літопись, і сказав: „хиба Руська земля самим їм отчина, хиба не отчина нам?“²⁾

Заявивши таку поважну причину, Всеволод суздальський постановив іти на Чернігів. Похід розпочато в серпні 1207 р.; окрім суздальських військ в нім мали взяти участь новгородські (там сидів старший син Всеволода) й рязанські; але похід перебила нагла справа: Всеволоду донесено, що рязанські князі потайки тягнуть за Ольговичами, і він, залишивши Ольговичів, звернув ся на тих рязанських князів. Та з сього походу, що відвернув увагу Чермного, встиг скористати Рюрик: він наглим нападом відібрав собі Київ³⁾. Заносило ся знову на повторенне тієїж історії від початку. Ольговичі знову пішли на Рюрика⁴⁾, але не здолали його вигнати з Київа й вернулись ні з чим⁵⁾. Та ся історія, що дуже близько повторяла боротьбу з тимже Рюриком Свѣтослава Всеволодича, батька Чермного, очевидно о стільки доіла обом сторонам, що вони постановили закінчити її компромісом, як колись Свѣтослав з Рюриком.

¹⁾ Лавр. с. 407—8. ²⁾ Лавр. с. 408.

³⁾ Вересень — жовтень 1207 р. ⁴⁾ Десь на початку 1208 р.

⁵⁾ Лавр. с. 408—412.

Ольговичі уложили з Рюриком таку умову: він згодився відступити Всеволоду Київ, а собі натомість взяти Чернігів; київські волости зісталися при Рюрику і його свояках. Після того Ольговичі помирилися і з Всеволодом суздальським; в сій справі вони посідали до нього митрополита Матвія¹⁾. Суздальська літопись описує се дуже делікатно: Ольговичі прислали митрополита „с жольбою, прося мира и во всемъ покоряюща ся“. Але се знову тільки суздальський стиль. Всеволод тоді мав клопоти з Новгородом: там арештували його сина й на силу пустили, а на столі засїв Мстислав Мстиславич. Ольговичі-ж стояли міцно, тай ще помирилися з Рюриком і зовсім не потрібували запобігати ласки Всеволода. В дійсности Ольговичі, мабуть, жадали від Всеволода згоди на київський компроміс, і за те вернули йому Переяслав²⁾. Новий союз зміцнено шлюбом — на другий рік оженив ся Юрий Всеволодович, наслідник володимирського стола, з донькою Всеволода Черного³⁾.

По тих переговорах компроміс переведено в житє: Всеволод перейшов до Києва, Рюрик до Чернигова, в 1210 році. Ольгович в Києві і Мономахович в Чернигові! Се була відповідь на поставлений п'ятнадцять літ перед тим постулат: аби Ольговичі виріклися Києва, і аби Дніпро був границею династій!

Компроміс 1210 р. не уставив таких трівких відносин на довший час, як компроміс 1181 р. Різні переміни в політичній ситуації розбили його дуже скоро; головно, що учасники його були вже на дожитю, й один по другім походили досить скоро з сьвіта.

1212 р. умер суздальський Всеволод. З ним знову перервав ся політичний вплив суздальських князів на Україні, сей раз можна сказати — на завсїди, бо нїм володимирські князї прийшли до сили, політична ситуація на Україні радикально змінилась. Як

¹⁾ Той факт, що посередничив київський митрополит, показує з усякою правдоподібністю, що з Рюриком Ольговичі помирилися ще перед тим.

²⁾ Хто сидїв тим часом в Переяславі, літопись не каже, аж 1213 р. згадуєть ся, що сїв там Володимир син Всеволода суздальського; але мусїв він перейти до суздальської династї ще 1210 р. Я думаю, тим пояснюєть ся, що від сього року ми знову маємо звістки про половецькі напади на Переяслав (Лавр. с. 413—4, 416—7, р. 1210 і 1215).

³⁾ Лавр. с. 413—4.

по смерті Андрія так і по смерті Всеволода на верх вийшла боротьба старих і нових елементів, Ростова й Суздаля з Володимиром, що й виявилась у війні синів Всеволода — Константина кн. ростовського й Юрія кн. володимирського. Але й без того самий поділ Ростово-суздальської землі між трома княжими лініями ослабив сю династію і витворив тут свою домашню політику, поза котрою її князі не мали часу пильнувати українських справ.

Коло того самого часу пішов зі світа Рюрик: вмер у Чернигові, не діждавши ся можливости вернутись у Київ¹). По нім найстаршим в династії Ростислава став смоленський князь Мстислав Романович. Які перемены в волостях і взагалі в політичній системі стали ся з смертю Рюрика, джерела наші не кажуть, та вони й не конче важні, бо зараз пішли нові перемены. У всякім разі знаємо, що Чернигів Всеволод Чермний передав брату Глібу. Се, розумієть ся, була кривда Ростиславичам — і не одинока.

Ольговичі перед тим потерпіли тяжку страту, що сильно підірвала їх впливи. Ігоревичі галицькі своїми пробами репресій над боярством викликали боярську революцію, що покликала в поміч Угрів і закінчила ся тим, що взятих в неволю князів Ігоревичів на бажанне боярства повішено — факт нечуваний в історії Руської держави²). З сього powodu Всеволод Чермний причепив ся до Ростиславичів, — винуватив їх у сій смерті Ігоревичів. „Ви повісили моїх двох братів в Галичу як злодіїв і положили сьте сором на всіх, тому нема вам части в Руській землі“, як стилізує Новгородська літопись його докір. Скільки тут було в тім жалю щирости, не знати. Ми, правда, маємо звістку про участь в галицьких замішаннях одного з сеї родини — Ростислава Рюриковича: що бояре посадили його були на стіл, вигнавши Романа Ігоревича, але галицька літопись нічого не каже про участь його чи інших Ростиславичів в останній революції, що закінчила ся такою трагічною смертю Ігоревичів, і ми не знаємо, чи Всеволод дійсно мстив

¹) В Лавр. під 1215 р.: „престави ся Рюрикъ Ростиславичъ, князь кыевський, княжа Черниговъ“ (с. 416); під тим же роком і в копіляціях — Воскр., Нікон., Тверськ. Але вже Карамзін завважав справедливо (III пр. 133), що під час походу Ростиславичів на Всеволода Рюрика вже не було на світі, бо инакше мусіли б ми за нього чути, чи в Києві, чи в Чернигові.

²) Стало ся се в осени — мабуть 1211 р. Про хронологію див. мою статью: Хронологія подій Галицько-волинської літописи (в Записках Н. тов. ім. Ш. т. XLI), с. 10—1, про самі події див. т. III гл. 1 Історії.

ся чи тільки чінав ся й шукав причини¹⁾. Так, чи инакше, він виповів на сій підставі війну Ростиславичам і повиганяв їх з Київщини. Правдоподібно, се вже стало ся по смерті Рюрика — головного учасника компромісу 1210 р.

Але Ростиславичі не помирили ся з відібраннем Київщини. Вся фамілія їх рушила ся відібрати свої традиційні „руські“ волости, які вона мала протягом півстолітя. На поклик вигнаних внуків Ростислава²⁾ рушив ся смоленський Мстислав Романович з Смолянами, рушив ся славний воюка й лицар Мстислав Мстиславич „Удатний“, новгородський князь, з Новгородцями, що заявили своему незвичайно улюбленому князю готовість іти за ним всюди³⁾. Підняли ся різні поменьші князі й двигнули спільними силами. Попустопивши по дорозі чернігівські волости, попростували вони на Київ. Придучив ся до них тут і князь луцький Інгвар Ярославич, що надіяв ся, мабуть, при тій нагоді дістати ся знову на київський стіл, на котрім вже сидів з руки Романа (пригадаймо, що й його батько подібним способом був виторгував собі Київ)⁴⁾.

1) Обвинуваченне на Ростиславичів цікаво порівняти з словами Галицької літописи, що Всеволод Червиний любив Романовичів. Се виключало б можливість ширшого толковання його докору — прикладаючи його: „ви“ до всіх Мономаховичів чи Мстиславичів. Але чи має ся пізнійша дописка реальну підставу, не знати.

2) „Прислали Ростиславові внуки в Новгород до Мстислава Мстиславича: „не дає нам Всеволод Святославич части в Руській землі! ходи во, пошукаємо нашої отчини“ переказує се короткомовна Новгородська літопись (с. 195).

3) „Рекоша єму Новгородці: „каю княже, очима позриши ты, тамо ны главами своими вьржежє“.

4) Похід описує 1 Новг., с. 195—7, і володимиро-московські компіляції, як Воскр. I с. 117—8 й ин. Трудність тільки з хронологією. Новгородська описує се під р. 1214 і дає ще близьшу дату: Новгородці рушили в похід 8 червня, так що похід мусів стати ся в червні-липні. Літній час можна прийняти за певний, але дата року не певна. Ключ, даний під сих роком самою літописею: сирочует 1 лютого, хибний (на той день сирочует не припав ціле XII століть), і на ніщо не придаєть ся. При тім, перед 1211 р. Новгородська літопись спішить ся, взагалі не має такої певности в хронології в сих роках. Компіляції володимиро-московські — як Воскр., Твер. й ин., мають похід Ростиславичів на Київ під р. 1212, під одним роком зі смертю Всеволода. В них маємо в сих роках групу звісток про українські події, з датами, що потверджують ся иньшими звістками, або бодай витримують перевірку ними (див. мою статю Хронологія подій Галицько-волин. літоп. с. 10 і далі). Що до р. 1212 для походу на Київ, то пок. Кунік в спеціальній розвідці О годь возшествія Мстислава Романовича на престоль кїевскїй (Ученяя записки академія наук по I и III отд., т. II) ви-

Сполучені війська обложили Вишгород, де засіли молодші Ольговичі. По кількох битвах Вишгород відчинив Ростиславичам свої ворота. Тоді Всеволод з Київа кинув ся тікати до Чернигова. Київ, розумієть ся, піддав ся Ростиславичам. Вони пішли під Чернигів. Всеволод тоді саме вмер; в Чернигові сидів його брат Гліб. Простоявши під Черниговом кільканадцять днів, Ростиславичі прийшли до порозуміння з Ольговичами й вернулись у Київ: змісту їх угоди з Ольговичами літописи не згадують, але очевидно, Ольговичі вирікли ся Київа. Се було зовсім природно, коли головного претендента на Київ — Всеволода не стало. В Київі Ростиславичі дійсно посадили Інгвара; самі розсіли ся по київських волостях: так наприклад Мстислав Романович дістав Вишгород¹⁾, Мстислав Мстиславич Торчеськ. Але слідом князі умовили ся инакше: Інгвар зрік ся Київа (може дістав натомість яку київську волость), і в Київі сів найстарший з Ростиславичів — Мстислав Романович, а його місце в Смоленську зайняв Володимир Рюрикович. Ольговичі, здаєть ся, чи не дістали по тім собі Переяслава на потіху²⁾.

Уставлені сею кампанією відносини продержали ся досить довго, властиво аж до 30-х рр. Українська політика головно обер-

водив його також з різних інших комбінацій. Я давніше приймав для упадку Ігоревичів 1213 і для походу на Ростиславичів на Київ 1214, бачучи в сій серії фактів події з одного року (від осені 1213 до осені 1214 р.), але ближша аналіза, переведена над фактами Галицько-волинської літописи привела мене до гадки, що правдоподібніше сю групу подій, містити в 1211/2 р.: упадок Ігоревичів в осені 1211 р., вигнання Ростиславичів з Київщини зимою 1211/2 р., похід Мстислава літом 1212 р. Противить ся такій хронології дата смерті Рюрика 1215 р., але вона однаково вимагає редуції (може ще яко тако бути підтягнена під дату походу 1214 р., а при даті 1212 р. являєть ся помилкою на яких три-чотири роки).

¹⁾ Воскр. л. каже, що він сів у Вишгороді; коли се не заміна слова дістав, то се значило б, що він від разу Інгвара уважав тимчасовим князем і зістав ся чекати Київа.

²⁾ 1 Новг. с. 195—197, Воскр. I с. 117—8 (під 1212 р.); про Володимира Рюриковича в Смоленську — див. 1 Новг. с. 201. Що до Переяслава, то свій здогад опираю ось на чім: під 1215 р. маємо звістку, що Половці взяли в неволю переяславського князя Володимира Всеволодовича; під 1217 р. (= 1216) читаємо, що Володимир вернув ся з половецької неволі й дістав иньшу „властцу“ від братів замість Переяслава (Воскр. I с. 125). Очевидно, Переяслав зайняв хтось иньший, і дуже правдоподібним мені здаєть ся, що сю опорожену неволею Всеволода волость взяли Ольговичі як нагороду за Київ.

тала ся коло галицьких справ. Київ, судячи по всьому, грав у ній досить невизначну ролю і перейшов вповні під протекцію галицького князя, коли по безконечних „коромолах“ на галицькім столі засідає вже дорослий і свідомий себе Данило. Взагалі, звісток про Київ усе менше знаходимо в літописях які маємо — галицькій, суздальській, новгородській, занятих передовсім своїми домашніми справами: уже сей факт сам показує, що Київ тоді не грав ніякої визначної ролі, що давала-б себе знати в ширших політичних кругах, в 30-х же роках, як я се вже сказав, врівно бачимо його в сфері політичних впливів Галича.

Мстислав Романович просидів у Києві до катастрофи на Калці¹⁾. Ніщо не вказує, щоб він грав якусь визначну ролю. Споміж Ростиславичів найбільше визначав ся й давав про себе говорити Мстислав Мстиславич — визначний вояк, але слабкий політик. В Новгороді, де йому докучила суздальська партія, було йому не солодко, тож він більше дбає про свої „орудия в Русі“, як про Новгород, і заходить ся здобути собі Галичину. В заходах коло Галича помагають йому Ростиславичі. Ольговичі залишили на разі свої давні пляни: взагалі ся генерація їх, на чолі котрої стояв Гліб, потім його брат Мстислав Святославич, сиділа тихо, і зрікши ся своїх давніших плянів на Галичину, навіть виступає союзниками і помічниками Мстислава в галицьких справах, що становлять головний зміст української політики за ціле десятилітє від кампанії 1212 р. Ми коротко згадаємо про них, о скільки вони впливали на загальну тодішню політику, полишаючи иньше до спеціальної історії Галичини.

Тодішня галицька політика обертаєть ся коло того, що боярські партії галицькі всіми способами силкували ся позбути ся своїх „отчичів“ — Романовичів, то опираючи ся на Угорщину, то виставляючи ріжних князів з руських династій. По упадку Ігоревичів Галичина прийшла під угорську опіку, а іменем її і ріжних правительств, що з угорської руки ставали на чолі Галичини, правили місцеві боярські потентати. Один з них, Володислав Кормильчич навіть був вокняжив ся в Галичу, викликавши

¹⁾ Правда, і Нов. л. оповідаючи про похід Мстислава на Галич 1219 р., каже, що по тім поході в Києві сів Володимир Рюрикович (с. 210), але се або якась тимчасова переміна місць, бо перед тим бачимо в Києві Мстислава Романовича (в 1 Нов. під тим же роком — с. 209), і він знову був у Києві під час походу на Калку 1223 р., — або по просту помилка. Якусь боротьбу між Володимиром і Мстиславом Романовичом тяжко припустити.

тим загальну соблазнь в князівсько-дружинних сферах, і його скоро заступив на галицькій столі угорський королевич Кольман¹⁾).

Вічні переміни на галицькій столі, війни й ворохобні спокусили Мстислава. З початку, ще перед упадком Володислава він уложив собі план дістати Галичину за порозумінням з угорським королем, з його руки²⁾, і з тим поїхав на початку 1215 р. на Україну, покинувши Новгород, але в дорозі довідав ся, що угорський король посадив в Галичу свого сина. Надія на порозумінне з угорським королем була страчена; може бути Мстислав пробував інших способів — принаймні бачимо, що він майже цілий рік пробув на Україні, й тільки „печаль і вопль Новгородців“, котрих почав мучити голодом Ярослав, син суздальського Всеволода, покликаний на місце Мстислава, — змусив Мстислава вернути ся в Новгород. Він відборонив Новгород, погромивши Ярослава з братом в голосній битві на р. Липиці, але вікувати в Новгороді таки не мав охоти і знову звернув ся до Галичини. На сей раз його звабив заклик, що прийшов від князя краківського Лешка Білого, що брав також діяльну участь в галицьких справах разом з угорським королем, але вкінці образив ся на його розпорядження в Галичу і шукаючи, кого б напустити на Угрів, спинив ся на прославленім тою суздальською кампанією Мстислав³⁾).

Сї запросини обіцяли Мстиславу польську поміч в галицькій справі, але самої її було не досить. Мстислав подав ся знову на Україну — заручити ся помочю своїх і иньшими силами для боротьби з Уграми. Вигляди показували ся о стільки добрі, що Мстислав рішив ся попросити ся з Новгородом і пустити ся на здобуванне Галичини. Вернувши ся в Новгород і попорядкувавши тут свої справи та збогативши свій скарб реквізіціями майна ріжних богатих бояр з противної партії, десь весною 1218 р. попросив ся з Новгородцями: „кланяю ся сьвятій Софії і гробу мого батька і вам! хочу пошукати Галича, а вас не забуду! дай Боже мині лягти коло мого батька у св. Софії!“ Новгородці просили його лишити ся, та він не згодив ся; за те Новгород, прав-

1) Шярше в т. III гл. 1.

2) „Выиде изъ Новгорода Мстиславъ Мстиславичъ... иде къ королевю въ Галичъ просити себѣ Галича у него“ — Воскр. I с. 119.

3) Іпат. с. 489: „Лестько... посла к Новгороду по Мьстислава, река: братъ ми еси, нойди и сяди в Галичѣ“, пор. I Новг. с. 204 і 206. Було се на початку 1217 р. — див. Хронологія с. 14.

доподібно — не без його впливу, взяв собі на його місце князя з родини Романовича Мстислава¹⁾.

Похід на Галичину став ся на другий рік — 1219 р. Відомости про нього дуже бідні; з учасників джерела називають іще Володимира Рюриковича²⁾. Ситуація в Галичу була дуже напружена, і Мстиславу без особливого клопоту удалось здобути Галичину. Боярська партія хотіла йому, як князю протетованому Лешком противставити Романовичів, але Данило не поспів на час і угорська залога забрала ся.

Але панованне Мстислава в Галичу сим разом було дуже коротке. З Данилом він скоро помирился і видав за нього доньку, але через нього посварив ся з Лешком, і той уложив союз з Угорщиною та намовив короля до походу на Галичину, ще тогож самого, здасть ся року³⁾. Мстислава ся кампанія застала зовсім не приготованим. Він був на якимсь соймі з князями київськими і чернігівськими⁴⁾ і на вість про похід угорського короля вислав невеликий полк дружини на зустріч, а Галича боронити просив Данила. Та з такими силами годі було обстати, тим більше що галицькі бояре почали переходити на сторону Угрів, і Мстислав слідом відкликав Данила з Галича, а сам подав ся на Понизє і відси просто до Половців — за помочию, до нової боротьби за Галич. Між Половцями Мстислав мав впливи — був сам оженений з донькою старого й впливового хана Котяна⁵⁾.

Тим часом в Галичу посаджено знову Кольмана, і Угри

¹⁾ Новг. с. 204, 206—7.

²⁾ Сю дату дає 1 Новгор., і вона вповні правдоподібно, хоч саме оповіданне має деякі недокладности, і здасть ся — лучить до купи подробиці походу 1219 і 1221 р. Тим чином, мабуть, ворогами Мстислава в поході виступають Поляки, його союзники в дійсности (Чехи і Морава, думаю — вже тільки епічна прикраса); тим же чином Мстислав у сей похід бере в неволю угорського королевича, тим часом як Галицька літопись виразно каже, що угорська залога тоді утікла. Більше дивись в т. III.

³⁾ Див. Хронольогію с. 15—6.

⁴⁾ „Мстиславъ бо бѣ со всеми князми рускими и черниговскими“ (Іпат. с. 490). В першій вид. я толкував се так, що Мстислав мав тих князів до помочи, але так не можна толкувати: з усього оповідання виступає неприготованість Мстислава, і тих помічних князів в війні в досить докладнім оповіданню літописи зовсім не видко.

⁵⁾ Іпат. с. 489—491, 1 Новг. с. 210, Воскр. I с. 126, Твер. с. 329, Нікон. II с. 82, Длугош II. 183—8. Галицька літопись дає місяць: Данило, відступаючи з Галича, прийшов до Пява 25 жовтня; се й означає слово „змиѣ“ Тверск. л.; рік дає Воскр. л. — 1219 (див. Хронольогію с. 15—6).

пробували забрати й Володимир у Романовичів, але наслід Мстислав з половецькою помічю й примусив їх звернути ся до оборони Галича. Сей перший похід не удав ся, Мстислав тільки спустошив Галичину, а Угри відсиділи ся в Галичу. Аж другий похід, деє лїтом 1221 р., закінчив ся тим, що Мстислав з Половцями і руськими помічними військами розбив під Галичом угорсько-польське військо, і Галич мусів піддатись; так оповідають пізнійші компіляції, розрізняючи два осібні походи, тим часом як Галицька і Суздальська літопись оповідають тільки про останній, удатний. З руських князів сі компіляції навивають учасниками походу київського Мстислава Романовича в першій поході і смоленського Володимира Рюриковича в другім¹⁾; Длугош, що говорить про се все разом, додає ще Ростислава Давидовича і Ростислава Мстиславича²⁾. Ваятих в неволю Угрів і Ляхів без милосердя побито, виключивши тільки значійших невільників; між ними був і сам Кольман: Мстислав відіслав його у свій Торчеськ³⁾.

Сей успіх зміцнив становище Мстислава в Галичу. Нова проба угорського короля — здобути собі Галич оружно, зроблена кілька лїт пізнійше, не удала ся. Але Мстислав, що грав досить пасивну ролю серед інтриг галицьких боярських верховодів і давши їм розвести себе з Данилом, став безрадним піоном в їх руках, — встиг досить скоро знеохотити ся до галицького панування. Скоро по своїм останнім тріумфі над Уграми він добровільно уступив з Галичини, передавши її своєму зятю угорському королевичу Андрію, і подав ся на київське Поросє, до свого Торчеська — доживати віку⁴⁾. Ся переміна не відбила ся одначе сильно на політиці України; вже від коли Мстислав опанував Галичину (1221) і аж до смерти його галицьке питання перестало порушувати ширші круги на Україні, хоч боротьба в Галичині арила ся далі.

Як видно вже з оповіджених фактів, в 20-х рр. XIII в. родина Ростиславичів заняла дуже показне, можна рішучо сказати — першорядне становище в системі земель давньої Руської дер-

¹⁾ Що правда, він виступає лише в Тверськ., і її оповідання так пригадує оповідання І Новг. під 1219 р., що й Володимир міг звідти вятись. ²⁾ II с. 185.

³⁾ Іпат. с. 492—3, Лавр. с. 423, Воскр. I с. 128, Тверськ. с. 332—4, Нікон. II с. 85—87. Хронологія с. 17.

⁴⁾ Іпат. с. 500, ширше в т. III гл. 1.

жави. До неї належала ціла Київська земля, Галичина, Смоленщина, часом Новгород, і тодіж смоленські князі підбивають собі Полоцьку землю. Родина ся визначала ся рідкою в нашій історії солідарністю: за весь сей час не маємо ані одного факту боротьби між її членами. Завдяки тому всьому вона мала тоді рішучу перевагу і над поділеною та не солідарною суздальською династією, і над розмноженими Ольговичами; галицькі ж Романовичі поки що мали тільки Володимирську волость і в них можна було хіба відгадувати будучу славу і силу. Перше місце між Ростиславичами займав одначе не київський Мстислав, старійший між ними, а галицький; ми бачили, що він мав під своїм впливом і Ольговичів. Але сам він був тільки славний вояк, а політик дипломат, правитель — дуже слабкий і се найліпше довів, не давши ради собі з Галичиною й передавши сю дорогу й тоді вже дуже сильну волость в угорські руки: потім кавав ся перед Данилом, як каже літописець, і жалував, складаючи вину на свого дорадника — угорського партизана Судислава!¹⁾ Взагалі родина Ростислава не богата була здібністями — виїмком були обидва Мстислави син і батько, здібні вояки, але політиків не було там зовсім, почавши від самого Ростислава. Наслідком неполітичності Мстислава і загального браку талантів ся родина і не зуміла ані використати, ані заховати того визначного, чільного становища, яке вона зайняла в 20-х рр. XIII в.

Солідарність і широкі впливи Ростиславичів виразно виявили ся під час першого татарського походу в Європу, що закінчив ся катастрофою на Калці (1223 р.)²⁾. Військо монгольського хана Темуджина з Персії через Кавказ перейшло в чорноморські степи й погромило Половців. Половецький хан Котян по тім погромі звернув ся до свого зятя Мстислава галицького і до иньших князів і просив помочи, задарюючи їх та доводячи, що сей новий ворог небезпечний і для Руси. Мстислав, що сам чимало завдачував Котянови й Половцям, прийняв се прохання дуже до серця й постарав ся вплинути на иньших князів, доводячи, що коли Половцям не помогти, то вони побільшать собою сили Монголів. В Києві відбув ся княжий з'їзд, де були „старійшини в Руській землі“ — три Мстислави: київський, галицький і чернигівський, „молодші князі“: Данило Романович, Михайло Всеволодич з чер-

¹⁾ „Сыну согрѣшихъ не давъ тобѣ Галича, но давъ иноплеменику, Судислава льстѣца с(о)вѣтоу, обольсти бо мя“ — Іпат. с. 502.

²⁾ Про нього див. ще в гл. VIII.

нигівської лінії — будучі чільні діячі, й інші, і на тій раді, головню під впливом Мстислава галицького ухвалено помогти Половцям. Воно дійсно — помогти слабшій орді проти сильнішої було розумно, тільки руські князі забагато вложили ся в сю поміч і занадто в ній заангажували ся.

Споряджено великий похід. В нїм вняли участь князі київські, чернигівські, смоленські, волинські; післали за помічю і в Суздальську землю, й Юрий Всеволодович (тоді старший в сій родині) вислав теж свого братанича, тільки він спізнав ся й вернув ся з під Чернигова. Полки рїзних князів постали ся над Дніпрові пороги, над Хортицю, де було збірне місце — сюди прийшли також половецькі орди, й „вигонці галицькі“, з галицького Понияя прибули, як каже літописець, на тисячі човнах, пройшовши з моря в Дніпро і вгору ним до порогів. Зібравши ся тут, від порогів пішли на схід у степи. Літописи кажуть, що від Монголів на дорозі було кілька посольств до руських князів, і вони умовляли їх не обставати за Половцями, бо вони, не мають ніяких ворожих замірів на Русь: „Ми вашої землі не зайняли, анї городів, анї сіл ваших, і не прийшли на вас, а прийшли з божого попусту на своїх рабів і конюхів, поганих Половців! ви візьміть мир з нами і як вони побіжать до вас, то ви їх бийте відти й заберайте їх майно, бо ми чули, що вони вам багато злого наробили; за се ми їх і бємо“ — переповідає їх слова сучасник, очевидно осуджуючи політику князів. Князі не послухали сеї ради і навіть побили послів; вони розуміють ся, не могли так дуже вірити сим заявам Монголів, але необережно заганяли ся в обороні Половців.

Побивши по дорозі передові монгольські полки і забравши багато їх стад, вони заглибили ся далеко в степи, — ішли вісім день, і з головними силами стрілись над річкою Калкою (тепер р. Калець, тече в Азовське море під Маріуполем, чи в українській передачі Марнополем). Та похвальна солідарність руських князів не додержалась до кінця, і в рішучий момент між старшими князями — трома Мстиславами стала ся незгода, „котора велика“. Через се Мстислав галицький не упередив своїх іменників про прихід Монголів і розпочав з ними битву сам на власну руку, перейшовши Калку в Данилом і декотрими иньшими українськими князями. Битва пішла з початку добре, руські полки били Монголів, і ті почали вже тікати. Але Половці, що також вняли участь у сій битві, все попусували — кинули ся тікати перед Монголами, і ті перейшли до агресії. Тікаючи Половці впали в табор иньших князів, що не брали участі в битві й нічого не знали про неї, й наробили тут загального не-

порядку й замішання. Настала загальна паніка, всі кинули ся тікати, в тім і Мстислав галицький з своїми полками. Монголи кинули ся за ними гонити. „Стала ся перемога над всіми руськими князями, якої ще не було“, як каже сучасник. Тільки Мстислав київський що своїм табором зайняв сильну позицію на горбі над Калкою, не рушив ся з місця, і замість тікати, постарав ся укріпити своє становище. Тому що горб був камінний і валів сипати було неможна, він обвів своє військо „городом“ з возів — перша виразна звістка про так популярний в пізнійших козацьких часах, а перейнятий від турецьких кочовників спосіб оборони „табором“ — ланцюгом, зложеним в кількох рядів возів¹⁾. Тут засів він з кількома молодшими князями й боронив ся від двох монгольських вождів, полишених під його табором, тим часом як решта монгольського війська кинули ся за утікачами. Надія відборонити ся одначе була невелика, і коло „бродники“, степові Русини, що були з монгольським військом вняли ся посередничити, і їх воєвода Шоскиня присяг на хресті, що Монголи не зроблять Русинам ніякого лиха і пустять їх за викупом, Мстислав київський з товаришами піддав ся по трьохденній обороні. Але „окаянний“ Шоскиня, як ганьбить його сучасник, мав переступити присягу: видав князів Монголам (не знати тільки, чи справді в злої волі, як той сучасник каже), і ті задусили їх, положивши їх під дошки і посідавши на ті дошки обідати (орієнтальна дотепність в придумуванню способів смерті!). Табор Мстислава розбили, людей всіх побили.

За тим військом що утікло з над Калки, иньші монгольські полки гонили тимчасом аж до Дніпра, і за Дніпро, як оповідає той же сучасник, не перейшли тільки тому, що Мстислав галицький, переїздячи Дніпро, всі иньші човни — що були полишені тут при поході в степ, казав забрати від берега. Але мабуть наслідком того маса вояків лишило ся й погинула на лівім боці Дніпра. Сучасник каже, що з людей ледво десятій прийшов живий до дому. Самих князів побито шість в сій утечі, між иньшими Мстислава чернігівського з сином. Чимало побили й самі Половці, щоб відібрати коня або одєжу. Самих побитих Киян рахували (мабуть побільшуючи) на десять тисяч. Поодинокі монгольські ватаги

¹⁾ „Угоши городъ около себе въ кольхъ“ — в синодальнім кодексі 1 Новг. с. 219, в иньших кодексах і пізнійших компіляціях: „в кольхъ“; його правильно об'яснив уже Березинъ: Первое нашествіе Монголовъ на Россію, Ж. М. Н. Ш. 1883, IX с. 248. Новійша розвідка про се проф. Голубовского в Трудах XI археол. з'їзда т. II (Съ какого времени можно прослѣдить на югѣ Руси способъ защиты таборомъ?).

позаганяли ся досить далеко в переяславські землі — до Сьвятополювського Новгороду (Витичева). „Люде, не знаючи татарської дести“, виходили їм на стрічу з хрестами, а вони їх всіх побили“.

По сїм Монголи завернули ся назад і зникли з очей сучасників також загадково, як і з'явились, зіставивши на Руси вражінне якоїсь страшної бурі: „Татари (як їх звали на Руси) вернули ся від р. Дніпра і не знаємо, звідки прийшли й де знову поділи ся — звідки їх Бог привів за наші гріхи“, каже сучасник¹⁾.

Політична система в руських землях по сій катастрофі не змінилася на разі, тільки перемінило ся розміщення князів — деякі погинули, а на опорожнені столи пересунули ся інші члени з тих же родин. Так у Києві сїв Володимир Рюрикович, місце його в Смоленську зайняв Мстислав Давидович. В Чернигові сїв син Всеволода Черного Михайло. Галицький Мстислав заховав на далі свою впливову роль, і старий хан Котян далі був його вівним помічником. В основі політичної системи лежав далі союз князів галицького, київського і чернігівського, і по абдикації й навіть смерті Мстислава Мстиславича, що вмер скоро по своїм переході до Торчеська (1228), Володимир київський і Михайло чернігівський зістали ся в союзі з його зятем — угорським королевичом²⁾.

Але нові особи внесли певні переміни в сю систему, і вони виявили ся згодом. Володимир Рюрикович ще найменше. Подібно до попередника се була досить безбарвна фігура, що мала дуже невелике значінне в сучасній політиці. Ще бувши смоленським князем він був вірним і пильним союзником і помічником Мстислава Мстиславича і перейшовши до Києва, держав ся далі сеї політики, що була також і політикою його попередника на київським столі

¹⁾ Про сей перший монгольський похід написано було по горячим слідам (у всякім разі перед другим походом Татарів — перед 1236 р.) сказаніе у Києві (його початок в Академічнім кодексі Суздальської літ.: „По грѣхохъ нашихъ придоша языци незнаеми, при Мьстиславѣ князѣ Романовичѣ, в десятоє лѣто княженья его в Киевѣ...“, а кінчить ся: „Сихъ же алыхъ Татаръ Таурменъ не свѣдаешъ, откуда были пришли на насъ и гдѣ ся дѣли опять...“). Найбільше заховало воно свій зміст в версії 1 Новгородської (л. с. 215 і далі), але без початку. В Галицько-волинську і Суздальську його заведено в скороченню, доповненим звістками головно про факти, близькі кождому з редакторів (в Галицько-волинській нпр. оповідасть ся близше про участь Романовичів і взагалі галицьких військ, у Суздальській — про полк, посланий Юриєм володимирським). В пізнійших компіляціях — нпр. Академічнім кодексі і в Воскр. — маємо вже контамінацію початкового оповідання з галицькою версією; в Твер. і Нікон. вона має поетичні додатки про участь в битві богатирів. ²⁾ Іпат. с. 503.

Мстислава Романовича. Коли скоро по катастрофі на Калці Мстислав галицький, під впливом боярських інтриг прийшов до конфлікту з Данилом, Володимир помагав Мстиславу¹⁾. До Данила він мав фамілійну неприязнь: „бо його батько постриг Володимирового батька, тому був у його серці воликий страх“²⁾. Тому й по смерті Мстислава з початку бачимо Володимира серед ворогів Данила. Але політичні обставини складають ся так, що у Володимира і Данила з'являють ся спільні вороги, і Володимир згодом стає вірним союзником і помічником Данила та стоїть вповні під його політичним впливом. На се вплинуло кілька обставин, а головню — політика чернигівського князя Михайла.

Михайло з початку шукав помочи у Володимира й був його союзником. Він засїв чернигівський стіл, поминувши свого стрія Олега Ігоревича, кн. курського, і з сього вийшла між ними війна. Михайло опер ся на союзі з Володимиром київським і володимирозудальським князем Юриєм; вони посередничали й помагали силою Михайлови, й він відбив ся від стрія³⁾. Але при тім, здасть ся, прийшло ся йому віддати Переяслав суздальським князям; принаймні як раз від сього часу (1227) в Переяславі знову з'являють ся князі суздальської династії⁴⁾. Покінчивши з стрієм, Михайло слідом зачепив ся з Ярославом, меньшим братом Юрія, колишнім князем переяславським і новгородським, суперником Мстислава Мстиславича. Причиною були новгородські справи: там бороли ся в тім моменті політичні впливи Юрія і Ярослава; коли Новгородці не помирили ся з своїм князем — сином Юрія, став ся компроміс: вони згодили ся на Юриєвого швагра і союзника Михайла чернигівського, рекомендованого їм Юриєм⁵⁾. Але Михайло мусів пильнувати чернигівського стола, тим більше що мав і претендента до нього в особі згаданого стрія Олега, а в Новгороді мав також противну партію, тому скоро знеохотив ся до новгородського стола й рішив його зректи ся, а натомість забезпечити собі певні торговельні вигоди у Новгородців: „сказав Новгородцям: „не хочу у вас княжити, іду до Чернигова! гостей (купців) до мене пускайте: як земля ваша, так і моя“⁶⁾. Новгородці наслідком того покликали князем Ярослава, але скоро не помирили ся з ним, і закликали Михайла назад і той прийняв запросини. З того всього вийшла боротьба між Ярославом і Михайлом. Новгород переходив

¹⁾ Іпат. с. 498. ²⁾ Іпат. с. 502. ³⁾ Кампанія 1225 р. — Лавр. с. 426. ⁴⁾ Лавр. с. 426, 427, 429. ⁵⁾ 1 Новг. с. 221, 1225 р. ⁶⁾ 1 Новг. с. 222.

у них з рук до рук, а Ярослав воював чернігівські волости. Михайло й тут оперався на союзі з київським Володимиром і Юриєм, і за їх посередництвом сю справу вкінці полагоджено¹⁾.

При перегляді цих подій насувається цікаве порівнянне становища суздальських князів супроти українських цих часів з попередніми часами. Ми бачимо, що суздальські князі по чвертьвіковій перерві знову беруть участь в українських справах, але становище їх зовсім не те, як давніше: нема тут і мови про широкі впливи Андрія або Всеволода, про ролі зверхника, розпорядника українських справ. Трохи згодом побачимо, що оден з суздальських князів пробував навіть засісти в помітуванні попередньою генерацією Київи, що за сей час підупав значно гірше і на Україні займав другорядне становище поруч Галича. Дальшу ж участь суздальських князів в українських справах відвернула зовсім татарська катастрофа.

Вертаючи ся до Михайла, бачимо, що він на початках тридцятих років полагодив свої клопоти — свої відносини в Чернігівській землі й свій конфлікт з Ярославом. З тим сильно переіменила ся його політика: він вертаєть ся до широких плянів свого діда й батька — на Київ і Галичину. Се стало ся зараз за полагодженням новгородського конфлікту: очевидно, тільки він стримував Михайла, що вже перед тим мусів носити ся з тими плянами. Ще весною 1231 р. чернігівські князі, з'їздять ся „на соньмъ“ до Київа, приязно пирують з Володимиром²⁾ з нагоди посвящення ростовського єпископа, а вже слідом Михайло (зимою 1232/3 р.) вибираєть ся на Володимира. Але при тім Михайла далеко більше інтересує Галичина ніж Київ. Галицька справа знову стала отвором: Мстислав

¹⁾ Новг. с. 230—240, Лавр. с. 433. Коли скінчила ся боротьба, означити досить трудно. Суздальська літопись під 1230 р. каже, що за посередництвом Юрія і Володимира Ярослав помирился з Михайлом, але потім під 1231 р. маємо похід Ярослава на Чернігівщину (1 Новг. с. 239), а ще 1232 р. в Новгороді пробує засісти оден з чернігівських князів (с. 239—40), і се могло б вказувати, що відносини ще не були полагожені. Можливо, що з'їзд чернігівських князів у Київі весною 1231 р., припадково згаданий в Суздальській літописи, стояв у звязку з сими справами, і полагоджено їх десь в р. 1231—2.

²⁾ „Бяхуть же в то время ннии князи русьстии на соньмѣ въ Кыѣвѣ: Михайль князь черниговскый, и сынъ его Ростиславъ, Мстиславичъ Мстиславъ, Ярославъ, Изяславъ и Ростиславъ Борисовичъ, и ннии мнози князи, иже бѣша в святѣй Софѣи на священъе Кирилово, и праздноваша свѣтлыи онъ празникъ в святѣй Софѣи, и ѣша и пиша того дни в монастыри святыя Богородица Печерьскыя много множество людий преналиха зѣло, и иже не бѣ мощи ичести“. Лавр. с. 434.

Мстиславич, що був на якийсь час запечатав її для української політики своєю особою, вмер; його зятя — угорського королевича Андрія Данило вигнав з Галича; але Угорщина не кинула претенсій на Галичину, боярство теж завзято боролось з Данилом, протиставляючи йому кого будь в ролі конкурента, так що ґрунт для всяких претендентів на Галич був дуже придатний. Михайло й кидає ся на сю гру, разом з сином Ростиславом; його пляни тим більше скуплюють ся на Галичу, що поруч нього появляється иньший неспокійний дух — Ізяслав Мстиславич, правдоподібно — син Мстислава Романовича, київського князя¹⁾. Він претендує на Київ і стає союзником Михайла. Відповідно до того Володимир Рюрикович стає вірним союзником і помічником Данила.

Так уложила ся нова система політичних відносин на Україні: союз київського князя з галицьким, чи ліпше сказати протекторат над київським князем галицького, що тоді вже держав під своїм впливом майже всю Волинь (в Володимирі його заступав менший брат Василько), а по противній стороні князь чернігівський зі своїми, і деякі помельші: згаданий Ізяслав, стриччий брат Данила Олександр, князь белзький, князі пинські. Коли додати ще, що переяславський князь (правдоподібно був ним тоді Святослав Всеволодович) не грав в українській політиці ніякої ролі, то буде мати повний образ політичної системи тодішньої України. Половецький хан Котян був союзником Данила, але заравом иньші половецькі хани помагають його ворогам.

Як я вже згадав, конфлікт між Михайлом і Володимиром значив ся вже десь зимою 1232/3 р.²⁾ Володимир тоді сподівав ся походу на Київ і звернув ся по поміч до Данила. Той прибув у Київ і своїм посередництвом відвернув війну. Се було початком

¹⁾ Галицька літопись зве сього князя просто Ізяславом, компіляції — Ізяславом Мстиславичем, а Воскр. (I с. 138), Нікон. (II с. 104) і Тверськ. (с. 364) при тім називають його внуком Романа Ростиславича. Нема причини відкидати сю генеалогію. Хоч в історичній літературі його звичайно уважають сином Володимира Ігоровича, що був князем галицьким, — тому що він бере участь в галицьких справах, але в дійсности Ізяслав претендує на Київ, а не на Галич, і се зовсім природно для сина київського Мстислава, і зовсім не відповідно для Ігоровича. Більше про се в моїй Історії Київщини с. 282—3, де вказані і погляди різних учених в сій справі; додаю тільки, що сеї справи доторкнув ся останніми часами ще проф. Дашкевич у статі Еще размысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ (кнѣв. Унив. Изв. 1899, I), але лишив її не рішеною, бо виразно виступити проти традиційного погляду не відважив ся.

²⁾ Див. Хронологія с. 23—4.

дуже тісного союзу Володимира з Давидом; Володимир дав йому Мстиславову волость в Київщині — Торчеськ; Данило віддав її Мстиславовим синам¹⁾; обидва князі по тому прийняли між собою „братство и любовь велику“. Сей політичний союз був так важним для Володимира, що брав перевагу й над родинними зв'язками: коли Олександр белзький, його зять, програвши скоро по тім свою боротьбу з Данилом, кинув ся тікати до свого тестя в Київ, Данило дігнав його й зловив на границях Київщини, і Володимир не уступив ся за зятем²⁾.

Не диво, бо Володимир далі чув себе zagrożеним. Відносини його з Михайлом не поліпшили ся від Данилового посередництва. Десь в кінцем 1234 р. війна розпочала ся на добре. Михайло з Ізяславом обложили Київ. Володимир звернув ся знову до Данила, і той, „знаючи його прихильність“, поспішив ся в поміч. Михайло відступив від Києва й подав ся за Дніпро, а Ізяслав втік до Половців. Данило з Володимиром пішли слідом за Михайлом, обложили Чернігів і поставили тяжкі машини, якими дуже нищили місто і як каже літопись, були такі машини, що кидали на місто каміння, яких і чотири б то чоловіка не здужали підняти, а самі почали спустошити Чернігівщину, і в тім перейшла ціла весна. Про кінець сеї чернігівської кампанії Галицька літопись промовчує; комбінуючи її оповідання з звістками Новгородської, виходить, що Михайло вийшов із Чернігова, не витримавши тяжкої облоги; тоді Чернігівці піддали ся і Данило посадив тут Мстислава Глібовича, стричного брата Михайлового, що прилучив ся до нього в сім поході — мабуть власне з пляном здобути при тім чернігівський стіл. Але коли Данило з Володимиром по сій побіді хотіли вертати, напав на них несподівано Михайло („створивъ прелесть на Данилѣ“) й дуже понищив його полки, „побив Галичан без числа, ледви Данило вийшов³⁾“.

По сій пригоді, замовчаній в літописи, Данило хотів забрати ся до дому безпечними „лісовими краями“, бо військо його було ослаблене. Але Володимир упросив його вістати ся: Михайло ішов на нього слідом з Чернігівцями, а Ізяслав наспів з Половцями. Данило не схотів лишити вірного союзника й виступив на Половців. Ворожа сила показала ся одначе така велика, що ініціатори

¹⁾ Іпат. с. 511. ²⁾ Іпат. с. 514.

³⁾ Іпат. с. 514—16, 1 Новг. с. 245. Подробиці сеї облоги Чернігова в пізнійших компіляціях перенесені на облогу Чернігова Татарями в 1237 р. Про се ще в новійшій праці Шахматова Общ. своды гл. IV с. 161.

походу самі почали радити відступити, та Данило спротивив ся з своїх лицарських принципів — коли стати до битви, то вистояти до кінця. „Сказав Данило на те: коли воїн раз пішов на битву, повинний або здобути побіду, або полягти від ворогів! Я стримував вас, але тепер бачу, що маєте страшливу душу! Я вам казав, що зі змученим військом не можна йти против сьвіжого, але тепер нема що вагати ся — ідїм против них!“ Пішли на ворогів, і під Торчеськом стала ся битва. Війська Данила й Володимира побито. Володимир зачинив ся у Торчеську, але як каже літописець — за зрадою кількох Галицьких бояр, Ізяслав здобув Торчеськ і взявши Володимира в неволю, віддав його з жінкою Половцям, Данило ж утік до Галичини. Ізяслав по тім приступив з Половцями під Київ, і туди ж наспів Михайло з своїм полком. Київ здобуто, і Половці „багато злого нарobili Киянам“; з заграничних купців узяли контрибуцію¹⁾. Ізяслав сїв у Києві. Михайло слідом здобув Галич. Противні Данилови галицькі бояре пустили поголоску, що Ізяслав з Половцями іде на Волинь, і тим змусили Василька, що з військом стеріг Галича, вийти на Волинь, а позбувши ся залози, підняли в Галичині повстанне на Данила. Данило мусїв забрати ся в Угорщину, а бояре посадили в Галичу Михайла²⁾. Союзники осягнули таким чином звої пляни, і Чернигівщина, Київщина й Галичина знову злучили ся в союзних руках. Тільки дуже не на довго.

Володимир не багато пробув у половецькій неволі, хіба кілька місяців³⁾. Вже зимою 1235/6 р. під час війни Данила з Михайлом, посилав він Данилу в поміч Торків⁴⁾. Чи здобув він собі Київ відразу, не знати, але що тогож 1236 р. він таки сїв у Києві, се каже Галицька літопись виразно⁵⁾. Михайлу тоді приходилось видержувати тяжку боротьбу з Данилом: сі роки наповнені завзятою війною за Галичину, де Михайло „возводив“ на Данила і Угрів, і Ляхів, і Половців, і Русь. Тому він не міг далі підпирати свого

¹⁾ „і на Нѣмцихъ имаша искупъ князя“ — 1 Новг.

²⁾ Іпат. с. 515, 1 Новг. с. 244. Сі два джерела доповняють себе — Іпат. уривав вправді на облозі Торчеська, але спростовує при тім Новгородську, що знає тільки облогу Києва, і все сюди переносить. Никон. (II с. 104) помішала ще пізніші події (похід Ярослава на Київ).

³⁾ Новгородська літопись оповідає про його вихід з неволі під тим самим роком.

⁴⁾ Іпат. с. 516. Він названий просто Володимиром і се промовляє за тим, що се був Володимир Рюрикович київський, про котрого перед тим була мова, а не якийсь иньший, нпр. Інгваревич, як думав Соловйов (I с. 814). ⁵⁾ Іпат. с. 517.

союзника Ізяслава, що з рештою також бере діяльну участь в боротьбі за Галич, коло котрої обертається тодішня українська політика, і Володимир не тяжко було підчас неї вернути собі Київ.

Взагалі Київ у сих роках як пилка переходить з рук на руки, без всяких війн: його не тяжко було здобути, тяжше задержати. До нього не привязували великої ваги, легко мирилися з його утратою, але як легка здобич він знаходив все нових і нових претендентів. Ще тогож року (1236) користаючи з українських замішань, задумав здобути Київ Ярослав Всеволодович, тодішній новгородський князь. Він прийшов з полками Новгородців і Новоторжців і зайняв Київ легко, здається — без бою: принаймні Новгородська літопись, оповідаючи про се, не згадує ніякої війни, й каже, що Новгородці з того походу прийшли всі здорові¹⁾. Та довго він тут не забавив: як каже літопись, „не можучи держати Києва, пішов в Суздаль“²⁾. Але що він не вернув ся в Новгород назад, а пішов у Суздальщину, то видно мав уже звістку про татарську катастрофу, де загинув і тодішній суздальський князь Юрий, опорожнивши йому стіл³⁾. Ся звістка могла й вплинути на Ярослава, що він покинув київський стіл. Опорожнений Київ зайняв Михайло, полишивши в Галичу сина Ростислава (1238)⁴⁾.

Та се був дуже небезпечний час. Татари перейшовши огнем і мечем північні землі — Рязанську, Ростово-Суздальську і Новгородську, 1239 р. звертають ся на Україну⁵⁾. Осібні відділи татарської армії були послані на Переяславщину і на Чернігівщину. Переяслав узято приступом, пограблено, людей побито („изби все“), навіть єпископа Симеона забито, хоч Татари взагалі духовенства не зачіпали; про князя не згадують ся — може втік перед облогою. Другий відділ приступив під Чернігів; кн. Мстислав Глібович став до бою „з усіма воями“, але в битві не міг витримати і поніс великі страти; по сім взято Чернігів і спалено; єпископа взяли живого й вивели в Глухов. Стільки говорить про сі землі одинокое наше джерело — Галицько-волинська літопись. Вона додає, що тоді ж хан Менке на чолі відділу війська приступив і під Київ — „сглядать града Києва“, й ставши над Дніпром дивувався його красі й величю, спробував намовити Киян, щоб піддали ся, кн. Михайло і Кияне не послухали — не схотіли піддатися. Але перспектива боронити Київ від Татар Михайла зовсім не тішила по неудахах, які мала подібна оборона в иньших землях. Справа

¹⁾ 1 Норг. с. 246. ²⁾ Іпат. с. 517. ³⁾ 4 марта 1238. ⁴⁾ Іпат. *ibid.*

⁵⁾ Про татарський похід див. ще нижше гл. VIII.

його в Галичині була на разі теж програна: Данило наглим нападом вернув собі Галич, і син Михайла Ростислав мусів забрати ся на Угорщину, де йому була обіцяна рука королівни. Туди подав ся тепер і Михайло.

Полишений Київ зайняв був оден зовсім незвістний князець з Ростиславичів — Ростислав Мстиславич, мабуть син Мстислава Романовича, а може й Мстислава Давидовича¹⁾. Правдоподібно, він перед тим сидів у якійсь київській волости. Але Данило вигнав його і взяв Київ собі; одначе його боронити сам теж не схотів, а посадив тут свого воеводу Дмитра, сам же вернув ся у Галичину. До нього тоді звернув ся Михайло з сином з перепросинами: надія їх на угорського короля не справдила ся, а окрім того Михайлу ще треба було увільнити з рук Данила свою жінку, що попала ся в неволю під час утечі Михайла з Києва. Михайло виправдував ся й складав усе на галицьких бояр, що не дозволяли йому жити в добрих відносинах з Данилом, і на далі присягав ся жити в згоді. Данило пристав на єї запевнення. Уложено угоду: Михайло з сином вірікав ся всяких плянів на Галич, за те Данило обіцяв йому Київ, а Ростиславу — Луцьк. Але в свою київську волость Михайло не відважив ся йти з огляду на Татар і зіставсь у Данила: „Данило і Василько дозволили йому ходити по своїй землі і дали йому багато пшениці, меду, товару і овець до волі“²⁾.

Се діяло ся при кінці 1200 р. Попереднього року військо Бату знищило лівобічну Україну, з кінцем 1240 р. він розпочав похід на захід, за Дніпро. Пізної осени рушило його військо, вичекавши аж замерзне Дніпро, що утрудняв їм сей похід на захід³⁾. На початку грудня обложило воно Київ. Страшне вражінне робила ся превелика і зовсім дика армія: вона

¹⁾ Внуком Романа зве його тільки оден з кодексів Воскресен. літ. (Арх. III — I с. 144); за сям промовляло б те, що Мстислав Романович був київським князем, а Мстислав Давидович — ні. Три иньші кодекси Воскрес. л., Тверськ. (с. 374), Нікон. (II. 116), Густ. (с. 339) звать його внуком Давида, і сей погляд переважає і в літературі. Про різниці в звістках компіляцій що до переміни київських князів у сих роках ширше див. в моїй Історії Київщини с. 286—7. Повні, хоч і побіжні відомости про них дає Галицька літопись. ²⁾ Іпат. с. 521.

³⁾ *Venerunt (Tartari) ad aquam quae vocatur Deinphir, quam transire non poterant in aestate; volentes autem expectare hyemem, miserunt ante se quosdam exploratores in Russiam, ex quibus capti fuerunt duo et missi domino regi Ungariae — Matthei Parisii Hist. Anglorum, additam. p. 1128, Fejér IV. 1 с. 253.* Лист був писаний перше, ніж Татари зблизили ся до угорської границі.

окружала ціле місто; від рипу возів, оповідає Галицько-волинська літопись, від реву велблудів та іржання коней татарських стад не можна було чути голоса в місті. Не вважаючи на пригноблення, яке чинив над соєю дикою хмарою, Кияне під проводом воєводи Дмитра не настрашені долею задніпрянських городів, відважно узяли ся до оборони. Бату приступив від Дніпра (від Лядських воріт). Тут поставив він машини до розбивання стін — „пороки“, і Татари день і ніч били ними в стіни (вони мали взагалі досить вироблену техніку облоги). Коли стіни рушили ся, люде під проводом Дмитра кинули ся боронити пролому, „і тут треба було бачити, як ломили ся списи, як розбивали ся щити, як стріли затьмили сьвіт“. Оборонців відбито, і Татари опанували стіни. В розпуці, користаючи з перерви в облозі, поки Татари, втомлені атакою, відпочивали цілу добу, Кияне зробили укріплення наоколо Десятинної церкви, але вони не були сильні, і другого дня Татари їх взяли відразу. Тоді люде в розпуці кинули ся ховатись на хори Десятинної церкви, разом із своїм добром, і величезна церква, не витримавши сього навалу, впала. Се можна було прийняти за символъ сеї доби. Будова Володимира Великого, що знаменував собою закінчення процесу сформовання Руської держави, падала, ховаючи під своїми руїнами останки її політичного устрою в його власнім огнищі і центрі.

Місто взято. Богато народу побито. Але воєводу Дмитра, взятого в неволю, скаліченого, Бату помилював — „мужьства ради его“, і взяв до свого двору¹⁾. Звичайно прийнята дата київського взяття — 6 грудня, передана в Суздальській літописи і пізніших копіях²⁾.

Вість, що Київ взято, і Татари йдуть далі на захід, навела страшенну паніку на західні руські землі. Князі кинулись тікати куди хто трапив — Данило в Угорщину, відти в Польщу, Михайло з сином в Польщу, відти на Шлезь. Військо Бату через Галичину і Волинь пішло на Угорщину. З подорожніх городів літопись

¹⁾ Іпат. с. 522—3.

²⁾ Лавр. с. 447 (звідти в Акад., Воскр., Соф., Твер., Нікон., IV Новг., Густин.). Друга дата — в 1 Псков., Супрасл., Авраамки — очевидно новгородська: Батий приступив під Київ 5 вересня, облога тривала 10 тижнів і 4 дні, і взято Київ в понеділок 19 листопада. З звісткою про довгу облогу Київa згоджуєть ся оповідання подорожника Шляно Карніні: cum diu obsedissent, illam sererunt; але його оповідання не визначаєть ся докладністю; в оповідання ж Галицької літописи зовсім не виходить, аби облога була довга. В хроніці Рашід-ед-Діна Татари перед походом на „Уладмура“ (Володимир) беруть „велике руське місто Мінкерфаан протягом девяти днів“ (Ж. М. Н. П. 1855, IX); досить правдоподібно, що мова іде тут про Київ.

вчисляє Колодяжен, Камінець на Случи, Ізяславль на Горини. Колодяжна Бату не міг взяти — поставив дванадцять пороків, і не міг розбити стін, але намовив людей піддати ся, і потім побив їх. Камінець й Ізяславль взято. Натомість Кременець і Данилів було трудно взяти, й Бату їх поминув. Володимир взято приступом і страшно знищено, „ізби не щадя“. Літопись каже, що в Володимирі не зістало ся живої людини, церкви наповнені були трупом: очевидно, й тут люде крили ся в останній біді по церквах. Галич взято теж, „иньи грады многы, имже нѣсть числа“, як сумарично додає літопись. Правдоподібно головне військо Бату ішло на Колодяжен, Ізяславль, Кременець і звідси на Галич; Володимир взяв жабуть осібний відділ. Десь в лютім Бату мусів бути вже в Галичині, і відси спішно пішов на Угорщину, де пробув близько рік¹⁾, а весною 1242 р. через Галичину, Волинь і Київщину пройшов назад у степи.

Князі як швидко розлетіли ся перед лицем татарського війська, так скоро злетіли ся назад, скоро йно татарська орда перейшла через Україну. Поки вона ходила по Угорщині й західно-слов'янських землях, на Україні знову почала ся давня політична боротьба, хоч татарський погром вплинув примітно на її інтензивність і завзятість. Галицьке боярство попробувало знову протиставити Данилу Ростислава Михайловича, і він навіть захопив був на хвилю Галич. Михайло по виході Татар пішов у Київ і тут вістав ся. Ростислав зайняв чернігівський стіл, порожній по смерті Мстислава Глібовича. Відносини Михайла до Данила не були добрим: галицький літописець докоряє Михайлови, що він, вертаючи ся на Україну, нічим не показав своєї вдячності Данилови за його гостинність під час татарського походу. Але Київа Данило йому не боронив. Ростиславу слідом удало ся одружити ся з угорською королівною і він зовсім полишив Подніпровє, діставши від угорського короля банство в Славонії, потім в Мачві, на Дунаю. Михайло на сю вість поїхав був і собі на Угорщину, але там його прийняли не ласкаво, і він вернув ся на Україну²⁾.

Тим часом князі оден перед другим почали їздити до нового зверхника східньої Європи — татарського хана, щоб дістати від нього потвердженне своїх князівських прав. Суздальський Ярослав поїхав здасть ся перший, зараз по повороті Бату, й дістав потвердженне своїх земель і навіть як каже Суздальська літопись, Бату дав йому старшинство над усіма князями „въ Русскомъ

¹⁾ Іпат. с. 523—4, див. ще в гл. VIII. ²⁾ Іпат. с. 524—8.

язвиць“. Дуже правдоподібно, що крім Суздальської землі він вивпросив собі тоді й Київ, де недовго перед тим пробував був сісти: коли Данило переїздив Київ при кінці 1246 р., там сидів намісник Ярослава — очевидно Ярослава суздальського¹⁾. Михайло, вернувши ся з Угорщини, мабуть застав уже Київ зайнятим і пішов у Чернігів, а звісти вибрав ся й собі в Орду — за потвердженням. Чого він тим хотів, властиво не знаємо — чи потвердження своїх прав на Чернігівську волость, чи ще чого, тільки несподіванно пострадав тут за віру, не згодивши ся виконати татарські двірські церемонії: перейти між двома огнями (церемонія очищення від всяких злих гадок) і віддати честь понатам ханської династії. Михайло уважав се поганством, і не згодив ся сповнити сих церемоній, навіть коли йому загрозили смертю за таку образу ханського маєстату. Його убили разом з боярином його Федором — затовкли кулаками і ногами на смерть, а в православній церкві канонізовано їх як мучеників за віру²⁾.

Тогож року 1246, майже в тихже днях вмер і Ярослав, вертаючи ся з Монголії з подорожі до великого хана Гююка³⁾. Його старший син Олександр дістав від хана грамоту (ярлик) на Київ і всю Руську землю (1249), але він „Руської землі“ не хотів, перебував у Новгороді, а 1252 р. добув від хана ярлик на суздальський Володимир і перейшов туди⁴⁾. Київ, що вже мабуть і за його батька Ярослава тільки номінально до нього належав, зовсім вийшов з під власти князів старої династії. Його історія як політичного центра, а потім — як одного з центрів в землях старої Руської держави, та огнища князівсько-дружинного устрою, закінчила ся вповні.

¹⁾ Супроти сказаного в тексті трудно сього Ярослава уважати Ярославом Ингваревичем, як то роблять часом, почавши від Зубрицького (Історія III с. 153). Ярослав Ингваревич міг би держати Київ тільки з руки Данила, чи за його дозволем, але літописець, оповідаючи про гостину Данила в Києві, нічим не натякає, що тут він був ще в границях свого політичного впливу.

²⁾ Повість про смерть Михайла, з рукописи XIV—XV в. видана у м. Макария Історія рус. церкви V с. 417. Про неї дещо див. у Ключевського Древнерусскія житія святыхъ с. 146; докладно досі її не простудовано. Нову версію її, з т. зв. Ростовського літописця, див. у Шахматова О т. н. Ростовской літописи с. 21—2. Див. ще дещо в моїй Історії Київщини с. 436—7. ³⁾ 30/IX 1246.

⁴⁾ Лавр. с. 447—9, 1 Новг. 271,

IV.

Перегляд поодиноких земель: Київщина

(в додатку — Турово-пинська земля).

Переглянувши історію розвитку й розкладу Київської держави, ми повинні тепер переглянути її складові частини, розуміється — тільки українсько-руські, та придивити ся до їх складу й життя — політичного, культурного, економічного, о скільки се дозволяють наші джерела, та о скільки се не входило або не вйде в загальні огляди політичного і культурного життя України-Руси.

Як такі складові частини оглянемо політичні одиниці, що в сих століттях (XI—XIII) сформувались і відокремились під впливом ріжних обставин, й існували виразно, хоч не виробили собі при тім якоїсь спеціальної назви. В сучасній науковій термінології їх звуть задюбки землями, і сій назві, як конвенціональній, не можна нічого закинути. Тільки вона вповні конвенціональна: в пам'ятках наших слово „земля“ ніколи майже не прикладається до таких політичних організацій. Для політичного округу є в тих часах назва „волость“, але воно за узве супроти сих „земель“: ті землі переважно не волости, а комплекси волостей. Так Київська земля (по прийнятій в науці термінології) по термінології XI—XII в. розуміла ся як Руська земля + київські волости, Чернігівська земля — се Чернігівська + Новгородська волость + дрібніші волости, і т. н.¹⁾.

¹⁾ Наведемо кілька прикладів сеї термінології: Іпат. с. 222 „просишь у тебе Черниговской и Новгородской волости“. Іпат. 240: „Иде Гюрги возвать Новгородской волости“, „повелѣ Смоленскую волость возвать“. Іпат. 343: „всю волость Черниговскую“ (в тіснійшій значінню не землю). Іпат. 435: „туда дота во всемъ Посемьи, и в Новгородѣ Сѣверьскожь и по всей волости Черниговской“ (тут не ясно, чи волость = земля

Але хоч бракує нам автентичної назви, та самі сї одиниці, кажу, таки виразно істнували, як певні території, групи волостей, зв'язані певним постійним, внутрішнім зв'язком, що при всяких внутрішніх поділах виступали на зверх як цілість супроти інших подібних земель, в певним столичним містом, як своїм політичним центром на чолі, і розуміли ся, які такі цілости. Ніщо не перешкоджає нам уживати для сих політичних груп назву „земель“, тільки треба пам'ятати її конвенціональність. На українсько-руській території ми маємо таких земель п'ять — Київську, Чернігівську, Переяславську, Волинську, Галицьку; до них треба ще долучити непевну що до свого етнографічного підкладу, але тісно зв'язану з українськими землями Турово-пинську.

Я вказав уже в своїм місці¹⁾, що в основі політичного групування руських земель лежав етнографічний підклад, змодифікований впливом міської організації й взагалі політичними впливами. В основі Київської землі лежала область Полян, що силою політичного розвитку свого центра — Києва притягнула до себе більшу, але слабо розвинену Деревську землю, і ще деякі аннекси. Так, довго київською волостію уважала ся дреговицька Турово-пинська земля. Сюди ж належить додати, правдоподібно, скрайку на лівім боці Дніпра, також волинську Погорину і може бути, що такими аннексами були ще деякі територіальні приналежности Київщини. В цілість повну, однородну сей комплекс земель довго не зливав ся: аж до упадку Києва ся політична цілість Киянам представляла ся, як я вже сказав, як „Руська земля“ + „київські волости“. Тільки коли заглядали ся в політичній житті ріжницьі „Руської землі“ від її аннексів, стали вони всі зарівно Київською землею²⁾.

Як ми вже бачили³⁾, Полянська територія займала невелику

по нашій термінології, чи Чернігівська волость тісніша, в противність Новгород-сіверській і Посемю). „Чернігівська земля — Іпат. 223: „ѣха ис Переяславля вборзѣ в землю Черниговскую и повозва около Десны села ихъ... и тако повозвавъ волость ихъ“, але не знати чи тут треба розуміти землю в нашій значінню, чи волости, що належали до чернігівських князів. Про „Руську землю“ див. нижше с. 256.

„Область“ значить околицю, нпр. Іпат. 225: „бысть знаменіе... в киевской области“ (вар.: волости), і тут же нижше в тімже значінню: „в киевской сторони“; теж саме на с. 463: „по всей области киевской и по Кыеву“. ¹⁾ Т. I с. 332—4.

²⁾ Літературу Київської землі й Києва див. в прим. 5.

³⁾ Т. I с. 167—8.

просторонь між Дніпром й Ірпенем і далі на полудень, не знати як далеко; у всякім разі вона досягала Роси. Я пробував вказати на ній сліди колишньої політичної окремішності її головних центрів: окрім Київа ще Вишгорода, Білгорода і може ще якого центра на полудню¹⁾. Але історія вже застає сю територію сконцентрованою: що найменше уже в VIII в. ся концентрація була довершеним фактом, судячи по історії Руського імени. Від тоді Київ став політичним центром землі, а Вишгород, Білгород й інші менш значні осади — його „пригородами“ (звичайно прийнятий в науці термін, що правда — звістний нам тільки з оповідань літописи про північні землі XII в.). І хоч можна часом помітити якісь сліди емуляції одного з пригородів — Вишгорода в Київом, але взагалі земля Полян тримаєть ся солідарно і міцно.

Вона то й зветь ся в XI—XIII в. Руською землею²⁾. Початку сеї назви вказати не можемо, але ледви чи може бути непевність, що маємо тут питоменну назву сеї Полянської землі; до неїж вона й прикладаєть ся спеціально в сі часи: в XI—XIII в. назва Русь, руський уживаєть ся головно в сих значіннях: в тіснійшій значить Полянську землю, в ширшій — українсько-русські землі, в найширшій всі землі Руської держави. Але можна вказати ледво кілька місць, де вона значить Полянську землю разом з її волостями, себ-то Київську землю, як ми її розуміємо, і як розуміла ся вона пізнійше³⁾. І Полянська — „Руська земля“ не тільки була початковим ядром, що притягло до себе свої пізнійші аннекси, але й у X—XII в. зіставляла ся властивим осередком, властивою землею: властиво то лише вона, її людність жила активним життям, репрезентувала громадський елемент в бурхливій історії Київщини XI—XIII в., при більш-меншій або й повній пасивності інших київських волостей.

До сеї „Руської землі“ прилучаєть ся від 1-ої пол. XI в., як київська волость, Деревська земля. Як ми знаємо, Деревська

¹⁾ І с. 347—8. ²⁾ І с. 168—9.

³⁾ До тіснійшого значіння Руси, Руської землі див. тексти вказані в І т. с. 168—9; сюди можна додати ще нпр. Іпат. с. 15, 379, 459. Русь = Україна Іпат. 242 рядок 6 („изъ Руси“ = Чернігівщина), 306 р. 32 („у Руской земли“ = Київщина + Переяславщина), здаєть ся 348 р. 26; далі 411 р. 4, 406, Лавр. 355 („руськимъ дѣцькимъ“ = з України). Русь = Київська земля див. Іпат. 312 (русські городи — на Погорині). Русь = землі Руської держави нпр. Іпат. с. 104 р. 32, 105 р. 28, 218 р. 32.

земля втратила свою стару автономію в середині X в., але й потім мала ще далі якийсь час осібних князів з київської династії: останнім з них був син Володимира Великого Святослав, забитий десь слідом по смерті батька. Я висловив гадку, що політичне відокремлення Деревської землі в руках рівнорядного князя могло чинити особливі труднощі київським князям: се й могло бути причиною конфліктів, де один по другім дуже скоро загинували деревські князі, і тому Ярослав уже не схотів відокремляти „Дерев“ від Полянської землі. Від Ярослава і його поділу руських земель Деревська земля стає київською волостю, і уже ніколи не відокремлюється хоч трошки виразніше від Київщини в тіснішій значінню.

Се власне може навіть дивувати, що по такій упертій боротьбі Деревлян за незалежність в X в., вони не показують ніяких змагань до відокремлення в політичну цілість, в особну землю в XI—XIII в. В останній чверті XII в. тут появився й особний князь в особі Рюрика Ростиславича, що просидів в деревлянських землях яких тридцять літ, — але й се не викликало в землі змагань до відокремлення, які бачимо в інших землях. За те пізніше (в XIII в.) показалося тут інше змагання: відломитися зовсім з князівсько-дружинного устрою й вернутися до початкового ладу — жити автономними, дрібними громадами (тих болоховських й інших громад). Сей факт дозволяє нам пояснити пасивну ролю Деревської землі в попередні часи тим, що тимчасом як інші землі, приладившись до нового устрою, накиненого їм київськими князями, повторяли його в своїм укладі, і тільки бажали відокремити його в границях своєї землі, — в Деревській землі не було ані созвучних елементів для князівсько-дружинного устрою Київської держави, ані елементів для централізованого землі в політичну цілість, тому й місцева суспільність зісталася при пасивній неадапції нового державного устрою, поки обставини, в виді татарського погрому, не дали можливості визволитися від нього. Аналогію для сеї ролі Деревської землі можна вказати у іншого племені — Вятичів: та ж живучість племенного життя, сьвіжість земської автономії, і так пасивність до тодішньої високої, князівсько-дружинної політики.

Ми дуже мало знаємо етнографічні границі Полян на полудні, Деревлян на півночі, заході й полудню¹⁾, тож і не можемо докладно осудити, на скільки різнилися політичні границі Київ-

¹⁾ Див. т. I с. 168, 175.

ської землі XI—XIII в. від етнографічних границь тих племенних територій, що увійшли в її склад. Тільки гіпотетично могли ми для Деревської землі визначити басейни Тетерева і Случи, до Припети на півночі й Дніпра на північному сході¹⁾, і не знаємо, о скільки відмінний етнографічний підклад грав ролю в спірнім, посереднім становищу крайніх земель на заході й західнім полудню. Тільки гіпотетично можемо такий відмінний підклад припускати тут.

Такою була так звана Погорина, себ то край по обох боках нижньої Горини. Чи не належала вона вже до Деревської землі, чи була мішаною територією, тяжко сказати. З початку вона належала, правдоподібно, до Волини, і прилучена була до Київщини за Всеволода, коли він обкромив волинську спадщину Ярополка. Судячи по фактах з середини XII в., західня границя Погорини, що була тоді заравом і західньою границею Київщини, ішла вододілом притоків Горини, Стубли і Стири, та по верхів'ях Горини і Велі²⁾; на сході крайнім містом в ній уважав ся, видно, Корчеськ³⁾, так що ліве побережжє Случи вже належало до властивої Київщини. Нижня Горинь: Степань, Дубровиця, Городен належали правдоподібно до Турово-пинської землі; потім (у 1-ій половині XII в.) тут утворено маленьке осібне князівство Городенське, що при кінці XII в. знову злучило ся з Турово-пинським.

Саме вже географічне положеннє Погорини натякає, що се була півнійша прищипка до Київської землі, а суперечки за неї між київськими і волинськими князями потверджують се: натяки на се маємо вже з волинської війни 90-х рр. XI в.⁴⁾, ще виразнійші з 50-х рр. XII в.: Ізяслав, сидючи на Волини, виразно заявляє, що Погорина має бути волинська, не київська волость⁵⁾. Часте злучуваннє Волини з Київом в одніх руках виправді неутралізувало сі суперечки; але в кінці Погорина, відокремивши ся

¹⁾ Див. т. I с. 157.

²⁾ Західня границя Погорини видна буде з порівняння деталей оповідання Київської літописи 1149—1152 р. с. 270—271, 284, 319—3; з них видно, що крайніми містами Погорини були Пересонниця і Зарічеськ на р. Стублі, і річка Олика (теп. Поляновка), здаєть ся, була пограничною а городи на Стири Муровиця і Дубен належали до Волини. Груна міст, захоплених Володимиром, що виразно звуть ся „руськими городами“ (с. 312—3), значить належали до Києва, означають полудневу границю Погорини: се Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигопів і Гнойниця, з них знаємо місце Шумська (на Велі) і Тихомля та Гнойниці на верхній Горині). Шумськ і півнійше згадуєть ся як город в Погорині (Іп. с. 373).

³⁾ Іпат. с. 276. ⁴⁾ Іпат. с. 172. ⁵⁾ Іпат. 276.

в особне князівство, непримітно перейшла в сферу політичного впливу волинських князів. Уже від третьої чверти XI в. (від Всеволода) дуже часто служила для наділювання дрібніших князів в руки київського князя, а завершило її відокремлення довге, двадцятилітнє князювання тут Володимира Андрієвича, Мономахового внука, в другій половині XII в.; скоро по його смерті¹⁾ Погорину прилучено до Луцька, по всякій імовірності — за життя луцького князя Ярослава, і від того часу Погорина числить ся в складі Луцького князівства²⁾.

Невідомий нам етнографічний підклад і верхнього Побожа. Могли се бути ще Деревляни, або мішана територія з Уличами, особливо по їх міграції з степів. Коли Побоже звязано в Київщинною безпосередно, теж не знаємо, найправдоподібніше — прилучено його разом з Деревською землею. Якись докладніші відомости про нього маємо доперва в середині XII в., коли се верхнє Побоже належить до Київщини і звязуєть ся тісніше з волостями верхнього Тетерева³⁾. Тоді галицький Володимирко пробував забрати собі сі землі на верхнім Богу і верхній Горини, і кілька разів забрав де що з них: Прилук на Десні і городи полудневої Погорини: Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів, Гнойницю, — очевидно, бажаючи ними розширити своє галицьке Понизє; але київським князям все удавало ся вернути їх⁴⁾. Але пізнійше як

¹⁾ Умер 1170 р.

²⁾ Погорину (Дорогобуж) вперше бачимо в руках луцької галузи Мстиславичів, а власне у Ингваря Ярославича, 1183 р. Іпат. с. 428. Яким способом вона перейшла в руки Ярославичів, сього не можна пояснити инакше, як тільки, що ще їх батько Ярослав луцький, будши досить сильним і впливовим князем, прилучив Погорину до своєї волости і перед смертю розділив її між своїми молодшими синами — Ингваром і Мстиславом, бо самі вони були занадто незначні й слабі князьки в 1170—80-их рр., аби могли дістати собі Погорину, та й відки? Найбільше наручним моментом для сього був час, коли Ярослав засів у Київі (1173—4 р.). Уже 1180 р. Ярослава не було на світі, се видно із згадки в літописи самих Ярославичів (Іпат. 407), і тоді вже Погорина мусіла бути так поділена, як то бачимо пізнійше: Дорогобуж у Ингвара (згадуєть ся тут 1183 р. — Іпат. 428), Пересониця у Мстислава (згадуєть ся тут уже в перших роках XIII в. — Іп. 485). Потім, переходячи до Луцька, по смерті брата Всеволода, Ингвар задержав у себе й Дорогобуж.

³⁾ Так тут була тоді волость з п'яти городів, і до неї належали: Божський і Межибоже на Богу, Котельниця на Гуйві і ще якісь два не названі міста — Іпат. с. 234, 243, 257.

⁴⁾ Лавр. с. 296, Іпат. с. 312—3. Що Прилук вернено, се само по собі врозуміло з огляду на півнішну війну з Володимирком; з погоринських

Погорина, так і верхнє Побоже відойшло від Київа, тільки мабуть пізнійше як Погорина — десь в першій пол. XIII в. Незабаром потім одначе Побоже стратило своє значінне для князів, бо тут, як і в землях Тетерева і Случи, сформувалися автономні громади, що за помічю Татар рішучо відомлювалися з під княжого устрою.

До київських волостей довший час зачислялася Турово-пинська земля, часом навіть і з Берестем. Власне до сих земель прикладається в Київській літописі термін: „київська волость“, котрий прикладаємо взагалі до земель, звязаних з Київом. Почавши від смерті Ярослава, коли Турово-пинська земля дісталася разом з Київом Ізяславу, і до смерті Юрія Мономаховича, вона була мов би додатком до Київа, і за сих сто літ більше як 60 була безпосередно звязана з Київщиною; з того й вийшов на неї погляд, що то „київська волость“¹⁾. Але по смерті Юрія Турово-пинська волость відокремляється в руках свого отчича Юрія Ярославича і від того часу живе вже особним політичним життям. В противність Деревській землі, сей київський аннекс виявив дуже виразно свої змагання до політичної окремішности.

Як граничилася після того Турово-пинська земля з Київщиною, ми майже зовсім не знаємо; очевидно, границя йшла на полудень від Припети; але Мозир належав до Київщини, як і клинець між Припетю і Дніпром (Брагинська волость)²⁾. Можливо, що р. Уборть, котру бачимо границею Київської землі за литовських часів, була нею й давнійше, принаймні її нижня частина. Дальший напрям границі орієнтує тільки Степань на Горини, що не належав по всякій правдоподібности до київської Погорини, бо не перейшов до Волини разом із нею.

городів бачимо ми потім Шумськ між містами Дорогобузького князівства (Іпат. с. 373).

¹⁾ Під 1142 р. Всеволод Ольгович каже про Туров до Вячеслава: „сѣдѣши въ Киевской волости“, і низше Всеволодові брати зовуть київською волостью Бересте, Дрогичин, Черторийськ і Ключеськ (Іпат. с. 222). По Ярославовій смерті Турово-пинське князівство було звязане з Київом аж до вигнання Ізяслава 1073 р.; по короткім злученню з Київом по його повороті воно відокремляється в руках Ізяславичів, як їх отчина, аж до 1093 р., коли Святослав сів у Київі. Від 1093 р. Туров зістається при Київі до 1113 р., в 1113—1142 рр. він переходить з рук до рук; на короткий час, за Всеволода Ольговича, злучується з ним з Київом, потім відлучено його, і знову прилучено в р. 1146—1158, з деякими дрібними перервами.

²⁾ Іпат. с. 341 і 443.

На сході границею Київщини з грубошого уважав ся Дніпро, давня етнографічна межа. Але в дійсности ліве побереже проти Київва, здасть ся, належало теж до Київва — на се є цілий ряд натяків в оповіданнях про події XI—XIII в., і в сумі вони роблять дуже правдоподібним, що тут дійсно належала до Київва узенька і довга скрайка, може навіть від устя Припети аж під Переяслав (докладно її означити не можна¹). Воно й само по собі дуже правдоподібно, що київські князі здавна, ще їм загорнули задніпрянські землі, постарали ся придбати сю скрайку, аби забезпечити Київ від всяких наглих нападів. Задніпрянський Городець напроти Київва, судячи по імені, мабуть власне і збудований був київськими князями, аби бути охороною Київва від сходу²).

На полудні Київщина не мала ніякої визначеної границі: вона зміняла ся з зміною кольонізації. І так в середині X в., судячи по місту Родні на устю Роси, вона досягала ще Роси, потім Поросє покинено через печенізькі спустошення, й укріплювано лінію Стугни, як граничну. В другій чверти XI в. відреставровано Поросє знову; для залюднення його уживано і невільників (вгадують ся Ляхи за Ярослава); потім для кольонізації погранича ужито останків Торків. В 90-х рр. XI в. Поросє знову знищено, границя знову відступила до київських околиць; людей з надроського Юрисєва осаджено коло Витичева, над Дніпром, бо довше не могли витримати. Наново залюднено Поросє по побідах над Половцями на початку XII в., теж із значною участію турецьких кольоністів. В середині XII столітя руська кольонізація, правдоподібно, перейшла за Рось, хоч тут ми й не можемо вказати якихось руських городів на певно. Границею осілої кольонізації в другій пол. XII в. можна уважати вододіл Роси і Виси.

Подібні вагання пограничної лінії мусіли мати місце і на Побожу, тільки що за браком відомостей ми нічого окрім здогаду про се не можем висловити.

¹) Натяки на приналежність до Київва задніпрянської скрайки зібрані й обговорені в моїй історії Київщини с. 9—10. Здасть ся, що про сі київські задніпрянські землі йде мова в Іпат. с. 225: „бысть знаменіе за Днѣпромъ въ Кіевской области“; тяжше припустити, що се задніпрянська (чернігівська або переяславська) записка.

²) Сей Городець (він же Песочний городок в Іпат. с. 520—1) стояв на острові, що робить тут, бодай тепер, мала протока Радосєнь (теп. Радунка); укріплення його одначе незначні. Про них і взагалі про Городець див. брошюру Гошкевича Замокъ кн. Симеона Олельковича и лѣтописный Городець подъ Кіевомъ, 1890 (відб. з Трудів київ. дух. акад. 1890, II). Новійше (але хибне) в Трудах XI съѣзда II с. 139.

Таким чином за добрих часів Київщина, не рахуючи Турово-пинської землі, займала з грубого просторонь між Дніпром, Приплетю, Горинею, Росію і Богом, переходячи сі ріки невеликими скрайками подекуди. При кінці XII і на початку XIII в., як ми бачили, Київщина стратила Погорину і Побожє. Автономічний рух заслучських громад, здасть ся, ще більше обтяв західню границю Київщини: в середині XIII в. границя Київщини не переходила за Случ і Возвягль на правім боці Случи в 1240-х рр. вже, здасть ся, рахуєть ся до Волини¹⁾; Камінець, що звичайно (хоч правда — тільки гіпотетично) кладуть тепер на Случи, вище Возвягля, належав у 1-ій пол. XIII в. то до київських, то до волинських князів²⁾. Таким чином Київщина в середині XIII в. прийшла більш-менш до тих границь, в яких бачимо її за литовських і польських часів (не рахуючи півнійших задніпровських додатків): в обводі 1566 р. границя Київщини починаєть ся на вододілі Бога, Тетерева і Случи, відти переходить на Случ, з нижньої Случи на Уборть і Убортию йде до устя³⁾.

Зовсім природно, що з Київщини нам найліпше відомий той трикутник між Ірпенем і Дніпром, де головно скупляло ся політичне і культурне житє землі, — особливо коли степовий натиск зганяв сюди людність з широких пороських просторів. По за ним відомо нам не багато, і ще найбільш пощастило Погорині, завдяки тим війнам на київськім пограничу, для яких вона була ареною.

Київ, розумієть ся, з кожного погляду домінував у землі, далеко переважаючи всі иньші її осади: в X—XII в. се було найславнійше місто всеї східньої Європи, „суперник Царгорода і преславна окраса східньої церкви“, як зве його Адам бременський, і з ним не рівняти ся було иньшим. З попереднього ми вже знаємо, що по слідам людського житя на його теперішній території Київ займає одно з поважнійших місць між історичними містами взагалі. Його географічне положенне було того рода, що забезпечало йому важну торговельну і культурну ролю у всіх ча-

¹⁾ Можливо, правда, що Данило нищив Звяглян тільки принципіально, як сторонників противного йому напрямю.

²⁾ Іпат. с. 468, 503, 516, 521.

³⁾ Див. т. IV, мапу й примітки до неї.

сах, а по багатству, політичному значінню і славі він підіймав ся часами до світового значіння¹⁾.

Теперішній Київ ровкинув ся на групі високих наддніпрянських горбів, в коліні, що робить тут ріка, обминаючи їх, і на бережній рівнині на північно-східнім краю сих горбів — котрої частина, що входила в границі давнього міста зветь ся Подолом (Поділ, Подольє — нижнє місто, в противність „Горі“), а дальша частина — Оболонію (болоньє — прирічна низина²⁾). Горби підіймають ся до 600 стіп над рівнем моря і до 300 стіп над рівнем ріки, подільська ж рівнина підіймасть ся над рівнем ріки так незначно, що весною Дніпро звичайно заливає значну частину її³⁾. Річечка Почайна, що тече через Оболонь, робить тут залив, що був київською пристанею⁴⁾. Її устє ще на початках XVIII в. було під самою горою, і тільки в 1820-х рр. зникла коса, що відділяла його від ріки⁵⁾. Друга річечка Либець, тепер ледви видна, колись досить значна⁶⁾, межувала київські горби з полудня; тільки в другій половині XIX в. залибецькі осади стали київськими передмістями.

Найстарші сліди людського життя в Києві знаходять ся в частях не залюднених і не рушаних в пізніших століттях — на півночі і на полудні. Так багаті останки палеолітичного життя знайшли ся на теперішній Кирилівській улиці, під горбами, і менше досліджені — за Либедію, на ур. Протасів яр. Багаті сліди новішої кам'яної культури знайшли ся і в тій же місцевості на Кирилівській улиці (характеристичні вироби з рога, гончарні горни й останки мальованого начиння), і далі на північ-захід, на старім урочищу Дорогожичах (печери коло Кирилів-

¹⁾ Літературу Києва див. в прим. 5.

²⁾ Тепер границю Подола від Оболони становить викопаний в XVIII в. рів, для спливу води, т. зв. „Канавка“.

³⁾ На сі повени правдоподібно натякає Повесть, в оповіданню про Ольгу: „бѣ бо тогда вода текуща воелѣ горы кыевскыя, и на Подолѣ не сѣдяхуть люде, но на горѣ“ (Ипат. с. 35). Розуміти (як то роблять деякі), що в тих часах Поділ не було залюднений, ніяк не можна, бо ж маємо на залюднення його виразні вказівки.

⁴⁾ Ольга каже: „такоже постоиши у мене в Почайнѣ, якоже азъ в Суду“ (в царгородській пристани) — Ипат. с. 40.

⁵⁾ На пляхах XVII—XVIII в. вона ще є. Проте, як зникла вона, див. у Лебединцева в Истор. замѣтках о Киевѣ, К. Стар. 1884, X; див. також Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1899 с. 88.

⁶⁾ Ипат. с. 299: „и тако вбодоша ѣ в Лыбѣдѣ весдѣ, инши же и брода грѣвшиша“, отже тільки на броді можна було її перейти.

ського монастиря), на самих горбах: на ур. Преорці (на півн. захід від Дорогожич), і на полудневім краю Київа за Либедю — на Соломенці і на Лисій горі¹⁾. Правдоподібно, й на Подолі та на горбах зайнятих старим Київом знайшли ся 6 подібні останки, як би не були знищені пізнішим житєм.

Північному згірю, де ми можемо констатувати сліди з ріжних стадій найстаршої — кам'яної культури, не бракує й слідів пізнійшого життя, що доказують істнування тут осад від найдавніших епох до часів княжого Київа: на Оболоню недалеко устя Почайни знайшов ся скарб римських і кольтоніальних монет III—IV в.; на Дорогожичах і в околицях теп. Йорданської церкви знайшли ся скарби орієнтальних монет VIII—X р., і похорони, що можуть вказувати на ранні історичні часи (IX—XI вв.). Сліди життя з тих же більш-менш часів — від перших віків християнської ери до княжих часів — показали ся в значнім числі й низше по Дніпру, на згірю теперішнього Печерська: скарби римських і орієнтальних монет від I в. перед Хр. і до X в.²⁾.

З початком історичних часів, властиво з початком Київської держави, на перше місце виступає київський „город“, або „Гора“ — той горб, де маємо тепер церкви Десятинну, Андрія, Трох Святителів. Тут, розуміється, містила ся тільки незначна частина київської людности: се стає очевидним з огляду на дуже незначну великість тодішнього „города“. „Город“ був тільки замком, акрополем міста й резиденцією князя. Початок сього города виходить за всякі хронологічні границі: в XI в. його називали городом мітичного Кня, що був заравом праотцем полянського народа. На поблизкїм (на північ) горбі Щекавиці містили оселю його мітичного брата Щека, але слідів якогось значнійшого життя на Щекавиці досі не звістно³⁾. Що ж до третьої легендарної осаді —

¹⁾ Див. т. I с. 23 і далі й прим. 1 і 2.

²⁾ Відомости про подільські надїдки зібрані у Антоновича Археологическая карта с. 30—1 і у Петрова с. 32—3 (тут додана ще одна дуже интересна, але непевна надїдка — грецьких і римських монет з I—II в. по Хр.), про печерські Антонович с. 40—1, Петров с. 51—2. Дрібніша бібліографія у Спіцина Обзорніе губерній, XXI. Ніяк не можна згодити ся з його поглядом, що початок Київа, як міста іде від IX в. (ib. с. 92—3). Він переочує той факт, що в залюднених в X—XVI в. околицях Київа дуже тяжко було заціліти старшим останкам. Богаті останки на старім Київі поясняють ся тим, що в XIV—XVIII в. сі околиці стояли пустками.

³⁾ В XII в. тут була церква — Іпат. с. 424.

Хоревіці, то навіть не знати, де вона була. На погляд самого книжника, се були незначні осади, й тільки город Кия придбав значінне й славу¹⁾.

В середині й другій половині XI в., воли уклдала ся наша найдавніша літопись, память про той старий город Кия, наслідком розширення міста за Ярослава, вже затрачувала ся, так що літописець уважав потрібним пояснити, де він був²⁾. Тут уже в X в. стояв княжий двір з камяним теремом, між пізнійшою Десятинною й церквою св. Василя (Трох Святителів), і двори значнійших бояр. Судячи з місць похоронів київських князів IX в. — Дира, Олега, уже тоді резидували тут князі. За часів Володимира в сусідстві княжого двора, на горбі красували ся статуї Перуна й иньших богів, а по охрещенню Київа на сїм місці Володимир поставив церкву св. Василя³⁾, а по другий бік княжого двора — катедру Богородиці Десятинної, на місці теперішньої. Се була величава церква, котрої теперішня, збудована на її фундаментах в XIX століттю, не займає й половини⁴⁾. Тоді ж розширено, очевидно, і самий старий город⁵⁾, та прикрашено ріжними окрасами: так на площі коло Десятинної церкви Володимир поставив вивезені в Кореуня чотири бронзові фігури коней і дві бронзові статуї⁶⁾.

Пізнійше сей старий город ще більше був забудований церквами, княжими дворами й иньшими подібними будинками. Тут уміщують стару церкву св. Софії, що згоріла 1016 р.⁷⁾, і збудований Всеволодом монастир св. Андрія (т. зв. Янчин, по імені його доньки Янки — Анни, що тут постригла ся). Мстислав Великий (Мономахович) поставив тут свій патрональний монастир св. Федора, де був пострижений і потім забитий нещасливий Ігор Ольгович. Святослав Всеволодович поставив на княжім дворі церкву св. Василя, може на місці Володимирової⁸⁾, а Рюрик другу, теж св. Василя — на новім дворі⁹⁾. Сей „новий двір“

¹⁾ Теорія, що в сій легенді маємо сліди сіноїкізма тих кількох осад, з котрого повстав Київ (представлена пок. Маркевичом в К. Старші 1889, XII і недавно Антоновичом в Трудах XI съезда II с. 139) дуже проблематична. ²⁾ Іпат. с. 35.

³⁾ Як звичайно думають — на місці теп. церкви Трох Святителів, инакше Василя. ⁴⁾ Див. т. I с. 466.

⁵⁾ Се видно з порівняння Лавр. 54, де княжий двір стоїть за містом, „за святою Богородицею“, й Іпат. 79, де статуї стоять за св. Богородицею, але вже в місті, поставлені, очевидно, Володимиром.

⁶⁾ Іпат. с. 79. ⁷⁾ Thietmari VIII. 6. ⁸⁾ Іпат. 428. ⁹⁾ Іпат. 474.

княжий мабуть теж був у старім городі (думаю, тим і пояснюється його імя, що він стояв у ближнім сусідстві старого). Але з усіх церков старого города зісталося дуже мало: церква св. Василя має старі мури, від інших не лишилося нічого, окрім останків фундаментів; навіть місьць тих церков здебільшого не знаємо докладно.

Про княжий двір маємо дуже скупі відомости. Правдоподібно, старий двір X віка був перебудований за Ярослава, бо пізнійше зветься Ярославим, „Ярославль дворъ“¹⁾. В XII в. він зветься Великим двором²⁾. Коло нього, мабуть, стояв той „Новий двір“. Окрім сього так би сказати — офіціального двора були тут і приватні двори деяких княжих родин або значнійших бояр — нпр. двір кн. Мстислава, двір тисяцького Чудина і т. и. В сусідстві княжого двора була в'язниця — „поруб“, для особливо небезпечних в'язнів: тут пересиджував Всеслав, увільнений Княгами в повстанню, далі — будинки для духовенства, як дім демесників — катедрального хору, коло св. Богородиці³⁾, і т. и. Перед княжим двором було невелике торговище — Бабин торжок.

Не вважаючи на пороблені розширення, старий город всеж таки був рішучо тісним, від коли Київ став столицею світової держави. Ярослав, зайнявши ся будовами й окрасами, що мали зверху надати Київу відповідний його значінню вигляд, узяв під город і прилучив до старого города сусідню, положену на полудневий захід височину, кілька разів більшу від старого города Новий — т. зв. Ярославів, або „Великий город“⁴⁾. Його лучив з старим городом міст через яр, що розділяв сі дві височини, а недавно знайдені на краю сього яру фундаменти могли бути воротами над сим мостом⁵⁾. Наоколо мусіли бути дерев'яні стіни, які бачимо в XIII в. (в оповіданню про татарське взятє) наоколо старого города. Головні ворота були від полудневого заходу — т. зв. Золоті, звані так правдоподібно тому, що були побивані золоченою бляхою. Вони були муровані з цегли й днього каміня, як показують їх останки, мали на горі церкву Благовіщення і різні сховки („комари Златыхъ вратъ“); приступ до них боролися дві вежі чи виступи, видні ще на старих плянах — тепер вони зникли без сліду, а й від самих воріт зісталися тільки бічні стіни. Другі ворота — Лядські вели з міста на полудневий схід — на „Угорське“, треті — Жидівські (на північний захід)

¹⁾ Іпат. 229 і часто потім. ²⁾ Іпат. с. 307. ³⁾ Іпат. с. 35.

⁴⁾ Іпат. с. 106. ⁵⁾ Пор. Труды XI съезда II с. 137.

до жидівського міста. Крім сих, вичислених в оповіданні про оборону Київa від Юрія 1151 р.¹⁾ були ворота, що лучили великий город з старим і ще одні, що лучили його з Михайлівською горою, а може і з „Боричевим узвозом“ — дорогою на Поділ²⁾).

В сїм Великім місті станула нова, прекрасна, багато прикрашена катедра св. Софії, збудована Ярославом, що красуєть ся й досї. Коло неї стояли два патрональні монастирі, поставлені разом з нею Ярославом: св. Георгія, „предь враты св. Софїи“, і св. Ірини — по імені жінки Ярослава. Монастир св. Георгія, про збудованне котрого заховало ся дуже інтересне старе оповіданне, був призначений Ярославом на церемонію „настолювання (інтронізаці) новоставимымъ єпископомъ“³⁾. Від нього не вістало ся нічого, від монастиря Ірини — тільки незначні руїни. Двір св. Софії служив для нарад і народніх зборів. Тут же правдоподібно були поставлені будинки для катедрального духовенства.

Але не вважаючи на заходи Ярослава, на побудовані ним тут розкішні й багаті будинки, Великий город, видно, не „перевів слави“ у старого. Бачимо, що князі далі будують церкви в малим і тїснім городі, в великім же городі по Ярославі не відомо з літописи ніяких нових, а хоч тепер в нїм викрито фундаменти ще кількох церков з перед-татарського часу⁴⁾, але не підлягає сумніву, що найбільш столицною, аристократичною частиною Київa й далі лишив ся все таки старий город.

Не знати коли, але правдоподібно — не пізнійше XI в., зайняло місто й иньші сусїдні з старим городом горби: Михайлівську гору, де кн. Святосполк поставив славний „золотоверхий“ монастир св. Михаїла і де звичайно уміщують ще старий монастир св. Дмитрія, збудований Ізяславом-Дмитром Ярославичом на честь свого патрона в третій чверті XI в., з церквою св. Петра, збудованою при ній його сином Ярополком-Петром, а також і Щєвовицю, де вістна нам одна церква в XII в., як я вже казав. На т. зв.

¹⁾ Іпат. с. 296.

²⁾ Іпат. с. 247: Володимир, не можучи проїхати з великого города в старий звичайною дорогою, через міст, „увороти коня направо“.

³⁾ Оповіданне в прольоту XIV в., передруковано нпр. у Закревського I. 265; воно оповідає про те, як плачено робітникам за роботу, як князь захоплював робітників до сеї роботи, й наведене в т. III, гл. 4 (с. 356 першого вид.).

⁴⁾ Нпр. коло Софійської катедри — думають, що то могла бути церква св. Катерини, коло Жидівських воріт, — як думають, церква св. Никити. Лебединцев у К. Старині 1884, X с. 237—8, Петров ор. с. 150, 253—5.

Киселівці або Флоровській горі знайшли ся також різні останки тогочасного побуту й сліди якоїсь кам'яної будови. Нарешті здасть ся, жидівська дільниця — „Жидове“ була на горі за Жидівською брамою, хоч не виключена можливість, що вони жили в самім місті, коло Жидівських воріт¹⁾.

В сусідстві Жидівських воріт, на Кудрявці, уміщують передмість „Копиревъ конецъ“ (його місце — одно з найбільш заказаних питань київської топографії). Сей „конецъ“ притикав другим кінцем до Подолу, мабуть, дучив ся долиною між Киселівкою й Щекавикою, й тут були ворота на Поділ, „врата подольськія в Копиревъ концѣ“²⁾. На сім передмістю поставив Святослав Ярославич патрональний монастир св. Симеона, а в XII в. збудували тут церкву св. Івана³⁾.

Поділ мусів бути головною частиною міста що до числа людности, але супроти аристократичної „Гори“ він, видно, мав характер буржуазійного міста, і то буржуазії середньої й дрібної. З горою йго дучила возова дорога, напрям котрої не зовсім легко вказати. Звичайно думають, що се т. зв. Боричів узвоз і що йшов він між Михайлівською горою та старим городом. Друга дорога йшла через Копиревъ конецъ. Від півночи боронили Поділе укріплення з палісадом („столпие от горы оли и до Днѣпра“). Дійсно, в документах XVI—XVII в. звістний вал, що був десь за Щекавицею⁴⁾. Але сліди залюднення йдуть тут, як ми вже бачили, далеко за Щекавицю на згірю, до теп. Йорданської церкви, і не багато що менше над Почайною. Але урочище Дорогожличі, з монастирем св. Кирила, поставленим всеволодом Ольговичем і славним в історії руської штуки своїми фресками, що по части заховали ся досі, лежало вже за містом.

Як я сказав, Поділе мусіло бути середньо-міщанською частиною Київа: в часів княжого Київа не маємо тут ані археологічних находок, що свідчили б про пробування тут людей богатих, розкішних, ані якихось визначних будинків. З теперішніх тільки Успенська церква збудована за княжих часів: її уважають за церкву Богородиці Широкоці, збудовану Мстиславом Великим

¹⁾ Іпат. с. 208. Про жидівську дільницю див. у Петрова *Ист.-топ. очерки* с. 9 (в тут у нього багато довідного). Про останки старого жита на Киселівці див. К. Старина 1888. VIII і IX. ²⁾ Лавр. 397.

³⁾ Іпат. с. 206, 250, 283. З великої літератури Копиревого кінця агадаю лише новіше — Лашкарьова в його *Очерках*, Петрова *Ист.-топогр. очерки*, Голубева О *древнѣйшемъ планѣ Кіева* в XII т. *Чтеній київ. істор. тов.* ⁴⁾ Звістки зібрані у Петрова *op. c. c.* 29.

і славу з ікони Богородиці Пирогощії, привезеної з Царгорода разом з иньшою іконою — вишгородською¹⁾. Иньші церкви, звістні на Поділї, або були деревляні, або зникли без слїду. З них особливо інтересна найстарша київська церква — св. Ілїї, звістна ще з середини X в.²⁾: вона стояла „над ручьємъ, конѣць Пасынче бесѣды и Коваре“. Правдоподїбно сей „ручай“ — то Почайна, і церква стояла коло самої київської пристани, що ї зрозумїло, коли пригадаємо, що як раз серед купецтва християнство мусїло найскорше взяти свїй початок. Знаємо ми й иньшу купецьку церкву на Подолї, се новгородська церква св. Михаїла³⁾, — церква новгородської купецької колонїї. Вона стояла десь коло „Торговища“ — головного київського ринку, що був на Подолї і служив заразом місцем народнїх віч⁴⁾. Иньший раз згадуєть ся віче коло Турової божниці — себ то церкви, поставленої якимсь Туром, очевидно теж на Подолї⁵⁾. Як бачимо, для головної частини Київя, що своєю площею переважала всї иньші части, разом взявши, знаємо про Подїл не багато.

Згіре над теп. Хрещатиком, так званих в тих часах Клов — не знати чи був якось сильнїйше залюднений. Тут був монастир Влахернської Богородиці, поставлений в другїй половинї XI в. Стефаном, давнїйшим печерським ігуменом (тому звав ся він Стефановим — Стефанечь)⁶⁾. За те наддніпрянське згіре — т. зв. Угорське повне ріжних памятних і важних урочищ. Як я вже згадував, воно показує слїди житя з перед-княжих часів. В IX в. уже мусїла тут бути княжа резиденція, судячи в легенди про убийство Аскольда і Дира „під Угорським“, в сусїдствї котрого лежала Аскольдова могила. В ближшїм сусїдствї Угорського бачимо від часів Володимира княжий двір званий „подъ Угорськимъ“ або „на Берестовѣмъ“, від імени „сельця Берестового, що тут стояло⁷⁾; сей двір мусїв бути резиденцією Аскольда. На його місце вказує монастир „св. Спаса на Берестовім“, що істнує й досї, перебудований, з незначними останками давнїх мурів⁸⁾. Крім нього була

¹⁾ Про недавні нахїдки фресків і поливяних плиток див. Археол. лѣтоп. Ю. Р. II с. 39. ²⁾ Іпат. с. 34. ³⁾ Іпат. 249, Лавр. 302.

⁴⁾ Іпат. с. 120.

⁵⁾ В нїй бачили старе місце культу скандинавського Тора, або Тура; одного з сонячних божеств — див. т. I с. 531, але се несправдоподїбно, як я там вказав уже. ⁶⁾ Іпат. с. 162, 188. ⁷⁾ Іпат. с. 53.

⁸⁾ Іпат. с. 425, правдоподїбно він же згадуєть ся на с. 162 під іменем Германового (Германечь), пор. с. 127. Про княжий двір — Іпат. с. 90, 307, пор. с. 13: „приступль подъ Угорьское“.

ще тут за Ярослава церква св. Апостол, де був священиком славний Іларіон, пізнійший митрополит¹⁾.

Трохи нижче по Дніпру, в сусідстві княжого двора, заснувала ся в середині XI в. головна съвятощ „руського Єрусалима“, головне огнище аскетичного християнства в східній Європі — Печерський монастир. Початок йому дали печери, якими так багаті взагалі околиці Київа: знаємо, що глиняні верстви над Дніпром служили ще неолітичному чоловіку на мешканне. З розповсюдженням християнства такі печери дуже часто стали служити сховками для християнських анахоретів; нпр. печера з слідами анахоретів була знайдена в Київі над Дніпром, коло мосту, иньша нижче, на передм. „Зьвіринець“, третя на горі Уздихальниці під старим городом, далі на полудне — коло Пірогова в околиці Трипіля, і т. д.²⁾

За взірцем сих старих печер копали ся й нові анахоретами для аскетичного пробування. Одна з таких печер, викопана чи тільки уживана для молитви двірським съвященником з Берестового Іларіоном, і потім перейнята иньшим аскетом — Антонієм, стала завязком найбільшого й найславнішого монастиря Руси, що заповнив своїми печерами і церквами околицю Берестового. Головна церква поставлена була на горі, що належала правдоподібно до княжого двора й була відступлена для монастиря кн. Ізяславом³⁾. Кілька разів зруйнована огнем — від ворогів і припадків, вона заховала до наших часів лише дещо з своєї старої будови⁴⁾. В цілості заховала ся прибудована до неї церквоця св. Івана, а також ворота монастиря з церквою св. Трійці. Кам'яна „трапезниця“, збудована на початку XII в. кн. Глібом Всеславовичем, щедала. Ся частина міста, здасть ся, була теж укріплена; принаймні знаємо „Угорські ворота“⁵⁾, певно — на дорозі звідси до великого міста.

Нижше Дніпром, на „Видобичах“, над дніпровським бродом, стояв монастир св. Михаїла, поставлений Всеволодом, оден з визначніших київських монастирів, для нас пам'ятний своїм ігуменом Сильвестром, редактором найдавнішої літописи. Він стояв над самим Дніпром, що неустанно підмиває свій західній берег.

¹⁾ Іпат. с. 109.

²⁾ Про сі печери див. Арх. карту Антоновича с. 40, Археол. літопись 1903 с. 335. ³⁾ Іпат. с. 111.

⁴⁾ Див. найновіше справозданне інж. Николаєва в II т. Трудів XI съезда с. 125. ⁵⁾ Іпат. с. 296.

Правдоподібно для охорони монастиря від ріки, Рюрик Ростиславич поставив 1190 р. „під церквою св. Михайла“ кам'яний мур, факт — прославлений риторичним панегіриком, що вінчить Київську літопись. Але сей мур не оборонив монастиря — від його церкви лишився тільки західній бік, східній, видко, потягнула земля в ріку.

На горі над сим монастирем стояв „двір красний“, поставлений тим же Всеволодом¹⁾. Теперішнє сусіднє урочище „Зьвіринець“ вказує, що тут мусів бути княжий зьвіринець, монажерія, подібно як то бачимо в тих часах по иньших столичних містах старих князівств.

Той Всеволодів „красний двір“ спалили Половці 1096 р. і не знати, чи його потім відновлено. Але в XII в. таки був знову якийсь „Красний двір“, звістний з того, що його пограбили Кияне по смерті Юрія, і иньший двір за Дніпром, „що його Юрій звав Раєм“²⁾. Крім того княжий двір стояв, здається, на острові під Видобичами³⁾. Нарешті якийсь двір, видко, був на полудень від Києва, по дорозі до Василюва — „Теремиць“, правдоподібно на місці теп. хутора Теремки⁴⁾.

За Видобичами низше Дніпром (з милю) був монастир на ур. Гнилеччині, инакше Володарка, або Церковище (коло с. Пирогова, над Дніпровою протокою) — звістний в XVI в. під назвою Гнилецького. Останки тутешньої мурованої церкви належать часам перед-татарським, а печерка зв'язується з іменем Теодосія печерського⁵⁾.

ЗаДніпрянський берег насупроти Києва памятник тим, що був місцем дипломатичних з'їздів руських князів. Очевидно — ся посередня, ніби неутральна територія надавала ся дуже добре для стріч князів правобічних і лівобічних, не завсіди приятних між собою. Так княжий з'їзд 1100 р. був у Ветичах, насупроти Вишгорода; на Дніпровім протоку Золотчі, насупротив Києва, з'їздили ся князі 1101 р., на сусіднім Долобським озері в 1103 і 1111 в.,

¹⁾ Іпат. с. 162. ²⁾ Іпат. с. 336.

³⁾ Іпат. с. 261, правдоподібно в сїм дворі жив Михайло Всеволодич в XII в.: „живяше под Киевом во островѣ“ — с. 524.

⁴⁾ Лавр. 311, Сборникъ матеріаловъ для ист. топогр. Києва III с. 106, в док. 1593 р.: „на Теремцохъ селище пустоє“.

⁵⁾ Нова стаття проф. Лашкарьова: Дача кїєво-братскаго монастиря Церковщина — Труды Кїевскої Духовної Академії 1899, III, див. Похилевича Уѣзды Кїевскїй и Радомысльскїй с. 106. Проф. Лашкарьов думає, що тут було село Печерського монастиря, а потім філія сього монастиря.

коло Ольжич 1142 р. Дуже правдоподібно супроти тих фактів, що й славний з'їзд 1097 р. „в Любчу“ відбув ся коло теп. Подюбського озера, в сусідстві оз. Долобського¹⁾.

Так ми оглянули Київ з його визначнішими пам'ятками й урочищами. Про його політичне, культурне, релігійне значінне нема що тут розводити ся — про се досить сказано в різних розділах сеї праці — коротко зазначу тільки, що він був політичним і культурним центром східньої Європи від X до половини або й до третьої чверти XII в., релігійним ще довше — до середини XIII в., заховавши де що з своєї релігійної авреолі й на пізнійше. Київський патріціат — ті дружинні й земські роди, що в своїх руках держали київську торгівлю, київську управу, брали участь в високій політиці, обдаровували київські церкви й монастирі, підтримували артистичний промисл своїми вимогами й забаганками, могли з горда дивити ся з високости київської „гори“, повторяючи гордовиті слова Ізяслава: „Богъ всегда Рускыя землѣ и Рускыхъ сыновѣ въ безчестьи не положилъ есть: на всехъ мѣстѣхъ честь свою взимали суть“²⁾.

Як великий був давній Київ показує великість території, яку він займав, і кілька заміток кинених нам принагідно нашими джерелами. Так оповідаючи про велику пошість на людей 1002 р., літописець каже зі слів продавців домовин (корет), що тоді від пилипівських заговин до мясопуц, за три місяці, вмерло 7600 люда³⁾; а кілька ж його згинуло, не купуючи домовини! По всякій правдоподібности ми можемо тодішню людність Київа з передмістями числити не менше як на 100.000. Титмар зі слів німецьких вояків, що ходили з Болеславом у Київ, описує його, що то було велике місто (*magna civitas*), мало більш ніж 400 церков і 8 торгів і нечисленну силу народу (*populi ignota manus*⁴⁾). Суздальська літопись каже, що підчас пожежі 1124 р. в Києві, „самих церков згоріло більше як шість сот“⁵⁾. Поминути сих двох незалежних від себе звісток, що в Києві XI—XII в. церкви рахували на сотки, не можна, хоч би й припускати, що число їх побільшене; правдоподібно пояснюють, що вже тоді багатші люде мали свої приватні церкви по дворах.

¹⁾ Ветичі згадують ся в документі 1713 р. — Сборникъ мат. для ист. Киева III. 135—6; про Подлюбське озеро — див. у Барсова Географія² с. 143 (на підставі паперів Боровдіна, а плян Боровдіна в атласі Погодіна Древняя русская исторія. ²⁾ Іпат. с. 310. ³⁾ Іпат. с. 150.

⁴⁾ VIII. 16. ⁵⁾ Лавр. 278.

Окрім „туземців“ Київ містив у своїх валах численні чужоземські кольонії. Розумієть ся, їх розцьвіт стояв у зв'язку з обставинами київської торгівлі, і число сих „насельників“ було не однаке. В наших джерелах маємо звістки про кольонію Новгородців, що мали, як ми бачили, на Подолу свою церкву і мабуть в сусідстві її й сиділи¹⁾, кольонію західніх купців — „Латина“, „Нѣмци“, що мали мабуть і кілька церков; знаємо костел св. Марії, коло котрого в 1230-х рр. був домініканський монастир, доки його не скасував Володимир Рюрикович, боячи ся, як каже Длугош, аби він не шкодив православній вірі²⁾. Звістні слова Слова о полку Игоревім: „ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поють славу Святыславлю“, толкують так, що тут іде мова про київських кольоністів — Німців, Венеціан, Греків, Чехів³⁾. Се толкованне не має в собі нічого неможливого, бо сі всі кольонії дуже легко могли бути в Києві XII в. Про італіанських купців у Києві говорить Плано-Карпіні, що застав їх тут підчас своєї подорожі в 1247 р.: він вичисляє поіменно кількох купців з Іенуї, з Венеції, може й з Пізи, та додає, що було тих купців — італіанських і також французьких, чимало⁴⁾. Коли такий був їх з'їзд по сьвіжім погромі Києва 1240 р. серед паніки від Татар, тим численніші кольонії сих куців мусимо припускати перед тим.

1) Лавр. 302, Іпат. 350.

2) Іпат. 393, і Новг. 245. Правдоподібно, про костели йде мова в 1 Новг. 179: „а что гости иноземья всякого языка — затвориша ся въ церквахъ“. Костел св. Марії згадуєть ся в старім житті Яцка Одровонжа (Monum. Pol. hist. IV с. 857), писанім одначе в середині XIV в., і у Длугоша (II. 240). Проф. Абрагам в своїй недавній праці (Powstanie organizacyi kościoła łacniskiego na Rusi I с. 67 і далі) припускає, що се в початку був костел місії ірландських бенедиктинів з Регенсбурга, але се можна казати лише гіпотетично. Звістка Длугоша, зачерпнена мабуть з домініканських записок, має в науці загальне довіря. Пор. ще було 1234 р. *Ulrico et fratribus suis eorumque concivibus Latinis in Kiow — Historica Russiae mon. I ст. 36.*

3) Карамзін III с. 124, Брун — Черноморье I. 194; иньше толкованне — що тут треба розуміти розповсюдження слави походу по тих землях.

4) *Sunt et testes mercatores de Constantinopoli qui per Tartaros in Russiam venerunt, nomina autem mercatorum illorum sunt haec: Michael Genuensis enim et Bartholomeus, Manuel Veneticus, Iacobus Reverius Acre, Nicholaus Pisanus — isti sunt majores; alii minores sunt: Marcus, Henricus, Iohannes Vasius, iterum Henricus Bonadies, Petrus Paschami: alii plures fuerunt, sed eorum nomina nescimus — Recueil IV. 772.* Гайд (ор. с. I 328) уважав Венеціанами окрім Мануєля ще того Реверія і Миколая, розуміючи се як фамілію Pisani; але він міг бути й купцем з Пізи, а Реверій з Акри.

Кольонія грецька, духовна й сьвітська, мусіла бути дуже значна, хоч про неї виразних згадок і не маємо. Що була ціла осібна дільниця міста жидівська, ми вже бачили. Була кольонія вірменська¹⁾. Назва „Козари“²⁾ — щось як би улица на Подолі, недалеко пристани, правдоподібно зістала ся памятю про кольонію хозарську, де пробували мабуть і арабські купці, що через Хозарію прибували до Київа.

Міру богатства й розкоши Київа дають чужі звістки — як наведені вище звістки про нечувані богатства, принесені з Київа Ізяславом, а півнійше — послами Генриха IV, як легендарні перекази про богатства вивезені Болеславом, а ще ліпше сьвідчать про се археологічні останки. Ми маємо окрім численних руїн і перебудовань кілька цілих або майже цілих церков, як Софійська катедрa, Михайлівський та Кирилівський монастир, з утворами тодішнього малярства, різьбарства, мозаїки. Деякі з сих будов — як нпр. Софійська або Михайлівська були як на той час дуже розкішні. Ми маємо багаті находки і розкопки на території Київа, головно — на горі: їх числу й богатству не дорівняють иньші находки тих часів з цілою східною Європою, на купу взявши: дорогоцінні діадеми, ланцюхи, медальони, гривни, ковтки і т. и., дорогоцінні матеріалом і штучною роботою — оригінальною візантійською, або розвиненою під східніми й візантійськими впливами руською. Сі археологічні пам'ятки дають нам міру богатства, вибагливості, розкоши й смаку старого Київа.

З трох боків Київ зблизька окружали иньші важніші міста Київщини.

На півночі дві милі від Київа стояв над Дніпром, на високому і міцному замку, збудованому на тому березі (550 стіп над рівнем моря). Вишгородське городище належить до найбільших і найміцніших — наоколо воно має коло трох верст і обведено по лінії згіря шістьма концентричними валами, а від сухо-

¹⁾ Про Вірмен — Патерик с. 132 (лікар Вірменин „научи едино-вѣрники своя“), а також згадки в посланнях Теодосія до Ізяслава і Никифора до Ярослава (у Макарія Ист. рус. пер. II с. 338 і 365) — сі згадки вказують на близьку знайомість з Вірменами в Київі. Про Жидів ще Житие Теодосія с. 24. ²⁾ Іпат. с. 34.

³⁾ Про Вишгород окрім загальних праць про Київщину (в прим. 1) ще див. монографії про Київ (як в прим. 5) — Закревского sub voce і Петрова с. 235 і далі.

доку відтате глибоким ровом і валом з бастіонами; окрім того є ще останки валу, що боронили вишгородську околицю від півночі. Але поза тими валами та городищем не зісталось майже нічого з колишньої слави Вишгорода — тепер це звичайне село, майже без всяких пам'яток минулого.

Звістки наші про Вишгород починають ся від X в. У звістках Константина Порфирородного він виступає як важний торговельний пункт між Дніпровими містами, звідки збирали ся торговельні ватаги до Київа¹⁾. Істнування у Вишгороді осібногo тисяцького натакає, як я згадував, що се був колись самостійний політичний центр, з власною военною організацією, але в 1-ій пол. X в. він був уже тісно і безпосередно зв'язаний з Київом: принаймні ми не стрічаємо його між тими дружинними центрами, на котрі мали тоді йти осібні контрибуції від Греків. І пізнійше хоч Вишгород досить часто давав ся від київських князів ріжним підручникам і своякам²⁾, він ніколи не відокремляв ся в осібну княжу волость і не переставав бути київським „пригородом“.

Що правда, в нім одиноко можна зауважити якісь сліди емуляції з Київом, хоч все лише дуже слабі. Коли Св'ятополк шукав убійників на Бориса, він звернув ся до Вишгородців, і тим часом як Кияне чи с'як чи так більше тримали ся Бориса, вишгородські „боярці“, як їх зневажливо зве київський книжник (се зневага теж характеристична для місцевих відносин), запевняли Св'ятополка, що „за нього можуть свої голови покласти з Вишгородцями“³⁾. Підчас боротьби Всеволода Ольговича за київський стіл, сей князь, рішучо неприємний Киянам, здасть ся, знову мав якісь симпатії в Вишгороді; по одному варіанту Вишгородці навіть ходили з ним походом на Київ⁴⁾. В Вишгороді перебував Всеволод і перед смертю та звідси вів переговори з київською громадою, аби прийняли Ігоря на наступника, а діставши на тім присягу від Киян, осібно заприсягав Вишгородців⁵⁾, що мало значінне хіба особливої гречности для них — підносило вагу їх міста, бо по тодішнім звичаям властиво присяга города сама мала обов'язувати пригороди. Нарешті брак якоїсь щирійшої солідарности з Киянами показав ся у Вишгородців і по київським погромі 1169

¹⁾ De adm. 9 (Возвєхрздє).

²⁾ Перший факт того рода — що Вишгород належав Ользі, як її спеціальна волость. Потім тут, здасть ся, чи не сидів Св'ятополк. Пізнійше коротко сиділи тут підручні князі за Ізяслава Ярославича та Ярополка, а дуже частою ся практика стає особливо в 2-ій пол. XII в.

³⁾ Іпат. с. 92. ⁴⁾ Лавр. с. 291. ⁵⁾ Іпат. с. 229.

р.: коли дружина одного з учасників цього погрому — Володимира Андрієвича не відважала ся їхати слідом по тім в тілом князя до Київа: „сам знаєш, що ми наробили Киянам, не можемо туди їхати, забють нас, казала вона князю¹⁾), але не вагала ся їхати в Вишгород. Се все може натякати на існування якоїсь емуляції Вишгородців що до своєї столиці, хоч би й слабої, або принаймні — на слабку солідарність з нею.

По прилученню Вишгорода до Київа воєнне значінне його полягало на тім, що він боронив Київ від півночи, особливо від північного сходу: хто йшов за Дніпра від Чернигова, переходив Дніпро вище Десни, і зього переходу боронив Вишгород. Як кріпость Вишгород був далеко сильніший від Київа: по нещасливій пробі 1169 р. київські князі звичайно не відважили ся боронити ся в Київі, а кидаючи його, засідали в Вишгороді. Кампанія 1173 р., коли Мстислав Ростиславич відбив ся тут від великої армії, показує, яка то по тодішньому була сильна кріпость.

Релігійне значінне придбав Вишгород, від коли тут поховано Бориса і Гліба, що були канонізовані слідом і сильно поважані, як перші руські святі патрони Руської землі. Судячи по історіям чуд від їх мощей, сюди на прощу прибували люде з дальших місць (пор. в літописи: „исцѣленія неоскудно подаваста недужнымъ, с вѣрою приходящимъ въ святыи храмъ“²⁾). З початку Бориса і Гліба поховано в церкві св. Василя, збудованій, очевидно, ще за Володимира. Потім за Ярослава, коли ся церква згоріла, поставлено нову, в імя Бориса і Гліба — деревляну з пятьма верхами, гарно помальовану, як оповідає сказаніє. Вона одначе скоро зістаріла ся, і вже за Ізяслава поставлено нову, теж деревляну, а за Мономаха камяну, і сюди перенесено гроби Бориса і Гліба. Мономах хотів поставити сі гроби посеред церкви і над ними зробити „теремъ серебрянъ“, але Святославичі обстали при проєкті їх батька: положити їх в „камарі“ — ниші, і так зроблено, а Мономах замість терема видожив нишу золотими і срібними окрасами — „оковав гроби серебром і золотом і прикрасив гробниці їх, також і камари покковав серебром і золотом“. Се перенесенне відбуло ся з особливою парадю. Посвященне церкви і перенесенне робив митрополит з пятьма єпископами й иньшим духовенством, „и бысть соборъ великъ, спешдику ся народъ со всихъ странъ“. Окрім ширів для присутних князів три дні годовано „убогихъ и странныхъ, и бысть учреждение велико“.

¹⁾ Іпат. с. 375. ²⁾ Іпат. с. 263.

З огляду на великий стиск обгороджено дорогу, кудю мали переносити гроби, але нарід натис так, що поломив ті загороди („вори“), і не було кудю везти; маса народа покрила вали і „забрала“, „яко страшно бяше видѣти народа множество“. Мономах здогадався кинути між нарід гроші й иньші цінні річи — кусники паволок, фюфудий (брокатів), „орници“, „бѣль“, і се дало можливість процесії пройти до нової церкви. Гроби везли саньми, тягли їх за шнури князі і бояри, а перед ними йшло духовенство — наперед чернці з свѣчками, по них священники, далі ігумени, нарешті єпископи. Такий цікавий побутовий образок (одинокий в своїм роді) дає нам опись сього вишгородського съята¹⁾.

В сій славній церкві Бориса і Гліба була ще иньша славна съятиня — ікона Богородиці, привезена з Царгорода разом з київською Пирогоцею. Її потім забрав чи викрав Андрій Юриєвич, забираючи ся з Вишгорода в Суздаль, де він був посаджений князем²⁾. Ся ікона, богато прикрашена і поставлена в церкві в Володимирі, півнійше перенесена до Москви, як я вже згадував, стала палядєм Московської держави (тепер вона в московській Успенській катедрі).

Так зникла вона з Вишгорода. Кількадесят лїт півнійше забрано і гроби Бориса і Гліба: Давид Ростиславич, будучи князем смоленським, а володючи заразом і Вишгородом, переніс їх в 1191 р. до монастиря, заложеного на Смядині під Смоленськом, на місці смерти Гліба³⁾. Саму вишгородську церкву розібрали потім київські домінікане, будуючи свій кляштор у Києві, десь при кінці XVI чи на початку XVII в.; перенісши на наддніпрянський Вишгород традицію про діяльність свого місіонаря з XIII в. Яцка Одровонжа в Вишгороді мазовецьким, вони неправно присвоїли собі вишгородську церкву, мов би колишній свій кляштор, і потім розібрали. В XVI в. Вишгород був уже незначним селом, приписаним до Межиторського монастиря, але могили знайдені коло церкви показують, що ще при кінці XV чи на початку XVI в. ся церква шанувала ся між тодішніми заможнійшими верствами України. Півнійше переняло її славу сусідне Межиторе, з своїм монастирем, звістним від XV в., але славним особливо в XVII—XVIII в.

Від X в. відомий у Вишгороді княжий двір. По словам літописної повісти (побільшеним очевидно) Володимир мав у Вишго-

¹⁾ Іпат. с. 127—8, 202—3, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 21, 25, 32, 71—2, 75, 86. ²⁾ Іпат. с. 332.

³⁾ Про се оповідає записка Пролога, видана Нікольским в Извѣстіях отд. рус. языка 1903, I с. 222.

роді гарем з трома стами підложниць, такий же в Білгороді, а на Берестовім з двома стами. В XII в. був, видко, ще княжий двір на острові під Вишгородом — тут перебував Всеволод Ольгович перед смертю¹⁾.

Тепер Вишгород невелике село (трохи більше як тисяча душ), в зовсім новою церквою Бориса і Гліба (збудованою 1860 р.), звістне лише своїми цегольнями. Городництво, про котре чуємо ще в XI в., що воно там вело ся на ширшу міру (в чудесах Бориса і Гліба згадуєть ся вишгородський „старый огородникомъ“, якийсь старшина городників²⁾), теж управляєть ся тут і доси.

Другий важний київський город — Білгород лежав три милі від Києва, на захід (властиво трошки на полудневий захід), на правім боці Ірпеня. Істнованнє в Білгороді осібної „тисячі“, як і в Вишгороді, може натякати на колишнє самостійне значіннє сього города. Пізнійше він мав важне значіннє, як київський форпост з заходу: Ірпень, правдоподібно, був границею „Руської землі“ від заходу, і Білгород стояв на „київськїм путі“³⁾, шляху, що з Києва ішов на Волинь і з відси в Польщу, та в центральну Европу: з Білгорода нпр. наша літопись дає маршрут через Кучар і Мутижир на Мичеськ, Возвягль і Корчеськ, Дорогобуж і Пересопницю. Лежучи на сїм шляху, Білгород боронив переходу через Ірпень, маючи зводний міст на сій ріці⁴⁾ і був наче ключем до Полянської землі з заходу. Таке значіннє його ясно виступає в історії війн XI—XII в.; згадати хоч би київську громаду, що підчас революції 1067 р. вийшла боронити Києва від Ізяслава й Ляхів під Білгород.

Тому Білгород мусів бути від давна укріпленим. При кінці X в. Володимир відновив і зміцнив сї укріплення; властиво літопись каже, наче він поставив його на ново — „заложи“, але таке саме каже вона нпр. і про Переяслав, що відомий нам одначе ще від першої половини X в., і так само мабуть і Білгород не був тоді на ново поставлений. Для його оборони й розвою Володимир поперевадив сюди багато людей з иньших міст. Останком сих давніх укріплень зістало ся велике городище в самім місточку, з подвійним валом; більша лінія валу має зо два кілометри наоколо.

Володимирові заходи літопись поясняє тим, що він дуже любив се місто, хоч на мотив для укріплення вистало б і його стратегічного значіння. Дійсно Володимир мав тут свій двір⁵⁾

¹⁾ Іпат. с. 53, 229. ²⁾ Сказанія с. 77. ³⁾ Іпат. с. 343.

⁴⁾ Іпат. с. 288. ⁵⁾ Іпат. с. 53.

і правдоподібно, сим симпатіям Володимира завдячав Білгород, що тут засновано єпископську катедру (в грецьких каталогах єпархій він зветь ся навіть : Великий Білгород, *Ἰσπρόβλαστρον μέγα*). Хоч білгородський єпископ згадуєть ся вперше аж у останній чверти XI в.¹⁾, але найскорше таки Володимирю могла прийти гадка засновати тут катедру, коли він мав спеціальні симпатії до сього міста.

В XII в. Білгород досить часто фігурує в ролі осібної княжої волости, для різних підручних князів, хоч і рідше від Вишгорода. Вперше в сій ролі виступає він за Мономаха, що тут посадив свого сина Мстислав, чекати київського стола. З дальших білгородських князів треба згадати Рюрика Ростиславича : відступивши Київ Святославу в 1181 р., він зіставив собі переважну частину Київщини, а столицю свою мав у Білгороді, кільканадцять літ. Тут справляв він 1189 р. гучне весіле свого сина Ростислава, висватавши за нього доньку Всеволода Юрєвича : „вчинив дуже сильне весіле (свадбу), якого не бувало на Русі, і було на весілю князів багато, понад двадцять князів“²⁾. Перейшовши потім до Києва, Рюрик лишив по собі монументальну пам'ятку в Білгороді, збудувавши на місце давнійшої деревляної катедральної церкви Апостолів нову кам'яну; літописець дуже її похваляє : „висотою же и величествомъ и прочимъ украшениемъ веѣмъ вдивъ удобрѣнъ“³⁾, але від сеї дивної церкви не зістало ся нічого. Взагалі одинокою пам'яткою колишньої слави Білгорода зістав ся припадково знайдений тут золотий медаліон — т. зв. зьмієвик, грецької роботи⁴⁾. Давнє значінне його скінчило ся з упадком Києва. Білгородська катедра, правдоподібно, не пережила монгольського погрому. Між визначнішими містами Київщини XIV—XVI в. Білгорода вже не бачимо; він був незначним місточком, з митницею на київськїм шляху і замочком⁵⁾. Тепер се незначне місточко Білгородка, яких 2000 душ, нічим не визначе.

На полудень від Києва, в області р. Стугни було кілька значніших міст. Ми знаємо, що ся лїнія була сильно зміцнена за Володимира, загорожена валом і палісадом і заставлена міцними замками — для оборони від Печенігів. Тепер маємо тут три лїнії валу. Одна іде на лівім, північнім березі Стугни, і відти далі

1) Іпат. с. 146. 2) Іпат. с. 443. 3) Іпат. с. 473.

4) Статейка Хрущова в I т. Чтеній кїев. іст. тов.: Бѣлгородка и найденный въ ней зѣмѣвикъ (знайдено 1877 р.).

5) Контаріні — у Семенова Библиотека иностр. пис. с. 20, Акты Зап. Рос. I с. 145, Целлярій с. 386 (білгородський шлях він зве „лісовим“).

в напрямі на північний-захід, через Ірпень і Здвиг; друга тягнеться правим берегом Стугни, і відти на Унаву; на верхівях Стугни ся друга лінія лучить ся з першою ще одним валом. Третя йде понад р. Красною, з початку на лівім, а потім переходить на правий беріг її¹⁾. Дві останні лінії, за Стугною згадують ся вже при кінці XI в.²⁾. Чи всі єї лінії належать до Володимирових часів, не знати; оповідання Брунона, що описує такий Володимирів вал десь в околиці Стугни³⁾, може зарівно належати до котрого небудь з трох.

З Володимирових замків можемо тут вказати на певно тільки оден — се Василів (теп. повітове місто Васильків), на лівім боці Стугни, пять миль від Київа. Сама осада могла бути тут і перед Володимиром, але своє нове імя вона дістала, очевидно, від християнського імени Володимира (Василь). Пізнійше, як ми бачили, була поголоска (з того імени вона, мабуть, і повсталала), що Володимир охрестив ся у Василеві⁴⁾. Літописна повість згадує ще, що Володимир виставив тут церкву Преображення на памятку, як він спас ся від смерті під Василевим: виступивши з занадто малим військом на Печенігів, мусів тікати та ледви сховав ся від них, притаївши ся під мостом. На памятку сього він гучно справляв у Василеві церковний празник: на Преображення що року, скликаючи бояр, всяку старшину й людей з ріжних міст: варили 300 перевар меду, і 300 гривен роздавано убогим⁵⁾. Пізнійше Василів уславив ся як вітчизна найславнійшого церковного діяча Руси — Теодосія печерського. По за тими спогадами місто мало ще те значіння, що лежало на важнім шляху, т. зв. Василівський путь⁶⁾: з Київа на Звенигород, Василів (або сусідній Тумац), через Черепетово поде, на верхівю Рута, на Володарів над Росею і відти на Понизє, Подунавє й Галичину. В XII в. Василевці виступають як більша громада, поруч Білгородців і Поршан⁷⁾. Але княжим столом Василеву не трапляло ся бути, рівнож і воєнного значіння він, видно, не мав: слідів укріплень не звістно, а й слідів житя з тих часів Васильків доси майже не дав.

Важне стратегічне значіння мав натомість Треполь, що стояв на узкїм, високім розї між Стугною, Красною й Дніпром між двома лініями валів, що сходили ся тут⁸⁾. Тут же був брід через Дніпро⁹⁾.

¹⁾ Антонович — Археологическая карта Кіев. губ. с. 134 і далі.

²⁾ „Нашимъ же ставшимъ межи валами“ — Іпат. с. 153 (1093 р.).

³⁾ Див. т. I с. 209. ⁴⁾ Іпат. с. 76. ⁵⁾ Іпат. с. 87.

⁶⁾ Іпат. с. 365. ⁷⁾ Іпат. с. 230.

⁸⁾ Теперішнє Трипілля лежить уже на полудень від р. Красної. ⁹⁾ Іпат. с. 409.

Тому Треполь досить часто фігурує в історії київських війн. В другій пол. XII в. він досить часто був і княжим столом для різних другорядних київських князів.

Сусідній Витечев, на високім розі, що вганяєть ся тут в Дніпро, був теж кріпким замком і теж стояв на броді через Дніпро¹⁾. Він нам звістний ще з X в., як пристань: купецькі ватаги, що їхали з Києва в Царгород, мали тут своє останнє збірне місце²⁾. В сусідстві Витечева, на горбі Сьвятополк Ізяславич в 1090-х р. збудовав город для людей зруйнованого тоді Половцями Порося; сюди перенесено й єпископську катедру з Юрїва на якийсь час до його реставровання. Се нове місто названо було по імені князя Сьвятополчем³⁾; правдоподібно, воно згадуєть ся потім під іменем Новгород Сьвятополчеського в оповіданню про прихід Монголів⁴⁾; значіння воно не мало. Останніми часами ціла ся місцевість між Треполем і Витичевом звернула на себе увагу дуже богатими й інтересними слідами переходової культури від камення до металю, особливо численними точками з мальованим і гравірованим начинням т. зв. передмікенської культури⁵⁾. Витичевське городище досить богате й останками культури з княжого періоду⁶⁾.

На полудень від Витичева досить важним пунктом Дніпрового побережа був Заруб, (коло теперішніх с. Зарубинець, трохи вище), на високім (звиш 800 стіп) Дніпровім розі, в сусідстві славного потім Терехтимирова. Тут був важний брід через Дніпро (на Переяслав). Місце се було здавна залюднене: є останки й кам'яної і ранньої металічної культури⁷⁾. За княжих часів тут був великий замок — зістало ся городище, між Зарубинцями і Монастирком, і в сусідстві, далі під Монастирок — ще два менші округлі городища. Окрім того весь сей ріг зарубський обведений від суходолу валом, від берега до берега, але коли, не знати. В Зарубі був монастир Пречистої, де був чернцем славний Клим Смолятич, півнійший київський митрополит, „книжникъ и философъ, таєъ явоже въ Руской земли не башеть“⁸⁾. В тій же „Зарубський печері“ жив і другий книжник — Георгій, від котрого маємо „Поученіє къ духовному чаду“. Монастир звістний тут ще в XVI в., але тоді вже спустів; півнійше його заступив терехтемирівський монастир. Від сього зарубського монастиря зістали ся печери, до

1) Іпат. с. 293. 2) De adm. imperio 9. 3) Іпат. с. 160.

4) Іпат. с. 497. 5) Див. т. I с. 31—2.

6) Археол. лѣтопись Южной Россіи 1899 с. 49.

7) Археол. карта Антоновича, Хвойка. Поля погребеній, Археол. лѣтопись 1901 с. 184. 8) Іпат. с. 241.

нього ж можуть належати останки мурованої церкви на зарубським городищу, взагалі багатому останками старого життя, тільки на жаль ближше не дослідженими досі¹⁾.

Десь у центрі Порося, судячи по звісткам, лежало звістне в історії Київщини місто Торчеськ — залюднене оселеними на Руси Торками. Про його місце багато писано, але без результату: одні вказували на ур. Торч недалеко Трипіля, иньші на с. Торчицю на р. Торчи, за Росю; але з літописних згадок виходить, що той славний Торчеськ, мусів бути десь у центрі Порося, хоч се й не виключає, що і на обох згаданих місцях могли бути осаді Торків з тим же іменем²⁾.

Перше згадуєть ся Торчеськ 1093 р., коли Половці по дуже тяжкій і довгій облозі взяли й знищили його; ся облога власне й прославила його імя. Потім він згадуєть ся знову тільки в другій пол. XII в., як одно з головніших міст на Поросю, або часом навіть як його столиця³⁾. Він часто тоді фігурує як княжа волость і взагалі дуже часто виступає в історії другої пол. XII в. і першої XIII в. Тут мав перебувати в неволі у Мстислава уторський королевич Кольман, зловлений в Галичі, і сюди ж забрав ся вкінці, доживати віку, сам Мстислав, знеохочений інтригами „невірних Галичан“. Тут він і вмер і похований в церві св. Хреста.

Взагалі Поросе, почавши від середини XII в., часто фігурує як осібна область Київщини і навіть ніби осібна громада: „Поршане“ (себ то руська людність Порося), поруч Чорних Клобуків, виступають разом з иньшими виднійшими громадами Київщини — Білгородцями, Василевцями і беруть часом дуже діяльну участь в політичнім житю⁴⁾. Але властиво політичного центра Порося не знаємо. В такій ролі виступає часом Торчеськ, Канів, по часті

¹⁾ Про них Білашевського Церковище воалѣ дер. Монастырекъ, і доповнення Лебедецева в Київ. Старині 1889 кн. I; звістка про монастир XVI в. — Архивъ Юго-зап. Россіи VII. I с. 121.

²⁾ Література й детальніший перегляд сього питання в Історії Київщини с. 27 і далі. Останніми роками звернуло знову на себе увагу нахідками культури княжих часів велике городище Райгород, мила від Роси, на північ, над р. Гороховаткою, між с. Ольшанцею і Шарками. Воно могло бути місцем Торчеська, чи якогось иньшого з більших пороських городів, навіть Юриєва, який ще давнійше, виходячи з подібности імен, клав тут мок. М. Андрієвский, Лѣтописный Юрьевъ, К. Стар. 1883, IX. Про новійші нахідки Археол. лѣтоп. Ю. Рос. 1901 с. 39 і 183.

³⁾ Нпр. Іпат. с. 365. ⁴⁾ Іпат. с. 230.

Юрїв, але котрий з них був, і чи був взагалі котрий з них справдішнім, признаним центром Поросся, не знаємо.

Юрїв, як показує саме ім'я, належав до тих міст, що побудовав Ярослав на Росі, реставруючи кольонізацію Поросся в 1030-х рр. Подібно як і Юрїв чудеський, він, очевидно, дістав ім'я від християнського імени Ярослава. Тоді, правдоподібно, засновано тут і катедру — вона вперше згадується 1089 р.¹⁾, і се разом перша звістка про Юрїв. Заснування тут катедри показувало-б, що Ярослав хотів з Юрїва зробити столицю Поросся, а ми навіть і місця його докладно не можемо вказати! Очевидно, він стояв десь недалеко устя Рута в Рось, по всякій правдоподібности — на лівім боці Росі. Гіпотетично кладуть його на давнім городищі на Росі, пів милі вище від Білої Церкви²⁾.

На долі Юриєва відбила ся вповні історія Поросся й його кольонізації, вся її непевність і хвилювання. Збудований чи відбудований в 1030-х рр., Юрїв в 90-х рр. сього століття попав під таку тяжку грозу з половецької хмари, що людність його не витримала. Опинивши ся в справдішній бльокаді від Половців в 1095 р., вона постановила забрати ся з міста, й вибравши відповідний час, утікла звідти. Святиполк осадив утікачів, як уже знаємо, коло Витичева, а порожній Юрїв Половці спалили³⁾.

Але по першім же успіху над Половцями, забираючи ся до реставрації Поросся, Святиполк розпочав її від Юриєва: в серпні 1103 р. він рушив сюди з військом і „сруби Гурьговъ, єгоже бѣша пожгли Половци“, себ то відновив укріплення і перевів назад людей. Катедру теж відновлено. Але кольонізаційні обставини не поліпшили ся значно і в XII в., а город стояв занадто на небезпечнім пограничу, щоб міг мати якесь більше культурне, політичне значіння. Я думаю, що засновуючи тут катедру, Ярослав надіяв ся перенести руську границю з степом далеко за Рось, так щоб Юрїв був не пограничним, а центральним городом. Пригадаймо, що се діялося в часах упадку Печенівської орди, коли такі пляни могли дуже правдоподібно виглядати; але прихід Половців знищив сі пляни. Юрїв все зіставав ся zagrożеним пограничним городом, а навіть не мав запевненої комунікації з Київом, як ті пороські замки, що стояли близше Дніпра. Завдяки тому

¹⁾ Іпат. с. 146.

²⁾ Перегляд сього питання в моїй Історії Київщини с. 36—7. Здогад про городище коло Білої Церкви у Антоновича Археол. карта Київ. губ. с. 52.

³⁾ Іпат. с. 160.

в другій пол. XII в. перевагу над ним бере Канів, як город наддніпрянський, з другого боку Торчеськ — як більш центральний замок. А Юрів навіть княжим столом не був ніколи.

Канів з'являється в 2-ій пол. XI в.¹⁾, коли не на місці, то в безпосереднім сусідстві й заступництві давньої Родні, що стояла „на усті Роси“²⁾. Очевидно, Родня була кріпким замком, тому і задержала ся серед печенівської грози, тому то й Ярополк, не надіючися удержати ся в Києві проти Володимира, втік сюди. Памяткою про його сидження тут і голоду, що терпіло його військо підчас облоги, вістала ся приказка: „біда як у Родні“ (б'да аки в Родні); завдяки сій приказці нам, очевидно, й лишилася память про існування Родні в літописи. Вона лежала правдоподібно на т. зв. Княжій горі, коло с. Пекарів, 8 верст на південь від теперішнього Канева, недалеко устя Роси, що давніше як кажуть було під самою горою.

На сій горі від 1870-х рр. почавши викрито незвичайно багаті останки старого людського життя — передісторичних і княжих часів. Коли не багатством і розкішю, то численністю добутих тут останків життя з княжих часів Княжа гора займає тепер, певно, друге місце по Києві між всіма осадами княжих часів. Велика маса християнських старинностей (хрестики, енкаліпсіони, образки, панатії і т. и.) вказує, що тут була значна осада в християнські часи, в XI—XII в. Родня ж по тій облозі Ярополка уже більше не згадується ніде; можна догадувати ся, літописець і пояснив, що вона стояла на устю Роси, тому, що й память за неї в 2-ій пол. XI в. була слабка. Можна думати, вона покинена була і зникла слідом по тій облозі, під час тієї печенівської „рати без переступа“ кінця X в., коли покинено Поросе взагалі. Натомість з'являється в XI в. Канів. По всякій правдоподібності його поставив в ряді інших городів Ярослав — місце надто було важне і вигідне, аби він міг його при тім поминути, а що маємо про Канів згадку (хоч не зовсім певну) з 2-ої пол. XI в., то й вона може се потверджувати. Правдоподібно, стояв він на тій же Княжій горі, де стояла Родня, а далі на північ канівський замок

¹⁾ Він згадується в Патерику, в оповіданні про події 2-ої пол. XI в., побіжно й випадково. Тому що взагалі згадки Патерика з попередніх часів не дуже докладні, можливий і тут анахронізм, хоч і не конче.

²⁾ В Журналі Мін. Н. Пр. за 1904 р. кн. VI появилася статейка Ляскоронського, де він пробує довести, що Родня стояла на устю не Роси, а Ірші (Рші в літописи), але се безпідставний здогад.

перенесено вже чи не за литовських часів¹⁾. Що правда, в теперішнім Каневі є церква Успенія, що своєю будовою вказує на княжі часи, але зрештою останками з тих часів сучасний Канів не багатий, і я скорше-б думав, що ця церква належить до якогось замісцевого монастиря²⁾, ніж би припустив, що тут був Канів XI—XII в., а побіч його, яка мила далі, стояла в XI—XII в. далеко багатша і люднійша (судячи по останкам) Родня, та літопись ані словом про неї не згадала. Так я в теперішніх обставинах розв'язую собі сю загадку; може дальші нахідки прояснять її ліпше³⁾.

Більшого значіння Канів доходить в середині XII в. Едрізі вже знає його як визначну торговельну осаду. Всеволод Ольгович поставив тут — мабуть муровану („заложи“) церкву св. Юрія⁴⁾. Хто зна, чи вона не мала заступити юривської катедри (на се-б вказувало й ім'я церкви); принаймні потім єпископ юривський зветь ся часами канівським⁵⁾. Почавши від Юрія Канів з часта служить резиденцією різних підручних князів, а часом, як і Торчеськ, виступає в ролі центра Порося⁶⁾. Коли відновили ся в 2-ій пол. XII в. половецькі напади, Канів прибрав важне значіння — руської сторожовні, бо стояв уже на самім пограниччю, а Дніпро заповняв йому комунікацію з Київом. Сюди виходили князі з полками „стерегти“ Руську землю від Половецьких нападів⁷⁾, або для охорони торговельних караванів; се робило ся так, що під той час як каравани Гречників або Залозників переходили степами,

¹⁾ В люстрації канівського замку 1552 р. вже згадуєть ся про „городще стародавнее широко, а валы немалыми“ — Архивъ ЮЗР. VII. I. 92. Про нахідки Княжої гори див. головно статі М. Біляшевського в К. Старині 1890, XII і 1891, I, також Археологическая летопись 1899—901, під словом: Пекари, також у Бобринского Курганы м. Смылы й у каталогах музея Хойновского і В. Тарновського.

²⁾ Про сю канівську церкву див. реферат Лашкарьова в його Очерках і замітку О. Левицького в К. Старині 1903, X. Звичайно сю церкву уважають церквою св. Георгія, збудованою Всеволодом у Каневі, але на се нема ніяких доказів, а церква зветь ся тепер Успенською.

³⁾ Можна-б іще припустити, що Родня була відновлена на старім місці за Ярослава і загинула під час руїни при кінці XI в., а в XII в. з'явивсь у сусідстві на її місці Канів, або що Канів XI в. стояв на Княжій горі, а по руїні, в XII в. був перенесений далі на північ, — та богацтво християнських старинностей трохи трудно витолкувати як слід осад, що простояла тут тільки яких 60 літ, від Ярослава до 90-х рр. XI в.

⁴⁾ Іпат. с. 227. ⁵⁾ Іпат. с. 327, пор. 241.

⁶⁾ Іпат. с. 268, пор. 329. ⁷⁾ Іпат. с. 452, 453.

князі стояли з військом на поготові під Каневом, аби тим страхом повздержати Половців від грабовання караванів¹⁾. Тут же відбули ся з'їзди, „снеми“ з половецькими ханами²⁾. Крім того тут мусіла бути не маловажна пристань на Дніпрі.

Інші пороські городи: Товарів, Дверень, Кульдекорів, Корсунь, Богуслав, Володарів — в історії звістні дуже мало. Не знаємо, котрі з них належать до Ярославових заходів (або ще давнійших часів), котрі пізнійші. Дуже інтересне з них імя Корсуня: не можна бути в непевности, що його названо іменем славного кримського Корсуня — Херсонеса, але чому саме, і як — не знаємо. В історії XI—XII в. сі городи виступають тільки як сторожеві замки на пограничу, але багаті останки культури XI—XIII в. з Товарова і з городища Дівич-гора коло с. Сахнівки, де з звістних нам городів міг бути Кульдекорів, або Дверень³⁾, — показують, що то були не тільки замки, але й справдешні міста⁴⁾. З рештою в XII в. кольтонізація переходила й за Рось, і то досить значно⁵⁾.

Окрім замків се пограниче боронили подібні фортифікації, як

¹⁾ Іпат. с. 361, 371. ²⁾ Іпат. с. 330, 337, 454.

³⁾ Що на місці городища коло с. Конончі був Товаров, видно з люстрації 1552 р. — Архив Югозап. Россіи с. 100; інвентар 1616 р. згадує, що на ґрунтах Товарова сіло село Воробіївка (ib с. 308), але се не вовсім докладно, як бачимо; археологічні нахідки близше льокалізують його місце (в своїй Історії Київщини я міг тільки загально вказати на околиці м. Межирич). Що до сахнівського городища, то місцем до нього найблизше підходить зі звістних нам пороських городів Кульдекорів (хоч я б не поручив ся, що се було постійне імя, а не часове означення, по імені хана, що його в тім часі держав, як город Чорнаїв). З другого боку, тому що се було більше місто, як показують багаті нахідки, насуваєть ся Дверень, що мусів бути одним з найліпших городів на Поросю: як особливо привабливу державу дають його Контувдію. Цікаво було б зібрати хорографічні назви з Сахнівки: може б вони рішили питання.

⁴⁾ Відомости про нахідки з с. Конончі й Сахнівки див. в Археол. летопись Ю. Рос. 1899 с. 94, 118, 146, 1901 с. 150, 182, 210—1. З Дівич-гори, як здогадують ся, походить дорогоцінний скарб в кол. Ханенка, знайдений в 1900 р. (місце нахідки лишило ся в секреті), що між иньшим містить дорогоцінну діадему. Між нахідками, що дали розкопки тутешнього городища, особливо інтересний дзвін. Городище Товарова вкрите останками неолітичної культури й передмікенської кераміки, культура княжих часів виступає як найновіша верства на ній.

⁵⁾ Над Дніпром в середині XIII в. останню руську осаду бачимо на цілій переїзд від Каніва — видно се в подорожі Пляно-Карпіні (Rescueil de voyages IV 137). Хорографічні назви (див. прим. 14) також показують вовсім виразно, що чорноклобуцька кольтонізація переходила значно за Рось.

і по Стугні. Маємо оден вал, що йде лівим берегом Роси, потім повертає на північний захід понад Раствавицею, а до сеї головної лінії притикає кілька менших, між Раствавицею й Росею та за Росею¹⁾. Про час їх збудовання нічого не знаємо; що найбільше — можна догадувати ся, що головна лінія могла бути зроблена за Ярослава.

По за границями „Руської землі“, де концентрувало ся все жите Київщини, політичне і культурне, можна дуже мало вказати якихось визначнійших осад.

Старий деревський Іскоростень не згадуєть ся ніде, окрім звістної облоги Ольги; не знати, чи й був він якимсь більшим центром, при слабім розвою городського устрою й політичної централізації в Деревській землі, але в усякім разі була се велика і давня осада, судячи по масі могил наоколо, і сильний замок — не дурно легенда каже, що Ольга стояла під Іскоростнем ціле літо. Головне замчище з кількома валами, на високім, гранітнім березі Уша, лежить на лівім березі, а на другім боці є два окопи, на версту від себе. Миля від міста є висока могила, що мала давнійше, як кажуть, взвиш 5 сажнів — вона зветь ся могилою Ігоря²⁾; натуральні, вибиті водою в граніті, ванни звать ся „Ольгиними банями“, а сусідня тераса під навислою скалою, з дивною луною — „Святе“ — уважаєть ся місцем старої церкви з Ольгиних часів; о скільки одначе давні і народні сї традиції — годі сказати. Більш реальних історичних памяток теперішній Іскоростень — бідне містечко, з 2000 мешканців, не має ніяких³⁾.

З появою київських князів в Деревах, столицею Деревської землі, що тоді мабуть, вперше стала одноцільним політичним тілом, стає Вручий (Овруч, теп. повітове місто), на р. Норини. Се був кріпкий замок на крутій горі, з двох боків неприступний, з двох иньших обгороджений валами (тепер ледви знати їх); крім того весною і в осени місто стає неприступним через болота наоколо. Столицею він був не довго, двічі — в 2-ій пол. X і на початках XI в., і то дуже короткі моменти; з прилученнем же

1) Антонович — Археологическая карта с. 138.

2) Її розкопали в 1847 р. і знайшли зввірячі кости — може останек тринаи, та кілька стріл.

3) Сендальський М. Искорость — в Волин. епархіальн. вѣдом. 1880, VII, Памятники старины въ западн. губерніяхъ в. IV, К. Старина 1882, II с. 546: Искорость — древній Коростень или Скоростень; тут сказано що назви „Ольгині бані“ нарид не знає, а зве се місце просто „сижею“.

Деревської землі до Київщини ми не стрічаємо тут осібних князів, хоч би і з київських підручних. Тільки Рюрик Ростиславич, відступивши Святославу Київ і зіставши ся при решті Київщини, показує якоесь більше заінтересованне до своєї Деревської волости: він з часта перебував тут і мав якісь „орудия“¹⁾; він то, очевидно, збудував і тутешню церкву св. Василя²⁾: се було християнське імя Рюрика, і він поставив також і в Києві церкву св. Василя, „во имя свое“³⁾, бо взагалі мав велику охоту до будовання. Церква ся простояла до недавніх часів, але вже на початках XVI в. світила лише останками колишньої слави: „кажуть старі люде, записує сучасник, була колись золототерка, але від непамятних часів огнем спалена, і зовсім зіпсована й розбита“⁴⁾. Тепер від неї лишилася олтарна частина та північна арка, з останками фресків (церква завалилася 1842 р., коли почали ровкопувати її фундаменти)⁵⁾.

З рештою Вручий, як і иньші деревлянські городи, не грав жадної ролі в київським політичним житю. Ще найбільше можна-б се сказати про Корчеськ (теп. Корець) і Мичськ (теп. Радомисль, чи властиво його передмісте — Мик-город⁶⁾), що беруть якусь участь в політичних подіях середини XII в.⁷⁾.

На полудневім Потетровю визначним городом була Котельниця на р. Гуйві; се був великий і сильний замок, „городище велми доброе, мало не такое як житомирское“, як казали в XVI в.⁸⁾, і значнійша осада: в середині і в 2-ій половині XII в. Котельниця бувала центром княжої волости, куди входило також і київське Побожє — городи Вожський, Межибожє⁹⁾. Далі випадє тут згадати ще Возвягелъ, або Звягелъ, як він звав ся пізнійше (в XVIII віці перехрещений на Новгород Волинський, тепер повітове місто), на середній Случи, — замітний він

¹⁾ Іпат. с. 443, 450, 452, 453—4.

²⁾ Місцева традиція уважає її фундатором св. Володимира.

³⁾ Іпат. с. 474.

⁴⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 12 (походженне сеї записки вимагає розслідження).

⁵⁾ Сендульскій Г. Овручь — Волинскія епарх. вид. 1876, I, Памятники старины въ зап. губ. IV і Волинь, изд. Батюшковим с. 78—9 (в рисунком).

⁶⁾ Що Мик-город то давній Мичськ, видно з фальшованого привилея кн. Андрія Юривича „Китая“ — див. Описаніе Кієво-печер. лавры Евгенія с. 170. ⁷⁾ Див. Іпат. с. 285—7.

⁸⁾ Архивъ Югозап. Россіи VII, I 129. ⁹⁾ Іпат. с. 243, 257, 367).

з огляду на визначну ролю під час антикнязівського руху XIII в. Се мусіла бути вже тоді значна осада, а прославилася себе своєю трагічною долею: коли Данило розпочав похід для знищення громад, що опираючи ся на Татар, виступили проти нього, Вовзвггель був піддав ся йому, але тільки про око, по відході його зараз знову скинув з себе сю залежність і не схотів піддати ся висланому Данилом війську; побачивши, що з князем було лише п'ятьсот мужа, Вовзвггяне насміювали ся з малого війська, стаючи на стінах міста. Роздражнений тим завзятем Данило, здобувши Вовзвггель на ново, спалив місто зовсім і знищив, а людей забрав і розділив між князями — учасниками походу, так що литовське військо, надійшовши за пізно в поміч Данилу, застало тільки „головні й псів, що бігали по городищу“, як оповідає літописець¹⁾. Досить часто фігурує також при кінці XII і потім в XIII в., як город на київсько-волинським пограничю, Камінець — місце його одначе не звістне докладно²⁾. Про погоринські міста буде мова при Волинській землі.

З внутрішнього життя Київщини піднесемо тут де що, полишаючи иньше до загального огляду.

І так на сам перед мушу піднести тут, що обставини Київщини зложили ся на виробленне в землі заможної, впливової верхньої верстви, аристократії скажім. Ми бачили, що Київ і його околиця були огнищем давньої й дуже інтензивної торгівлі, з другого боку важні торговельні шляхи, що сходили ся тут, а особливо вигідна водна комунікація забезпечали господарству доходи з продуктів, з надвишки продукції над місцеві потреби. З сього самого виникає істнуванне тут заможних людей, капіталістів і господарів. З утвореннем Руської держави роля Києва як політичного центра мусіла притягати і з иньших земель чимало провінціоноальної аристократії, що бажала бути ближше політичного осередка чи для кар'єри, чи для вигоди; при пізнійших переходах князів з провінціоноальних столів на київський чимало мусіло полишити ся тут, в місцевій київській аристократії, приведених ними в роді своїх дружинників провінціоноальних бояр, що й осідали тут, набували ґрунти, заводили господарство і т. и. Все се впливало на помноженне київської аристократичної верстви, і як

¹⁾ Іпат. с. 555. ²⁾ Див. мою Історію Київщини с. 43 і в сїм томі, в примітках при мапі Волини, sub voce.

з одного боку причиняло ся до піднесення матеріальної і по часті духової культури землі, так з другого боку зміцнило в ній вплив сеї аристократії.

Богаті купці й господарі вже силою економічної залежності від них поменьших господарств і промисловців, певних економічних клієнтель мусіли мати вплив у суспільности. До того, як ми могли по часті переконати ся вже з фактів поданих у попередніх розділах, сі заможні верстви тісно звязані були з правительством: ми бачили, що київська дружина вяжеть ся дуже тісно, непримітно навіть зливаєть ся до купи з київським купецтвом. З другого боку ми бачимо тісні звязки дружинної верстви з ґрунтом, з сільським господарством; бачимо з звісток XII в., що дружинники мали маєтності, села, вели госпопарство; 1146 р. нпр. Кияне грабують „села и скоты“ дружини Всеволодової та Ігоревої; Ізяслав підносячи вірність своєї дружини, каже, що вона пішла за ним, вирікши ся своїх маєтностей, „своихъ сель и своихъ жизний лишив ся“¹⁾). Обяснити се все можемо тільки тим, що княжа дружина, боярство в значній мірі рекрутувало ся з місцевої заможної, купецької або властительської верстви. Вступаючи в службу князеві, репрезентанти сих верств набували нову дорогу впливу — через правительство.

Взагалі сю сильну і впливову аристократію в Київщині ми звичайно все бачимо в союзі з правительством, ліпше сказати — вона сама була частиною сього князівсько-дружинного правительства, як з другого боку, завдяки своєму впливу в землі мусіла в значній мірі кермувати і громадою, вічем. Сей союз земельної аристократії з князем відбив ся і на княжій політиці, на законодавстві, як можемо судити і з Руської Правди, бо сей кодекс (головно ширша його редакція) в значній мірі має ясно виражений характер оборони економічних інтересів богатих: властителів і капіталістів; деякі обмеження, зроблені против сих інтересів, були мабуть викликані спеціальними народніми рухами. А коли б ми пошукали конкретних прояв сього союзу маєткової аристократії з правительством в житю, то маємо найліпший приклад в розрухах по смерті Святослава, де народня маса, користаючи з смерти князя, підіймаєть ся на бояр і Жидів, а аристократія — „болшии и нарочитыи мужи“, попавши в перестрах, як скорше хоче спровадити собі князя для оборони від мас. Отже аристократія в Київщині конкурує, не бореть ся з правительством, а підпирає його, до певної міри сама буває ним.

¹⁾ Іпат. с. 233, 284.

Народня ж маса, хоч часом підіймаєть ся против неї, звичайно іде в політиці за її проводом: консеквентно вести свою лінію вона ще не вміє.

В інтересах аристократії було уставити в землі трівкий лад і порядок. Подібно до иньших земель київська громада, на чолі котрої стоїть аристократія — ті „ліпші й нарочиті мужі“, змагає до того, щоб зробити з Київщини волость одної династії й тим запобігти неустанним перемінам на княжім столі. Очевидно бо, що князі, з'являючи ся лише на короткий час на київськім столі і не маючи надії передати стіл своїм дітям, не могли бути такими уважними до інтересів землі, до своєї популярности в ній, як князі дідичні. Окрім того єї князі наводили з собою провінціональну дружину і бояр, що не могло бути милим київській аристократії, бо вона сама любить правити землею і сими впливами не любить ділити ся з заїдами. Я думаю, що в тих руках, які підіймали ся по смерти чужих князів — нпр. Всеволода Ольговича, Юрія, а виявляли ся в розбиванню їх бояр — людей чужих, заїд чернігівських чи суздальських, виявляли ся не тільки неохота до них: могла бути тут і рука київського боярства.

Своєю династією київська громада чи її аристократія уважала Мономаховичів, спеціально старшу лінію її — Мстиславову. При тім вона все воліє наступництво в простій лінії, воліє старших синів княжих як молодших братів, отже як найтісніше звужує круг династії. Ся політика її виступає дуже виразно почавши від другої чверти XII в.: діставши по Мстиславу й Ярополку Всеволода Ольговича, Кияне дуже незадоволені тим і боять ся, щоб Ольговичі не схотіли тут заборонити ся: „Ольговичів не хочемо“, „Ольговичів дідичним володіннем не хочемо бути“¹⁾, кажуть вони, та піддержують Мстиславового сина Ізяслава аж до його смерти проти всіх иньших претендентів. По його смерти вони не мають нічого проти брата його Ростислава, але коли виростає і виступає на історичну арену син Ізяслава Мстислав, симпатії переходять до нього, й Кияне не мають охоти до його стрів — як от до Володимира Мстиславича. До Ростиславичів Кияне, видно, досить індіферентні, але їх симпатії знову бачимо по стороні Мстиславича Романа, коли він виступає в перших роках XIII в. на київську арену.

Отже при змаганню до відокремлення в замкнене політичне тіло, з дідичною династією у київської громади були вироблені симпатії до лінії Мономаха-Романа. Що тут вплинуло — чи привабні прикмети репрезентантів єї династії, чи сама потреба спинити ся

¹⁾ Іпат. с. 230.

на якійсь певній династії для устанлення трівого ладу і відокремлення? Я думаю, що в основі лежало спільне й иньшим землям се останнє змаганнє. Що вибір народа спинив ся на Мономаху, в тім завинив Сьвятополк із своїми хибами, які здіскредитували його лінїю, що передовсім могла уважати себе київською *κατ' ἐξοχήν*; з другого боку Мономах умів придбати популярність, а його потомки в простій лінїї — піддержати її. По трох князях з Мономахової родини князюваннє Всеволода Ольговича київська громада прийняла як узурпацію і на далі обстала при Мономаховичах.

Цікаво б знати, чим саме Мономах і його потомки могли придбати собі популярність в Київщині. На се по части дає відповідь наука Мономаха, де він виложив головні основи своєї політичної діяльності. Їх можна звести до двох точок; перша — бути уважним до голосу суспільности, дбати про популярність в ній; друга — самому пильнувати всіх галузей управи, до найдрібніших річей не спускати ся ні на кого, аби запобігати кривдам суспільности. Се дійсно дуже цїнила суспільність, як ми бачимо зі скарг на Мономахового батька Всеволода, що він не вглядав в управу, або з жадань Киян до Ігоря Ольговича, аби він пильнував своїх урядників. Можемо вказати ще оден момент, котрим Мономаховичі могли придбати собі популярність — се їх традиційна боротьба з Половцями. Почавши від походів на початку XII в. і до кн. Романа Мономаховичі все стоять на чолі свої боротьби і ніколи майже не уживають Половців у своїх внутрішніх війнах, як иньші князі. Суспільність же київська на сім пункті була дуже дражлива, і боротьба в степом серед неї була незвичайно популярна, завдяки тим прикростям, які терпіла від Половців Київщина.

З своїми політичними змаганнями київська громада виступила виразно і дуже рішучо по смерті Всеволода Ольговича. Вона заклікала Ізяслава Мстиславича, виразно стала по його стороні проти Ігоря і запевнила йому побіду. Але устояти ся в Ізяславом показало ся далеко труднійше: окрім Ольговичів в претензіях на київський стіл виступили молодші Мономаховичі (Юрій), а з ними в союзі був галицький Володимирко і Половці. Перша комплікація особливо не подобала ся Киянам; як вони готові були помагати Ізяславу на Ольговичів, так знову бажали, аби відносини між самими Мономаховичами були якось полагождені, й рішучо не хотіли входити в сю боротьбу; очевидно, вона здавала ся їм занадто небезпечною. Взагалі, коли виявила ся уся тяжкість і небезпечність свої боротьби, у київської громади пропала всяка охота до рішучого мішання. Її політичною девізою стає — не ризикувати і як найменше взагалі

влавити в княжу боротьбу: „коли силёнъ будеши, а мы съ тобою, а нынѣ не твоє веремя“, „сила его велика, а у тебе мало дружини — поѣди прочь“¹⁾), єї слова Киян, адресовані тому ж Ізяславу, зновні поясняють нам єю політику не-ангажовання. Один тільки раз, в 1151 р., коли їх вибранець Ізяслав мав о стільки значні сили й так упорядкував ся, що справа його не виглядала ризиковною, Кияне енергічно виступили по його стороні, ухваливши, що ціла громада має йти на війну: „нехай ідуть усі, хто може хоч палицю в руки взяти“. По нещасливім же кінці сеї боротьби за київський стіл — зруйнованню Київа 1169 р., київська громада показує ще меньше ініціативи, ще меньше активно виступає.

Така мала інтензивність політичної діяльності київської громади могла мати різні причини. З одного боку — показало ся, що завдяки політичній традиції Київа відокремленне Київської землі йде далеко труднійше ніж усякої иньшої, що боротьба ся далеко більш скомплікована. По друге — для Київа як для торговельного міста, взагалі для київської аристократії всяка війна була особливо тяжка, бо була по кешені, й тому громада передовсім бажала спокою, за всяку ціну. По третє — таки й сили сеї громади були не великі. Вона розпоряджала силами самої тільки Полянської землі, дуже невеликої, — силами Київа і його пригородів; київські ж „волости“ аннекси, не залежали від київської громади, від київського віча, а безпосередно від князя тільки. Деревська земля як з одного боку не показувала ніяких змагань до самостійного політичного життя, так з другого боку показує повний індиферентизм до політичних змагань київської громади і не бере ніякої участі в її житю. Один одніський раз маємо тут ніби прояв участі, але й то неповний: коли 1151 р. Ізяслав Мстиславич, на заклик Київської землі, йшов відбирати Київ від Юрия, бачили ми по дорозі стрічі в Дорогобужу, Корчеську, Мичську; люде виходили часом з церковною процесією, часом просто в депутації, заявляли свою радість з причини приходу Ізяслава й називали його своїм князем²⁾). Подібним способом і київські громади заявляли свою участь в політичних справах. Але єї депутації з міст погоринських і деревлянських з'являли ся тоді тільки, як Ізяслав із своїм значним військом приступав під певний город, хто зна — чи не робило ся се просто для охорони города від можливих прикростей³⁾).

¹⁾ Іпат. с. 279. ²⁾ Іпат. с. 285—6.

³⁾ На таку гадку наводить особливо дорогобужька депутація: її, видно, інтересувало головно, аби місто не було пограблене військом Ізяслава, і так розумів се, очевидно, й сам Ізяслав (див. вище с. 167).

Полуднева Київщина була в значній мірі залюднена Чорними Клобуками, що теж не входили в круг впливу київського віча: се була чужа домішка, що не чула обовязку, як київські пригорода, тримати ся ухвал свого „города“. В середині XII в. Чорні Клобуки, що правда, тримають ся разом з Киянами, хоч і фігурують осібно: „Руська земля і Чорні Клобуки“, як говорить про них літопись. Але в другій половині столітя вони більше пильнують уже своїх інтересів, часом тримають ся нещиро („льстять“), часом тримають ся зовсім противних князів, і тим розумієть ся тільки ослаблюють силу київської громади. Так нпр. за часів боротьби Мстислава Ізяславича за Київ, тимчасом як Кияне тримали ся його, Чорні Клобуки „льстили“, а деякі з поміж їх попробували піддержати проти нього Володимира Мстиславича¹⁾. Трохи пізніше знову бачимо, що частина Чорних Клобуків тримаєть ся Мстислава, але не щиро, частина ж стає по стороні Ростиславичів²⁾; в рішучу хвилю — київського погрому 1169 р. Чорні Клобуки теж „льстяху подь Мстиславоць“³⁾.

Що навіть і з поміж пригородів у Вишгородців бачимо натаки на певну емуляцію з Києвом, або принаймні брак тіснійшої солідарности, я вже казав.

Не зважаючи виробити для себе свою династию і навіть не відважаючись дуже ангажуватись нею, київська громада мала ще менше енергії й відваги взяти управу землі в свої руки. Коли вона не могла мати князя, якого бажала, вона воліла мати якого небудь ніж ніякого. Не знати, що при тім тут впливало — потреба оборони, чи страх внутрішніх розрухів. „Тяжко бяше Кияноць, не оцалъ бо ся бяше у нихъ ни одинъ князь у Києвъ“ каже літопись⁴⁾, пояснюючи, чому Кияне в 1154 р. закликали до себе непопулярного Ізяслава Давидовича; вона додає, що при тім Кияне бояли ся Половців, але в усякім разі сей епізод найліпше показує повну безрадність громади що до самоуправи. Можна подібних ілюстрацій знайти й більше — згадаймо хоч би, як київська громада стратила духа, втративши Всеслава під час повстання 1069 р.

Не бувши спроможною до самоуправи, громада не спромагалась і на якісь, по теперішньому кажучи, конституційні змагання. Ми не маємо слідів змагань забезпечити для громади і віча певну участь в управі, певний вплив на адміністрацію, навіть змагань до зре-

¹⁾ Іпат. с. 365, 367. ²⁾ Іпат. с. 375. ³⁾ Іпат. с. 273. ⁴⁾ Іпат. с. 327.

формування самої князівсько-дружинної управи. Полишаючи на боці спеціальні жадання, що виникали в моментальній політичній ситуації (як нпр. жадання, щоб Ростислав зіставив Вячеслава при номінальній князівстві), віче не спромоглося на конкретніші бажання над те, що воно поставило Ігорю 1146 р.: аби він сам пильнував своїх агентів і давав управу. Мати князя, щоб „бажав усім серцем добра для Руської землі“¹⁾ — се була альфа і омега політичних змагань київської громади. Знайти такого князя — се була панацея на всі біди: зложити все на такого князя, до котрого маєш довіру, і на тім заспокоїти ся — се був ідеал тодішньої суспільности, від котрої, як бачимо, не далеко втікла наша теперішня. Правда, сьому ідеалу слабо відповідала дійсність; навіть популярні князі, як Івяслав, використовували сю популярність в інтересах своєї егоїстичної політики; нинішні князі ще менше оглядали ся на потреби й вимоги суспільности. Але на якусь організаційну роботу супроти сього суспільність не спромагала ся й мовчки корилась немилому князю, поки не наставала нагода „учинити лєсть над ним“. Безперечно, неможливість сповнити елементарне тодішнє бажання — здобути улюблену династію, мусіло також не мало причинити ся до той знеохоти людности до князівсько-дружинного устрою, яку мусимо особливо прийняти для Київщини, як основу тих змагань до безкняжої, бездружинної автономії, які бачимо тут у XIII в., хоч при тім не треба забувати, що вище описані політичні змагання ми мусимо головню класти на рахунок земської великоміської аристократії, тим часом як той автономічний рух бачимо головню по дрібнійших провінціональних громадах.

При тих всіх застереженнях, що по часті характеризують собою політичну діяльність громади на Україні взагалі, Київщина одначе що до розвитку політичної діяльности віча займає все таки перше місце на Україні. Почавши від першої революції — 1068 р. київське віче стає важним чинником політичного життя землі і бодай часами, в вигіднійших обставинах, воно скидає князів і вибирає нових або своїми запросинами акцентує їх кандидатури, укладає з ними умову — „ряд“, контролює їх політику, рішає справу війни, властиво справу участі громади в княжій поході, — і єї компетенції віча в значній мірі признавали ся князями. Важною хобою сеї вічевої діяльности була тільки її випадковість, залежність від обставин, через котру вона все зіставала ся явищем ніби надзвичайним.

¹⁾ Іпат. с. 368 — про Мстислава Івяславича.

Виїмкова політична роля Київа, що не дала Київщині відокремити ся в замкнене політичне тіло, мала ще иньший наслідок: вона не дала Київщині розбити ся на систему дрібнїйших князівств, як то було в переважній більшості земель Руської держави. Що правда, в Київщині, як то ми бачили, роздавали ся волости ріжним князям досить часто, особливо від середини XII в. почавши, але ся практика мала тут свої відміни. Мотиви надавання були дуже ріжнородні. Часом се були близькі свояки — брати або сини київського князя, що хотів їх мати поблизу чи то для помочи, чи то для забезпечення їм спадщини київського стола. Часом се були волости для ріжних молодших свояків, що не мали зовсім волости або втратили її в иньшій землі, й київський князь, як патріарх династії, почував обовязок заопікувати ся ними. Часом сі волости мали задоволити або нагородити тих, що помогли здобути київському князю його стіл, або мали на нього теж якісь права і претензії, так що приходило до компромісового поділу Київщини. Тої головної причини, що приводила до роздроблення иньших земель — розмноження місцевої княжої династії та поділу її на лінії та галузи, в Київщині не могло бути, бо тут не витворило ся місцевої династії.

При частих змінах князів на київській столі та при частих перемінах у відносинах тих підручних князів Київщини, вічно міняли ся й київські волости: викроювала ся волость для певного князя, повставало мале князівство; забирав ся він по якімсь часі, се князівство тратило свою окремішність; з'являв ся новий князь, якого треба було „наділити“, — для нього викроювали волость зовсім де инде. Постійних якихось волостей, що все бували б в ролі осібних князівств, можна сказати, не було. Тільки Погорина, ся київська причіпка, особливо часто служила волостію для ріжних київських підручників, і се вплинуло на те, що вона відокремила ся вкінці від Київщини й прилучила ся до Волини. Зрештою, розложивши княжі волости в Київщині в тім порядку, як часто котра була княжою волостію, ми дістанемо такий ряд: Погорина, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Тренполь, Канів, Котельниця (з Божьком, Межибожем і ще двома містами), Овруч, Корсунь, Богуслав, Бужськ, Мозир, Корчеськ, Котельниця (сама одна), Михайлів, Полоний¹⁾. Більша половина в сім ряді, почавши від Овруча — бували тільки по одному разу осібною волостію, і се

¹⁾ Реєстр князів на сих волостях (не вповні докладний) див. в каталогах Погодіна, в його Исследованиях т. VI.

власне може показати, як не було якоїсь постійности в істнуванні тих волостей. Тому, розуміть ся, вони й не могли відокремити ся.

Більшість сих волостей, як ми бачимо, лежать на території Полянської землі. Се пояснюють ся двома причинами: роздаючи волости підручним князям, аби мати їх до помочи, київські князі зовсім природно, садовили їх у найближній околиці Київа. З другого боку князі, особливо ті, що мали якісь надії на київський стіл, уважали то за певну точку гонору — мати „часть в Руській землі“. Се теж було одною з причин неподільности Київщини, бо полянській території трудно було поділити ся вже з огляду на її тісні границі, за її ж границями княжі волости в Київщині (в виїмкою Погорини) викроювали ся дуже рідко.

Більш або менш тісні звязки з Київом сих волостей в часи істнування в них осібних князів залежали від тих мотивів, котрі приводили до їх утворення. Коли се нпр. була волость призначена київським князем своєму сину або иньшому підручнику, покликаному до помочи, то, розуміть ся, тісні звязки сеї волости з Київом майже не ослабляли ся. Подібно було, коли київський князь давав якомусь сараці бездомному князю якусь волостку на якийсь час. Инакше було, коли ділено Київщину між кількома претендентами; але й тоді свідомість неподільности Київської землі впливала на певну солідарність, бодай часом. Так ми бачили, що Святослав Всеволодович і Рюрик, поділивши Київщину, почували ся до обовязку пильнувати спільними силами „Руської землі“, без ріжниці, чия то мала бути пайка — Святослава чи Рюрика. Рюрик запитав рав Святослава, як він гадає, чи йти походом сеї зими на Половців, чи тільки стерегти землю, і Святослав висловив ся проти походу; тоді Рюрик сказав, що він би в таким разі пішов на Литву, „але Святослав з незадоволенням відповів: брате й свате, як ти підеш з своєї отчини в своїх справах, а я знову піду за Дніпро в своїх справах, то хтож з нас лишить ся в Руській землі?“ і тим перебив дорого Рюрику¹⁾

Історичні обставини зробили в Київа не тільки політичний, але й духовний, культурний центр давньої Руси. Початки такого значіння виходять за границі докладніших історичних відомостей. Ми можемо нпр. догадуватись, що в сфері матеріальної культури Київ міг уже й скорше ніж в X в. стати важним, або навіть головним огнищем для східньої Європи, судячи по звісткам про торговельні й культурні зносини його з тодішніми світовими

¹⁾ Іпат. с. 455.

огнищами сїєї культури. Але наші відомости й археологічні матеріали не йдуть назад далі кінця X в., а головний розцвіт київської культури, судячи по тому що ми маємо, ми повинні покласти на XI—XII в. Се той час, коли в давній Русі переважає вже рішучо вплив византійської культури й головню під її впливом, хоч і не виключно, розвиваєть ся руська культура й штука.

Вже зваживши те саме, що Київ був найславнішою столицею, куди в XI—XII в. лїзли князї з ріжних династій, щоб на „золотім столї київськїм“ укоронувати свою палїтичну карїєру, далї — що се був центр релїгійного житя, найбогатша збірка церков і монастирів, осїдок найпишнійшої аристократїї й плютократїї, — ми моглиб зміркувати, що тут мусїла найбільше розвинути ся штука й артистичний промисл. І се потверджуєть ся й письменними звітками, а ще більше — археологічними пам'ятками. На полі церковного будівництва (світське стояло зовсїм на другім пляні) иньші землі не тільки що рівняти ся, але й наближати ся не могли до Києва, що до грандіозности, численности й багатства його архітектурних пам'яток. Далї — коли порівняти всі ті останки старої штуки XI—XII в., привозної й місцевої, знайдені в Києві — з одного боку, і знайдені по всіх иньших землях Руської держави — з другого, то бачимо, що сума всіх останнїх не дорівняє київським ріжнородністю та багатством. Очевидно — тут було головне огнище, головний торг, найбільший попит на сей артистичний промисл, і його найбільший, живий музей.

Кінець XII в. і навіть друга його половина була в тїм переломі. Я вкажу на дрібний нїби, але дуже характеристичний емїтом. До середини XII в. кождий важнїйший князь бажає полишити в Києві якусь пам'ятку по собі, по своїм князюванню. Кождий київський князь ставить свій патрональний монастир — по своему християнському імені. Менші князї ставлять часом церкви, або роблять значнїйші жертви до вже готових церков. Останнїй з київських князїв, хто поставив у Києві свій патрональний монастир, був Всеволод Ольгович; по нїм поставили ще Святослав і Рюрик церкви на княжих дворах. В XIII в. князї вже не старають ся лишати по собі пам'ятку в Києві, противно — вони розтягають з Києва та Київщини зібране там добро. Вістуном сього був Андрїй Юриєвич, що викрав чи забрав славний образ з Вишгорода до Володимира. Король Данило будуючи катедру в Холмі, позабирав образи з Києва, з фамілійного монастиря св. Федора,

і з Овруча, дзвони теж „принесе ис Києва“¹⁾. Не казати вже хиба про грабування київських церков і домів під час погрому 1169 р. і півнійших.

З росповсюдненням християнства Київ став релігійним центром Руси і центром церковної управи. Цілий час до середини XIII в. він був осідком зверхника руської церкви — митрополита; тут поставляли ся єпископи для всіх земель Руської держави і в дуже значній, навіть в переважній масі вони брали ся з Києва ж. Так єп. Симон на початку XIII в. числив таких єпископів, що вийшли з самого лише київського Печерського монастиря, на 50 мужа. Особливим центром був Київ для монашества: число монастирів, яке ми знаємо в Києві, далеко перевищує суму всіх інших, які ми знаємо по інших землях XI—XII в. Розуміється, тут мусимо числити ся з випадковістю наших відомостей, але що Київ був головним огнищем монашества, його митрополією, се не підлягає сумніву. При аскетичнім характері тодішнього християнства і особливім поважанню чернецтва се й надало Києву значінне „руського Єрусалима“, яке він задержав і доси. Спеціально Печерський монастир, що вже в XI в. уважав себе взірцем і митрополією всіх інших руських монастирів²⁾, служив тою всеруською сьвятощею, що оповивала своєю авреолєю й цілий Київ. Не тільки звичайні люде, але й особи з різних княжих династій приїздили в Київ, щоб постригтись або просто дожити тут віку в сусідстві сьвятинь — як Сьвятослав Давидович, як жінка Гліба минського, як сестра суздальського Всеволода Ольга і т. и.³⁾

Таке ж виїмкове становище займав Київ і в старій книжності. Переважна більшість письменників XI—XII в. так чи инакше звязані з Київом. З анонімної літератури, переховані в нинішніх копіях, в північних землях, безперечно, є теж велика маса матеріалу звязаного так чи инакше з Київом⁴⁾.

Нарешті ще в одній сфері староруського життя Київ відіграв важну, виїмкову, хоч і не так примітну роль — в сформованні старого руського права. Не може бути сумніву, що як раз звичайове право Київщини і передовсім київської громади, як громади „города“, міродайного для його пригородів і провінцій, та рішення київських князів і сусідів лягли основою староруської

¹⁾ Іпат. с. 559. ²⁾ Іпат. с. 113. ³⁾ Іпат. 338, 422.

⁴⁾ Новіша проба статистики київських рукописей, які заховали ся до тепер — у Волкова Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ (Памятники древней письменности СХХII) с. 30—1.

кодифікації права, що мала значинне потім для цілої системи земель Руської держави, а півнійше послужила основою кодифікацій в. кн. Литовського і Московської держави.

В додатку до цього розділу я скажу де що про Турово-пинську землю — небогато, бо відомости наші про сю землю взагалі не звичайно скупи і часто поплутані, а до того й інтерес вона для нас має тільки другорядний, бо її етнографічна приналежність до українсько-руської групи племен в ті часи непевна, а до теперішньої українсько-руської території вона належить тільки своїм західнім краєм. Бувши довгий час „київською волостію“¹⁾ вона достойно і праведно може бути обговорена тут — в додатку до Київщини²⁾.

Етнографічним підкладом сеї землі-князівства ми мусимо уважати Дреговичів. Київська літопись не раз просто так і називає турово-пинську територію: „Дреговичі“³⁾. Але справа в дреговичькою територією стоїть дуже не ясно⁴⁾, і в теперішнім стані науки сеї неясности не можна й усунути. Літопись каже, що Дреговичі сиділи між Припетю й Зах. Двиною⁵⁾; але басейн р. Березини належав до Полоцького князівства (потім відокремляється він в осібне князівство Минське), і приналежність його до Дреговичів часто оспорується, а політичні центри Турово-пинської землі — Туров і Пинськ лежать на правім уже боці Припети, так що літописного означення що до припетської границі уже

¹⁾ Іпат. с. 222.

²⁾ Література давнього Турово-пинського князівства досить бідна. Головне місце займають дві новіші монографії: Довнара-Запольського Очерк истории земель Кривичской и Дреговичской до к. XII в. і Олександр Грушевського Пинское Полесье (кн. I — віки XI—XIII, ч. II — віки XIV—XVI), де подана й спеціальніша література. Стаття М. Gozdawa Terytorium księstwa Pińsko-Turovskiego (Ateneum, 1898. VIII) не дає нічого й опирається на півнійших відомостях — XV—XVI вв. Историко-статистическое описание Минской епархии арх. Николая, 1864, дає дуже мало. Не більше пожитку і в праці Татура Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии, Минск, 1892. О скільки територія Турово-пинського княз. входить в територію теп. Волинської губ., можуть служити для нього також праці Теодоровича і Самковасова див. в прим. ¹⁾.

³⁾ „Глѣбъ бо бяше воевалъ Дреговичи и Случескъ пожегъ“ — Іпат. с. 203; „Святославъ Ольговичъ... взя Курескъ и с Посемьемъ, и Сновскую тысячу у Изяслава, и Случескъ и Кльческъ, и вси Дреговичѣ“ — с. 268.

⁴⁾ Див. т. I с. 165—6. ⁵⁾ Іпат. с. 3.

ніяк не можна прийняти за докладне¹⁾. Тож приходить ся зовсім відложити на бік справу етнографічного підкладу, що могла б нам вияснити початкову чи ідеальну територію Турово-пинського князівства, її генезу, — а просто зайняти ся його політичними границями.

З сими стоїть річ ніби трохи ліпше, але й тут багато неясного. Треба памятати, що Турово-пинське князівство, положене в сфері впливу і в сусідстві двох сильніших політичних центрів — Києва і Володимира, легко могло поносити, і певно поносило різні територіальні страти, хоч ми переважно й не можемо докладно їх сконстатувати, а тим менше — вимірити.

В наших літописях з Х—ХІІІ в. вичисляють ся такі міста виразно як приналежні до „Дреговичів“, себто Турово-пинського князівства: Туров, Пинськ, Случеськ, Клечеськ²⁾. Крім того в середині ХІІ в. до Турово-пинського князівства, видно, зачисляв ся ще й Черторийськ, на Стири³⁾, але пізнійше він належав уже до волинських земель: в першій чверті ХІІІ в. ним володів луцький князь Мстислав Німий, а коли по його смерті взяли Черторийськ пинські князі, Данило і його тесть Мстислав Удатний уважали се узурпацією („не подобаєть Пиняномъ держати Черторыйска, яко не могу имъ терпѣти“). Данило відібрав його від Пинян, і він вістав ся й на далі в Луцькій волости⁴⁾. Коли відійшов він від Турово-пинської землі не знати.

Нема непевности, що Городно (містечко в Писькім повіті між

¹⁾ Хіба би прийняти, що Туров і Пинськ стояли вже не на дреговичькім ґрунті, а тільки притягнули до себе полудневу частину Дреговичів, взагалі не визначених особливим політичним і культурним розвоєм, подібно як нпр. Чернігів протягнув до себе територію Радимичів? Розумієть ся, се була б дуже відважна гіпотеза.

²⁾ Про Случеськ — Іпат. с. 203, теж с. 269; иньші тексти див. в прим. 3 на с. 300.

³⁾ Іпат. с. 222: Всеволод Ольгович, відібравши Туровське князівство від Вячеслава, своїм своякам дав „по городу: Берестий и Дорогичинь, Черторыйськ и Клечеськ“, а свояки відповідають на те, що вони не хочуть „кїївської волости“. Найпростійше розуміти, що сї всі городи звуть ся кїївськими тому, що зачисляли ся до туровських. Правда, можна б припустити і те, що Черторийськ не був туровським городом, а Всеволод відібрав його від Волини, але на се нема натяку, а пізнійші претензії „Пинян“ на Черторийськ дуже промавляють за тим, що се була туровська волость, бо ледво аби сягнули по питоменне волинське добро такі слабї князі як пинські. Початком відокремлення Черторийська могло бути надання його Давиду Ігоровичу на з'їзді 1100 р.

⁴⁾ Іпат. с. 502, 616.

Стирем і Случею) теж належало до Турово-пинського князівства; географічне положення виразно на се вказує. Але ми починаємо про нього чути тільки тоді, коли воно вже становить особну княжу волость — так званого Всеволодка городенського, в 20-х рр. XII в.¹⁾ Він був сином Давида Ігоревича, що володів останніми часами перед смертю Погориною; правдоподібно в заміну за Поторину Святиполк а може й Мономах, що теж володів Турово-пинською землею, дав його сину кусник свої останній — Городенську волость. Окрім Городна ся волость обіймала ще Дубровицю і правдоподібно — Степань на Горони²⁾, отже — землі по нижній Горини, тим часом як властива т. зв. Погорина, себто землі на верхній Горини, належали тоді до Київщини, потім до Волини. Чи вся Городенська волость була сформована в Турово-пинських земель? В тім нема нічого неможливого, коли пригадаємо, що сусідній Черторийськ належав по всякій імовірності до Турово-пинських земель, а він лежить майже однаково далеко від Припети як і Степань. В усякім разі в другій половині XII в. Городенська волость злучила ся з Турово-пинською: старші лінії городенської династії скінчили ся на синах Всеволодка³⁾, їх землі, очевидно, перейшли до Всеволодкового зятя Юрія Ярославича, туровського князя⁴⁾, наслідком цього посвоячення; вже 1184 р. в Дубровиці бачимо Юриєвого сина Гліба⁵⁾. Молодші лінії могли заціліти (пізнійше ми стрічаємо виводи деяких княжих фамілій від свої династії), але про них ми нічого не знаємо.

На західній границі Пинського князівства літописи згадують місто Небель (теп. Нобель, близько Припети)⁶⁾, але не дають виразних вказівок, куди воно належало. Остатня звістка яку вони дають, скорше б натякала на приналежність його до Пинська, і се стає дуже правдоподібним, коли зважимо, що пізнійше Небель дійсно

¹⁾ Іпат. с. 210. Сам Всеволодко згадується вперше 1116 р. — Іпат. с. 204, але без назви волости.

²⁾ Ми не могли б пояснити, як Дубровиця стала турівською волостью, інакше як тільки прийнявши, що вона належала до Городна. Що до Степаня, то приналежність і його до Городна опирається на здогаді, що степанські князі належали до турівської династії, а се хоч і дуже правдоподібно, та все тільки гіпотеза (імя степанського князя Івана Глібовича відпирало б також сю гіпотезу: династії мали свої фамілійні імена, і такі імена як сі стрічаємо в турівській династії, а в волинській — ні).

³⁾ В останнє Всеволодковичі згадують ся 1167—8 р. Іпат. с. 365 і 368.

⁴⁾ Оженив ся з Всеволодківною в 1144 р. — Іпат. с. 227.

⁵⁾ Іпат. с. 426. ⁶⁾ Іпат. с. 338, 566.

входив у склад Пинського князівства¹⁾. Але се місто мусіло бути пограничним, бо дальні осади на верхній Припєти (Льбязь, Вєтли, Ратно), як вказують акти XIV в., належали до Володимирського князівства, і дуже можливо, що так воно було й давнїйше.

Якийсь час — коло 60 лїт, належала до Турово-пинського князівства Берестейська земля, і разом з Турово-пинською була прилучена до Київа. Стало ся се правдоподїбно за Всеволода²⁾, а відлучила ся Берестейщина назад в серединї XII в.³⁾. Границею Пинщини і Берестейської землі був вододїл р. Пини і Буга: землі в районї правих притоків Буга належали вже до Берестя, себ то до Волини (як Кобрин, Каменець на Лосні), а землі півнїйшого Пинського князівства (XV—XVI в.) скінчили ся як раз областю Пини та середньої Ясольди, і се можна прийняти й для попереднїх часів. На півночі крайні городи турово-пинські були Клецьк, Копиль і Слуцьк.

До котрої землі належала т. зв. Чорна Русь — волости в районї полудневих притоків Німана — Новгородок, Несвиж, Слоним, Волковийсь, і верхньої Ясольди (Здитов), доки їх не забрали литовські князї, се досї не вияснено. Етнографічний підклад теперїшньої колонїзації показує, що сї землі стояли в колонїзаційнім звязку не з берестейським Побужем, а з дреговицькими — білоруськими землями; се потверджує й повний індиферентизм галицьких князїв XIII в. до сих земель. Звичайно думають, що сї волости належали до полоцьких, чи то минських, як і волости басейну Березини⁴⁾, і се вповнї можливо, хоч і бракує нам яких небудь близших вказівок на се, окрім хїба *argumentum a silentio*: що як би то були турово-пинські землі, то може б ми про них що чули в XI—XII в., коли Турово-пинська земля належала до Київа.

Також гіпотетично лише можемо ми провести турово-пинську границю і по вододїлі Птичи й Свислочи, бо в басейні Свислочи бачимо полоцькі волости — Минську й Іваславську. Клин між Припєттю й Днїпром, по відокремленню Турово-пинської землі, як

¹⁾ Див. у Любавского Областное дѣлоіе в. кн. Литовскаго с. 196.

²⁾ Див. вище с. 77.

³⁾ В останнє вона згадуєть ся разом із турівськими волостями 1142 р., а в 50-х рр. вона вже не належала до них — Іпат. с. 321, 365.

⁴⁾ Антоновича Монографїи II с. 20, Любавскій ор. с. с. 2, Леонтович Очерки изъ ист. лит. рус. права с. 73. Ол. Грушевський зачисляє їх до Турівського князівства (с. 19).

ми бачили вже, належав до Київщини (Брягинська волость), як і волость Мозирська. Чи належали вони коли до Турова не знати.

Таким чином Турово-пинське князівство XII—XIII в. займало землі середньої Припєти. На півночі воно було ограничене вододілами Зах. Буга, Німана і Березини; на полудень вганяло ся в області Горини і Стира. Се клясичне „Полїсе“ — край лісів і багнистих трясовин; тільки західня частина, між Пиною і Ясольдою трохи вища, сухийша і густійше залюднена, решта вкрита й тепер великими лісами, неперехідними багнами й дуже слабо залюднена. Одначе в часи Руської держави й півнійше — в XIV—XVI в. такими лісовими та багнистими краями не помітували, як тепер, вони бо мали дуже цінну в ті часи прикмету — безпечність; сї ліси й „дрєговини“ забезпечали їх від всяких ворожих спустошень далеко лїпше як вали й замки. Та й господарка тоді була инакша — довецтво, бортництво, півнійше лісові промисли давали тоді лїпші доходи як рільництво, і тим пояснюєть ся, що полїські селяне XV—XVI в. платили податки не низші, а навіть часом і вищі від тих, що жили на найлїпших ґрунтах. За те торговля, культурні зносини, комунікація на подібнім терені мала великі перешкоди, і на полі культури ми не можемо тут ані багато вимагати ані багато припускати.

Головні центри місцевого життя ми вже знаємо — се Туров, Пинськ, Клецьк, Слуцьк, Городно, Дубровиця, Стєпань, Чорторийськ. Коли долучити сюди згаданий Небль та Копиль, то заравом ми маємо вже всі осади, згадані в наших літописях.

Туров мусів бути споконвічним політичним центром, коли не всеї території півнійшого Турово-пинського князівства, то бодай його східньої частини. На се вказує легенда, переказана в Повісти временних літ, про князя Тура, що він прийшов з-за моря, поставив Туров, „отъ негоже и Туровци прозвашася“, і тут княжив¹⁾. Ся легенда, розумієть ся. — тільки етимологічний міг: від імени міста зложено переказ про його фундатора — епоніма, але вона вказує на те, що в Турові пам'ятали князів перед Св'ятополком старшим Володимировим сином. За Володимира Туров був столицею всього Турово-пинського князівства, політичним центром, і вістає ним до кінця XII в. До сього прилучаєть ся й церковне значінне його як катедри: туровські єпископи відомі

¹⁾ Декотрі оборонці слов'янського бога Тура і в сїм Турі бачили свого бога — особливо Голубовский в К. Стар. 1891, X, але пор. про се т. I с. 531.

ням від першої пол. XII в.¹⁾, але катедра могла бути заснована далеко скорше²⁾. З місцевої повісти про Мартина мніха, списані десь в другій половині XII в., довідуємось про існування тоді в Турові й „єпископя монастиря“ Бориса і Гліба, за мурами, на болоню, де мало стати ся чудо над тим Марином, описане в повісти. Правдоподібно, сей монастир був єпископською резиденцією, а засновано його, мабуть, за часів Ярослава, що міг мати на меті тут, у столиці Сьвятополка запечатати пам'ять сього „обаянного князя“ згадкою про убитих ним братів; се було б найбільше правдоподібне об'яснення. У всякім разі се не була пам'ятка північної династії Сьвятополковичів, і взагалі, видно, вони не спромогли ся на якусь визначнішу церковну фундацію, бо туровських князів в другій половині XII в. ховано в київськім монастирі св. Михаїла (Золотоверхім) — фундації їх предка Сьвятополка³⁾.

Згадка літописи про єп. Акіма звертає на себе увагу незвичайною його ролюю і долею. Коли Вячеслав, тоді князь туровський, надіючися на свій ряд в Ізяславом, почав розпоряджати ся княжими волостями, гнів Ізяслава впав не тільки на Вячеслава і його бояр, а й на єп. Акіма: він відібрав Туров від Вячеслава, його посадників казав поковати, а єп. Акіма арештувати й привести до Київа. Очевидно, Аким уважав ся впливовим дорадником, а може й ініціатором тих Вячеславових розпоряджень⁴⁾. В другій пол. XII в. прославив ся на туровській катедрі єп. Кирил, найславніша особа, яку взагалі дала давній руській історії Турово-пинська земля. Оповідання прологів (звістне виправді в пізнійших тільки копіях, XVI—XVII в.) каже, що він був і родом в Турова, син богатих батьків (не знати, тільки, чи се звичайна шабльонова подробиця таких житий), потім постриг ся й затворив ся „в столпі“. Його численні твори показують в нім чоловіка

¹⁾ Єп. Аким, згадуєть ся під 1146 р., а попередні — Симеон і Ігнатий в оповіданню повісти Мартина мніха. Передруковано при книзі Творенія Кирила Туровського, вид. єп. Євгенія, К., 1880.

²⁾ Півнійше, в XV—XVII в. стрічаємо традицію, чи здогад, що туровську катедру засновано за Володимира св., і се само по собі можливо вповні.

³⁾ Тут поховано Сьвятополка Юрисевича, потім Гліба — Іпат. с. 449, 496.

⁴⁾ Іпат. с. 234—5. Воскр. I с. 36. Ол. Грушевський (ор. с. с. 46) бачить тут план Туровців піднести значінне свої землі й відокремити ся. Гадає дуже інтересна; вона ослаблюєть ся трохи тим, що Вячеслав був бездітний старець, отже династії землі не міг дати.

дуже освіченого на тодішні часи, обзнайомленого з риторичною технікою, так що коли він бодай початки сеї освіти дістав у Турові, то се може дати несогірше свідощтво тутешній книжності.

Другим центром землі і суперником Турова був Пинськ. В сказанію про Бориса і Гліба (т. зв. Якова) ще Святиполк (Старий) має столицю в Пинську¹⁾. В літописи в XI в. столицею виступає Туров, але й тут при кінці XI в.²⁾ Пинськ згадується як важний, другий, по Турові тутешній центр. При кінці XII в. (в 1190-х рр.) бачимо, що родина старого туровського князя Юрія — його жінка й молодші сини живуть у Пинську³⁾, хоч ще в звістках Турову дає ся перше місце перед Пинськом⁴⁾. В XIII в. вже за пинськими князями дуже часто й не чуємо зовсім туровських, очевидно — Пинськ узяв гору над Туровом, хоч Туров і далі мусів лишити ся княжим столом: „пинські і туровські князі“ згадують ся в Волинській літописи в подіях 1270-х рр.⁵⁾ Катедра зістала ся й на далі в Турові.

Подібно як з Туровом, було і з Городном. Ми бачили, що воно під 20-х рр. XII в. стає столицею осібною князівства — Городенського⁶⁾. Але при кінці XII в. столицею на місце Городна стає, видко, Дубровиця, бо про городенських князів від тоді не чуємо, а на їх місце виступають дубровицькі. Якихось ближших подробиць про сі міста не маємо. Серед подій 1184 р. в київській літописи записано, що Городен погорів весь: запалила його блискавиця; згоріла й камяна церква⁷⁾. Але про котрий тут Городен іде мова, на певно не можна сказати; скорше одначе про припетьський, згадуваний до тепер в сій літописи, бо німанський починає згадуватись тільки в Галицькій літописи від середини XIII в.

З иньших міст Клецьк був княжим столом у 20-х рр. XII в.⁸⁾; пізнійше клецьких князів не згадують наші джерела, але в XIII в. вони, по всякій імовірности, були теж між тими численними „пинськими князями“, і традиція Клецького князівства XV в., правдоподібно, не переривалась в XII—XIV в. Слущк тільки раз згадується в ролі осібної волости, і то припадком: в 1161 р. його захопив і засів тут Володимир Мстисла-

¹⁾ „Посади убо сего окаяньнаго Святополка въ Пиньскѣ въ княженія“ — вид. Срезневского с. 42.

²⁾ Іпат. с. 168. ³⁾ Іпат. с. 453. ⁴⁾ Лавр. с. 407.

⁵⁾ Іпат. с. 576 (рік 1275). ⁶⁾ Іпат. с. 210.

⁷⁾ Іпат. с. 428 (рік 1183 хибний). ⁸⁾ Іпат. с. 210.

вич, але його примусили забратись¹⁾; більше князів не згадується в сїм центрі півнійшого Слуцького князівства.

Політичного життя Турово-пинської землі ми дотикали ся не раз, але тепер зберемо разом небогаті звістки про нього.

Про політичне життя Дреговичів до того моменту, коли тут, у Турові, посадив Володимир свого сина Святиполка, літопись не каже нічого, окрім тієї легенди про кн. Тура. При всїй легендарности, як я вже згадав, вона вказує одначе на пам'ять про туровських князів перед Святиполком. Про відносини до Дреговичів київських князів перед сїм посадженням Святиполка не чуємо нічого; в своїм місці я подав аргументи на те, що Дреговичі мусїли стояти в залежності від Київа ще на початках X в.²⁾ Посадження в Турові одного з старших Володимирових синів показує, що тоді ся волось цїнила ся досить високо. Правда, літописна повість про Володимира каже, що він не любив Святиполка, „бо той був від двох батьків, від Ярополка і від Володимира“³⁾, але ся звістка не дуже певна (мабуть ретроспективна), а визначне значіння Турово-пинського стола потверджується тим, що й Ярослав віддав його одному з старших синів — Ізяславу, так що Туров в ряді столів Ярославичів стоїть на другім місці, навіть вище Волини.

Таке його визначне значіння кінчить ся одначе з смертю Ярослава. Протягом дальших ста літ, як ми бачили⁴⁾, він уважається ся придатком до Київа, „київською волостію“; хоч инпр. при подїлі Мономахових земель Туров по старій традиції дістає все таки оден із старших синів Мономаха (одначе заравом і найнездарнійший) — Вячеслав, але роля Турова не має в собі вже нічого визначного. Сю землю уживали київські князі для заспокоєння ріжних претензій: так звідси викресно — за Святиполка або Мономаха — Городенське і Клецьке князівство; Всеволод Ольгович дав по дві дреговичькі волости своїм своякам, щоб заспокоїти їх претензії на чернігівські землі. Тільки по смерті Юрія кінчить ся роля київської прищїпки для Турово-пинської землі: тут засїв тоді внук Святиполка Юрій Ярославич, не знати — чи в власної ініціативи, чи закликаний самими громадянами. Де він був перед тим, нічого не знаємо, але судячи по тому, що перед тим бачимо иншого Ярославича — Вячеслава в Клецьку,

¹⁾ Іпат. с. 356. ²⁾ Т. I с. 376. ³⁾ Іпат. с. 52.

⁴⁾ Див. нотку на I с. 261.

можемо догадуватись, що й Ярослав сидів коли не в Ключській такій же (бо Ключська якийсь час, в сорокових роках, бачимо в інших руках — у чернігівських князів), то в котрійсь иншій дреговицькій волости. Як би там не було, видно тільки, що Дреговичі від цього часу уважали справу Юрія своєю справою й узяли ся в цілому енергією оборонити її.

Очевидно, Дреговичам роля київської волости дуже не подобала ся й вони бажали конче відокремити ся в особне політичне тіло. Се їм удало ся, завдяки їх енергії, бо показали їй далеко більш ніж нпр. Києве в обороні Мстиславичів. Двічі (1158 і 1160 р.) споряджали князі колективні походи на Юрія, але люде не піддали ся; особливо тяжко приходило ся їм першим разом, коли похід був особливо значний: Чорні Клобуки попустили цілу лінію Припети, а мабуть і дальші, північні землі; тяжка облога Турова тривала більш двох місяців, але Туровці все били ся кріпко, виходячи з міста й задаючи тяжкі утрати противному війську¹⁾. Сим виграли нову справу: вже 1161 р. київський князь Ростислав увійшов у дипломатичні зносини з Юриєм Ярославичем, і його нове становище в політичній системі східньої Європи було тим санкціоноване²⁾.

Але визначної ролі Турово-пинське князівство й після того не добило ся, зістало ся між другорядними.

Юрій насамперед пильнував забезпечити своє становище і всякої визначнішої ініціативи в політиці оминав, та тримав ся сильних сусідів — Ростислава і волинських Ізяславичів. Потім наступило роздроблення Турово-пинського князівства, а з тим ще більше ослаблення. По Юрію лишило ся кілька синів, що поділили батьківщину: оден (правдоподобно — старший) Святуполк сів у Турові³⁾, другий — Ярослав у Пинську⁴⁾, третій — Гліб в Дубровиці⁵⁾. Хоч брати жили між собою (судячи по браку відомостей про якісь усобиці) досить згідно, але сей поділ князівства, розумієть ся, не міг не ослабити значіння Турово-пинської землі.

¹⁾ Іпат. с. 337, 349. ²⁾ Іпат. с. 356. ³⁾ Іпат. с. 428.

⁴⁾ Ibid. с. 426.

⁵⁾ Іпат. с. 426. Звісні ще два сини Юрія — Іван — Іпат. с. 361, пор. Воскр. I с. 79, і Ярополк — Іпат. с. 452, але не знати, які вони мали волости. Під 1174 р. (с. 391) Київська літопись говорить тільки про сі три галузи: „князем туровськимъ и городеньськимъ“. Ол. Грушевський опр. с. с. 55 не вважає навіть взагалі певним поділ волостей між Юриевичами.

Юриєвичі тісно тримають ся Ростиславичів, з котрими посвоячили ся (Рюрик Ростиславич був оженений з їх сестрою), та грають ролю їх підручників. Особливо тісні й приятні відносини були між ними й їх швагром Рюриком, в дев'ядесятих роках XII в. : він зчаста перебував у них, дуже їх любив¹⁾ і брав участь в їх боротьбі з Литвою.

По смерті Сьвятополка, що вмер 1190 р., в Турові сидів кілька літ його брат Гліб, до своєї смерти. Хто сидів по нім — не знаємо, мабуть чи не Ярополк, а на початку XIII в. чуємо і в Турові і Пинську Сьвятополковичів²⁾ — очевидно, синів Сьвятополка Юриєвича. З них знаємо Володимира пинського³⁾, що й був правдоподібно старшим між турово-пинськими князями, бо з кінцем XII в. Пинськ, видко, починає брати перевагу над Туровом. Поруч нього виступає також в титулом пинського, в дуже діяльний ролі иньший князь, Ростислав, можливо його син (кілька-надцять літ по тому бачимо в Пинську князя Ростислава Володимирича); роздражнений на Данила, що держав в неволі його синів, захоплених при якійсь оказії, організує він коаліцію против нього, підбиваючи Володимира київського і входячи в союз з Михайлом чернігівським⁴⁾. Хто сидів тоді у Турові, не знаємо. Яко дубровицький князь згадує ся в поході на Татар на Калку Олександр. Сі волости, правдоподібно, істновали й пізнійше, а окрім того могли бути й ще якісь, бо князі пинські й туровські в звістках другої половини все виступають у мноному числі: „князи пиньсцѣи“, князи пиньсци и туровьсцѣи“. Можемо вказати на одну таку иньшу волость — Степанську⁵⁾, що по всякі імовірности відокремилася з Дубровицької.

З рештою наші відомости про турово-пинських князів XIII в. дуже бідні, навіть їх імен здебільшого не знаємо. В 1241 р. бачимо в Пинську Ростислава Володимирича, правдоподібно — сина Володимира Сьвятополковича, кілька

¹⁾ Іпат. с. 452, 466. ²⁾ Воскр. I. 114, Лавр. 407.

³⁾ Сього Володимира, згаданого в Іпат. під рр. 1204 і 1229 (в дійсности сі події належать до р. 1208 і 1229 — див. Хронологію подій Гал.-вол. літоп.) уважають сином „Ростислава пинського“, згаданого разом з ним під 1228 р., і внуком Юрія (Погодін Ізсл. IV, с. 276, показчик до Іпатської літ. sub voce). Але істнування такого князя Ростислава Юриєвича — лише непорозуміння (Погодін вказує його під 1214 р., але див. I Нов. с. 196), а уважати Володимира пинського сином Ростислава нема ніяких причин.

⁴⁾ Іпат. с. 502. ⁵⁾ Іпат. с. 616.

літ пізнійше виступає там якийсь Михайло¹⁾. При подіях 1262 р. стрічаємо пинських князів Федора, Демида і Юрія; правдоподібно, Федор був тоді головним пинським князем. 1288/9 р. умер пинський князь Юрій Володимирич — по часу судячи, він міг бути правнуком того Володимира пинського, котрого ми бачили в першій чверті XIII в.; по словам літописи се мав бути князь „кроткий, смиренный, правдивый“, і „все люди плакаху ся по немь плачемъ великимъ“. По нім мусів настати згаданий при тім його брат Деמיד. Під одним роком з ним записана смерть степанського кн. Івана Глібовича, по котрім мали теж плакати ся „все людье от мала и до велика“, і по нім настав його син Володимир. З сии несподіваним промінчиком світла, киненим на пинське князівство сею припискою, що кінчить Галицько-волинську літопись, западає завіса над князівством.

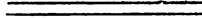
Становище турово-пинських князів уже з кінцем XII в. стало досить трудне. Ми бачили, що в дев'яностих рр. XII в. вони мали щирою союзника в сусіді — Рюрику Ростиславичу, котрого й тримали ся пильно, а він їм помагав проти небезпечного ворога, що підіймав ся в сусідстві — Литви. Так треба розуміти, в звязку із тісним союзом Рюрика з швабрами, звістки про його походи на Литву: землі Рюрика не були ніде пограничними з Литовцями, а про те він брав дуже діяльну участь в боротьбі з ними²⁾. Правдоподібно, вже тоді розпочали ся ті прикри литовські напади на сусідні землі, що стільки дають про себе чути в XIII в. та були симптомом нового політичного руху серед сього племені.

З кінцем XII в. в безпосереднім сусідстві Турово-пинських земель засновує сильну державу Роман, залеклий ворог Рюрика, і турово-пинські князі, тим самим опинили ся в дуже труднім становищі. Ми не маємо ніяких звісток про них з часів Романа, але в 1220-х рр. бачимо, що пинські князі все ще тримають ся Рюриковичів — київського князя Володимира Рюриковича, і помагають йому проти Данила; се може кинути світло й на попередне. Серед подій 1229 р. є згадка про синів Ростислава

¹⁾ Іпат. с. 524 і 530. Неясно, чи на с. 524 поруч Михайла чернігівського не виступає також сей Михайло пинський, понавши туди з пинської записки, але що до згадки на с. 530 нема сумніву, що се не Михайло чернігівський (як думали деякі).

²⁾ Слова літописи (Іпат. с. 452) „незвъ бо (чит.: бѣ) нмъ доити земли ихъ“ (Литви) очевидно розуміють Рюрика і його швабів; див. ще с. 455.

пинського, взятих в неволю, очевидно — Данилом¹⁾. Але Володимир Рюрикович став слідом союзником Данила. Пинські князі мусять покорити ся теж його політичному впливу, бо не мають точки опертя, а в додатку дуже терплять тоді від литовських нападів. Вони сходять на підручників Данила, і той ними комендерус²⁾. Але вони не були йому щирі — „имѣяху лєсть“, навіть у війнах з Литвою, що мусіли б бути для них особливо пожадані не підтримують його щиро³⁾. Очевидно, їх страшив розвій Галицько-волинської держави, і вони шукали против неї опертя навіть у литовських князів, під вплив котрих зрештою потім вповні переходять.

¹⁾ Іпат. с. 502.

²⁾ Нпр. Іпат. с. 503 (1229 р.): „идоста на войну (Данило з братом), остависта же въ Берестий Володимира пинського и Угровчаны и Берестьяны — стеречи землю отъ Ятьвязь“; с. 543 (1251/2 р.): Данило „ноя и (пинських князів) со собою неволею на войну“.

³⁾ Іпат. с. 542.

V.

Чернигівщина й Переяславщина.

Як на правім побережу Дніпра Полянське, так на Задніпровю Сіверянське племя з своїм політичним і культурним життям, з своєю територією було тою основою політичного групування, розвою суспільного й культурного життя тутешніх земель, від котрої ми повинні виходити в своїм огляді. І тут сіверянські політичні центри притягнули до себе на півночі сусідні племена і території, слабше розвинені політично й культурно (зрештою — й менше для нас інтересні, бо не належать до української групи племен). Полуднева ж, передстєпова кольонізація, що належала в значній або й переважній частині до иньшого племені, не сіверянського, ослабла під турецьким натиском і не полишила майже ніяких слідів свого життя в наших джерелах, так що ми можемо ледви ледви якісь убогі крушини від неї зібрати. З того всього українську кольонізацію, українське життя на Задніпровю репрезентують перед нами властиво тільки Сіверяне — і домінують тут, як Полянське племя на правім боці. Ріжниця тільки в тім, що сіверянська територія не була розмірно невеликим осередком задніпрянського життя, як полянська для правобічного, а становила й територіально взявши переважну частину тутешніх князівств¹⁾.

Розвивалися Сіверяне теж в обставинах досить подібних до Полян. Вони сиділи над великою Дніпровою дорогою; правда, ми не бачимо у них якихось важніших пристаней на Дніпрі, виключивши тільки Любеч, що лежав над суміжжю Сіверян і Радимичів, але належав мабуть до Сіверян²⁾, а півнішче Київ, здасть

¹⁾ Спеціальну літературу задніпрянських князівств див. в прим. 6.

²⁾ Я думаю, що якби у Радимичів був такий важний центр як Любеч, то вони б грали трохи инакшу роль; тому припустивши навіть, що

ся, забрав навіть значну частину наддніпрянського пояса собі¹⁾, але з торговельних і культурних вигід Дніпра Сіверяне завсідн мусли користати. Вповні в їх руках були важні торговельні дороги на схід, річні й сухопутні — на Волгу і в Каспійські краї. Богаті скарби римської монети на їх території вказують на істнованне торговельних зносин тут задовго до початків Руської держави, а в пізнійшій торгівлі Руси, зі сходом особливо, Сіверщина мусила грати особливо важну ролю.

Поруч із розвитком торговельних і взагалі культурних зносин ми мусямо припустити і значнійший розвій суспільно-політичного життя. Дуже рано бачимо ми на території сіверянського племені кілька значнійших городів, коло котрих групують ся більші округи, і котрі вкінці як з одного боку притягають до себе території інших племен, так з другого приводять до розділу самої сіверянської території.

Етнографічну територію Сіверян ми знаємо тільки взагалі — скільки каже про неї літопись, себ то що вони займали басейн Десни з Сеймом і Сули; поки що ніяких матеріалів для докладнішого означення її не маємо. Отже на ній вже на початку X в., в уривках Олегової умови і в оповіданню про похід Олега на Київ, виступають два або три важні центри — Чернігів, Переяслав, і третій, на радимицькім пограниччю — Любеч. Пізніше в XI в. Переяслав стає центром полудневої Сіверщини, що відокремляється в осібно — Переяславське князівство, Чернігів — центром північної Сіверщини, разом з сусідніми територіями Радимичів і Вятичів; Любеч тоді вже не грає якоїсь визначної ролі, але хто зна, чи не він то як раз притягнув і зв'язав з Чернігівщиною радимицьку територію. Що поділ Сіверщини на Переяславщину і Чернігівщину не був тільки капризом князів, а мав якийсь глибший підклад, показує той факт, що переяславська людність зовсім не тягне до Чернігівщини, навпаки — шукає собі князів з иньшої княжої династії; очевидно — сей поділ був сотворений самою суспільною і політичною еволюцією землі, а може й ще якимись причинами, незвістними нам ближше.

Внутрішні відносини в Сіверянській землі перед прилученням її до Руської держави, та й пізніше, нам майже не відомі.

він стояв більш на радимицькім як на сіверянськім ґрунті, думаю, що його Сіверяне опанували далеко перед тим, ніж Радимицька земля була ціла прилучена до Сіверщини.

¹⁾ Див. вище с. 261.

Ми знаємо, що якийсь час (десь в VII—VIII в.) Сіверщина, як і Вятичі й Радимичі, підлягали Хозарам. Київські князі перейняли від Хозарів сю зверхність над Сіверщиною на себе. Півість се кладе на часи Олега, інакше сказавши — на найдавніші часи Руської держави: Олег мав підбити Сіверян і Радимичів, сказавши їм давати дань замість Хозарам — до Київа, а також розтягнув свій вплив і на Вятичів. В своїм місці я навів мотиви, що примушують нас відсувати залежність Сіверщини від Київа назад, в IX в.¹). На початку X в. по звісткам Олегової умови, потвердженням і оповіданням Константина Порфирородного, і по поглядам Півісти найважніші центри Сіверщини — Чернігів, Переяслав, Любеч, мали вже бути обсажені київськими залогами й намістниками. В Любечу Олег садовить „мужь свой“: Чернігів і Переяслав вичислені поміж тими городами, де „сѣдяху велиции князи подъ Олгомъ суще“ (до них доданий, може самим літописцем — і Любеч). Цікаво при тім, що Півість, знаючи, як Радимичі бунтували ся пізнійше за Володимира, як Вятичів аж кількома пізнішими походами, за Святослава і Володимира, поставлено в тісніші звязи до Київа, про Сіверян нічого не може сказати окрім Олегового походу (скомбінованого, по всякій правдоподібности, самим автором). Се могло б вказувати, що установење відносин Сіверян до Київа виходило за границі всякої народної памяти і в народній традиції не лишило ся ніякої памяти про якусь реакцію Сіверян.

Організація управи в сі часи в Сіверщині не звістна ближше. Не знаємо, що то були за „великі князі“ в сіверянських центрах — чи київські династи, чи просто намістники, чи може які тубільні князі; останнє я б уважав найменше правдоподібним з огляду на давні й тісні звязи сих центрів з Київом. Сі звязи мусіли бути досить тісні уже з самого огляду на важне значінє Сіверщини і для торгівлі і для його оборони.

Маленьку подробицю дає нам Півість в часів Святослава. Тоді на поміч Київу, обложеному Печенігами в несприятности Святослава, прибули в поміч „люди оная страны Днѣпъра“, під проводом свого возводи Претича. Він не був з княжої династії, і тільки, аби настрашити Печенігів, казав, що прийшов з передовим військом свого князя. Очевидно, тоді в Сіверщині сиділи возводи з руки київського князя, власть котрого була тут досить сильною: Претич, заохочуючи своїх людей до небезпечного приступу під Київ, страхає їх, що інакше Святослав їх „погубить“.

¹) Т. I с. 372—3.

Все се, розумієть ся, тільки гадки й представлення XI віка, але як память про обставини другої пол. X в. вони можуть бути прийняті, тим більше, що в основі їх може лежати де що з народніх переказів про ту київську облогу.

За часів Володимир Сіверщина, очевидно, зіставала ся в безпосередній залежності від київського князя: синам її Володимир не віддав. Тому мусіла вона потім переходити з рук до рук від Святяполка до Ярослава. 1024 р. засів у Чернигові не, впущений до Києва Мстислав тмутороканський. Чи стало ся се припадком, чи Чернигівщина свідомо бажала відокремити ся від Києва, не знати, але від тоді Чернигів стає центром всіх задніпрянських земель. Ярослав і Мстислав „раздѣлиста по Днѣпръ Рускую землю“, і такий поділ стояв до смерти Мстислава (1038 р.), а традиція його, правдоподібно, лишила свій слід і в пізнійшій поділі земель Ярослава.

Поділ земель між синами Ярослава і тут, як в богатях інших землях, став вихідною точкою для дальшої політичної організації. Полудневу Сіверщину Ярослав відлучив і утворив осібно — Переяславське князівство. До північної Сіверщини, в Черниговом прилучено землі Радимичів, Вятичів, Муромську волость і Тмуторокань. Все се, по всякій правдоподібности, були землі держави Мстислава тмутороканського, з котрих вилучено тільки Переяслав, щоб утворити ще одну княжу волость на середнім Дніпрі, в тім осередку руського політичного життя, де хотіло ся мати свій осідок кожному з старших Ярославичів. З сих земель вже в другій генералії Ярославичів відлучили ся від Чернигова Муромо-рязанська волость і Тмуторокань. Муромо-рязанська волость стала осібним володінням молодшої лінії Святославичів — потомків Ярослава Святославича і тратить всякі звязки з Черниговом, незабаром увійшовши під вплив ростово-суздальських князів. Тмуторокань виходить зовсім за обрій руської політики (принаймні — нам відомої), хоч память про її звязи з Черниговом не загинула вповні: так в Слові о полку Ігоревім сіверські князі вибирають ся „поискати града Тмутороканя“. Радимицькі ж і вятицькі землі зістали ся при Чернигові, і не відокремили ся в системі чернигівських земель навіть в тій мірі, як відокремила ся потім нпр. Новгород-сіверська волость. Взагалі, проявів політичного життя сі землі не подають майже ніяких за весь час XI—XIII в. Причину сьому треба шукати в житю й обставинах самих земель.

Радимицьке племя займало досить невелику територію — басейн р. Сожі. Якихось більших центрів — торговельних чи полі-

тичних тут не бачимо, коли не рахувати сюди Любеча. Що племя се не було зовсім позбавлене якоїсь відпорної енергії, се показує його повстання за Володимира, але, очевидно, для політичного відокремлення тут не було ґрунту.

Вятичі були серед східно-слов'янських племен найпізнішим здобутком Руської держави. Хоч перші згадки про їх залежність від Київа сягають ще початків X в., але вони й пізнійше стояли в ближній залежності від Хозарів, і тільки по зруйнуванню Хозарської держави за Святослава ся залежність скінчилась. Але приборкав Вятичів рішучо і примусив в останнє до покорності Київу доперва Володимир. Вятичі, видно, борикали ся сильно, бо прийшло ся йому аж двічі ходити на них походом, поки вони помирили ся з обов'язком давати дань „від плуга“, наложену на них ще за Святослава.

Та й після сього залежність Вятичів від Київа була досить поверховна, поза той обов'язок дани довго не виходила. Ще при кінці XI в. тут, видно, були якісь свої князі: правдоподібно, що таким якимсь князем чи автономним старшиною був Ходота й його син, на котрих походом ходив Мономах у 1080-х¹⁾. О скільки слабі тут були впливи нової княжої династії й її дружини, та взагалі культури Руської держави, показує й те, що при кінці XI в. Вятичі, здаєть ся — одні тільки з поміж східнослов'янських племен, формально уважали ся поганями. І в XII віці в їх землі князі не перебувають, волостей тут не викроюють. Взагалі якихось більших городів — центрів навіть тоді ми тут не бачимо, і земля ся, видно, уважала ся якимсь глухим, закаваним кутом: коли підчас війни Ізяслава Мстиславича з Святославом Ольговичем Святослав, тікаючи від Ізяслава, чкурнув „за лѣсъ у Вятичѣ“, Ізяслав стратив охоту далі за ним уганяти ся й повернув назад²⁾. Що Вятичі не уважали ся й добрими чернигівськими підданими, натякає та промова, з котрою звернули ся тоді Давидовичі до вятицької людности, поручаючи їм зловити Святослава (що або був уже князем Вятичів або мав у тім моменті право ним бути): „се есть ворогъ нама и вамъ, а ловите его убити дестію, и дружину избити, а имѣніе его въ полонъ вамъ“³⁾. Ми можемо припустити і тут, як припускали про Деревлян, що тутешня людність під зверхністю чернигівських князів жила „своїм життям“ у своїх громадах, не виходячи за границі сих тісних громадських

¹⁾ Лавр. 239.

²⁾ Іпат. с. 239.

³⁾ Іпат. с. 240.

інтересів, та ані трішки не журачись княжою й усякою иншою вищою політикою.

По Ярославовому поділу Чернигівщина з сими своїми аннексами стала уділом рода Святослава Ярославича, і сей рід закоренив ся глибоко: поодинокі, дрібні княжі роди з сеї династії заціїли тут, у східно-північній частині землі, ще в XV—XVI в.

Уже Святослав, видно, постарав ся загнувдити ся в Чернигові й уважав його своїм містом. Навіть здобувши Київ, заповів він себе перенести до Чернигова й поховати у св. Спаса — в церкві, заснованій першим чернигівським князем — Мстиславом, хоч сам у Києві збудовав свій патрональний монастир св. Симеона. І сі звязки навязані з Чернигівщиною Святославом, дали себе знати зараз по його смерті: коли Всеволод захотів загарбити Чернигівщину собі, місцева, сїверянська людність скільки могла противила ся йому, всякими способами тримаючи ся і боронячи Святославичів. Коли зараз по смерті Святослава Олег прийшов в Чернигівщину, його прийняли тут без всякого противлення. Коли ж Всеволод прийшов добувати собі назад Чернигів, Чернигівці замкнули ся, не пустили його й воліли терпіти все, ніж піддати ся йому. Всеволод попав в місто, люде повтікали в замок і далі боронили ся, в інтересах Олега, хоч самого його в місті не було. А коли кільканадцять літ опісля попробував був засісти в Чернигові Мономах й боронити ся від Олега, ситуація в місті, очевидно, не була для нього добра, бо мусів зараз скапітулювати. Два роки пізнійше Мономах вибрав ся на Олега; на сей раз Олег не зістав ся в Чернигові, а замкнув ся в Стародубі, й тут знову людність боронила ся скільки сил, „бяху ся из города крѣпко“, і не вважючи на тяжку облогу (изнемагаху люди в городѣ), тримала ся звиш місяць, поки Олег не рішив капітулювати¹⁾.

Сі факти, сі тяжкі жертви людности в інтересах династії Святослава виразно показують політику, змагання тутешніх громад. Бо хоч все се факти більш пасивного характеру, то не треба забувати, перше — як бідні і випадкові ввагалі наші відомости, друге — що й таке пасивне підпіранне династії було звязане з великими жертвами. Очевидно, земля бажала конче задержати ся при династії Святослава й при своїй окремішности під її управою.

¹⁾ Іпат. с. 140—1, 157.

При тім не треба забувати, що власть Всеволода чи Мономаха мала би своїм наслідком нову злуку до купи Переяславщини й Чернігівщини: очевидно, і того собі в Чернігові не бажали.

В значній мірі завдяки сій підпорі зі сторони людности — пасивній в наших джерелах, але може далеко активніший в дійсности, Святославичі в кінці вибороли собі Сіверщину. Молодший Святославич — Ярослав дістав Муромо-рязанську волость, старші два поділили Сіверщину з її иньшими аннексами. Як був переведений поділ Сіверщини, літопись не каже, але знаємо, що Давид дістав „большее княженіє“ — Чернігів, а Олег мусів дістати Новгород сіверський, і від тоді мусів почати ся поділ землі на сі два головні князівства — Чернігівську і Новгородську волость¹⁾, що держить ся й пізнійше.

Давид пережив на кілька літ Олега, що умер 1115 р. Коли умер Давид (1123), в Чернігів перейшов найменший з Святославових синів — Ярослав, по принципу родового старшинства. Але пять літ пізнійше син Олега Всеволод несподіваним нападом опанував Чернігів, побив Ярославову дружину, заграбив майно, а самого Ярослава пустив назад у Муром. Ярославу обіцяв поміч київський Мстислав, але з тієї помочи не вийшло нічого²⁾. Ярослав мусів лишитись при своїй Муромо-рязанській волости, й від тепер вона відокремлюеть в його роді, виходить з комплексу чернігівських земель, а Ярославова династія перестає претендувати на чернігівські землі. Тим закінчило ся сформованне Чернігівського князівства, чи властиво системи князівств³⁾.

Чернігівська земля, як вона тепер сформувала ся, обіймала в головнім басейни Сожі, Десни і верхньої Оки. Західньою границею уважав ся Дніпро⁴⁾, але в дійсности границею міг він тільки уважати ся з грубого. Вище я вказував, що скрайка лівого берега Дніпра коло Києва належала, правдоподібно, до Київщини, а вище Припети чернігівська границя переходила на правий бік, і Річниця і „иные городѣ мнози“ належали тут до Чернігова⁵⁾. Як далеко чернігівська границя сягала на північ на Подніпровю, ми можемо судити орієнтуючись хіба тільки тим, що верхівя Сожі вже нале-

1) Іпат. с. 221—2. 2) Див. с. 122—3.

3) Про зв'язану з тим сформованнем справу Посемя я згадаю трохи нижше.

4) „Како насъ роздѣлилъ дѣдъ нашъ Ярославъ — по Днѣпръ“, кажуть київські князі — Іпат. с. 426.

5) 1 Нов. 196; судячи з сього літописного тексту, Річниця могла бути тут крайнім чернігівським городом на півночі.

жали до Смоленська, бо зрештою між Річицею і крайнім смоленським містом — Кописем по Дніпру не знаємо ніяких міст на певно. На лівім боці Дніпра верхівя Сожі, Іпути, Десни належали вже до Смоленська — бачимо тут ряд смоленських волостей: Мстиславль на Вехрі, Прупой — правдоподібно Пропойськ на Сожі, Ростиславль — Рославль на Острі, Зарой — на Іпути, Ельна і Падин на Десні¹⁾. Крайніми чернігівськими городами, нам звістними, був тут Чичерськ на Сожі і Вициж на Десні.

На північнім сході, Окою, висувала ся земля Вятичів далеко. Її границя не була тут певною, і се зрозуміло: в сім напрямі йшла кольонізація з славянських земель до фінських, і чернігівсько-рязанська границя могла бути не меньше конвенціональною, як чернігово-пераяславська. Не диво, що за поокське пограниччя йшли якісь суперечки між чернігівськими та рязанськими князями²⁾. Зі сторони Чернігівщини тут крайня, напевно нам звістна водость — се Лопастень чи Лопасна — очевидно на Лопастні, правім притоці Оки; крайня рязанська водость — Коложна, на устю Москви до Оки. Область самої Москви належала до Ростово-суздальської землі, тим часом як область р. Протви, другого притока Оки, належала до Смоленського князівства: тут така, або ще й більш конвенціональна і неясна границя, як у Чернігівщини в Рязанщиноку, ділила тут Смоленське князівство з Ростово-суздальською землею, куди також як до Рязанської йшла словенська кольонізація в фінські землі. Таким чином чернігівські землі тут мусіли протягати ся узенькою скрайкою понад лівим боком Оки.

На правім боці Оки крайній рязанський город — Ростиславль, на устю р. Осетра, збудований в середині XII в. Далі на полудень знаємо тільки, що область р. Проні належала до Рязани (город Пронськ на середній Проні, столичне місто), а область р. Зуші (города Мценськ, Новосиль) — до Чернігова. Уважаючи на пізнійші звістки про напрям і область рязанської кольонізації, в деякою правдоподібною чернігівсько-рязанську границю можна і в давнійші часи, в XII—XIII віках класти на вододілі Дону й його притоків Проні й Сосни з одного боку, Упи і Зуші — з другого. (В Дідиліві, недалеко Упи, звичайно бачать вятицький Дідославль, але на се, окрім не дуже близької звукової подібности, доказів нема).

¹⁾ Фундаційний привилей Смоленської катедрі, Іпат. с. 328, коментарі у Голубовського Історія Смолен. землі с. 79—82.

²⁾ „Олегъ зая Свирѣлескъ (від Рязанців), бяше бо и то волость Черниговская“ — Іпат. с. 408; пор. с. 456 „рѣчи про волости“ у чернігівських князів з рязанськими.

На полудню „Посеме“ — землі по р. Сейму займали непевне, спірне становище між Чернигівщиною й Переяславщиною. За Олега Святославича вони належали до Чернигова¹⁾; потім, під час боротьби Всеволода Ольговича з стрижем за Чернігів, Посеме забрав Мстислав, і воно якийсь час лучило ся з Переяславом; Всеволод відобрав собі його доперва 1136 р.²⁾. Тутешня людність тягнула більше, здасть ся, до Переяслава (маємо в такім дусі заяву Курян Ізяславу, що вони готові бити ся з Ольговичами, тільки не з Юриєм, князем популярним в Переяславщині взагалі³⁾), але Посеме таки вістало ся при Чернигові. Воно й не диво: Переяславське князівство було дуже слабе й довго віставало ся *bonum nullius* між князями, Чернігів же був далеко сильніший і легко міг задержати спірну територію. Крайнім городом Посемя на полудневім сході був Курськ, се було вже пограниче з степом, небезпечне й трівожливне, але колонізація хоч би й слабша, могла йти далі в степ, судячи з істновання города Донця в XII в. в басейні верхнього Донця.

На просторони між Десною й Дніпром пограничними городами Чернигівщини від Переяслава були города в області Остра⁴⁾, з котрих знаємо місце Бохмача (теп. Бахмач) і Білої вежі (коло верхівя Остра)⁵⁾, так що тутешню границю можна класти на вододілі Остра і полудневих Дніпрових притоків. Одначе Остерський городок, инакше Юрів городок — тепер Остер, на устю Остра в Десну, не належав до Чернигова. Не належала здасть ся й наддніпряньська скрайка між Десною й Дніпром, як я вже згадував. Як крайні чернигівські осади знаємо тут Лутаву і Морувійськ на Десні⁶⁾; як на правдоподібну границю можна вказати на ті болота, звані Видра, що впадають тут у Десну (колись то була ріка).

Уложивши ся в сі границі Чернигівське князівство не переживало особливих територіальних перемін. Дальша територіальна історія його сходить на сі два моменти: з одного боку — невдатні заходи чернигівських князів для своєї розмноженої династії захопити иньші волости, по за Чернигівською землею, з другого боку — Чернигівське князівство, завдяки розмноженню династії, ділить ся на дуже зложену й розгалужену систему дрібніших князівств. Я насамперед огляну політику чернигівських князів в XII—XIII в.,

¹⁾ Іпат. с. 269. ²⁾ Див. вище с. 135. ³⁾ Іпат. с. 250. ⁴⁾ Іпат. с. 252.

⁵⁾ Книга Большого Чертежа вид. Спаского, с. 86.

⁶⁾ Іпат. с. 406.

заразом історію їх династії, що привела землю до того роздроблення, а потім перейду до огляду тієї системи столів і волостей в Чернигівській землі.

Як ми вже бачили, перший чернигівський князь Святослав осягнув був перше місце в руській політичній системі, але здобутки сі були не трівкі, і в результаті його узурпація Київа привела до того, що у синів його відібрано й Чернигівщину. Не вважаючи на співчуте землі, Святославичам, властиво — Олегу, що головню вів сю боротьбу, тільки по двадцятьлітній боротьбі удало ся вернути собі батьківщину, і то головню тільки завдяки своєму союзу з Половцями. Але й вернувши її, вони зістали ся в другорядній політичній ролі, служачи підручниками київських князів — з початку Святотполка, потім Мономаха, князя в молодшій лінії. Пізніше внутрішня боротьба в чернигівській династії — Всеволода Ольговича з Ярославом, здавало ся, ще більше ослабила чернигівських князів, бо вмішала київського князя у внутрішні чернигівські справи, і Чернигівщина понесла навіть територіальні страти (утрата Посемя). Заразом розмноження династії (в другій генерації Святославичів було вже п'ятьох князів) ставило перспективу ослаблення землі через роздроблення.

Але та внутрішня боротьба, висадивши на перше місце Ольговичів серед иньших чернигівських ліній, як раз забезпечила Чернигівщині знову визначну політичну родю. Всеволод Ольгович, зміцнивши своє становище в Чернигові, використав нагоду реваншу — вмішав ся у внутрішню боротьбу Мономаховичів, потім перейшов до самостійної боротьби з ними і здобув назад Посемя, а слідом заявляє претензії на Київ, і дійсно по смерті Ярополка засідає на київському столі. Потрапивши при тім задержати при собі спору пайку своїх чернигівських земель і притягнути до себе Мстиславичів (здуривши їх обіцянками), Всеволод, як його дід, знову зайняв перше місце в руській політичній системі і надіяв ся задержати Київщину і першенство на Русі в своїй династії на далі.

Сього не удало ся. Чернигівська династия не здолала прилучити Київщину до своїх волостей. Але вірна традиціям Всеволода, вона від тепер аж до повного упадку Київа, до половини XIII в., ніколи не залишає претензій на Київ, і кожний „старійшина“ чернигівської династії має своєю метою — вийти в кінці на „золотий стіл“ київський. Заразом се стає головною точкою в чернигівській заграничній політиці. Справа не була так легка. Чернигівські князі мали против себе по перше — київську громаду, що була їм ворожа насамперед тому, бо вони перебивали дорогу її улюбленій династії — Мстиславичам, а окрім того не симпатична і з иньших причин —

через союз з Половцями, недбаду управу і т. ин. Та київська громада, як ми вже бачили, активністю не визначала ся. Острійшу боротьбу треба було все видержати з семи Мстиславичами, що уважали Київщину своїм уділом, орудували досить значними силами і переважно визначали ся особистими здібностями. Тим часом чернигівські претенденти володіли не дуже вже великими чернигівськими волостями, їх сили залежали від солідарности свояків, котрих приходило ся притягати ріжними обіцянками та помочи половецьких орд, котрими вони зміцняли свої сили. Але головним союзником їх була внутрішня боротьба серед Мономахової родини: з початку боротьба Мстиславичів з молодшими Мономаховичами, потім молодших Мстиславичів з своїми стриями, Ростиславичами.

В результаті від часу до часу чернигівським старійшинам таки удавало ся засісти на київським столі. По Всеволоді Ольговичу се удавало ся Ізяславу Давидовичу (аж трома наворотами, між 1155 і 1161 р.), Святославу Всеволодичу, що теж кількома наворотами засідав у Києві і в останнє, на підставі компромісу просидів від 1181 до 1194 р., потім сиділи в Києві Всеволод Святославич (теж кількома наворотами, між 1207 і 1214 р.) і Михайло Всеволодич (перед Батиевим походом).

Але се були здобутки більше морального характеру. Не кажучи за Ізяслава Давидовича і Михайла, що тільки хвилево сиділи на київським столі, — Святослав і його син Всеволод опанували Київ якось тривкійше тільки на підставі компромісів, поділивши ся Київщиною з иньшими претендентами і віставши ся майже при самім лише Києві. Таким чином, здобуваючи Київ, вони задовольали тільки свою амбіцію — стати на першій місці в княжих кругах на Україні, старшиною Руси, але територія Чернигівщини з того не розростала ся, тим більше, що ніхто з тих князів не міг числити навіть на той київський стіл і малий київський округ: його здобувано силою, при нагоді, кождий раз на ново, без можливости передати в спадщину не то що його, але навіть і права до нього.

Так само не збільшив собою чернигівських волостей і Великий Новгород, куди почавши теж від часів Всеволода Ольговича попадали від часу до часу, і навіть досить часто, чернигівські княжичі на стіл. Новгородський стіл в сі часи вже не мав у собі нічого певного, становище князя залежало від групування партий в Новгороді й було дуже хистке, так що князі (що в другій половині XII в. приходили головно з трох династий — ростово-суздальської, смоленської й чернигівської) міняли ся раз у раз, і не могли числити на новгородську волость.

Від останньої чверти XII в. політика чернігівських князів стає більш сконцентрованою. До тепер вона, як я казав, була головно звернена на Київ, бо тут була волость, котру можна було здобути, і політичний центр руської системи, що давав своєму князю першенство між князями. Отже чернігівська політика до тепер, можна сказати, звернена фронтом на захід. На східних границях Чернігівщина не мала особливих клопотів: і Ростово-суздальське князівство і Муромо-рязанське були досі другорядними силами, при тім ростово-суздальські князі були союзниками чернігівських князів у боротьбі з Мстиславичами. Але в другій пол. XII в. Ростово-суздальське князівство виростає на найбільшу політичну силу і забирає зовсім під свій вплив рязанських князів. З тим на самій границі Чернігівщини встає нова сила, репрезентанти котрої дуже зазвистно й пильно слідають за змаганнями чернігівських князів до першенства. При тім інтереси суздальських князів в різних місцях стрічалися з чернігівськими: і на окських пограниччю, де були якісь спірні землі, і в Новгороді, де мінялися князі з обох династій, і в Києві, де хотіли загніадитися чернігівські князі, тим часом як суздальські пильнували ослабити впливи й значінне Києва, і т. д.

Святослав Всеволодич, змагаючи ся до першенства „в Руській землі“ почув сю емуляцію Суздаля і в 80-х рр. попробував поборотися з ним: почала ся боротьба на рязанським терені, потім перейшла на новгородський¹⁾, але Святославу дуже скоро прийшло ся скапітулювати, тим більше, що вів вразом боротьбу на два фронти — з Ростиславичами за Київ, і з Всеволодом суздальським, — мусів мовчки признати те становище, яке заняв суздальський князь, відступити йому Новгород, признати його впливи в Рязани і помагати йому своїми полками²⁾.

Так справа першенства серед всіх земель Руської держави була програна Чернігівськими князями. Їм лишило ся пильнувати тільки можливо впливового становища серед українських князів. Полишивши на боці Суздаля, вони далі енергічно змагали до розширення своїх волостей і впливів. Так при кінці XII в. вони беруть дуже діяльну участь в полоцьких справах, хоч ми й не знаємо ближше мотивів і цілей сеї політики³⁾. З початком XIII в. по при Київ вони

¹⁾ Див. вище с. 205—7.

²⁾ Іпат. с. 415—6, Лавр. 367--9, 1 Новг. 156—8; для характеристики півнійших відносин Святослава до Всеволода — Іпат. 422—8, 456—7. ³⁾ Іпат. 464—6, пор. 419.

знаходять собі новий терен в Галичині; сей напрям чернигівської політики мав уже свою досить стару історію, бо вже Ізяслав Давидович хотів взяти ся до галицького стола, піддержуючи галицького претендента — Івана Берладника. Потім Свѣтослав Всеволодич, як тесть останнього галицького князя, мав теж охоту до галицьких справ і вислав був сина до угорського короля, „творяше, якоже дадять ему Галич“, але перепинив його Рюрик¹⁾. За Романа була в Галичу між боярством чернигівська партія (Ігоревичів). Коли Роман вмер, Всеволод Свѣтославич з свояками розпочинає походи на Галичину, аби здобути її для своєї династії, та справа несподівано закінчила ся на разі тим, що Галичане закликали до себе на стіл Ігоревичів, синів славного Ігоря Свѣтославича, що й засіли в Галичині й на Волині (1206). Хоч Всеволод, правдоподібно, призначав сї волости не Ігоревичам, але все ж се був важний здобуток для династії. Разом з тим Ольговичі здобувають Київ від Ростиславичів і Переяславщину від суздальської династії і таким чином раптом приходять до небувалого блиску й слави²⁾.

Та тільки сей блиск був ефемеричний. У Переяславі син Всеволода просидів лише кілька місяців. Попробувавши зломити галицьку боярську партію, Ігоревичі викликали повстаннє бояр і загинули в нім. Всеволод схотів відібрати від Ростиславичів решту Київщини, але стратив і самий Київ³⁾. Знову плян показав ся за широкий і ведучи боротьбу на кілька фронтів, Ольговичі знову не змогли удержатись; знову справа скінчила ся на компромісі з Ростиславичами, на підставі котрого Всеволод дістав собі самий Київ і на тім місцях заспокоїти ся по всіх тих тріумфх.

Син Всеволода Михайло з своїм сином Ростиславом, супроти повного упадку Києва, старали ся головню здобути Галичину; в Києві же Михайло засїв тільки хвидево, не надаючи вже йому особливого значіння. Татарська катастрофа, ослабивши Чернигівщину, зробила кінець сій традиційній чернигівській політиці.

Як бачимо, протягом сих півтора століть політика чернигівських князів була все агресивна. Від часів Любецького з'їзду ніхто не старав ся захопити чернигівських земель. Правдоподібно — значна солідарність чернигівської династії та її тісний союз з людиною, з землею, великою й сильною, були тому причиною. Противно, чернигівські князі все старали ся захопити щось та розширити свої волости, але се їм не вдавало ся.

При тім одначе цікавий факт: слаба сусідня Переяславщина,

¹⁾ Іпат. с. 446, пор. вище с. 209. ²⁾ Див. вище с. 230. ³⁾ Див. с. 233—5.

що в значній мірі була теж довго *bonum nullius*, розмірно дуже мало звертала на себе апетити чернігівських князів. Се виглядає дуже дивно, і причину хіба можна вказати одну — змагання переславської людности до відокремлення від Чернигова; вони не виступають ніде виразно, але в еволюції обох земель не трудно їх відгадати.

Не розширяючи ся територіально, Чернігівщина тим часом неустанно дробила ся в середині. По відокремленню наймолодшої лінії Святославичів — муромської, в Чернігівщині зістало ся дві лінії — Давидовичі і Ольговичі. Всеволод Ольгович, захопивши Чернігів у стрія Ярослава, відтиснув на другий плян Давидовичів, старшу лінію. Вони одначе з тим не помирились і встигли були поправити свою позицію: коли Всеволод перейшов у Київ, він мусів віддати Чернігів Володимиру Давидовичу, а по смерті Всеволода Давидовичі задумали навіть, користаючи з війни Святослава Ольговича з Мстиславичами, позабирати всі чернігівські волости від Ольговичів. Се одначе їм не удало ся, а вкінці їх перфідна, цинічна політика пошкодила їх родині: Володимир Давидович загинув на Перепетовім полі, Ізяслав Давидович, що зайняв його місце в Чернигові, наложив головою під Києвом, стративши перед смертю й Чернігів в своїх заходах коло Києва, і останній з сеї лінії — Святослав Володимирович зістав ся другорядним князьцем, на незначній волости — Вщижі (на верхній Десні), де й умер. З ним вигасла старша лінія, Давидовичів. Після того чернігівські волости зістають ся в руках одної галузи — Ольговичів, що поділяють ся в другій пол. XII в. на дві лінії — старшу від Всеволода Ольговича, і молодшу — від Святослава Ольговича. Хоч і між сими двома лініями бували конфлікти і замішання при переміні столів, які ми бачили в старших поколіннях¹⁾, але загалом узявши князі сеї лінії жили між собою розмірно ще досить згідно й тримали ся певного порядку в переході столів від князя до князя.

Старшою волостию (большое княженіе) зіставав ся Чернігів, другою по нім Новгород сіверський. Коли чернігівський князь здобув собі Київ, він відступав Чернігів другому, старшому по нім, а той віддавав Новгород старшому по нім²⁾. Як ішли далше

¹⁾ Нпр. по смерті Святослава Ольговича попробував був засісти в Чернигові його син Олег, але мусів уступитись перед стрією Святославом; Михайло Всеволодич перебив Чернігів у стрія — Олега Ігоревича і воював ся з ним, і т. н.

²⁾ Візьмем нпр. Іпат. 337: „умиривше ся даша Святославу Ольго-

волости в сїм степенуванню, не знаємо, тай не можемо навіть сказати, чи й було усталене практикою такеж степенуванне иньших волостей як сих двох — Чернигова і Новгорода, бо взагалі дуже мало знаємо про иньші княжі столи. Посеме, бодай часами, служило третю волостію, безпосередно низшою по Новгороді; так славний Ігор Святославич, нїм перейшов до Новгорода, сидів на Посемю ¹⁾). Але що другорядних волостей бувало й більше, в тїм нема сумнїву; нпр. при кінці XII в. бувало в чернигівській династії по сїм, по вісім дорослих князїв у тїм самїм часі і всі мусїли мати якїсь волости.

Старшинство числило ся не в простій лїнії, а від брата до брата, і то з початку в старшій, а потїм у молодшій лїнії. Нпр. по смерті Святослава Всеволодича на чернигівський стїл прийшов його рідний брат Ярослав, по нїм Ігор Святославич — з молодшої лїнії, і аж по нїм син Святослава Всеволодовича — Всеволод. По Всеволоді Святославичу йдуть його рідні брати Глїб і Мстислав, по Мстиславі на Чернигів мав права і претенвії їх стриччиний брат Олег Ігоревич ²⁾), але Чернигів перебив у нього син Всеволода Михайло, і т. и.

Се т. зв. „лѣтвичное восхождение“ ³⁾). На сїй чернигівській практиці оперда ся в XIX столїтю дуже популярна теорія, що, мовляв, взагалі правильним в давній Русі уважав ся перехід княжого стола від старшого репрезентанта одної лїнії до старшого репрезентанта другої і так далі. Се одначе неоправдане узагальнення. Подібний порядок існував лише подекуди, і з українських земель тїльки в Чернигівщині. При тїм і тут волость переходила від брата до брата в самій старшій лїнії, аж потїм ішла до молодшої лїнії.

Завдяки поясненій вище практиці в переході столів, Черни-

вичу Черниговъ, а Всеволодичю (Святославу) Новгород, а Изяславъ (Давидович) иде в свой Киев“. ¹⁾ Іпат. с. 428.

²⁾ Літописи (Лавр. 426, Воскр. I с. 133) не називають його батька, але очевидно, що се був Ігоревич.

³⁾ Переповідаючи історію конфлікту Мономаховичів з чернигівськими князями 1196 р. Никонівська компіляція так парафразує слова Ярослава чернигівського: „якоже и отъ прадѣдъ нашихъ лѣтвицею каждо восхожаше на великое княженіе Киевское, сице же и намъ и вамъ лѣтвичнымъ восхоженіемъ кому аще Господь Богъ дастъ взыти на княженіе великаго Киева, сего, братіе, не разоряйте!“ — II с. 26. Чи термін сей давнїйшої дати, чи вимислений редактором сеї компіляції XVI в., в кождім разі він добре віддає сей порядок переходу столів і тому був досить прийнятій в новїйшій історичній літературі.

гівщина, не вважаючи на існування кількох княжих ліній, і кількох, принаймні двох або трох на все уставлених княжих волостей, не поділила ся на кілька осібних, відокремлених князівств. Кождий бо член династії, коли не вмер передчасно і не перескочив йому хто дороги, мав переходити зі стола на стіл, почавши від найменшого до самого Чернигова. За ним пересували ся його брати. Коли він доходив старших волостей, десь з заду зачинали свій марш його сини. Сей круговий оборот князів неустанно звязував до купи всі волости землі і не давав їм відокремляти ся. Коли дрібніші волости, можливо, не мали в собі нічого певного й дуже часто або навіть звичайно визначали ся молодшим князям старшими кождий раз *ad hoc*¹⁾, то й се теж впливало на неподільність землі.

Загалом узявши відносини між чернигівськими князями, як я вже сказав, в порівнянню з иньшими землями можна признати добрими. Хоч не бракувало конфліктів і внутрішніх воєн²⁾, але за те з другого боку дуже часто виступали тутешні князі солідарно всі разом, особливо де бував спільний інтерес — придбати якусь сторонню волость, особливо Київ. Здобуте Київ опорожнило чернигівський стіл і давало нагоду всім чернигівським князям поспунути ся о оден щецель вище в порядку столів, отже мало спільний інтерес. Подібно і здобуте столів сторонньої волости опорожнило звичайно котрусь чернигівську волость.

О скільки при тім уставили ся навіть головні чернигівські волости, о скільки територія й границі їх були докладно вироблені, про се трудно сказати, бо відомости дуже скупі. Маємо лише кілька натяків. І так бачимо, що до Чернигівської волости в тіснійшій значінню належали радимицькі городи і земля Вятчів, тим часом як до Новгороду належало, бодай часами, Посемє і район р. Снови³⁾.

¹⁾ Се я підозріваю, судячи по згадках про „наділяння“ молодших свояків старшими — нпр. Іпат. с. 358: „а брати ти надѣлю Игоря и Всеволода“, або тамже с. 358—60.

²⁾ Окрім згаданих вище війн — Всеволода Ольговича з Ярославом, Ольговичів з Давидовичами в 1140—60 рр., див. Іпат. с. 359—60 (Святослав Всеволодич воює із стригем), 393—4 (він же воює з стричним братом Олегом).

³⁾ Так Святослав Ольгович, кн. новгородський, каже чернигівському князю Володимирі Давидовичу: „держиси отчину мою, и тогда взя Курскъ ис Посемьѣ и Сновскую тысячу у Изяслава“ — Іпат. с. 269, про Курськ іще і в. с. 221. Про приналежність Вятчів до Чернигова див. с. 314, 316, 344 (їх трактують як чернигівську волость); видко се також і з того, що чернигівські князі як Всеволод Ольгович, Святослав Всеволодич, переходячи до Києва, задержують у себе землю Вятчів —

Таким чином Сіверщина була поділена між сими двома волостями, але аннекси належали до Чернигова. Що вже в першій половині XII в. була якась бодай ідеальна територія Чернігівської волости (в тіснійшій значінню), видно нпр. з такої заяви Святослава Ольговича, котрому Ізяслав Давидович, переходячи в Київ, відступив Чернігів: „взяхъ Черниговъ съ 7-ю городъ пустыхъ, а всю волость Черниговскую собою держить“¹⁾). Остаточню границю Чернігівської й Новгородської волости бачимо р. Убедь, а пограничним чернігівським городом Сосницю. Так уложила ся отся границя мабуть в XII—XIII вв., судячи з деяких натяків; категоричні відомости маємо вже з литовських часів, але вони можуть служити не тільки для XIV—XV в., але і для попередніх часів²⁾).

Як менші волости знаємо Вщиж, Посемє і дрібніші волости на Посемю — Рильськ і Путивль, на Подесеню Трубчевськ. Останні волости відомі нам з історії походу Ігоря на Половців 1185 р., і сї відомости цікаві о стільки, що можуть бути до певної міри типовими для розкладу чернігівських волостей. Старший чернігівський князь (Святослав), сидів тоді у Києві, другий (Ярослав) в Чернигові, третій — Ігор в Новгороді, четвертий Всеволод — мав Курськ (головну волость на Посемю³⁾), а окрім того волость на Подесеню — Трубчевську. Се була старша гене-

Іпат. с. 222, 430, 456. Про радимицькі городи див. Іпат. с. 358 (Гомій). Стародуб (іб. 360, 408) виступає як би суперечна волость і здасть ся, що вона мала належати до Новгорода, але Святослав Всеволодич силоміць задержав її при Чернигові.

¹⁾ Іпат. с. 343.

²⁾ Описъ чернігівських границь з початку XVI в. (видана в Документах архива юстиції I с. 64) називає граничними осадами Сосницю і с. Волинчо (теп. Волинка) на Убеди (Волинчо село черниговское, граница з Новымъ Городкомъ, Сосница черниговское, граница черниговская, рубеж з Новымъ Городкомъ), а до чернігівських зачисляє також с. Козлиничі і Домислин (теп. Домошлин), при Убеди-ж. Сьому вповні відповідає літописне оповідання про війну 1234/5 р., коли Данило з Володимиром київським попустошили чернігівську волость Михайла Всеволодича: „грады многи по Деснѣ, туже взяша и Хороборъ и Сосницю и Сновескъ, и нынѣ грады мнози“ (Іпат. с. 514). Сосниця і Хоробор (що лежав в сусідстві і в описі XVI в. виступає як крайній чернігівський город при Десні) правдоподібно названі й тут як крайні чернігівські городи. На се справедливо звернув недавно увагу проф. Голубовскій (Ж. М. Н. II. 1903, V). Комбінуючи літописні звістки XII в. з сею описею, виводить він, що в XII в. границю Чернігівської волости з Новгородською була р. Мена; але се вже дуже гіпотетично.

³⁾ Се знаємо з Слова о полку Ігореві:.

рація, в молодшій не знаємо уділів найстарших — Святославичів (але декотрі з них могли бути й при батьку, в Києві). Син старшого Ігорового брата Олега сидить в Рильську, син Ігоря в Путивлю. Неясним і суперечним для чернігівських князів було, бодай до останньої чверти XII в., — чи чернігівський князь, переходячи у Київ, має віддати своєму наступнику всі чернігівські свої волости чи ні. Ми бачили, що на Всеволода Ольговича були його свояки незадоволені, що він перейшовши у Київ, задержав у себе землю Вятичів; подібні претензії мав, як що йно бачили-сьмо, і Святослав Ольгович до Ізяслава Давидовича. Але практика задержування Вятичів в руках київського князя затримала ся: так зробив потім Святослав Всеволодич. Чи протестували проти того його свояки, не знаємо.

Про політичну діяльність місцевої, властиво тільки сіверянської людности, „землі“, віча — не багато маємо відомостей. Найвизначніший момент з сього погляду — се та не дуже голосна, більше пасивна, але дуже важна участь людности в боротьбі Святославичів за свою отчину, про котру я вже казав. В тім виявило ся змагання землі до своєї окремішности, а з другого боку також і тісні звязки земельних впливових верств Сіверщини з князівсько-дружинним устроєм, які помічали ми нпр. і в Київщині (Полянській), приготовлені довгею суспільною еволюцією тутешніх міських центрів. По за тим маємо в наших джерелах властиво тільки два виразні виступи громади. Коли 1138 р. Ярополк з великими силами приступив під Чернігів і Всеволод Ольгович задумав тікати з міста, чернігівська громада вмішала ся в сю справу й примусила Всеволода, як ми знаємо, покорити ся Ярополку. „Ти надієш ся втікати до Половців, а волость свою лишаєш на пропаще! по що маєш потім вертати ся? ліпше залиши свою пиху (остани ся високоумья свого) та проси згоди“. Всеволод послушав сеї ради, покоровив ся Ярополкови, і стала ся згода¹⁾. Лишивши на боці вложені при тім в уста чернігівської громади, компліменти Ярополку, що були, мабуть додані прихильним йому літописцем, ся заява віча вповні авторитетна і характеристична для громади. Громада бояла ся, що її прийдець ся потерпіти дуже за свого князя (війська Ярополка були занадто великі, аби можна було надіятися утримати ся против них) і примусила його залишити свої пляни. В її словах Всеволоду: „по що маєш потім вертати ся“? („то к чому ся опять воротинь“) звучить погроза, що

¹⁾ Іпат. с. 207, пор. вище с. 136.

громада не схоче, виречеться його, коли він тепер її не послухає, і власне ся погроза мусіла й вплинути на Всеволода.

Другий епізод маємо в Стародубі¹⁾. Між Святославом Всеволодичем, тодішнім чернігівським князем, і Олегом Святославичем новгородським була ворожнеча, де правда мала лежати по стороні Олега, як признавав безсторонній Ростислав: „Ростислав усмотривъ правду, оже Святослав обидить Олга“, як каже літописець. Справа була в тім: Святослав задержав деякі землі, що мали перейти до Олега, і між ними, здасться, був Стародуб, звісний нам уже з історії боротьби за Чернігів Олега з Мономахом. Буде то, видно, визначне місто: сильна громада, що тоді тяжко і завзято боронила Олега. Тепер, коли Святослав не сповнив жадання Ростислава, не відступив спірних земель Олегу, Стародубці вислали своїх людей до Олега, закликаючи його до міста та обіцяючи піддати ся. Олег пішов у Стародуб, але Ярослав, Святославів брат, випередив його, приславши свою залогу до міста, „и горожаномъ нѣлзѣ бѣ мысли своя сотворити“. Олег розгнівався, але мусів вернути ся, вірвавши серце тільки на здобичі, „много взя в полон“. Святослав потім відступив йому чотири городи, і між ними стала ся згода, але Стародуб вістав ся при Чернігові, і сього не міг переболіти Олег. Десять літ пізнійше²⁾ він розпочав на нову війну, приступив під Стародуб, але не міг взяти города; чому се не вдало ся йому, не сказано на жаль: чи знову залога перешкодила, чи зразив собі Стародубців Олег попереднім грабуванням. На сей раз він позаберав худобу в підгородніх селах і пігнав до себе. Так Стародубцям їх політична акція на добре не вийшла.

На сім кінчать ся наші звістки про участь громади в політичних справах, хоч фактів такої участі мусіло бути далеко більше. Підчас конфліктів між чернігівськими князями за столи громада теж, певно, бодай часом, мусіла ставати по стороні того чи сього претендента. Але про якісь конфлікти з князями не маємо звістки в XI—XIII в., ледви чи й були якісь гострійші. Характеристику, може й підмальовану трохи, але завсіди інтересну, — солідарности землі з князівсько-дружинним устроєм дає нам оповідання про славний Ігорів похід на Половців³⁾. Коли довідали ся про його неудачу, каже літопись, „заклопотали ся посемські городи, був жаль і люта туга, якої ще не бувало на всім Посемю, і в Новгороді сіверським, і по всій Чернігівській волости: князі в неволі, а дружину поневолено, побито; настало замішання, як в бурю, по

¹⁾ Іпат. с. 360, 1166 р. ²⁾ Іпат. с. 406. ³⁾ Іпат. с. 435.

містах завірушенне¹⁾, не тішили тоді кожного його власні справи, але душ своїх вирікали ся, жалкуючи за своїми князями“.

Розвій і розцвіт дружинности, воевничости, лицарськості і поруч того — розцвіт дружинної лицарської поезії в Сіверщині запечатані невмирущими тонами Слова о полку Ігоревім, що стоїть, очевидно, в певній внутрішній звязі з сіверянськими дружинними кругами і з особливим замилованнем спиняєть ся на воевних чеснотах сіверянської дружини:

„Мої Куряне, каже в нїм Всеволод Святославич, славні вояки: вони під трубами повивані, під шоломами вищепені, з кінця списа вигодовані; дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки (кождої хвилі) натягнені, сагайдаки вітворені, шаблі вигострені; вони скачуть як сірі вовки в полі, шукаючи собі чести, а князеві слави²⁾).

„Дрімас в полі Ольгове хоробре гніздо³⁾, далеко залетіло! не на те родило ся воно, аби обиджав його сокіл, кречет, ані ти, чорний круче, поганій Половчине!⁴⁾).

„Уже не бачу, каже Святослав Всеволодич, великого війська мого брата Ярослава з чернигівськими боярами, Могутами, Татранами, Шельбирами, Топчаками, Ревугами, Ольберами⁵⁾. Вони бо без щитів, з самими ножами⁶⁾, одним покрикком своїм побіджають ворогів, звонячи в прадідівську славу“⁷⁾).

Що до дружинної поезії Сіверщини, то окрім самого Слова, що хоч писане може й не Чернигівцем, стоїть в певній внутрішній звязі з чернигівською дружиною, з чернигівськими мотивами⁸⁾, маємо ще й інші звістки про неї. В самім Слові згадуєть ся поетичні твори Бояна, а може й ще інших поетів, де оспівували ся чернигівські князі XI в. — Мстислав, Святослав, Олег, Роман Святославич і їх походи. Богатство тих чернигівських тем Бояна, згаданих в Слові, піддає гадку, що й Боян

¹⁾ „Мятахуть ся акы в мотви, городаы воставахуть“ — метафорична опись, наче про хвилі підчас бури. ²⁾ Розд. II.

³⁾ Сі слова можуть належати і до князів і до всього війська.

⁴⁾ Розд. IV.

⁵⁾ Се, очевидно, імена визначних чернигівських бояр, пор. Олбрия Шерошевича — Іпат. 344, „розбійника Могута“ — Нікон. I. 69, але „могути“ може бути тут і синонім „билі“ — бояре, бо значить теж *δυνασταις*, див. Словарь Срезневского sub vocibus.

⁶⁾ Засапожникъ — ніж за холявою. ⁷⁾ Розд. IX.

⁸⁾ Писане підчас князювання в Києві Святослава Всеволодича, воно дає амальгаму мотивів і тонів київських і чернигівських.

міг бути теж поетом особливо близьким до чернігівського двора¹⁾. Фрагменти поезій про чернігівських князів — може бути Боянович таки — про Мстислава, Романа Святославича, бачили ми в Найдавнішій літописі²⁾.

В Київській літописі знову стрічаємо останки історичних записок, писаних безперечно сторонниками чернігівських князів, що своєю тенденцією дуже виразно відрізняють ся від записок київських сторонників³⁾. Можна б думати, що то писав якийсь чернігівський партизан у Києві, і дійсно в одній записці⁴⁾ маємо виразну вказівку, що вона писана була на лівім боці Дніпра („на сєй сторонѣ Днѣпра), правдоподібно в самім Чернигові⁵⁾.

Окрім того з Чернігівщини маємо ще дві визначні пам'ятки. Одна — Паломникъ Данила Мниха, правдоподібно Сіверянина з роду, що подорожував в Палестину на поч. XII в.⁶⁾, Друга — анонімне слово на перенесенне мощей Бориса і Гліба, що має характер політичного поучення князям (воно й надписуєть ся часом словом „о князьяхъ“) і висловляє той звичайний ідеал суспільности, щоб менші князі корили ся старшим і взагалі оминали усобиць. Поученне ілюстроване історією князя Давида Святославича, описаного тут ідеалом княжих і взагалі християнських чеснот; ся подробиця, як і деякі поменші вказують зовсім певно, що маємо тут чернігівський утвір, і то значно пізнійший від часів Давида⁷⁾. Слово се було дуже популярне, переробляло ся

¹⁾ Забєлін висловив гадку (Археол. Извѣстія 1894, X), на мою думку дуже правдоподібно, що кінцеву частуну Слова треба читати: рекъ Боянъ и Ходына, і т. и., себто: сказали Боян і Ходина, співці старих часів Ярослава, поети Святослава, улюбленці Олега. Себ відкривало перед нами ще одного поета чернігівських дружинних кругів, а заразом давало виразне свідощтво, що Боян був дійсно чернігівським дружинним поетом.

²⁾ Див. I с. 573, II с. 19—20, 72.

³⁾ Особливо се видно в записках про війну 1146—7 р., впр. партії на с. 331, 234, 236, 238 Іпат. й ин. ⁴⁾ Іпат. с. 315, 1152 р.

⁵⁾ Недавно ак. Шахматов висловив гадку, що була якась чернігівська літописна компіляція, зладжена при кінці XIII в. і використана в північних володимиро-суздальських компіляціях — Общєр. лѣтоп. своды, гл. IV. Сей здогад одначе досить слабо обставлений і мало правдоподібний.

⁶⁾ Виданне Норова, (накладом петербурської археографічної комісії) 1864 р. і нове Веневітінова, накладом Палестинського Товариства, Спб., 1885. Про самий твір — статі Веневітінова — в Літописи археограф. комісії т. VII і Журналі мин. нар. проsv. 1883 V і 1887, I. На Сіверщину як на вітчизну автора вказує його порівнянне Йордану з р. Сновію.

⁷⁾ Особливо се виразно вказують слова: „княжаше в Чернигове в болшемъ князєнъи, понеже бо (бѣ) старій братъи своєй“ — очевидно,

потім і розширяло ся, а інтересне як оден з дуже нечисленних церковних творів на суспільно-політичні теми.

Про церковне життє в Чернігівщині знаємо досить мало. Катедра в Чернігові муїла бути заснована дуже рано, можливо що й за Володимира, як каже Никон. л.¹⁾, у всякім разі за Мстислава муїла бути (зовсім певні згадки про чернігівських єпископів маємо з останньої чверти XI в.²⁾). Але ся катедра нічим особливим себе не заявляла за всі часи. Перший чернігівський князь Мстислав розпочав будову головної чернігівської сьвятині — катедральної церкви сьв. Спаса, докінчену вже по його смерті (церква заховала ся в цілости з тодішніх часів). Сьвятослав і його внук Всеволод поставили патрональні монастирі в Київі, але може скорше з вимог доброго тону, обовязкового для київського князя, ніж з побожности, бо в Чернігові подібних патрональних монастирів так як не знаємо. Тут поставив церкву Бориса і Гліба Давид, церкви Благовіщення і св. Михаїла Сьвятослав Всеволодич.

Князі чернігівські взагалі досить визначали ся своєю побожностю, більш або менш широко, не тільки фундували церкви, й у себе в Чернігові, й у Київі, а часто постригали ся і в черці, князі й княгині, чи перед смертю чи за життя. Згадував я вже, що Давид Сьвятославич славив ся своїми християнськими чеснотами; згадане слово малює його вповні сьвятим, прославленим ріжними чудами в момент смерті. Його сестра Предслава і син Сьвятоша постригли ся в чернці в Київі, і Сьвятоша, з іменем Миколи, тут прославив ся як сьвятий (моці його й досі лежать в київських печерах), а заравом звістний як любитель книг, подібно як його дід Сьвятослав свого часу; для нього переклав Теодосий Грек посланне папи Льва V., і в Печерськїм монастирі лишилася по нїм його бібліотека³⁾. Сьвятим називаєть ся забитий Киянами Ігор Ольгович, що по своїй неудачі на київськїм столі постриг ся був теж в чернці. Постриженне перед смертю зрештою

проповідник мав на гадці иньші чернігівські ж князівства і братию чернігівської династії; на пізнійший час вказують генеалогічні пояснення, хто то був Давид. Недавно проф. Голубовский в спеціальній розвідці висловив здогад, що слово виголошене було 1175 р., з нагоди боротьби Сьвятослава Всеволодича з Олегом Сьвятославичем — „Опыт приуроченія древнерусской проповѣди „Слово о князьях“ къ опредѣленной хронологической датѣ“ — Древности-Труды археогр. ком. москов. ахрхеол. общества вып. III. ¹⁾ І с. 65. ²⁾ Іп. с. 145

³⁾ Посланне видано в Чтеніях московських 1848, VII, про бібліотеку Сьвятоші згадує Патерик.

досить практикувало ся чернигівськими князями. Всеволод Ольгович постриг ся перед смертю в Київі, з іменем Кирила, теж і його син Святослав, що прославляється в Київській літописи за свою побожність. Чернигівські синодики згадують іще кількох князів, пострижених перед смертю в черці¹⁾.

Та хоч чернигівська династія визначала ся прихильністю до церкви й чернецтва, але монаше життя, здається, не мало в Чернигівщині особливого розвитку. Цікаво, що й Предслава Святославна і Святослава, задумавши постригтись, ідуть в Київ, а не лишають ся в яким чернигівським монастирі²⁾. З рештою ми з джерел знаємо тут з тих часів напевно тільки два монастирі — оден коло Чернигова, на Болдиних горах, св. Богородиці, звістний в середині XI в., коли тут перебував Антоній печерський (теперішній Слецький монастир); другий — Бориса і Гліба, очевидно — при тій поставленій Давидом церкві; Чернигівський монастир св. Ілії традиція теж зачисляє до передтатарських часів, і се о стільки правдоподібно, що тутешня церква належить до тих часів; новгородський монастир Спаса зачисляють до XII в. на підставі написи, що мала бути знайдена там в минулім віці, але се, розуміється, дуже непевний доказ, бо написи сеї тепер не маємо, а теперішня будова його далеко пізнішого часу. О скільки християнство слабо було розповсюджено в масах, особливо в більш глухих частинах Сіверщини, свідчать звістки про Вятичів, що були ще поганами in optima forma при кінці XI в. і забили тоді проповідника християнства св. Кукшу.

Що до матеріальної культури Сіверщини, то я тут зазначу тільки, що в її території (головно в самого Чернигова) маємо досить значний запас предметів давнього руського артистичного промислу і побуту, і між ними деякі дуже важні і інтересні з різних поглядів (нпр. срібні роги в Чорній могилі, срібна чарка кн. Володимира Давидовича, з його іменем, т. зв. чернигівська гривна — найінтересніший з усіх зьмієвиків, які маємо і т. н.), але оглядати їх осібно від загального огляду староруської техніки й

¹⁾ За Всеволода каже оден давній синодик, що я проглядав в копії (див. вище с. 145): великаго князя Всеволода кїевскаго въ иноцѣхъ Кирила, великаго князя Георгія, убіеннаго въ Кїевѣ. Про Святослава — Іпат. с. 457, про інших — Любецький синодик чернигівських князів — Літопись зан. археогр. комиссіи т. IX.

²⁾ Про Предславу Святославну не сказано виразно, що вона постригла ся в Київі (Іпат. с. 204), але се виникає власне з того, що літопись записала її смерть без означення місця постриження.

лїтуки нема по що — вони входять туди як інтегральна часть, тісно вяжучи ся з технікою київською. Згадаю ще, що Чернігівщина дає нам найбагатші звістки про велике (княже) господарство XII в. (в історії війни Олеговичів і Давидовичів) — ми познаємо ся з сими звітками в своїм місці.

Тепер переглянемо визначніші осади й місця Чернігівщини. Перегляд сей буде короткий, бо за браком місцевої літописи ми дуже не багато знаємо про них.

Почнемо від столиці. Чернігів належить до найстарших й найважніших історичних руських міст (кажу — історичних, бо слідів доісторичного життя, скільки знаю, в нїм не знайдено). Уже на початку X в. (фрагменти умови Олега) він уважав ся по Києві найважнішим містом тодішньої Руської держави, і для України віставав ся таким аж до татарського погрому¹⁾. Розкопка Чорної могили в Чернігові з її похороном, датованим монетами кінця IX в., дає нам доказ багатого дружинного (може й княжого) життя в Чернігові X в.; але ближші історичні відомости починаємо мати про нього, від коли тут засідають князі з Володимирової династії. За Мстислава Чернігів став столицею лїво-бічної Руси, як Київ правобічної. Памяткою по нїм лишила ся церква св. Спаса, розпочата ним і виведена над землею „як можна було дістати рукою, стоячи на конї“. Рахуючи час засновання, треба уважати її найдавнішою з церков, яку маємо на Руси, взагалї в землях Руської держави, але коли вона була закінчена — не відомо. Вона лишила ся головною святинею Чернігова, його катедрою; тут звичайно ховали чернігівських князїв, почавши від самого Мстислава. В осібнім „теремі“ — каплиці церкви св. Спаса положено було тіло кн. Ігоря Ольговича, поважаного як мученика²⁾. Будова церкви заціліла досить добре до нинїшніх часів, але внутрішнє мальованнє пропало (слідів мозаїки не видно). Окрім спаської лишили ся ще церкви Бориса і Гліба, Пятниць, Успенська в Єлецькїм монастирі і прор. Ілї в Ілїнськїм, але всі значно перестроєвані. Поза тим звістні з літописи дві церкви — камяна св. Михаїла на княжїм дворі, і Благовіщення, обидві збудовані Святославом Всеволодичем³⁾. Про монастирі під містом згадає літопись під 1094 р.

¹⁾ Літературу Чернігова як міста див. в прим. 6.

²⁾ Іпат. с. 283. ³⁾ Іпат. с. 388, 439.

Відомости про саме місто дуже убогі — не йдуть далі таких елементарних відомостей, що по за внутрішнім городом (дѣтинець), де стояла катедрa і княжий двір, був „градъ околний“, обгороджений палісадами („острогъ“), інакше „передгородье“, що мало кількоро воріт — між ними одні від р. Стрижня¹⁾, і т. н.

Сусідній Любеч, славний в X в., як важний центр, а в духовних сферах прославлений як вітчизна Антонія Печерського, в наших джерелах пізнійше не грає ніякої ролі²⁾. В війні 1148 р. його сильно попустошили Мстиславичі, бо тут була тоді „вся живнь“ чернігівських князів: не знати — чи се треба розуміти про княжі фільварки і господарство, чи взагалі про багату околицю, що несла їм великі доходи (скорше перше). Одначе по сій операції Любеч попав хто зна чи не в категорію „пустих городів“, де сидять „самі псарі та Половці“, як описує околиці Чернигова Святослав Ольгович по тій завязтій війні Мстиславичів і Ольговичів³⁾, але тут є варіант: „Любескъ“, і я не ручив би, що тут мова про Любеч. У всякім разі ся звістка про спустошення околиць Чернигова і залюднення їх Половцями інтeресна; окрім того ми й на иньших місцях маємо ще згадки про турецьку колонізацію Чернігівщини (так згадуєть ся якесь турецьке коліно: Коуї черніговські⁴⁾). Правдоподібно, сими турецькими осадниками колонізовано головно полудневе чернігівське пограниччє, побереже Остра і Сейма⁵⁾.

У властивій землі Радимичів найважнішим містом був, правдоподібно, Гомій, теп. Гомель. Святослав Ольгович, опановуючи Чернігівську волость (в тіснійшій значінню) сам їде до Чернигова, сина висилає в Гомій, а по иньших городах розсилає посадників⁶⁾. Але з рештою ніяких подробиць про се місто не маємо.

Досить визначну ролю грає Стародуб. Очевидно, се була сильна кріпость: як знаємо, тут завзято боронив ся Олег Святославич від Святополка й Володимира, утікши сюди з Чернигова: блокада тревала цілий місяць. Але окрім того се, видко, була й визначна осада, бо, як ми бачили, в 1160-х рр. вона взяла активну участь в боротьбі між князем Святославом Всеволодичем і новгородським Олегом Святославичем⁷⁾. Правдоподібно, Стародуб

1) Іпат. с. 141, 315.

2) Про Любеч статя Милорадовича: Любечъ, родина преп. Антонія 1871 (з Чтеній московських). 3) Іпат. с. 343. 4) Іпат. с. 431.

5) Про сю турецьку колонізацію взагалі див. низше с. 303 і далі.

6) Іпат. с. 358. 7) Іпат. с. 360.

був одним з тих другорядних княжих столів Чернігівської землі XII—XIII в., про котрі ми, на жаль, не маємо майже відомостей.

Друга столиця Сіверщини — Новгород, званий сіверським для відрізнення від інших Новгородів, стає дуже пізно звістним в наших джерелах: він згадується в літописях тільки в середині XII в., хоч уже, по всякій правдоподібності, від 1096 р. все був княжою столицею. Подробиць майже ніяких про нього не маємо¹⁾. Місцева традиція зачисляє до передтатарських часів Успенську церкву, що мала стояти на місці пізнійшої катедрі, і св. Николая, та місцевий монастир св. Спаса; але останків з княжих часів в церквах Новгорода звагалі не видно ніде²⁾.

Вщй ж на верхній Десні був центром княжої волости в другій половині XII в., як ми бачили, але ближших відомостей про нього не маємо. Здається, чи не заступив його пізніше Трубчевськ, бо його бачимо княжим столом в останній чверті XII в., і се значінне політичного центра він захоче й пізніше (в XIV в.). Сусідній Брянськ, голосний центр пізніше, в XIV віці, в XII віці хоч часто згадується, нічим одначе не визначається.

Курськ, на Посемю, був від давна важним центром: він лежав уже на пограничу з степом, і через нього йшов важний торговельний шлях: з Київа на північний схід, мабуть в краї середньої Волги³⁾. Що то було чимале місто, свідчить життє Теодосія, що свої молоді часи прожив у Курську, бо його батько був там якимсь княжим урядником в першій пол. XI в.: для нього тут найшли ся учителі „на вся граматикия“. Коли се й перебільшено, то все таки видно, що Нестор уважав Курськ таким містом, де така більша наука була можлива. Княжим столом, як центр Посемя, бачимо його вже при кінці XI в.⁴⁾, і він і пізніше вістатє ним, з тою ріжницею, що поруч нього (від 2-ої пол. XII в.) з'являють ся й інші княжі столи на Посемю — Рильськ, Путивль, навіть Вир; в XIII в., (в другій половині його), княжим столом стає й сусідній Глухів. З сих поменьших посемських столів Путивль славний згадками Слова о полку Ігоревім:

„Ярославна рано плаче в Путивлю на заборолі, промовляючи...“

¹⁾ Хйба Іпат. с. 317.

²⁾ Про нього нова статя (в історичній часті компілятивна) Рєлицького Городь Новгородь Сѣверскій, его прошлое и настоящее — в час. Сборникъ Черняговскаго земства 1898, II.

³⁾ Жит. Теодосія л. 5. ⁴⁾ Іпат. с. 160.

Як видно з синодиків та генеалогій, він і пізнійше (в XII в.) віставав ся княжим столом. Але всі ці столи в пограничнім краю, що часто підпадав ворожим нападам і половецьким спустошенням, були бідні й не завидні, не виключаючи й самого Курська. Моленіє Данила Заточника, сей твір дружинної верстви, заховало нам як ходячий афоризм князівсько-боярських кругів таку максиму: „добре казав князь Ростислав: ліпше мині смерть як курське княженне, так і кождому чоловіку — ліпша смерть, ніж жите в біді“¹⁾. Ізяслав Давидович гіркими словами представив перспективу сидіти князем в Вирі: „братія моя вернетъ ся в свої волости, а мині куди вертати? до Половців не піду, у Вирі голодом гинути не хочу, ліпше мині тут умерти“²⁾. Але в посемиській людности небезпечне сусідство з степом розвивало воєвничість і лицарськість, прославлену в наведеній характеристиці Курян Слова о полку Ігоревім.

Вкінці в землі Вятичів в XI—XII в. ми ще не можемо помітити якихось визначнійших центрів. Тільки від середини XIII в., коли взагалі державне жите з полудневих частин Чернігівщини уступає на північ і північний схід, виступають тут цілим рядом центри дрібних княжих волостей — Карачев, на вятицькім пограничю, Козельськ, прославлений своєю трагічною долею 1238 р., коли тут люде завзято боронили свого малого князя Василя, і Татари вирівали за те ціле місто, Новосиль і иньші княжі столи, про які будемо говорити пізнійше³⁾.

Початком відокремлення Переяславщини, як я вже сказав, мусимо уважати витворенне на Сіверянській території супроти Чернигова другого важного центра, яким був Переяслав. Знаємо його в сій ролі від початку X в., саме ж відокремленне як довершений факт бачимо доперва за часів Ярослава. Від того часу Переяславщина вже ніколи не могла злучити ся скільки небудь трівко з Чернігівщиною, противно — видно, що обидві землі мали неохоту до такої злуки. Чернігівщина рішучо не хоче стати волостію переяславської династії (Всеволода), Переяславщина, стараючи ся уставити у себе якийсь трівкійший лад, вибирає собі

¹⁾ Моленіє в вид. Шляпкіна, с. 6—7; в однім варіанті князь зветь ся Ярослав. В літописи подібні слова говорить Андрій Мономахович, але значінне їх дещо відмінне (Іпат. с. 218).

²⁾ Іпат. с. 354. ³⁾ В т. III гл. 2.

иньшу династію, не чернігівську, а суздальську, й її хоче забезпечити у себе стіл. Головно сею неохотою до злуки й мусимо ми пояснити, що сі дві частини Сіверянської землі ніколи не злучалися, виключивши кілька невідалих проб, як заходи Всеволода і потім Мономаха — взяти собі Чернігівщину, змагання Всеволода Святославича, в XIII віці, аби захопити Переяславщину. Які були глибокі причини тому відокремленню окрім самого лише сформування сильного міського центра — причини етнографічні, культурні, економічні, того не можемо сказати¹⁾.

Відокремлений за Ярослава, що хотів, очевидно, утворити в центрі Руської держави поруч Київ і Чернігові ще третій стіл для свого улюбленця Всеволода, Переяслав займав якийсь час поважне місце, як третій з ряду княжий стіл в землях Руської держави, по Києві й Чернігові, і був особним, самостійним князівством. Се тривало однак тільки до смерті Святослава (1076). Зараз потому, наслідком політичних перемін, Переяслав опинився в досить невідгідній позиції — прищипки до котрогось із старших столів. За Всеволода вправді, коли той був захопив Київ і Чернігів, се ще могло менше відчуватись, і короткий час, коли Мономах тримав Чернігів, може не йти в рахунок; але від коли Мономах засів у Києві, Переяслав став фактично якоюсь прищипкою до Києва. Тим часом як сусідня Чернігівщина замкнула ся в особне політичне тіло, під проводом династії Святослава, Переяслав вістає ся просто волостію Києва, де князі часом міняють ся частійше як які тіуни або посадники в котрімсь провінціо-нальним місті.

По тестаменту Мономаха Переяслав має бути передпокоюм Києва, переходовим місцем для кандидатів на київський стіл — роля ніби почесна, але на практиці дуже невідгідна. За часів Мономаха й Мстислава Ярополк бодай досить довго сидів тут в сій ролі „евентуального престолонаслідника“. Але по смерті Мстислава, коли вийшло за те наслідство непорозумінне в Мономаховій династії, сі престолонаслідники почали міняти ся в Переяславі як у кінематоскопі: протягом яких п'ятнадцяти років перемінили ся вони тут сім разів, а деякі сиділи тут по кілька тижнів, а навіть по кілька годин, як пишуть за Всеволода Мстиславича, що він просидів від раня до обіда!

Розумієть ся, така практика не могла ані трошки подобати ся Переяславцям, де громада, як і по иньших українських князів-

¹⁾ Спеціальну літературу Переяславщини див. в прим. 6.

ствах, привикла складати всі клопоти про управу й охорону землі на князя, а Переяславське князівство й спеціально ще вимагало пильного догляду й оборони, супроти вічного неспокою від степовиків. Супроти того Переяславці, подібно як робили й інші землі, постановили знайти собі якусь певну династію й її забезпечити переяславський стіл. Коли виникла боротьба між Мстиславичами і Юриєм, Переяславці постановили тримати ся Юрія. Очевидно, вони при тім надіяли ся, що Київ зістанеть ся в руках Мстиславичів, і таким чином Переяслав був би зовсім відокремлений і забезпечений від ролі прищипки, чи то для Києва, чи для Чернигова. Суздальщина ж безпосередно з Переяславщиною не граничила, і в численній родині Юрія все мусів найти ся для Переяслава особний князь.

Окрім таких чисто льогічних причин, на вибір Переяславців вплинули, певно, й особисті звязки Юрія з Переяславом, що могли бути дуже давні. Ми знаємо, що Остерський Городок (теп. Остер) належав від давна до Юрія і звав ся инакше Юриївим городком; можливо, він мав його ще від батька Мономаха, або що найпізнійше — дістав десь за часів Ярополка, коли йшла та боротьба за Переяслав. В таким сусідстві міг він мати здавна певні впливи і звязки з Переяславцями. Коли потім його син Гліб з'явив ся там, правдоподібно висланий батьком з такою місією — повискання сусідніх міст, — насамперед Посемє перейшло до нього, а далі і з Переяслава (де тоді сидів Мстислав Ізяславич) стали приходити до нього відомости, що його там „хочуть“. На початках одначе сей рух між Переяславцями не мусів бути сильний: коли якийсь боярин Жирослав намовив Гліба йти на Переяслав, „бо його хочуть Переяславці“, й Гліб пішов справді, то переяславські партизани не відважили ся прилучити ся до нього, й Мстислав прогнав Гліба¹). Те саме повторило ся на другий рік: знову з Переяслава приходили якісь заклики, й Гліб, „свѣщав ся с Переяславци“, пішов у друге на Переяслав, але Мстислав знову завчасу вибрав ся з військом, і Переяславці знову змикитили: „Гліб був з малим військом і сказав: піддурили мене Переяславці та не відважаючи ся стати до битви, пустив ся тікати“²).

Се мабуть і було причиною такої нерішучости Переяславців, що Гліб не мав відповідних сил, „баше въ малѣ“. Бачимо тут туж саму політику, що й у Киян: „коли будеш мати досить сили, то й по твоїй стороні станемо“. Коли рік пізнійше прийшов на

¹) Іпат. с. 253 (1147). ²) Іпат. с. 225.

місце Гліба сам Юрій, з дуже значними силами, то Переяславці вже не вагали ся. Могло навіть бути якесь порозумінне у Юрія з Переяславцями взадлегідь, бо в своїм поході він попростував відразу до них, очевидно — числячи на їх прихильність, і потім в переговорах з Ізяславом згожував ся вирікти ся Київа з тим, аби Переяслав віддано одному з його синів; але Ізяслав не пристав на се. Цікаво, що при тім і переяславський єпископ намовляв Ізяслава зробити сю уступку стривви, але Ізяслав не згодив ся. Та в рішучій битві під Переяславом Переяславці перейшли до Юрія: „бысть лествъ въ Переяславцехъ“, сказали: „Юрій — то наш князь, то свій, ми його й з далека шукали“¹⁾, та й побігли до Юрія; побачивши се, полки Ізяслава й Ростислава збентежили ся й пустили ся тікати. Таким чином виступ Переяславців рішив справу на користь їх вибранника — Юрія, що сам по собі не мав відваги й надії на успіх і всякими способами оминав війни з Ізяславом, але той його змусив до битви²⁾.

Почавши від сього часу Переяславщина вістає ся переважно в володінню династії Юрія. Володінне се, правда, не було ані постійне й безперервне, ані міцне і певне. Діло в тім, що династия Юрія все віставала ся чужою для української політики й українських князів, її участь в українських справах все була спорадичною і супроти тутешніх політичних сил переважно все мала вираховано-шкідні ціли, так що не могла тішити ся загальною симпатією. При тім Суздальські землі були відрізані від Переяслава значним простором, а сама Переяславська земля була занадто слаба, аби місцеві князі могли утримати ся власними силами супроти більших ворогів. Все се поясняє нам ті перерви в володінню Юрієвичів, що звістні нам у наших джерелах, а почасти нам і невістні, бо з останньою чвертею XII в. наші відомости про Переяславщину й її князів стають незвичайно бідні.

Так відомо вже нам, що коли Ізяслав в останнє подолів Юрія, він прогнав і його сина Гліба з Переяслава та посадив свого сина Мстислава, що просидів тут коло трох років. По сій перерві Гліб вернув ся назад до Переяслава й просидів тут до 1169 р., коли його вислав брат Андрій до Київа. В Переяславі Гліб на своє місце посадив тоді малого ще свого сина Володимира (було йому тільки дванадцять літ³⁾), і той вістав ся тут до своєї смерти (1187). Таке довге правління батька й сина, серед

¹⁾ „Гюрги намъ князь и свой, того было намъ искати и далече“ Іпат. с. 267. ²⁾ Див. вище с. 160—1. ³⁾ Іпат. с. 379.

завірюх української політики, особливо правління того малого Володимира, котрого батько слідом умер в Києві і не міг бути помічним сином, ми мусимо головню толкувати привязаннем самої землі до своєї княжої родини. Дійсно, про Гліба зістала ся в літописи добра пам'ять¹⁾, а про Володимира, з поводу його передчасної смерти, літопись²⁾ пише: „плакали по нім усі Переяславці, бо він любив дружину, а золота не збирав, майна не жалував, але роздавав дружині; був з нього князь добрий, сильний в битвах, визначав ся великою мужністю, і за ним Україна дуже жалувала (много постана)“.

По смерті Володимира є перерва в наших відомостях про Переяслав. Аж у 1190-х рр. бачимо тут суздальського княжича Ярослава Мстиславича, Володимирового стригчного брата; можливо, що він сів тут безпосередню по Володимирі³⁾. Є ще й друга можливість, або навіть і правдоподібність — що він з'явив ся у Переяславі з ініціативи самих Переяславців, бо належав до противників шефа суздальської династії — Всеволода, і з його руки ледво чи би дістав Переяслав, — хіба якось перепросив ся. В кождім разі одначе Переяслав за життя Ярослава стояв у повній залежності від Всеволода, як видно з звісток 1197—1198 рр. Всеволод іменує сюди єпископа, а на другий рік з сином Константином ходив походом на Половців на Дін. Похід сей міг бути зроблений тільки в інтересі Переяславщини, значить Всеволод уважав її як би за свою волость.

Дійсно, по смерті Ярослава Переяславці звернули ся по князя до Всеволода. Їх посліи прибули до Всеволода в Переяслав північний (Заліський), де він тоді перебував, і Всеволод дав їм князем свого сина Ярослава. „Переяславці ж узявши свого князя Ярослава від св. Спаса (правдоподібно, в церкві св. Спаса відбула ся якась церемонія благословення Ярослава на князівство, чи що), пішли з великою радістю, хвалячи Бога і св. Богородицю й св. Михаїла (патрона переяславського), що дав їм князя, якого собі бажали“, як оповідає про се своїм урядовим стилем Суздальська

¹⁾ Іпат. с. 384. ²⁾ Іпат. с. 439.

³⁾ В 70-их рр. бачимо його в Новгороді, потім він зникає і аж під 1199 р. читаємо про смерть його в Переяславі — Лавр. 394. Правда, Татищев каже, що перед тим Всеволод випросив Переяслав від Рюрика (!) і посадив тут сина Константина, аж потім сів там сей Ярослав і слідом умер, але ся звістка, прийнята автором новішої монографії про Переяславську землю д. Ляскоронським — с. 434, правдоподібно викомбінована з звістки про похід Всеволода на Половців і не має значіння.

літопись¹⁾. Скільки дійсно було в тім щирого бажання Переяславців, трудно сказати, але з огляду, що таким чином Переяславщина забезпечала собі поміч найсильнішої тоді династії, з другого боку сим способом забезпечала на далі свою політичну окремішність, — нема нічого неможливого в тім, що така комбінація їм досить подобала ся, і підозрівати щирість їх посольства до Всеволода не маємо особливої причини.

Почавши від сього часу і аж до упадку Переяславського князівства — підчас татарської руїни, ним все розпоряджають ся суздальські князі, і Суздальська літопись по prostu зве Переяславщину „отчиною“ суздальських князів²⁾). Правда, від часу до часу, в залежності від політичних завірушень на Україні, бували в сій залежності Переяслава від суздальських князів певні перерви. Так 1207 р. вигнав з Переяслава того Ярослава Всеволодовича Всеволод чернігівський, причепивши ся до його кандидатури на галицький стіл, і посадив тут свого сина, а сього знов вигнав Рюрик і посадив тут свого сина Володимира³⁾). Але се тривало не довго, і Переяслав скоро вернув ся знову до суздальської династії: 1212 р. туди післав тодішній шеф сеї династії Юрій Всеволодович свого брата Володимира. Володимира сього одначе взяли в неволю Половці, напавши на Переяславщину й побивши в битві. Здасть ся, що по тім нещастю Переяслав знову висовгнув ся з рук Суздальської династії; вище я висловив здогад, що сей опорожнений стіл могли дістати Ольговичі, в потіху за страчену Київщину⁴⁾). Але потім він вертає назад в розпорядженне суздальських князів: 1227 р. кн. Юрій посилав сюди свого братанича Всеволода Константиновича, потім брата Святослава (1228)⁵⁾). Завдяки тільки сій залежності Переяслава від суздальських князів і знаємо де що про нього в XIII в. — сі убогі відомости заховала для нас Суздальська літопись, тим часом як Галицько-волинська літопись мовчить про нього зовсім. В сім факті відбило ся виїмкове політичне становище Переяслава поміж українськими землями: з них він оден виріжнив ся з їх політичної родини і щоб забезпечити ся від двох українських династій — Мстиславичів і Ольговичів, між землями котрих лежав, потягнув до нового — східнього політичного центра, увійшов у сферу його політики.

¹⁾ Лавр. с. 395. ²⁾ Лавр. під 1213 р. ³⁾ Лавр. с. 406—7.

⁴⁾ Длв. вище с. 235. ⁵⁾ Лавр. 416, 427, 429.

Се була політика самої переяславської громади, як ми бачили, що зазначила її досить виразно, як на наші скупі взагалі в таких справах відомости. Заразом сею політикою й вичерпується все те, що можемо сказати про політичну діяльність переяславської громади.

Се була „вища політика“ Переяславців. Але в їх життю була політика ще далеко більш важна, що була питанням життя і смерті — се відносини до степу. Ні для якої з земель давньої Руської держави сі відносини не мали такого незвичайного, есенціонального значіння, як тут. Се зовсім природно поясняється територіальними винами Переяславщини.

Її границі на заході й півночі ми знаємо. Від Київщини її граничив Дніпро, тільки в околицях Києва київська границя, здається, переходила трошки на лівий бік (як більш або менш гіпотетичну границю можна брати тут р. Карань). Від Чернігівщини граничило поріччя Остра і Сейму. Як ми вже бачили, територія р. Сейму була спірною між Чернігівщиною й Переяславщиною, і особливо в другій чверті XII в. дуже вагала ся між сими двома землями, але зістала ся в кінці при Чернігові, хоч судячи по відносинам місцевої людности до князів, вона скорше тягнула до Переяслава: як і Переяслав, Посемє тримається династії Юрія, а бити ся з Ольговичами показує охоту¹⁾. На північній заході крайнім пунктом, що тягнув до Переяслава, був Остерський городок, на устю Остра в Десну, на лівім боці його; в першій половині XII в. його вилучено в осібну волость для Юрія, але вона злучила ся знову з Переяславщиною, через те що й Переяславщина перейшла в ті самі руки — династії Юрія²⁾.

Таким чином Переяславщина з двох боків, зі заходу і півночі, операла ся на краї хоч не завсіди приязні, але бодай культурні, безпечні. Але властиво тільки її північно-західній кут був безпечний (нпр. як би потягнути лінію від Рильська на усте Супоя або навіть і Трубежа). Полудневий край її границі з Київщиною і східній край границі з Чернігівщиною виходили в передстепові краї, і вся решта її території по за тим північно-східнім кутом —

¹⁾ Іпат. 250, див. вище с. 236; але Вир тоді не хотів піддатися Юрью.

²⁾ На мапі Переяславщини в недавній монографії д. Ляскоронського (1 вид.) також і Вир, чи недоглядом, чи свідомо, зачислено до Переяславщини; на се нема ніякого powodu: Вир належав до Чернігівщини, як і все Посемє — див. Іпат. с. 346, 348.

се було небезпечно, неспокійне степове пограниччє, де треба було все виглядати кочового ворога.

Ми бачили вже, яка нетрівка, бо виставлена на періодичні знищення, була кольтонізація київського Порося — району між Стутною й Росю. З другого боку бачили ми, в яких неспокійних, прикрих обставах жила околиця Курська. Се відразу позвольте нам з'орієнтувати ся і в кольтонізаційних обставах Переяславщини. Землі по Супою й Трубежу лежали в одній лінії з Поросем, але о стільки в гірших обставах, що їх не прикривало ніщо зі сходу, як Переяславщина Київщину, і на півночі вони не мали таких безпечних своїх закутків, як київське Поліссє, куди людність могла відступати й пересиджувати лихолітє. Тільки землі по Остру, між Остром та Дніпром та по верхів'ях Трубежа, Удаю та Ромна, багаті багнами і лісами могли бодай до певної міри хоронити свою людність від степових нападів; решта ж Переяславщини мусіла мати тоді, як має й тепер, переважно степовий характер, з лісами і гаями, тільки на берегах рік, в мокрих балках і ярах. Тим поясняєть ся, що в періоді особливого роздрення степової бурі Переяславщина редукувала ся до дуже малих розмірів території, де ще держала ся якась осіда кольтонізація.

Ми бачили, що при кінці X в., за Володимира більшість Переяславщини уважала ся страченою під печенівським натиском. Хоч сказано там про будову кріпостей по р. Сулі, але заразом ставлено їх по Десні, Трубежу і Остру, так що посульські кріпости або мали служити якимись сторожевими пунктами, або тут мова йде про верхню Сулу, що мала боронити лінії Остра і Десни від пудневого сходу. Очевидна бо річ, що як би середнє та нижнє Посуле не було ослаблене, було добре залюднене й укріплене, то само по собі могло б виставати на оборону, й не було б по що укріпляти берегів Трубежа чи Десни. Оповіданнє про заснованнє Переяслава за Володимира зовсім підтверджує таке розуміннє, даючи добру ілюстрацію до тодішніх кольтонізаційних обставин: Печеніги собі маршєрують „отъ Сулы“, наче на тій Сулі й не чуто тих кріпостей, а Володимир „поиде противу имъ“, і стрів їх раптом на Трубежі, „на броді, де тепер Переяслав“ ! Очевидно, останки руської кольтонізації тільки й брєніли ще тут, між Трубежом, Дніпром та Остром.

Коли знищено Печенівську орду, й Русь почала здобувати назад страчені кольтонізаційні терени, кольтонізація Переяславщини теж була відрєставрована до певної міри. Про її розміри можемо судити з звісток з кінця XI і на початку XII в. (перед новою кольтоні-

зацією погранича, що не могла скорше розвинути як від 1103 р.). Бачимо з них, що та реставрована кольонізація опанувала була що найменше побереже Сули (Ромен, Снятин, Горошин, Воїн¹⁾), а в дійсности, правдоподібно, і перейшла її. Результати сеї кольонізації були одначе страчені, коли розпочали ся в останній чверти XI в. половецькі напади, що особливої інтензивности дійшли в 1090-х роках. Половці тоді неустанно нищили осаді між Сулою й Трубежом, часто з'являючи ся і в околицях самого Переяслава, а Тугор-хан раз протримав Переяслав півтора місяця в блокаді!²⁾ Як тоді виглядала Переяславщина, дає нам зрозуміти коротенька записка Мономаха про сі роки: „сидів я в Переяславі три літа й три зими, в своєю дружиною, і багато набідували ся ми і від війни (з Половцями) і від голоду (очевидно — наслідком половецьких спустошень“³⁾). Сю останню подробицю переяславського життя дуже добре доповнює образок, що мав Мономах намалювати перед зібраними князями 1103 р.: „жалусте ви коней для оранки, а того не подумаете, як селянин почне орати, а наїде Половчин, забє „смерда“ стрілою, кобилу його вівьме, заїде на його оселю, забєре жінку й дітей, і все майно, а тік запатить, — то коня його ви жалусте, а самого чому не жалусте?“⁴⁾ Розуміть ся, при таких обставинах життя Переяславщина мусіла знову дуже сильно спустіти, як і полуднева Київщина.

Кольонізація розвиваєть ся на ново з початками агресивної боротьби з Половцями. Під час походу 1111 р. бачимо вже, що на Голті руське військо почуває себе безпечно — „стали на ріці Голті й тут зачекали воїв“, і тільки за Ворсклою починала ся небезпечність — „дійшли Ворьскла“, тут цілували хрест (була хрестопоклонна неділя) і положили всю свою надію на хрест, з многими слізми. З пізнійших звісток бачимо, що руська кольонізація дійшла побережа Ворскли на полудню — тут згадуєть ся Лтава, на Ворсклі⁵⁾, як звичайно думають — теп. Полтава, в усякім разі важно, що се було місто на Ворсклі. На полудневім заході бачимо город Донець, як звичайно приймають теп. Донецьке городище на р. Удах, притоку Сіверянського Донця, недалеко теп. Харкова, хоч

¹⁾ Іпат. 143, Лавр. 239—241. Городища по Удах і Донцю вичислені в московській Книзі большого чертежа, що сягає XVI в. — вид. Спаского с. 31—33. З літератури крім загальнійших праць про степ і передстепові краї ще Данилевичь Донецкое и Хоротовское городища, Харків 1902, Донецкое городище и г. Донець — Археологическая летопись Ю. Рос. 1904.

²⁾ Іпат. с. 161. ³⁾ Лавр. с. 240 (належить до р. 1094—6), ⁴⁾ Іпат. с. 183 і 191. ⁵⁾ Іпат. 387 (під 1174 р.).

і не знаємо, о скільки він тісно був злучений з пограничною кольонізацією. По Донцю і Удам бачимо, що правда, цілу систему укріплень — городищ, але поки що не маємо повного права уважати її останками укріплень з сих саме часів.

Деякі поетичні згадки з другої пол. XII в. вказують одначе далі на Посулє як на властиве переяславське пограничє. „Кончак знищив Сулу“ (снесе Сулу) каже поетичний уривок в Галицько-волинській літописи¹⁾; „по Роси й по Сулі поділили городи“ каже про Половців (може про Кончака і Гау) Слово о полку Ігоревім²⁾. Сі натяки трудно инакше зрозуміти, як про пограничє переяславське: область Сули була таким же пограничєм Переяславщини, як пограничє Роси — Київщини, а з першого з них довідуємось, що в останній чверті XII в. погранична (посулська) кольонізація коли не знищена, то знову сильно ослаблена була серед нових інтензивних половецьких нападів.

Взагалі, взявши статистично той матеріял, який маємо, ніяка з українських земель так часто не підпадала половецьким нападам, як Переяславщина, — хоч, треба сказати, відомости про тутешні половецькі напади не визначають ся докладністю, досить припадкові, і в дійсности пропорція ся мусіла бути ще прикрійша для Переяславщини. При тім ніде половецькі напади не опановували так цілого майже терену землі як тут; тільки кутик між Острож і Дніпром був безпечнійший, з рештою ж ціла Переяславщина була виставлена на турецькі спустошення.

Супроти такої небезпечности й періодичних спустошень Переяславщини треба було брати ся на різні способи. І так князі старали ся всякими способами здобувати нових насельників землі з поза її границь, нпр. осажували невільників приведених з різних земель. Знаємо, що Мстислав з Ярославом, забравши багато невільників у Польщі, поділили їх між собою і ужили їх для реставровання пограничної кольонізації (літописє каже тільки про Ярослава, що він осадив свою пайку по Роси, але того самого треба дорозумівати ся і про Мстислава³⁾). Про кн. Ярополка довідуємо ся, що забравши підчас походу на Минщину людей з м. Друцька, він вивів їх відти і поставив їм місто Желни (вар. Желди), як думають звичайно — теп. Жовнин, на нижній Сулі⁴⁾). Особливо ж важну ролю в тім значінню мали турецькі осадники виведені з степів.

Так по погромі орди Торків частину їх осаджено і в Пере-

¹⁾ Іпат. с. 480. ²⁾ Повд. X. ³⁾ Іпат. с. 105. ⁴⁾ Іпат. с. 203, Лавр. с. 276.

яславщині, де вони згадують ся 1080 р.¹⁾ Потім нові партії Торків і Печенігів приведено з походів 1103 р. („заяша Печенѣги и Торьки с вежами“²⁾), а правдоподібно — й 1111 р. з власної охоти прийшли ватаги їх по невдалім повстанню на Половців в 1116 р. На другий рік маємо звістку про прихід Біловезців³⁾. Правда, сі турецькі кольоністи давали чимало й клопотів — от як те повстанне їх 1080 р., потім під 1121 р. маємо записку, що Мономах „прогнав Берендичів із Руси, а Торки й Печеніги самі втікли“⁴⁾ — очевидно було знову якесь повстанне. Але з другого боку, вони постачали і добрих воєнків, і будь що будь — служили до зміцнення й забезпечення границі як кольоністи, привычні до небезпечного, неспокійного життя. З рещтою відомости наші про їх кольонізацію в Переяславщині дуже бідні. Назва села Каратулів (Вел. і М. Каратулі) під Переяславом, між двома лініями тутешніх оборонних валів, показують, що тут були також осаджені Чорні Клобуки (Каратулі теж що Каракалпаки, чорні шапки, в староруськім перекладі Чорні Клобуки). З подій 1150 р. довідуємо ся, що десь на Дніпровім побережю Переяславщини сиділи Турпі⁵⁾, правдоподібно — також турецьке коліно, як і Коуї, Берендичі і т. и. В одній літописній звістці бачимо осадн переяславських Торків коло Баруча й Бронькняжа⁶⁾, але місця сих городків невідомі напевно⁷⁾. На верхівю Остра бачимо Білу Вежу — засновану правдоподібно згаданими в літописи виходнями з донської Білої Вежі, але сі виходні, правдоподібно не були Турки, а Словяне. Здасть ся, що десь в тій же околиці була друга кольонія того ж імени (Бѣлая вежа старая⁸⁾). В сусідстві Донця бачимо величезне Хозарське городище, що вказує на иньшу подібну кольонію⁹⁾, і т. и.

Можна здогадувати ся, що в будованню пограничних замків переяславські князі також бачили оден з способів оборони. Знаємо се про Володимира, що він будував таку оборонну лінію по Сулі, а з усякою правдоподібністю мусимо такі заходи припускати й для пізнійших часів, хоч би по аналогії з Київською землею. Дійсно, почавши від XVI—XVIII в. відомі нам численні городища, що тоді стояли порожні, значить, були останками міст і замків дав-

¹⁾ Заратиша ся Торки переяславстни на Русь — Іпат. с. 143.

²⁾ Іпат. с. 184. ³⁾ Іпат. під роками. ⁴⁾ Іпат. с. 205.

⁵⁾ Іпат. с. 277. ⁶⁾ Лавр. с. 280.

⁷⁾ Недавно не без правдоподібности аргументував А. Стороженко за Баршівкою на Трубежі (Очерки с. 48), але крім подібности імени годї за снм щось сказати. ⁸⁾ Іпат. с. 264.

⁹⁾ Филаретъ Описаніе Харьков. епархіи I с. 295—6.

нійших. Вони стоять по р. Ворсклі, Пелу, Сулі, Удаю, Удам, Донцю і закривають Переяславщину від полудня й полудневого сходу, та дійсно в часті можуть бути останками оборонних ліній XI—XII в.¹⁾ Звістні нам тут і вали — подвійний вал коло Переяслава, довгий вал на правім березі Сули, від Лубен до Дніпра, другий подібний на кількадесят кильометрів довгий вал над Дніпром, більше менше від устя Тясмина (на правім боці) через Сулу майже до р. Золотоноші, поменьші останки валів над р. Ромном, і т. и.²⁾

З другого боку переяславські князі заходили ся коло самих Половців, то задобрюючи їх, то боронячи ся, то пробуючи застрашити їх агресивною війною. Між переяславськими князями знаходимо найбільших спеціалістів у половецьких справах, як Мономах, Ярополк, Володимир Глібович. Мономах, будши переяславським князем, дав ініціативу й провід у найбільшій агресивній війні в Турками, яку знає давня Русь. Очевидно, він при тім мусів головню виходити з спеціальних інтересів своєї волости.

Скільки приходилось в подібних обставинах клопотати ся з Половцями Мономаху й иньшим переяславським князям дав він зрозуміти своєю автобіографією. „Усіх угод (тут розуміють ся й дипломатичні з'їзди з Половцями) з половецькими князями, каже він, уложив я девятнадцять, за часів батька і по нїм³⁾ і передавав багато худоби та своїх портів (одіжи й тканини); в неволі пустив визначнійших половецьких князів ось скільки: двох братів Шаруканів, з рода Багубарса три, Овчини чотири, а всіх иньших важнійших князів сто; а що Біг дав живими в мої руки Коксуся з сином, Аклана Бурчевича, таревського князя Авгулуя, й молодих князів п'ятнадцять, то їх я привів живими, постинав і покидав у річку Славлій; тоді їх побито зо двіста ліпших невільників...“⁴⁾

Син Мономаха Ярополк уславив ся також війнами з Половцями, хоч тоді вже вони були приборкані попередньою боротьбою. На ново розвивають ся половецькі напади в останній чверті XII в.

¹⁾ Про городища в поріччю Сули спеціальна праця В. Ляскоронского: Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся въ бассейнѣ р. Сулы, Труды XI з'їзда, т. I. На підставі різних спостережень він зачислав до княжих часів отсі городища на Сулі: Недригайлів, Константиїв, Ромен, Глинськ, Сінча, Снітин, Лубни, Лукомле, Оржиця, Горошин, Буримка, Жовнин, на Удаю: Варва, Срібне, Красний Колядин, Біла Вежа (с. 432). Про городища иньших басейнів в його книзі про Переяславщину с. 111 і далі, про поріччя Донця див. вище с. 346.

²⁾ Див. цитовану працю Ляскоронского с. 456—7.

³⁾ Рахунок сей уриваєть ся, здаєть ся, на р. 1002. ⁴⁾ Лавр. с. 242.

і тоді здобуває собі славу на сїм полі Володимир Глібович. На жаль, ми досить мало маємо відомостей про Переяславщину в сих часів: вона мала тоді зовсім другорядне політичне значіння і все більше виходила за обрій української політики. Але тих кілька подробиць, які дають нам наші джерела, вистають для характеристики сього князя й його ролі в сїй новій половецькій бурі. Бачимо, що „руські князі“ уважають його спеціалістом в половецькій війні, висилають його в передовим полком, і Володимир дуже пильнує сеї своєї прерогативи¹⁾. Він бере участь у всіх колективних руських походах на Половців; Половці мають особливий респект перед ним, а на Руси має він славу воликого лицаря: „бо він був муж добрий, відважний і сильний в бою, і на всяке добре діло готовий“. Особливож популярний він у своїй землі, бо се князь-дружинник, князь воєвничий, а його печальність для своєї землі підчеркнуло Слово о полку Ігоревім коротенькою апострофою:

в Римах крик під шаблями половецькими,

а Володимир у ранах — туга та жаль Глібовому сину²⁾.

Як бачимо, ціла Переяславщина була властиво тільки пограничною маркою, оборонною границею руської кольонізації з степом. Ся її роля була причиною, що до неї в наших джерелах було в перше приложене славне пізнійше ім'я „Україна“. Оповідючи про смерть Володимира Глібовича, київська літопись каже, що по нім „плакали всі Переяславці“, та піднісши його чесноти, додає, що за ним дуже жадувала Україна: „о немже Украина много постана“³⁾. Почавши від сеї апострофи ми кілька разів стрічаємо

¹⁾ В поході 1184 р. Святослав висилає з своїми полками славного лицаря з чернігівської династії — Ігоря Святославича, а Рюрик Володимира Глібовича; між ними вийшла суперечка, бо Ігор не дав Володимирові „їздити напереді полкомъ своимъ“, а той уважав се своїм правом: „князи бо русици дали бяхуть (йому) напредъ їздити в Руской земли“. Володимир нагнівав ся і замість походу на Половців пограбував чернігівські городи (Іпат. с. 425) — вчинок дуже характерстичний для такого лицаря; сю звістку пробували змінити поправками (Татищев III, 253, Арцибашев 1427), але се безпотрібно. В другім поході тогож року Володимир їде з передовим полком разом з иньшими „моложьшими князями“, „Половци же узрѣвше Володимеръ полкъ крѣпко идущъ на нихъ, и побѣгоша гоними глѣвомъ Божиимъ“ (Іпат. 427). Пор. новий похід — Іпат. с. 429, де знову бачимо на переді Володимира, і 1187 р.: Володимир „испроси ся у Святослава и во Рюрика їздити напереді с Чернымъ Клобукомъ; Святославу же не любо бяхеть пустити Володимера напередъ передъ сыны своими, но Рюрикъ и ини вси улюбиха, зане бѣ мужъ бодръ и дерзокъ и крѣпокъ на рати, всегда бо тосня ся на добра дѣла“. — Іпат. с. 439. ²⁾ Розд. IX.

³⁾ Іпат. с. 439.

в київській і галицькій літописи се слово в значінню погранича¹⁾), але історичними обставинами воно локалізувало ся на тім же пограничу, де ми його стрічаємо перше. В наведених тексті воно значить, очевидно, Переяславщину, або цілу або її полудневе пограниче; скорше перше — воно тоді дає парафразовану, стилістичну паралелю до згаданого перед тим плачу Переяславців. В сій ролі погранича з степом, воєнної марки Переяславщина й сусідня полуднева Київщина вістали ся й на далі чотири-пять століть, і се було причиною локалізації сеї назви в сих землях. А знов ті історичні обставини, що се пограниче зробили огнищем пізнійшого українського руху, осередком, де сконцентрувало ся все, чим жила Україна-Русь XVII—XVIII в. і першої половини XIX в., були причиною, що імя України пізніше стало другим іменем властивої, полудневої Руси. А *potiori fit denominatio* — і та наддніпрянська Україна від тих часів дійсно все переважала — часами матеріально, часами морально в загальній еволюції українсько-руських земель і їх життя.

Тепер треба сказати де що про визначніші місця Переяславщини. Столиця — Переяслав, Переяславль в старих пам'ятках, як я вже згадував, відомий нам від початку X в., коли він належав до найвизначніших осад Руської держави, резиденції дружини і „світлих та великих князів“ — київських підручників. Не вважаючи на те, літопись оповідає, що Переяслав поставив Володимир, і навіть подає легенду на пояснення того, звідки узяло ся його імя.

Се народній переказ, що заховав ся до тепер, в змінній формі, в оповіданню про сильного Микиту Кожемяку. Літописець оповідає, що Печеніги, напали на Переяславщину, але Володимир перестрів їх на броді через р. Трубеж, де тепер стоїть Переяслав. Так стояли вони на двох берегах річки, й ніхто не важив ся

¹⁾ Під 1189 р. в оповіданню про похід Ростислава Берладничича на Галичину сказано, що він приїхав „ко украинѣ галицькой, без ближших пояснень: правдоподобно, що тут треба розуміти галицьке Понизє (підгістрянське), судячи по тому, що від нього зачав свій похід його батько 1159 р. Під 1213 і 1282 р. назва „Украина“ приложена до галицького Забужа (на лівім боці Буга) — до погранича з Польщею. Нарешті під 1268 „Ляхове Украиняніѣ“ — на тім же забужьскім пограничу; сі Україняне перестерегають Холмляни про напад польського війська, і можливо, що тут треба розуміти Русинів Польського князівства, себ то Ляхів по політичній, а не етнографічній приналежності. В усіх отсих текстах отже „україна“ значить пограниче, чи руської, чи иньшої землі.

перший пустити ся через річку. Вкінці „князь печенівський“ запропонував Володимирі зробити поєдинок: „пусти ти свого чоловіка, а я свого, нехай борять ся: коли твій чоловік ударить моїм, не будемо три роки нападати на вас, коли наш чоловік ударить вашим, будемо три роки воювати“ (грабити). Володимир прочувши про се, післав по табору „бирича“, викликаючи такого, що схотів би бороти ся з Печенігом, але не знайшло ся нікого, й Володимир дуже затужив. Аж нарешті прийшов старий чоловік і оповів князю: „княже, я маю дома меньшого сина: сам я з чотирма синами вийшов (у похід), а він дома; ним від малечку не ударив (не поборов) ніхто; раз я сварив на нього, а він мняв шкіру, і розгнівав ся на мене й роздер шкіру руками: Володимир зараз післав по того меньшого сина, і той прийшов, але перше просив випробувати, чи може стати до поєдинку з Печеніжином: казав привести великого, сильного вола й роздражнити. Припекли вола горячим зелізом і пустили, а хлопець ухопив вола за бік і видер йому мясо зі шкірою, кільки рука вхопила. І сказав Володимир: „можеш бороти ся з Печеніжином“. Другого дня прийшли знову Печеніги на брід і почали кликати: „чи ще не маєте чоловіка? а наш тут!“ Володимир ще в ночі казав хлопцеві взяти на себе зброю, і вийшов він на Печеніжина. Той був великий дуже і страшний, і як вийшов против нього Володимирів чоловік, Печеніжин розсміяв ся, бо той був середній тілом. Розмірили місце між обома військами і пустили їх. Вхопили ся міцно, і удувив хлопець Печеніжина рукою до смерти, — вдарив ним о землю, і скрикнула з радости Русь, а Печеніги втікли. Утішений Володимир зробив того хлопця і його батька „великими мужами“, а на тім броду поставив „город“ і назвав його на пам'ятку Переяславом, „зане перея славу отрокъ ть“. Се оповідання треба, мабуть, розуміти як пам'ятку, що Володимир на ново укріпив Переяслав, відновив тут замок („город“), в зв'язку з тою системою замків по Трубежу, Сулі і т. и., а саме об'яснення назви тою побідкою хлопця — очевидно тільки етимольогічний міт; наросток *ль* (Переяславль) вважує, що імя виведене від імени особи (як Преслав або Предслав, Предслава)¹).

Не згадано в літописях — коли, але можна сказати напевно, що за тогож Володимира Переяслав здобув важне церковне значіння: в ній засновано катедру, але не просто єпископську, а митрополітальну, як і в Київі. Причину такого відзначення для Перея-

¹) Пор. Бережков в Чтениях кiev. іст. тов. II с. 88. Болгарську Преславу літопись наша зве Переяславцем (Пат. с. 42).

слава досить трудно зрозуміти, але сам факт не підлягає сумніву¹⁾. В останнє митрополитом зветь ся переяславський еп. Єфрем, з кінця XI в., славний між місцевими єпископами. Пізнійше сей титул митрополита виходить зовсім з уживання. Окрім титула переяславська катедра мала важне значінне й тим, що до неї належала також Смоленська земля, доки не утворено для неї осібної катедри, за Ростислава Мстиславича.

Про саме місто не багато знаємо. Воно лежало в вилах між Трубежом і Альтою й мало міцну позицію: від полудня й полудневого сходу — від степу його боронили дві лнії валів і ровів — перша милью від міста, друга півтори милі від першої. Сі вали звістні нам від XI в., а можуть бути й значно старші²⁾. Як я згадував вище, маємо між ними валами сліди осель осаджених для оборони міста „переяславських Торків“.

Город мав кам'яні стіни, збудовані при кінці XI в. згаданим уже переяславським митрополитом Єфремом, що взагалі займає виїмкове місце серед інших єпископів своїм будівництвом. В мурах було три брами — ворота Княжі, Єпископлі, Кузнечі (Ковальські). Єпископська брама, мабуть, мала своє ім'я від сьогож Єфрема, бо знаємо, що він поставив на воротах, мабуть сих таки, церкву св. Федора³⁾. Він же докінчив будову церкви св. Михаїла, правдоподібно, названу по імені кн. Всеволода-Михаїла і ним розпочату, і при ній „велику пристрою“⁴⁾; поставив церкву св. Андрія, вибудовав „строєньє баньное камено“ — публичню лазню, на вір Царгорода, де сей Єфрем довший час жив, і де такі публичні лазні були звичайною приналежністю церкви⁵⁾, і взагалі „украєи городъ Переяславльський зданни церковными и прочими зданни“.

Та „велика“ церква св. Михаїла, посвящена 1000 р. і украшена всякою красою“ завдяки Єфремови, від тоді стає головною церквою Переяслава, а св. Михаїл — патроном Переяславщини⁶⁾. Перед нею згадуєть ся в Переяславі мурована церква св. Хреста,

¹⁾ Іпат с. 146, Лавр. 202, Житіє Θεодосія л. 9, див. також т. I с. 461—2 де пояснено, що переяславські митрополити, правдоподібно, від початку були титулярними. Див. іще в т. III гл. 3.

²⁾ Іпат. с. 158—9, 265. Про сі вали див. у Максимовича I. с. II с. 340—1, Стороженка Очерки с. 40—1. ³⁾ Іпат. 146, 214, 266.

⁴⁾ В Лавр. (с. 202): „докончавъ церковь святаго Михаїла“; в Іпат. (с. 146): „иже ю естъ создалъ велику суццю, и пристрою в ней велику створи, и украсивъ ю всякою красою, церковными съсуды“. ⁵⁾ Див. про се у Голубінского Ист. рус. ц. I с. 566. Се „баньное строєние“ на початку XIX в. досить інтригувало тодішніх дослідників давньої Русі й викликало маленьку літературу. ⁶⁾ Іпат. с. 266, 268, Лавр. с. 395.

збудована ніби 1008 р., але ся дата є тільки в Никон. літ.¹⁾ Але ся славна церква св. Михаїла мусіла бути збудована лихо, бо вже 1124 р. упала її баня, підчас малого землетрусу. Її відбудовано потім, але підчас татарської руїни зруйновано „церковъ архангела Михаїла скруши“, і від сеї головної переяславської съвятині досі не викрито ані сліду²⁾. Взагалі від давнього Переяслава вістали ся тільки фундаменти невеликої одноабсидної церкви в теперішній церкві Успенія — мабуть від тої церкви „святої Богородиці“, що поставив Мономах 1098 р. на княжій дворі³⁾. Окрім того знаємо ще в Переяславі монастир св. Івана, де 1146 р. посажено було „в поруб“ нещасливого Ігоря Святославича⁴⁾.

Під городом — замком було „предъгородіє“, як звичайно⁵⁾. За Трубежом був княжий Красний двір і княжий же, очевидно, „звїринець“⁶⁾. На устю Трубежа в Дніпро були показали ся в 1860-х рр. останки мурованої церкви — тут уміщують звичайно місто Устє, звістне нам з XI в.⁷⁾. Десь в близькім сусідстві стояв город Глїбів, побудований правдоподібно Глїбом Юриєвичом, а зруйнований звісним Ігорем, котрому літописець вкладає в уста з тої причини гіркі жалі підчас його неволі у Половців: „пригадав я свої грїхи перед Богом, що я багато убийства й кровопролитя вчинив в християнській землі — не пожалував християн, взявши на щит город Глїбів коло Переяслава, тоді багато прийняли злого неповинні християне, коли розлучали батька від дітей, брата від брата, жінок від чоловіків, чоловіків рубали, жінок знечещували“⁸⁾.

Над р. Альтою (Льта, Лытиця, Ольта), на місці, де мав бути забитий кн. Борис, була поставлена церква з монастирем, що й звав ся Альтським (Летьчь) й істнував тут уже в середині XI в.⁹⁾; потім Мономах „потщаньємъ многимъ“, поставив в нїм камяну „прекрасну“ церкву Бориса і Глїба, „идеже святого Бориса кровь прольяна бысть“, і в сїм монастирі, котрий дуже любив, приходило ся йому умерти¹⁰⁾. Одначе місце сього монастиря нам не ві-

¹⁾ І с. 69. ²⁾ Про дрібні надїдки старини коло неї у Стороженка І с. с. 60.

³⁾ Іпат. с. 179, про останки церкви — реферат Лашкарьова в К. Старині 1889, I, передрукований в його Очерках: „Останки древняго храма въ г. Переяславѣ“. Малі розміри сих фундаментів — 10 × 7,5 метрів не позволяють ані гадати, аби се могли бути останки „великої“ церкви св. Михаїла, — як то робить д. Ляскоронский оп. с. 2 с. 130, хибно при тім покликуючись на Лашкарьова. ⁴⁾ Іпат. с. 233. ⁵⁾ Іпат. с. 306.

⁶⁾ Іпат. с. 267, 265. ⁷⁾ Іпат. с. 161, про нього див. у Максимовича II с. 354. ⁸⁾ Іпат. с. 433—4.

⁹⁾ Іпат. с. 131. ¹⁰⁾ Іпат. с. 205, Лавр. с. 280.

домо на певне, і вже в XVII в. місцева традиція на сій точці дуже вагала ся. Так в другій пол. XVII в. місце смерти Бориса, клали над Альтою за пів милі від Переяслава; там тоді проєктували межигорські монахи монастир, але був поставлений хрест, і від тоді традиція про убиство Бориса на сім місці загально прийняла ся (в середині XIX в. побудовано там муровану церкву Бориса і Гліба, з процесіями і відпустами в пам'ять Бориса). Але недавно опубліковано судовий акт з 1629 р., де згадуєть ся на ґрунтах пізнійшого м. Баришполя окоп або вал „Полузнязьський, въ которомъ и церковь спустошоная на крве, где князяти руского иженемъ Бориса Володимировича забито, змурованая и до сего часу стоитъ“¹⁾. Ся згадка про муровану „спустошену“ церкву, що стояла тут сама, серед поля, дійсно досить сильно промовляє за сею другою традицією; є звітка, що при будові нинішньої церкви Бориса і Гліба в Баришполі дійсно були знайдені якісь фундаменти²⁾.

Завдяки високому поважанню св. Бориса і Гліба, ся „Летська біжниця“, як її зве літопись, дуже поважала ся. На сьвято Бориса і Гліба був тут якийсь відпуст³⁾. Підчас половецького нападу на околиці Переяслава 1154 р. спалено сю церкву⁴⁾, але вона, правдоподібно, була тоді відновлена, хоч, що правда, від того часу нічого про неї не чуємо.

З иньших місць Переяславщини треба згадати Остерський городок (теп. Старогородка, на лівім боці Остра, на його устю в Дніпро). Першу згадку маємо про нього 1098 р., коли Мономах, збудував тут замок. Потім він належав до Мономахового сина Юрія і звав ся тому Юриевим городком або городдем. В середині XII в. підчас боротьби Юрія за Київ і Переяслав він здобував досить важне значіння, служачи пристановищем Юрію і його синам на

¹⁾ Н. Стороженка Къ исторіи м. Борисополя — К. Старина 1897, III с. 514, потім в збірнику: Очерки Переяславской старины (тут автор залишив свій хибний здогад, чи згаданий в акті 1629 р. „дворецъ“ був останком Мономахового двора, против котрого я застеріг ся в першім виданню сеї книги, бо під сим „двірцем“ треба розуміти фільварок, поставлений на сих ґрунтах Жолківским).

²⁾ В згаданій статі Стороженка — Очерки с. 28—9. ³⁾ Лавр. с. 318.

⁴⁾ Оповідючи про се, Лавр. (326) каже тільки про „Летськую божницю сьвятою мученику“, Іпат. 328 — Летськую божницю и сьвятою мученика Бориса и Гліба, а кодекси Хлебн. і Погод. мають іще по тому: „храм“, так що тут церква Бориса і Гліба відрізняєть ся від „Летської біжниці“; але правдоподібно, що се пізнійша дописка з огляду на те, що влізло сюди. Нікон. (I. 201) ампліфікує се далі, й тут з'являють ся уже: „и монастырь Рожество пречистыя Богородици и монастырь свя-

Україні підчас сеї боротьби. Аби позбавити Юрія сього приставища, його ворог Ізяслав з своїми союзниками 1152 р. знищили сей город: людей з нього розвели, а місто спалили; згоріла й церква св. Михаїла, що стояла тут, кам'яна, але з деревляним верхом¹⁾. Потім городок сей відбудував Всеволод суздальський, очевидно — щоб мати собі тут, як і його батьво, операційний пункт на Україні²⁾; але він не грав уже потім такої ролі³⁾.

Від нього одного тільки й зістала ся в давній Переяславщині якась визначнійша пам'ятка — руїни тієї церкви св. Михаїла, спаленої 1152 р. Вона була, мабуть, відновлена Всеволодом, але пізнійше спустіла знову; в люстрації Остерського замку 1552 р. читаємо: „на старомъ городище около церкви стародавное мурованое опустелое“. Тепер від неї зістала ся алтарна частина з значними останками фресків; гора, обсовуючись, потягнула з собою полудневу стіну; від західної й північної зістали ся фундаменти. Церква була маленька⁴⁾, з одною абсидою. Верхні частини абсиди мають сліди пізніших реставровань. Се т. зв. тепер „Юриєва біжниця“⁵⁾.

Про інші міста Переяславщини маємо переважно самі голі імення (про посемські городи не кажу — про них була мова при Чернигівщині). Переважна більшість переяславських городів мала, певно, значінне лише оборонних замків, виставлених з огляду на небезпечні обставини землі і звичайно більш нічим себе не заявила. Можна згадати з них Римів, чи Рими, прославлені своєю трагічною обороною по нещасливім поході Ігоря Святославича⁶⁾. Синець на Сулі може бути одним городом з Синельцем, митрополитим го-

тыхъ мученикъ Бориса и Глѣба, и монастырь святаго Савы, и Летскую божницу“. Ампліфікації сі дуже підозрілі, тим більше, що всіх тих монастирів ми ніде більш не стрічаємо. ¹⁾ Іпат. с. 308. ²⁾ Лавр. с. 391.

³⁾ Остерський городок згадуєть ся вперше під таким іменем 1141 р.: „понима Всеволодъ городы Гюргевѣ, кони і т. и. (Іпат. с. 221), і слідом (1142 р.) між тими городами, що ними Всеволод Ольгович надляв своїх свояків, бачимо „Городець Гюрговъ“ (Іпат. с. 223 — се одно місто, а не два, як читав редактор Іпат. л., бо тоді кожний свояк дістав по два городи, і Юрій одержав сей городок і Рогачів). Оповідання ж про події 1150—2 р. (Іпат. с. 276—7, 306 і 308) не полишає ніякого сумніву, що сей Юрів Городок чи Городець — то Городок чи Городець Остерський (Вострський або Острський — Іпат. с. 279 і 289). Нарешті Лавр. під 1195 р. просто зве його отчиною Всеволода Юриєвича (с. 391). Се тепершній Остер чи властиво с. Старогородка під Остром, на противнім (переяславським) боці Остра і його треба відрізняти від Городка під Київом (Городка Песочного — див. вище с. 261). ⁴⁾ 9 × 8,4 м.

⁵⁾ Про її останки — стаття Константиновича в К. Старині 1896. XI.

⁶⁾ Іпат. с. 436, Слово о полку Іг. ІХ. Інтересні подробиці про

родом, де по словам пізнійшої компіляції митр. Никита мав замкнути до в'язниці „злого еретика Дмитра“¹⁾.

Княжих другорядних столів в землі не було: в маленькій і завжди zagrożеній Переяславщині не було чим ділити ся. Пересижували тільки князі з Юриєвої родини в Городку підчас тої славної війни за київський стіл, та Посеме мало своїх князів, але воно належало більше до Чернигівщини.

Останками культурного життя сих часів Переяславщина також досить убога. Про останки церкви я вже сказав; з находок нічого незвичайного з її території досі не маємо, а й того звичайного не багато. Се може бути по часті випадковим, а по часті може толкуватись і неспокойними обставинами тутешнього життя.

В духовій спадщині давньої Русі де що звязане з Переяславщиною. На певно се можна сказати про писання Мономаха: його автобіографія і лист до Олега писані тоді, як він сидів у Переяславі. Окрім того анонімне життя Бориса і Гліба звязуєть ся з звістним черцем Яковом, що був постриженником того Летського монастиря, та життя і чуда св. Миколая з тим славним митрополитом Єфремом, але й те й се — тільки гіпотези²⁾.

Подібно як у Чернигівщині, й тут, у полудневих Сіверян неспокійне пограничне життя, вічні битви з степовиками дуже сприяли витворенню лицарської поезії. Ми дійсно маємо деякі останки її, але не в виді автентичних уривків чи цілих творів, як від чернигівської поезії, а тільки книжні перекази. Так, уже легенда звязана з початком Переяслава, була таким епосом на тлі боротьби з степом: руський молодець побиває печенізького велетня й тим виратовує край від печенізького спустошення. Спільність деяких мотивів вяже сю сучасну легенду про боротьбу Микити Кожемяка з змієм, підняту теж для оборони землі: літописний молодець теж кожемяка з ремесла (тільки в переказі Никонівської літ. він зветь ся „нїкій усмошвец“³⁾). Хто у кого перейняв тут єї мотиви, чи літописне оповідання про боротьбу з Печеніжином від казки про боротьбу з змієм, чи навпаки, не важно: завжди вістаєть ся сей епічний переказ про руського молодика й печенізького велетня.

будову міських стін, даних літописцем при оповіданню про оборону Рилова, навів я в т. I с. 322. ¹⁾ Никон. I с. 152.

²⁾ Ак. Шахматов, дошукуючи ся слідів місцевих літописей, старав ся довести й істнованне переяславської літописної збірки, доведеної до поч. XIII в. (Исследования о Радзивильской или Кенигсбергской летописи, 1902, с. 75 і далі). ³⁾ I с. 64.

Анальогічне, але відмінне оповідання, знаходимо ми в Нико-нівській компіляції, приладжене до подій з середини XII в. Під час князювання Мстиславича Ізяславича в Переяславі, при кінці 1140-х рр., був тут „богатир“ Демян Куденевич (може бути, се призвище треба звязати з Кудновим, селом під Переяславом). Коли Гліб Юрієвич пішов на Переяслав, закликаний Переяславцями, Мстислав поспішив ся до Демяна, кличучи до бою. Демян зібрав ся лише з своїм чурою („слугою своїмъ“) Тарасом і п'ятьма молодими своїми отроками, бо напад був несподіваний, і всі порозходили ся. З ними нападає він на військо Гліба, багачох побиває й переляканий Гліб каже, що він прийшов не битись, а миритись, та забираєть ся назад, а Демян вертаєть ся до Переяслава і „многу честь прія“ від Мстислава. Тогож року Гліб знову приходить, уже з Половцями; несподівано підійшов він під Переяслав в ночі, попалив передмістє й обступив місто; в місті зчинило ся „многo смущеніє и плачъ“. Несподівано захоплений, Демян Куденевич виїхав на Половців сам оден, без всякої броні (не имѣя ничтоже одѣванія доспѣшнаго на себѣ). Богато ворогів побив він, але й його устрілили Половці, й він, знемігши ся, вернув ся до міста, тимчасом як настрашені його богатирством вороги кинули ся тікати. Князь Мстислав поспішив ся до нього, обіцюючи йому дарунки й уряди, але він вже доходив, і сказав князю: „марність людська! хто вже мертвий, тому вже не треба ані дарунків, ані урядів тлінних“. Скававши се, він умер, і був по нім великий плач у місті¹⁾.

Півнійша редакція, очевидно, значно змінила початковий кольорит оповідання, давши йому християнську закруску, може і в Ізяславом звязала його силоміць²⁾, але що до автентичности основи сього оповідання, як старого переяславського переказу, нема що бути певним. Ми маємо тут другий останок колись богачого переяславського епоса, старого руського богачирського епоса.

¹⁾ І с. 178.

²⁾ Пригадаймо, що як раз родина Юрія була популярною династією в Переяславщині, і в боротьбі Ізяслава з нею Переяславці стояли по її стороні.

VI.

Волинь і Побужжє.

Західня частина української території справедливо може нари-кати на кривду від нашої старої археографії. Волинею й Галичиною наші літописи, взагалі наші джерела XI—XII в. дуже мало інте-ресують ся й дають про них дуже мало звісток аж до останньої чверти XII в., коли галицькі та волинські події стали інтересувати ширші політичні круги східньої України. Тому й наші відомости про сі землі, про їх жите й обставини для X—XII в. далеко біднійші ніж про землі подніпрянські, де концентрували ся полі-тичні інтереси київських кругів XI—XII в. Про Угорську-ж Русь наші пам'ятки мовчать зовсім, і тільки з угорських джерел дещо, небогато можемо ми про неї довідати ся.

Поставивши знак запитання над Хорватами нашої літописи¹⁾, ми тим самим виключили питання, який був етнографічний підклад сих земель; правда, й ті, що приймали існування хорватського племені, тільки ріжними карколомними елюкубраціями могли визна-чити для них якусь територію, так що се питання однаково не можна було розв'язати. На Побужжє літопись містить Дулібів; ми можемо вповні сьому вірити, тільки питання — чи ціле Побужжє від Бужьська до Дорогичина тут розуміти, чи може тільки верхнє? На се питання тепер ще не можемо відповісти²⁾. Не яснє стано-вище також Лучьська і взагалі поріччя верхнього Стира — чи на-лежало воно до дулібського племені, чи ні (так само і поріччя Го-рини). Поріччє Припети треба признати Дреговичам. Але що до за-ходу, то зовсім не знаємо, яке племя сиділо на верхнім Дністрі,

¹⁾ Див. т. I с. 184—7, також резюме мого реферату в XXXI т. За-писок Н. тов. ім. Ш. ²⁾ Див. т. I с. 184.

в поріччю Сяна, на карпатських згір'ях — як далеко сягали сюди Дуліби, і чи різнилися від них етнографічно дальша українсько-руська кольонізація, котрої збиті маси мусіли сягати Тиси, Висока й Вепра¹).

Перша відомість про політичне життя цих країв — се та звістка Масуді про державу Валінана. Я говорив на своїм місці, що її можна з деякою правдоподібністю прикладати до Волини²). Приймавши її, мали-б ми, десь у IX в., якусь більшу політичну організацію на Волини; Масуді каже: „сьому племені (Валінана) підлягали иньші слов'янські племена, бо у нього був король, і сього короля слухали всі иньші королі³). Центром її був би дулібський Волинь на Бугу, а основою дулібська територія.

Се — тільки можливість. Але город Волинь дійсно був політичним осередком, се знаємо незалежно від звістки Масуді. На се вказує ім'я Волинян, що заступило стару племінну назву Дулібів, і назва Волини для країни, що задержала її й досі. Се своє значіння Волинь мусів мати не пізнійше як в першій половині X, або в IX віці. Виходить се з того, що з кінцем X чи початком XI в. місце Волиня заступив сусідній новозбудований Володимир, як урядовий центр, а окрім того бачимо на початках XI в. ще неурядовий термін „Червенських городів“⁴), що обіймав коли не цілу територію, яка давнійше тягнула до Волиня, то бодай її забужську частину, і мусів витворити ся перед появою Володимира, а по ослабленню значіння Волиня. Отже і се відсуває період розвитку значіння Волиня назад, в IX—X в. З сього всього стає найбільш правдоподібним, що часи того центрального значіння Волиня треба класти на IX або найпізнійше на сам початок X в.⁵). Сі часи гегемонії Волиня одначе мусіли бути не надто короткі, коли Волинь встиг надати своє ім'я цілому краю, і воно так міцно з ним звязало ся. Звичайно на се треба довшого часу.

Дуже правдоподібно, що й назва Бужан з'явила ся від міста Бужська, не від р. Буга, як думає літопись, отже

¹) Див. т. I с. 187 і далі. ²) Див. т. I с. 182 і 337.

³) Гаркави Ізвѣстія мусульм. писателей с. 135—6 і 137.

⁴) „И грады Червѣньскыя зая“. „Заяста грады Червенскыя оиятъ“. — Іпат. с. 101 і 105.

⁵) Против сього можна-б піднести, що літопись, говорячи про участь Дулібів у поході Олега, зве їх сим іменем, не Волинянами (Іпат. с. 17), але такої докладности від нашої літописи, де вона говорить про давні події, ніяк не можна вимагати.

що й він, як Волинь, був колись політичним центром та надав племені, чи його частині своє ім'я. Це об'ясненне о стільки правдоподібніше від літописеного поясненнн, що дуже добре толкує, чому ім'я Дулібів було заступлене сею новою назвою. Комбінуючи се об'ясненне з словами літописи, виходило-б, що своє центральне значінне Бужськ мав перед Волинем, і що як Волинь, так і Бужськ були центрами для цілої дулібської території: вона каже, що Дуліби пізнійше звали ся Бужанами, а ще пізнійше Волинянами („Дуліби же живяху по Бугу кде нынѣ Волиняне“, „Бужане, зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волиняне“). Виходило-б з того, що найстаршим політичним центром Дулібів був Бужськ і від нього вони назвали ся Бужанами; потім се значінне перейняв Волинь і надав своє ім'я; ще пізнійше забужська країна стала звати ся Червеньськими городами; знов же осібний центр бачимо в поріччю Стира — Луцьк. Але відомости нашої літописи з перед кількох віків загалом не так докладні, аби можна було тут зовсім на них покладати ся. В дійсности Волинь і Бужськ могли істнувати разом, поруч себе, та бути тільки частинними центрами — оден для середнього, другий для верхнього Побужа, а не обіймати цілої території Дулібів, чи Волини в пізнійшій значінню.

Що до Луцька, то судячи по „Лучанах“ (*Λευζάννοι*) Константина Порфирородного, він уже в 1-ій пол. X в. мав значінне політичного центра для полуднево-західної Волини, по північній термінольотії.

І так бачимо в поріччю Буга й Стира кілька політичних центрів, котрих значінне сягає IX в., а може ще й дальше назад (коли дійсно Бужськ був старшим центром як Волинь). Не ясним зістаєть ся тільки круг політичного впливу, значіння їх. Певно тільки що Луцьк був центром частинним, а Володимир загальним. Але чи Волинь та Бужськ були загальними чи частинними центрами, се не ясно. З огляду на загальний процес політичної еволюції наших земель, я-б скорше уважав всіх їх центрами частинними; лише коли б з повним довірем приймати звістку Масуді, то треба уважати Волинь загальним центром Дулібів і навіть деяких інших сусідніх племен.

Не ясним зістаєть ся, чи в круг впливів сих старих побузьких центрів входило і середнє Побуже — пізнійша берестейсько-дорогичинська земля, і так само не ясно ще цікавіше питання — чи до тих побузьких центрів тягнула Русь підкарпатська, Русь Дністра й Сяну, — чи вона мала свої самостійні, рівнозначні політичні центри, нім була прилучена до володимирського стола?

Одн старий центр ми там знаємо з літописи — се Перемишль. Оповідуючи за прилученне до Київської держави західніх українських земель за Володимира, літопись на чолі їх вчисляє Перемишль і Червень, „и ины города“. Хоч сама звістка про се, як я доводив вище, досить баламутна¹⁾, але погляд літописи, що Перемишль був такий же визначний центр ще з перед часів Володимира, як і Червень, через се не тратить значіння. Се дозволяло-б нам поставити здогад, що Перемишль і був старим політичним центром Карпатської Русі. Але з другого боку є в літописи наче б натак на те, що ся Карпатська Русь тягнула в X в. до Червня. Оповідуючи про похід Болеслава, в поміч Святуполку, літопись каже, що він забрав при тім „грады Червѣнскыя“, а потім Ярослав з Мстиславом „заяста грады Червенъскыя опять“²⁾. Хоч те що ми знаємо про заходи Ярослава коло привернення назад забраних Поляками земель, докладнійше вказує тільки на Забуже, але звичайно приймають, що переходило при тім з рук до руки не тільки Забуже, але й Підкарпатська Русь, і сею боротьбою XI в. за Русь Забузьку та Підкарпатську можемо тільки й пояснити собі, як у літописця з'явив ся погляд про боротьбу за неї між Русю й Польщею в X в. Приймавши се, ми повинні-б розуміти в „Червенських городах“ літописця й карпатські краї, себто — що вони належали до Червня колись — по принятій нами вище схемі — десь в X в. Такого погляду тримають ся дійсно декотрі учені, й його не можна признати зовсім неможливим, хоч з другого боку нема в тім і певности, з огляду на істнуванне тут осібною центра (Перемишля) і на дуже малу докладність нашої літописи, де вона розповідає про сю західну Україну Русь.

В кождім разі в X віці, перед прилученням сих земель до держави св. Володимира ми бачимо на території пізнійшої Волини й Галичини уже цілий ряд більш або менш давніх політичних центрів, — хоч відносини їх між собою і лишають ся для нас досить неясними. Зібрали ся вони в одну політичну цілість напевно тоді³⁾, як Володимир посадив одного з своїх синів — Бориса в Володимирі; очевидно, він віддав йому при тім всі землі на захід від Деревської землі, де сидів його инший син — Свя-

¹⁾ Див. т. I с. 433 і далі. ²⁾ Іпат. с. 101 і 105.

³⁾ Могло то бути й ранійше, але напевно можемо казати тільки про сей момент.

тослав¹⁾. Потім Бориса переведено в Ростов, а в Володимирі сів інший Володимирович — Всеволод²⁾.

Як довго тривало існування цього політичного тіла, не знаємо, бо не відомо, ані коли віддано Володимир Борисови, ані коли скінчило ся тут князювання Всеволода. Як я вже згадував³⁾, Всеволод по всякій імовірности мусів загинути серед заходів Святиполка коло збирання батьківських земель. У всякім разі під час боротьби Святиполка з Ярославом Всеволода вже на Волини не було, бо за нього нічого не чуємо, і його волость мусіла належати до Святиполка, і в тій боротьбі переходить з рук до рук разом з Київом. При тім Забуже, правдоподібно — разом з Галичиною („грады Червѣнскыя“) 1018 р. відірвано від Русі, й прилучено до Польщі, і назад привернув їх Ярослав уже в 1030-х рр.

Галичину, як можна здогадувати ся, згодом знову відлучено, для Володимировича Ростислава⁴⁾, тим часом як Волинь по смерті Ярослава дістав Ігор Ярославич. Але в сій відділенню Галичина пробула на сей раз дуже не довго: деє уже в 1160-х рр. і Волинь і Галичину забирає собі Ізяслав київський. В звязку з долею Києва Волинь і Галичина потім разом переходять в рук до рук в 1070-х рр. — від Ізяслава до Всеволода, потім до Олега Святославича і знову до Ізяслава (є натяк на пробу Болеслава Сміливого відірвати собі знову щось із галицько-волинських земель⁵⁾, але ніщо не вважує, аби він дійсно осягнув тут якісь здобутки, бодай значнійші). Потім, по смерті Ізяслава Волинь з Галичиною (і ще з Турово-пинською землею) відокремляють ся в осібне князівство в руках Ізяславового сина Ярополка. Але й Ярополкове князівство не мало в собі нічого певного. Він дістав від Всеволода Волинь з Галичиною як свою отчину, бо його батько тримав сі землі; але були отчичі, котрих права на сі землі, не передавнені не вважаючи на всякі давности, мали першєство перед Ярополковими: на галицькі волости претендували сини Ростислава Володимирича, а на Волинь Ігоревич Давид. Не мрячи ся з володінням Ярополка, вони заходили ся відібрати свої отчини. Бачимо з звісток літописи, що Ростиславичі наставали на Ярополка, Давид на Всеволода, чинили війни і напади і всякими

¹⁾ Несторове Чтеніє о погубленіи Бориса і Глѣба, вид. Срезневского с. 9. ²⁾ Іпат. с. 83. ³⁾ Див. вище с. 8.

⁴⁾ Мало б се стати ся в такім разі деє між 1052 — роком смерті Володимира Ярославича і 1054 — роком смерті Ярослава.

⁵⁾ Див. вище с. 63.

способами докучали. Аби задоволити їх, Всеволод відділює від Волини Погорину й дає Давиду, а Ростиславичам віддає галицькі волости. Ярополк не годився на ці компроміси, пересварився був за них із Всеволодом і вибрався походом на Ростиславичів, мабуть щоб взяти собі Галичину назад. Та під час цього походу, як думали — з наслання Ростиславичів Ярополка забито (1087 р.). Ростиславичі задержали в своїх руках Галичину, а Волинь перейшла тепер в руки Давида Ігоревича, одначе без Погорини і Берестейської волости, що взяв собі Всеволод¹⁾. Таким чином перша боротьба давніх отчичів з узурпаторами закінчила ся на їх користь.

Розпорядження, пороблені в галицько-волинських землях Всеволодом і затверджені на Любецьким з'їзді, мали чимале значіння, бо зроблений ним поділ галицько-волинських земель продержався досить довго: придучені до Київщини волинські волости зісталися при ній до половини XII в., як Берестейщина, і навіть ще довше — як Погорина; ся в ролі осібної київської волости пережила середні десятиліття XII в. і тільки при кінці його злучила ся на ново з Волинею — з Луцьким князівством²⁾. Ще довше продержало ся відокремленне галицьких волостей від волинських — аж до кінця династії Ростиславичів, до останніх років XII в., отже більш як столітє.

Але перше ніж сей Всеволодів поділ галицько-волинських земель остояв ся, йому прийшло ся витримати ще одну пертурбацію, ще одну боротьбу старих отчичів з династією Ізяслава. Се т. зв. волинська війна 1097—1100 р.; вона була описана вже вище³⁾, і тут вистане тільки її пригадати. Давид бояв ся, що Ростиславичі схочуть відібрати від нього Волинь; супроти того він зблизив ся з Сьвятополком і підбив його на Василька Ростиславича, пригадавши, що й він, Сьвятополк, має в своїх руках волинські волости — Погорину і Берестейщину, отже як Василько забере Волинь, то відбере й від Сьвятополка ці волинські волости. Сьвятополк віддав в руки Давида Василька, що був у нього в гостях, і Давид, осліпивши й увязнивши Василька, поспробував забрати його волость, але се йому не удало ся. Політичні обставини уложили ся так, що Давид опинив ся жертвеним козлом цілої сеї справи, і Сьвятополк дістав від князів поручення укарати Давида. Се розбудило в Сьвятополку охоту привернути собі „волости батька свого й брата“ — волинські й галицькі. З того виникає

¹⁾ Див. вище с. 77. ²⁾ Див. вище с. 258—9. ³⁾ Див. с. 95—7.

волинська війна, а потім дипломатичні пересправи, котрими Святиполк хотів забрати собі Галичину або й Волинь, не встигнувши їх здобути оружно.

Галицькі Ростиславичі остояли ся і супроти війни і супроти дипломатії. Давид не устоявся: стратив Волинь, вона перейшла знову в лінію Ізяслава — до Святиполка, тимчасом як Галичина далі протягом цілого століття вістаєть ся замкненим політичним тілом. Волинь вістаєть ся ще довший час в ролі сателіта Київщини і в залежности від її долі переходить з рук до рук.

За життя Святиполка (не знати, коли саме) Волинь дістав його син Ярослав, і після того як сього Ярослава поминено київським столом по смерті Святиполка, заносило ся на відокремленне й Волини в замкнену отчину, в лінії Ізяславичів. Але Ярослав згинув, завівши ся з Мономахом (1123 р.), Волинь знову переходить в ролю київської прищипки і кілька разів перелітає ще з рук до рук. Тут сиділи з початку оден по однім два Мономаховичі — Роман¹⁾ і Андрій²⁾, потім Мстиславич Ізяслав³⁾, потім Всеволодич Святослав (з чернігівської лінії, син київського князя⁴⁾). Аж 1146 р. Волинь в останнє переходить в руки старшої лінії Мономаховичів — Ізяслава Мстиславича і вістаєть ся в її руках на все⁵⁾.

Але й Ізяслав дістав Волинь тільки як придаток до Київя і уважав її такою. Всі його змагання звернені на київський стіл, і Волинь служить для нього тільки резервою. Здобувши в останнє Київ, передає він Волинь своєму брату Святиполку з початку тільки до завідання, „блюсти“⁶⁾, пізнійше може більш дефінітивно, але все таки мабуть не без резерви. Святиполк одначе скоро вмер, й Ізяслав дає Волинь своєму другому сину Ярославу⁷⁾, віставляючи для старшого сина Мстислава Переяслав у теперішности і перспективу Київя в будучности. Аж сей момент можна уважати початком відокремлення волинських волостей. Володимирський стіл вправді переходить слідом до Мстислава, бо він стратив Перея-

¹⁾ Дуже коротко, вмер 1109 р. ²⁾ До року 1135.

³⁾ В роках 1135—1141. ⁴⁾ В роках 1141—6.

⁵⁾ Погодін в своїм каталюгу князів (Исследования IV с. XXXIX) приймає друге князюванне Ізяслава на Волини від 1149 р., але певно, що Ізяслав узяв собі Волинську землю вже в 1146 р. Так приймають, більш або менш рішучо, й обидва історики Волинської землі: Андріяшев (с. 123) й Іванов (с. 134). Андріяшев принускає, що з руки Ізяслава до 1148 р. сидів тут його молодший брат Володимир.

⁶⁾ Іпат. с. 285. ⁷⁾ Іпат. с. 322.

славщину, а при тім як і його батько, теж хотів би мати Володимир тільки в резерві, головноюж своєю метою кладе Київ. Але йому не удалось задержати ся в Києві хоч би так як його батькови: його київське князівство було зовсім ефемеричне, і відокремленне Волини довершуєть ся з уступленнем Мстислава з Києва. Хоч з ролю волинського князя він не мирив ся і умер серед боротьби за Київ, — як потім і його син не може задоволити ся ролю волинського князя, але звязь з Київом була риврана і Волинь в значній мірі замкнула ся в собі.

Заразом вона поділюєть ся на дві часті: на Володимирське князівство родини Мстислава, і Луцьке князівство родини його брата Ярослава. З другого боку — волинські князі здобувають назад волости відлучені від Волини в XI в. Так, в середині XII в. вернула ся назад Берестейська волость, прилучена тепер до володимирського стола¹⁾, а в третій чверті XII в. прилучено до Луцької волости Погорину.

Умова Мстислава Ізяславича з братом Ярославом, що Володимир зістанеть ся у Мстиславовій родині на далі, й Ярослав не буде мати претензій до сеї волости²⁾, була сповнена Ярославом і заповідала поділ Волини на володимирську і луцьку волость, навіть без всякого сліду неподільности землі (який ми бачили нпр. в Чернігівській землі, де князі переходили по старшинству з волости на волость). Володимирська і Луцька волость мали зіставати ся кожда в осібній династії, без переходів з меньшого на старший стіл. Розмноженне-ж обох ліній відкривало перспективу повного роздроблення волинських земель.

Володимирську волость Мстислав поділив між своїми синами на четверо: старший син Роман дістав Володимир, другий, Всеволод — Белз, третій, Святослав — Червень, четвертий, Володимир — Бересте³⁾. З них одначе Володимир і Святослав незабаром поумирали⁴⁾. По одній звістці Бересте віддано було иньшій

¹⁾ Ще 1153 р. бачимо Берестейську волость відокремлену від Волини в руках Володимира Андрієвича (Іпат. с. 321). З другого боку коли в 2157 р. засів в Турові Юрий, Бересте мусіло вже вийти зі звязи з Туровом і злучити ся з Володимирською волостію. В руках володимирського князя бачимо її в р. 1166 — Іпат. с. 365. ²⁾ Іпат. с. 382.

³⁾ Літопись називає його „меньшим“ (брать ему меньший ...миръ очевидно Владимир — Іпат. с. 383). Я думаю, що тут, як і низше Іпат. с. 464 — про Ізяслава Ярославича, „меньший“ треба розуміти як „наймолодший“.

⁴⁾ Рік смерті Святослава невідстий, але по 1171 р. він не згадуєть ся; Володимир умер 1171 р.

лінії — сину Ярополка Ізяславича, Васильку¹⁾, але вкінці воно в кождім разі вернуло ся до Володимирської волости²⁾, так що Мстиславова волость зійшла ся до двох князівств — Володимирського й Белзько-червенського. Белзьке князівство одначе поділило ся за дітей Всеволода знову на двоє: на Белзьку волость Олександра Всеволодича і Червенську Всеволода Всеволодовича³⁾, а вкінці Червенська і Дорогичинська волость (північна частина Берестейщини) відійшли до Галичини.

Луцька волость по смерті Ярослава Ізяславича поділена була також на чотири частини, але ми не знаємо докладно сього поділу. Знаємо, що старший Ярославич Всеволод дістав Луцьк⁴⁾, другий, Інгвар мав Дорогобуж і поріччя Горини (Шумськ), третій, Мстислав Німий — Пересопницю. Що дістав четвертий — Ізяслав Ярославич, не знаємо, а разом не можемо й мати докладної відомости про поділ Луцького князівства по смерті Ярослава, бо деякі відомости про розклад волостей маємо вже з часів по смерті

¹⁾ Про се говорить тільки Татіщевська компіляція т. III с. 247 під 1181 р. Вона оповідає про боротьбу берестейського (чи властиво у ній — дорогичинського) князя Василька Ярополковича з Володимиром минським; боротьба ся закінчила ся тим, що Василько віддав свою волость кн. Лешку, але потім відібрав її Роман. Оповідання се, очевидно, взяте дійсно з якоїсь літописної компіляції, але при сконстатованій у Татіщева непереможности в переповіданню літописних звісток її подробиці мусимо брати cum grano salis. Вже Бельовский звязував се оповідання про польську окупацію Підляшя з звістками продовження Мерзви і Кадлубка, що Казимир Справедливий володів Дорогичиною, Берестем і Володимиром з їх областями (Monum. Poloniae hist. II 390 і 397 і примітки на с. 397, пор. Богухвала ib. с. 530, Длугоша II 103), і ці польські звістки могли б підперти Татіщевське оповідання, коли ж бо фабульозні деталі польського оповідання (як окупація Володимира) роблять (як побачимо ще низше) і підозрілим саме польське оповідання.

Натомість є у Кадлубка инше оповідання про похід Казимира на Бересте (II. 407), що може належати десь до р. 1181 і сам по собі досить правдоподібний; про нього говорю в прим. 8, припускаючи, що тут поділуто польський похід на Бересте з походом на Галичину по смерті Ярослава (с. 493). До нього може належати й записка літописи Траски під 1181 р.: Dux Kazimir devicit Ruthenos — Mon. Pol. hist. II с. 834.

Про Татіщевський епізод див. іще Андріяшева op. с. с. 46—8, Balzer Genealogia Piastów с. 188, Іванов Историческія судьбы Волинской в. с. 99. Іванов бере звістку Татіщева з певним скептицизмом, але звязує з нею звістку Кадлубка про похід 1184 (1181) р. Я верну ся до нього, говорячи про „прилучення“ Берестейсько-дорогичинської землі до Польщі за Казимира Справедливого (прим. 8).

²⁾ Іпат. с. 483. ³⁾ Іпат. с. 483. ⁴⁾ Іпат. с. 426.

сього Ізяслава і по тих змінах, що зайшли з його смертю. З тих чотирох ліній три вигасли до півстолітя, і в 1220-х рр. Луцьке князівство Ярослава зібрало ся в руках Інгваровичів, головню в руках Ярослава Інгваровича. Але ся ситуація тревала дуже короткый час, бо слідом Луцьке князівство переходить ціле в руки лінії Романа і злучусть ся з Володимиром.

Таким чином хоч в останній чверти XII в. Волинь стояла перед перспективою повного роздроблення, стало ся инакше: роздроблені части злучили ся на ново. Одну причину того ми бачили — се було вигасанне династії, але була й друга — діяльність самих володимирських князів. Тільки сю останню ми оглянемо вже в дальшій розвіді, слідячи історію Волини і Галичини по злученню їх в одну велику державу¹⁾.

Оглянувши таким чином зверхню долю Волини аж до її нового сполучення з Галичиною при кінці XII в. і відложивши дальшу історію до огляду життя галицько-володимирської держави, тепер означимо можливо докладно її границі й важнійші осади XI—XIII в.

Як видно вже з поданого вище, границі Волини досить міняли ся, ми ж маємо про них докладнійші відомости головню з XIII в. тільки, і се треба мати все на увазі.

Східню границю ми визначили вже вище. Приймаючи, що Погорина була властиво волинською волостію, з Київщиною Волинь межувало поріччє середньої Случи. Таку границю бачимо з кінцем XII і в XIII в., в часі упадку Київя, коли саме вже поріччє Случи, хоч належало до Київщини, було досить спірним²⁾. Перед тим же, доки до Київщини належала Погорина, границя йшла по верхівям Олики, Велі й Горини, а з Погориною належало до Київщини й горішнє Побожє. Півнійше — в XIII в., коли Погорина відійшла до Волини, Побожє належало теж до неї³⁾, а хоч в середині XIII в. воно було властиво зовсім страчене для князів, бо вийшло з князівсько-дружинного устрою, а потім піддало ся Татарам, але числило ся до Луцького князівства і далі, як бачимо з умови 1366 р.⁴⁾.

Поріччя нижньої Случи, Горини, Стира належали до Турово-

¹⁾ Літературу Волинських земель див. в прим. 7.

²⁾ Див. вище с. 262. ³⁾ Див. про Межибожжє — Іпат. с. 502.

⁴⁾ Див. т. IV гл. 1.

Пинської землі, але Черториськ, давніше, мабуть, турово-пинський город, прилучено до Волини — десь іще в XII в., і турово-пинські князі даремно пробували його собі відібрати¹⁾. Поріччя Турії й верхньої Припєти належали до Волини; тут безперечні волинські міста: Турійськ, Любомль, Мельниця і Камень²⁾. Далі границя йшла по вододілу Пини й Муховця (тут волинський город Кобринь³⁾, а поріччя Ясольди (як Здітов)⁴⁾ вже не належало до Волини. На півночі крайнє звістне нам місто Берестейської волости — Більськ⁵⁾, а Нур був пограничною з Польщею річкою на Побужу⁶⁾. Чи досягала руська границя до Нарови, на се літопись не дає виразно вказівок. Що правда, якийсь час до Берестейської волости належала навіть Визна, на середній Нарови: її відступили сини Болеслава Кучерявого Ольговичам (тоді Берестейщина належала Всеволоду Ольговичу)⁷⁾, але се була випадкова аннексація, і північне Визна до Руси не належала⁸⁾. Натомість замітна річ, що за литовських часів поріччя верхньої Нарови (Сараж, Нарев) належало до Більска, до Підляша⁹⁾, що може мати значіннє і для попередніх часів. Справді, і в XIII в. можемо знайти натяки про Наров як північну границю Побужа¹⁰⁾. Натомість підляський ріг за Наровою, в поріччю Бобра, як ми бачимо його в XV—XVI в.¹¹⁾, треба уважати явищем пізнішим, як середина XIII в.; ріг сей утворив ся мабуть кольонізацією ятвязьких ґрунтів, але самий сей кольонізаційний процес лишив ся по за нашими джерелами.

¹⁾ Див. вище с. 301.

²⁾ Іпат. с. 565, 577, прийнявши що тут мова про нинішній Камень Коширський. ³⁾ Іпат. с. 595. ⁴⁾ Іпат. с. 542. ⁵⁾ Іпат. с. 610.

⁶⁾ Іп. 181. Що Нур був північною границею Берестейщини, чи властиво — Дорогичинської волости, каже грамота Конрада Мазовецького 1237 р.: *Conferimus et donamus magistro H. et fratribus suis ordinis militum domus quondam Dobrinensis castrum Drohicin et totum territorium quod ex eadem parte castrum continetur a medietate fluminum Bug et Nur usque ad metas Ruthenorum, salvo iure ecclesie Mazovien. et nobilium, si quid in predictis fluminibus hactenus habuerunt (Voigt Geschichte Preussens II с. 277).* ⁷⁾ Іп. с. 227. ⁸⁾ Іпат. с. 561.

⁹⁾ Любавській Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 183—4. Про Сураж див. *Kodeks Mazowiecki* с. 120.

¹⁰⁾ Див. Іпат. с. 540: Данило, вертаючи ся з походу на Ятвячів, „приде ко Визньнъ и преиде рѣку Наровъ“, — „и придоста со славою на землю свою“. С. Кентжинський в своїй недавній праці про Гервазія з Тільбюрі толкує в його звістці про пограниччя між Польщею й Русію ріки *Aper et Armilla* сю останню як латинський переклад Нарови (*Rozprawy wudz. hist.* т. 46 с. 158, текст у ньогож с. 155). ¹¹⁾ Див. мапу при IV томі.

Про ліве побереже Буга, що до північної границі його знаємо з другої пол. XIII в., що поріче річки Кросни (тепер Кржна) належало до Берестя, і то на досить значнім просторі, так що Поляки при одній нападі на їх береги „взяша сель десять“¹⁾. Село Воїнь (теп. Вогинь на Тисмениці, правім притоці Вепра, стояло на руськім пограничу, „на вькраиници“ як каже літописець. Західній письменник з початку XIII в., опираючи ся на польських звісткв, зве Вепр границею Польщі і Руси²⁾. Далі на полудень руські волости в XIII в. бачимо і на лівім боці Вепра: Щекарів (теп. Красностав), з околицею (десять сіл)³⁾, а півнійші відомости, в XIV в. додають до нього ще як волинські городи Щебрешин і Туробин⁴⁾. Люблин, судячи по звістках про пограничну війну, лежав десь на самім пограничу Руси і Польщі, з польського боку. В такім пограничнім характері виступає також і поріче р. Лади, притока Танви⁵⁾.

На підставі сих фактів русько-польську політичну границю можна потягнути від устя Нура майже просто на полудень, через верхню Кросну, Тисменицю, Вепр, на вододіл Вепра і Лади. Ця границя буде мати одначе тільки приблизне значінне: землі між Вислою й Бугом, се етнографічне русько-польське пограниччє, були предметом відвічної боротьби між Польською й Руською, а пізнійше — спеціально Галицько-волинською державою. В такій ролі ми бачили їх в X—XI в. і знову бачимо в XIII, коли наші відомости про ці краї стають докладнішими. Бачимо, що тоді польські князі силкують ся захопити собі лівє побереже Буга, — так Лешек забрав був Забуже з самим Берестєм, й Данило відібрав від нього навад „Берестий, Угровек и Верещиць, и Стольсьє, Комовъ и всю украину“⁶⁾; в другого боку руські князі хотіли розширити свої границі за Вепрем, пробуючи здобути Люблин, і се їм в XIII в. кілька разів удадо ся, як потім побачимо. По при те вела ся тут дуже часто дрібна погранична війна Руси з Поляками. Таким чином погранична лінія тут мусіла з часта мінятись, а пограничне порічє Вепра, а може й цілий простір

¹⁾ „Ляховъ воеваша по Кроснѣ и взяли сельъ десять и помѣща навадъ, Берестьяни же собраша ся и гнаша по нихъ“ — Іпат. с. 586.

²⁾ Гервазій в Тільбурі, як вище (Арег — латинський переклад Вепра).

³⁾ „Болеславъ же башеть еще горда ся своимъ безумьемъ... пришедь во дву сту, воева около Щекарева и взя десять сель, и тако идяшеть навадъ с великою гордостію, творяшеть бо ся акы всю землю (вар.: Русь) воемъ“ — Іпат. с. 585.

⁴⁾ Actum in prope Szczebreszyno oppido ruthenicali — Akta gr. i ziem. V с. 4. ⁵⁾ Іпат. с. 529, 586. ⁶⁾ Іпат. с. 490.

землі на захід від Буга мав характеристичну назву „україни“¹⁾.

Як ми вже знаємо, Берестейська земля довший час належала до Турово-пинської землі, властиво до Київа. Се почало ся, правдоподібно, 1087 року, а скінчило ся не пізнійше 1157. Як тоді йшла границя Волини, на се в сучасних джерелах не маємо вказівок; з пізнійших звісток, XIII—XIV в., бачимо, що поріччя Тисмениці (Воїнь) належало до Береста²⁾, з другого боку Ратно на верхній Припети зачисляло ся в XIV в. до Волинської землі. Супроти сього границю Берестейської землі з властивою Волинею, можна би класти з деякою правдоподібністю на вододілі Муховця і Припети, Тисмениці й Володави, бо волости на південь від Володави мусіли вже належати до Червня (пізнійше до Холма). Тут отже була північна границя Волини перед приверненнем Берестейщини.

Берестейська земля вернула ся в склад Волинської землі в середині XII в., а хоч в другій половині вона була якийсь час волостию Василька Ярополковича, а єсть звістки (не дуже певні), що якийсь час її були захопили Поляки, то у всякім разі ще перед кінцем XII в. вона вернула ся назад до Волини³⁾. Натомість з складу Волини вийшло в XIII в. Забуже — князівства Червенське (пізнійше Холмське) й Белзьке. Сі землі Данило, здобувши від Олександра белзького, прилучив безпосередно до Галичини (1234), а кілька років пізнійше (1238) те саме стало ся і з Дорогичинською волостию. Її не знати ближше коли захопили були Поляки, Конрад мазовецький віддав на початку 1237 р. хрестоносним ридарям, а Данило відібрав у них слідом і прилучив до своїх земель⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 490, 571, див. вище с. 351 і 370. В XVI в. крайніми містами Люблинської землі були Горай, Фрамполь, Білгорай в поріччю Лади, Улянів в поріччю Сяна — див. *Żródła dz. XVIII*. I с. 22 і мапу. Се могла бути границя давнійша і я за браком інших, старших вказівок держу ся її при визначенню границі на мапі. Але постійною вона, розуміється не була.

²⁾ Іпат. 586, як вище.

³⁾ Про ту окупацію Берестейсько-дорогичинської землі Поляками див. примітку 8.

⁴⁾ Іпат. с. 517, пор. 599, Voigt *Geschichte Preussens* II с. 277 (згаданне Конрада, датоване 1237, VIII idus Marcii). Коли захопив Дорогичин Конрад, як сказано вже — ми не знаємо. З оповідання літониски (Іпат. 531) про ятвязьський напад, що став ся десь 1234 р. (преже війни чернигівського) виходило б, що тоді Дорогичин належав до Русі: „Василько изъ Володимеря уточи я и бывшу ему третий день изъ Володимеря в Дорогичинѣ“. Що правда, можна тут припускати, що Василько

Для відграничення Волини від Галичини перед прилученням Белзької землі до Галичини ми сливе не маємо ніяких звісток і мусимо звернути ся до пізнійших відомостей про границі Белзької землі в тій надії, що ці границі не повинні були значно змінити ся, бо традиція Белзької землі йшла в другій половині XII в., коли вона видлучила ся в осібне князівство, а хоч була в XIII прилучена до Галичини, то в XIV відлучена від неї знову на підставі тієї традиції. Отже по актам XV і реєстрах XVI в. границя Белзької землі від Сяна йшла обіймаючи поріччя Любачівки й Рати, повище Добротвора доходила до Буга і обминувши Камінецьку волость (Камінка Струмилова), що належала до Львова, обіймала поріччя верхнього Буга, по обох боках його¹⁾. Розуміється, сю границю XV—XVI в. в цілости перенести в XII—XIII в., ми не можемо. І так судячи по літописному оповіданню про компроміс 1214 р. мусимо заприпитати, що Любачів мусів тоді скорше належати до Галичини²⁾; друге — ся фігура границі, що обминала Каміньку, виглядає на якусь штучну перемену в природній конфігурації її, але як вона давня, того не можемо сказати. Що Бужськ був здавна на пограничу, се бачимо з звісток XI—XII в.³⁾; в другій половині XI в. навіть його захопила була Галичина⁴⁾. Поріччя горішньої Полтви належало вже до Галичини: там бачимо галицький Звенигород. Сусідні Голі-гори, на верхівю Липи, належали теж до Галичини; на самім верхівю бужського поріччя, в сусідстві Гологір, мусимо класти Рожне поле, що було границею, „на межі“ Галичини й Волини ще в XI в.⁵⁾

Під час коли Дорогичинська й Холмсько-белзька землі належали до Галичини, Буг був східною границею Волини від Береста до Городла. На північ від Буга границя по всякій правдоподіб-

пінстив ся над Ятвягами, спітавши їх під Дорогичинном, хоч тоді Дорогичин не належав до Русі, але далеко певніше брати буквально, що Василько тоді прийшов під Дорогичин і оборонив його, як своє місто. В таким разі Конрад захопив Дорогичин десь в 1235—6 р. Про відібрання Дорогичина Данилом говорю ще в т. III главі I.

¹⁾ До Белзької землі належали в XVI в.: Любачів, Потилч, Тішанів, Добротвір, Бужськ, Витків, Стоянів, Радехів, Лопатин — реєстри побору Белзької землі з першої пол. XVI в. в варшавськїм скарбовім архіві відд. I кн. 37. (Я користав з них в рукописи, тепер вийшли в *Zródła dziejowe XVIII, I* реєстри 1531 і 1548 р.) Пор. на підставі їх зроблену мапу белзької землі XVI в. у Яблоновського *Atlas historyczny ziem dawnej Polski*, 1904.

²⁾ Іпат. с. 489, пор. с. 498. ³⁾ Іпат. с. 174, рік 1098.

⁴⁾ Іпат. с. 385. ⁵⁾ Іпат. с. 177, Лавр. с. 295.

ности й тоді йшла вододілом Лосни й Нура, як го бачимо півнійше¹⁾; саме Городло належало до Волини в XIII в.²⁾ і відірване було тільки в XIV в., але й півнійше (ще в XV в.) до нього зачисляло ся. Вище границя переходила на правий бік Буга (Сокаль належав до Белва) і йшла в напрямі на верхівя Стира і Серета, де стрічала ся з старою галицько-волинською границею. В сій части ми можемо орієнтувати ся тільки півнійшими фактами — пограничними спорами XV в., коли нпр. волинськими волостями уважало ся Олесько й Лопатин, в порічю Стира, та розграниченнями XVI в.³⁾

На полудню порічє Серета ціле належало до Галичини. Там на верхівю Серета стояло галицьке місто Пліснисько, а на верхівю Гнізди бачимо галицький Збараж. Крайніми волинськими осадами були-б Броди (приймаючи їх за Броди XI в.), і Кремінець в порічю Ікви. Півнійша границя (XV—XVI в.) йшла теж тут таки, з малими лише відмінами⁴⁾, — через верхівя Стира, Ікви, Гнізди на верхівя Бога. Верхнє Побоже в XIII—XIV в., як я вже згадував, зачисляло ся до Волини, спеціальнійше до Луцька⁵⁾, і се по всякій правдоподібности опирало ся на старій традиції — на приналежности до Луцька (*Λευζάνιον* Константина) горішнього Бога. Ми можемо потягнути тут границю по вододілу Дністра й Бога, розуміть ся — в значній мірі гіпотетично, при тім не будемо з нею заганяти ся на схід, бо тут по всякій правдоподібности в XII—XIII в. не було й потрібно ніякої певної границі, бо не маємо доказів якоїсь інтензивнійшої кольонізації на полудень від Бога. В XII в. галицькі князі, тримаючи в своїх руках дністрянське Понизє, сягали й по Побоже: Володимирко взяв Прилук на Десні⁶⁾, потім, в дальших змаганнях в тім же напрямі захопив був і полудневу Погорину, але остаточно, як бачимо, Побоже лишило ся таки при Волини.

Як видно з того, територія Волинського князівства переходила великі зміни. Те що ми означили вище як властиву територію

¹⁾ Див. про склад землі Берестейської й Підляша на поч. XVI в. у Любавского Областное дѣленіе с. 181—6.

²⁾ Іпат. с. 595.

³⁾ Ужова 1366 р. — *Kwartalnik historyczny* 1890, III; акт унії 1447 р. — *Codex epist.* s. XV т. III ч. 5; розграничення 1546 р. в Іт. виденського Археографического Сборника. Олесько потім зачисляло ся до Львівської землі; для Олеської волости XV в. див. *Akta grodzkie i ziemskie* т. XV ч. 1670, 2441, 3886.

⁴⁾ Нпр. в середині XVI в. Збараж належав до Волини, Броди до Олеської волости і т. и. — див. розграничення 1546 р.

⁵⁾ Ужова 1366 р., як вище. ⁶⁾ Лавр. с. 296.

Волини, існувало в сій своїй цілості тільки в XI віці (до 80-х рр.) і при кінці XII та на початку XIII в. Тоді обіймала вона поріччя горішнього й середнього Буга, горішньої Припети, горішнього й середнього Стира й Горини. Пізніше стратила вона середнє Побуже (Берестейську волость) і Погорину, а вернувши потім їх собі й навіть придбавши дещо від сусідньої Київщини на поріччю Случи, натомість стратила Забуже (Червенсько-белзьку волость) і Дорогичинську землю, і в такій змінній формі (стративши потім іще Побоже) стара Волинь існувала далі — в середні й нові часи нашої історії.

Тому одначе, що нам незвісні етнографічні території, які війшли в його склад, що нам незвістний також і простір тих територій, які входили в круг впливу старих політичних центрів, ми не можемо судити, які з сих змін були випадковими, а які мали більш органічний характер. Чи Берестейщина нпр. була інтегральною частиною Волини, чи її аннексом з X—XI в., і традиція сеї приналежности до Волини була тільки релятивно старша від становища Берестейщини як волости київсько-туровської, якою стала при кінці XI в.? Се й такі інші питання лишають ся без відповіді. Ми можемо оперувати тільки спостереженнями про розмірну, релятивну близькість тих різних волостей, і в такій релятивності усталили те, що означасмо властиву територію Волини й те, що уважасмо її змінами.

Переглянемо тепер головніші осад Волини¹⁾. Випадає нам почати від її головної, властивої частини — від Побужа.

Відповідно до вище висловлених гадок про назву Бужан ми повинні дати перше місце Бужську, вважаючи його колишньою столицею — принаймні полудневого Побужа і полудневої частини дулібської території. Він лежить на границі лісів і подільських рівнин на устю Полтви й Солотвини до Буга, в дуже багнистій місцевості, що мусіла й служити його обороною. Останки укріпленнь мають бути незначні, але ближше не були досліджені. По відділеню Галицького князівства Бужськ став пограничним волинським містом, а в 1160—70 рр. його навіть захопили Галичане²⁾. В джерелах наших маємо про нього звістки, почавши від кінця XI в.³⁾, але особливої ролі він уже тоді не має. Завдяки існуванню кількох подібніоіменних осад (що найменше був ще оден Божський — на Богу, а може й більше), не завсіди можна вирізнити, що належить

¹⁾ Дрібніші історично-географічні замітки дивись в примітках до мапи. ²⁾ Іпат. с. 384. ³⁾ Іпат. с. 174.

до Бужська над Полтвою. Так не знати, чи то його віддали в волость Давиду Ігоревичу в 1100 р., відобравши від нього Волинь¹⁾; а-б уважав се правдоподібним, але категорично годі казати. У всякім разі як не тоді, то пізніше, в 60-х рр. XII в., він був коротенько княжою волостію одного з менших князів — Ярополка Ізяславича²⁾. В XIII—XIV в. він упадав ще більше, так що на початку XV в. (1411 р.) його осаджено на ново, і від того датується його пізніше, завсіди одначе нічим не визначне житє.

Упадок Бужська мабуть починаєть ся від тоді, коли в ролі центра полудневого Побужа заступив його Белз. Лежучи теж серед багнистої місцевости, на рові р. Солокії і Ріпки, він вєславив ся як дуже сильна кріпость. В перше згадуєть ся він 1030 р.³⁾, і був очеридно тоді важним містом, правдоподібно — заступив уже Бужськ як столиця полудневого Побужа, що пізніше, в XIII в. й зветь ся „Белзькою землею“⁴⁾. Від смерти Мстислава Ізяславича був він княжим столом до 1230-х рр., і потім знову в XIV, а своє значінне столиці Белзької землі заховав до кінця XVIII в. Одначе про його внутрішнє житє з XI—XIII в. ніяких подробиць не маємо.

Старий Волинь на Буві вийшов зі сцени дуже рано. Він згадуєть ся тільки на початках XI в.⁵⁾ і більше ні. Реєстр городів що правда згадує його⁶⁾, але се, очевидно, тільки історична, не сучасна згадка. Длугош говорить про нього як замок, що був давно колись, і граничний обвід 1546 р. згадує тільки „городище Волинское“. Про місце його літопись каже лише, що він був на Бугу, але инші джерела вказують його зовсім докладно: Длугош каже, що він був на устю Гучви в Буг, на ґрунтах села Городька, і се вповні потверджує инше, уже зовсім документальне джерело — обвід границь 1546 р.⁷⁾

„Переяв славу“ старого Волиня сусідній Володимир на р. Буві. Імя вказує, що він був заснований, або принаймні розширений,

¹⁾ Іпат. с. 181. ²⁾ Іпат. с. 361. ³⁾ Іпат. с. 105.

⁴⁾ „Плѣни всю землю Белзскую и Червеньскую“ — Іпат. с. 498.

⁵⁾ Іпат. с. 101 (рік 1018). ⁶⁾ Волинь на Бугу — Воскр. I. 240.

⁷⁾ Ostia (р. Гучви) in villa Grodek, ubi olim antiquitus castrum Wolhin — Длугош, вид. Пшедвєцького I с. 22. „Мимо село Городьское Бугомъ и мимо городище Волинское, которое есть по правой стороне Буга“ (властиво, по лівій стороні, бо гранична комісія ішла в гору Бугом і з сього погляду означала сторону ріки) — Археографическій сборникъ I с. 89. Супроти того не може удержати ся здогад Лонгінова, що Волинь був десь коло устя Кросни в Буг — оп. с. 173—4.

укріплений за Володимира: нахідки камяного знярядя показують, що осада тут була ще в передісторичні часи. Від часів Володимира місто се стає головним містом Волини, княжою столицею. Висловлювала ся гадка, що се могло бути навмисно зроблено — аби новий князь з київської династії в новім місті, повбавленім всяких традицій, міг вільнійше себе почувати; се можливо. Потім столицею Волини Володимир вістає ся в XI—XIII в., а з початком XIV віка (за Юрія Львовича) стає навіть столицею всеї Галицько-волинської держави, аж до її упадку. Півнійше сходить він на другий плян перед Луцьком.

Володимирський замок стояв на розі між рр. Лугом і Смочею, де й тепер є ще городище (наоколо нинішньої вязниці). З оповідання Галицької літописи довідуємо ся, що замок сей мав дерев'яні стіни і був дуже великий і сильний: угорський король, приступивши під Володимир і побачивши його в цілій красі, з поставленим по стінах військом — „оружьникомъ стоящимъ на немъ, блистаху ся щити и оружици подобни солнцю“, мав сказати, що такого города він не бачив і в німецьких краях¹⁾. Коли татарський воевода Бурандай (коло 1260 р.) зажадав, аби на Волини й Галичині знищено міські укріплення, й сказав розкинути („розметати“) володимирські укріплення, їх не можна було борзо розкинути через їх великість, і Василько казав їх запалити, а потім ще Бурандай казав розкопати й вали²⁾. Одні ворота города, від р. Луга звали ся Київськими, другі — Гридшними (вар. Гридшиними, може від гридь — дружина або від імени Гридша)³⁾; імен інших не знаємо. Саме місто широко розлягло ся над Лугом; руїни церкви з княжих часів, як думають — найстаршої церкви Володимира, Успенської (т. зв. Стара катедра) лежать від теперішнього Володимира за версту, коло с. Федоровця, а села Зимно і Когильно, по півнійшим звістям, мали бути колись передмістями Володимира⁴⁾. Крім того побереже Луга було заставлене купою підгородніх сел, як Пятидні, Хвалимичі, Житань, Бужковичі.

Про внутрішнє житє Володимира знаємо не багато. Очевидно, се був великий, багатий, торговельний город, судячи по тим чужоземським кольоніям, які згадують ся тут в XIII в.: кольонії Німців,

¹⁾ „Пришедши же ему Володимерю, дивившемуся ему рекъшу: „яко така градъ не изобрѣгохъ ни в Нѣмѣцкихъ странахъ“ — Іпат. с. 510.

²⁾ Іпат. с. 562. ³⁾ Іпат. с. 334.

⁴⁾ Памятники старини въ западныхъ губ. I с. 7. Літературу Володимира див. в прим. 7, також ще Археол. карту Волин. губ. Антоновича с. 64.

Сурождів (кримських Греків, а може й Італянців з Сурожа, теп. Судака), Новгородців, Жидів¹⁾. Особливо поважне місце займала тоді, правдоподібно — протетована самими князями, німецька колонія: поруч бояр виступають у Володимирі при кінці XIII в. „мѣстичѣ Русь и Нѣмцѣ“: діставши від Володимира Васильковича грамоту, що він дає йому своє князівство по своїм животі, Мстислав каже її читати в володимирській катедрі перед боярами і містичами“, Русинами й Німцями. Ця назва „містич“ означає горожан великих, привілейованих міст, і можливо, що вже тоді, в 1280-х рр., була в Володимирі міська громада організована на взір німецьких міських громад. З р. 1324 маємо грамоту володимирської громади писану до громади м. Штральзунд, в оказії нещастя, яке петерпіли коло с. Рієна два володимирські купці, брати Бертрам Русин і Миколай, їдучи в транспортом сукна з Фляндрії, і ця грамота писана в імене consules et universitas civitatis Ladimiriensis²⁾. Печатка, прибита на сій грамоті, має образок св. Юрія на коні — герб міста, що був заразом і гербом Галицько-волинської держави.

Початки володимирської катедрі в пізнійших звістках ведуть ся від Володимира³⁾. Се дуже правдоподібно, можна сказати — певно, хоч в літописи про володимирського єпископа маємо звістки тільки в кінці XI в.⁴⁾ Велика церква Богородиці, розпочата Володимиром, але докінчена вже за Ярослава⁵⁾, мала, очевидно, служити єпископською катедрою; можливо, що се як раз так звана Стара катедр, від котрої вістали ся тільки руїни фундаментів, коло с. Федоровця.

Нову катедр, теж Богородиці (Успенія), збудував батько волинської династії — Мстислав Ізяславич; церква була велика⁶⁾, а висока була ще в XVIII в. на 50 метрів, але збудована по звичайному, простому плану, яким будували ся поменьші церкви XII в. Вона віставала ся від тоді аж до кінця XVIII в. володимирською катедрою і гробовищем волинських князів, почавши від самого її фундатора Мстислава⁷⁾. Знайдену при недавніх розкопках

¹⁾ За Володимиром в літописи плачуть: „все множество Володирцевъ, мужи и жены и дѣти, Нѣмци и Сурождѣ, и Новгородци, и Жидове лякаю ся аки и во ваятьє Иерусалиму“ — Іпат. с. 605.

²⁾ Hansisches Urkundenbuch II ч. 420. Грамота ся наведена ціла у нас в т. V гл. 4 (міщанство).

³⁾ Никон. I с. 465. ⁴⁾ Іпат. с. 148. ⁵⁾ Іпат. с. 108.

⁶⁾ 30 × 22 метрів. ⁷⁾ Іпат. с. 382.

в одній з її ниж купу костей вважають за останки вібрані з княжих гробів, а між ними по знищенім гангреною долішнім щелені (щоді) півнають і череп кн. Володимира Васильковича, що вмер від рака на долішній щоді і був теж похований в сій церкві, для котрої він багато зробив за життя¹⁾. Літопись оповідає, що він в сій катедрі спорядив два дуже багаті образи Спасителя — оден окований золотом з дорогим каміннем, другий сріблом, та жертвував „сосуди служебні“ з чистого (жъженого) золота, висаджені дорогим каміннем²⁾. Крім того ся катедр, завдяки своєму високому положенню і сильній будові, служила наче-б оборонною вежою під час ворожих нападів; так під час одного нападу Поляків, коли вони, впущені до міста як союзники, кинули ся грабувати місто, Володимирці — „останокъ людей“ — замкнули ся в церкві, і Ляхи не могли здобути церквн: „твердымъ же бывшимъ дверемъ, не могоша исвчи“, а тимчасом наспіла поміч. Під час татарського погрому 1240 р. люде знову сховали ся в церкві, але на сей раз не уратували ся, і церква тоді мусіла потерпіти, разом із цілим Володимиром: галицький літописець пише, що в Володимирі тоді не лишило ся живої душі, церква Богородиці й иньші церкви були заповнені трупами людей. Потім катедр пережила ще кілька погромів і нещасть, була перебудована і нарешті завалила ся 1782 р., так що від неї лишили ся тільки спустошені стіни з незначними останками фресків; старі гроби спустошені, з річей майже нічого не заціліло, а від колишньої розкоші й багатства не вістало ся й сліду. Тепер заходять ся коло її реставрації.

Крім сеї найславнійшої — Мстиславової церкви Богородиці в Володимирі знаємо в XIII в. церкву св. Дмитра, що розписав той же Володимир, справив срібні оклади з дорогим каміннем на образи, золоті й оксамитні завіси, съ дробницею³⁾, себто перлами або дрібними образками³⁾, — тепер про неї всякий слух загинув. Згадана ще каплиця Йоакима і Анни, збудована 1289 р. Мстиславом Даниловичом над гробом бабки — жінки кн. Романа⁴⁾; се мівнійша замкова каплиця, тепер і від неї нема сліду. Сучасна

¹⁾ Про той череп Володимира див. замітку П. Уворової, Археологическія вѣвѣстія и замітки, 1898.

²⁾ Іпат. с. 609. Перед тим, приложивши до Володимира Васильковича Іларіонове похвальне слово Володимирова сьв., волинський літописець приложив і все те, що Іларіон говорить про київську Софію, до володимирської катедрн (с. 606), через се не можна тих похвальних слів на правду прикладати до володимирської катедрн.

³⁾ Іпат. с. 608. ⁴⁾ Іпат. с. 616.

традиція зачисляє ще до передтатарських часів церкву св. Василя і дві церкви Сьвятогорського монастиря в с. Зимнім; на місці нинішньої церкви св. Василя (збудованої очевидно пізнійше) дійсно мусіла стояти ще давнійше церква, судячи по останкам будови.

З монастирів в Володимирі в XI—XIII в. звістні три. Один за Лугом, на передм. Зимні, так званий Сьвятогорський, „Сьвята Гора“, названий так, очевидно, за Атосом, що звав ся теж Сьвятою горою; тут ролю сеї „сьвятої гори“ сповняла гора зимнянська, над р. Лугом, де є й печери монахів, подібні до київських. В перше згадуєть ся сей монастир в третій чверти XI в.: тут умер давнійший печерський ігумен Варлаам вертаючи ся в Царгорода (донде града Володимиря, вьниде вь манастырь, ту суций близь града, иже наричють и Святая гора)¹⁾. Потім, в XIII в., за Данила, монастир сей займав особливо важне становище, й його ігумени не раз виходили на володимирських єпископів²⁾. Сей монастир існує й досі. Другий монастир — „св. Михаїла великого“³⁾, де перебував Войшелк, тоді як його вбив Лев Данилович. Тепер від нього лишив ся тільки цвинтар, з давніми хрестами, під містом, над Лугом⁴⁾. Третій монастир — св. Апостолів, поставлений Володимиром Васильковичом, що наділив його церковними книгами й річами, тестаментом надав йому своє село Березовичі й поручив, умираючи, опіці своєї княгині. Він був на західній частині теперішнього міста, наспроти передм. Білоберегів, але зник давно. Як бачимо з того всього, церковне й монаше житє в XIII в. було в Володимирі досить значно розвинене.

З інших міст Володимирського князівства в його тіснійшій значінню треба кілька слів сказати про Любомль і Камень. Любомль був одним з улюблених міст Володимира Васильковича: він поставив тут кам'яну церкву св. Георгія, багато її обдарував образами й дорожками, срібними сосудами, церковними покрывами — оксамитними і з паволоки, вишиваними золотом і перлами, багато оправленими служебними книгами (що самі по собі були дуже цінні); вилив дзвони „дивны слышаніємь“, „яких не було в цілій

¹⁾ Житє Теодосія с. 13, звістка ся належить до кінця 1060-х чи початку 1070-х рр.

²⁾ Іпат. с. 494. Через те що Атос теж зветь ся у нас сьвятою горою, може бути неясність, чи в сім місці говорить ся про володимирський монастир; думаю одначе, що воно так.

³⁾ Іпат. с. 573.

⁴⁾ Дверницькій Памятники православія вь г. Владимирь, с. 29, Археол. карта Вол. губ. Антоновича, sub voce.

землі“ й т. и. Хороба й смерть не дали можливості йому докінчити церкви: вона не була помальована ціла, а тільки „всі три олтарі й шия вся“, але опись сеї церкви одна з найдокладніших, які ми маємо в сім роді, лишила ся одним з найцінніших епізодів Галицько-волинської літописи¹⁾. В Любомлі перебував Володимир перед смертю, в Любомлі й умер, і тут же, судячи по подробицях про любомльську церкву, мабуть чи не була закінчена й його біографія, заведена до Галицько-волинської літописи.

З волинськими Каменями й Каменцями є чимала трудність: було їх кілька, і між ними не легко з'орієнтуватись²⁾. Я думаю, що в теп. Камені Кошерським маємо ми оден з них. В сім Камені чи Каменці пересиджували Романовичі прикрі хвилі, коли їм забрано і Володимир і Галич (коло р. 1215), окружені одначе в сій малій дірі блискучим двором свого батька, „великими боярами“ Романа, бо „бояре не спроневірили ся, але пішли всі до Камінця“³⁾.

Тіж відносини які істнували між Волинем і Володимиром, повторили ся між старою столицею середнього Забужа — Червеном, і новою — Холмом. Як я вище сказав, Червень мусів бути столицею Забужа (а може й більшої території), не півнійше X віка, бо вже на початках XI в. забужські міста звуть ся червенськими городами. Для Забужа заховав він значінне столиці й півнійше: при дітях і внуках Мстислава він стає княжим столом, столицею червенського князівства, „Червенської землі“⁴⁾. Та Данило чомусь був незадоволений з нього і шукав нового центра для Забужа, далі на північ. З початку він думає на Угровськ, де засновує нову єпископську катедру⁵⁾, але потім вибирає Холм і його всякими способами підносить, так що від того часу Холм дійсно стає столицею

¹⁾ Іпат. 609—610; я наводжу її в розділі присвяченим старо-руській штудії — т. III гл. 4.

²⁾ Див. про них низше, в примітках до мапи.

³⁾ Іпат. с. 487—8. Півнійший редактор розумів тут Камінець на волинсько-київським пограничу, в околиці Случи, як показує його дописка (Іпат. с. 488), в іпатській кодексі відтята датою й прилучена до дальшого оповідання: Данило іде в Камінець, „въ то же лѣта княжаше Всеволодъ въ Къєвъ Святославичь, имѣя великую любовь к детемъ Романовоѣ“. Що ся дописка півнійша, видно з того, що Святослав в дійсности не сидів тоді вже в Києві, і само по собі не правдоподібно, аби Романовичі сиділи тут, але старий книжник так се порозумів і пояснив се тим, що Романовичі удали ся під опіку київського князя.

⁴⁾ Іпат. с. 498, як вище. ⁵⁾ Іпат. с. 558.

Забужа, а Червень починає упадати, і то так сильно, що вже в подіях XIV в. про нього не чуємо, а далі й всякий слух про нього загинув, і тільки ледви ім'я його заціліло. Знаємо, що стояв він на розі р. Гучви й малого потоку, що тече до неї, серед великих болот, які боронили його. Може бути, що ця позиція, не відповідаючи новітнім стратегічним вимогам, і була причиною, що Данило шукав нової столиці — так само як подібно положений Звенигород заступлений був за Данила сусіднім Львовом. Але може бути й те, що Данилови хотіло ся мати столицю Забужа далі на північ.

Ближших подробиць про Червень в наших джерелах не маємо ніяких. Хорографічні назви в двох місцях його околиці вказують на монастирі — один на лівім, другий на правім боці Гучви. „Замчиско“ овальної форми, коло 400 м. наоколо, лежить недалеко Гучви, й заховало ся досить добре¹⁾.

Історію заснування Холма досить докладно оповідає Галицька літопись, при нагоді його пожежі 1259 року²⁾. Данило, каже вона, побачив на ловах гарне місце, що йому дуже сподобало ся: на горі стояв ліс, наоколо нього поля. Він запитав ся у місцевих людей, „тозем'ць“, як зветь ся се місце, і вони відповіли, що воно зветь ся Холм. Воно так сподобало ся Данилу, що він постановив тут збудувати замок, „градець малъ“, і в нїм церкву Івану Злотоустому. З сього оповідання, котрого ми не маємо ніякої причини маловажати, виходить, що на місці Холма перед збудованнем города за Данила не було ніякої оселі. Позиція була дійсно дуже добра для кріпости: гора стояла на розі річки Угорки й малого потічка, що тече до неї; багністі річки й багна боронили приступу.

На сій горі свій перший „малий городок“ Данило поставив, видко, десь коло 1237 р.³⁾. Але позиція міста показала ся о стільки

¹⁾ Див. про нього ще нижше, в примітках до мапи sub voce.

²⁾ Іпат. с. 558. Маленьку літературу Холма див. в прим. 7.

³⁾ Так виходить з порівняння з одного боку — Іпат. с. 516: „Кондратови же ставшу кде нынѣ градъ Холмъ стоить“ (1236/7 р., пор. Іпат. с. 531: „еще бо Холму не поставлену сушу“ — в подіях 1234 р.), з другого боку с. 517: „во Холмъѣ будущю ему“ (події 1238 р.), та дальших згадок — Іпат. с. 524, 528, 529. В історії міста, в Іпат. с. 558 сказано, що первісний „градець малъ“ розширено ще перед приходом Бату (треба, мабуть, розуміти похід 1242 р.): „и созда градъ иный, егоже Татарове не возмогоша прияти, егда Батый всю землю Рускую пойма“. Ви-словлена давніше гадка, що Холм як осада існував ще в XI в. (Холмская Русь с. 14), опираєть ся на згадці у Длугоша під 1074 р. (I с. 349), але його оповідання по просту анахроністичне.

вигідною й важною, супроти пограничної війни й литовських та ятвязьких нападів, що Данило заходився коло розширення й зміцнення Холма. На початку десь 50-х рр. „поставленне“ сього нового, великого Холма було, здасться, вже довершене¹⁾. Данило поробив тут міцні укріплення; були стіни „з заборозами“, правдоподібно — дерев'яні, і на них стояли „пороки и самострієлы“²⁾ — машини до стріляння. Серед замку поставлено таку високу вежу, що з її верха можна було стріляти наоколо міста: вона була збудована з каменя на 15 локтів, а верх добудований з тесаного дерева, „вибілена як сир, аж сьвітїла ся на всі сторони“, як каже літописець. Для забезпечення залоги водою вибито кєрницю на 35 сажнів глибоко. Крім того збудовано сторожеві вежі — замки; одна, по словам літописи, поставлена була „поприще“ від міста, і прикрашена в горі великим, рівбленим з каменя двуголовим орлом, 12 локтів завбільшки. Се, очевидно, та вежа, що від неї й досі заціїли останки пів милї від Холма, на р. Угорці (коло с. Білявина), на острівці, наоколо облитім водою. Вона, очевидно, мала боронити переходу через річку. Останки її (одна стїна) й досі мають коло 20 метрів високости, коло 9 широкости; мур грубий на 1 метр, збудований з білого й синього каменя, на цементі; є останки склепіння. Друга вежа, не згадана в літописи, але правдоподібно — з того самого часу, заховала ся, вже далеко лїнше, коло с. Столпя, півтори милї від Холма, по дорозі на Люблин: вона, очевидно, й мала стерегти Холм від Польщі, від Люблина. Ся вежа збудована подібно, але менша — стїни високі на 14 м., широкі на 5, заховали ся майже ціло. Коло вежі фундаменти якоїсь иньшої кам'яної будови.

Позиція й укріплення Холма були так сильні, що коли прийшло ся розвалювати иньші замки по наказу Бурандая, холмському намістнику Романовичі дали натяк не послухати сього наказу. Той так і зробив — не послухав князя, й Бурандай дійсно не відважив ся здобувати місто силою, бо було „утверженіє города крѣпко“. Але Данило мав на гадці зробити з Холма не тільки сильний оборонний замок. Се була дитина його серця, коло котрої він заходив ся в ровцьвітї своїх сид і засобів, і він хотїв зробити з нього першорядне місто. Він старав ся стягнути до нього торговельну й промислову людність: „нача призывать прихожаѣ — Нѣмцѣ и Русь, иноязычники и Ляхы“. Від Татар, каже літо-

¹⁾ Виводжу з того, що на початку 50-х рр. тут уже були розкішні церкви Богородиці й св. Івана — Іпат. с. 548. ²⁾ Іпат. с. 563.

писець, тікали сюди різні ремісники: майстри до виробу сідел, луків, тулів, до виробів залізних, мідяних, срібних — „і було жите, наповнили наоколо города двори, поля і села¹⁾).

З Угровська перенесено сюди нововасновану єпископську катедру. Катедральна церква Івана Злотоустого мала бути якимсь чудом сучасної руської штуки, вже модифікованої західними впливами. Баня її стояла на чотирох арках, що опирали ся на чоловічих головах, виріблених якимсь артистом, „от нѣкого хитроца“; олтарна арка операла ся на двох колюжнах з одноцільного каменя і прикрашена була золотими зьвіздами на синім полі. Двоє церковних дверей були зложені з тесаного каменя — білого галицького й зеленого холмського, виріблені „некимь хитрѣцемь Авдѣемь“, а над ними зроблені були золоті й різнокольорові високорізьби (прилѣпы) й образи — на головних дверях Спас, на бічних св. Іван. В середині підлога була зроблена з міді й чистої цини, „яко блещати ся яко зерцалу“. Три вікна мали „римські шкла“, правдоподібно вітражі з образами. Образи були позбирані сюди з різних українських міст: згадують ся образи Спаса й Богородиці, взяті з Київа, з фамілійного монастира Романовичів св. Федора і Стрітениє з Овруча. Навіть дзвони привезено з Київа. Окрім сеї церкви Данило збудував в Холмі ще церкви Трійці, Богородиці, беззездників Кузьми і Деяна, де верх підпертий був чотирма стовпами, витесаними з одноцільного каменя. Насаджено й гарний сад в городі²⁾).

Але сю Данилову улюблену дитину чекала тяжка пригода — 1255 року з якогось припадку, „отъ окаянныя бабы“ якоїсь, загорів ся Холм і погорів страшно. „Мідь текла як смола“, полома було таке велике, каже літописець, що його було видно по всій землі — в околицях Белза й у Львові, і люде, думаючи, що то Татари запалили Холм (бо се стало ся підчас походу татарського воєводи Куремси на галицько-волинські землі), пустили ся тікати. Данило прибув на сю вість і дуже жалував сього нещастя, та заходив ся з незломною енергією коло відновлення міста. Церкви св. Івана і Трійці відновлено, вибудовану нову „превелику церкву“ Богородиці, красою не гіршу від попередніх³⁾). Данило прикрасив її „пречюдными иконами“ і між иньшим поставив серед церкви, перед „царськими дверми“, привезену з Угорщини велику чашу з червоного мармору, з зьмієвими головами наоколо, „паваяну

¹⁾ Іпат. с. 559. ²⁾ Іпат. с. 559.

³⁾ Перед тим згадують ся церква Богородиці — Іпат. 538, але се нова мусіла бути або збудована на її місці або зовсім незалежно від неї.

мудростю чюдну“; вона мала служити „крестилницею“ — аби в ній сьвятити воду на Йордан. Укріплення міста були зміцнені й побільшені, тільки тої вежі в місті не відбудовано: „Данило мусів будувати городи проти безбожних Татар, і для того не міг її відновити“, каже літописець¹⁾. Город лишився улюбленцем Данила — його й поховали тут, в тій новозбудованій церкві Богородиці, де й потім ховали холмських княжат.

Але від всіх тих Данилових будов лишилися властиво тільки ті вежі за містом. Церква Богородиці погоріла сильно на початку XIX століття й зовсім перероблена потім.

Ще перед смертю Данила Холм стає стольним городом його сина Шварна²⁾. Правдоподібно, як і пізніше — за Юрія Львовича до Холма належала тоді земля Белзька, Червенська і Дорогичинська. Шварно однак княжив не довго, й по його смерті Холм перейшов до Льва, що мав Галич. Але при кінці 1270-х чи на початку 1280-х рр. він знову відокремляється — в руках Юрія Львовича; ми знаємо його тут від 1282 р. — із записи холмського євангелія, що списав „Евсевій, попович святого Іоана“³⁾. До Юрія, як я сказав, належала тоді земля Холмська і Белзька, а також і Дорогичин з Мельником⁴⁾. І пізніше, до кінця XIV в., Холм від часу до часу бував княжим столом, а своє значіння столиці середнього Забужжя заховав до новітніх часів.

Сусідній Угровськ, на устю тієї ж Угорки в Буг, призначуваний якийсь час Данилом на столицю Забужжя, втрачає всяке значіння з появою Холма. До Холма перенесено й катедру, що був заснував Данило в тих плянах — зробити Угровськ столицним містом⁵⁾.

Перейдемо до Луцької землі. Її столицю — Луцьк стрічаємо в наших джерелах пізно — в 80-х рр. XI в.⁶⁾, але на існування його вказує вже назва Лучан, що ми стрічаємо вже в першій пол. X в., у Константина Порфірородного (*Δευζανινοῦ*). З неї виходить, що Луцьк тоді був політичним центром більшої території, може — більш менш тієї ж, яка пізніше тягла до нього. Традиція колишнього значіння Луцька давала і потім себе знати.

¹⁾ Іпат. с. 559. ²⁾ Іпат. с. 567.

³⁾ Тепер Румянцовського музею; приписка й коментар до неї в Записках т. XIV бібл. с. 40. ⁴⁾ Іпат. с. 599.

⁵⁾ Про теп. Угровськ (Угруськ) і його старину див. Гербачевського Русскія древности и памятники православія Холмско-Подляшской Руси, 1892 с. 183—5. ⁶⁾ Іпат. с. 144, під 1085 р.

Важним центром виступав він в подіях з кінця XI в.¹⁾, а від середини XII віка (1154 р.) стає столичним містом Луцького князівства. Ним зістає ся він до другої чверті XIII в., а й переставши бути княжим столом, зістає ся важним центром в землі. Від XIV ж віка Луцьк починає брати перевагу над Володимиром, як столиця цілої Волини.

При всім тім в XI—XIII в. знаємо про Луцьк дуже мало. Можемо сказати, що він був кріпким замком. Збудовано його на невеликім, високім острові; ріки — Стир і Глушець й болота навколом робили його мало приступним. Але в воєнній історії сих століть він не грає особливої ролі. З оповідання Галицько-волинської літописи про жертви Володимира Васильковича ріжним церквам²⁾ припадково довідуємо ся про існування в Луцьку єпископії; вона була заснована, правдоподібно, за часи існування в Луцьку осібних князів — за Ярослава Ізяславича або його синів. Катедральною церквою була мабуть церква св. Івана, пізнійша катедрала, де ще при кінці XVI в. лежали „тѣла змерлыхъ господарей христіанскихъ великихъ князей рускихъ, и гробы ихъ“ стояли³⁾. З звістних пізнійше церков, церкву св. Дмитра на основі археологічних прикмет і традиції уважають за засновану не пізнійше XII в. Тепер її одначе вже нема: розібрали не що давно. Дуже поважаною сьвятиною був сусідній Жидичинський монастир (миля від Луцька) з церквою св. Миколая: літописець принагідно згадує, що туди приїздив на прощу Данило⁴⁾. З иньших околиць знаємо ще княжий двір „в Гаю“ — „близь города нѣвоємъ мѣстѣ именовъ в Гаі“. Як оповідає літописець, се було дуже гарне місце, „устроєно различными хоромы“ (будинками), і церква була тут предивна, „красотою сияючи“⁵⁾. Але одиноким останком колишнього багатства і слави тих луцьких церков XII—XIII в. зістала ся нахідка (1861) золотих орнаментованих блях від ікон, як каже урядове стравозданне — „грецької роботи XII в.“, знайдених в замку⁶⁾.

Славний пізнійше Острог не знати навіть чи й існував тоді. Непевність в тім, як розуміти слова літописи під 1100 р., про городи дані Давиду Ігоревичу „в Божескомъ в Острогъ“: чи за два осібні міста, чи за одно (Божський острог). Я уважаю більш

¹⁾ Іпат. с. 144, 179. ²⁾ Іпат. с. 609.

³⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. I с. 291, 324.

⁴⁾ Іпат. с. 501. ⁵⁾ Іпат. с. 597.

⁶⁾ Маленьку літературу див. прим. 7. В I—II зом. Памятників старини в зап. губ. подано кілька луцьких памяток, але пізнійших.

правдоподібним, що се два осібні міста, і — значить — Острог існував уже в XI в. Але більше про нього нічого не чуємо; своє значіння, як новий центр Погорини, здобуває він собі в XIV в.; острозькі пам'ятки належать до сих пізнійших часів.

Про старі центри Погорини — Пересопницю і Дорогобуж теж не багато можемо сказати. Вони оба були дуже часто княжими столами, почавши від відлучення Погорини від Волини і аж до остаточного прилучення назад. При тім до останньої чверти XII в., до часів Ярослава Ізяславича, обидва сї міста були, очевидно, столицями нероздільної Погоринської волости¹⁾. З початку згадується в сій ролі Дорогобуж; в такій ролі, очевидно, віддано його Данилу Ігоревичу 1084 р., і потім знову 1100 р., коли відібрано від нього Волинь²⁾. В середині XII в. поруч Дорогобужа виступає як другий центр і княжа столиця Погорини Пересопниця. За синів Ярослава Ізяславича (себ то десь в 70-х рр. XII в.) Погорину поділено на дві княжі волости — Дорогобужську й Пересопницьку³⁾, і сей поділ тривав аж до переходу Мстислава пересопницького на стіл в Луцьк. Тоді Погорина остаточно злучується з Луцьким князівством, і від того часу й Дорогобуж в Пересопницю тратає всяке самостійне значіння. Тепер і Дорогобуж і Пересопниця нічим не визначні села, а від колишньої столичної ролі їх зісталися тільки вали городищ та незначні до тепер нахідки — хрестиків, енколпів і т. п. Місцеві монастири — дорогобужський Спаса і пересопницький Рождества Богородиці, звістний в українській фільольогії своїм евангелиєм XVI в., толкованим „ізъ языка блъгарского на мову рускую“, — правдоподібно, ведуть свій початок теж в тих столичних часів. Вони існували ще в XVI—XVII в., як пережитки колишнього значіння сих колишніх міст, тепер не існують уже⁴⁾.

З иньших городів Погорини досить часто фігурує ще Шумськ. Звхилево бачимо його навіть княжим столом: серед князів, що за-

¹⁾ Се видно в Іпат. с. 275 (Гліб сидить „в Пересопниці й Дорогобужі“), 281 (порівняти, що Мстислава Ізяславича виганяють з Дорогобужа і слідом дають Мстиславу Юривичу Пересопницю) і 335 (Дорогобуж, Пересопниця й разом з ним „всѣ Погоринскія городы“).

²⁾ Іпат. с. 146, 179. ³⁾ Див. вище с. 367.

⁴⁾ Про Дорогобуж і Пересопницю окрім праць Теодоровича (т. II с. 508 і 722) і Петрова Краткія свѣдѣнія, іще Сендильського С. Пересопниця — Волин. епарх. вѣд. 1880, XI і реферат проф. Антоновича на київ. археол. в'їзді: О мѣстоположеніи лѣтописныхъ городовъ Шумска и Пересопницы, — Труды XI арх. съѣзда т. I.

гинули по погромі руських князів на Калці, згадуєть ся кн. Свѣтослав кн. шумський ¹⁾).

Перейдім до північного Побужа — Берестейсько-Дорогичинської землі. Про долю сеї землі, що то відділяла ся від Волини то злучала ся знову, я казав уже; неясним вістаєть ся, чи була вона органічно звязана з властивою Волинею (Волинем-Володимиром), чи тільки механічно, і тому так легко відлучала ся. Відокремляла ся в особну княжу волость вона не дуже часто. Так було десь при кінці XI в., коли тоді тут сидів Ярослав Ярополчич, поки не стратив сеї волости, забунтувавши на свого стрія Свѣтополка (1101 р.); потім в третій чверті XII в. Берестейську землю дістав від батька, Мстислава Ізяславича, його молодший син Володимир ²⁾), ще пізнійше Василько Ярополчич. В оповіданню про сього Василька запримічасмо в перше те відрізнення від Берестя Дорогичина, з північною частиною землі що ми й потім бачимо: Василько сидів у Дорогичині, не в Берестю, й на Бересте дивив ся як на якоесь вороже огнище; так виходило б з сього оповідання, але на його деталі не можна дуже покладати ся, бо не маємо його в автентичній формі ³⁾). На початку XIII в. (коло 1209 р.) Берестейська земля якийсь час була відокремлена в уділі Романовичам ⁴⁾), але після того знову на довго злучила ся з Володимиром.

Столиця — Бересте в наших джерелах починає стрічати ся від початків XI в. ⁵⁾ і вістаєть ся столицею землі до новійших часів, тільки поруч нього з часом виростає той новий центр на півночі — Дорогичин, і до нього починає тягнути північна частина землі. Крім свого значіння як адміністраційного центра, Бересте було важним оборонним пунктом на русько-польськім пограничю; Длугош хвалить його сильну, неприступну позицію, від Польщі огорожену багнами й коритом Буга, трудним для переходу. Коло його укріплення й прикрашення заходив ся між иньшим звістний уже нам на тім полі Володимир Василькович: він побудував тут нові укріплення з дерева („зруби Берестій“), поставив камяну вежу, „столп“ „висотою яко и камянецкый“ (а той по літописи мав мати 17 сажнів). Він же збудував (постави) тут церкву св. Петра, обдарувавши її срібними річами ⁶⁾. По смерті Володимира Берестяне вчинили були „коромолу“ проти його на-

¹⁾ Воскр. I с. 132. Про Шумськ цитований реферат проф. Антоновича.

²⁾ Іпат. 283. ³⁾ Про нього див. в прим. 8. ⁴⁾ Іпат. с. 482.

⁵⁾ Вперше під 1019 р. ⁶⁾ Іпат. с. 610.

ступника Мстислава Даниловича, і за те заплатили сильно — але про се говоримо на иньшій місці.

Дорогичин згадуєть ся в перше в середині XII в.¹⁾; в XII—XIII в. він був останньою більшою осадою на руськім пограниччю, але осада тут була давня, як видно з находок камяного знаряддя, бронзових окрас і монет (діртем VIII в.). Замок стояв на високім правім боці Буга, сто метрів над водою; Буг, розмиваючи берег, знищив значну частину старого городища, що мусіло бути незвичайно богате різними культурними останками, судячи по тій масі їх, яку викидає вода Буга. Особливо звертали увагу на себе серед них невеликі оловяні пльомби з різними значками, часом — з словянськими буквами, що знаходять ся в великих масах і властиво й досі вістають ся не виясненими, що то воно було. Найбільше інтересний факт в житю Дорогичина — се його бунт проти Данила (про нього низше), що коштував дорого місту: Данило, видно, не пожалував його, здобуваючи від бунтівників, так що потім прийшло ся йому „обновляти“ його. Тоді, як каже літопись, він поставив тут „прекрасну“ церкву Богородиці. Здогадують ся, що в сій церкві потім легат папи Інокентія коронував Данила на короля. Місцева традиція вказує останки тої церкви Богородиці, але сих останків близше не досліджено²⁾.

Як я вже згадував, уже в 2-ій пол. XII в., в оповіданню про Василька Ярополчича Дорогичин відокремляєть ся від Берестя, й Василько сидить в Дорогичині, уважаючи Бересте як би ворожим городом. В польських джерелах є звістка про війну Поляків в 90-х рр. XII в. з якимсь „дорогичинським князем“, що піддержував Ятватів і тим накликав на себе польський похід; се оповіданне, не дуже певне в деталях, було-б інтересне тим що вказувало-б на істнуванне в Дорогичині княжого стола і по Васильку³⁾. В 30-х рр. XIII в. його мали в своїх руках мазовецькі князі, не знати коли захопивши. Конрад мазовецький віддав був його на осідок хрестоносним рицарам, але Данило зараз відібрав

¹⁾ Іпат. с. 222.

²⁾ Про Дорогичин: Авенаріусь, Дрогичинь надбужскій и его древности (Матеріали по археології Росії, N. 1, 1890).

³⁾ Див. про се в прим. 8. Що до звісток про „дорогичинського“ князя, то д. Андрияшев толкував, що тут треба розуміти князя всеї Берестейщини (ор. с. 46 і далі); але се буде довільне толкованне, й ніяк не можна заперечити можливости, що в самім Дорогичині був осібний князь, і якийсь час при кінці XII в. могло бути осібне Дорогичинське князівство.

Його, і після того Дорогичин, в сусіднім Мельником, належав уже до галицьких земель Данила, тим часом як Більськ і Камінець на Лосні належали й далі до Берестя. В сім розділі Берестейщини, правдоподібно, треба шукати причин і тих „коромол“ XIII в., про котрі будемо ще говорити низше.

Сусідній Мельник на Бугу славився іконою „святого Спаса Избавника“ в місцевій церкві Богородиці. Перед нею молився Данило, аби Біг оборонив його від Бурундая, й обіцяв її „украшениємъ украсити“; літописець поясняє, що та ікона „и нынѣ стоить в велицѣхъ чести“. Про Більськ — останнє звістне нам руське місто на північнім пограниччю, знаємо теж тільки, що там була церква, котру Володимир Василькович обдарував іконами й книгами¹⁾. Взагалі сей князь, як і Данило, показував якусь спеціальну увагу й ласку своїм північним волостям.

Камінець на Лосні Володимир поставив на ново в околиці, що по словам літописця спустіла була вже від часів Романа. Володимир, як оповідає він, хотів в 70-х рр. поставити город десь на півночі від Берестя — очевидно, для оборони Волини від литовських нападів, і спинився на сих спустілих берегах р. Лосни. Висланий ним „мужь хитръ именовъ Алекса, иже бяше при отцѣ его многы города рубя“, знайшов відповідне місце, і Володимир, виїхавши туди сам „в боярами й слугами“, похвалив його вибір, вирубав ліс і поставив тут город, назвавши його Камінцем, — „зане бысть земля камена“, поясняє літописець; самий город, очевидно, не був кам'яний. Але в нім заховалася досі кам'яна вежа, по всякій правдоподібності — тоді-ж збудована Володимиром, одна з найцікавіших пам'яток нашого будівництва: вона зложена з цегли, на кругло, мала три поверхи, а в горі вінчалася вінцем; тепер має високости коло 27, а діаметр 13 метрів.

Сусідній Кобринь, звістний пізнійше як гніздо князів Кобринських, згадується тільки раз, в тестаменті Володимира Васильковича: він передав його своїй жінці, вилучивши з поміж інших городів свого князівства, що переходило до Мстислава Давидовича. Очевидно, Кобринь мав служити вдовиною частию княгині²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 608. ²⁾ Іпат. с. 595.

Про внутрішні відносини й життя Волини не багато можна сказати, бо відомості дуже скупі.

Якийсь певній політичній традиції в XI—XII в. в княжих сферах було тяжко виробити ся, бо Волинь не сформувала ся в замкнене політичне тіло, а не мала своєї династії й переходила з рук до рук аж до другої половини XII в. Становище волинського князя і його політика, розуміть ся, мусіли бути зовсім відмінні відповідно до того, чи він тримав Волинь з Київом разом, чи саму Волинь як київську волость, чи вкінці — мав боронити ся від апетитів київського князя. Тому про таку скристалізовану політику, як нпр. галицьких князів, тут і мови бути не може; одначе деякі загальні мотиви запримітити можна.

Традиція, що Галичина колись належала до володимирського стола, здасть ся, полишила деякі сліди у волинських князів. Її можна добачати у Давида Ігоревича, коли він пробує забрати собі Тереховельську волость Василька, у Сьвятополка, коли він, здобувши Волинь, хоче доповнити сю „волость свого батька і брата“ Галичиною, нарешті в змаганнях Романа здобути собі Галичину. Одначе категорично сказати, що як раз ся традиція впливала тут, годі, бо всі сі факти можуть толкувати ся й комбінацією інших обставин і мотивів.

По за тим одначе в обопільних відносинах агресивне становище супроти Волини займає Галичина, як сильніша, більш сконсолідована держава. Не кажучи вже про походи галицьких князів на Волинь, коли вона лучила ся з Київом, Галичина робить і територіальні зривки з Волини. Уже саме розпросторення Галицької волости на дністрянським Понизю робило ся зі шкодою для Волини, бо ся степова україна властиво мусіла давніше тягнути до Луцька — до Лучан. Але сею степовою україною волинські князі не дуже, здасть ся, інтересували ся. Та територіальні страти нею не обмежали ся; ставши міцною ногою на Понизю, галицькі князі сягають і далі на північ: пробують захопити полудневу Погорину, як ми вже бачили. З другого боку вони простягають руку й на Побуже: знаємо, що Галичане якийсь час тримали Бужськ. Але сі страти волинським князям удало ся вкінці собі вернути.

В відносинах волинських князів до київських, коли Волинь не належала до Києва, все виходила на верх справа забраних від Волини земель — Погорини й Берестя. Се зазначило ся виразно вже в звістній волинській історії 1097—9 рр. Пізнійше, коли Іяслава Мстиславича вигнали з Києва на Волинь, він зараз заявив претенсію на Погорину: „а то волость отца моего и моя по

Горину“, казав його син Мстислав¹⁾. Але наслідком тих тісних зв'язків, які існували між Києвом і Волинею аж до останньої чверті XII в., ся справа тільки часами виходила на гору, і замовкла, коли Погорина й Бересте вернули ся до Волини в другій половині XII в.

Противно, на волинсько-туровській границі перевага була, по всякій імовірності по стороні Волини; бачимо се нпр. у справі Черторийська, а таких відірваних від Туровщини волостей мабуть було і більше в землях горішньої Припети й долішнього Стира та Горини.

Степ в спеціально-волинській політиці XI—XII в. не грав майже ніякої ролі, бо Волинь була закрита від степу подністрянським Понизєм, що опанувала Галичина, а Побожє загорнула Київщина. Половецькі напади трапляли ся в волинських землях дуже рідко. Знаємо властиво тільки оден — на Погорину, на початку XII в.²⁾, а й припустивши, що літопись де що промовчала, все таки мусимо прийняти, що Половці Волини не давали ся дуже в знаки. Натомість уже з кінцем XII в. мусіли розпочати ся дуже прикрі напади Литви, про котрі починаємо чути щось докладнійше доперва з початком Галицько-волинської літописи. Зараз на початках згадує вона принагідно, що „в землѣ Володимѣрьстѣй бѣда бѣше отъ воеванья литовского и ятвяжьского“³⁾, і почали ся отсі напади, очевидно, ще з кінцем XII в., бо вже Роман уславив ся своїми побідами над Литвою⁴⁾.

Дуже живі зносини й усякі відносини — приятельські й не-приятельські, вели ся між волинськими князями й Польщею. Про змагання Поляків захопити Забуже або й дальші сусідні землі, — змагання, що все прокидали ся, коли польські князі приходили до сили й надіяли ся скористати з ослаблення своїх руських сусідів, я вже казав. Окрім таких більших епізодів, як змагання Болеслава Хороброго, потім Болеслава Сьміливого, маємо й дрібніші епізоди, як нпр. згадку під 1163 р.: „вовваша Ляхове около Чьрвна“⁵⁾, або як ті згадувані вже, досить загадкові зрештою звістки, про заходи Поляків коло Дорогичинської землі при кінці XII в.⁶⁾. Про пограничні русько-польські війни в XIII в. будемо говорити далі⁷⁾. Зі сторони Руси бачимо ми противні змагання, до розширення своєї території коштом Польської держави, і сю погра-

¹⁾ Іпат. с. 276. ²⁾ Іпат. с. 186. ³⁾ Іпат. с. 483.

⁴⁾ Див. т. III гл. 1. ⁵⁾ Іпат. с. 357. ⁶⁾ Див. прим. 8.

⁷⁾ В т. III гл. 1.

начну боротьбу, правдоподібно, треба виводити з істновання на границях широких україн з мішаною людністю, про які я говорив вже попереду¹⁾.

Але поміж сими конфліктами й навіть попри них і серед них бували між волинськими і польськими князями й часті союзи, помочи, широка участь у внутрішній боротьбі руських або польських династій. Шлюбні зв'язки між польськими і волинськими князями були особливо часті. Причину таких тісних зв'язків не тяжко знайти. Зашаховані з одного боку ворожою Галичиною, а з другого — київськими князями з їх претенсіями на Волинь, волинські князі, чи загрожені з одного фронту — від Галичини (коли сиділи з руки київського князя, або були вразом і київськими князями), чи з двох разом, і від Галичини і від Києва, — з простого рахунку мусіли шукати помочи польських князів в тяжку хвилю. З другого боку польським князям воевничі, ричарські волинські князі, вороги їх принципіальних ворогів — галицьких князів, були теж дуже наручні, й вони раз у раз звертають ся до них у своїх внутрішніх війнах. Розумієть ся, се не виключало союзів польських князів і з иньшими руськими князями (особливо з київськими), в результаті яких приходило часом і до війни польських князів з своїми волинськими сусідами, але то бувало вже рідше.

Так під час невгоди волинського Ярополка з київським Всеволодом в 1080-х рр. польський князь Володислав-Герман піддержував, здаєть ся — не тільки морально, а й більш матеріально Ярополка, свого тіточного брата. Під час боротьби за Волинь в 1098—9 рр. волинський Давид проти київського Сьвятополка удаєть ся по поміч до Володислава-Германа, але сей останній дав себе закупити Сьвятополку, также тіточному брату своему, й вістав ся неутральним; в дальшій війні й Давид, і Сьвятополкович Ярослав зарівно тікають у Польщу, коли їх побивають. Коли сей Ярослав, чверть віка пізнійше, прийшов до конфлікту з Мономахом, Поляки (Болеслав Криворотий, Ярославів швагер) підтримували Ярослава досить енергічно і кілька разів давали йому поміч, хоч се в кінці й не багато помогло йому²⁾.

З свого боку й польські княжичі знаходили захист на Русі: до Сьвятополка подав ся по смерти батька, Володислава-Германа, Болеславів брат Збігнєв, і Ярослав Сьвятополкович потім помири-

¹⁾ І с. 195. ²⁾ Див. вище с. 112—3.

ного з Болеславом¹⁾. Коли по смерті Болеслава Криворотого²⁾ розпочала ся боротьба між його синами, старший Болеславович Володислав удав ся по поміч до Всеволода Ольговича, супроти звязків свого молодшого брата Болеслава Кучерявого з Мстиславичами. Він посвоячив ся з Ольговичами, оженивши свого малого сина (Болеслава Високого) з донькою Всеволода Ольговича й піддержував його самого і його сина Святослава, волинського князя, в їх боротьбі з Мстиславичами й Володимирком галицьким. З свого боку Всеволод піддержує Володислава в його боротьбі з братами (тоді то Ольговичі дістали при угоді з Володиславовими братами Визну). Коли ж Володиславу вкінці прийшло ся тікати з Польщі (1146), вислав він свого сина в Київ³⁾.

Брати Володислава піддержували знов свого швагра Івяслава Мстиславича, хоч і не дуже енергічно, як ми бачили, бо не могли своїми силами свобідно розпоряджати супроти заходів Володислава. Тут знову повторяєть ся класична констеляція: польські князі помагають волинському князю, Івяславу, проти галицького (Володимира) і проти київського (Юрія). Союз сей лучив ся разом із шлюбними звязками; джерела наші не дають докладніших пояснень сих звязків, але недавніми часами було доведене зовсім правдоподібно, що Івяслав оженив свого сина Мстислава з сестрою Болеслава Кучерявого⁴⁾.

Сей союз між волинською династією Івяслава й польськими князями держить ся і далі потім, тільки звістки про волинські справи в сих часів досить скупі. Знаємо, що підчас боротьби з Юриєм Мстислав Івяславич шукав помочи в Польщі⁵⁾, хоч і не знаємо, чи дістав дійсно. Півнійше на союзі з Поляками опирав ся він у своїх спорах за Київ з Ростиславичами (1169), але здаєть ся, теж далі дипломатії справа не пішла⁶⁾. Син Мстислава Роман, будши волинським князем, жив у незвичайно тісних зносинах з польськими князями, звертав ся часто за помочю до них в своїх справах, як от у своїй галицькій авантурі 1188—9 р., кілька разів, потім у боротьбі з Рюриком, — і з свого боку давав

¹⁾ Лавр. с. 271, Галь II гл. 38.

²⁾ + 1139. ³⁾ Див. вище с. 144.

⁴⁾ Balzer Genealogia с. 181—2; окрім того він здогадуєть ся, що й брат Болеслава Кучерявого Мешко Старий був в друге оженений з донькою Івяслава (с. 165—6); доводи його теж не влі, але справа не виходить далі гіпотетичної правдоподібности.

⁵⁾ Іпат. с. 330. ⁶⁾ Іпат. с. 365.

поміч польським князям у їх усобицях: в боротьбі Казимира з Мешком 1191, потім помагав Казимировичам, 1195 р., а певно, що в обох сторони такі факти трапляли ся й частійше, ніж ми знаємо¹⁾. Сі звязки були цінні для Романа особливо тоді як він мав ворогів і від Галича і від Київа, хоч польська поміч взагалі не була дуже значна, бо польські князі мали тоді свої домашні клопоти.

Взагалі про якусь більш ясну і постійну княжу політику на Волини можна говорити від тоді, як тут загніздила ся своя династія — себ то від середини XII в. Але політику сеї династії — Мстиславичів можна схарактеризувати одним словом як не-волинську. Мстиславичі легковажать собі свої волинські волости та все шукають чогось ліпшого. Ізяслав цілий вік бореть ся за київський стіл, держачи Волинь тільки в резерві, як ми вже то бачили. Так само й його син Мстислав духом живе в Київі, хоч доля судила йому тільки „діткнути ся“ золотого київського стола. Так само пильнує Київа його молодший брат Ярослав луцький. Супроти упадку Київа з кінцем XII в. в дальшій генерації тільки поменьші князі, як от луцькі Ярославичі (Інгвар і його син Ярослав) інтересують ся Київом і там часами засідають. Старша лінія — Роман і його син Данило вже Київом помітують, а звертають всю свою енергію на те, аби здобути Галичину.

Не можна в тім не добачити інтересної паралелі з політикою иньшої династії — чернігівської. Ріжниця тільки в тім, що успіхи чернігівської династії були не трівкі, не йшли дальше особистих успіхів того чи иньшого князя, тим часом як волинським князям удало ся досягнути щось реальнійше: сполучити трівко Волинь з Галичиною й заснувати сильну державу, що існувала півтора століття, не без певних користей для національного й культурного роввою українсько-руського народу.

Про політичну діяльність громади — віча в Волинських землях XI—XII в. літопись говорить дуже мало, і тут таки мусіла вона де що замовчати, бо земля переживала занадто важні переміни в своїм політичнім житю, аби могла все зіставати ся їх пасивним сьвідком. Одинокий факт, превазаний нам літописею, маємо в війни 1098 р., коли Ростиславичі, галицькі князі, обложили Володимир. Ігноруючи кн. Давида, що засів в місті, Ростиславичі удають ся тоді безпосередно до громади і жадають видачі

¹⁾ Іпат. с. 446—7, 461, Mon. Pol. hist. II с. 411—2, 416—7, 433.

трох Давидових бояр, яко ініціаторів Василькового осліплення, і громада змушує Давида їх видати. „Послали сказати Володимирцям: „ми не прийшли на ваш город, анї на вас, а на наших ворогів: Туряка, Лаворя і Василя, що намовили Давида, і послухавши їх поробив те все Давид. Хочете за них бити ся — ми готові! Як нї — то видайте тих наших ворогів. Почувши се, горожане „созвонили“ віче, і сказали Давиду люде на вічу: „видай тих мужів, бо ми не будемо за них бити ся! за тебе готові бити ся, а за них не бємо ся! як же не хочеш, то відчинимо городські ворота, і тоді сам собою клопочи ся“. Приходило ся Давиду їх видати. Сказав, що їх нема — бо післав був їх до Луцька, і в тої дороги Туряк утік до Київа, а Лавор і Василь пішли в Турійськ. Люде прочули, що вони в Турійську й підняли крик на Давида¹⁾: „видай, кого вони хочуть, а як нї — то піддамо ся!“ Давид післав і казав привести Василя і Лаворя, і віддав їх Ростиславичам, і стала ся згода в неділю. А другого дня, в понеділок, на зорях, повісили Ростиславичі²⁾ Лаваря й Василя й ровстріляли стрілами“³⁾.

Сей епізод дуже добре показує, що володимирська громада зміла не гірше від иньших рядити в трудних хвилях справами землі, й подібних епізодів, певно, бувало в житю й більше. Але в нїм я піднесу ще ту заяву Володимирців, що вони готові бити ся за Давида, як характеристику їх загальної династичної політики. Дійсно, не тільки з сеї заяви, а і з цілого оповідання про волинську війну 1098—9 рр. видно, що Володимир і взагалі Волинь уважали династію Ігоря Ярославича за свою, і дійсно були готові „бити ся“ за неї і за свого „отчича“ Давида Ігоревича. Натомість на династію Ізяслава Ярославича, що перехопила Волинь від Ігоревої й кілька разів пробувала тут закоренити ся, дивилась Волинь як на чужу.

Так Ярополк Ізяславич нпр. очевидно не мав анї трохи підпертя в землі і при кождім нападі мусїв заберати ся з Володимира та шукати якоїсь сторонньої помочи, аби його знову на володимирськїм столї посадила: так було підчас його конфлікту з Ростиславичами і потім в війні з Всеволодом (1084 і 1085). Натомість коли Святиополь прийшов у 1099 р. на Давида, Володимирці боронили ся завзято: облога трївала сім тижнів, і на сей раз, видно, громада не наставала на свого князя, аби піддав

¹⁾ „Кликкоша людьє на Давида“.

²⁾ В літописи похибною: Васильковичі. ³⁾ Іпат. с. 174.

ся, бо справа дотикала ся не шкіри якихсь лихих дорадників-бояр, тільки його самого, його династії, а з тим — і політичної окремішности землі. Вкінці Давид сам не витримав — піддав ся, і Святиполк опанував місто. Але як кілька місяців пізніше Давид прийшов знова під Володимир, місто зараз піддало ся йому, і тільки Святиполкова залога в замку задержала ся і помогла Святиполковим союзникам вернути місто. Те саме повторило ся на ново трохи згодом: і Луцьк і Володимир піддали ся відразу Давидови, коли він лише з'явив ся¹⁾. Ріжниця в відносинах землі чи її центрів до ріжних династій очевидна і зовсім не двозначно показує нам політику землі²⁾.

Як відомо, династія Ігоря, в особі Давида Ігоревича не удержала ся на Волини й мусіла перейти на маленьке сусіднє Городенське князівство. Волинь знову переходить в руки династії Івяслава Ярославича, але ся династія таки не має опертя в землі і не може в ній устояти ся. Се виразно показало ся в конфлікті Ярослава Святиполковича з Мономахом; ще в перший похід Мономаха на Ярослава Ярослав остояв ся: по довгій, двомісячній облозі, Мономах помирив ся з ним. Але при новім конфлікті Ярослав, не чекаючи навіть ворожого війська, подав ся з Володимира, бо, видно, зрозумів ситуацію. Дійсно його бояре зараз перейшли до Мономаха³⁾, і Волинь піддала ся без боротьби. Коли Ярослав прийшов потім з великими силами, Володимир не піддав ся йому, неважаючи, що залога в нїм була дуже не велика: очевидно, Володимирці не почували ся до нїякого обовязку супроти Ярослава.

Стративши династію Ігоря, Волинь признає своєю династією Мстиславичів, коли вони, по кількох перемінах, осідають ся тут уже на певно в середині XII в. Се показало ся виразно, коли Юрий кілька разів попробував відібрати від них Волинь для свого братанича Володимира, сина Андрія, що з руки Мономаха сидів кільканадцять літ в Володимирі. Волинь стояла при Мстиславичах — при Івяславі, потім при його сині Мстиславі. Кампанія 1149 р. скінчила ся на нічім, обмеживши ся довгою, шеститиж-

¹⁾ Іпат. с. 176—9.

²⁾ Збаламутити може неясність сеї повісті, де вона говорить про Володимир: людья на с. 179 (ряд. 31), горожане на с. 179 (ряд. 9) не означають міську людність, як звичайно — а залогу. На се вказував я в своїй розвідці Волинській вопрось (с. 24), але більш гіпотетично, тепер позволю собі більше категорично се заявити: се не підлягає сумніву, що мова іде тут про залогу, а не місто.

³⁾ Іпат. с. 205, пор. Воскр. I с. 24.

невою облогою Луцька, так само і кампанія 1155 р. (нова облога Луцька). 1157 р. прийшло до недовгої, але дуже завзятої облоги Володимира: „стояли під Володимиром десять днів, обложивши город, і багато крови пролило ся між ними, — люде гинули від ран“. Юрий побачив, що нічого не візьме, і залишив облогу. Підчас її трапив ся такий характеристичний епізод: Юрий кандидат на Волинь Володимир Андрієвич з частиною війська пустив ся під Червень. Червняне зачинили перед ним ворота, тоді він попробував покликати ся на свої отчинні права: підїхав під город і почав говорити до Червнян: „я прийшов до вас не з війською, ви були милими підданими мого батька, і я вам не чужий — свій княжич, відчинїть ся-ж!“ Але на се котрийсь з города вдарив його стрілою в горло, ледви не вбив, і Володимир, стративши надїю добром узяти Червень, кавав спустошити його околиці¹⁾.

В завірюхах першої половини XIII в. володимирська громада також виказує особливе привязаннє до своєї династії. Ми маємо кілька таких епізодів. Так коли галицькі бояре закликали до себе Ігоревичів, і Володимир Ігоревич вислав посла у Володимира, де була тоді Романова родина, жадаючи, аби її видали, а князем собі прийняли Ігоревича Святослава, та гровячи инакше знищити місто, — Володимирці так роз'ярили ся на єї жадання, що хотїли вбити посла. Тільки вдова Романа, помітивши, що декотрі з володимирських бояр уступають ся за послом, побояла ся боярської інтриги й сама потайки вибрала ся з синами з Володимира. Володимир після того прийняв князем Святослава, але Володимирці й далі духом тримали ся з Романовичами. Коли між Ігоревичами почала ся сварка, братанич Романа Олександр бєльський з польською помочію прийшов під Володимира; Володимирці відчинили йому зараз місто й видали Святослава — „відчинили Володимирці їм ворота, кажучи: се братанич Романів“; а коли прийняті добровільно разом з Олександром Ляхи почали по неприємельськи грабувати в місті, Володимирці нарікали, що повірили їх присяї, та казали: як би не був з ними наш Олександр, не пустили-б ми їх і за Буг“²⁾. Про Берестян літописець теж каже, що коли Романова родина утікла перед Ігоревичами з Володимира

¹⁾ Іпат. с. 272—3, 330, 334—5.

²⁾ „Аще не былъ бы сродникъ ихъ с ними Олександръ“ — сродникъ ихъ тут може означати „їх (Володимирців) земляк“ або „їх (Романовичів) свояк“, а вище вони звуть його сїновцем Романа.

до польського князя Лешка, Берестяне удали ся до Лешка та упросили пустити до них Романовичів княжити, і стріли їх з великою утіхою, „радіючи як би бачили перед собою великого Романа“¹⁾.

Від 1215—20 рр. Романовичі міцно засідають у Володимирі, і володимирська громада вже не мала потреби розшибати ся за своїми отчичами. Вона зістаєть ся одначе при тій самій льюальности до своєї династії, котру підносить літописець нпр. оповідаючи про смерть Володимира Васильковича — „особливо плакали ся за ним ліпші мужі володимирські кажучи: добре-б було нам умерти разом з тобою, господине, бо з тобою малисьмо „свободу“ (себто вигоду): дід твій Роман визволив був нас від усяких кривд, тиж, господине, подобив ся до нього (сему поревновалъ) і йшов слідами свого діда“²⁾.

Супроти такої загальної льюальности Волини до своєї династії, вдаряють в очі „коромоли“ Берестейської землі з середини і з другої половини XIII в. Якийсь запах „коромоли“ дає себе відчувати вже в згаданім оповіданню про Василька дорогичинського, де сей князь, вигнавши з Берестя Володимира минського, боїть ся одначе лишпати ся там сам і полишивши залогу, вертаєть ся до Дорогичина. Але на деталі сього оповідання тяжко покладати ся, тож і нанерати на сія подробиці нема що. Пізнійше, на початку XIII в., як ми бачили, Берестяне виявляють велику любов до волинської династії Романа. Перший зовсім певний епізод коромоли став ся в Дорогичині підчас татарського походу 1240—2 рр. Коли Татари перейшли на Угорщину і Данило вертав ся з Польщі на Волинь, з своєї утєчі, він прийшов в пограничний Дорогичин, але місто замкнуло перед ним ворота. Данило на разі запротестував: „се був город наш і наших батьків, а ви не пустили мене до нього“, і з тим пішов далі, відложивши пімету на пізнійше. Літопись додає, що дійсно пізнійше Бог помстив ся над „держателем“ Дорогичина й дав його в руки Данилу³⁾: Данило узяв місто силоміць, „копьемъ“, і видко — при тім не пожалував його, так що прийшло ся потім „обновляти“ Дорогичин⁴⁾.

Оповіданне літописи говорить так, наче завинив у сій коромолі „держатель“ Дорогичина — отже якийсь боярин. Але що такий боярин, припустім — оден з тих „нечестивих“ галицьких ворохобників, тут, на краю Руси, далеко від огнища боярських

¹⁾ Іпат. с. 491, 482, 482—3. ²⁾ Іпат. с. 605.

³⁾ „Бог послѣже отъмъстьє створи держателю града того и вѣдасть и в рудѣ Данилу“. ⁴⁾ Іпат. с. 524.

партій і впливів міг затримати при собі місто в своїй коромолі, так що Данилови прийшло ся аж „копіємъ“ його здобувати, сього не пояснимо инакше як тільки так, що коромолу сю піддержувала й міська громада, або якась її частина, отже що се було повстанне народне. Тим поясняєть ся й таке остре поступованне з містом Данила, взагалі дуже дражливого на пунктї масових рухів і в каранню їх безоглядного, як побачимо ще низше.

Як толкувати собі треба се повстанне, на се літописне оповіданне не дає ніяких вказівок. Я бачу два можливі толковання; одно — що дорогочинська громада, недавно перед тим прилучена до забужських земель Галичини і таким чином відірвана від Берестейщини, не була задоволена сим. Друге можливе об'ясненне — що се був оден епізод з серії тих громадських рухів, де міські громади, користаючи з паніки, наведеної татарським находом на князів, пробували видомити ся з-під княжої зверхности й перетворити ся в автономні міські републіки — сї рухи, що в такій численности виступають на східнім пограничу Волини в тім часі, будуть нами обговорені низше. Се друге толкованне здаєть ся жині правдоподібнішим, і з ним знов таки легше пояснити собі те завзяте Данила, хоч і перший мотив міг не зістати ся без впливу.

Другий епізод — далеко простійший — маємо в Берестейщині, по смерти Володимира Васильковича. Своім наступником він оголосив Мстислава Давидовича, але Берестяне сього розпорядження не услухали. Літопись се оповідає так: Берестяне учинили коромолу: іще за життя Володимира, коли він захорував, вони удали ся до Юрія Львовича (що держав землю Холмську й Дорогичинську волость) і присягли йому на тім: „як не стане твого стрія (Володимира), то ми твої, і город твій, а ти будеш нашим князем“. Тож коли умер Володимир, Юрій, довідавши ся про се, приїхав у Бересте і почав у нїм княжити за порадою своїх дурних, молодих бояр і коромольників Берестян“, а в Камінець і в Більськ післав свої залоги¹⁾.

Отже властиво тут не було зради династії, тільки Берестяне на випадок смерти Володимира зарядили собі инакше, ніж хотів Володимир, можливо — ще перед тим, нїм він оголосив своїм наступником Мстислава, зголосили ся до Юрія і могли виходити з того погляду, що всякі з'обовязання послушности і підданства кінчать ся з кінцем династії. На вибір князем Юрія дуже легко могло вплинути те, що він володів частиною Берестей-

¹⁾ Іпат. с. 610—1.

щини, отже приймаючи його собі князем, Бересте вертало собі ті пригороди, що були від нього відірвані за Данила (Дорогичин і Мельник). Разом з Берестем і солідарно з ним при тім ішли його пригороди — Більськ і Камінець. Справа скінчила ся на тім, що Мстислав страхом татарського находу змусив Льва, аби відкликав свого сина з Берестейщини, і Юрий забрав ся звідти, а разом з ним подали ся до Дорогичина й провідники сього повстання — „Берестьяни начальницѣ коромолѣ“. Юрий обіцяв їх не видавати Мстиславу. Бересте мусіло покорити ся Мстиславу і стріло його з великою парадом, коли він приїхав сюди „утвердити людей“: „пріяша ѝ с радостью великою своего господина“, як запевняє нас літописець, хоч щирости тої радості не конче мусимо вірити. Справа скінчила ся на фіскальній драчці: Мстислав, аби укарати за повстання, запровадив в Берестейщині на вічні часи („в вѣкы“) новий податок — „ловчес“, „за ихъ коромолу“.

Наведені, досить випадково переказані нам факти показують у всякім разі, що громади волинські вміли брати досить діяльну участь в політичнім житю, хоч того рода прояви їх політичної ініціативи й були більш надзвичайними явищами в житю і з розвитком князівсько-дружинного режиму трактували ся все більше зі становища „коромоли“.

Дружинно-боярська верства на Волини дійшла значного розвитку. Про її економічну силу можемо судити тільки з північшого: з незвичайного розвитку боярського і князівського володіння землею (князівська верства тут злучила ся з боярською). Безперечно, ся велика боярська земельна власність мала свої початки ще в руських часах, хоч при загальній бідности наших звісток про внутрішні відносини на Волини ми й не маємо на се виразних вказівок в літописях. Трохи ліпше стоїть справа з політичною ролю боярства; тут бодай з XIII в. маємо деякі звістки. З попередніх століть можна піднести хіба впливи бояр на Ярополка і Давида Ігоровича: війну Ярополка з Всеволодом й інтригу Давида на Василька поясняли боярськими впливами; можна вказати також на відступлення бояр від Ярослава Святполковича¹⁾. Але сі факти в собі нічого особливо характеристичного не мають. Інтересніше починаєть ся вже після смерти Романа. Тим часом як загал боярства, очевидно, стояв по стороні своєї прирощенної династії — Романовичів, знайшла ся й тут партія, що шувала собі иньшого князя. Так 1206 р. визначив ся тут напрям при-

¹⁾ Іпат. с. 144, 168, 175, 205.

хильний до Ігоревичів, так що вдова Романа уважала небезпечним довше віставати ся в Володимирі й утікла з дітьми в Польщу, а бояре прийняли князем Святослава Ігоревича. Пізніше коли Володимир опинив ся в руках Інгвара Ярославича, бояре виступили против нього і наслідком того в Володимирі засів Олександр Белзький: „бояром же не любящимъ Ингвара, Олександръ же со-вѣтомъ Лестьковымъ прия Володимеръ“¹⁾.

Сі епізоди дають нам зрозуміти значну політичну ролю волинського боярства. Але воно не мало такої сили як боярство галицьке: при браку всякої трівки в політичних відносинах Волини, при частих змінах династій, тут не могло виробити ся таке впливове й сконсолідоване боярство як у Галичині і не вважається такою смілою ініціативою як се. Чи тому що не мало таких сил і впливів, чи тому що не виеманципувало ся від династичної лояльності в такій мірі як боярство галицьке, тільки своїх політичних впливів воно не розвинуло далі в напрямі, вказанім сими вступними епізодами XIII в. — аби свobodно розпоряджати ся княжим столом. Проявів противдинастичних змагань ми пізніше не бачимо зовсім. Протинно, літописець, що так часто титулує „невірними“ галицьких бояр, не раз зі співчутем підносить лояльність волинських. „Бояри не спроневірили ся (бояре не изневіриша ся), але пішли у Камінець“ за Васильком, зі співчутем зауважає він про них, коли Романовичам з цілої спадщини їх батька полишила ся маленька Камінецька волость²⁾.

Дуже значна, мабуть переважна частина володимирських бояр, на чолі котрих стояв тоді Вячеслав Товстий, вірно тримали ся Романовичів в 1240—1 рр., коли в Володимирі сидів піддержаний Лешком Олександр белзький, і ділили всі пригоди вигнаних княжичів. Вони беруть участь в церемонії, коли Данила садовили в Галичу на стіл: „бояре володимирські й галицькі — Вячеслав володимирський і Володислав галицький (проводирі), і всі инші бояре володимирські й галицькі й воєводи угорські“. А коли галицькі бояре вигнали з Галича Данилову матір, володимирські бояре разом з Уграми зайняли ся реституцією її: „прийшов король в Галич и привів ятрів свою велику княгиню Романову, також бояре володимирські, Інгвар і инші князі“; з Романовою княгинею і володимирськими боярами, як її головною підпорою і радою, нараджується ся при тім король, як йому бути з галицькими

¹⁾ Іпат. с. 481, 483 (коло 1210 р.).

²⁾ Іпат. с. 487.

боярами¹⁾. Поруч сеї лояльної партії мусіла бути й иньша: на ній мабуть опирав ся Олександр белзький, коли потрапив кілька років задержати ся в Володимирі. Але від коли Романовичі вертають ся до Володимиру²⁾, ми нічого не чуємо вже про яку небудь противдинастичну партію тут; вона видно покорила ся, зійшла на далекий плян, або забрала ся в Володимира. Ми стрічаємо тільки від часу до часу вказівки про важне і впливове становище волинського боярства. Нпр. Мстислав Данилович, діставши спадщину по Володимирі, каптує собі бояр, ще за життя Володимира роздаючи їм княжі села³⁾.

Безперечно, що власне на другу половину XIII в., коли Волинь жила без всяких політичних пертурбацій в спокою і міцно усталених політичних відносинах, треба покласти розвій економічної сили волинського боярства та внутрішнє сконсолідованє його. На се останнє — що боярство сформувало ся в дідичну клясу, вказує нпр. поява терміну „боярський син“, як певного суспільного технічного терміну⁴⁾. Одним з чинників, що причинив ся в тих часах до престижа боярської кляси на Волини, мусимо признати домішку до неї служебних князів. Про них маємо вказівки в другій половині XIII в.; так стрічаємо на дворі Володимира Васильковича воєводу князя влонимського Василька, і Юрія князя пороського, що „служив Мстиславу, а перед тим служив Володимиру“. Таких служебних князів мусіло бути тоді на Волини й у Галичині багато, і число їх мусіло зростати при кінці XIII і на початках XIV в. все більше, в міру того як упадало державне житє в землях східноукраїнських, а в північних розширяло ся панованнє литовських князів. Тим поясняєть ся така маса княжих родів на Волини XV—XVI вв.; значна частина їх була потомками служебних князів XIII—XIV в.

Найвищою точкою в розвою сили і значіння волинського боярства треба признати третє й четвєрте десятилітє XIV віку. Тоді столиця всеї Галицько-волинської держави перенесена була в Володимир, і з кінцем династії Данила володимирське боярство мусіла взяти керму держави на якийсь час в свої руки. Та й потім, вибравши своїм князем Болеслава Тройденовича, воно задержало в своїх руках першорядний вплив на державні справи — про се будемо говорити далі.

¹⁾ Іпат. с. 486—7. ²⁾ Десь в р. 1214—5. ³⁾ Іпат. с. 593.

⁴⁾ Нпр. згадуєть ся „дворный слуга (Володимира), любимы сыны боярський Михалевич и именемъ Рахъ“ — Іпат. с. 584.

Для культурного життя Волини досі ми маємо переважно літературний матеріал; що до археології, то Волинь належить до найбільше занедбаних країв. Дуже інтересну ілюстрацію волинської культури XIII в. дає оповідання Волинської літописи про побудовані Володимиром Васильковичем церкви й подаровані їм річи. Тут стрічаємо писані на золоті ікони, ікони оковані золотом або сріблом „з дорогим каміннем“, прикрашені часом „гривнами“ або „монетами“, золотими, садженими каміннем і перлами; євангелія оправлені в оксамит або оковані сріблом або золотом, з емальовими образками (цяття с фінніптом); срібні або золоті, часом саджені каміннем церковні сосуди; вишивані золотом і перлами або саджені „дробницею“ — дрібними образками, оксамитні або шовкові (з павлоки) церковні завіси, покрови, мідяні вилівані двері і т. и.¹⁾

Як особлива дорогоцінність згадують ся тут же й церковні книги, між ними євангеліє, молитовник і служба св. Георгію списані самим князем Володимиром, — бо він по словам літописця був чоловік незвичайно розумний і читаний, що не спинав ся й перед трудними, символічними толкованнями, „внижникъ великъ и философъ, акого же не бысть во всеї земли и ни по немъ не будетъ — разумѣя притчѣ и темно слово“²⁾).

Галицько-волинських рукописей з XII—XIII в. взагалі рахують дуже багато — як ні для одної иньшої української землі. Але діалектологічний критерій, котрим їх відрізняють, не зовсім певний — чи треба уважати ті діалектичні ознаки виключною прикметою галицько-волинського діалекту, чи ні³⁾. Рукописей же з докладним означенням місця переписання властиво не маємо зовсім, можна лише догадувати ся про декотрі: євангеліє 1280 р. поповича Евсевія було писане по всякій правдоподібности в Холмі.

¹⁾ Іпат. с. 608—10.

²⁾ Іпат. с. 601, 609—10. Що слово „списа“ не завжди треба розуміти буквально, покаає запись номоканона 1286 р. — „списанъ бысть сий номоканонъ боголюбивыиъ княземъ Владимироиъ сыноиъ Васильковииъ и боголюбивою княжною Ольгою Романовною... Пишущиимъ на мѣ сия книги доухалъ господь нашъ (Володимир) къ Ногови, а госпожа наша оста во Володимери“ — Срезневскій Древніє памятники² с. 147. Отже слово „списа“ часом значить „замовив написати“. В оповіданню про Володимира можна розрізняти просто „списа“ і „самъ списа“, і се остатнє розуміти про книги ним самим списані, як то приймають звичайно. Але треба признати, що деяке місце для сумніву вістаєт ся й тут.

³⁾ Волковъ Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ, 1897, с. 34. Пор. критику прийнятого діалектичного критерія в брошурі проф. Кримського Филологія и погодинская гипотеза.

Дуже можливо, що в Холмській землі було списане євангеліє Георгія прєзвитєра (т. зв. Галицьке), здаєть ся 1282 року. В самім Володимирі мабуть був списаний номоканон 1286 р., на замовленнє Володимира (самої копії не маємо, а маємо тільки кодекс списаний з неї). В державі Володимира-ж, але без ближшого означення місця, для його тивуна Петра, списані були поучєння Єфрема Сирина¹⁾...

Памяткою літературної діяльності Волинської землі, одинокою але високоцінною зістала ся Волинська літопись, писана, правдоподібно, в 1270 і 80-х рр., якимось чоловіком дуже близьким до княжого двора — до Володимира Васильковича, потім до Мстислава Даниловича. Тут же — чи десь може на волинсько-пинським пограничу довершена була збірка українсько-руських літописей, представлена групою Іпатського й подібних до нього кодексів.

Дуже інтересні останки волинської народної поезії або таких поетичних утворів, що оспівували волинські події зацілїли в сучасній поезії українській і великоросійській. Так минї дуже правдоподібно здаєть ся гадка, що билина про Дуная Івановича, слугу Володимира (київського), що викрав для нього доньку литовського короля, має в своїй основі поетичну історію Дуная, одного з визначнійших вєввод Володимира Васильковича волинського, котрого досить часто стрічаємо в польських і литовських справах сього Володимира²⁾. В декотрих иньших билинах заховав ся як поетичний *locus communis* — засьпів:

Какъ изъ далєча было изъ Галичѣя
Изъ Волинца города изъ Галичѣя...

або

Изъ-за моря моря сняго,
Изъ славна Волинца красна Галичѣя...

¹⁾ Срезневскій Древніє памятники² с. 147, 149, 158, Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIV бібл. с. 40. Галицьке євангеліє я датує 1282 р. з таких причин: день записи може вказувати на роки 1265, 1271, 1282 (на півнійші не можна думати, бо инакше було б не шість, а сім тисяч в даті, й вона б не могла складати ся зі стількох цифр). Юрій, що був дуже молодим в 70-х рр. (він женив ся 1286 р.), лєдвї чи міг згадувати ся тоді разом з батьком; знов же згадка про нього, думаю, вєзває на його тіснійшу волость, Холмську землю.

²⁾ Іпат. с. 585—6, 598—9. Що Дунай був чоловік з репутацією, показує епізод з Конрадом мазовецьким, де він, діставши з Люблина запросини — їхати в Краків княжити, просить у Володимира: пошли со мною свого Дуная; ать ми чесно“ (аби бачили, яку ти минї честь показуєш) (Іпат. с. 598).

що виразно вказують на існування якихось епічних, тепер уже затрачених переказів про волинських (або галицько-волинських) героїв¹⁾.

Далі — маємо цілий ряд пісень зв'язаних з іменем Романа або його родиною²⁾. Так у весняній українській грі „Воротар“ маємо діалог між двома сторонами, одна зве себе „людьми князя Романа, нашого пана“, і веде з собою „мизинне дитятко, у сріблі у золоті, на золотім кріслі“, друга сторона в неприсутності князя Романа стереже місто, до якого приїздять ті люди, і на їх пояснення впускає їх до міста. З різних пояснень, предложених для цього діалога, найбільше правдоподібним вважаю те, що тут іде мова про „мизинне дитятко“ самого Романа — пам'ять про його малих сиріт-княжат³⁾. В великоросійській народній поезії маємо пісні чи билини: а) Про напад на землі „князя Романа Дмитрієвича“ двох „племенників“ литовського короля; в неприсутності його вони викрали його жінку з дитиною, але Роман, довідавши ся про се, напав на литовських королевичів, увільнив родину і страшно помстив ся над нападниками (в різних версіях ся історія представляєть ся з значними відмінами). б) Люди Мануїла Ягайловича викрали жінку князя Романа Дмитрієвича, але вона втікла з неволі. в) Князь

¹⁾ Древнія російскія стихотворенія собр. К. Даниловымъ с. 22, 203. Імена Волини й Галича великоросійським рапсодам адавно стали незрозумілі, й наслідком того появили ся такі дивовижні варіанти як нпр. в Онежських билинах вібр. Гільфердінгом (II 128, пор. 130):

Да изъ тою ли со Галичи со проклятою
А й со той ли славной съ Индѣи со богатою
А съ того славнаго богата съ Волянъ-города,
Съ Волянъ-города да со индѣйскаго і т. и.

²⁾ Пісні про Романа не раз обговорювали ся в літературі. З'язав їх з Романом волинським у перше Безсонов, при виданню збірника Рибнікова (I ст. IV—V). Найважніша праця про них — Жданова Пісні о князѣ Романѣ (Ж. М. Н. II. 1890, увійшла в його книгу Русскій былевой эпосъ), окрім того Антонович і Драгоманов Историческія пѣсни малорусскаго народа I с. 41—2, Костомаров у рецензії на сю книгу — Вѣстникъ Европы 1874, XII, Потебня Объясненія малорусскихъ пѣсень с. 58, О. Мілер у Галахова Исторія рус. словесности I² с. 120—1, Н. Коробки Веселная игра — пѣсня „Воротаръ“ и пѣсни о кн. Романѣ, Извѣстія II отд. академіи, 1899, II. Особливо дослідники займали ся веснянкою „Воротарем“. Костомаров, Потебня, Коробка поясняли її символічно, мітологічно, відкидаючи історичне тлумачення: але навіть ставши на мітологічну точку треба відповісти на питання: яким чином прийшло в сю веснянку імя Романа, і які реальні факти з його життя на се вплинули?

³⁾ Пробовано ще ближше означити фактичну основу сеї пісні — нпр. посадження Данила на стіл в Галичи 1211 р., але — *ne quid nimis*.

Роман вбиває свою жінку. Перші дві пісні, очевидно, зложили ся на тлі польсько-литовських відносин Романа (є навіть і подібні деталі: Казимировичі, племенники Мешка, — і племенники литовського короля). Друга пісня правдоподібно виросла з епізоду першої (або як інакше думають — злучена з першою, бувши з початку особною). Третя пісня дає далеко більші труднощі, так що дослідники не відважують ся її звязувати з нашим Романом; не заперечуючи можливости, що маємо тут тільки випадкову подібність імени, я одначе не уважаю неможливим звязати її з Романом, припустивши два мотиви: а) історію його недобрих відносин до першої жінки-Рюриківни, котру він відіслав від себе, а потім силоміць постриг; б) поголоски про нелюдські вчинки Романа (записані Кадлубком).

VII.

Галичина і Угорська Русь.

Західній край! Що можна сказати, чи властиво — чого не можна сказати про найдавнішу історію сього західнього краю української території, вказав я давніше¹⁾. Угорську Русь наші літописці, навіть галицькі і волинські замовчали зовсім, і нам прийдець ся збирати для неї дрібні звістки з півнійших угорських грамот. Про Галичину до середини XII в. маємо лише кілька уривкових звісток²⁾.

В поглядах літописця Галичина представляєть ся краєм відвічного суперництва Руси і Польщі; такою виступає вона на сторонах літописи уже в першій звістці, про прилученне її за Володимира. Я вище вказав³⁾, що ся літописна звістка баламутна в своїм представленню, але вона цікава, як відгомін боротьби Руси з Польщею за Галичину в XI в., про котру також не знаходимо докладних вістей в наших джерелах. Друге цікаве в сій звістці, що тут Перемишль виступає як головний, найдавнійший центр півнійшої Галичини. Дуже можливо, що він уважав ся давніше загальним центром для цілого Підкарпатя, тоді бо він був ще таким пограничним містом яким став тепер. Я вказував, що пограничні, мішані русько-польські марки зближали ся до Висли, а збита руська кольонізація мусіла досить виходити за свою теперішню границю на рівнині, і коли за Володимира руська політична границя тягла ся „аж по Краків“, вона ледво чи виходила дуже значно за ті мішані території.

Пізнійше руським князям рідко коли (хйба ще за Ярослава) удавало ся в цілости вернути ся до Володимирової границі, загор-

¹⁾ Т. I с. 184 і далі, і вище с. 359—362.

²⁾ Літературу Галичини див. в прим. 9. ³⁾ Т. I с. 433 і далі.

нути ті мішані території. Противно, від коли Краків звязано тісніше з Польською державою, Поляки починають сягати й по чисто руські землі. За Болеслава Хороброго, під час ослаблення Руси по смерті Володимира, Поляки правдоподібно забрали не тільки волинське Забуже, але й Галичину, і вернено сі втрати назад аж кільканадцять літ пізніше. Звістки про новий атак маємо в 1070-х рр., під час вигнання Ізяслава, але чи здобула тоді що небудь Польща, не знати; у всякім же разі якихось триваліших і значніших успіхів вона певно тоді не досягнула, хіба щось дуже малозначне й ефемеричне. Головна маса галицьких земель від Ярославової ревіндикації мусіла віставати ся в руках руських князів, чи то злучена разом з Волинею, чи осібно ¹⁾).

При поділі земель за Володимира Галичину злучено в одну волость з Волинею в руках Бориса, потім Всеволода. Пізніше переходять в безпосередню власть київського князя. В 50—60 рр. в Галичині, мав, правдоподібно, сидіти Ростислав, син старшого Ярославича Володимира, і вона була відлучена від Волини, аж доки Ростислав не втік до Тмутороканя (1064 р.). Причини сеї утечі незвістні; правдоподібно, були ними інтриги Ярославового стрія і сусіда Ізяслава, що здобувши Волинь, хотів прилучити до неї й Галичину. Два роки пізніше Ростислав загинув від грецької отруї, лишивши у літописця симпатичну пам'ять: „сей Ростислав був муж на війну відважний, зростом гарний, лицем красний, для вбогих милосердний. Його три сини мусіли тоді вістати ся ще дуже молодими: на історичну арену вони виходять аж кільканадцять літ пізніше. Полишили ся вони, правдоподібно, без усяких волостей, бо звичайно старші свояки загортали спадщину таких „ізгоїв“. Правдоподібно їх отчину — Галичину загорнув разом з Волинею Ізяслав, а по його смерті тримав сі волости його син Ярополк ²⁾).

1081 р. вперше виступають сини Ростислава. Того року Володар Ростиславич і Давид Ігоревич втікли, не знати звідки — може бути з Володимира, де держав сих претендентів під своїм доглядом Ярополк, і пробували осісти ся в Тмутороканю, де княжив Ростислав перед смертю. Се їм не удало ся: Тмуторокань мав иньшого хазяїна — Олега Святославича. Потім (1084) чуємо, що два Ростиславичі (не знати, котрі саме, може сим разом Рюрик і Василько), втікши від Ярополка, відай знов таки з Володимира, пізніше напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Хто їм сей раз помагав, якими силами вони оперували, лишаєть ся

¹⁾ Див. вище с. 13, 59, 63. ²⁾ Див. вище с. 52, 71.

также невідомим. Київський князь Всеволод вислав свого сина Мономаха — вернути Ярополкови його стіл, і той зробив се. Але Всеволод, що взагалі воїв заспокоювати претендентів на чужі волости, ніж на свої власні, мабуть тоді ж таки уважав потрібним заспокоїти Ростиславичів і віддав їм Галичину. Про се чуємо аж пізнійше, принагідно, але правдоподібно воно стало ся таки того 1084 р.¹⁾

Ростиславичів тоді було ще трох братів: Рюрик, Володар і Василько. Старший — Рюрик сів у Перемишлі. Де сіли иньші — не знати. Пізнійше, коли Рюрика вже не було, і в Перемишлі сидів Володар, молодшого — Василька бачимо в Теревовлі; дуже можливо, що й перед тим він сидів там. Де був престіл середнього? Найпростійше думати на Звенигород, бо він виступає княжою волостію зараз по смерті Володаря. На сеж натякає й оповідання, що Ярополк 1087 р. вибрав ся походом на Звенигород — мабуть не випадково названий сей город. Таким чином Галичина була-б поділена на три частини так: старший стіл на Посаню — „горная страна Перемышльская“, середній — на Побужу, мабуть і з верхнім Подністровем (Галичом), молодший — на галицькім Поділю.

Становище молодих князів було зовсім не легке. Ярополк не міг переболіти утрати Галичини, і вони мусіли все мати бачне око на нього. З другого боку йшла боротьба з Поляками, для котрих з відлученням сих волостей зростала принада щось здобути на сій Україні. З третього — простягала руку на Галичину Угорщина, опанувавши закарпатську Русь. А помочи сим бездомним князям-ізгоям ні звідки!...

Молоді, здібні, енергічні, а при тім і досить неперебірчиві, здасть ся, в способах боротьби, вони встигли оборонити свою позицію, хоч і по великих небезпечностях, пригодах і страхах...

На разі найнебезпечнішим ворогом для них був волинський князь. Ярополк не міг помирити ся зі стратою Галичини, бо відокремив її Всеволод з своєї ініціативи без щирої згоди Ярополка (пізнійше принаймні так і говорить ся, що то Всеволод дав Ростиславичам Галичину)²⁾. Вкінці 1087 р. Ярополк вибрав ся походом на Галичину — очевидно, щоб вигнати звідти Ростиславичів. Ішов він на Звенигород — на найблизшого з галицьких князів. Але на дорозі підступом забив його якийсь Нерядець: пробив його шаблею, коли Ярополк безпечно лежав собі в санках під час походу,

¹⁾ Про се див. вище с. 75. Вагання в даті зрештою може бути не велике: між 1084 і 1087 рр. ²⁾ Іпат. с. 167.

може бути спав. Справа ся зістаєть ся досить загадковою. Посуджували Ростиславичів, що то вони були ініціаторами сього убійства. Пізнійше нпр. Давид волинський просто таки називав Ростиславичів убійниками Ярополка¹⁾). Дійсно, убійник Ярополка втік до Рюрика Ростиславича, і Всеволод вибрав ся зараз походом до Черемшля — на ньогож. Можливо одначе, що убійник робив на власну руку, а сховав ся до Рюрика яко до Ярополкового ворога, і похід Всеволода був викликаний лише тим, що Рюрик прийняв убійника²⁾). У всякім разі рука Нерядця увільнила Ростиславичів від небезпечного ворога.

Але небезпечність від Волни на тім не минула ще. Як показує історія осліплення Василька, між Ростиславичами й новим волинським князем Давидом, недавнім товаришом нещастя Ростиславичів (разом з Володарем тікав він у Тмуторокань), що засів на володимирськїм столі по Ярополку, також не було щирих відносин. Мовляв під впливом своїх бояр, що страхали його замислами Василька, але завсїдп, видко, й сам непевний що до своїх західніх сусїдів, Давид підбиває Святиполка на Василька, настає на арештованню й осліпленню Василька й забирає його собі до Володимира в неволю. Слїдом розмахуєть ся він забрати Василькову волость. Але Володар, видко, добре стежив за ним, і на границі Галичини стрів його на поготові. Давиду прийшло ся видати Василька й вирікти ся всяких плянів на його волость; противно, Ростиславичі пімстили ся крїваво на його волости і його боярхдорадниках за витятї очи Василька: пограчичний Всеволож спалено, людей Василько казав позабивати, а тих бояр дорадників повішено і розстріляно. „А сього не добре було робити, зауважає прихильний Ростиславичам автор повісти, бо пімсту треба було полишити Богови“... Василька він уважає зовсім неповинним в тих замислах на Волинь, які інісінував йому Давид і переповїдає, як Василько відкрив перед ним душу в неволі у Володимирі, що не мав він ніяких замислів на братию, й однокою його метою була

¹⁾ Я маю одначе те вражіннє, що автор повісти про волинську війну уважає сей закид Ростиславичам про Ярополкову смерть не правдивим. Пор. слова Василька в тій повісти: „клену ся Богомъ и его пришествїемъ, яко не помыслилъ есмь ала братъи моимъ ни в чемъ же“ (Іпат. с. 174); в першій лінії, вони належать до тих інісінуваних Василькови замислів на Святиполка, але виключають участь Василька також і в смерті Ярополка.

²⁾ В оповіданню літописця є також натяк на те, що він уважає Нерядця намовленим чи насланим убійником, бо каже, що Нерядецъ то зробив „отъ дьяволя наученья и отъ злыхъ человекъ“.

боротьба з Польщею та з иньшими ворогами Руської землі. „Чую, казав Василько, що Давид хоче мене віддати Ляхам. Ще не мало наситив ся мою кровію, хоче ліпше наситити ся, коли дає їм. Я бо Ляхам багато зробив лиха, і ще хотів зробити — пімстити ся за Руську землю¹⁾. Але як і віддасть мене Ляхам, не злякаю ся смерти, те лише тобі скажу по правді: се Бог мині дав за мої високі гадки! Як прийшла мині вість, що йдуть до мене Берендичі, Печеніги і Торки, я сказав собі: як у мене будуть Берендичі, Торки і Печеніги, скажу я своєму братови Володареві й Давидові: „дайте мині свою молодшу дружину, а самі собі прийте і веселіть ся“. І подумав я про Лядську землю: наступлю я на неї за літо й за зиму, знищу Лядську землю й обороню²⁾ землю Руську. Потім хотів я забрати дунайських Болгарів і посадити у себе. Потім задумував я просити ся у Сьвятополка і у Володимира³⁾ на Половців: „піду, думав собі, на Половців, — або здобуду собі славу, або голову свою положу за Руську землю. А иньшої гадки не було в серці моїм ані на Сьвятополка, ані на Давида! В тім клену ся Богом і його пришествием, що не подумав я чогось злого супроти братії мої! Та за високі гадки понизив мене і упокорив мене Бог — що як пішли до мене Берендичі, звеселило ся серце моє і утішив ся ум мій“⁴⁾.

Ми можемо вірити сій сповіді. Союз Василька з Володимиром міг дійсно не мати зовсім агресивних цілей, звернених на Давида і Сьвятослава, які підєували йому Давидові бояре.

Давидова інтрига на Василька, як ми знаємо, вкінці наклікала велику біду на його самого. Сьвятополк, що уважав Волинь своєю отчиною, „за кару“ забрав її від свого союзника Давида. Але такою-ж отчиною уважав він і Галичину, і хоч присяг був Ростиславичам, що веде війну тільки з Давидом (очевидно — тим бажав він задержати їх неутральними супроти своєї боротьби з Давидом), але не обстав супроти такої спокуси. „Сьвятополк, оповідає повість, прогнавши Давида, почав думати на Володаря і Ва-

¹⁾ мстити — значить і мстити, і боронити, мабуть перше.

²⁾ Або: пімщу ся.

³⁾ Сі слова вказують на те, що автор, записуючи сю Василькову сповідь кільканадцять літ по подїях, дечому дав у ній пізніше освітленне (тут нпр. рішучо бачимо вплив пізнійшої боротьби Сьвятополка й Мономаха з Половцями — тому Василько має „просити ся“ у них на Половців).

⁴⁾ Іпат, с. 174.

силька¹⁾, кажучи: „се волость мого батька (Ізяслава) і брата (Ярополка)“²⁾.

Він пішов на них війною. Перша кампанія закінчила ся битвою на пограниччю, „на Рожні полі“ коло теп. Золочева; по кріпкій битві Святиполка розбито, і він втік до Володимира. Але свої побіди Ростиславичі не використовували: „сказали: досить в нас стати на своїй межі!“ Одначе ся обережна повадержливість не помогла їм. Святиполк передав справу сину Ярославу і вислав його в Угорщину — „вабя Угры на Володаря“. Угорський король Кольман на сей поклик дійсно вибрав ся з великим військом. Володар стягнув в поміч Половців, що вже перед тим почали топтати стежку в Угорщину. Під Перемишлем, куди приступило угорське військо, стала ся сильна битва, і завдяки Половцям зовсім знищено угорське військо. Половці, удаючи втікачку, звабили Угрів до погоні і потім їх „сбиша в мячь, яко соколь галиць збиваєть“; Угри кинули ся тікати, і багато їх потонуло в Вягрі і в Сяні, а гнати їх мали два дні. Число убитих руське джерело рахує на 40 тисяч, і се очевидно побільшенне, але й угорське джерело потверджує, що Угри понесли страшні втрати: Половці „вставши в ночи, дуже зрана ударили на королівський табор і розігнали його до останку“; короля ледви виратували, але королівський скарб захопили Половці і половили всіх, хто не потрапив скоренько утікти. „Так знищили їх, як рідко коли Уграм трапляло ся“³⁾.

Ся битва під Перемишлем, 1099 р., увільнила Галичину від претензій волинських князів. Дальша кампанія обмежила ся Волинею, і Ростиславичам дали спокій — не тільки Святиполк, але й пізніші волинські князі; можна сказати, що ся війна 1099 р. забезпечила галицьку династію на ціле столітє від всяких претензій від східних границь. Але історія з Ярополком, Давидом, Святиполком научила Ростиславичів не звиряти ся сьому: від тепер фронт їх політики все звернений на схід, і вони всякими способами запобігають зміцненню волинських князів, аби вони не схотіли прилучити до Волини Галичини, по давнійшій традиції тої злуки. Особливо уважають вони на те, аби Волинь не лучила ся в одніх руках з Київом: очевидно, се пригадає їм історію з Свья-

¹⁾ Рюрика не було вже на світі: він умер 1094 р.

²⁾ Іпат. с. 176.

³⁾ Про джерела до історії з війни 1098—1100 рр. див. вище с. 97.

тополком, і вони в дальшій пляні такої здуки все сподівають ся претензій на Галичину.

Се стає одним з головних принципів галицької політики — тримати ся з противниками волинських князів, але заравом обставати за відокремленнем Волини, не давати опинити ся її в сильних руках київських князів, аби не стала підставою претензій їх до Галичини. Найліпше бачимо се на відносинах Ростиславичів до Мономаха. Поки Волинь була в руках Давида, потім Сьвятополка і його сина Ярослава, Ростиславичі були союзниками Мономаха; коли 1117 р. прийшло до першого конфлікту між Ярославом і Мономахом, Ростиславичі помагали Мономаху і ходили походом на Ярослава. Але як Мономах, вигнавши Ярослава, узяв Волинь собі, Ростиславичі зараз змінили фронт: у війні 1123 р. Ростиславичі пішли в похід уже як союзники Ярослава — здобувати Володимир для Ярослава. І се не була випадкова зміна, а клясичний приклад вище сказаної політики галицьких князів, наuczених волинськими князями XI в. Побачимо то далі з зовсім анальоґічної політики Володимирка.

Перемишльська битва ослабила також і угорські апетити на Галичину. На жаль наші відомости про угорські і польські відносини галицьких князів дуже бідні й уривкові, бо київська літопись мало інтересуєть ся нашою західною країною, а угорські й польські джерела маємо з пізнійших часів і теж дуже скупі на якісь ближші пояснення.

В угорських джерелах маємо звістку, що Кольоманів стрий Володислав Сьвятий, десь не задовго перед смертю († 1095) вчинив великий похід на Русь, звідти в Польщу і Чехию (!). Подобиці сього походу часто зовсім легендарні (так з ним звязано оповідання, як Угри при облові Кракова здурили Поляків, що вони мають великі запаси поживи і можуть тягнути облогу без кінця). Але в самім факті такого нападу Угрів на Галицьку Русь, — чи в спеціальнім поході, чи принагідно, — нема нічого неправдоподібного; тим можна пояснити собі, чому 1099 р. Сьвятополк звернув ся до Угрів по поміч на Володаря. Поводом до того Володиславового походу на Русь угорська хроніка ставить се, що Русини накликали були Половців на Угорщину. Вона представляє його дуже успішним. Русини мали просити милосердя у короля „і обіцяли королеви бути йому вірними у веїж“. Та се, очевидно, звичайна шабльонова фраза, бо ніяких ближших подробиць сього походу хроніка не знає, і навіть не мотивує пізнійшого походу Угрів на Русь, 1099 р., „непослушністю“

галицьких князів, як випадало-б для консеквенції¹⁾.

Угорський похід 1099 р., очевидно, робився з тим, щоб захопити собі щось в Галичині; між Ярославом і Кольманом могла бути на тім пункті умова. Але катастрофа, яка спала на короля завдяки Половцям, на довго відбила у нього охоту до нових проб. Угорська хроніка оповідає, що Кольман умираючи заповів сину пімстити ся на Русинах за неславу, а похід Стефана на Волинь 1123 р., на заклик того-ж Ярослава, уважає походом для сповнення батьківського заповіту. Але з того походу, як знаємо, також нічого не вийшло, зрештою він навіть не був вимірений на Галичину, бо Ростиславичі виступали в ній союзниками Ярослава і Угрів, так що можна сказати — Перемишльська битва забезпечила Галичину на ціле століття від угорських апетитів, як забезпечила від волинських.

В зв'язку з угорським конфліктом, а також і з заінтересованнем Подунав'ем, як ми помічаємо у Ростиславичів, спеціально у Василька²⁾, могло стояти зближення їх до Візантії. На нього натякає нам шлюб Володарівни з сином імператора Олексія Комнена³⁾. Пізнійший союз Володимирка Володаревича з Візантією таким чином міг бути лише продовженням давніших відносин.

Про відносини до Польщі вперше чуємо в літописній записці під 1092 р.: „сього року воювали Польщу Половці з Василем Ростиславичом⁴⁾“. Пояснення для сеї відірваної звістки знаходимо в наведеній вище⁵⁾ сповіді Василька у володимирському в'язненню, де він боротьбу з Польщею виставляє задачею свого життя:

Характеристично, що антитеза Руси й Польщі так глибоко була відчута і висловлена в нашій письменстві вперше під впливом обставин галицького життя. Вона утворила ся, очевидно, під впливом тієї боротьби за пограничні маркі й західні руські землі,

¹⁾ Marci Chronicon c. LXIII — Historiae Hungaricae fontes II c. 198. ²⁾ Про се зараз нижче.

³⁾ Іпат. с. 185, див. ще вище с. 115. Пок. Васілевський висловив здогад (Візантія и Печеніги, Ж. М. Н. П. 1872, XII с. 282—3), мовляв помічний полк хоробрих мужів з гірських країв — τῶν ὄρεινοτέρων μέρων ἀνδρες τολμηταὶ καὶ ἀρετιάνοι αὐτόμολοι, що в числі 5000 прийшов Візантії в поміч в кампанії з Печенігами 1091 р. (Анна Комнена I с. 402) — то полк Василька, а гірські краї — то Карпати. Гіпотеза дуже дотепна і приваблива, але дальше легкого здогаду йти з такою голою правдоподібністю, розуміється, не можна.

⁴⁾ Іпат. с. 150. ⁵⁾ С. 411.

про яку я говорив вище. Слова Василька: „мстити Рускую землю“ можуть мати двояке значінне: боронити Русь від претензій польських і метити ся за давні змагання Поляків — відірвати західні руські землі. Котре з них нї виберемо, се не багато змінє справу. Очевидно відносини були напружені, боротьба йшла далі. Василько одначе чув себе сильнішим, він уважав можливим перенести боротьбу на польський ґрунт і навіть знищити Польщу — „возму“, себто зруйную, „землю Лядскую“.

Осліпленне мусіло, розуміть ся, в значній мірі спаралізувати на далі воєвничі пляни Василька, але боротьба йшла таки, тільки її провадив тепер головно Володар. Длугош, що тут черпає по всякій правдоподібности з затраченого руського джерела, оповідає, що Володар часто нападав на польські землі й забирав добичу, поки його Поляки не зловили підступом в однім нападі, 1122 р. Головну ролю при тім мав відограти оден Поляк Петр Власт, або Петрко, як його зве Київська літопись, що бувши в службі Володаря, зрадив його й видав Полякам. Сей епізод мав великий розголос і описував ся багато разів в сучасній руській і польській літературі, обробляв ся з легендарними подробицями, а завдяки тому, що сей Петро, збогачений своєю долею в викупі Володаря, щедро жертвував на церкви, — перейшов і в західно-європейську літературу. За викуп Володаря Поляки жадали від Василька неможливих сум — 80 тис. гривен, і нарешті мали згодити ся на 20 тис. гривен, виплачених по часті дорогими речами; при тім Володар мав помирити ся з Болеславом. Так оповідають джерела¹⁾. О скільки певне було се помирінне, тяжко вгадати, бо Володар два роки пізнійше помер, але що його сини розпочали свою діяльність походом на Польщу, то з сього-б виходило, що пригода Володаря не багато причинила ся до поліпшення відносин між Галичиною і Польщею.

В тій же сповіді Василька маємо ми далі ще иньші цікаві признання. Оповівши, як він спровадив до себе Берендичів, Печенігів і Торків і хотів з ними воювати Польщу, Василько каже: „потім хотів я перейняти Дунайських Болгарів і осадити їх у себе, а далі хотів просити ся у Сьвятополка і у Володимира на Половців: піду собі, думав, на Половців, аби собі або славу здобути або головою наложити за Руську землю“...

З сих слів бачимо, що Василько, хоч уживав Половців для війни з Польщею, як ми то бачили вище, зовсім не був принци-

¹⁾ Про них див. примітку 10.

пільним приятелем Половців, противно — мріяв про боротьбу з ними. По друге — що він дуже діяльно заходив ся коло кольонізації своїх земель ріжними іноплеменними елементами, турецькими недобитками, а думав навіть про спровадження до себе Болгар (се були часи повного упадку Болгарії, по страшних візантійських війнах, серед нових печенізько-половецьких спустошень). Сі два заміри — боротьбу з Половцями і кольонізаційні заходи властиво треба получити оден з другим.

Сі звістки про кольонізаційні пляни Василька ми мусимо розуміти про кольонізацію галицького полудневого погранича. Вони припадають на ті часи, коли й по иньших землях переведено або переводжено ще кольонізацію пограничних з степом земель тими „Берендичами, Торьками, Печенігами“; з рештою, се зовсім не був елемент придатний на те, аби вводити його в середину оселої руської людности. Я думаю, що тут іде мова про кольонізацію галицького „Понизя“ — земель по середньому Дністру, між Дністром і Богом, і земель задністрянських. В звязку з сим мусіли стояти й пляни боротьби з Половцями, що стояли на перешколі такому кольонізаційному походу на схід і на полудень.

Сим кольонізаційним рухом треба пояснити те значінне, яке в першій половині, і то видко — ще за Василька, здобував собі задністрянський Галич. В 1090-х роках столицею Василька уважав ся Теревовль, але здасть ся ще перед смертию Василька старшим столом став Галич. В усякім разі — не пізнійше як у 30-х рр. став він столицею полудневої Галичини, а в 40-х стає вже столицею цілої Галичини, сполученої в руках Володимирка. І коли ми бачимо, що в середині XII в. Галичина опанувала вже середне Подністровє так, що одною рукою сягає по київське Побужє та на Щогорину, а другою — в околиці нижнього Дунаю, то з всякою правдоподібністю можемо, ба й мусимо думати, що кольонізація Понизя вже перед тим зробила свої перші поступи, отже приймати їх в значній мірі як результат кольонізаційної і взагалі — внутрішньої політики Василька.

1124 р., в оден рік умерли обидва Ростиславичі — Володар і Василько. Як бачимо, їх тридцятьлітнє князюваннє в Галичині становить дуже важну добу в історії сеї країни, й енергічна та добре обрахована діяльність сих князів мала дуже важні наслідки для неї а навіть і взагалі для України-Руси. Рядом завзятих, більш або менш щасливих війн оборонено самостійність Галицької землі від Волини, від Польщі й Угорщини. Важність боротьби з Польщею й Угорщиною з національного й культурно-

історичного погляду сама собою ясна, але я мушу додати, що й боротьба з Волинею була не позбавлена сеї ваги, хоч на перший погляд може виглядати на просту усобицю. Важно було, аби Галичина вийшла з ролі київської прищипки, якою була так довго Волинь, аби вона стала метою для своєї династії, яка-б цілим рядом літ, з покоління в покоління, подбала про забезпечення сеї загроженої позиції, що могла бути легко занедбана в ролі київської провінції, серед завірюх, що абсорбували увагу київського правительства. Завдяки діяльності перших Ростиславичів ся галицька програма була досягнена. Забезпечено існування галицької держави й галицької династії; колонізацією розширено її терен і тим помножено сили для боротьби; заложена основа для більшого значіння сеї далекої руської волости, і треба було тільки аби в дальшій генерації знайшов ся чоловік, щоб потрафив використати вже зроблене і дальше повести Галичину по вказаній дорозі. Він і знайшов ся — в особі Володаревого сина Володимирка.

Перед смертю Володара і Василька, а властиво, уже від смерти Рюрика протягом тридцяти літ, поділ галицьких волостей був, видно, такий: Володар держав Перемишль і Звенигород, себто Посянє, Побуже і верхнє Подністрове, Василько Галич і Теревовль, себто середнє Подністрове й Понизє. Ту посередню волость, де сидів Володар за життя Рюрика, брати мабуть поділили між собою; так виходило-б з поділу волостей між їх синами.

Оба зіставили по два сини. Володар Ростислава і Володимира, що в наших літописях зветь ся часто в здрібнілій формі — Володимирком. Василько — Юрия (Длугош, що використав тут якесь затрачене для нас руське джерело зве його Григорієм, але се імя не уживало ся між князями) — й Івана. Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород. Як поділили ся Васильковичі, властиво не знати; старший мусів дістати Галич, молодший Теревовль; коли Юрий, що згадуєть ся на першім місці з поміж них, був старший, то він мусів дістати Галич¹).

¹) Одиноке джерело про поділ Галичини по смерті Ростиславичів і про її життя між 1124 і 1140 р. — Длугош (I с. 533 і 536), що тут мабуть використав якесь руське, затрачене джерело (див. про се в прим. 10). Звістки його про Галичину з 1124--8 рр. не будять ніяких підозрін і загально прийняті в науці. Але й він говорить тільки про волости Володаревичів: Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород; очевидно,

Таким чином Галичина поділила ся на чотири частини; се було небезпечно. Друга небезпечність була-б у тім, що не всі князі сього покоління здаєть ся, дорівнювали своїм батькам здібностями. Принаймні повний брак відомостей про яку небудь діяльність Васильковичів, їх зовсім незначне становище в політиці могло-б вказувати на те, що сі діти не дорівнювали батькови; але се мовчанне може бути й просто випадкове, бо про галицьких князів і Галичину ми маємо незвичайно бідні звістки, поки вона не злучила ся знову, до купи через ранню смерть своїх князів і безоглядну діяльність меньшого Володаревича, Володимирка, і сей Володимирко, зібравши в своїх руках всі галицькі волости, не виступав на ширшу політичну арену.

З початку по смерті батька Володаревичі жили згідно між собою й йшли слідами батьківської політики. Маємо звістку, що вони спільно виправили по смерті батька військо на Польщу, і воно пограбувало пограниччя¹⁾. Але ся згода тривала не довго. Яка причина тому була, не знати; найлегше припустити, що вона вийшла від енергічного й безоглядного Володимирка. Почала ся війна між Володаревичами — деє коло року 1126. Пустошили оден другому волости. Ростислава підтримали Васильковичі, удав ся він також із скаргами до Мстислава Мономаховича, що обстав за ним. Знаючи справедливий характер Мстислава, і се-б промовляло дуже сильно за тим, що завинив у сій суперечці Володимирко — що від нього вийшов початок усобиці.

Володимирко не піддав ся жаданням сторонників Ростислава і звернув ся по поміч до Угорщини. Пригадує, що вже пять літ перед тим сей угорський король (Стефан II) показав охоту мішати ся в руські справи, взявши участь в поході Ярослава на Мономаховичів, і Володар тоді був його союзником, помагаючи (разом

Ростислав був старший. Васильковичів він згадує тільки принагідно під 1128 р. — Gregorii et Iwanii Waszilkowicz; в порядку імен можна б виводити, що той Gregorius був старший. В Київській літописі під 1140 р. згадують ся з галицьких князів Іван Василькович і Володимирко Володаревич (Іпат. с. 218): братів їх, мабуть, тоді не було вже на світі. Нижше довідуємо ся з неї (с. 221), що Іван княжив у Галичу. Очевидно, другою волостію був Тереволь, і коли Іван був молодший, то до смерті Юрія він мусів сидіти тут.

¹⁾ Длугош I с. 533—4, про сю звістку див. в прим. 10, а ще вернемо ся до неї пізніше; тут зазначимо тільки, що такі подробиці Длугошевого оповідання як се, що „князі боячи ся самі йти“, висилають військо на Польщу, а те „перейняте страхом, ледви диткнувшись польських границь“ вертаєть ся, — то вже flosculi Dlugossiani.

з Васильком) Ярославу, — отже сей крок Володимирка, що він звернув ся до угорського короля, не був чимсь незвичайним. Угорський король став по стороні Володимирка, але його військо не надходило, а Ростислав уже змобілізував ся і дістав поміч від своїх союзників. Посередники попробували закінчити справу без війни; в Щирці був з'їзд, де бояре обох сторін довго трудили ся коло зліплення згоди, але з того нічого не вийшло. Тоді Ростислав з військом рушив на Звенигород і розпочав облогу. Але замок мав сильну залогу — три тисячі мужа, як рахув записка, і Ростислав по перших пробах мусів облогу залишити. Він вибрав ся потім на ново, з більшими силами, але й на сей раз облога йому не повела ся¹⁾.

На сім уриваєть ся звістка. Ми не знаємо, чи скінчила ся на тім війна Володаревичів, чи тягнула ся далі; очевидно тільки, що обидва брати задержали свої позиції і вкінці прийшло до якогось порозуміння між ними. Вивожу се з того, що по смерті Ростислава відносно уложили ся нормально: Володимирко перейшов на старший стіл в Черемнишль, а менший стіл, Звенигород, передав Ростиславовому сину Івану. Як би брати зістали ся до смерті на ворожій стопі, сього-б не було, а якби Володимирко перемиг був брата, то певно анї Ростислав, анї його син не мав части би в батьківській волости — не такий був Володимирко.

Ростислав умер десь в 1130-х роках. Коли у Всеволодовім поході на Волннь 1140 р. брали участь галицькі князі, з них згадують ся тільки Володимирко й Іван Василькович. Правдоподібно, тоді не було на світі анї Ростислава анї Юрія Васильковича — зрештою нема сліду, аби вони тоді ще жили. Іван Василькович княжив тоді в Галичу, правдоподібно — сполучивши по смерті брата цілу батькову волость, Володимирко — в Черемнишлі, віддавши Ростиславовому сину Івану Звенигород, де бачимо його в 1144 р.²⁾. Р. 1141 умер й Іван Василькович у Галичи.

¹⁾ Длугош I с. 536—7; про сю звістку див в прим. 10.

²⁾ В звістці Київської літописи під 1140 р. читаємо: Всеволод посла... „Ивана Васильковича и Володаревича изъ Галичя Володимирка“, низше, під 1141 р.: „Сего же лѣта преставися у Галичи Васильковичъ Иванъ, и прия волость его Володимирко Володаревичъ: сѣде во обою волостью княжа въ Галичи“. Отже є негода в словах літописи: раз чуємо, що 1140 р. був у Галичи Володимирко, другий — що був там Іван, а Володимирко прийшов тільки 1141 р. сюди. В виборі не можна вагаться: звістка 1141 р. говорить про се далеко докладніше й свідоміше, і супроти того слова під 1140 р. „изъ Галичя“ найлекше буде пояснити як дописку якогось чпача: або хибну, або тільки вставлену при переписуванню на невідповіднім місці. Правдоподібно, в оригінальнім тексті

Його волости взяв собі Володимирко і переніс свою столицю до Галича, города більш центрального і особливо вигідного, від коли границі Галичини почали розширяться на полудень і схід: в сім напрямі, як побачимо низше, мав звернені свої очі й сам Володимирко. Таким чином яких три чверти або й більше Галичини злучило ся в руках Володимирка, а Ростиславич, репрезентант старшої лнії, зістав ся при самій Звенигородській волости — легко отже міг собі се кривдувати. Правдоподібно, між стрижм і брата-ничом відносини не були дуже сердечні, і на сім ґрунті витворив ся епізод, що мав важне значінне в галицькій історії.

На початку 1145 р. десь у другій половині січня, по різдвяних сьвятах, по недавно відбутій кампанії з Всеволодом київським, що закінчила ся не дуже славно для Володимирка¹⁾, вибрав ся Володимирко з Галича на лови до Тисьмениці. Користаючи з сеї неприсутности князя, „Галичане“ післали до Івана Ростиславича в Звенигород і закликати його в Галич княжити. Мусіло бути щось подібне у них коли не умовлено наперед то бодай до певної міри приготовано, бо Іван згодив ся на се, й Галичане його „въведоша к собѣ в Галичъ“. Коли вість про се дійшла Володимирка, він зібрав дружину й пішов на Галич. Місто замкнуло перед ним ворота. Почала ся облога; під містом ішли завзяті битви, де багато людей падало з обох сторін. Очевидно, або ненависть до Володимирка в місті була велика, або впливав страх кари від Володимирка — місто тримало ся. Так минуло два тижні, на третім — в ясопус, 18 лютого, Іван з Галичанами вийшли з міста в ночі й вдарили на Володимирове військо. Та серед завзятої битви Іван з своєю дружиною за далеко загнав ся; багато з дружини його полягло в битві, й дорогу до міста йому відтяго. Стративши надію пробити ся до міста, він пустив ся з останками своєї дружини на полудень, на Понизє, „к Дунаю“ і відти степами подав ся до Київa, до Володимиркового ворога Всеволода. Галичане держали ся ще цілий тиждень без нього, може надіяли ся, що вернеть ся з якою помочію; нарешті на пущеннє, 25 лютого мусіли піддати ся. Володимирко увійшов у Галич і розпочав свої

читало ся просто: Івана Васильковича и Володаревича Володимерка, без означення їх волостей, як і при иньших князях сього оповідання нема означення їх волостей.

Що Володимирко сидів тоді в Перемишлі, літописи виразно не кажуть, але комбінуючи всі звістки, инакше не можна собі представити розкладу галицьких волостей. Сама по собі також дуже була б неправдоподібною гадка, що Іван дістав Звенигород тільки пізнійше, а не зараз по смерті свого батька. ¹⁾ Про неї зараз низше.

кари: „многы люди исѣче, а иныя показни казньо“, як каже своїм епічно-спокійним тоном літописець¹⁾.

Ся подія мала важні наслідки. Насамперед — від тепер Галичина злучаєть ся на довго в одних руках. Skorиставши з сеї нагоди, Володимирко загорнув Звенигородську волость Івана Ростиславича. Іван зістав ся безземельним князем — його прозвали Берладником. Се призвище можемо ми на двое толкувати: або значить воно князя безземельного (в значінню Берладника — волоцюги-чоловіка, неприкаянного²⁾), або берладського князя. Се також не має в собі нічого неможливого — Іван міг дійсно бути князем в Берладі, як бували князі в Тмутороканю³⁾, і з Берладниками в Подунавєм його дійсно вязали якісь звязки, як то видно з його походу 1158 р., коли він стрічає загальне співчутє у подунайської людности, і дещо в півнійшій діверсії, зробленої правдоподібно в його інтересах Берладниками, нападом на Олешє⁴⁾. Новгородська літопись таки й зве його „князем берладським⁵⁾“. Звісна й грамота його в справі митних оплат в подунайських городах, і в ній він титулує себе берладським князем, але вона має деякі підозрілі подробиці (між ними й дата, 1134 р., по всякій правдоподібности анахроністична⁶⁾). Тому опирати ся на ній в наших выводах не можемо — мусимо тримати ся літописи.

¹⁾ Іпат. с. 226. ²⁾ Про Берладників див. нижше, в гл. VIII.

³⁾ Див. про се нижше і в гл. VIII.

⁴⁾ Іпат. с. 341, 346, про се ще мова нижше. ⁵⁾ і Новг. с. 138.

⁶⁾ Грамота ся була опублікована Богданом Петричейку Хиждеу (Hăşdeu), в копії зробленої десь коло р. 1850 перший раз в 1860 р. в яській часописи *Instructiunea publica*, і друге в 1869 р. в часописи *Trajanu*, і потім і оригінал той, і копія ніби згинули, і навіть не маємо ніяких близьких звісток про той оригінал. В обох виданнях є певні відмінї в транскрипції. В виданню 1869 р. вона читаєть ся так (в скобках доповнені слова, яких бракує): У імѣ отца і сына (і святаго духа аминь). Азъ Иванко Ростиславовичъ от стола галичского, князь берладський свѣдчу ю купецѣмъ (мес)бриськымъ, да не платѣтъ мытъ у градѣ нашомъ (у Маломъ у Галичі на ікладъ, развѣ у Берладі і у Текучомъ и (у градохъ нашихъ а на ізъвоє розьнымъ товаромъ тутошнымъ і угрьськимъ і руськимъ і чеськимъ), а то да платѣтъ николѣжъ, развѣ у Маломъ у Галичі. А кажѣтъ воввода. А на томъ объѣтѣ. (Въ лѣто) от рождьства Христова тисѣщу і стѣ і трдстѣ і четіре лѣтъ мѣсяца маѣ к. днь. Ріжні анахронізми і підозрілі прояви в мові і в змісті грамоти дала повід ученим новійшим часами уважати її за фальсифікат, вигадку „якогось румунського патріота“. Див. реферати Соболевского: Грамота князя Іванка Берладника 1134 г. (Труды VIII археол.-съѣзда т. II) і Богдана *Diploma Baŕladéna din 1134 si principatulŭ Baŕladului*, Букурешт, 1889 (резюме в тихже Трудахъ

Я піднесу, що в літописи ми маємо натяк на заходи Івана до боротьби з Володимирком зараз по вигнанню, перше ніж став він таким бездомним заволокою, яким бачимо його в роках 1146 і далі. Оповідуючи, як прийшов він в 1146 р. (десь у вересні) до Святослава Ольговича, літописець каже, що він прибіг до нього по битві — „и тогда с полку прибіже к нему Иванъ Берладникъ“¹⁾. (У перше виступає він тут із сим іменем, котре потім так приросло до нього, що й син Івана зветь ся Берладничюм). Яка то була битва, літопись не каже: очевидно, бив ся Іван з Володимирком, і можемо здогадувати ся по аналогії пізнішого його походу, що Іван розпочав з Володимирком війну на нижнім Дунаю, опанував його і пробував відти сягнути далі, але вкінці програв справу й мусів покинути свою Берладь та подати ся в безпечніші краї. Свого давнішого опікуна, Всеволода Ольговича живим Іван уже не застав тоді, тож пристав до його брата Святослава. Але боротьба за Київ забирала всі сили й увагу князів, і за увесь час життя Володимирка Іван ніде не міг знайти помочи чи заохоти до боротьби з ним і мусів тиняти ся по різних руських князях „служебним“ князем; аж по смерти Володимирка знайшов він союзника, але про се будемо говорити потім.

Окрім сполучення Галичини в руках самого Володимирка повстання Галичан 1145 р., мало, по всякій правдоподібности, й інші наслідки, менш користні для самого Володимирка й для політич-

т. IV). Одначе й на самім з'їзді критика скептиків викликала певну опозицію (див. тамже т. IV с. 103). Недавно вийшла стаття проф. Дашкевича: Грамота кн. Івана Ростиславича Берладника 1134 г. (в Сборнику статей посвящ. Влад.-Буданову, 1904), присвячена обороні автентичности грамоти, властиво — ослабленню критичних заміток скептиків.

Я уже в першій виданню сеї книги зазначив, що вповні відкинути грамоту Берладника, як фальсіфікат, не можна — занадто багато є в її змісті, в її подробицях такого, що не легко положити на рахунок вигадки якогось румунського патріота. На сім становищі вістаю ся й тепер. Дивну графіку й взагалі фільольогічну сторону можна до певної міри об'яснити павійшими копіюванням, а також і тим що писар міг бути місцевий чоловік, з Подунав'я, з книжною мовою тодішньої Русі не обізнаний. Грамот галицьких в тих часів і подібного змісту не маємо, тож не можемо сказати нічого рішучого про форму і зміст самої грамоти; деякі моменти, се правда, дуже непрямно нагадують торговельні привілеї XIV—XV: (іскладъ — склад, ісьвовъ — транзитна торговля). Дата 1134 р. дуже мало правдоподібна; супроти сказаного в тексті і титул Івана „от стола галицького“, і залежність від нього Берлади дуже мало правдоподібні, перед 1144 р. Може був тут дійсно 1144 р. мартівський, коли Іван по своїй утечі з Галича, в місяці лютім міг бути в Берладі? ¹⁾ Іпат. с. 234.

ного життя землі. Воно, певно, не минуло без впливу на відносини землі і в першій лінії — громади міста Галича до князя. В сій повстанню та в суворих репресіях князя можна шукати початків того відчуження князя від громади та зросту впливів його дружини-бояр коштом політичного життя громади, які себе так прикро дали знати в пізнійших часах і про які будемо говорити низше.

В зверхній політиці Володимирко йшов дорогою, витиченою Ростиславичами. І його увага передовсім була звернена на схід, на волинських князів. Очевидно, говоримо се головно про часи, коли він, засівши в волостях Васильковичів, прийшов до безпосередньої стичности з Волинею; але й перед тим нім перейшов він до Галича, стояв він на тім самім — загальнім становищу галицьких князів. Сила Мономахової династії, що тримала в своїх руках тоді й Волинь, була їм небезпечна. Тому коли Всеволод Ольгович, засівши в Києві, завіввав їх до походу на Ізяслава, Іван Василькович і Володимирко пішли з повною готовістю. Але підчас війни ситуація показала ся такою, що галицьким князям вигіднійше було притягти на свій бік загроженого звідусіль Ізяслава (Поляки теж стояли по стороні Всеволода), ніж трудити ся для зміцнення Всеволода, і вони „привабиша к собѣ“ Ізяслава.

Рахунок показав ся добрим. Всеволод був справді небезпечний; два роки пізнійше (1142) він посадив на Волини свого сина, і се, при союзі Всеволода з старшими синами Кривоустого, творило дуже грізну для Галичини силу на сході. Володимирко, що про око ще не виходив з послухности Всеволоду і навіть при кінці 1142 р. вислав свій полк йому в поміч, слідом виступив против нього отверто: „посварили ся Всеволод з Володимирком через Всеволодового сина, що сів у Володимирі, й почали чіпати ся „один другого“, як поясняє се зовсім добре літопись¹⁾).

До рішучого розриву прийшло десь літом 1144 р.: Володимирко „возверже грамоту хрестьную“ Всеволодови. Той відповів походом, щоб змусити Володимирка до покори. Стоячи тоді дуже сильно, Всеволод рушив на Галичину великі сили: окрім київських полків, ішли волинські, чернігівські, передславські, туровські й смоленські і ще поміч із Польщі. Ізяслава Давидовича вислано до Половців, аби з ними зробити діверсію від Понизя, тимчасом як головне військо ішло полудневою Волинею на Теробовль. Володимирко міг противставити сьому походу окрім своїх полків

¹⁾ Іпат. с. 225.

тільки угорську поміч: молодий угорський король Гейза приєднав свого вуй бана Белуша з полком у поміч союзникови свого батька.

Полишивши на волю божу Понизє, Володимирко рушив на зустріч Всеволодови під Теробовль і поспів завчасу, аби обсадити правий берег Серета і заступити перехід через річку. Всеволод пішов в гору Серетом, але по другім боці йшов Володимирко, не спускаючи ока з ворога. Такий рівнобіжний марш трівав цілий тиждень — обидва вороги даремно пробували перехитрити один одного. Аж на верхнім Сереті, де річка вже не робила великої перешкоди, Всеволод перейшов на правий бік і пішов на Звенигород. Тут прилучився до нього й Ізяслав Давидович з Половцями, взявши по дорозі кілька городів на Понизю. Володимирко йшов згірєм, відступаючи перед ворогом, але все тримаючи ся вигідніших позицій, і увійшов у Звенигород перед Всеволодом, надіючися, що тут прийде до битви. Та болотниста околиця Звенигорода була для Всеволода ненаручною, і він замість того обійшов Володимирка з заду, опанувавши неприступні, стрімкі гори за Звенигородом.

Се привело до паніки Володимиркове військо: „Галичане настрашилися й казали: ми тут стоїмо, а вони там наших жінок заберуть“. Володимирко мусів перейти на дипломатичну дорогу. Він потайки вислав своїх людей до Всеволодового брата Ігоря, що був теж з військом. Підозріваючи Ігореві аспірації до київського стола, Володимирко просив його посередництва у Всеволода й обіцяв за те допомогти в справі київського стола. Дійсно він зачепив дуже делікатну струну в Ігоревій душі, і під впливом Ігоря Всеволод тогож дня розпочав переговори з Володимирком. Володимирко мусів на доказ своєї покори прийхати й покорити ся Всеволодови, а учасникам походу виплатити досить значну контрибуцію — 1200 (чи в иньшій верзії — 1400) гривен срібла, що й була розділена Всеволодом між учасниками. За те Володимирко дістав назад зайняті міста на Понизю. „З початку богато наговорив, вкінці богато заплатив“ (переді много глаголивъ, а послѣди много заплативъ) іронічно зауважає літописець, приточуючи се до привища Володимирка — „Многоглаголивий“¹⁾.

Але „многоглаголивий Володимирко“, викрутивши ся з біди, зовсім не думав через те стати дійсним покірником Всеволода.

¹⁾ Іпат. с. 225—6, Лавр. с. 295—6, Никон. I с. 167—8, Воскр. I с. 34.

Зрештою й справа Івана звенигородського не була того рода аби причинити ся до поліпшення відносин між ними: знаємо, що Іван по своїй нещасливій пригоді з Галичанами удав ся до Всеволода, й можна догадувати ся — був добре прийнятий, бо і потім, по своїй нещасливій пробі боротьби з Володимирком вернув ся до Всеволодового брата Святослава. Досить, що десь на початку 1146 року прийшло до нової війни. Всеволод повторив плян попередньої кампанії: спровадив Половців, а сам з головною армією, з помічними полками інших князів, і з своїм зятем Болеславом польським, зібравши „многое множество вой“, пішов попередньою дорогою на Звенигород і Галич.

Але сей похід скінчив ся ще з меншим ефектом ніж попередній, розбивши ся на невдалій облозі Звенигорода, котрою розпочала ся кампанія. Правдоподібно, Володимиркова залога не була тут велика, і коли Всеволодове військо, приступивши під місто, попало острогом, Звенигородці урадили піддати ся. Могла тут вплинути на Звенигородців і пам'ять про їх давнішого князя Івана Ростиславича, що стояв тепер під опікою Всеволода; принаймні Всеволод, видно, числив на такий оборот справи і здержав битву, чекаючи, що Звенигород піддасть ся. Але Володимирків вєвода Іван Халдєєвич (дивачне ім'я!), що комендував залогою, помітивши такий неприязний рух серед Звенигородців постановив удержати ся терором: арештувавши трох видніших проводирів руху, він зараз засудив їх на смерть, а для більшого вражіння звелів їх трупи, розтявши на кусні, викинути з міста. Така незвичайна суворість і рішучість його дійсно здержала рух, і Звенигородці „почаша отголь бити безъ дести“. Коли Всеволод, не діждавши ся капітуляції, повів сильний приступ під замок, цілодenna битва скінчила ся на нічим, а хоч замкові укріплення були запалені в кількох місцях, їх удало ся загасити.

По сій неудачі Всеволод, як каже літопись, занехав дальший похід, чому — не каже. Нещаслива битва під Звенигородом здасть ся за малою причиною для того; може бути, Всеволод уже під час сього походу почув приступи своєї смертельної хвороби, що звела його кілька місяців пізніше зі світа, й через те вернув ся; могла бути й иньша причина.

В Суздальській літописи читаємо під тим же роком, що Володимирко взяв київське місто Прилук на Побужу, і що Всеволод, зібравши князів, визначив новий похід на Володимирка на Борисів день (2 мая). Дуже можливо, що Володимирко під час самого Всеволодового походу зробив діверсію на київські землі, й се змусило

Всеволода вернути ся і визначити на літо новий похід. Він одначе не прийшов по сповнення, бо Всеволод дуже розхорував ся¹⁾. Тільки Іван Ростиславич розвинув був якусь кампанію з Володимирком, що як ми бачили, скінчила ся нещасливо для нього, і він мусів утікти, десь в серпні — жовтні 1146 р., до Святослава Ольговича.

Смерть Всеволода поробила важні зміни в руській політиці Володимирка; тож тут спинимо ся, аби кинути оком на иньші сторони його політики — скільки позволяють скупі наші відомости.

Як ми бачили, ворожі відносини до Польщі Володимирко заманіфестував уже зараз по смерті батька, і правдоподібно — на сім становищу він лишив ся й потім. Що правда, в 1140 р. Володимирко й Поляки опинили ся разом в війні з Ізяславом, як союзники Всеволода, але зовсім випадково, мабуть без всякого порозуміння між собою. Коли-ж прийшло до конфлікту Володимирка з Всеволодом Ольговичом, то Поляки, себто князь польський Володислав II — дуже енергічно помагає своєму свояку і союзнику Всеволоду на Володимирка. З другого боку Володимирко пізніше згадує, як він за часи угорського короля Белі (1131—41) „бив ся з Ляхами за нього“ (йому помагаючи)²⁾. Череміна, що стала ся в Польщі майже разом із смертю Всеволода: упадок Володислава і панованне його ворога Болеслава Кучерявого, не переіменила нічого в відносинах до Польщі Володимирка. Болеслав Кучерявий був союзником і свояком нового Володимиркового ворога Ізяслава Мстиславича, і галицько-польські відносини зістають ся однаково неприхильними, адасть ся, за весь час князювання Володимирка, хоч якихось силь-

¹⁾ В своїх давніших працях (Історія Київщини с. 161) і навіть іще в першій виданню II тому моєї Історії (с. 105) я тримав ся тої гадки (висловленої зрештою ще давніше — нпр. у Солов'єва I 388) що й Київська й Суздальська літопись під 1146 р. говорять про оден і той сам похід Всеволода на Володимирка, і що значить Володимирко зайняв Прилук ще перед ним. Переробляючи ще раз літописні звістки про Володимирка, переконую ся, що ототожити ці дві звістки неможливо. Похід на Звенигород став ся десь найдалше в лютім: літописець ногує, що під час походу сніг пропав через дощ, і прийшло ся йти „на колихъ и на санехъ“, — очевидно похід обчислено було на зимову дорогу. Тимчасом похід згаданий в Суздальській літописи був призначений „на Борись день“, себто на 2 мая, і в слів літописи виходить, що він не дійшов кінця: оповішив про плян походу літопись каже, що Всеволод „перебы нѣколко и разболѣсь велики“, і в тої хороби умер. Що похід Володимирка на Побожє тут як найтісніше звязаний з сею нарадою Всеволода над новим походом, треба його ставити після походу на Звенигород. Отже показуєть ся справедливійшим давній погляд Карамзіна (I с. 122), що теж прийняв був такий порядок подій.

²⁾ Пат. с. 311.

нійших конфліктів не знаємо, і можливо, що їх не було, бо обидві сторони мали досить інших справ.

Натомість сильно змінилися відносини до Угорщини. Ми бачили, що по катастрофі, яка спіткала Угрів в їх аспіраціях до Галичини 1099 р., відносини їх до галицьких князів трохи були вирівняли за нового короля (Стефана II), і Ростиславичі в волинській війні 1123 р. виступали разом з угорським королем як союзники Ярослава. Володимирко опинившись в крутих обставинах під час боротьби з братом Ростиславом, звертався по поміч до Стефана і дійсно дістав, хоч і за півно. Чим здобув собі Володимирко таку прихильність кор. Стефана, не знаємо; можливо, що страх перед претендентом на угорську корону, Борисом Кольомановичом, що міг числити на поміч Мономаховичів, як своїх свояків, примушувала Стефана шукати приятні князів ворожих Мономаховичам. Ця приятність здається, ще збільшилася по смерті Стефана († 1131), за часів Белі Сліпого (1131—41): Володимирко пізніше пригадував його сину Гейзі, як багато помагав він його батькови: „твій батько був сліпий, тож я твому батькови досить послужив своїм списом і своїми полками, за кривди, які йому діяли ся, і з Ляхами за нього бив ся — пригадай но собі се й віддяч ся тепер¹⁾. Син Белі Гейза був також з початку союзником Володимирка: ми бачили, що в війні 1144 р. Володимирко мав угорську поміч.

Але все переменяється в звязку з змінами в руській політиці. Десь в р. 1145—6 Гейза оженив ся з сестрою Ізяслава Мстиславича Евфровиною і сильно заприятнив ся з Ізяславом²⁾. Тим часом відносини уложили ся так, що Володимирко стає завзятым ворогом Ізяслава. Гейза став по стороні свого швагра. Чи самі лише фамілійні відносини вплинули на се, чи були й інші ще обставини, які охолодили відносини Угорщини до Володимирка, не знаємо; досить, що в війнах 1149—52 рр. Володимирко стрічається з Гейзою вже як його противник.

Ми знаємо, що Володимирко стрічав ся уже з Ізяславом, як той сидів на Волині, в 1140 р.; Володимирко тоді помагав Всеволоду в його поході на Ізяслава. Тоді однак Володимирко признав за невідповідне дуже попірати Всеволода й помирился з Ізяславом. Та шість літ пізніше Ізяслав засів на київській столі й зараз же відібрав від Святослава Всеволодича Волинь. Стало ся отже знову те саме, чого традиційно так не любили галицькі князі й через що

¹⁾ Іпат. с. 311. ²⁾ Див. вище с. 144.

не давно ще „розкоторав ся“ Володимирко з Всеволодом: Волинь злучила ся в одніх руках з Київом, при тім у князя дуже енергичного й здібного. До того князь сей числив з одного боку на поміч Ляхів (бо Болеслав Кучерявий був жонатий з його братанницею), з другого боку — перетягнув до себе Володимиркового союзника Гейву, що прислав йому помічні полки в кожній потребі, аж на Чернигів¹⁾.

Володимирко опинив ся в дуже прикій ситуації і мусів розглянути ся за союзниками супроти такої коаліції та подумати над способами оборони. Супроти союзу Угорщини з Ізяславом він навязує зносини з Візантією (імп. Мануїлом), що від хрестоносного походу 1147 р. стає в ворожі відносини до Угорщини і підтримує угорського претендента Бориса Кольомановича. Між Володимирком і Мануїлом приходить до формального союзу: півнійше візантійські джерела виразно звать Володимирка візантійським союзником, *ἀντὶ τοῦ ἀδελφοῦ*²⁾. Зрештою новиною для Галичини се зближення до Візантії, мабуть, не було, як зазначив я вище³⁾.

З другого боку Володимирко здобуває собі дуже важного союзника на Русі в Юрію суздальським, — але десь не скорше як в р. 1150. Перед тим міг би Володимирко навязати з Святославом Ольговичом, непримиреним ворогом Ізяслава, але Ольговичі були давнійше ворогами Володимирка, тай як сила політична Ольговичі були величиною дуже проблематичною. Аж коли 1149 р. приходить до острого конфлікту між Юриєм і Ізяславом, Володимирко входить в союз з Юриєм і стає його запопадливим союзником. Союз сей потім скріплено шлюбом: Володимирко оженив свого сина Ярослава з донькою Юрія Ольгою⁴⁾.

Політичний план Володимирка дуже простий, і вірний галицьким традиціям. Він хоче, аби Юрій здобув собі Київ від Ізяслава і в сім йому дуже енергично помагає; мотив ясний: як се Юриєви удасть ся, Волинь від Києва відокремить ся, сили Ізяслава будуть ослаблені і маючи зі сходу ворожого сусіда в Юрію, не буде він

¹⁾ Іпат. с. 254.

²⁾ Див. джерела вказані вище с. 153. Згадаю, що проф. Грот (Угорія и Славянство с. 136) толкує слово *ἀδελφός* в значінню васальної залежності; але такого значіння надавати йому не можна.

³⁾ С. 414.

⁴⁾ Про союз Володимирка з Юриєм і про політичну ситуацію на Русі див. вище с. 151—2. Св. Св. Володимирка Юрій зветь ся вже на початку 1150 р. (Іпат. с. 273), хоч звістка про шлюб уміщена нижше — Іпат. с. 275.

на Волини небезпечним для Володимирка. Заразом, користаючи з боротьби між Юриєм і Ізяславом, між Київом і Волинею, Володимирко хоче де що взяти собі з території сіпної між Київом і Волинею, т. зв. Погорини, і прилучити до своїх здобутків на Побожу. Далі сього прихильність Володимирка до Юрія не йде; коли Юрій, вигнавши з Києва Ізяслава в 1149 р., задумав вигнати його і з Волини розпочав облогу Лучьска, Володимирко взяв ся посередничити між ними й обстав за Ізяславом, аби не відбирали від нього Волини¹⁾.

За те, аби висадити Юрія на київський стід, Володимирко не жадував труду. Звичайно він укладав ся з Юриєм, коли треба було ударити на Ізяслава разом від сходу і заходу, аби висадити його з Києва. Коли Ізяслава виганяно на Волинь, Володимирко мав на нього пильне око і при перших рухах Ізяслава на Київщину, на Юрія, зараз маршерував на Волинь, аби з тилу ударити на Ізяслава й утруднити його похід на Київ. Угорський король, що міг би здержувати його і навіть обіцяв Ізяславу, що Володимирко „не відважить ся у нього й голови піднести“), був переважно зайнятий тоді боротьбою з Візантисю, так що Володимирко міг свобідно рухати ся. Се дуже утрудняло становище Ізяслава й тільки завдяки своїм военним здібностям та незвичайній оборотности встиг він, не вважаючи на таку боротьбу на два фронти, засісти в Києві досить міцно (1151). Але всю небезпечність від Володимирка він розумів і кілька разів пробував знищити сього тяжкого сусіда.

Перший раз Ізяслав вибрав ся на Володимирка в осени 1150 р.: вигнаний вдруге з Києва завдяки союзу Володимирка з Юриєм, він задумав перше ніж вибирати ся знову для відібрання Києва, знищити Володимирка. З угорським королем Ізяслав умовив ся ударити з двох боків на нього, і Іейза вибрав ся, по словам Київської літописи, з усіма своїми полками й усею своєю силою сам. Він ішов звичайною дорогою на Сянік і Перемишль, тим часом як Ізяслав з усіма силами, „скупя ся весь“, мав ударити від півночи.

Володимирко вийшов Ізяславу на зустріч під Бела, але дістав вість від своїх угорських „приятелів“, що угорське військо переходить уже Карпати. Ся вість, очевидно, застала його несприготованим, і він покинувши північну границю і всякі запаси (вози), кинув ся як найборше під Перемишль; там Іейза уже взяв Сянік і пустошив околиці Перемишля. Чуючи себе не в силі стати до бою з ним, Володимирко пустив ся на звичайну дорогу — післав

¹⁾ Іпат. с. 973—4 (поч. 1150 р.). ²⁾ Іпат. с. 282.

богаті дарунки виднійшим дорадникам Іейзи, і вони почали відраджувати короля від дальшого походу, кажучи, що час дуже ненадручний, бо заходить зима (був кінець жовтня). Іейза піддав ся сим намовам і справді завернув ся назад, так що похід не мав інших результатів окрім спустошення західної Галичини — „много зла створивъ Володимеру и земли его“. Що робив тим часом Ізяслав, літопись не каже; здасть ся, що він не поспів на час до Іейзи, й проворність Володимирка виратувала його: він скорше відправив Іейзу, ніж Ізяслав встиг зблизити ся до військ свого союзника.

Похід союзників на Галичину мав бути поновлений, здасть ся, зараз на зиму, як уставлять ся дороги. Але візантійський похід затримав Іейзу: він повідомив Ізяслава, що не може сам піти в похід, пришло тільки помічний полк.

Супроти сього Ізяслав занехав на разі плян походу на Володимирка і звернув ся на Юрія. Опанувавши завдяки незвичайно скорому й відважному маршу Київ, він розбив Юрія, перше ніж наспів до нього Володимирко. (Володимирко сей раз двічі вибирав ся походом на Волпнь, але все наспівав за пізно, завдяки проворности Ізяслава). Змусивши потім Юрія забрати ся з України, Ізяслав вернув ся до свого давнішого пляну — знищити Володимирка. Окрім трудностей, які чинив йому сей сусід у боротьбі з Юриєм, Ізяслав мав іще иньшу причину. Володимирко під час останньої кампанії не тільки поздирав контрибуціями Ізяславові міста, але й захопив, мабуть тоді ж таки, полудневу Щогорину (Шумськ, Тихомль, Выгошев, Гнойнцю)¹).

В сій справі Ізяслав переслав ся з угорським королем і десь при кінці 1151 р. вибрав ся був походом на Володимирка, але вернув ся з дороги²). Може бути, що Іейза не міг іти тоді в похід, і се спинило Ізяслава. Доперва весною 1152 р. повідомив Іейза Ізяслава, що він готовий іти на Галичину „про обиду галичкого князя“. Союзники уложили плян кампанії, й Ізяслав вислав до Іейзи свого сина Мстислава, для ліпшого порозуміння. На сей раз вони покладали собі „вигнати“ Володимирка, „а волость його взяти собі“; але як ближше мали вони поділити ся Галичиною, про се, на жаль, джерела не кажуть. Над Володимирком отже зависла важка хмара.

¹) Див. вище с. 168, 173.

²) Лавр. 319 — „вороты ся у Корчева“, мабуть треба читати Корчеська; Никон. (I с. 191) з того зробила „Карачева“.

Союзники дійсно вибрали ся з великими силами. Гейза мав 76 полків, як оповідає літопись. Ізяслав побрав що міг з Київѧ : окрім своїх полків „вси Чернии Клобуки, и Кияны лутшии и всю Рускую дружину“, та ще полки волинських князів. Закликав він був до участі і польських князів, але ті не прийшли, зайняті своїми справами. Гейза вибрав ся на Володимирка скорше, і той кинув ся против нього. Але в битві з Уграми, що стала ся дець за Сяном, Володимирко не витримав і мусів тікати до Перемишля. Тоді він попробував помирити ся з Гейзою, нїм наспіє Ізяслав, але Гейза вірно тримав ся союза. Тим часом Ізяслав, зачувши, що угорський король уже напав на Володимирка, полишив иньші полки з братом Свѧтополком, а сам з легкою чорноклобуцькою кіннотою поспішив ся до Гейзи. Союзники зійшли ся за Сяном між Ярославом і Перемишлем. Володимирко стояв за Сяном, боронячи переходу; але супроти переважної сили ворогів, він не міг устояти ся, і коли їх полки, під проводом Ізяслава, кинулись бродити й збили його, — утік до Перемишля. Тоді він звернув ся до свого звичайного, випробованого способу: закупив раду угорського короля і вислав до Гейзи посольство, удаючи в себе тяжко раненого, просив не видавати його Ізяславу та пригадував свої услуги Гейзиному батькови. Штука удала ся знову. Гейза почав умовляти Ізяслава, аби помилувати Володимирка. Ізяслав рішучо не вірив у всі запевнення Володимирка, але що Гейза обставав за згодою, не було йому що робити. Скінчило ся на тім, що Володимирко, далі удаючи тяжко хорого, присяг на хресті св. Стефана, що зверне Ізяславу забрані городи — полуднову Погорину і Бужськ, та буде до смерті його союзником: „Ізяслава ти не отлучати ся, до коли еси живъ, но с ним быти на венхъ мѣстѣхъ“. Гейза прирік Ізяславу, що як би Володимирко сей раз не додержав слова, то він конче відбере від нього Галичину — „да любо азъ буду въ Угорьской земли, любо онъ в Галичьской“. На тім похід скінчив ся¹⁾.

¹⁾ Іпат. с. 308—313, Лавр. Лавр. с. 319—20. Суздальська літопись в оповіданню про сей похід значно ріжнить ся від Київської; окрім самостійних звісток, як записка про недокінчений похід Ізяслава на Володимирка під кінець 1151 р., про посольство його до Ляхів і т. н. — воно і в оповіданню про саму кампанію відріжняєть ся значно від Київської літописи. Подробиці насувають деякі труднощі. Досить підозріло виглядає в Суздальській літописи, що Володимирко двічі тікає в Перемишль і двічі вислав послів до угорського короля, так що тут можна б припустити подвоєнне факту. Але приглядаючи ся близьше, приходить ся прийняти, що оповідання Суздальської літописи добре, хоч і коротше від Київської, натомість в Київській бачимо нездалу контамінацію: слова „и вшедше

Як предчував Ізяслав, Володимирко, спекавши ся напрасної біди, дійсно зовсім не думав додержувати своїй присяги. Посадники, вислані Ізяславом ще з дороги в ті городи, що мав йому звернути Володимирко, мусіли вернути як не пишні; Володимирко тих городів не звернув. Ізяслав зараз про се дав знати Іейзі й пригадав його обіцянку: іти новим походом на Володимирка, коли-б він не додержав умови. Але зайнятий війною з Юрисм, він вернув ся до галицьких справ лише при кінці 1152 р.: вислав свого боярина до Володимирка — зажадати ще раз сповнення умови, а инакше виповісти йому війну — вернути йому його присяжну грамоту. Володимирко на се заповів, що надіється німстити ся на Ізяславі за угорські походи на його землю, але по сій авдієнції того-ж вечера нагло захорував і вмер — здасть ся від апоплексії, в самім кінці 1152 або на початку 1153 р.

Його нагла смерть зробила, видко, сильне вражіння: її толкували як кару божу за недодержання присяги і богохульство. Київський літописець оповідає, що Іейза при угоді 1152 р. дав Володимиркови присягнути на хресті св. Стефана, зробленім з хрестного дерева, і казав, що як би Володимирко відступив від присяги, цілувавши сей хрест, то не буде живий. Коли Ізяславів боярин, що був сам свідком тої присяги Володимирка, пригадав йому тепер його присягу, Володимирко лише погдузував з того. Але відправивши посла, вечером того самого дня на тім самім місці, де він сьміяв ся з Ізяславового посла, ударило його, так що він ледво не упав, і по кількох годинах віддав Богу духа. Зрештою се оповідання так цінне подробицями тодішнього життя, що треба його навести в цілости.

„Післав Ізяслав до Володимира галицького з хрестними грамотами Петра Бориславича — бо він в Череминші з королевими жужами водив його до присяги, і переказав до нього: „Ти ціловав нам хрест, що вернеш усе, що взяв з Руської волости, але

в землю Галичку“ до слів „за твердь ста“ взяті з оповідання, використаного редактором Суздальської літописи, — про першу битву Володимирка з Іейзою і вставлені не на місці, так що воми перебувають оповідання про битву під Череминшем. Се справедливо зауважав уже Барсов — Географія начальної лѣт.² с. 271.

Поправлю заразом тут лекцію видання Іпатської літ. В Іпат. кодексі читаєть ся „вшеде в землю Галичкую и Володимирю стана“. Видавець приймає лекцію иньших кодексів: „и Володимиру ставишу“; але се тільки хибна поправка; треба читати: „в землю Галичкую Володимиру“, себто Володимирову, як в Лавр. в сій місці: „в землю Володимеркову“.

того не додержав. Я тобі того не помінаю, але от що: хочеш додержати хрестного цілювання і бути з нами в згоді, то верни мої городі, про які міні з королем цілував хрест; як не хочеш вернути, то ти не додержав хрестного цілювання, маєш хрестні грамоти, а ми з королем поступимо з тобою як нам Бог дасть“. Володимир на се відповів: „скажи йому: брате! вистеріг ти час на мене і короля на мене підвів! але я щоб лише жив, то або головою наложу, або за себе пімщу ся“. Петро сказав йому на те: „княже! ти цілував хрест брату своєму Ізяславу і королеви, що все сповниш і будеш з ними в союзі, а тепер уже не додержуєш хрестного цілювання?“ А Володимир на те: „от міні той маленький хрестик!“ Петро сказав: „княже! хоч той хрестик і малий, але сила його велика на небі і на землі! адже король казав тобі, княже, про той хрест, що Бог на нім простер волею свої руки, і потім з ласки своєї допровадив той хрест до св. Стефана; казав тобі також, що як би ти цілувавши того всесвятного хреста потім не додержав, то не будеш жити!“ А Володимир спитав: „чи то ти від королевого мужа наслухав ся про той честний хрест?“¹⁾ і додав: „наговорили съте, скільки хотіли, а тепер іди собі геть і вертай до свого князя“. Петро положив хрестні грамоти й пішов. І не дали Петрови ні „повозу“²⁾, ні корму, поїхав Петро на своїх конях.

„Як поїхав Петро з двору, пішов Володимир до біжниць³⁾, до св. Спаса, на вечірню. Ідучи переходами⁴⁾ до біжниць, побачив, як Петро їхав, і поглузував з нього, кажучи: „поїхав руський боярин, побравши всі волости“⁵⁾, і по тих словах пішов на хори⁶⁾. Відьспівавши вечірню пішов Володимир з біжниць і як був на тім місці, на тім самім ступени, де він поглузував з Петра, сказав: „ой, як би хто мене ударив в плече!“ І не міг поступити з того місця ані трошки, і хотів падати. Тут підхопили його під руки, занесли до „горнички“⁷⁾, вложили в теплу воду; одні казали, що то йому „дна“⁸⁾ підступила, иньші инакше говорили, і багато ріжних здогадів робили. Стало вже добре пізно, і Воло-

1) В літопити і єї слова говорить Петро, але се мусять бути помилка — се іронізує Володимир. 2) Коней.

3) Пізнійше поправлено „церкви“.

4) Сходами в виді галерії на поверсі.

5) Інтересне противставленне „руського“ боярина і вище — „руських“ (кнівських) волостей Галичини. 6) „Молати“.

7) „Горенка“ або „горница“ — покій на горі.

8) Порівнюють з чеськ. і польск. dna, ревматизм.

димир почав сильно знемогати ся, а як був час лягати¹⁾, представив ся Володимир галицький князь.

„Петро ж, виїхавши з Галича, як зайшов вечір, пристав у Болшові. І коло перших півнів²⁾ пригнав дїтський з Галича до Петра і сказав: „князь каже тобі: „не їдь нікуди, аж пришло по тебе“. Петро ж не знав про смерть князя, і той дїтський йому не сказав, отже Петро дуже тим засмутив ся, що мусить знову в город їхати — думав, що прийдець ся йому прийняти муку гірше від першої; і журив ся Петро. І ще було перед обідом, пригнали з города по Петра і сказали: „їдь но, князь тебе кличе“. Петро поїхав в город, приїхав на княжий двір, і тут вийшли йому на зустріч з сїней княжі слуги, всі в чорних плащах³⁾. Побачивши се, Петро здивував ся, що воно таке. Вийшовши на сїні, побачив Ярослава, що сидів на батьковім місці в чорнім плащі і в чорній шапці; так само і всі бояре його. Поставили Петрови стілець, і він сїв. Ярослав, подививши ся на Петра, розплакав ся. Петро сидів, ще нічого не знаючи, й почав питати ся: „що стало ся?“ І сказали йому: „Бог сеї ночі князя ваяв“. Петро сказав: „та я ж сеї ночі поїхав, і він був зовсім здоров!“ Вони відповіли: „щось його вдарило в плече, і з того почав знемогати ся, і так його Бог узяв“. Петро на те: „воля Божа! всім нам там бути!“ Ярослав же рік Петрови: „Ми за тим тебе покликали: от Бог учинив свою волю, як йому виділо ся; ти ж їдь до мого батька Ізяслава, поклони ся йому від мене і скажи: „Бог узяв мені батька, отже будь ти мнї за батька. Ти сам знаєш, що було між ним і моїм батьком: Бог дав на то свій суд, узявши мого батька, а мене полишивши. Його полк і дружина у мене; оден тільки синє лишив ся коло його гроба, але й він в моїх руках; отже, батьку, кланяю ся тобі, прийми мене як свого сина Мстислава: нехай твій Мстислав їздить при твоїм стремени з одного боку, а я з другого їзжу при твоїм стремени з усіма своїми полками“. І так відправив Петро“⁴⁾.

Сей епізод (записаний очевидно зі слів того Ізяславого посла), хоч може й підмальований, дуже добре характеризує нам галицького князя, котрому в історії сеї землі належить ся визначне місце. Оборотний і вирахований, безоглядний і цинїчний, Володимирко зручно йшов до могутности й сили, помагаючи собі лисачим хвостом там, де не міг узяти вовчим зубом, і привів Га-

¹⁾ „влягомо“. ²⁾ „Якоже бысть убо къ курошь“.

³⁾ „матлець“ (пор. нім. Mantel). ⁴⁾ Іпат. с. 318—320.

личину до важного значіння в руській політичній системі, і навіть не тільки в ній. Він то збудував силу й славу Галичини, котру потім з такою повагою заступав його син Ярослав, збираючи овочі батькової праці й оборотности.

Одинокий син Володимирка, Ярослав, дістав по батьку цілу, неподільну Галичину і по двох поколіннях, що прожили свій час серед тривоги й боротьби, поставив її на вершині імповантноі зверхньої могутности.

Не будши гіршим від батька політиком і державним мужем, Ярослав сильно відрізняв ся від нього характером своєї політики, цілою своєю фізіономією, імпонуючи сучасникам своєю спокійною силою й повагою так, як його „многлаголивий“ батько імпонував викрутами своєї цинічно-безоглядноі політики. Було тут чимало впливу зверхніх політичних обставин, що далеко вигіднійше уложили ся для Галичини в третій чвертині XII в., ніж коли небудь перед тим, так що не вимагали від її політиків такої тривоги за свою долю, не накликали до всяких політичних штук. Але було тут також може й ще більше впливу особистих прикмет нового князя. Київська літопись з нагоди смерти Ярослава характеризує його в таких словах: „Був він князь мудрий, бистрий в слові (рѣченъ языкомъ), богобійний, поважний по всіх землях і славний своїми полками. Коли була йому яка кривда, то не ходив він сам з військом, але посилав своїх воєвод. Він привів свою землю до прегарного стану (ростроилъ), роздавав багато милостині, був ласкавий до бездомних, годував бідних, любив монашій чин і підмогав його скільки лише міг; у всім сновняв закон божий, сам пильнував церковних справ і в порядку тримав клирос“ (епархіальні справи)¹⁾. І Слово о полку Игоревім малює пишними фарбами його силу: „Галицький Осмомисле-Ярославе! високо ти сидиш на своїм золотокованім столі, підперши Угорські гори своїми зелізними полками — заступивши королеви дорогу, зачинивши Дунаю ворота — рядячи суди до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти відчиняєш ворота київські; стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!...“

Так поважне становище встиг здобути собі Ярослав дуже вже скоро по своїм пернім виступі, будши досить молодим, і се ми з усякою певністю мусимо покласти на заслугу його особистих здібностей.

¹⁾ Іпат. с. 441.

Обнявши галицький престіл так несподівано, під прикриттям вражінням батькової смерті, толкованої як божа кара, він у своїх перших кроках показує впливи пригніченого стану духа під сим прикриттям вражінням, до котрого прилучила ся безпосередня перспектива нової близької війни на два фронти — з Ізяславом і Гейзою. На вість про смерть батька він посилав завернути Ізяславового посла і, як бачили ми, висловляє перед ним в обережній, але рішучій формі осуд політики свого батька та обіцяє його кривди вирівняти. В словах повних покори він піддаєть ся під протекцію Ізяслава й просить його уважати своїм сином і помічником.

Але се був тільки моментальний упадок духа (простим викрутом я не важив ся-б його уважати). Покірні відносини до Ізяслава ввели-б Ярослава в конфлікт з його тестем і давнім батьківським союзником — Юриєм. З другого боку віддати назад Ізяславі городи показало ся мабуть в дійсности тяжше, ніж Ярослав думав, і він своїх обіцянок не додержав. Натомість він, очевидно, постарав ся перетягнути на свій бік угорського короля. Подробиць, ані навіть виразних звісток про се не маємо, але то факт, що угорський король по всіх тих съвятых приреченнях Ізяславу підчас останнього походу уже не поміг йому в його поході на Ярослава, і взагалі його союз з Ізяславом і його родиною кінчить ся, а в дипломатичнім посередництві 1158 р. в справі Івана Берладника він маніфестуєть ся вже прихильником Ярослава.

Не діждавши ся сповнення Ярославових обіцянок, Ізяслав вибрав ся на початку 1154 р. новим походом на Галичину. Як я сказав уже, угорський король йому в сім поході уже не поміг, і Ізяслав мусів числити тільки на сили свої й інших своїх союзників. Він постарав ся стягнути їх яко мога більше. Похід уложено подібно як за Всеволода: Ізяслав ішов полудневою границею своїх земель, прилучаючи до своєї армії полки волинських князів. Правдоподібно, підчас сього маршу забрав він собі назад погоринські городи, захоплені Володимирком¹⁾, і потім перейшов у Галичину. На берегах Серета полки Ізяслава зійшли ся з військом Ярослава. Виправивши против нього Чорних Клобуків, аби забавити — „бити ся о р'ьку Серет“, сам Ізяслав подав ся під Теревовль, і дійсно поки Ярослав наспів сюди, встиг перейти Серет. Тут прийшло до кривавої битви — одного з дуже сумних епізодів наших давніх війн. Галицьке військо мало досить слабі надії на

¹⁾ Від тепер нема про них мови. Пор. вище с. 259.

перемогу: правдоподібно сили Ізяслава були більші, та й сам він звістний був як першорядний стратег. Тож галицькі бояре відіслали свого молодого князя з битви, з тим що по битві до нього мали удати ся останки галицького війська і зачинити ся в Теревовлі. „Галицькі бояре почали говорити своему князю Ярославу: „ти молодий, поїдь собі на бік і дивн ся на нас, як ми будемо голови складати за честь твого батька і твою, за те що твій батько нас кормив і любив! Ти у нас князь оден і як би з тобою що стало ся, щоб ми робили! Їдь но ти до городу, а ми самі будемо бити ся з Ізяславом. А хто з нас буде живий, прибіжимо до тебе і зачинимо ся в городі з тобою“.

Битва була завзята — „ступиша ся полци, и бысть сѣча зла, и биша ся отъ полудне до вечера“. Результат вийшов непевний: Ізяслав збив ту частину галицького війська, що стояла против нього, але волнські полки на иньшій місці пустили ся тікати від Галичан. Не вважаючи на се Ізяслав лишив ся на побоевищі, ввавши багато Галичан в полон, а ще до того ужив штуки: казав поставити на побоевищі галицькі корогви, захоплені підчас битви, і масу галицького війська здурено тим, зваблено і половлено. Решта Галичан вїкла до Теревовля і там замкнули ся. З Ізяславом лишило ся дуже мало війська, бо його союзники розтікли ся так, що годі було завернути чи позбирати. Він зміркував, що йому дуже небезпечно стояти на ворожій землі з такою масою невільників: Галичане могли ударити на нього в Теревовля і знищити чисто. Тоді він счинив нелюдську річ: казав позабивати галицьких невільників, окрім „лутших людей“, що мали якусь вартість для викупу, і пішов з Галичини назад. „Бысть плачь великъ по всей земли Галичѣстѣй“, лаяконічно кінчить сю сумну історію літописець¹⁾.

¹⁾ Інат. с. 321—3, Лавр. с. 322—3. Обидві літописи оповідають сю історію зовсім агідно, бо в Суздальській маємо тільки скороченне того оповідання, яке маємо в Київській. Ся остатня має одну неясність, котру не пояснює нам Суздальська л.: вона каже, що Ізяслав ішов в Київ на Тихомля, де прилучив ся до нього полк з Дорогобужа; далі сказано про прилученне з Володимира Свѣтополка і з Берестя Володимира Андрієвича, і потім: „и тако скуняся всѣ (вар. весь, ліпший) у Володимира и понде къ Станкову“. Виходило б, що Ізяслав пішов з під Тихомля під Володимир і звідси на лівий берег Серета, але се зовсім не правдоподібно (з Київ на Володимир ішов би Ізяслав на Дорогобуж, а з Володимира б пішов на Звенигород галицький або на Бужськ). Правдоподібно, сї слова: „скуняся у Володимира“ належать до полків Свѣтополка і Володимира Андрієвича, і тільки при редакції літописи вийшла теперішня неясність тексту.

Ізяслав слідом умер. Волинь перетворила ся в групу кількох осібних князівств, і їх князі не журили ся галицьким князем, звернені фронтом своєї політики на Київ. Галичині вже не було небезпечности зі сходу, і Ярослав міг залишити традиційну галицьку політику — робити фронт на Волинь. Пізнійше, з кінцем 50-х рр., бачимо його навіть у приязних відносинах з волинськими князями.

З заходу він теж забезпечив себе. Про порозумінне з Угорщиною я вже казав. По смерті Ізяслава наступило порозумінне і з Польщею, як бачимо з дипломатичної інтервенції 1158 р. Таким способом політична ситуація укладала ся досить добре для Ярослава. Тільки справа галицького претендента Івана Берладника виринула була й занепокоїла його, але й то не на довго.

Ми полишили Івана, коли він по нещасливім поході на Володимирка прибіг в осени 1146 р. до Святослава Ольговича. Святослав тоді сам був у тяжких обставинах, й Іван зістав ся у нього не довго: на початку 1147 р. він відійшов уже від нього, взявши 200 гривен срібла і 12 грив. золота (за службу свого полка?). Він пристав до Ростислава смоленського, що займав тоді в боротьбі Ізяслава з Ольговичами досить нейтральне становище, але і тут теж зістав ся не довго, бо вже літом 1149 р. бачимо його в службі Юрія¹⁾. Се стало ся ще перед тим, нім Юрій увійшов у тісний союз з Володимирком; коли се наступило, Іван опинив ся в дуже прикрім становищу, і коли не вважаючи на те ми бачимо його у Юрія й пізнійше, то здасть ся, що Юрій держав його у себе силоміць. Я бачу вказівку на се в пізнішій докорі Юриєви, що він, присягнувши Іванови, держить його в „толціх нужи“²⁾, а з сям згоджуєть ся й та обставина, що від коли Юрій став союзником Володимирка, Іван зовсім сходить зі сцени — нічогосінько про нього не чуємо. Для свого союзника Юрій се дуже легко міг зробити — арештувати Івана, і тут міг лежати теж не соргшний мотив сеї енергії, з якою Володимирко помагав Юрию.

Ярослав, ставши князем, по своїй хвилевій покорі Ізяславу вернув ся слідом до давнього союзу з Юриєм і помагав йому в тих війнах, які вів Юрій з своїми ворогами, засівши на київській столі по смерті Ізяслава. Як давньому союзнику батька і тестеви³⁾

¹⁾ Іпат. с. 239, 1 Новг. 138. ²⁾ Іпат. с. 335.

³⁾ Правда подруже се було нещасливе, і якісь особливі родинні почуття до Юрія у Ярослава досить тяжко припустити.

Ярослав показував Юрию всяку честь; літописець, оповідаючи про участь Ярослава в волинській війні, коли Юрій, засівши в Києві по смерті Ізяслава, забрав ся виганяти з Волини його сина Мстислава, висловляє ся, що Юрій „повелѣ зяти своєму Ярославу Галичському нти нань“¹⁾. Се дає міру покірности Ярослава супроти Юрія. Але за те Ярослав зажадав від свого тестя, аби йому видав Івана. Що дало привід до сього жадання по тім, як Івана цілі роки не зовсім було чути, не знаємо; бачимо тільки що в сій жаданню бачили замір Ярослава зігнати зі сьвіта свого претендента. Юрій згодив ся, й Івана привезено з Суздаля в кайданах, аби видати Ярославовим послам, що приїхали вже по нього „сь мноюю дружбною“. Але митрополит й ігумени київські обстали за Іваном, закидаючи Юрієви, що він уже нарушив свою присягу Іванови, „держачи його в такій біді“, в кайданах, а тепер ще хоче видати „на убіство“. Юрій піддав ся сям намовам і відіслав Івана назад в Суздаль, але таки як в'язня, в кайданах. На дорозі одначе відбів і забрав Івана до себе тодішній чернігівський князь Ізяслав Давидович²⁾.

Сей Ізяслав забирав ся тоді до боротьби з Юрієм за Київ і шукав скрізь союзників. Забираючи до себе Івана, він, правдоподібно, надіяв ся задержати тим в неутральности і взагалі в залежности від себе Ярослава. До війни одначе тоді не прийшло, бо Юрій вмер, і Ізяслав Давидович без бою опанував Київ. Ярослав дійсно, став його союзником³⁾, але слідом (1158) повторив своє жадання — аби йому видано Івана. Для більшої пресії він притягнув до дипломатичного посередництва як найбільше сучасних володарів, і сей епізод власне тим інтересний, що показує, який широкий політичний вплив розвинути, які звязки навіязати встиг Ярослав протягом яких пяти літ свого панування. В посередництві взяли участь: чернігівські князі Сьвятослав Ольгович і Сьвятослав Всеволодич, Ростислав смоленський, волинські князі: Мстислав володимирський, Ярослав луцький, Володимир Андрієвич дорогобузький, угорський король і польські князі. Всі вони приїздили своїх послів разом із послом Ярослава, з жаданням, аби Ізяслав Давидович видав йому Івана.

Ізяслав Давидович одначе не згодив ся на жадання Ярослава і з тим всіх тих послів відправив. Відносини були зірвані, й обидві сторони почали готувати ся до війни. Іван задумав по-

¹⁾ Пат. с. 330, 331, 334.

²⁾ Пат. с. 335. ³⁾ Пат. с. 337.

вий похід на Галичину. Подавши ся в степи, він запросив собі в поміч Половців і з їх ордами, які були на поготові, пішов на Подунавє — свою правдоподібну колишню волость. Подобиці сього походу так інтересні, що варто на них трохи довше затримати ся. Опанувавши Подунавє, видко, без всякого спротивлення, Іван розложив ся в подунайських городах, почав збирати „Берладників“, розбивав „кубари“ — кораблі з товарами галицьких купців, і грабував галицьких рибалок. Коли прибули більші половецькі орди, а й Берладників зібрало ся значне число — шість тисяч, Іван розпочав похід на галицьке Понизє, в гору Прутом. Його приймали дуже радо: коли прийшов він під Кучелмин — „ради быша єму“. Але в Ушицю поспіла Ярославова залога, і тому люде не могли відчинити Іванови воріт, натомість почали тікати до нього з міста: „смерди скакаху чересь заборода кь Иванови, и перебѣже ихъ 300“. Але Ярославова залога „кріпко“ боронила міста, і се поставило Івана в трудне становище: Половці хотіли „взяти“ місто — здобути і пограбувати, Іванови-ж було шкода прихильних йому людей, і він не згодив ся на се. Тоді Половці нагнівали ся й полишили його самого, а з самими Берладниками Іван далі походу вести не міг. Він правдоподібно, вернув ся назад на Подунавє і переславши ся з Ізяславом, вернув ся назад в Київ.

Ярослав збирав ся віддячити ся походом, в котрім мали взяти участь також і волинські князі. Одначе Ізяслав Давидович продемонстрував супроти того союз свій з чернігівськими князями, що вислали своїх послів в Галичину й на Волинь, і се посередництво повздержало Ярослава від походу. Але відносини зістали ся напруженими, і з Волини приходили вісти, що Ярослав таки приготовляє похід. З другого боку похід Івана на Понизє розбудив противну Ярославови партію в Галичині, і до Берладника приходили запросини звідти: „тільки ти свої стяги покажеш, ми зараз відступимо від Ярослава“. Супроти того всього Ізяслав задумав похід на Галичину. Але йому не удало ся знайти до того союзників, а Ярослав тим часом змобілізував своїх волинських союзників, і з ними, випереджаючи Ізяслава, рушив просто на Київ. Перенесена таким чином на київський ґрунт війна закінчила ся вигнанням з Кієва Ізяслава, що стратив з тим усяке значінне. Заразом й Іван стратив свою однуку підпору. Він подав ся за Ізяславом і ділив його недолю. Його ділом, мабуть, був напад Берладників на Олеше 1159 р., зроблений в інтересах Ізяс-

слава¹⁾. Потім нагло читаємо ляхонічну звістку, що Іван 1161 р. умер в Візантії, в Солуні, і що була поголоска, ніби його струїли²⁾. Як він опинив ся в Солуні — чи сам подав ся в Грецію, по смерті свого опікуна Ізяслава (що вмер на початку 1161), чи спровадили туди його на заслання противники, не знати. Останнє я уважав би одначе більш правдоподібним: Візантія була союзником Галичини, і добровільно туди удавати ся для Івана було-б не дуже мудро.

Так чи инакше, сей факт увільнив Ярослава від небезпечности, що висіла над ним. Його становище в заграничній політиці було тепер зовсім спокійне. Конфлікт з Ізяславом Давидовичом, як ми бачили, зблизив його з Ізяславовими ворогами — волинськими князями, а потім і з київським князем Ростиславом. Сьому союзу він зіставав ся потім вірним до кінця: підтримував Ростислава в ріжних його конфліктах, потім Мстислава в боротьбі за Київ, але не ходив сам, тільки виїздив свої полки, так само і в спільні походи руських князів на Половців. Поважне, впливове становище його в заграничній політиці ми бачили з тої дипломатичної інтервенції 1158 р.; воно не похитнуло ся й пізнійше.

Відносини Ярослава до Польщі й Угорщини, скільки знаємо, зістали ся і далі добрими. З рештою польські князі мали досить клопоту в себе дома, і в Угорщині по смерті Іейзи († 1161) почали ся теж замішання, а потім молодий король Стефан III († 1173) був зайнятий боротьбою з Візантією, й Угорщина шукала підпори у Ярослава. На сїм ґрунті був виник проєкт — оженити молодого короля з Ярославною. Ярослав згодив ся на се, і молоду княжну вислано вже на Угорщину (коло 1164 р.), до нареченого, але потім сей шлюб розійшов ся, і король оженив ся з донькою австрійського герцога. Візантійське джерело оповідає, що Ярослава знеохотив до сього шлюбу імператор Мануїл, стараючи ся всякими способами розвести сей ненаручний для нього союз Галичини з Угорщиною³⁾.

На ґрунті тогож зближення Галичини з ворожою Візантією Угорщиною став ся иньший звістний епізод: гостина у Ярослава славного своїми авантурами героя романів Андроніка Комнена. Дуже можливо, що він був сином тієї Володарівни, що вийшла

¹⁾ Звістки Іпат. під 1160 = 1159, с. 346 і 348.

²⁾ Іпат. с. 355.

³⁾ Кіннам (бонський *Corpus hist. Byz.*) с. 235 і 262. Про сей шлюб див. іще Грота *Иязъ Исторія Угріи и Славянства* с. 331 і 363.

за котрогось з Комненів, отже був кузеню Ярослава. 1154 р. його арештовано за державну зраду, десять літ пізніше він втік в Галичину. Ярослав, як каже візантійське джерело, прийняв його „отвертими раменами“, і Андронік перебував у нього в великих ласках, засідав в його раді й їздив разом з ним на лови (тут, видно, йому особливо заїмповували лови на зубрів, в Візантії незвістних і візантійський хроніст спеціально на тім спить ся). Він зістав ся, аж поки Мануїл не надумав помирити ся з ним. Наші джерела також згадують про се ласкаве прийняте Андроніка в Галичині — що Ярослав прийняв його „с великою любовью“, дав Андроніку кілька городів „на утѣшенє“ і потім відіслав його в Візантію з великою парадю, в супроводі своїх чільніших бояр¹⁾.

Та як імповантне було становище Ярослава в заграничній політиці, так не весело укладали ся внутрішні відносини, заповідючи ті тяжкі замішання, що так дали себе знати потім, по смерті Романа. На часи Володимирка і Ярослава припадає зріст незвичайної сили галицького боярства, і воно вже за часів Ярослава почало показувати роги. Цривід до того дали родинні справи Ярослава.

Ярослав не мав щастя в родиннім житю. Княгиня Ольга Юрїївна, з котрою його оженено з політичних мотивів, очевидно не вмїла здобути серця свого чоловіка. Опанувала його якась „Настаська“, як зневажливо називали її бояре. Подробиць про неї ніяких не маємо. Лише з одного натяку, що історію Настасії ставить ся в звязок з якимись „приятелями“ Ярослава — „Чарговою чадію“ — можна здогадувати ся, що вона була з боярської родини Чагрів, і що її відносини до Ярослава зблизили його з сею

¹⁾ Іпат. с. 359, Кіннам с. 232—4, Нікіта Хонїат с. 158—173, пор. 433. Про дату утечі див. Кунїка Ізвѣстія ан-Бекри II с. 20.

Недавно висловлено гадку, що до Ярослава належить звістка про якогось руського князя, що прибув з чеським королем на віденський з'їзд 1165 р. і зложив на нім субїєсію цїсарю Фридриху (*rex Bohemie quendam de regalis Ruthenorum tus presencie obtulit eiusque illum ditioni subiecit — Monum. Germ. Scr. XX с. 492*). Політичні відносини досять тому відповідають, бо Ярослав тоді зблизив ся вже до Угорщини, а чеський король і цїсар Фридрих були союзниками угорського короля; вказують також на те, що син Ярослава потім шукав помочи у Фридриха. Се все одначе вказівки занадто загальні, а можна думати, що галицького Ярослава не означено б такими неясними і малозначними словами як *quidam regulus Ruthenorum*. Тому гадка ся (висловлена проф. Абрагамом, *Powstanie kosc. łacin. с. 90*) зістаєть ся гіпотетичною.

родиною та дали їй вплив на дворі, мабуть обставина ся їй привела потім до загибелі саму Настасію. Судячи по літописним похвадам моральности Ярослава, ми не можемо пояснити його відносин до Настасії як простий вибрик, та й його любов до її сина Олега показує, що маємо до діла тут з зовсім поважним почуттям. Так само неможливо припустити, аби се нешлюбне пожитє Ярослава дражнило моральні почутя суспільности — такого ригоризму у неї не можна абсолютно підозрівати в тодішніх часах. Очевидно, Бояр підняв против неї вплив, який здобули через Настасію Чарговичі, на дворі Ярослава. На чолі сеї боярської фронди стояв між иньшими Константин Сірославич, давній і впливовий боярин Ярослава і якийсь служебний князь Сьвятополк. Сі бояре стають по стороні княгині Ольги і її сина Володимира та підтримують їх проти Ярослава.

Напружені відносини закінчили ся отвертим конфліктом. Княгиня Ольга з сином і численними боярами, на чолі котрих стояв той Константин, утікли з Галича в Польщу. Відси потім перейшли в Червен, за порозуміннем з місцевим князем: звідти Володимир хотів вести зносини свої з партизанами, що лишили ся в Галичи. На чолі їх стояв той Сьвятополк. Вони замишляли вхопити Ярослава, і се дійсно їм удало ся, як саме, літописць не каже: чи то було отверте повстаннє. чи бояре зробили якусь заєдку на князя. Досить, що вони прийшли до повної власти над князем: Чарговичів побили всіх, нещасливу Настасію спалили на огні, її сина Олега заслали в засланнє, а Ярослава заприсягли, що він буде добре жити з княгинею, а заразом, розуміть ся — дасть відповідне місце впливам сих бояр-фрондерів. З сими вістями вислано гінців до емігрантів, Ольга з сином вернула ся — „и тако уладиша ся“¹⁾.

Незвичайний сей контраст поваги Ярослава в заграничній політиці з повною безрадістю перед боярською самоволею у внутрішніх відносинах, і приходиться ся незмірно жалувати, що коротка літописна звістка не дає ніяких майже подробиць про боярські змагання і їх революцію. Тільки з аналогії пізнійших подій можемо розуміти се так, що тут зі сторони виднійших бояр ішла боротьба про задержаннє свого впливу на державні справи, котрий відбєрали у неї нові приятелі Ярослава — Чарговичі, отже що боярська олігархія уже тоді — в 60-х рр. XII в., змогла ся та

¹⁾ Пат. с. 384.

сформувала ся о стільки, що свідомо йшла до того, аби під покривалом княжої влади тримати управу в своїх руках.

Що підклад цілої історії був чисто політичний і що боярство тільки використовувало родинні обставини Ярослава — з таким поясненнем найдініше згоджуєть ся той факт, що в дальших родинних пригодах Ярослава боярство вже не бере участі: вони вже йому не були потрібні. Чи припустити, що Ярослав по революції 1170 р. встиг придушити боярську фронду? Супроти пізнішої сили боярства, яку бачимо зараз по його смерті, се не дуже правдоподібно; скорше, бояре досягнули своє і тому не журили ся вже ані княгинею Ольгою, ані її сином.

Відносини Ярослава до його шлюбної жінки не поліпшили ся від спалення його улюбленої Настасні. На другий рік (1171) Володимир з матірю знову тікають з Галича, — тільки вже про бояр галицьких не чуємо, аби котрий з ними тікав. Збігці подали ся до Ярослава луцького, бо мали вже перед тим з ним зносини: він обіцяв Володиміру „шукати йому волости“. Правдоподібно, вони надіяли ся змусити Ярослава галицького, щоб дав синові ще за жити якусь волость в Галичині, аби мав самостійне становище. Але надії були марні. Ярослав, не маючи тепер против себе бояр, плянами свого сина не журив ся: він найняв за три тисячі гривень польське військо і вислав на Луцьку волость, а по сій „першій пересторозі“ зажадав від Ярослава луцького, аби відіслав від себе Володимира. Інакше загрозив йому походом, і Ярослав луцький, бачучи що не жарту, відіслав Володимира з матірю до її брата Михалка в Торчеськ. Відти поїхали вони в Чернігів; потім Ольга тоді ж таки подала ся в Володимир суздальський, до родини, й там умерла десять літ пізнійше, постригши ся в черниці перед смертю. Володимир же помирив ся якось з батьком і вернув ся¹⁾.

Але відносини між ними таки не поправили ся. Десять в р. 1182—3 Ярослав вигнав сина. Знову нічого не чувати, аби бояре галицькі чимсь піддержали Володимира. З сусідніх князів теж ніхто не хотів прийняти його до себе, боячи ся його батька по тім прецеденсі з Ярославом луцьким: ані Роман володимирський, ані Інгвар Ярославич дорогобузький, ані Святуполк туровський. Аж у свого зятя — славного Ігоря Святославича, в Путивлю знайшов Володимир пристановище і пробув тут два роки, поки Ігореві не удало ся помирити з ним Ярослава²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 388—9, 422. ²⁾ Іпат. с. 428.

По за тим з внутрішніх відносин Галичини за Ярослава знаємо дуже мало. Літопись каже, що він „ростроилъ“ землю свою — привів її до прагарного стану. Але в чім було те строєння, вона не поясняє — чи означає се добру управу, справедливість, суд, чи належить до зверхнього вигляду її — нпр. ріжних церковних будовань. Останнє ближше б відповідало загальному тону сеї характеристики. Надмірний розвій боярської сили не міг причинити ся до особливої справедливости в управі. Сам Ярослав підносив перед смертю, що він „одиною худою своєю головою ходя“ задержав при собі всю землю Галицьку; він говорив тут, очевидно, про свою зверхню одновластність, — що не давав за життя своїм синам волостей, але все ж таки сі слова звучать іронічно супротив гої безрадности, яку показав він супротив боярської олігархії і яка виразно показала, що Галичиною править не „одна худа голова“ князівська, а многоголове боярство.

Що правда на зверх та боярська революція Ярославового престіжа не понизила, і його посмертна характеристика, як ми бачили, підносить не тільки його мудрість й честь, яку він мав по чужих землях. Особливо в іран-сеньєрстві Ярослава ударило те, що він сам не ходив у походи, як інші руські князі, тільки виручав себе воеводами, або й наймав полки у сусідів (як польські полки в епізоді 1171 р.).

Ярослав умер 1 жовтня 1187 р. По словам літописи він, почувши себе смертельно хорим, скликав до себе на двір боярство, духовенство — „зборы вси и монастыри“, „и нищия, и сильныя и худыя“ — „ую Галицьку землю“, і протягом трох днів гостив їх, роздаючи милостинню монахам і бідним та просичи всіх, аби пробачили йому всі його вини. Така християнська покора, очевидно, дуже розчулила літописця, а не менше заїмповувала княжа щедрість: три дні роздавали по всьому Галичу княжу милостинню й не могли роздати всіх грошей, призначених на се князем. Свій політичний тестамент натомість Ярослав звертає не до всієї галицької людности, лише до самих бояр. „І так говорив він своїм мужам: за свого життя я один тримав цілу Галицьку землю, а по смерті віддаю свій стіл Олегови, моему меньшому синові, а Володимирю даю Перемишль“. „Олег був син Настасії, поясняє літописець, і Ярослав любив його, а Володимир не слухав ся його, і тому не дав йому Галича“. Віддаючи Володимирові, старшому синові, Перемишль, стіл по старим традиціям старший від Галича, Ярослав може хотів тим бодай з формального боку заховати десцрптію. Володимирю він казав присягнути, що не буде шукати Галицької.

волости, і на тім же заприсяг бояр. Другого дня по смерті поховали Ярослава в галицькій катедрі Богородиці¹⁾.

Його смерть була початком замішань, що привели Галицьку землю, таку славно й імновантну за часів Ярослава, на край політичної смерти, та зробили з неї приману для ріжних претендентів. Ферментом послужили політичні змагання боярства, що так недвозначно показало свою силу вже за Ярослава.

Хоч боярство присягнуло Ярославу сповнити його тестамент, але мати князем сина спаденої ними на стосі Настасії, галицьким боярам було дуже ненаручно. Володимир, мабуть, теж не мав охоти задоволити ся другорядною власттю, тож зовсім природно, що зараз же по смерті Ярослава, як каже літописець „бысть мятежь великъ в Галичкой земли“. Галицькі бояре увійшли в порозумінне з Володимиром і вигнали з Галича Олега. Той подав ся до Рюрика, а Володимир „сїв у Галичу, на столі діда свого й батька свого“, зазначає літописець, виявляючи тим певне співчутє побіді законного наступника над нешлюбним княжичом²⁾.

Київська літописець на тім уриває своє оповіданне; вона нічого не згадує про дальшу долю Олега і вертаєть ся до Володимира уже з тим, аби оповісти про боярську конспірацію против нього. Але єсть одно оповіданне у польського сучасного хроніста Кадлубка, толковане ріжними способами, але по всякій правдоподібности сюди приналежне; а хоч є в нім ріжні помилки й непевности, поминути його з легким серцем трудно. Оповіданне се, по видущенню його з усяких помилок, говорило б нам, що Олег, не знайшовши помочи у Рюрика, удав ся в Польщу, до Казимира Справедливого, і той в поміч вибрав ся походом на Володимира. Невважаючи на поміч волинських князів — Романа і Всеволода, Володимир муєв уступити ся з Галича, і Олега осаджено тут на ново. Але по дуже короткім часі³⁾ Олега струїли „свої“ і Володимир засїв у Галичу на ново, а за поміч дану Поляками Олегу віддичив їм нападом на Польщу і позабирав звідти в неволю між иньшими кілька значних жінок⁴⁾.

Висаджуючи на галицький стіл Володимира, бояре могли числити на те, що він, завдячуючи їм свій стіл, буде тим більше

¹⁾ Іпат. с. 441. ²⁾ Іпат. с. 442. ³⁾ modico tempusculi interiecto.

⁴⁾ Подаючи докладний розбір сеї крутої справи в прим. 11, я тут зазначаю тільки, що в сій формі се оповіданне має право на довіре, хоч з огляду на трудности, які з ним заходять, все таки треба його брати з певною резервою.

готовим до всяких уступок для них. Але перерахували ся: Володимирови боярська олігархія зовсім не була симпатична, і він старав ся відсувати її від впливу на державні справи, як каже літописець: „думы не любяшеть с мужжи своими“, себ то не любив радити ся в державних справах з всіми старшими своїми боярами, а обмежав ся тіснійшим кружком своїх „приятелів“¹⁾. Се поставило бояр у ворожі відносини до нього.

На своє нещастє, Володимир при тім був дуже непоправним в своїм приватнім житю й тим додав багато поводів нарікати або й агітувати против нього. Літописець, служачи, правдоподібно, відгомонам таких боярських агітацій против Володимира, каже, що він був великий пияк — „бѣ любезнивъ питию многому“, і розпустник: „коли подобала ся йому чия жінка або донька, він силоміць забирав до себе“. Безперечно, що в тім де що побільшено. Насамперед такі прикрі прикмети не могли з'явити ся у Володимира відразу, скоро настав князем: мусіли його вдачу знати й перед тим, і коли се не перешкодило боярам порушити за для нього присягу Ярославу, видно, що Володимир не був уже такий страшний ледащо, принаймні — його вдача не шкодила його популярности. Ті подробиці, які літописець подає про розпустний спосіб його життя, знов таки зовсім не годять ся з вище поданою характеристикою: він каже, що Володимир жив з якоюсь попадею як з жінкою: „поя у попа жену и постави себѣ жену“. Що стало ся з Володимировою шлюбною жінкою Болеславою, донькою Сьвятослава Всеволодича, з котрою оженив його батько в 1166 р., не знаємо, але видно, що підчас конфлікту Володимира з боярами її не було на світї, бо бояре заявляють свою готовість знайти йому жінку, яку собі хоче. Мав від неї синів, котрих тримав як би шлюбних синів, і коли бояре зажадали від нього, аби видав їм сю попадею на смерть, волїв тікати з Галичини, ніж се зробити. Очевидно, се все зовсім не годить ся з характеристикою такої крайньої розпусти, якою мотивує літописець ворогованне бояр до нього: „увѣдавъ Романъ, ажь мужи галичкнии не добре живутъ с княземъ своимъ про его насильа, зане гдѣ улюбовиъ жену или чью дочь, поимашеть насильемъ“. Правдоподібно, бояре і тепер мало журили ся моральністю свого князя, а гнівали ся на його старання поминути їх в політичних справах, в тій „думі“, і тільки покривали се отим ніби то подражненнем від неморальних учинків князя.

¹⁾ Іпат. с. 444.

Се подражненне бояр на Володимира задумав використати володимирський князь Роман. Як близький сусід, він від давна слідив за галицькими справами. До нього, як ми бачили, утікав Володимир, вигнаний батьком, тільки Роман тоді його не прийняв, боячи ся Ярослава. Пізнійше він посвоячив ся з Володимиром, видавши доньку Федору за його старшого сина (від тієї попаді?)¹⁾. Тепер Роман задумав використати боярське роздражненне, аби висадити свого свата з волости. Він, як каже літопись, розпочав зносини з галицькими боярами, „без опаса“ — не дуже й криючи ся, та намовляв їх, аби вигнали Володимира, а його взяли князем.

Така поміч з за границі для галицьких бояр була дуже на-ручна. Вони звязали ся з Романом в конспірацію, присягли одні одним на вірність і „зібравши свої полки“, ладили ся до повстання з тим, щоб або зловити Володимира, як зробили з його батьком, або й убити; так принаймні представляє се собі літописець. Але їм не удало ся притягнути до себе всього боярства. „Володимирові приятелі“ — ота частина боярства, яку він приблизив до себе, усуваючи ся від иньших олітархів, тримали ся по його стороні й далі, й супроти сього Володимирові вороги не відважали ся на отверте повстанне. Тож задумали вони змусити свого князя, аби втік з Галичини — хоч се мусіли уважати далеко менше певним успіхом для своєї революції. Як і за Ярослава, вони причепили ся й тепер до родинних справ князя. Урядивши якусь демонстрацію, залвили князю: „княже, ми не на тебе підняли ся, але не хочемо кланяти ся попаді — хочемо її вбити, а тобі жінку знайдемо яку схочеш“. „Сеж вони казали, поясняє літописець, аби його настрашити й змусити до утечі, знаючи, що він попаді від себе не пустить“.

І дійсно вони не помилили ся. Володимирко, памятаючи історію Настасії, злякав ся за свою жінку, а не надіючи ся, видко, оборонити ся від бояр, постановив шукати захисту й помочи за границею. Забравши жінку й синів (невістку — Романівну Федору бояре відібрали від нього, аби не була в його руках закладницею проти Романа) та своїх приятелів бояр і свої скарби, він утік до угорського короля. Вибрати багато не мав, супроти ворожнечі Романа та тісного союзу його з польськими князями. І угорський король заявив повну охоту заопікувати ся Володимиром, присягнув

¹⁾ З контексту літописи с. 444—5 виходить зовсім виразно, що йде мова все про тих синів від попаді.

йому допомогти і зібравши військо пішов з ним на Галичину, ніби то — вертати престіл вигнаному.

Тимчасом бояре так легко вигнавши Володимира, зараз же післали по Романа, а той з легким серцем віддав свою Володимирську волось брату Всеволоду і навіть присягнув, що не буде її жадати назад. „Більше мині того Володимира не потрібно“, казав він супроти перспективи галицького столу, і без великих заходів поспішив ся в Галич. Там його прийняли й князем оголосили, але слідом прийшла вість, що Володимир з угорською помочю зближаєть ся — вже перейшов гори. Ся вість застала Романа зовсім не приготованим, і він нічого ліпшого не надумав, як те щоб забрати Володимирове майно, яке ще лишило ся, і з своїми галицькими партизанами тікати з Галичини. Угорський король без усякої перешкоди війшов у Галич, але повна безрадіність Галичан осмілила його до зовсім несподіваного кроку. Замість аби посадити Володимира „на столі його батька і діда“, він арештував його, а посадив у Галичу свого молодшого сина Андрія. Управу дав галицьким боярам, але для забезпечення їх вірности позабирав від них закладнів з собою в Угорщину. Володимира з жінкою теж відвезено на Угорщину і там всаджено до вежі.

Аж тепер був сповнений запоміт Кольмана — пімстити ся на галицьких Ростиславичах за страшну перемишльську катастрофу. Мета, поставлена угорською політикою мабуть іще перед столітєм — опанувати обидва боки Карпатів, здавало ся, вже сповняла ся, й ми маємо з сього часу (1189) документ, де угорський король титулуєть ся „королем Галичини“ (rex Galaciae)¹⁾.

Тимчасом Роман мусів відпокутовувати свою легкодушність. Подав ся він до Володимиру — брат Всеволод зачинив перед ним ворота і не пустив. Подав ся за помочю в Польщу — потіхи не знайшов і там. Аж у тестя — Рюрика знайшов він нарешті пристановище з своїми Галичанами і покличуючи ся на вісти — запросини, які приходили до нього з Галичини, намовив дати йому поміч — іти здобувати назад галицький стіл. Але надії

¹⁾ Що правда, самотність документа робить сю справу не зовсім певною, тим більше, що се документ не самого короля, а єпископський — Fejér II с. 247 (2/V 1189). Перед тим маємо такий титул на одній грамоті 1124 р. — кор. Стефана (Fejér II с. 67), але сей титул (Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Gallitiae Bulgariaeque etc. rex) власне робить сю грамоту зовсім підозрілою.

Романа на прихильність Галичан були марні. Галичина не рушила ся, коли передовий полк його перейшов галицьку границю й захопив пограничний Плісниськ. Галицькі бояре разом з угорським військом пішли на нього й вибили з Плісниська. Супроти того Роман з своїми незначними силами не відважив ся йти далі на Галичину, й відіславши назад Рюрикову поміч, пішов знов у Польщу. На сей раз Мешко Старий взяв ся йому помагати і за його помічю Роман попробував відібрати собі від брата Володимир. Але видко таки ся поміч не була значна — Всеволод не піддав ся. Аж нарешті Рюрик, до котрого знову удав ся Роман, уступив ся за своїм зятем: „насла с гровою на Всеволода“ і той віддав Романови Володимир. На тім ся Романова одісея скінчила ся¹⁾.

Судячи по тій пробі Романа, можна-б було думати, що панованне Угрів у Галичині стоїть міцно. Боярство, маючи цілу управу в своїх руках, отже формальну олігархію під номінальною зверхністю угорського королевича, могли-б уважати такий стан річей дуже користним для себе. Проба Романа розбила ся о солідарний опір угорської залози і галицьких полків. Але чужоземна окупація мала против себе глуху опозицію в краю і поза краєм. Київський митрополит підбивав київських князів, аби постарались вернути Галичину; „се чужоплеменники відібрали вашу отчину, варто-б вам заходити ся коло того“, казав він їм, і голос його певне був не одинокий. Може знаючи щось таке, або бодай передчуваючи, угорський король старав ся притягнути на свою сторону Святослава київського — старшину, бодай номінального, руських князів; просив прислати до нього сина, надавав при тім ріжних обіцянок — мабуть обіцяв тому сину волость у Галичині. Але Святослава стримав від того Рюрик, і натомість рішили вони йти разом — відібрати Галичину. Лише не прийшли до згоди в тім, як потім собі Галичину поділити, і на тім все скінчило ся²⁾.

З Галичини, як ми бачили, з початку виходили зазиви до Романа, „ведуть мя Галичане к собѣ на княженіє“, казав він Рюрику. Потім — коли сили Романа показали ся за малі, „Галичани мужи“ вислали вістку до сина нещасливого Івана Ростиславича, Ростислава Берладничича, що перебував тоді в Смоленську, і звали його до себе „на княженіє“. Ростислав дуже утішив ся сим і вибрав ся, з чим мав, походом на Галичину. Він розпочав його від „україни галицької“, не знати котрої, можливо — що від Пониззя, як і його батько в 1158 р. Тут він узяв два погра-

¹⁾ Іпат. с. 445. ²⁾ Іпат. с. 446.

ничні городи й не протягаючи часу рушив з своїм маленьким полком, як йому радили Галичане, просто на Галич і покладав ся на обіцянку галицьких бояр, що зараз приступлять до нього, скоро з'явиться ся його полк. Кілька бояр справді прилучило ся до нього, з своїми дружинами, в поході, але коли прийшло до рішучої битви, галицькі бояре знову змикитили. Королевич розпоряджав великими силами, бо король з огляду на поголоски про похід руських князів на Галич прислав нові сили, а частина галицьких бояр, котрих свояки були закладниками в руках угорського короля, не годили ся відступити від Угрів — „держаться ся крѣпко по королевичи“. При тім же зносили галицьких бояр з Ростиславом не зістали ся для королевича в секреті, і він пильнував їх. Літопись згадує, що він наново запряг їх підчас походу Ростислава, але мабуть такими моральними заходами він не обмежив ся для свого забезпечення.

З того всього галицькі бояре не відважили ся приступити до Ростислава, коли він прийшов під Галич, і зовсім льояльно ударили на його бідний полк разом з Уграми. Навіть і тих кілька бояр, що приступили перед тим до Ростислава, побачивши „лесть братії своєї“, відступили від нього перед битвою. Побачивши се, дружина радила Ростиславу тікати, але він з резігнацією постановив довести справу до кінця: „Братя, пореповідає літописець його слова до дружини, — ви знаєте, в чім вони мині присягли; отже коли вони тепер настають на мою голову (довять головы моєя), то нехай їм Бог судить і той хрест, що вони його мині цілували; а я не хочу блудити по чужій землі, волю положить свою голову в своїй отчині!“ В битві Ростислава збито з коня і раненого взято в неволю. Коли його ледви живого привезено в Галич, вість про се і жалість по княжичу, котрого ще батька колись кликано до Галича на стіл, розбурхала людей. Місто підняло ся, щоб відбити його від Угрів і оголосити князем. Тоді угорські воєводи, як оповідає літописець, аби перебити се повстанне, „приложили смертельне зіле до його ран“, і він зараз умер. На тім повстанне й скінчило ся.

Але зносили бояр з Ростиславом і се повстанне ще збільшило підозріливість Угрів і озлобило їх на Галичан — „знали вони лєсть галицьку, що Галичане шукають собі князя руського“. Се озлобленне приводило чим далі до більшого обопільного незадоволення, тим більше що зі сторони дуже ще малокультурних Угрів воно виявляло ся часом в досить драстичних формах. Літопись, може бути — побільшуючи, оповідає поголоски, що Угри

почали „насилъ дѣяти во всемъ“: почали забирати собі жінок і доньок галицьких, ставити своїх коней по церквах і по хатах і т. и.

Серед такого загального незадоволення на Угрів у Галичині, несподівано з'явився тут Володимир. Він викрався з вежі, де його замкнули разом з жінкою й синами, підкупивши собі сторожів; літопись каже, що він звів собі шнури з наріваних смуг полотна, і спустився ними з вежі, і втік з семи сторожами до Німеччини. Удавшися на двір цісаря — до старого Фридриха Барбароси, перед самим хрестоносним походом, отже десь на початку 1189 р., Володимир просив його допомогти йому вернути ся в Галич, а за те прирік йому давати річно дві тисячі гривень срібла — отже піддавав ся під його зверхність. Літопись каже, що цісар особливо заінтересувався ним, довідавши ся, що Володимир свояк Всеволода суздальського. Та припустивши навіть, що імя Всеволода мало дійсно таку славу в Німеччині¹⁾, прийдець ся признати, що ані посвояченне Володимира з ним, ані обіцянка багатї данини не подвигнула цісаря, зайнятого хрестоносним походом, до якоїсь енергїчнійшої участї в справї Володимира. Літопись каже, що він лише вислав Володимира з якимсь своїм мужем до польського князя Казимира Справедливого, й поручив йому як своєму васалю, допомогти Володимирови вернути собі Галич. Казимир дійсно вислав з Володимиром військо під проводом звістного в польській історїї воєводи Миколая, і Володимир з'явив ся з польським військом в Галичині.

Судячи по оповіданню літописи, Володимирови без особливого труду удало ся вернути собі стіл. „Галицькі мужї, каже вона, стрїли з великою радїстю свого князя й дїдича, а королевича прогнали з своєї землі“. Може бути, що супроти загальних симпатий для Володимира сама ся несподівана поява його відібрала у Угрів всяку енергїю до опору, бо вислане Казимиром військо само по собі ледви аби було дуже значне. В Спасїв день — в серпни 1189 р. Володимир засїв знову на батьківськїм престолї²⁾.

¹⁾ Сей епізод літописи взагалї визначаєть ся вірою в незвичайне політичне значінне Всеволода і мусїв вийти від якого небудь його прихильника.

²⁾ Наше головне джерело про сї подїї — Київська літопись (Іпат. с. 447—8) оповїдає про сї подїї під р. 1188—1190, але мабуть трохи сїпшити ся (хоч взагалї її хронологїя в сих роках досить правильна — див. вище с. 219): оповіданне про третїй хрестоносний похід, що розпочав

„Володимир же утвердив ся в Галичу і від того часу ніхто не наставав на нього“, кінчить оповідання Київська літопись. Такому категоричному висказу можна вірити — принаймні коли не що до цілого дальшого князювання Володимира (бо не знати чи писано се вже по смерті його, і я-б скорше думав протинно), то що до кількох літ по його повороті. Літописець поясняє се тим, що Володимир, вернувши ся в Галичину, піддав ся під протекцію Всеволода суздальського: „післав до Всеволода, вуй свого, в Суздаль, просячи його: отче й господине! затримай при мині Галич, а я буду божий і твій, в усім Галичом, завсіди в твоїй волі“. Всеволод прийняв його в свою оборону і вислав своїх послів до всіх князів, до короля угорського і в Польщу¹⁾, повідомляючи про свою протекцію над Володимиром та кажучи їм присягнути, що не будуть старати ся відібрати Галичини від його сестричича. Хоч в сих словах відбила ся таж надмірна віра в силу і впливи Всеволода, зазначена вже вище в сїм епізоді, але протекція Всеволода, що тоді мав великий вплив між українськими князями, дійсно могла до певної міри зміцнити становище Володимира; Всеволодові-ж теж наручно було мати вірного союзника на Україні. Окрім Всеволода бачимо Володимира в союзі з Рюриком: підчас конфлікту Рюрика з Романом (1196) Володимир помагав йому на Романа²⁾. Але найбільшою підвалиною сили Володимира треба уважати привязання до нього галицької людности, по реакції недавніх пригод угорської окупації, і тим привязанням головню треба толкувати, що Володимир спокійно просидів ті десять рік, що відділяли його поворот в Галичину від смерті.

Деєь 1198, чи правдоподібнїше може — 1199 р. умер

ся в маю 1189 р. стоїть у нїй під 1190 р. (в се же лїто иде царь немицький...). Воно иде безпосередню по оповіданню про Володимира; вступні слова: „въ то же лїто“, очевидно, належать до року Володимирової утечі. Супроти того Володимир мїг бути у цїсаря найпізнїше веною 1189 р. Припустити, що тут иде мова не про Фридриха, а про його сина Генриха VI, що засгунав батька підчас того походу в рр. 1189—90, трудно: літопись, певно, не назвав би його „царем“.

Окрім того оповідає про сей епізод Кадлубек (с. 512—5), за ним, з ріжними довільними змінами, Боґухвал (с. 535) і Длуґош (II с. 121). Але тут Володимира виганяє Казимир за його напад на Польщу; посередництво цїсаря в сїй справі не згадуєть ся, й Казимирова поміч виходить актом крайньої і несподіваної великодушности з його боку, що обудила незадоволення серед польських панів.

¹⁾ В літописі: и ко королеви в Ляхы (Іпат. 449), але, очевидно, треба читати: „и в Ляхы“, бо короля там не було. ²⁾ Іпат. с. 468.

Володимир¹⁾. Близших подробиць ніяких не маємо. Знаємо, що він мав двох синів від тієї нешлюбної своєї жінки, але вони разом з нею зістали ся в Угорщині, коли Володимир утік звідти, і що з ними стало ся, напевно не знаємо. В одній папській грамоті 1218 р. згадують ся „руські королі з Галичини Василько й Володимир-Іван“, як жертводавці одного монастиря в полудневій Угорщині, і дуже можливо, що се були Володимирові сини; вони могли дістати якісь уряди в словянських землях Угорщини, як пізніше се було в галицьким претендентом Ростиславом²⁾. У всякім разі ні їх, ні якогось иньшого (призваного) мужеського потомства Володимира в момент його смерти в Галичині по всякій правдоподібности не було, а й пізніше в галицьких справах їх зовсім не чути. Династія Ростиславичів, коли не фактично, то бодай формально перервала ся, а з тим кінчить ся і відокремлене жите Галичини, що завдячала свій політичний і культурний зріст сій династії. В руках нової династії вона стала підставою ширшої держави, котрої історію оглянемо в дальшій томі. Тепер же зберемо відомости про територію, осаді й внутрішнє жите Галичини в XI—XIII в.

¹⁾ В руських джерелах нема дати смерти Володимира; в останнє Володимир згадуєть ся, як ми бачили, в осени 1196 р. (Іпат. с. 468), про Романа ж у Галичині чуємо 1201 р. (під 1202 р. в Лаврентієвській, що тут співнюєть ся о оден рік). Дату 1198 р. дає Длугош. Його хронологія руських подій взагалі дуже кулява, він то співнюєть ся, то спішить ся незвичайно, але на сей раз може він і мав перед очима якусь записку — пор. його приписку в Monumenta Pol. hist. II. 800. Я одначе скорше був би за трохи пізнішою датою — нпр. 1199 р., виходячи от з чого: Київська літопись, що тут досить інтересуєть ся галицькими подіями і повинна б згадати про смерть Володимира, а знов у хронології сих років акуратно кінчить ся 1198 р. (1199 і 1200 зайняті похвалою Рюрикови), — про смерть його не згадує; через те правдоподібніше, що він умер не 1198 р., а 1199 наприклад. Мабуть такими самими міркуваннями прийшов до такої дати й густинський компілятор (с. 327), бо у Кромера і Бельского, котрих він цитує, сеї дати він не мав.

²⁾ Theineri Monumenta Hungariae I с. 10: annum cere reditum tredecim cantariorum a Basilica et Iohanne Blandemero Rusorum regibus apud Galizam vobis (монастирю in Labergia, коло р. Сави) concessum. Думати про справдешніх галицьких князів — Василька Ростиславича і Володимира Володаревича тут трудно. Не можна думати й про Володимира Ярославича з огляду на се імя Василька, отже се якісь иньші князата з галицької гинастії, а з тим apud Galizam скорше треба розуміти як їх титул, ніж як місце, з котрого мали йти ті надані ними монастиреви доходи. В літературі предмету, скільки анаю, вперше на тих князів звернув увагу і відгадав їх пок. Шараневич в Нуратиос-Chronik с. 117—8.

Вище, обговорюючи границі Волини¹⁾, визначили ми заравом, по можности, східню й північну границю Галичини. Перед прилученням до Галичини волостей Червенської (Белзько-Холмської) і Дорогичинської ся границя йшла більш менш вододілом Дністра і Припети, потім, переходячи в басейн Буга, відтинала на користь Галичини його верхівя і йшла до Сяну в напрямі означеним більше менше белзьким Потеличом і галицьким Любачовим, так що пограничними ріками можна-б уважати Рату (від Волини, себто Червенської землі) і Любачівку (від Галичини). По прилученню Белзької, Холмської й Дорогичинської волости до Галичини територія її виступила далеко на північ на Побужу, маючи східньою границею здебільшого Буг (але переходячи на його правий бік на полудню, в Бужській волости, а на півночі, за Бугом займаючи береги Мельника, Дорогичина й Більська). На півночі се галицьке Побуже сягало Нура і Нарови, поки не перейшла за Наров, а західня границя його йшла майже просто на полудень від устя Нура на вододіл Лади і Вепра²⁾.

На Посяню крайнє руське місто згадане в сучасних джерелах — се Перевореськ³⁾; але з півнійших вказівок видко, що границя тут сягала значно дальше за се місто. Так волости Крешівська (Krzyszow) і Замхівська (Zamech), що займали майже ціле поріччя Танви, зачисляли ся до Перемишльської землі, і соймава конституція 1588 р., що надавала Замоїському староства Крешівське і Замхівське, виразно зачисляє їх до „руських земель“⁴⁾. Взагалі границі земель і воєводств консервували ся в старій Польщі досить добре, й ми з значною певністю можемо виходити від них, визначаючи границі давніх руських земель, де бракує нам старших вказівок; треба пам'ятати лише про зміність тутешніх границь в часах староруських, в боротьбі Польщ і Руси за пограничні землі.

¹⁾ Див. вище с. 312—3. ²⁾ Літературу історичної географії Галичини див. в приж. 9. ³⁾ „Иде Лестько на Льва и вья у него городъ Перевореськ“ — Іпат. с. 582, пор. с. 586.

⁴⁾ Volum. legum II. 267: *dzierzawy Krzeszowska i Zamechska w ziemiach Ruskich, bądź też u w wojewodztwie Bełskim leżące*; останній додаток про Белзьке воєводство, зроблено тільки „на всякий випадок“, бо Замхівське староство все зачисляєть ся до Перемишльської землі — див. поборові реєстри Перемишльської землі XVI в. в *Źródła dziejowe XVIII*. I с. 139 і 24. Тут бачимо й склад сих волостей (для Замхівської див. також Жерела до іст. України-Руси т. II). Осади: Гута Крешівська і Майдан Княжпільський показують, що границі Крешівської волости займали правий (північний) берег Танви.

На лівім боці Сяна область річки Требішні належала ще до Перемишльської землі обома берегами: її лівий бік в нижній частині належав до староства Лежайського (село Сарина, в актах XV в. зачислюване до Лежайської королівщини), а в верхній частині, на тій же боці, містечко Соколів заложено на ґрунтах „Переворського повіта“, як значить ся в осадчій привилею XVI в.¹⁾ Далі границя ішла, очевидно, вододілом Вислока і Вислоки: на лівім боці Вислока акти XIV в. вказують нам в Перемишльській землі Ряшів, на горішнім Вислоку Коросно і село Роги на р. Люботавій²⁾, при тій одна з сих грамот виразно покликуєть ся на часи руських князів в тій означеню границь. Як пограничні осадки Сандомирської землі називають вони Мрову (теп. Мровля на північний захід від Ряшева) і Домброву (мабуть Домброва межі Судишевим і Ряшевим)³⁾. Що стара границя Галичини ішла дійсно на захід від Вислока, се потверджує й звістка Длугоша, як Володаревичі по смерті батька вислали військо в Польщу, але воно „ледви діткнувши ся польських границь — спаливши кілька сіл коло Вислоки, вернуло ся назад“⁴⁾. Дуже правдоподобно, що Длугош зачерпнув і сю подробицю про Вислоку з руського джерела, як і цілу сю звістку. З неї-б виходило, що польська границя ішла десь недалеко Вислоки — правдоподобно по правім боці її⁵⁾.

Коліно Вислока, де тепер міста Чудець, Стришів, Фриштак, виступає в польських руках уже в 1270-х рр., між маєностями цистерціанського монастиря в Кошпівниці, як польські волости, так

¹⁾ Akta grodz. i ziem. XIII s. 431 (вчислені села Лежайської королівщини), про Соколів — Baliński i Lipiński Starożytna Polska II² s. 81. Пор. реєстри в XVIII т. ч. 1 Źródła dziejowe, sub vocibus.

²⁾ Грамота 1356 р.: oppidum Rzeschoviense cum suo toto districtu in terra Russiae situm, secundum quod antiquitus per serenissimos duces Russiae extitit limitatum — videlicet a villa Dombrowa, que ad terram Sandomiriensem noscitur adiacere, et ex alia parte protendentibus graniciis usque ad villam Lanzaysko limitibus terrae Iaroslaviensis confinan(tibns), item a dextris versus Russiam descendendo usque ad limites castri Czudec — Codex diplomaticus Poloniae I s. 204. Грамота 1358 р.: villa nostra vulgariter dicta Rogi in terra Russiae prope Crosno sita in fluvio Lubatowa — Codex Malopolski III ч. 721.

³⁾ Моровля — villam super fluvium Mrova in districtu Sandomiriensi... nomen ville Mrova imponendo, Kodeks. Malop. III s. 697, Домброва — в грамоті 1358 р., як вище. ⁴⁾ I s. 533, про се див. прим. 9.

⁵⁾ В актах XV в. вчисляють ся такі села Сяницького повіта на захід від Вислока: Баянка, Вислок, Вороблик, Лежани, Люботавка, Посада Верхня і Нижня, Роги, Торговиска — див. Akta grodz. i ziem. т. XVI, показчик sub voce: Sanok districtus.

само Ясло на Вислоці і ряд сіл в його околиці в поріччю Яселки¹⁾. Грамота ся одначе звістна нам тільки в півнійших потвердженнях і ніяк не можна покладати ся на її вчисленне монастирських мастностей. Певнійше про приналежність Польщі вислоцького коліна можемо говорити в 1320-х рр.²⁾ — воно мабуть не належало тоді до Руси; півнійше і воно, і поріччя горішньої Вислоки не зачисляло ся до руських земель — Перемишльської й Сяніцької, і волости Ряшева, Коросна і Яслиск замикали руську границю від заходу. Коросно також фігурує як польська волость — в привилею Лешка Чорного для біскупів любубських, але і він також не звістний нам в автентичнім оригіналі³⁾. Коли б числити ся з сими згадками для XIII в., виходило б, що сі області горішнього Вислоку й Вислоки часто переходили з руських рук до польських, бо в другого боку маємо виразні вказівки, що границя Галичини на карпатськім підгір'ю сягала значно далі на захід, займаючи поріччя Вислоки, хоч все таки не досягала етнографічної границі.

1) Грамота Болеслава кн. краківського з 1277 р., *Kodeks Małopolski I* ч. 93, тут фігурує Фриштак, Добрехів, Гольцова, Зеленчина воля, Городиско, Завалка, Глиник, Висока й ин. в колії Вислока, Ясло, Лайще, Лубно, Копитова, Бібрка й ин. в поріччю Яселки. Ясел фігурує і в старшій грамоті тогож Болеслава з 1262 р. (ib. ч. 60), звістний в тих же потвердженнях з XVI—XVII в. (З потверджень тих найстарше 1360 р., але ми не маємо й його в оригіналі. Тим часом декотрі з названих тут сіл виступають в 1348—1354 як королівські, нпр. *Kodeks Małopolski III* ч. 687 і 707 — Копитова, Лубно, Лайще).

2) В реєстрах напського податку з 1326 р. (*Theiner Monum. Poloniae I* с. 255) фігурують між польськими парафіями Чудець (*Czudec*) і Добрихів (*Debrzeschów*), коло Стришева. Добрихів виступає як мастність копшівницького монастиря в документі 1338 р. (*Kod. Małopolski III* ч. 653). В цитованій вище грамоті 1356 р. Чудець мабуть також не зачисляєть ся до руських земель. Для XVI в. див. реєстри в *Źródła dziejowe XVIII. I* і малу. Завважу, що виказам з 1326 р. і взагалі церковним границям особливе значінне надавав недавно проф. Потканський (*Granice biskupstwa krakowskiego, Rocznik krakowski IV*), уважаючи східню границю краківської дієцезії заразом границею політичною і церковною (с. 226). Та при змінности політичних границь трудно говорити так категорично. Старою етнографічною племінною границею Русь й Польщі уважає він пушу, що тягнула ся „Вислоком, від устя Сяну“ (*Przywilej z 1086 roku — Kw. hist. 1903* с. 24). Докази обіцяв він дати пізнійше, але досі сеї обіцянки не словнив. З того що досі знаємо, така племінна границя здаєть ся не дуже правдоподібною.

3) Привилей з 1282 р. (*Riedel's Codex dipl. Brandenburgensis* серія I т. XX с. 190 ч. 19) звістний в потвердженню з 1305 р. (тажже ч. 25), передрукованім з Бекмана *Bischofthum Lebus, 1706*, с. 7; оригінал близше

Про се свідчать виразно звістки про руську границю в Карпатах. В компіляції званій Угорсько-польською хронікою, говорить ся, що границі Русь, Польщі й Угорщини сходили ся на верхній Топлі і Ториці¹⁾. Се потверджують угорські грамоти XIII і XIV в. Одна (з 1277 р.), вичисляючи ряд осад в області горішньої Топлі, в околиці Габолтова і Бардіїва, каже, що сі осад лежать коло границь Угорщини з Польщею й Руссю²⁾. Друга (з 1342 р.) говорить про замок, поставлений в сусідстві і сумежності з границями Русь й Польщі, деь недалеко Бардіїва, в порічю горішньої Топлі³⁾. Таким чином, по сім вказівкам русько-польська границя в XIII—XIV в. припадала більше менше на вододіл Попрада, Вислоки й Топлі. Крайньою руською осадю мав би бути Телич, коло Попрада, коли оповіданне Волинської літописи про подорож Данила в Угорщину на Телич прикладати до нього (мині се здасть ся вповні правдоподібним, що тут іде мова про сей Телич, але є й інші погляди на се, і налягати на сю звістку дуже не можна). З польського боку

незнаний; сумніви що до змісту документу 1282 р. у Войцеховского Szkice historyczne s. 43, сумніви що до дати потвердження у Абрама op. s. c. 199. На потвердження того, що біскуп любський мав до Коросна якісь права, Войцеховский вказує (с. 46), що він поберав там медову дань „з Поляків“ в XIV—XV в., хоч саме Коросно було тоді королівським містом (Liber beneficiorum I s. 650). Може з таких поборів in partibus і вирости сі претензії католицьких біскупів і монастирів до тих пограничних міст?

¹⁾ Про сю звістку й русько-польсько-угорське пограниччє див. в прил. 12.

²⁾ Codex Arpadianus т. IX (Monumenta diplomataria XVII) с. 166: король Володислав потверджує графу Отону з Біберштайну надання свого батька кор. Стефана на vniuersas possessiones seu uillas iuxta terminos, metas seu indagines regni nostri et regni Polonie ac Ruzye existentes... quarum nomina in priuilegio predicti patris nostri dixit taliter contineri, videlicet villa Razlauth (вар. Razlauch, Раславиця на полудне від Бардіїва), item villa Sancte Trinitatis (жб. Трочани над р. Секровом, тамже), ville Omnium Sanctorum (по мад. Mindszent, по слов. Біяцовец, дальше на захід, уже за Спишською границею), villa Kobula (теп. Кобиле, по угорськи Lófalú, на полудне від Бардіїва), villa Bardfa (Бардіїв), Mokurlang (слов. Мокролуг, мад. Sárpatak на Топлі, вище Бардіїва), Guebold (Gubolt, теп. Gáboltó), Margan (Murgan, Маргоня над Топлею, вище Бардіїва), Stemella (Szemella, теп. Смильно на верхівях Ондави) et Rodamyn (Rodoma, теп. Радома на схід від Маргоні). Perfecta сього документа з варіантами (я винотував їх у скобках) в Codex diplomaticus Fejér'a V. 2 с. 406.

³⁾ Codex Andegavensis IV с. 263. Король Людовик позволяє бану Мукх поставити замість дерев'яного камяний замок in quodam monte in medio quarumdam possessionum eorum Wyfalu, Lythene, Karakow, Stra-

крайнею осадою в угорських документах XIII в. виступає Мушина над Попрадом¹⁾. Судячи з деяких вказівок, можна думати, що й верхівя Топлі часом належали до Галичини²⁾. Ціла ся околиця мала важне стратегічне й торговельне значінне тому, що сюди (на Тилицький і Дуклянський прохід) йшла дуже жива комунікація між передкарпатськими і закарпатськими землями, тому й Русь, і Угорщина, і Польща дуже інтересували ся сею околицею, й вона мусіла часто переходити з рук до рук³⁾.

З Угорщиною, як видно з тих грамот XIII—XIV в., Русь межував з грубого беручи Карпатський хребет — „горы Угорьскыя“, як їх звуть наші пам'ятки⁴⁾. Так ся границя усталила ся правдоподібно ще в XI в. і держала ся потім. Ми ніде не знаходимо сліду, аби угорські чи галицькі волости значно переходили за гірський хребет, протинно — всі звістки які маємо вказують на те, що він був границею. Так по руським боці згадують ся недалеко Сянока „ворота Угорьскі“ — прохід і засіки, очевидно, в теперішнім Дуклянським проході⁵⁾, а по угорським боці виступають верхівя Топлі, в тих

thyna et Keykmezew vocatarum ac ad eosdem pertinencium in comitatu de Sarus in vicinitate et commetaneitate confiniorum Polonie et Ruthenie regnorum adiacentium et existencium eidamque monti circumadiacencium (даних йому кор. Каролем), почасті за заслуги, tum etiam pro maiori et cerciori tuicione ac defensione confiniorum regni nostri circa confinia dictorum regnorum Polonie et Ruthenie constitutorum. З згаданих в сім документі сіл можна вказати Kükemezö (слов. Кукова) коло Топлі, ниніше Куриши, Строчин (Szorocsin) на Ондаві, Litinye (Луцина) недалеко Ториці; з численних Ujfalu є Pés-újfalu в сусідстві, на Ториці.

¹⁾ Іпат. с. 566, Мушина виступає граничною осадою в грамоті 1209 року — Fejér III. l. с. 79 (castrum Ujvar in finibus Polonorum — usque ad fluvium Poprad versus Muchina, пор. VIII 4 с. 231 і 234). Для означення угорсько-польської границі ще Fejér IV 3 204 (села між Попрадом і Топлею, на самій теперішній границі — prope Poloniam) і Codex Agradianus VIII 242.

²⁾ Виходило б се з того, що до маєностей Кошвицького монастиря, що тягли ся над Вислокою і Яселкою, належали також і землі над Топлею, коло Бардуіва — див. Fejér IV, 1 с. 468 і VI. 2 с. 376, отже й вони могли входити в склад тої спірної території.

³⁾ Супроти такої конфігурації руської границі в Карпатах приходить ся думати, що й на Підгір'ю вона сягала далі на захід, займаючи, бодай часами, й вислоцьке коліно. Я означаю сю границю на мапі в двох лініях, як максимальну і мінімальну, хоч ми й не можемо вповні докладно судити про розміри її змін.

⁴⁾ Іпат. с. 2, 14, 97, 499, 507, Слово о полку Ігоревім X.

⁵⁾ Іпат. с. 509. На нинішнім місці (с. 572) та ж літопись так поясняє, що то зветь ся ворітьми: „се же б'вашеть (на русько-польській границі)

грамотах. В иньшій грамоті Карпати Шарішської столиці, себто горішніх Вислоків, звать ся „руськими горами“ (*alpes Rutenie*)¹⁾. Над Стриєм, коло стрийського проходу згадуєть ся Синеводсько, як руське місце²⁾, а по угорським боці села: св. Миколай (теп. Чинадієво) і Солива (Свалява) на верхній Латориці, по обох боках засіки (*indaginis*), і Верещька, недалеко верхнього Стрия³⁾. Тутешній прохід зветь ся „Руськими воротами“ в угорських джерелах XIII в.⁴⁾. Нарешті в однім обводі границь з Семигорода (1228 р.) руська границя вказана в безпосереднім сусідстві „Климентових гір“, коло верхівя Бистриці⁵⁾. Таким чином Карпатський хребет служив угорсько-руською границею на цілім протягу від Тилицького прохода до Семигорода. Так треба розуміти й звістний вираз Слова о полку Игоревім про Ярослава Осмомисла, що його полки „підпирають гори Угорські“⁶⁾. Відповідають сьому й оповідання літописей про угорські походи на Русь XII—XIII в.: вони все починають ся від того, що угорський король переходить „Гору“, себто Карпати, і кінчать ся тим, що він іде в гори: видко за „Горою“ був він уже дома.

Як видно в наведеної грамоти 1228 р. Семигородські гори служили за західню границю галицькому Понизю. Крайні галицькі осади, звістні нам на певно з наших джерел XIII в., не йдуть далі верхнього Пруту, де бачимо Коломию, і правого побережа

мѣсто твердо, зане неможно бысть обойти его никуда же, тѣмже нарѣчухуть ся „Ворота“ тѣснотою своєю“.

¹⁾ Codex Patrius Hungar. VIII. 239. ²⁾ Іпат. с. 521.

³⁾ С. Arpad. VIII. 68: *villam sancti Nicolai (Sz. Miklós) supra Munkach ex ista parte indaginis existentem et villam Zoloa (Szolyva) ex altera parte indadinis ac terram Werezka* (Верхні і Долішні Верещьки на горішній Латориці).

⁴⁾ Rogerii Carmen miserabile гл. 14 і 20 (*porta Ruscie*).

⁵⁾ Fejér III 2 с. 132 — опись границь маѣтности Széplak (і тепер Széplak, на границі ком. Maros-Torda і Klausenburg). З огляду на інтерес сеї вказівки я перевів близьшу аналізу сеї описи: границя починаєть ся від берега Мароша, *in loco Moggorew (Maguro?)* і Марошом іде *ad castrum Vecheu (Vécs)*, відти звертає на полудневий захід, іде поуз село Luer (Löver), перетинає дорогу — *magnam viam, quae ducit de Sceplak usque in Regun (Szász-Regen)*, потім скручує на північ й іде на побереже Soyon (Sajo?), далі сею річкою до її верхівя, потім горами Csuzberz, Bodagd (їх я на малі не знайшов) *ad alpes Clementis* (теп. Kelemenizvor і Kelemen-Czebruk) *et inde ad Russia m.* Отже руська границя лежала десь недалеко від тих *alpes Clementis*, на північ або на схід, на верхівях Бистриці. Ся вказівка на територію теперішньої полудневої Буковини яко на Русь особливо інтересна. Хоч документ сей видано ще в 1829 р., він досі, скільки знаю, не був використаний. ⁶⁾ Повд. X.

середнього Дністра, де знаємо Василів, Онут і Кучелемин. Але до галицької території зачисляла ся тоді, як бачимо з тої-ж грамоти, і теперішня Буковина, а звісна апострофа Слова о полку Ігоревім до Ярослава Осмомисла протягає галицькі володіння чи галицькі впливи ще далі — в землі по дунайському Серету і нижньому Пруту, аж до нижнього Дунаю, де Ярослав „зачинив ворота Дунаєви“ і де в XI—XIII в. від часу до часу виступають перед нами в наших джерелах якісь руські князі й княжі волости. Одначе залежність нижнього Подунав'я від Галичини ледво чи була коли небудь тісною й певною, тому про сї подунайські волости будемо говорити низше в загальнім огляді чорноморських країв¹⁾.

Крайнею звісною нам осадою галицького Пониз'я на полудневім сході був Калюс на середнім Дністрі. Але заходи галицьких князів XII в. — відібрати собі полудневу Погорину або побожеські городи, і союз галицьких бояр XIII в. з болоховськими громадами верхнього Бога і Случи показують (як я вже мав нагоду підносити), що галицьке Пониз'я не обмежало ся самим поріччєм Дністра, а сягало й далі на північний схід, на вододіл Богу й Дністра й на саме Побоже, хоч взагалі землі на Пониз'ю мусіли взагалі бути дуже слабо зв'язані з Галичиною.

Перейдім до огляду поодиноких осад. Тільки, на жаль, наші відомости тут дуже короткі.

Зачати випадає від найстаршого, бодай по нашим звісткам центра — Перемишля, але ним літописи наші, навіть Галицька — займають ся дуже мало²⁾. Судячи по нахідках предметів кам'яної культури³⁾, місцевість се була дуже здавна залюднена; але з руський часів находок у нїм так як і не знаємо. Знаємо, що се була важна кріпость, ключ від Галичини від заходу, на головнім шляху, що вів поперек Галичини. Тому то в його околиці відбували ся часті й важні битви — от хоч би славна перемога над Уграми 1099 р., або битва Ізяслава з Володимирком 1152 р. Місця старого перемишльського города досі близше не досліджено. Серед замку стояла мурована „з квадратного каменя“ катедра св. Івана, поставлена Володарем Ростиславичем, і тут же поховано сього славного в історії Галичини князя⁴⁾. Але даремно-б шукали ми її руїн: як оповідає Длугош, Ягайло 1412 р., підчас свого

¹⁾ Гл. VIII.

²⁾ Літературу поодиноких галицьких міст див. в прим. 9.

³⁾ Таке кам'яне знарядє з Перемишля було в колекції пок. еп. Ступницького — Zbiór wiadomości do antrop. krajowej XIV c. 24.

⁴⁾ Длугош I с. 532 (звістка зачерпнена, певно, з руського джерела).

побуту в Перемишлі, аби похвалити ся, що він зовсім не приятель схизматиків (як йому закидали), віддав руську катедру, „прегарно збудовану з квадратного каменя“, латинникам: казав викинути з церковних гробів руських небіжчиків і посвятити її на костел. Се і зроблено, серед гіркого плачу православних, не без приємности занотованого тим же Длугошом, а в 1470 р. сю стару руську катедру ровібрано і з її каменя побудовано нову латинську катедру¹⁾. Єпископи перемишльські звістні нам тільки в XIII в. — першу таку звістку про перемишльського єпископа маємо з 1220²⁾, а з 1240-х рр. характеристичний епізод галицької літописи, де перемишльський єпископ виступав як прихильник противної Данилови партії, „кормолує“ против нього в Ростиславом, і висланий Данилом воєвода погромив і пограбив єпископський двір; літописець описує при тім богатий двір перемишльського єпископа, його гордих слуг в бобрових, волчих та борсукових шапках, і між ними згадує ся „славутний півнець Митуса“, що давніше „за гордость не восхотѣ служити“ Данилови, і тепер був захоплений і приведений силоміць до Данила³⁾. Катедра мусіла появиити ся значно скорше — коли ще не в перших часах християнської проповіді, то найдалше за перших Ростиславичів, перед підвисненнем Галича на першу столицю⁴⁾.

Про княжий двір в самім Перемишлі не маємо ніяких подробиць, хоч він певно був, бо столицею Перемишль був не тільки в XI—XII в., а і в XIII, серед боротьби за галицький стіл, не раз діставав своїх осібних князів, хоч і не довговічних. В останне знаємо тут на столі напевно Олександра Всеволодича, десь коло 1231 р.⁵⁾, але і пізніше Перемишль міг бувати столом молодших членів галицької династії. В середині XII в. згадуєть ся тут загородний княжий двір, „на лузі над Сяном“, богатий всякими запасами⁶⁾. По всякій правдоподібности, ще з часів руських князів, і то мабуть — ще з часів осібних перемишльських князів ведуть свій початок конюші села в околицях Медики, звістні нам від часів Ягайла: ще в XVI в. вони не робили ніякої роботи окрім конюшої

¹⁾ Длугош IV 148—9; див. також записку з одного рукописного євангелія перемишльської капітули у Петрушевича Историческое завѣстие о церкви св. Пантелеймона с. 24—5.

²⁾ 1 Новг. с. 211 (митрополит дав перемишльську катедру Антонію. відставленому від новгородської катедри).

³⁾ Іпат. с. 527—8 (1242 рік).

⁴⁾ Не після Галича, як і досі думає Голубінский — I² с. 698.

⁵⁾ Іпат. с. 509. ⁶⁾ Іпат. с. 310.

служби королівського стада: пасли й стерегли стада, косили для нього сіно, вправляли лоша́т і т. и. В обороні своїх традиційних свобод вони сфабрикували потім кілька грамот з іменем кн. Льва, але не знати чи була тут дійсно якась традиція звязана з його іменем, чи просто вплинув успіх таких грамот в інших аналогічних обставинах¹⁾.

Традиція про Льва вжеться також з старими монастирями в околиці Старого Самбора — Лаврівським і Спаським; там він мав умерти й бути похованим²⁾. Недавні спостереження, як зачувасмо, мали вказати, що Лаврівська церква має заложенне русько-візантійське, типово для наших княжих часів³⁾. В Спасі є вибита в камені печера, що належала до старого монастиря (знесеного ще 1789 р.).

З інших городів Перемишльської землі Сянок мав важну стратегічну позицію на угорських шляхах; здасться, з них найбільш уживаний шлях був той, що вів верхів'ями Вислока і Вислоки на верхів'я Топлі, на Теліч і Бардуїв; другий ішов мабуть верхнім Дністром і Сяном⁴⁾. Кріпости доброї Сянік одначе не мав і тому в історії тодішніх воєн визначної ролі не грав. Інтересний він ще своєю першою вповні докладно і документально звісною нам громадою німецького права на Русі (1339 р.).

З воєнного погляду важнішим був Ярослав — сильна кріпость⁵⁾, прославлена великою битвою 1245 р., що закінчила боротьбу за галицький стіл XIII в. і з поетичним летом описана в галицькій літописі. Город заснував або укріпив мабуть Ярослав Володимирович, як передову позицію Перемишля. Сучасне урочище Зьвіринець вказує, що мусів бути тут і княжий двір.

1) Про се в моїй статі: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 45). Найдавніша грамота про сі конюші села в Древностях Археограф. Коміссіи Моск. Археол. Общ. I с. 546.

2) Див. про сі традиції в т. III гл. 1.

3) На жаль сі поміри й пляни, зроблені інж. Мокловским, досі не опубліковані, була лише коротенька згадка про реферат в справозданнях краківської академії (1901, IV), то ж хотую се поки що лише як поголоску. Недавно проф. Колесса опублікував кілька пергаминових листків з Лаврівського монастиря, які він датує XII—XIII вв. та уважає останками старих монастирських книг (Лаврівські пергаминові листки з XII—XIII в. — Записки Н. т. ім. Шевченка т. 53). Зрештою про Лаврівський монастир статейка Площанского: Лавровъ, село и монастирь, в Сборнику Гал. Матиці, 1866).

4) Олександр в Перемишля тікає на Угорщину, і за ним женуть „оли до Санока и воротъ Угорських“ — Іпат. с. 509.

5) Іпат. с. 532.

Друга стара галицька столиця — Звенигород (теп. село в пов. Бобрецькім) лежала на тім же головнім шляху, що йшов з Польщі, Чехії й Німеччини на Черемисль, Городок, Звенигород, а відси розходив ся на північну Волинь — на Бужськ і Володимир, на полудневу Волинь і Київщину, на Галич і галицьке Понизє. Дуже користна позиція на сій дорозі, на вододілі двох басейнів, бузького й дністрянського, лучила ся з стратегічними вигодами: він лежав на сухім горбі, окруженім наоколо мочарами річечки Білки, що робили його неприступним в ті давні часи — як оповідає літопись в історії кампанії 1144 р. — під Звенигородом „полком не лзѣ баше бити ся тѣсноты ради, зане болота пришли оли подъ горы“¹⁾. Се все було причиною, що місце се було здавна залюднене; ми маємо тут досить богаті сліди життя за часів кам'яної культури, бронзової, римської (монети, фібулі). Останки руської культури богаті, але не йдуть далі найзвичайніших предметів староруського життя (хрестики й енкалпіони, шклянні обручки, наміста, прясла і т. и.); одиноке не зовсім звичайне — се олов'яні печатки, котрих звісно досі три (між ними одна з іменем київського митрополита Константина, XII в.). Старий замок стояв, очевидно, на згаданім горбі, серед села, але його сліди знищено пізнійшим замочком XVIII в., зайнятим тепер панським двором. Охороною для сього звенигородського замку служили виключно давні мочари (тепер висушені), бо сам горб підносить ся дуже незначно над рівнем поля. Окрім того від полудня (миля від Звенигорода) боронить його високий, неприступний замок в с. Підгородищу. Літописні оповідання про облоги Звенигорода²⁾ представляють його взагалі як сильну кріпость. В сусідстві замку народня традиція вказує церквище, і дійсно, поливані плитки різних форм, уживані в давній Русі для церковних підлог і прикрас, potwierджують сю традицію; але фундаментів досі не досліджувано.

В літописних звістках Звенигород виступає у перве тільки під 1087 р. Вище я висловив гадку, що тоді мусив він бути стольним городом середнього Ростиславича Володаря. Стольним городом був він потім по смерти Володаря — в руках його сина Вокодимирка, потім Івана Ростиславича і нарешті Романа Ігоревича. Від коли виступає Львів, Звенигород починає тратити всяке значінє, і то так швидко, що вже в XIV в. ми даремно шукаємо його імени в тодішніх політичних подіях, в XV в. він фігурує як звичайне село, а в літературі затратила ся всяка традиція його

¹⁾ Лавр. с. 295. ²⁾ 1146 і 1211 рр.

так основно, що до недавна старого княжого Звенигорода шукали аж над Дністром.

З околиці Звенигорода належить згадати Городок, що грає досить визначну ролю в XIII в. як кріпость на дорозі з Перемишля до Галича. Про Львів буде мова нияше.

Про третю галицьку столицю — Теробовль наші звістки вже зовсім бідні. Літопись не дає про неї найменьших подробиць, а яких небудь археологічних спостережень над нею ніхто досі не робив. Виступає вона в останній чверти XI в., як стіл меньшого з Ростиславичів Василька. В першій половині XII в. в Теробовельській волости висуваєть ся на перший плян Галич, і при поділі Василькової волости між його синами Теробовль мабуть дістає ся відразу молодшому. По тім в такій ролі виступає він іще на початку XIII в., коли Володимир Ігоревич, сівши в Галичу, віддає Теробовль своєму сину Ізяславу¹⁾. Але се був останній проблиск теробовельської традиції: потім він сходить рішучо в ряди провінціанальних міст Галицької землі і не грає ніякої визначної ролі.

Перейдім до молодших столиць Галичини.

Галич оден в Галичині може похвалити ся якимись ближшими (хоч завсіди дуже не богатими) літописними відомостями²⁾ й увагою наукових та урядових сфер для його археологічних памяток³⁾. Виступає він, як відомо, дуже пізно: вповні автентичну звістку про нього маємо доперва в 1141 р., коли він фігурує як старший стіл Теробовельської волости⁴⁾. Але слідом (від 1144 р.) стає столицею цілої Галичини, та в сій ролі зістаєть ся більше

¹⁾ Іпат. с. 484.

²⁾ Головнійші вказівки про Галич в літописи — Іпат. 319, 447, 486, 493.

³⁾ Літературу його, досить численну, хоч не дуже богату змістом див. в прим. 9.

⁴⁾ Першою історичною звісткою була б згадка про Галич в оповіданню Патерика про соляну криву в Києві за Святополка, підчас волинської війни (с. 154), але в утворі XIII в. ся подробиця може бути й пізнійшою. Потім маємо апокріфічну угорську грамоту в 1124 р., з титулом Gallitiae rex (як вище с. 449), і грамоту Івана Берладника з датою 1134 р., де він титулує себе „отъ стола галичского кнѣзь берладський“. Для 1134 р. такий титул теж треба уважати анахронізмом (сам по собі він не ясний, і не звичайний, і мав би означати претензію Івана до галицького стола). Зовсім нічого не варта згадка „Галичан“ під 1139 р. в Густинській комп. (Пол. собр. рус. лѣтоп. II с. 294), котру мабуть має на гадці проф. Дашкевич в своїй розвідці про грамоту Берладника (с. 376) — вона зачерпнена з пізніх польських компіляцій (проф. Дашкевич в сій своїй статі показує взагалі досить дивну необережність в громажденню матеріалу).

менше до кінця XIII в., хоч уже від середини цього століття починають поруч з ним підіймати ся нові княжі резиденції — Холм, потім Львів. Та неважаючи на таке пізніше документальне виступлення його, маємо тут до діла, безперечно, з дуже давньою осадю: ціла місцевість, ограничена від півночі і сходу Дністром, а від заходу Лімницею (давнійша Чечва), де розлягав ся з своїми передмістями старий Галич, богата останками кам'яної й бронзової культури (вироби з каменя і рога, бронзові сокирки), а на осаді пізніших часів вказують римські монети. Про початок міста в XIII в., видко, була якась традиція: коло Галича була „Галичина могила“ і її звязували з початком міста; літописець, згадавши про сю могилу, обіцяє на иньшій місці оповісти про початок Галича¹⁾, але обіцянки сеї не сповнив. Очевидно се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галиці (Галиця, прикметник Галичина), фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвало ся, як Київ від Кия, а з тим, видко, початок Галича переносив ся в якісь далекі часи. Недавніми часами пробували відгадати сю могилу в різних могилах Галицької околиці й розкопували їх, але розуміть ся, без результатів.

Наша літопись не дає ближших вказівок, де саме стояв давній Галич. Бачимо з неї тільки, що він стояв на правім боці Дністра, більш менше насупроти урочища Угольники. Знаємо, що княжий двір стояв на горі, очевидно — в самім „городі“-замку, так що з „переходу“ — коритара на поверсі, що лучив його з церквою Спаса, видко було зі сходів місто, а мабуть і дорогу на Большів. Далі знаємо, що в тім же городі-замку стояла церква Богородиці, масивної будови, так що Угри, обложені в Галичу в 1221 р., зробили були на ній фортифікації і відти били ся — стріляли й метали камінне. Окрім того в місті або в його околиці згадуєть ся монастир св. Івана. З воріт знаємо на імя тільки „Німецькі ворота“, зрештою ніяких ближших подробиць не маємо. Судячи по тому, що в частих війнах про Галич не стрічаємо ся з завзятими облогами, він не був наручним для сильної і усьпішної оборони. правдоподібно — задля своєї великості, як і Київ. Звичайно він або піддаєть ся по короткій стрілянні, або як добре його обсаджено, а вороже військо не велике — воно й не пробує його брати.

Коли попробуємо сі скупі літописні відомости доповнити археологічними вказівками, стрічаємо ся з иньшою трудностю: останки старого житя, фундаменти монументальних будинків, фор-

¹⁾ Іпат. с. 484.

тифікації займають цілу просторонь між Дністром і Лімницею, аж до сїл Крилоса і Пітрича, яких 4 кілометри по лінії Дністра і яких 5—6 на полудень від нього (властиво — полудневий захід, по лінії Лукви і Лімниці). Супроти сього між дослідниками старого Галича вийшов горячий спір, не покінчений і доси, про те, де саме був город, і тим часом як одні думають, що він стояв більше менше де й нинішній — в розі Лукви і Дністра, иньші його місцем уважають праве побереже Лімниці, а треті переносять його на Крилос¹⁾.

Головна трудність лежить в тім, що не можна знайти слідів укріплень і взагалі яких небудь слідів давнього города-замку. Городище заціліло над Дністром, низше Галича, коло с. Пітрича, друге — в Крилосі над правим берегом Лукви, але тут галицький замок XII—XIII в. стояти не міг — сьому зовсім противлять ся ті літописні вказівки, які я навів вище. Тутешні замки служили тоді хиба фортифікаціями міста, боронячи його від полудня. Особливо інтересне городище Крилоса, дуже добре положене на високім розі (60 метрів над рівнем річки) між Луквою і її притоком (Мозолів) і добре заховане: ріг наоколо обведений валом, від полудневого заходу відтятий високим потрійним валом, а ще й саме городище переділене подвійним валом на властивий замок, „город днешній“, уживши давнього терміну, і передній. Властивий „город“ Галича мусів правдоподібно лежати над Дністром, більш менш на лінії між устям Лімниці і теперішнім Галичом, де в двох місцях наддністрянські горби підіймають ся більш менш до висоти криловського городища: се теперішня замкова гора і побереже Лімниці. Богатство слідів ріжних будинків на побережі Лімниці

¹⁾ Гадки, що Галич був на теперішньому місці, боронить завзято о. Петрушевич, задля сього, здасть ся, навіть відступивши від свого початкового погляду, що костел св. Станіслава був руською церквою XIII в.: він переносить тепер сей костел на XIV в. (зовсім неправдоподібно). Такий же погляд на місце Галича висловив Іловайський. Шараневич, що в своїй першій книжці був такого-ж погляду на давній Галич, змінив його під впливом находок, які показали ся в 80-х рр. на побережу Лімниці, й переїс туди давній Галич; його погляд досить був прийнятій (Луцкевичом, Захарівичом, Земєнцким і ин.), але під впливом сього погляду безпотрібно, як мині здасть ся, його заступники старали ся довести, що церква Рождества в теперішнім Галичу (на котру головно вказують оборонці першої теорії) не може належати до руських часів. З теорією Галича на Крилосі висупив д. Чоловський, справедливо піднісни, як слабе місце другої теорії, що над Лімницею нема слідів старих фортифікацій. Його доводи зробили, видно, значне вражіння й на Шараневича.

в першій лінії підсувало-б гадку, що тут і стояв старий Галич, коли-ж бо знову трудність: нема слідів городища, а зникнути воно тут серед нив, ледви аби могло. Менше трудности припускати, що старий галицький замок стояв на місці теперішнього (побудованого в останнє в XVII в.), на відтатім ровом високім розі, 3—4 моргів поверхні, та що коли Галич став розвивати ся на велике місто, воно розпросторило ся між Луквою і Лімницею; зрештою се питання вістаєть ся ще отворєним, і всякі категоричні вислови були б передчасними. Але нічого не можливого нема і в тім, що Галич з своїми передмістями (розложеними, певно, не збитою масою) займав, з певними перервами, цілий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича.

З його перков тільки одна заціліла хоч тропки більше — се теперішній костел св. Станіслава, над Лімницею, недалеко устя її в Дністер. Досліди показали, що стіни її заховали ся досить добре, тільки верхи їх, склепінне й баня пропали, їх заступила в XVII в. нова покривля, звичайного костельного (т. зв. готицького) типу, що зовсім змінила початковий вигляд церкви. Заховала ся традиція, що се була церква св. Пантелеймона. Вона збудована з доброго тесаного каменя, в звичайнім пляні трох-абсидної церкви, середнього розміру¹⁾; оригінальна і дуже цікава прикмета її — два порталі: головний (західний) і бічний (полудневий), різблені з каменя. Ся церква служить одинокою памяткою галицького архітектурного типу. Окрім сеї церкви на Побережю Лімниці, в гору рікою, віднайдено ще фундаменти двох перков, того ж трох-абсидного типу і більше-менше тої ж самої великості, але тільки фундаменти. З них ближша до церкви св. Пантелеймона ще в XVII в. звала ся церквою Спаса; про другу такої виразної традиції не заховало ся²⁾.

В теперішнім Галичу, під замковою горою, стоїть трохабсидна церква Рождества, вибудована теж з каменя, але не з тесаного, як иньші галицькі церкви, а з досить лихого мергля. Заховала ся вона теж без верху, заступленого деревляним і зовсім недавнім, глибоко замулена осадами, і з рештою нічим не помітна. Декотрі в ній хочуть добачати стару катедру Галича — Богородиці, але се тільки здогад, ні на чім не опертий, бо катедра правдоподібно стояла на замку, а ся церква й за мала, й за слаба на те.

1) 15 метрів в квадраті, не рахуючи абсид.

2) Її в літературі уважають звичайно церквою Богородиці.

Своїм пляном до неї близько підходить церква Богородиці на замку в Крилосі, теж трохабсидна, але ще більше змодифікована; на жаль, вона бливше не досліджена, але, як кажуть на основі побіжного оглядання фундаментів, відбудована мабуть на давніх фундаментах уже з мішаного матеріалу. Коло церкви, від заходу, відкрито фундаменти веж. Окрім сеї церкви, крилоське городище окружене урочищами, що своїми іменами вказують на колишні церкви: Іванівське, Воскресенське, Юрївське, Данилівське, Ілійщина і т. и. На ур. Воскресенським знайшли ся фундаменти, в цілости ще не досліджені; на Ілійщині фундаменти невеликої церкви, трохабсидної (але бічні абсиди тільки внутрішні, в контурах церкви не зазначені), поздовжної форми¹⁾. По традиції се має бути монастирська церква св. Ілїї; руїни її ровібрано, як кажуть, вже на початку сього столїтя для будови митрополичої палати. На ур. Іванівським кладуть монастир св. Івана, згаданий в літописи.

На правім березі Луки, на згірю надлімницької височини, знаходять ся також численні сліди колишніх монументальних будинків. На ґрунтах с. Підгорода, що лежить під Крилосом, над Луквою, знайшла ся підлога виложена з полив'яних цеглол, які звичайно уживали ся до декоровання церков в давній Русі, останки кам'яного різбленого порталю і т. и.; земля має сліди великого огня. Сільська традиція зве се церквою Благовіщення. На ґрунтах с. Залукви знайшли ся фундаменти будови, котру місцева традиція зве костелом св. Анни, а котра своєю будовою скорше-б вказувала на стару церкву (олтарна частина її, закрита дорогою, не відкопана). На ур. Карповий гай знайшли ся фундаменти, правдоподібно — вежі, оригінальної форми: заокругленої від сходу, многокутної від иньших боків.

Нарешті коло церкви в селі Викторіві, над Луквою, на полудень від Крилоса, поруч урн і відщепків кремєня знаходять ся характерні цеголки — з церковної підлоги.

При сих руїнах і по за ними знаходили ся різні иньші останки старого житя — полив'яні цеголки, енколпіони, трохи срібла (нашийник, ковтки); як на таке славне місто богатших находок одначе дуже мало. Найбільш ітересні й тут, як у Звенигороді, олов'яні печатки (буді); відомо мині їх три, і всі три з грецькими написами; дві мають імя галицького єпископа Ковьми 2-ої половини XII в. (*Κόσμας τῆς Γαλιτζίης*, як він зветь ся на

¹⁾ Великість 21 × 10 м.

них), третя безіменна, має образок св. Теодосія; всі три з другого боку мають образки Богородиці, може як патронки галицької катедри. З них дві знайшли ся на Крилосі (одна з іменем Косьми, друга анонімна), третя — в фундаментах св. Спаса.

Згаданий Ковьма виступає в літописи під 1165 р. Він перший звістний нам галицький єпископ, а міг навіть бути таки й першим єпископом, або одним з перших (в пізнійших каталогах перед Ковьмою ще уміщений еп. Алексій). Катедра не могла бути заснована скорше ніж Галич став столицею цілої Галичини, а галицький князь став у добрі відносини з київським, бо київський митрополит, що засновував нові катедри, стояв завсіди під сильним впливом свого князя; се все не могло скорше наступити як по смерті Ізяслава Мстиславича, за Ярослава Осмомисла. Цікаво-б було знати, від коли має своє теперішнє ім'я галицький Крилос, що мусів дістати се ім'я, очевидно, як резиденція єпископа; догадують ся, що се стало ся за Ягайла, коли він віддав на новозасновану латинську катедру одну з галицьких церков. Припускають, що то була руська катедра, і що галицький православний єпископ, коли відібрано її, переніс свою катедру на Крилос. Але се тільки здогад, і нічого неможливого нема в тім, що Крилос був єпископським городом від початку.

В околиці Галича занотуємо ще монастир в Синевідську, згаданий 1240 р. Він лежав на найближшій дорозі з Галича до Угорщини, що йшла по-над Стриєм. Друга дорога ішла на Василів через теперішню Буковину; тут згадують ся прохід „Борсу-ків діл“, може на верхнім Черемошу (де бачимо тепер „Руський діл“, а по другім боці проходу — Боршу), і „бана Родна“, очевидно — теперішній прохід Родна, з долини верхньої Бистриці в долину Самоша¹⁾. Памяткою від того Синевідського монастиря, можливо, зістала ся вирубана в камені печерка в теп. Синевідську. Подібні ковані в камені печери, також з традицією про монастир, бачимо в сусідстві Синевідська, в Розгірчу, над Стриєм, трохи низше. Вище Стриєм маємо подібні печери в Урнчу, де вони входять в склад цілого скального города чи замочка, з домурованими до скал мурами й слідами дерев'яних конструкцій; правдоподібно, він фігурує в звістках XIV в. під назвою Вруч (Wrucz) або Тустань, але збудований давніше. Подібний характер має також скальний замок над р. Сукелеку, коло Бубнища, але ми не знаємо його старого імені²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 508, 518, 523. ²⁾ Про ці скальні замки див. в прим. 13.

Півнійна столиця Покутя Коломня тільки побіжно згадується в Галицькій літописи. Вона фігурує тут як місце вивозу солі і се значінне задержала потім для України протягом цілого ряду століть, аж до XIX в. Доходи з сольного мита („Коломийская соль“) уже в XIII в. робили її одною з визначних держав.

Згаданий вище Василів на Дністрі має традицію про велике місто, з 70 церквами, але о скільки стара і автентична ся традиція, трудно сказати¹⁾; урочище Монастир коло старого городища в кождім разі має певне значінне. Півнінше місто се не грає ніякої ролі. Бакота, низше на Дністрі, що в XIV в. висувається як оден з центрів Поділя, уже в XIII в. була визначним центром. Її уважають тепер столицею Понизя; коли й не можна сього сказати вповні категорично, то все таки видно, що вона була одним з визначних центрів його²⁾. Тутешній монастир св. Михайла, вирубаний в вапнякових скалах стрімкої гори над Дністром, що підіймається над Бакотою, звістний з XIV в., певно існував уже в часах Галицько-волинської держави. Покинений наслідком того, що гора, урвавши ся, понесла в долину частину монастиря і знищила приступ до нього, він був відкопаний лише недавно; стара напись на одній зі скал називає його фундатором якогось ігумена Григорія, близше незвістного; заховали ся значні останки фресків на кам'яних стінах печер³⁾.

Наймолодша з галицьких столиць — Львів згадується вперше в 1250-х рр.: літописець, описуючи страшну пожежу Холма, каже, що дуну було видко зі Львова. Після того він згадується ще тільки два рази в літописи, без всяких близших пояснень⁴⁾. Цікаво, Данило збудував тут город, назвавши його Львовом на честь свого сина Льва, з нагоди його — не уро-

¹⁾ Kaindl Archäologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina, Mittheilungen der Central-Kommission, II F., XXVIII, 1901 s. 47.

²⁾ Див. особливо Іпат. с. 525.

³⁾ Антонович Бакотській скальний монастирь, К. Стар. 1891, X; Antoni J. Bakota jako stolica Ponizia w XIII st. (Bibliot. Warszaw. 1891, IV); Сьцижиский Бакота древняя столица Понизья, 1889 (з Подол. епарх. вѣдом.); Гульдманъ Памятники старины въ Подоліи, 1901; Сьцижиский Археол. карта Подольской губ., sub voce. Участником раскопок Бакотського монастиря був і я в 1891 р.

⁴⁾ Іпат. с. 557, 562, 589.

дин, бо тоді Данило ще не розпоряджав Галичиною, але може постригів, що могли відбутися в 30-х рр. XIII в. Положений в близькім сусідстві Звенигорода, він скоро переймає його значіння, як важний оборонний і торговельний пункт на великім шляху на захід. Його оборонне значіння видно з того, що ксли Бурундай сказав знищити фортифікації головніших твердинь Галицько-волинської держави (1259), „розметано“ тоді й львівський замок. Судячи по вище згаданому оповіданню літописи, як у Львові бачили дуну холмського огня, очевидно, що сей Данилів Львів стояв на одній з північних гір, що тут виступають цілим рядом над побужською низиною, „полями белзькими“, як зве їх літопись. Але на котрій горі стояв саме Львів, сього не можна на певно сказати; одна з них — на схід від Високого замку, звала ся в XVI в. „Львиною горою“, і се давало повід до здогадів, що тут стояв руський Львів XIII в., але се не більше як здогад. На горі Високого замку знайшли ся сліди і дуже старого життя (з неолітичних часів — знарядя з каменя, зрога, оброблені кли і т. и.¹⁾, і з руських часів (енколпіони), так що ся гора безперечно входила в круг львівських осад XIII—XIV вв. З другого боку дуже численні руські церкви, що істнують досі або істнували давніше на теп. Жовківськім, на західнім краю гір, вказують, що тут розвивало ся міське життя давніше. Слідів будовель з староруських часів у Львові досі не викрито певних ніяких, а й взагалі сліди староруського життя й культури, які зібрані до тепер — дуже бідні. Се треба пояснити досить коротким часом, який ділить початок якогось важнішого значіння Львова від часів його винародовлення, а також і тим, що пізнійше інтензивне життя знищило тут останки з руських часів²⁾.

¹⁾ Колекції інститута Осолінських (де що див. *Museum im Lubomirskich*, каталог 1889 р. с. 8—9, 46). Останки передісторичного життя звістні також і на другім боці Полтви — на Цитадельній горі — див. в статі Шнайдра (як више).

²⁾ Літературу Львова див. в прим. 9; вона ніби й не мала, але дуже не важна. З спірних питань її я зачіплю два. Перше — хто заснував Львів і дав йому се імя: Данило чи Лев? Супроти того, що Львів уже був в 1255 р., а про Льва нема ніяких звісток, аби він уже перед тим мав свою волость на галицькім Побужу (в Звенигороді?), я не бачу причини думати на Льва; коли в півніжній традиції часом знаходимо голоси, що фундатором Львова був Лев, то се легко витолкувати тим, що імя міста піддавало таку гадку.

Тепер піднесу де що характеристичніше з внутрішнього життя Галичини — те, що не має входити в дальший загальний огляд.

В суспільнім укладі Галичини найбільш характеристичне явище — се незвичайний, де инде на Україні нечуваний розвій боярської сили і впливів. Він витиснув своє пятно на політичних відносинах землі: його наслідки виявили ся тут в підряднім становищі громади супроти боярства, а часами політичні змагання боярства паралізували княжу власть до повної безрадности. Мусів він не менше витиснути своє пятно й на економічних відносинах, тільки сї останні нам майже зовсім не звістні¹⁾.

І в сій і в тій сфері ся незвичайна сила боярства була, судячи по всьому, явищем розмірно новим. Громада в Галичині зовсім не визначала ся спеціальною апатією для політичних справ. Правда, наші звістки для XI—XII в. дуже бідні, але відносини галицької людности до Володимирка показують недвозначно, що вона інтересувала ся політичними справами і брала ся до них. Володимирко, що опанував цілу Галичину на початку 40-х рр. XII в., очевидно, був неприємним для землі, що воліла лїнїю

Друге: звичайно літописне оповідання про те, як бачили у Львові луну холмського огня, уважають доказом того, що Львів стояв на однім з північних горбів. Против сього виступив Чоловський, кажучи, що се оповідання не має ніякої вартости, бо луну могли бачити так само з долини Полтви як і з котрої будь гори. Але ш. автор при тїм спускає з ока одну важну подробицю: літописець каже, що сю луну бачили у Львої над „полями белзькими“ (сицю же пламени бывшу, якоже со всеє земли зарево видѣти, якоже и со Львова зряще видити по поляхъ болъскимъ), отже над рівниною, що стелить ся на північ від львівських гір; сього не можна пригладати ані до долини Полтви, ані до Цитадельної гори. Аргумент Чоловського против Високого замку — що там бракує води, мене теж не переконує. Коли могли довозити туди воду за польських часів, то могли й за руських, і власне чи не тому польський замок сїв на такій невітідній позиції, що вже деред тим сидів там руський замок?

¹⁾ Про суспільні відносини Галичини моя розвідка: Галицьке боярство в XII—XIII вв. — Записки Наук. товариства ім. Шевченка т. XX (звідти в ч. III Розвідок і матеріалів, 1900), Дра М. Кордуби Суспільні веротви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII в. (досить цінні замітки про політичну роль міщанства в XIII в.), з давнішого: Дашкевича Княженіє Данила гл. I (головно про боярство), дещо в розвідці Ржежабка Jiří II (Cas. musea kral. čes. 1883) — про боярство кінця XIII і 1-ої пол. XIV в., Линниченка Суспільні веротви Галичини, I гл.

Ростислава Володаревича. Так, як ми бачили вже, громада м. Галича, скориставши з відвіду Володимирка закликала до себе 1145 р. князя Івана Ростиславича і з незвичайним напруженням і пожертвованнем боронила свого вибранця. Звенигородців теж, видно, тягнуло до нього, і коли його союзник Всеволод Ольгович приступив під Звенигород 1146 р., вони „створиша в'їче, хотяче се передати“; тільки стероризовані Володимирковим воєводою почали вони „бити без лести“. Понизє переходить до Івана під час його походу 1159 р.: „смерди скачуть через заборола“ до нього, хоч в місті сидить Володимиркова залога. Нарешті симпатії до Ростиславової лінії запечатав заклик, висланий до Ростислава Івановича 1189 р., аби прибув до них княжити, і те повстанне яке счинило ся в Галичи, коли принесли його раненого: „Галичани же возмятоша ся, хотяче взяти его у Угоръ и прияти собѣ на княжение“¹⁾.

Очевидно, і многоглаголивий Володимирко і його славний син, не вважаючи на свої державні здібности, не тішили ся популярністю в землі. Супроти сього вони, натурально здогадувати ся, мусіли змагати з одного боку до того, аби здусити політичну діяльність землі — такі недлюдські репресії Володимирка в Галичу по повстанню 1145 р., коли він „многы люди (отже людей з громади, не бояр) исеѣче, а инья показни казньою злою“. З другого боку — мусіли вони скріпляти свою підпору, боярство, що й без того, як побачимо низше, мало тут дуже вигідні обставини для свого рзвою. В обох направах князі мабуть мали певний успіх, судячи з пізнішого; громаду придушено, боярство змогло ся незвичайно і стало входити в конкуренцію з княжою властю. Відчуженнем від громади треба пояснити повну безрадість князів Володимирської династії в тих моментах, коли боярство виступало против них: вони не бачили тоді иньшого виходу як або капітулювати перед боярством з повним власним пониженням, як Ярослав, або тікати з своєї землі та шукати підпори у чужих держав, як його син Олег та Володимир.

Супроти сього ми можемо здогадувати ся про істнованне в Галичині в другій половині XII в. такого антагонізму — з одного боку князь і боярство, з другого громада. Конфлікти боярства з князями другої половини XII в. не змінили відносин їх до громади: ані князь, ані боярство не зблизили ся до громади. Про

¹⁾ Іпат. с. 226, 228, 341, 446—7.

се можемо судити з безрадности тих князів і з повної непопулярности боярства, яку помічасжо виразно в XIII в.

Ситуація змінила ся з появою нової династії — Мстислави-чів. Добрі відносини з громадою були в традиції свої династії; про популярність Романа на Волини мали ми й мати-мемо нагоду переконатися не раз. Його безоглядна боротьба з боярством могла супроти сказаного вище хіба тільки збільшити популярність Романа в громаді. Що він був дійсно популярний і в Галичині, найліпше показує прихильність галицької громади до його сина Данила.

На жаль Галицька літопись, що так багато займаєть ся політикою й партіями бояр, дуже мало говорить про відносини до князів громади й її політичне становище, а ще й затемнює справу, уживаючи загальної назви „Галичани“ для означення й галицького боярства і громади. За всім тим одначе можна вибрати кілька місць, що зовсім недвозначно виясняють нам політичне становище галицької громади.

Оповідуючи про відносини Данила до Мстислава Удатного, літопись каже, що провідники боярської політики Гліб і Судислав порадили Мстиславови, аби не давав Галича Даниду, бо Галичане хочуть Данила, „Галичаномъ бо хотящимъ Данила“. Тут, очевидно, іде мова про галицьку громаду — що вона хотіла Данила¹). Галицька громада слідом дійсно показала свою прихильність Даниду, закликавши його, в неприємности Судислава, до Галича: „прислана Галичанѣ, рекуще: яко Судиславъ шелъ естъ во Понизье, а королевичъ в Галичѣ осталъ, а поиди борже“, а против Судислава справила демонстрацію: коли він виходив з міста разом з угорською залогою, на нього кидали каміннем і кричали: „іди з міста, ворохобнику!“

Ще виразнійше маємо оповідання 1237 р.: довідавши ся, що його противник Ростислав вийшов у Литву „со всеми бояры“, Данило тоді появив ся під Галичом, — „любяхуть же и гражане“, і коли він підїхавши під місто, звернув ся до них зі словами: „о мужи градстии! доколѣ хочете терпѣти иноплемєньныхъ князей державу?“ — вони крикнули: „яко се естъ держатель нашъ

¹) Іпат. с. 501. Я думаю, що інтерпункція цього місця в виданню Іпатської літописи хібно, і треба читати так: „даси ли (Галич) Данилови, в вѣкъ не твой будетъ Галичъ, Галичаномъ бо хотящимъ Данила“ (мотив, виставлений самими боярами). Оттуду же послаша в рѣчихъ (до угорського короля)“ і т. д.

Богомъ даный“ — і пустили ся до нього як діти до батька, як бжолі до матки, „яко жажюци воды ко источнику“, так що члени боярської партії, які були в місті, не можучи здержати сього руху, муіли піддати ся Данилу¹⁾.

З другого боку ми стрічаємо сліди виразної антипатії громади до боярства. Про маніфестацію, споряджену против проводира боярства Судислава, я вже говорив. Деся в 1231 р. маємо оповіданне про те, як Данило, зовсім полишений боярством, так що, як каже літописець, вірними йому лишило ся тільки 18 отроків, а все инше відступило до Олександра, — скликав віче, щоб запитати ся, чи може числити на громаду в боротьбі з Олександром і боярами — його прихильниками. Він спитав: „чи хочете бути мині вірними і йти зо мною на моїх ворогів (хочете ли быти вѣрни мнѣ, да изыду на враги мое)?“ Вони ж крикнули: „вірні ми Богу і тобі, нашому господину, іди з божею помочю“. І Данило рушив на Олександра з невеликим числом вояків, очевидно — виправлених громадою; такий рішучий виступ громади змусив бояр прилучити ся до нього, хоч вони були ворожі Данилу, так що кампанія скінчила ся побідою над Олександром і його партизанами²⁾. Нарешті можна вказати ще на епізод під 1241 р., де маємо натяк на якийсь народній рух, викликаний „грабительствами нечестивых бояр“; „Курилови же сушо тогда въ Бакотѣ,

¹⁾ Іпат. с. 506, 517—8.

²⁾ Іпат. с. 509. Супроти звичайного, прийнятого в науковій літературі розуміння, що тут іде мова про справденне віче галицької громади, скликане Данилом (див. впр. Сергѣевичъ Вѣче и князь² с. 36, Владимирскій-Будановъ Обзоръ³ с. 64) — висловлена була гадка, що тут не було ніякого віча, а тільки нарада князя з тими 18 отроками. Роздумуючи і перечитуючи сей епізод, я таки думаю, що його треба розуміти звичайним способом — про віче. Результатом сього віча було те, що Данило виступає в похід „со маломъ ратникъ“, і се його військо відрізняєть ся виразно від боярських полків, які прилучили ся до нього — вірного Мирослава, теж „с маломъ отрокъ“, і „невѣрнихъ“ бояр. Звідки ж узав сих „ратникъ“ Данило? Очевидно, що се полк зібраний галицькою громадою. Саме слово „ратникъ“ (не отрокъ — про котрих говорить ся кілька рядків вище і низше), я думаю, вказує на се. Та й що за князя нарада з отроками? Князю вистало б порадити ся тільки з тисяцьким Демяном і соцьким Микудою, що названі в сій же оповіданню, коли б він хотів зробити воєнну нараду. І який інтерес можуть мати для походу 18 отроків? Отже „рече мнѣ“ не належить до сих отроків, се конструція ad synesim до згаданого вище „віча“, і під ним треба розуміти віче галицької громади, а 18 отроків згадані тільки для характеристики прикрого становища Данила.

послану Даниломъ княземъ и Василькомъ исписати грабительства нечестивыхъ бояръ, утиши землю“¹⁾).

Сей епізод вказує нам і причину непопулярности бояр — їх грабительство. „Списанне“ сих боярських грабительств, за котрим, очевидно мав піти суд над боярами і реквізиції, „утишило землю“. На иньшому місці Данило теж закидає боярам, що вони „граблять землю“²⁾). Бюрократична аристократія, коли вона не чує над собою руки правительства, як справедливо кажуть — найгірша в аристократій. Галицьке боярство було передовсім урядничою верствою, що дивила ся на землю й людність як на джерело доходу, як на „корм“; захопивши в свої руки управу, воно мусіло дуже давати ся в знаки людности. А до сього ще прилучала ся ненависть до боярства, як до верстви капіталістів, земельних можновладців, що як скривь, так і тут використовувала свою силу і правительственні впливи в відносинах з менше заможною людністю.

Безперечно, ся неприхильність громади до бояр і підпора, яку громада давала Данилови в його боротьбі за галицький стіл, причинили ся немало до його побіди над ворогами. Але з другого боку сама ся обставина, що не вважаючи на поміч громади Данилови так тяжко випала ся боротьба, показує виразно, що політичного значіння громади в Галичині не треба перецінювати. Піднесений вже вище факт, що Галицька літопись, широко оповідаючи про сю боротьбу, так мало говорить про участь громади, теж промовляє за тим, що її роля в політиці не була так значна. Се треба пояснити з одного боку тим, що Данило взагалі ані трошки не мав демагогічних симпатій і здібностей, не вмів прийти до ближних відносин до громади, порушити її, з другого боку — що таки сама громада не спромогала ся на більшу активність в політиці. Вона виступає зрідка, принагідно, ініціативи не показує, а й сили її, здасть ся, не були великі. В наведеним вище епізоді, коли громада заповняє свою поміч Данилови, в результаті бачимо в його руках тільки „мало ратник“. Чи був се у галицької гро-

¹⁾ Можна б розуміти се „утиши землю“ про дальше — що Курил відбив ся від Ростислава, але слово „утишити“ ледви чи могло б бути в такім значінню ужите. Треба мабуть таки розуміти його як „заспокоїти“, тим більше що далі читаємо — „онъ же (себто : отак він) крѣпостю и мудростю удержа Бакоту“ : инакше були б два загальні резюме — на початку і кінці. Супроти такого розуміння мині ліпшим здасть ся варіант Хлебніков. і Погодін. кодексу „утѣшити“ (читати — „утишити“) замість „утиши“. ²⁾ Іпат. с. 525.

мади брак політичної школи взагалі, чи ослабили її попередні репресії зі сторони князя й його союзників-бояр, за часів Володаревичів? Це останнє мені здасться більш правдоподібним, а до цього треба додати ще й те, що боярство, з розвитком своєї сили, неважаючи на антипатію громади, могло в значній мірі неутралізувати громадські змагання. Боярські клієнтелі тисячними нитками вязали наоколо себе людей з міщанства і селянства. Досить порівняти наведені вище епізоди, де виразно пробивається неприхильність громади до боярських олігархів — з тою характерною оцінкою, де такий олігарх Доброслав їде на коні Галичом „в одній сорочці“, а Галичани біжать наоколо нього — „Галичаном же текущимъ у стремени его“¹⁾. Думаю, що ця залежність від боярства, її глибоко несимпатичного, в значній мірі неутралізувала активну енергію громади.

Подібно як княжими репресіями треба в певній мірі пояснити ослаблення громадської активності в Галичині, так з другого боку змаганням князів — оперти ся на боярстві супроти неприхильної громади, треба признати, як я вже зазначив, несогірший вплив на зріст сили боярства в Галичині. Але це був тільки один з моментів, що аложили ся на утворення в Галичині такої сильної боярської класи, якої не бачимо ніде більше в українсько-руських землях²⁾, і то такий момент, що стрічав ся й по інших землях. Спеціальною Галицької землі було, що тут боярство вложило ся в таку міцно сконсолідовану масу, яка могла розвинути боротьбу на два фронти: маючи против себе громаду, бороти ся з князем.

Коли не найголовнішим, то одним з головних моментів, що вплинув на таке сконсолідування боярства, була політична відокремленість землі. Протягом яких чотирох поколінь незмінно сиділа в Галичині одна династія Ростиславичів. Не було кому приходити на галицький етіл з іншої землі, приводячи своїх дружинників, ані виводити, виходячи на етіл в іншу землю. Не було, виїнявши зовсім короткі конфлікти, внутрішніх війн і переворотів, які б відтіснили бояр-сторонників одного князя та вступали їх сторонниками його противника-переможця. Наслідком того в Галичині більше ніж де инде могла розвинути ся дідич-

¹⁾ Іпат. с. 525.

²⁾ З інших земель давньої Руської держави неавичайного розвитку дійшло боярство в Новгороді, але там воно стало земським, не княжим, і стоїть на чолі громади.

ність серед бояр; майно, впливи, колітації, права на певні уряди переходили і зростали з покоління в покоління. Повнійше ніж де инде дорогою вікового процесу могла зліти ся тут аристократія земська з княжою, дружинною, і злучити до купи силу економічну з урядничою. До того нечисленність княжої династії, брак князів підручних віддавав в руки боярства такі високі й впливові становища, які по иньших землях були для них неприступні: вони займають в ролі намістників княжі столи (Звенигород, Перемишль і т. и.), мають свої великі полки, від себе роздають посади меншим боярам, так що безпосередня залежність вьсього боярства, всеї землі від князя затрачує ся. Нпр. довідавши ся, що оден з олітархів Доброслав дав від себе Коломию двом иньшим боярам, Данило не каже нічого против такого роздавання ним волостей, а пригадує тільки, що Коломії як раз не треба було віддавати ¹⁾.

Взявши ся за руки, замкнувши ся в своїм крузі, куди не легко було проїзти новому чоловіку (ми се можемо слідити по аристократичним поглядам галицького літописця, що злбно пригадує одному з олітархів попівський рід — „поповь внуць“, другим — їх селянське походження, „племя смердьє), тримаючи в залежности від себе менше боярство, оперши ся одною ногою на воєнну силу своїх полків, другою на широко розвинену земельну власність, галицьке боярство при кінці XII в. було дійсно так сильне, що могло побороти ся з княжою властю і супроти її відчуження від громади мати в сій боротьбі перевагу.

Перший раз ми стрічаємо характеристику відносин галицького боярства до свого князя в оповіданню про похід Ізяслава київського на Галичину. Коли прийшло до битви під Теребовлею, бояре пригадують своєму молодому князю Ярославу, що він у них оден, а до того ще молодий, якби що стало ся з ним, щоб вони робили? просять його, аби не ризикував — „їдь собі і здалека диви ся на нас, як ми будемо свої голови складати за честь твого батька і твою, памятаючи, як нас твій батько годував і любив“ ²⁾. Отже тут галицькі бояри виступають перед нами вірними і вдячними слугами Володимирка, а Володимирко — спеціально добрим для бояр князем. Такіж відносини закроюють ся між ними і його сином. Але сей син схотів поминути вірних слуг свого батька, знайшовши собі нових „приятелів“, правдоподібно, в родині своєї нешлюбної жінки. В таких разях бояре де инде звичайно покидали невдячного князя й переходили до иньшого, але такий звичайний

¹⁾ Іпат. с. 525. ²⁾ Іпат. с. 321.

вихід не був добрий для Галичини. Се ж був відрізаний кусник, глухий зазубень, звідки ані князям ані боярству не було ані переходу ані виходу; до того місцеве боярство занадто зросло ся, закоренило ся в землі, аби пустити ся в світ за очі. Накликати на Галичину якогось претендента теж не було надії — становище Ярослава в політиці було занадто міцне. Тож замість кидати князя, боярство виступає против нього — і змушує його до таких уступок, яких йому було потрібно. Як саме змусило воно його, сього ми, на жаль, ближше не знаємо, бо маємо перед собою тільки останній результат: князь капітулює перед боярами, а його приятелі Чарговичі кровию платять за свої впливи.

Сей перший успіх осмільяє бояр і вони далі поступають в сім напрямі: немилого їм Ярославича Олега вони виганяють в союзі з Володимиром, а потім, коли тим способом не удало ся його позбути ся, отроюють (як оповідають польські джерела). Коли й Володимир показує ся їм ненаручним — змушують його до утікачки. Заразом, в парі з свідомістю своєї сили, мусіли в боярстві зростати його аспірації, і ми можемо на певно прийняти, що вже в 80-х рр., підчас боротьби з Ярославичами, починала зарисовувати ся в головах боярських проводирів програма — князя лише князем називати, а самим всю землю держати, як зве їх поступованне Галицька літопись півстолітя пізнійше¹⁾.

Сей ідеал був досягнений, коли епізод з Володимиром Ярославичем несподівано привів в Галич Угрів, і король, посадивши тут свого сина, „даде весь наряд Галичанамъ“²⁾. Але показало ся, що ся ідея не вповні вияснила ся в головах галицьких бояр і вони не могли відразу зжити ся з гадкою, що їх князем буде чужинець. З рештою можливо, що й загальна неохота людности до угорської зверхности вплинула на них. Досить, що замість консервувати таке вигідне для їх класових інтересів угорське панованне, галицькі бояре риють під Уграми, та спроваджують претендента в особі Ростислава Берладничича. Хоч потім вони і не мають відваги піддержати Ростислава та підводять його під угорський меч, але завсіди важно, що переважна маса боярства, судячи з літописного оповідання, бажала зміни так користного для них угорського *statu quo* на княже правління³⁾. Ми не знаємо, яке ста-

1) Іпат. с. 525. 2) Іпат. с. 445.

3) Літопись, говорячи про похід Ростислава Берладничича, розрізняє бояр „правих“ — що не брали участі в конспірації, і „винуватих“ — що брали участь в закликанню Ростислава. З сього виходило б наче, що

новище займало боярство при повороті Володимира, потім при другім князюванню Романа, але той факт, що й по Романових репресіях бояре шукають виходу в спровадженню до Галича руської княжої династії — Ігоревичів, показує як мало ще виломало ся боярство в своїми клясовими змаганнями в рам династичної традиції, в звичайних поглядів, що руська земля не може жити без княжої династії в родини св. Володимира і що бояре можуть правити землею тільки при боку князя, під його, хоч би й номінальною, але завсіди — княжою фірмою.

Але в другого боку досвід поучував галицьких бояр, що їх політичні змагання вирости понад рівень звичайної княжої влади, звичайного руського політичного *modus vivendi*. Романові репресії (побільшені невно польським хроністом, але завсіди, очевидно, не легкі) і різня, счинена Ігоревичами, нарешті переконали бояр, що їм нема що думати знайти таку руську династію, котра полишила б стільки простору політичним претензіям боярства, скільки вони собі самі хотіли зачеркнути. Аж тепер — в другім десятиліттю XIII в., сформується ся боярська політика, що при всіх відмінах, при невгоді боярських партій й істнованню різних політичних напрямів серед них, може бути в головнім зведена до таких точок:

не давати закорініти ся в Галичині котрій небудь руській династії;

особливо пильнувати, аби не закорінив ся в Галичи Данило, що операючи ся на свої отчинні права й маючи за собою співчутє громади, мав би спромогу бути найменше податливим на боярські змагання;

шахуючи різних претендентів на галицький стіл одного другим, вести до того, аби галицькі князі були як найслабші —

аби власть князя була номінальною, а дійсна управа була в руках боярства, а як можна — то й зовсім без князя правити землею.

Як я вже сказав, боярство не все разом ішло до осятнення сеї програми. Не всі однаково радикально і безоглядно стреміли до влади; при тім між боярськими проводирями виникали часом

певна частина бояр тримала ся Угрів, хоч число конспіраторів було все ж таки о стільки значне, що декотрі з них відважили ся виразно прилучити ся до Ростислава. Але кілька рядків вище літопись знов каже инакше: „мужи же галичкни не бяхуть вси в одной мысли, но чїи бяхуть сынове и братя у короля, тоти держахуть ся крѣпко по королевичи“ Іпат. с. 447. Виходить — і ті що не брали участи в конспірації, робили се тільки з страху перед Уграми, а щирих прихильників не було у них зовсім.

особисті непорозуміння й боротьба. Найбільш радикальний напрям заступали Кормільчич Володислав (що давніше був прихильником Ігоревичів, але радикально поікши ся на них, по боярській різні круто змінив свою політику) і Судислав. Вони звертають ся до Угрів, і Володислав, опираючи ся на угорську поміч, попереду хоче правити іменем малого Данила, а далі скидає маску — „вокняжи ся и сѣде на столѣ“ в Галичу¹⁾. Але показало ся, що для такого радикального кроку ґрунт не приготований, і по нещасливім кінці Володиславового князювання (1214) не знайшло ся охочих іти за даним прикладом. Бояре мирять ся з потребою мати якогось князя для фірми і змагають до того, аби лише в своїх руках затримати дійсну управу. Тридцять літ їм дійсно удавало ся усувати Данила і перекидаючи ся князями як піонами, держати землю в своїх руках. Але вкінці справа була програна: битва під Ярославом віддала Галичину в руки Данила, і кара смерти над Володиславом молодшим, одним з боярських проводирів, довершена Данилом на самім полі битви, мала служити знаком рішучої побіди князя²⁾.

Що було причиною такої неудачі боярства? На се, правдоподібно, зложило ся кілька моментів. На першім місці я положу непопулярність боярства у громади і симпатії громади до Данила. Не мале значінне мали здібности та витривалість Данила і брак солідарности між боярством, істнуванне між їх проводирями особистих суперечок (маємо такий характерний епізод як „свада“ двох олігархів — Доброслава і Григорія, що обмовляли один другого перед Данилом, і той, осьмілений сим, вкінці увязнив їх обох“³⁾). Нарешті дуже важне значінне мав союз Данила з Татарами: здобувши собі прихильність Татар безпосередно по Ярославській битві, Данило запечатав свою побіду над боярством, і воно вже не потрапило піднести против нього своєї голови. Від середини XIII в. галицьке боярство стало більш менш на тім самім, що й волинське: воно лишило ся сильним, впливовим суспільнополітичним чинником, сильне своїм адміністраційним значіннем і мастковою силою, але самостійної політичної ролі вже не грає, і тільки в кінцем Романової династії воно, силою самих обставин, бере в свої руки провід землі і на власну руку веде її політику, скільки можемо судити з скуких відомостей наших джерел⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 488. ²⁾ Іпат. с. 534. ³⁾ Іпат. с. 526.

⁴⁾ Більше про галицьке боярство XII—XIII в. охочі знайдуть в наваній моїй розвідці, а про політику його буде мова іще в т. III гл. 1.

В культурнім житю Галичини найінтереснійша прикмета, котру мусимо тут піднести — се характерне сполученне руських культурних елементів з західніми. Ми можемо слідити його і в одинокій місцевій літературній пам'ятці — Галицькій літописі і в иньшій культурній матеріялі, яким розпоряджаємо.

Галицька літопись зі становища відносин Руси до Заходу, амальгамовання культурних впливів візантійських і західніх, має високий інтерес. Політичні відносини, що приводили Галичину в близьку стичність з заходом, мали результатом те, що ні в одній иньшій нашій літописі не стрічаємо ми стільки звісток про західні події, так докладних і оповіджених, щоб так сказати — з почутем такої духової близькості з сим Заходом, як тут. Той брак всякої глибокої межі між світом православним і латинським, який ми зрештою можемо констатувати і в декотрих иньших пам'ятках наших, тут проявляєть ся особливо сильно. Латинську легенду про св. Кінгу переказує літописець, нічим не натякаючи, що то щось чуже, іновірне. Католик для нього передо всіх християнин, „крестьянъ“, а не чужовірець, як для наших Греків-польемістів; Василько каже Данилови, коли той вагаєть ся, чи їхати йому до угорського короля Белі: „йди до нього, він же християнин (йди къ нему яко крестьянъ есть“¹⁾); папу літописець зве „отцем“, хоч при тім заявляє свою вірність „вірі гречеській“, і уніонні зносини з папою розуміє тільки як заходи коло відновлення „правой віри“ і „вєднинєня церкви“ — в душі православним²⁾.

Але сама літопись — інтересна як взірєць риторичної прози і проби прагматичного історичного оповідання, була вповні продуктом руської літературної школи. Література, на котрій виховав ся літописець — чисто східня, русько-візантійська, оригінальна і перекладна; він цитує хронограф Амартоля і взагалі покликуєть ся на хронографічний спосіб писання, знає чи чув бодай за церковну історію Евзєбія. Заразом, при всій близькості до тих західніх сусідів, руська народня самосвідомість дає себе знати в літописцю незвичайно виразно. З незвичайною утіхою нотує він, де Русь чим небудь заїмпонувала чужинцям: комплімент угорського короля місту Володиміру, — що він не бачив такого міста і в Німеччині, вражінне зроблене „руським“ убраннем Данила на Німців і Угрів: („Німці дивлячи ся, дуже дивували ся, а король сказав Данилу: не взяв би я й тисячі срібла за те, що ти прийшов в своїм руськім, споконвічнім убранню — „обычаємь рускимь отцевь своихь“³⁾);

1) Пат. с. 537. 2) Пат. с. 549. 3) Пат. с. 541.

з замилюванням підносить він скрізь славу руських князів в війні з чужинцями: „ніхто з князів не входив так глибоко в Лядську землю, окрім великого Володимира, що охрестив землю¹⁾); Данило по його словам охотять ся в похід на Чехію, по части з огляду на короля (угорського), по части жадний слави, бо в Руській землі ніхто перед тим не воював Чеської землі — ані Святий Хоробрий, ані Володимир Святий²⁾). По всякій правдоподібности, ми маємо тут і загальну прикмету Галицької Руси: сидячи на руськім пограниччю, в безпосереднім сусідстві з чужинцями звідси і звідти, місцеві Русини тим живіше мусіли відчувати свою етнографічну приналежність, цінити своє руське імя.

В иньшій матеріалі про галицьке культурне життя ми стрічаємо теж злуку елементів західніх і східніх. В архитектурі нпр. основний візантійський план церкви злучується з західними орнаментацийними мотивами (галицька церква св. Пантелеймона). Поруч принесених з Києва образів в церквах появляються „стекла римські“, крестильниці „отъ земля Угорская“ — як в описи холмських церков³⁾. Кольонії Німців і Поляків (згадані в Холмі й Володимирі в XIII в.) приносили західню організацію — німецького права, і різні елементи західньої культури; нпр. сі Німці кольоністи мабуть принесли слово цебер в значінню міри, що ми стрічаємо в розпорядженню Мстислава Даниловича про „ловче“⁴⁾. Але з другого боку ми бачили, що при сих західніх беадах основа галицької культури була руська, спільна з иньшими українсько-руськими землями. Ми бачили вище, що Данило вибравши ся в Німеччину, красується в руськім убранню „отцев своїх“, а його вояки мають навіть деякі „татарські“ подробиці узброєння. Археологічні нахідки показують, що в Галичині були розповсюднені тіж типи в золотництві, в окрасах, в орнаментиці, що й по иньшій Руси, навіть в XIV в., в самий переддень польської окупації, як показує цікавий Молотівський скарб⁵⁾.

¹⁾ „иный бо князь не входилъ бѣ в землю Лядскую толь глубоко, проче Владимира Великаго, иже бѣ землю крестилъ“ ів. с. 505.

²⁾ „ово короля ради, ово славы хотя, не бѣ бо в землѣ Русцѣй первое иже бѣ воевалъ землю Чеську, ни Святославъ Хоробры, ни Володимиръ Святий“ — Іпат. с. 545. ³⁾ Іпат. с. 559—60. ⁴⁾ Іпат. с. 613.

⁵⁾ Про молотівський скарб, датований чеськими монетами першої половини XIV в., а зложений з типових предметів староруської штуки див. мою статью в Записках Наук. тов. і Шевченка т. XXV. Значнійші нахідки типових предметів староруської штуки окрім того звістні мині: в Звенигороді

Грамоти остатніх галицько-волинських князів пишуться по латини, і що важнійше — мають латинські княжі печатки, мабуть не були зроблені ad hoc: вони могли уживати ся взагалі в державних потребах. Але заразом, в титулі сих князів маркується їх національна свідомість — репрезентація руського імени: вони князі „всєї Малої Руси“. Прославлений Візантійцями союзник Царгорода Роман не відмовляє своєї помочи західнім, латинським монастирям, як свідчать записки ерфуртського монастиря свв. Петра¹⁾, але по нїм вістать ся пам'ять (в звістній легенді) як про противника яких небудь уступок Риму і папству²⁾. Одна з руських княжен — Святослава, правдоподібно — донька або сестра Льва, вступає до латинського кляштора клярисок в Новім Сончі, заснованого її своячкою, угорською королівною Кінгою³⁾, але сам Лев заходить ся коло організації осібної галицько-волинської митрополії; одно покоління пізнійше претендент на галицько-волинський стіл Болеслав Тройденевич для реалізації своїх претензій переходить на православну віру, а його противники агітують против нього в Галичині, викликаючи незадоволення православних на ширенне латинства, і приводять на сїм ґрунті до повстання і навіть убийства... Як бачимо, зближенне з заходом не було індеферентизмом або виреченням зі своєї культурної й національної традиції, і глухою для сеї традиції суспільність через те не ставала.

Про Угорську Русь, як я вже сказав, наші руські джерела не кажуть зовсім нічого, мусимо звертати ся до угорських. Але в угорській хронографії не знайдемо про неї теж нічого або майже нічого — окрім деяких дрібних згадок і натяків, що зрештою не йдуть назад по за XIII в., так що властиво одним джерелом

(див. мою статю про нього), Галичі (вчислені переважно в Отчеті археол. вистави 1888 р.), в Старяві (пов. Мостиська) і Михалкові (пов. Борщів.) — Muzeum im. Lubomirskich (каталог 1889 р. с. 16—7, 21).

¹⁾ В монастирським помяннику під датою смерти Романа записано: VIII kalend. iulii — Romanus rex Ruthenorum dedit nobis XXX marcas. Schannat Vindemiae litterariae II с. 19. Петрушевич Ист. лавѣстїе о церкви св. Пантелеймона с. 47. Abraham Powstanie с. 97.

²⁾ Про сю легенду див. в т. III гл. 1.

³⁾ 1302 — Domicella Swantoszka (Swetoslawia) filia magni principis de Russia ordinis sancte Clare obiit in Sendecz — Monumenta Poloniae II с. 853, 879, III 188—9. Кінга була сестрою жінки Льва Констанції, і засновала монастир в Сончі 1270 р.

зістають ся угорські дипломатарії. Одначе й запас документального матеріалу для XI і XII в. досить бідний, і стає багатшим лише з XIII в., особливо від середини його: в сїм часі дає він дійсно деякі, хоч все не багаті й односторонні відомости про руські землі Угорської корони. На жаль, сей документальний матеріал для історії Угорської Руси не був досі ані відповідно оброблений, ані навіть використаний¹⁾. Те що я даю низше, має на меті подати бодай найзагальніший погляд на обставини, в котрих жила в тім часі Закарпатська Русь, і то властиво можемо говорити більше про територію, як про її українську колонізацію.

Угорські документи з XIII в., котрими приходить ся оперувати, дають дуже важні звістки для історії колонізації, суспільно-політичного устрою, суспільних і по части — економічних відносин, але дотикають переважно ріжних привілейованих елементів, що як раз тоді сильніше почали осідати ся на руськім підгір'ю: переважно се королівські надання на землі угорським панам, латинським монастирям, німецьким колоністам. Частійше, в іменах осіб, в місцевих назвах можемо поруч мадярського констатувати елемент словянський, але чи маємо до діла з іменем руським чи словацьким, чи (як мова іде про назви хорографічні) не заховало ся тут слідів від ще старшої якоїсь (нпр. панонської або болгарської) колонізації, се не легко рішити в кождім данім випадку, тим більше, що імена маємо в транскрипції мадярській або латинській, часто досить сильно покручені, а діалектольоґія XII—XIII в. тих племен, про які тут можна думати, не представляєть ся і тепер особливо ясно²⁾. Але істнуванне руської колонізації тут не підлягає сумніву, а з тим і такі надання для чужих осадників малюють нам ті обставини, в котрих жила руська людність, мають отже для нас інтерес, і за браком иньшого матеріалу помітувати ними ніяк не можна.

¹⁾ Про документальний матеріал для історії Угорської Руси й літературу її провінцій див. в прим. 14.

²⁾ Вибираю цікавіше з топографічної й хорографічної номенклатури: Maltzov, Obruchno (Обручно), Raslavicz (Паславці), ур. Pricluchyn, р. Grabouch, Kuchyn, гори Besczad (Бешадь) — в Шарішській стол. — F. IV. 3 с. 204, С. Agr. VIII. 242, С. P. 131. В Землінській: Chernatolo (теп. Ag-Csernyo, пень черн), Polyan (теп. Polyan), Pomochy (Помоч), Gyurcs, Lezna (теп. Leszna, Лісне) і Chemerna (теп. Чемерне) і коло них Sepultura Ruthenorum над Лабірцем, р. Jezenow, ліс Gorboucha, р. Potok, ур. Bodowan, с. Chuchywa (теп. Чичава) і Wysno (Вишня на Топлі), Staara (теп. Стара), Butka, Galach — F. VII. 5 с. 204—8, V. 2 с. 79, V. 3 с. 533, С. A. VII. 300, 361, XI. 518, XII. 13.

Як я вже казав на своїм місці¹⁾, початки руської кольонізації за Карпатами ми мусимо класти на часи загального розвитку руської кольонізації на захід і полудень, в VII—VIII в., як ми приймаємо; тільки ця первісна кольонізація, як взагалі на периферії, а до того ще відтята Карпатським хребтом від кольонізаційних огнищ, мусіла бути досить рідка, і тим пояснюється скорше і глибоке винародовлення руських осад на підкарпатській рівнині; тільки на самім підгір'ю і в горах, менше привабних для нових приходнів, руська людність, з початку, певно, дуже рідка й слабо осіла, мала час розмножити ся й закорінити ся та завдяки тому задержала свою етнографічну перевагу до наших часів; на сє підгір'є, між поріччєм Тиси більш менш і хребтом, де можемо з усякою правдоподібністю припускати перевагу руської людности над всякою иншою в XI—XIII в., мусимо ми й дати тут головно позір.

Політичні обставини життя сього глухого й слабо ще залюдненого краю не лишили по собі звісток в наших джерелах. З значною правдоподібністю можна припускати, що в IX в. сї краї стояли в певній залежності від Велико-моравської держави; в X в. вони правдоподібно, разом з північним згір'єм Карпатів, стояли в залежності від Руської держави, й тут, за Карпатами, при кінці X і на початку XI в. держава Володимира стикала ся з землями „Стефана угорського и Андриха чеського“²⁾. Пізнійше сї закарпатські землі вийшли в фактичну залежність від угорських королів; в середині XI в. сє мусіло бути вже фактом довершеним, судячи з того що угорські королі з кінцем XI в. починають виступати з плянами на руські землі на північ від Карпатів (Галичину). Похід угорського короля Володислава Сьв. (коли приймати звістку про нього) і вже зовсім певну участь його наступника Кольмана в війні Сьвятополка з Ростиславичами мусимо уважати за першу прояву сих плянів на руські землі на північ від Карпатів — плянів, що по гіркій неудачі 1099 р. виступа-

В Ужській: Zaluchka (теп. Zalacska, Залужиці), Radich, Chechug (теп. Csicsér, Чичеровці), Zyurutwa (теп. Стретава, мад. Szeretwa), ур. Criua, Rebrén, Luchka, с. Polon, р. Jezeneu і маєність Jesenev, ур. Tesla, р. Bresincze, с. Ruzka (Руська, друга Руська в ст. Землинській, згад. в XIV в. — С. Анд. IV. 265), с. Woyan — С. А. VII с. 302, VIII с. 66, 91, IX с. 240, X с. 299, F. IV. 3 с. 380, С. Р. VI с. 181, 331, 396, VIII с. 440. В Бережській: Zolwa (теп. Szolywa, Свалява), Beregh, Borod, Dobron, Zolonka, Chorna woda, Konachna, Harazdow, Kothna, Jasnapatak, р. Beberke, Prenez, оз. Uztro — С. А. V, с. 135, VIII. 260, 345, С. Р. VI. 168, VIII. 98. Про малярську транскрипцію див. в прим. 14.

¹⁾ Див. т. I с. 196—200. ²⁾ Лавр. с. 124.

ють ще виразнійше столітє пізнійше¹⁾. З руського боку ми не бачимо таких виразних змагань здобути собі закарпатську Русь: тільки в кінця XIII в., за Льва Даниловича маємо сліди якихось оружних заходів в сім напрямі, а можливо — і певних здобутків²⁾.

Першу авторитетнійшу звістку про власть угорського короля над руськими землями маємо з 1031 р.: говорячи про смерть сина короля Стефана, Генриха, німецький літописець називає його „князем руським“³⁾; значінне сього титула не ясне, але його трудно толкувати инакше як слід залежності Угорської Руси. Рівно столітє подибуємо, також в німецькім джерелі, подібну звістку про „руську марку“ Угорщини, де перебував тоді угорський король⁴⁾. З сею руською маркою XII в. пробувано звязати т. зв. „Країну“, як до пізніх часів називав ся, а по части й досі зветь ся пограничний карпатський пояс в столицях Шарішській, Землинській, Ужській і Бережській⁵⁾; зближенне безперечно дуже привабливе, але трудно наставати на нїм, не маючи вказівок, які б звязували єї розділені віками звістки.

В кождім разі в тім же XII в. уже обняла се північно-східне підгірє комітатська організація — поділ на комітати (або столиці) й їх устрій, вироблений в XI—XII в. Порічє Попрада й Гернада творить Спішський комітат, порічє верхньої Ториці й Топлі — Шарішський, середньої Топлі, Ондави й Лабірця — Землинський, Уга — Ужський, Латориці й Боршови — Бережський. Всі єї комітати виступають уже в документах початків XIII в.⁶⁾,

¹⁾ Див. про се вище с. 413—4 і 449—50. ²⁾ Див. т. III гл. 1.

³⁾ *Heinricus Stephani regis filius, dux Ruizorum in venatione ab apro discissus perit flebiliter* — *Ann. Hildesheimenses, Monum. Germ. historica Scr. III* с. 98.

⁴⁾ *Nuntius ad regem* (до угорського короля) *dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur* (*Vita Chunradi regis* — *Monum. Germ. hist. Script. XI* с. 74). Тяжко прикладати сю звістку до Галичини, як робить нпр. Грот (*Изъ истории Угрии* с. 24), звязуючи се з участію Угрів в боротьбі Володаревичів і Васильковичів — ледво чи поїхав би посол до угорського короля так далеко.

⁵⁾ *Bidermann* op. с. II с. 59, *Lehoczky Beregvárm. Monogr. I*, с. 117.

⁶⁾ Нпр. для Шарішського комітату див. *Fejér III. 1* с. 79 (1209), для Землинського — *Ib. c. 163* (1214), Унгварський — *ibid.* (*Martino* (*comite de*) *Zemlin, Benedicto* (*comite de, Hunguar, Бережський* — *Endlicher Monum. Agr. c. 718* (*Mesku comes de Beregu*). По імені свого столичного замку ком. Бережський називав ся також Боршівський — *in comitatu de Borsua* — *Cod. Agrad. IX* с. 333, *Heym comes de Borsoha* — *Endlicher p. 709*.

хоч границі їх не уставили ся ще вповні: полуднева частина Землинського комітат в XIII в. і першій четвертині XIV в. належала до осібною надзупана в Потоку¹⁾; поріччя Боршови довго належало ціле до Бережської столиці, ще в XIV в.²⁾, а не до Мармароша, як пізнійше, а сусідня з Угочським комітатом мармароська територія належала до Угочі (особливо Вишк)³⁾. Взагалі Мармарошський комітат, що займає північно-східній кут, поріччя верхньої Тиси, з'організовано значно пізнійше. Як територіальна назва, Мармарош виступає в актах уже на границі XII і XIII в.⁴⁾, але ще на початку XIV в. він дочисляв ся до Угочі і тільки в другій десь чверти цього століття сформував ся остаточно в самостійний комітат⁵⁾. Взагалі сей східній кут найпізнійше стає тереном тієї суспільної еволюції, що майже столітє скорше переходить в західніх руських комітатах.

Комітатська організація мала важне значінне в житю руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітата — „надзупан“⁶⁾, був безпосереднім начальником всіх місцевих свободних, а непривілегованих верств, до котрих тоді тутешня людність належала. З початку воєнні і фіскальні агенти короля, надзупани вже в XI в. мають також широку адміністраційну власть та судову компетенцію в границях свого комітата. Вони скликали під час війни всіх обовязаних до військової служби і вели їх у похід під корогвою свого комітата. Вони збирали данини з людности комітата, задержуючи собі за службу третину їх, а решту передаючи до королівського скарбу. Під їх безпосередною властію стояли замкові слуги, *servientes castris*, організовані в сотні⁷⁾, з сотниками на часі, й обовязані різними повинностями до замку (*vár, város), чи то головного, де резидував сам надзупан,

¹⁾ Див. Szirmay Not. hist. com. Zemplén. c. 12 і 37, пор. нпр. Cod. Arpad. VIII c. 6, XI c. 518, Cod. Patrius VIII c. 176 і т. и.

²⁾ Mihályi c. 77, 78, 127, Csánki c. 410.

³⁾ Нпр. Fejér V. 3 c. 87, VI. 2 c. 253, VII. 2 c. 147, Szirmay Not. Ugoch. c. 71.

⁴⁾ Мармарош — Marmarisius. Mammarius, Cod. patrius II c. 1 (1199), Fejér VI. 2 c. 253 і 387 (1300).

⁵⁾ Нпр. в документі 1303 р. Nicolaus voyvoda, comes de Ugocsa et Marmarusio; на документі 1327 р. вже маємо Stepha(n)o de Marmarusio (comite) — Fejér VIII. 1, 147, VIII. 3, 212, пор. Cod. Patrius V. 108.

⁶⁾ főispány, comes parochialis по латині.

⁷⁾ Mocud centurio Землинської столиці — Endlicher c. 646.

чи менших королівських замків комітату. Вони ж правили суд і пильнували порядку. Ся сильна, сконцентрована комітатська організація ослаблюєть ся тільки в розвоєм привілеگیюваної земельної власности, що ширить ся на руськім підгіррю головно від XIII в. і тоді-ж здобуває свої головні іmunітети: Золота буля кор. Андрія (1222) увільняє маєтности панів (*nobiles*) від державних повинностей; потім (1267) се увільнення розтягаєть ся і на панських підданих, що також виймають ся в присуду наджупана, окрім деяких спеціальних справ, і піддають ся під доміняльну юрисдикцію своїх панів¹⁾. Такеж привілеگیюване становище дістають землі духовні й німецькі громади²⁾. З другого боку ослаблюєть ся комітатова організація через ослаблене державного характеру наджупанського уряду: сі уряди дають ся в дідичне володінне, не вважаючи на заборону Золотої булі, уважають ся за сінекури, лучать ся по кілька в одних руках³⁾; все се значно ослаблює значінне комітатської організації і виводить на верх нові уряди — заступників наджупанів⁴⁾, шляхотських судий⁵⁾, що переймають різні функції наджупана⁶⁾.

Між двома краями суспільної ерархії — приватними невільниками на однім кінці й панамі⁷⁾ — угорське право знало такі переходові верстви: замкових слуг⁸⁾, свободних господарів⁹⁾, воєннослужебних чи бояр, йобадьонів по малярськи¹⁰⁾. Одначе суспільна еволюція, котру переходили й иньші європейські суспіль-

¹⁾ Див. нпр. наданне замкової землі Каэти, *auf erendo ab eodem castro et a iurisdictione comitis de Sarus pure et simpliciter eximendo* — *Cod. Patr. VIII, 451.* ²⁾ Золота буля § 3, 5.

³⁾ Про дідичність наджупанського уряду див. нпр. наданне в дідичне володінне Ужського комітата (1290) — *Codex Agrad. V. 3 і XII. 492.* ⁴⁾ *comes curialis*, по малярськи *al-ispany.*

⁵⁾ Т. зв. *iudices nobilium.*

⁶⁾ Нпр. *comes et quatuor iudices* Угочської столиці — *Cod. Patr. VIII, 453 (1272—1300), curialis comes et quatuor iudices nobilium de Zemlyn* — *C. Patr. VII. 292 (1300)*, див. також 1291: *iudices in com. de Zemlin* (три) — *C. A. V. 59*, або 1299: *Andreas comes de Zemlyn, vice magister Ieko et iudices nobilium de eodem comitatu* дають речинець для ставлення сьвідка *pro expedito unius equi vel equi estimationem duabus marcis valentem* — *F. VI. 2, 215.*

⁷⁾ *nobiles* лат. докум., по малярськи *nemes.*

⁸⁾ *servientes castri, castrenses.*

⁹⁾ *udvornici*, від словянського двір.

¹⁰⁾ *jobagiones castri, jobagiones*, мад. *jobbágy* від *jó, jobb* — добрий, ліпший, отже *meliore*, в латинській передачі часом: *proceres*. Се звичайне толкованне; толкують одначе се слово й инакше.

ности, з часом знівелювала в переважній масі сі переходові верстви в одній клясі „підданих“¹⁾, — де вони стрінули ся з невільниками, що підняли ся наслідком поліпшення свого стану, як ті знизили ся наслідком постійного обмеження своїх прав. Протягом XIII і XIV в. процес сей став ся довершеним фактом, й останки йобадьонів, а потім і удворників, що спасли ся від загального потоплення в підданській верстві, дістали шляхетські права при кінці XIV і на початку XV в.²⁾. І над знівельованою підданською верствою сформувала ся друга — також зложена з ріжних елементів і вкінці також зведена до одного комплексу прав — привілегована шляхетська верства (в сформованню її прав і привілеگیї рішучим моментом була вже згадана Золота була 1222 р.).

В сих загальних рамах мусіла меньше-більше переходити еволюція суспільних відносин руських земель Угорської корони; тільки в міру того як певні околиці були положені глубше в горах на північ і дальше на схід, сей суспільний процес тим пізнійше опановував їх.

Впадає в око, що столічні замки комітатів, резиденції наджупанів, центри правительственного життя й заравом — економічного й фіскального використання країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгір'ю — Боршова, Унгвар, Землин, по части і Шариш. Очевидно — підгірські рівнини звернули на себе далеко скорше увагу правительства, ніж чисто гірські околиці, ще глухі й малоприступні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури — як плекання винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілегована власність далеко скорше мусіла розвинути ся на підгір'ю, ніж в самих горах: монастирі, катедри, приватні особини

¹⁾ В ізн. угор. праві термін *jobbágy* = підданий.

²⁾ Поодинокі факти нобілітації йобадьонів трапляли ся й перед тим — оден такий факт шир. маємо серед унгварських актів XIII в.: Кор. Володислав з огляду на заслуги, які показав *Dionisius s. Cheemee iobagio castri Hwung in exercitu in Hod cum infidelibus Comanis*, — *Dionisium prenotatum aut ipsius heredes una cum duabus villis suis — Chepeel (Чепель коло Капоша) et Moschya (Мохкса таже) in com. Hwng de iobagionatu castri nostri prenotati exemimus et nobilitavimus in medio baronum nostrorum ac sub tutelam vexilli nostri statuimus* — С. Р. VIII, 207.

завчасу почали тут випрошувати від королів та иньшими способами здобувати собі маєтности. Так уже на початку XIII в. засновує еп. Бенедикт на своїх маєностях над Тисою й Бодрогом монастир в Лелесі (премонстрантський); в Серенчу (також Землинського комітату) маємо монастир бенедиктинів; катедрі егерській (єрдавській) належить село під Землином, ніби то надане йому ще за часів св. Стефана на верхній Тисі, в полудневім Мараморші осідають хрестоносні рицарі німецькі і т. и.¹⁾

Натомість далі на північ і схід, в гори, і рука правительства й руки угорського привілеюваного панства, світського й духовного, входили лише поволі. Процес освоєння гірських околиць, очевидно, припадає, на XIII в. головно, з виїмком східного кута, освоєного ще півнійше.

Головнішим способом для такого освоєння угорське правительство уважало власне будову державних замків. В одній грамоті з початку XIII в. (1209) кор. Андрій каже про замок Уйвар (Новий город), що його збудовано на ново на спеціальний наказ його попередників „в незалюднених горах, аби тим вигіднійше й безпечнійше люде могли переходити через ті незалюднені місця та аби легше сходили люде ся туди й засновували села під горами“²⁾. Подібне читаємо столітє півнійше про східні околиці: відбираючи з приватного володіння замок Visk (рус. Вишково над Тисою, в теп. полудневім Марамарші), король мотивує се тим, що той замок „тепер нам і державі нашій дуже потрібний з огляду на потреби людеї і кольтоністів, вібраних в Мармароші“³⁾.

¹⁾ Fejér III. 1, 153, 474 і далі, V. 1, 170; IV. 3, 40, VII. 5, 204, Cod. Agrad. VII. 224, IX. 550.

²⁾ castrum Ujvar, in finibus Polonorum, — dictum castrum est de nouo erectum ex singulari praedecessorum nostrorum admissione in montibus desertis, ut eo commodius et securius homines per illa loca deserta possent ambulare utque ibidem insimul facilius convenient homines et villas in montes radice plantarent — Fejér III. 1, 79. Замок сей, по латині званий Novum castrum стояв на Ториці, недалеко нижніших Липян (Héthárs) — Csánki с. 284.

³⁾ ad praesens nobis et regno nostro admodum et non modicum esset necessaria maxime in subsidium populorum seu hospitum nostrorum... nostra Mammars congregatorum, король дає в заміну його quasdam possessiones nostra seu villas, nunc ad praedium nostrum de Vgocha pertinentes, in eodem comitatu — Rokaz, Fekete Ordou, quae sunt minime populosae, et Nyirtelek, quae est vacua. — F. VI. 2, 253 (1300).

Такий королівський замок ставав резиденцією королівських урядників, помічників надзупана, що мали ближчий нагляд над місцевою людністю і могли легше потягати її до різних повинностей. Під охороною його легше й безпечніше могли осідати протеговані правительством привілеговані осадники — чи то угорські пани й духовні, чи то Німці кольоністи, чи то різні воєнно-служебні з категорії йобадьонів і удворників¹⁾. Свобідні, неосаджені землі уважалися землями замковими, королівськими; такими-ж ставали землі йобадьонів і удворників, що вмирили нелишаючи синів, або землі забрані за провину й непослух. Всі вони ставали предметом королівських роздавань, головню новим осадникам-чужинцям, що таким чином все в більшому числі вти-скалися між тубильну людність. В більших же наданнях королі роздавали не тільки землі порожні або залюднені півсвобідною людністю (*servientes castri*), але і разом з удворниками та йобадьонами що на них сиділи; так нпр. бачимо йобадьонів між людьми монастирів і панів, хоч документи й не кажуть, чи то були йобадьони набуті разом з маєтностями, чи такі що добровільно їм піддалися²⁾. Численніші маємо факти скуплі земель від йобадьонів, що змушені бідністю, а може й пресією можливого пана, продавали за королівським дозволом панам свої ґрунти. Всіма сими способами ширилася привілегована земельна власність, витискаючи та пролетаризуючи місцеву людність і зводячи її до становища панських підданих.

На території, котрою займаємося, можемо в XIII в. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Ториці, Шарин і Шоувар на Топлі, Шатор, Земдин і Поток (теп. Шарош-поток) над Бодрогом, Уж-город (*Ungvár*) над Угом, Мункач (або Мукач) над Латорицею, Боршова над Боршовою, Вишк над Тисою; Густ над Тисою пізніші письменники кладуть ще на XI в., але в документах я не стрів про нього звістки перед XIV в.³⁾.

¹⁾ Напр. лист кор. Володислава *universis nobilibus et aliis omnibus exercituantibus seu exercituarie debentibus in com. de Zathmar, Zabouch et Beregh* — кличе, аби явилися зараз до короля оружі, инакше грозить карою *in rebus et personis, tanquam nostri mandati transgressores* — Fejér V. 3, 506 (без року).

²⁾ Напр. в маєтностях Лелеського монастиря: *in Egregii etiam dedit 12 vineas sine vinitoribus et jobagyonem nomine Ludovicum cum filiis* (Fejér V. 2 с. 211); панський йобадьон — *iobagionem suum* (*Nicolai de Muncsul*), *Cod. P. VIII* с. 274.

³⁾ Див. нпр. Шарин — Fejér IV. 3, 61. Шоувар в XIII в. зветься селом, але що то мусів бути перед тим замок, вказує імя; в 1288 р. (Fe-

Статистику панської, взагалі привілеگیюваної власности нам годі переводити на основі тих — завєдї припадкових і в порівнянню з дійсністю нечисленних документів, які нам заховали ся. Годі одначе не запримітити, що тим часом як для Шарішської, Землинської й Ужської столиці можемо з XIII в. вказати по кільканадцять і навіть по кількадесять документів про привілеگیювану власність, для Бережської маємо вже ледво десятку, а для Мармароша за весь XIII в. я не потрапив знайти ані одного з виїмком його полудневого-західнього кута, що належав до Уґоці (Вишк з околицею). Сі релятивні числові відносини сьвідчать про те, що вже зазначив я вище: що розміри правительственної інтенції і з тим разом — привілеگیюваної власности зменьшали ся в напрямі не тільки з полудня на північ, але і з заходу на схід. Слабою інтенцією правительствених сфер — так що Мармарош був для них зовсім „землею незнаємою“, поясняєть ся спір за десятину з Мармароша, що виник в остатніх роках XIII в. між катедрою еґерською і семигородською; очевидно, доти інтересовані катедри не мали відомостей про якусь католицьку людність Мармароша²⁾ і тільки з інтензівнішими заходами правительства коло колонізації його явила ся перспектива якихось доходів звідти.

Економічний розвій сих країв і заразом — розвій панської власности можуть нам схарактеризувати численні акти купна-продажі маєностей між панами і закупна їх від дрібних бояр; вони показують, що панське господарство закорінило ся тут і що пани потягали з сих своїх маєностей відповідні доходи. Подекуди ми маємо при тім і цифри заплаченого гроша: вони показують що маєности на підгіррю й навіть у горах цїнили ся вже досить значно, хоч і низше ніж на рівнині. Нпр. Пуд продає комесу Симеону землю в Шарішській столиці, на самій границі³⁾, за 30 гривен (марок) срібла. Інший пан промінює свою маєність в ком. Абауй,

jég V. 3, 296) король дає на ново дозвіл збудувати там замок. *Castrum (regale) de Saturhyg* — *Cod. Arpad. VIII. 6*, Шаторалья — *C. Arpad. VIII. 6*. Землин — *Fejér IV. 2, 140*. Поток — *C. Patrius VIII. 279*, Унґвар — *C. Arpad. III. 122*, Мункач — *C. Arp. VIII. 68*, Боршова — *C. Arp. VIII. 199*, Вишк — *Fejér VI. 2, 253*, Густ — *Pray V. 519*, *Michályi c. 5*.

¹⁾ in *Marmarisio, que est quedam particula dyec. Transsilvaniae* Документ друкований кілька разів — *Fejér VI. 2, 287*, *Teutch und Firnhaber II. 217*, *Codex Arpadianus V. 258*.

²⁾ *ultra indagines regni Poloniae, ad alpes Beschad, ulterius tenet metas cum terra Poloniae* — *Cod. Arpad. VIII. 242 (1269)*.

в полудневій його частині, за дві маєтності гірські, на горішній Ториці, за засіками, з доплатою 60 марок чистого срібла, „бо ці маєтності ліпші й користнійші“¹⁾. Йобадьон Уніварської столиці Чепан за дозволом короля продає свою маєтність Чепель, недалеко від Унівара, за 40 гривен²⁾. Бояре з Цибави (Tiba) в тій же столиці, але далі в гори, коло Собранець, продають третину свого села за 80 гривен, а по тім ренгту (чи може ціле) — за 300 гривен³⁾.

Полишаючи на боці сю виїмково високу ціну, й иньші ціни треба признати за досить високі, коли пригадати нпр. ціну заплачену Володимиром Васильковичом за волинське село Березовичі (50 гривен кун, 5 локоть скорлата да бронь допатыє). Стрічасмо, що правда, й низші ціни: нпр. земля Вененуг в Уніварській столиці продається за 16 гр., за туж ціну й тамже половина землі Воян, і т. и., але тут могли бути й спеціальні причини (про котрі

¹⁾ Cod. Agr. IX. 465 і X. 227 — проміна маєтности Gybarth in comitatu Novi castri (Gibart в ком. Абауй, коло Szántó) за маєтности Veresalma (теп. Vörösalma, Червениця) і Torkow (Tarkó, Камениця на горішній Ториці) ultra possessiones in com. de Sarus з доплатою 60 гривен fini argenti, quia possessiones antedictae meliores et vitiliores extiterunt dicta possessione Gybarth (сю terra Weresalma випросив собі Георгій filius comitis Noui castri, quam Ewze et filii sui possidebant).

²⁾ Небезінтересні мотиви: король дозволяє Cherano f. Kuneу iobagioni castri de Vng cum Stephano filio suo продати vnam possessionem Chepel, бо він propter inopiam et paupertatem suam suum seruicium peragere fideliter non posset, а знов iuxta regni consuetudinem approbatam iobagio castri possessionem suam ausum vendendi omnino non haberet, nisi per permissionem regie maiestatis — С. А. XII. 172 (1276). Чепан в присутности відпоручника короля й ерлявської капітули conuocatis commetaneis et vicinis ipsius terre ac iobagionibus castri vct Chemey, Buda, Fulcian, Andrea dicto Deda ac Nicolao f. Cohord (сей Nicolaus був безпосереднім сусідом його) продає свою землю Chepel за 40 гривен fini argenti Iacobo de Panch — С. А. XII. 184.

³⁾ Продажа третини terre Tyba від Endre f. Hercheg, Valentino f. Myluzsth, Wolf f. Thome et Simone Nigro iobagionibus castri de Wngh від себе й іменем Simone Albo Hathen Hustugk Domezlo Tyba Gregorio et Donk consanguineis за 80 марок Feliciano f. comitis Galli. На сю продажу дали згоду й сусіди: Tobias іменем своїм і pro Dionisio f. Zulusk Petrus f. Eleseg iobagio pro se et pro Mirche maiore eiusdem castri, Benedicto f. Domslo, Dominico f. Leustachy, Edeuch f. Petri, Andrea f. Dionisii, Feliciano f. Feliciani, Michaelae f. Esbolch — pro Luca f. Laurencii iobagionibus. Sacerdotes: Martinus de Kopus, Stephanus de Wngwar, Blasius de Checher et Laurencius de Tyba потвердили повновасть на продажу дану продавцям від Hathen et socii sui, Bene-

нижше)¹⁾. На рівнині Тиси бачимо ціни вищі: так пани продають в Угочській комітаті (отже досить далеко на схід), при кінці XIII в., землю Чорний потік за 60 грив.; в Землинській столиці фундатор Лелеського монастиря еп. Бенедикт купив десь на початку XIII чи може при кінці XII в. село Дюрч за 83 гривни з різними додатками; друге село Залуку над Тисою той сам єпископ купив на початку XIII в., дуже принагідно, разом з людьми за 82 гривни, і т. и.

Джерелом доходів і вартости маєтностей в горах муїли головню служити полонини — випас худоби; до сього прилучали ся доходи з лісів²⁾; подекуди розробляли ся мінералії — нпр. в одній маєтності Шариньської столиці згадуєть ся вапнярка³⁾; під Шоваром в XIII в. була баня сільна⁴⁾, що давала дуже значний дохід: державець Соляногограда (Шоувара) записав своему сестричичу 100 гривен річно з доходу сеї бані⁵⁾. Вказівок на якусь ширшу господарську культуру в горах я не знайшов, хоч нпр. коло Шоувара, між Торицею й Топлею, згадуєть ся млин і орна земля⁶⁾; згадка про міст на Ториці в одній грамоті⁷⁾ показує, що тут не було так дуже не культурно. Далі на схід муїло тої культури бути меньше.

На підгір'ю, як я вже сказав, рілляництво було добре розвинене, а трохи далі на полудень була широка культура винограду; істнуванне мит на дорогах вказує на розвинену комунікацію⁸⁾.

dictus f. Duruzlay. C. P. VI. 313 (1284). Продажа рещти — ib. с. 358, королівський дозвіл на продажу, з огляду на бідність: *inopiam et paupertatem nobis exponentes* — с. 294 і 295, королівське потвердження продажі — с. 368.

¹⁾ Cod. Patr. VI с. 118 і 396.

²⁾ Бея III й Андрій подали єгерській катедрі *decimas omnium forestarum nostrarum et novialium praediorum nostrorum fundatorum et fundandorum ac villarum nobilium et nostrorum seruitorum vniuersaliter in com. Vgocha et Berec existentium* — F. IV. 3, 41 і 43, поп. V. 1 с. 1271: *Qui comitatus scilicet Vgocha et Beregh fuerunt forestae sanctorum regum, traditi et donati per praedecessores nostros ecclesiae Agriensi supradictae in decimis dicandis et persoluendis prout ceteri comitatus.* ³⁾ *fornax cementi.* ⁴⁾ *puteus salis, теп. Sô-banya.*

⁵⁾ Cod. Arp. IX. 389 і VI. 2. 214.

⁶⁾ *terra arabilis* — C. A. XII с. 435 і 440. ⁷⁾ C. A. IV. 4.

⁸⁾ Fejér VII. 5, 208 — село в селянами купив єпископ а *quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus*, котрих суд віддав сих селян за те, що вони їх розграбили, напавши на дорогі. C. P. VIII с. 192 — *clausura molendini.* Ib. с. 274: *molendinum super fl. Laborcz.* F. IV. 3 с. 40: наданне *cum dimidietate tributi qui exigitur a transeuntibus de v. Zemlin versus v. S. Maria.* Про виноградну культуру див. C. A. XI с. 518, та-

Так само як меншала правительствена інтеренція й привілеїована кольтонїзація, в тих же направах з полудня на північ і з заходу на схід мусіли зменьшити ся впливи угорського права на організацію місцевого життя й відносин. На підгір'ю ми знаходимо всі суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілеїованих кольтонїстів, селян непривілеїованих і замкових слуг¹⁾. Далі в горах такого богацтва суспільних категорій угорського права ми не стрічаємо в наших документах; тільки звістки про йобадьонів стрічаємо ми часто, в столицях Землинській і Унїварській, і то не тільки на підгір'ю, а й подальше: як нпр. в згаданих актах продажу боярської маєтности Цибапи, на границі справдених гір. Стрічаємо також замкових слуг різних категорій: ловчих, осочників, птицеловів і т. и.²⁾

Верства йобадьонів виступає одначе перед нами в сім часі, в XIII в. переважно в сильнім упадку. Досить численні документи про йобадьонів унїварських майже всі говорять про продажу їх ґрунтів, і в декотрих виразно вказано її причину — „через бідність“. Так в 1266 р. десять бояр-власителів с. Стретави, попавши в біду по

кож *decimas in frugibus in vino* в грамоті для осадників *Luprechtháza* (Береґсає) — *ibid.* VIII с. 345; див. ще грамоту 1271 р.: монастир *de Tihau* продає *parvam vineam in ser. ville Kek* (Kék в Сатмарській ком., недалеко Тиса), виморочну по монастирському чоловіку *Chom, Blasio homini dom. reginae de v. Kek*; сей виноград сусідує *vineae populorum monasterii de Szeremch, i vineis vduornicorum dom. regis* — *Fejér V. 1, 170.*

¹⁾ Нпр. в грамоті до людности Угочської столиці, поручаючи її нового надзупана, король Володислав так вичисляє сі верстви: *fidelibus suis uniuersis — nobiles, iobagionibus castri, castrensibus et aliis omnibus, tam hospitibus liberarum villarum quam aliis cuiuscumque condicionis hominibus in com. de Vgacha constitutis. Codex Arpad. IX. 564.* Як бачимо, тільки удворників тут поминено, але їх, мабуть, треба розуміти імпліците в „людях всякого стану“, в противстваленню до привілеїованих кольтонїстів *liberarum villarum*, як господарів *villarum illiberarum* — обов'язаних до повинностей на замок. Так само мабуть про селян-удворників (*rustici*) іде мова в цитованій вище (прим. 9 до с. 496) звістці про куплене еп. Бенедиктом село. Зрештою саму назву удворників (*udvornici domini regis*) стрічаємо в однім селі -- але вже за Тисою (див. вище реґесту в тій же нотці). Сюди-ж можуть належати *homines liberae condicionis Detricus, Ettul i Gunzel*, що дістають за свої услуги землю від Петра сипа *Zoboslou* — С. Р. VI с. 49.

²⁾ *Auceps Myko* — С. А. IV с. 4, *Michael et Strach de Galoch qui sunt tenentes rares* (сокольники?) — С. Р. VIII с. 440, *caniferi* — С.

татарським спустошенню¹⁾, продають сю свою маєтність бану Филі за незвичайно низьку (судячи по гарнім положенню й великості маєтності) ціну шіснадцять гривен. Десять літ пізнійше король дозволяє боярину Чапану з сином Стефаном продати свою маєтність Чепель (недалеко від Унгвара) з огляду на те, що він через свої недостатки й бідність не може добре сповняти своїєї служби, і той продав свій ґрунт наджупану Якову²⁾. Кілька літ пізнійше йобадьони — власники Цибава, з своїми свояками, випрошують дозвіл на продажю своєї маєтності — через свою бідність, і продають її синам унгварського наджупана³⁾. В 1292 р. йобадьон Петро з свояками продають свою половину ґрунту Воян маістру Іооб за 16 гр. і т. н.⁴⁾.

Роздробленне маєтностей йобадьонів бувало велике: ми бачили їх в с. Стретаві десять родин, а в Цибаві шість. Се саме, й різні нещасливі пригоди, в роді ворожого спустошення, дійсно могли приводити бояр до значного зубожіння, тим часом як обовязки їх мали тенденцію збільшати ся і в міру того як убувало королівських людей, все тяжшим татаром спадали на тих, що віставали ся під замковим присудом. Се все викликало окрім продажі ще иньше явище — вихід з під замкового присуду, через підданне на певних, легших умовах під власть можливого пана, після того як Золота буля увільнила всіх панських і духовних підданих від всяких державних обовязків. В описи маєтностей Лелеського монастиря (ще з перед Золотої булі) ми між иньшим бачимо такого добровільно підданого йобадьона, увільненого від усяких службових обовязків, поки-б він або його потомки не схотіли вийти з церковної зверхности⁵⁾. Вкінці до продажі і піддання могла приводити й пресія панів, особливо коли покупцями, як ми бачили, виступали пани з місцевої адміністрації. З вище наведених актів продажі нпр. дуже підозріло виглядає продажя Стретави за таку низьку ціну (16 гривен) — вона наводить на гадку або можливість примусу, або — фіктивну про-

A. VII c. 223, *custodes silue Beregu* — *Registrum Varadiense* ч. 314 (у Ендліхера), *custodes silvarum nostrarum* (королівських) — С. Р. VIII 45¹; див. зрештою відомости зібрані у Бідермана II с. 509. Див. також згадку про *castrens* в С. Р. VI с. 181, С. А. IX с. 407.

¹⁾ *post plagam Tartarorum in tempore necessitatis*. F. IV. 3 с. 380. ²⁾ Див. вище с. 495 нотка 2. ³⁾ Див. вище с. 495 нот. 3.

⁴⁾ *Cod. P. VI. c. 396 і 522*. Про продажю йобадьонського ґрунту очевидно іде мова і в С. Р. VI. 181, хоч власника її й не названо виразно йобадьоном.

⁵⁾ *Fejér VII. 5, 214*, текст диви нижше, с. 500.

дажу і підданне, щоб вийти з замкового присуду.

Сей процес пролстаривації і кріпощення йобадьонів правдоподібно ішов би ще більш прискореним темпом, як би свобода їх в розпорядженню своєю власністю не була ограничена: вони не могли продати своєї землі без спеціального дозволу короля — „по прийнятим в державі законам iobagio castri не має зовсім права продати свою маєтність инакше як за дозволом королівського величства¹⁾), отже треба було в кождім разі просити королівського дозволу. Але коли покупцем був можний пан, то йому не тяжко було привести до того, що сей дозвіл давав ся.

Чи так чи сяк, продажию, чи вимортем, чи иньшими дорогами землі від йобадьонів переходили в руки панів, і верства їх маліла, так само як маліли верстви свобідних господарів (удворників) і замкових слуг, а натомість розростала ся верства панських підданих — в початку різнородна своїм складом і правом, пізнійше сконсолідована в одноцілну масу.

З ріжними категоріями сих підданих і їх становищем може нас познайомити опись маєтностей Лелеського монастиря, — опись тим для нас інтересна, що монастир і частина його маєтностей лежали на території, якою займаємо ся — на потиськім підгір'ю.

Описавши маєтности монастиря, фундаційна грамота каже: „надав єпископ-фундатор у вище згаданих маєтностях півсвобідних, чоловіків і жінок, обовязаних до ріжних повинностей; вони відповідно до наказу своїх панів і як того вимагає робота, мають переносити ся з місця на місце, переходити від одної роботи до другої, тому єпископ не хотів їх вичисляти при поодиноких маєтностях, а вичислив по категоріям свободи і залежности. І так надав він визволених з неволі і обовязаних до того, аби з абатом чи на наказ абата з чернцями їздити своїм накладом, обороняти монастир в його спорах, їздити з порученнями, куди будо потрібно, доглядати всякого рода доходів, які їм буде поручено“ (тут вичислено близько двадцять слуг, не рахуючи нероедільних братів і синів) (очевидно се вища категорія слуг, міністеріялі вищої ранги). Потім наступає вже звістний нам боярин, добровільний підданий монастиря; далі читаємо: „Надав він півсвобідних з меньшими правами (*minoris libertatis*): вони обовязані ставати на кождий наказ абата й чернців (отже не тільки до сповнювання вище вичислених, більше почесних, а й низших, господарських обовязків) (тут вичислено коло сімдесять слуг, не рахуючи братів і синів) — всі

¹⁾ Диви вище с. 888.

вони мають служити разом з синами відповідно до свого обов'язку. Надав він також челядь з їх жінками, синами і доньками, обов'язаних до всяких рабських робіт (коло стодвадцять родин¹⁾, між ними знаходимо мельника, кухара, пасічника, сторожа лісного і т. и.)²⁾. „Всі отсі монастирські піддані на віки звільняють ся від всякої иньшої власти й юрисдикції: в цілім королівстві, в котрім би комітаті не сиділи сі люде, ніхто окрім короля й чернців сього монастиря не може їх судити ні в якій справі, ні в яким разі, ані позивати перед якогось иньшого судню³⁾”.

Як звістки про бояр ілюстрували нам повільне зникання й пониження сеї верстви, так знову сі відомости про монастирських підданих ілюструють відворотний процес — підймане челяди на вищі ступені служби, півсвобідні, з меншою і більшою свободою, де вони граничили з становищем замкових йобадьонів. В реєстрі монастирської челяди при однім імені несвобідного читаємо замітку: „а син його на імя Фаркаш — свобідний“; се оден приклад такої еманципації. Ще вищий ступінь її ілюструє нам оден документ з Бережського комітату: король дозволяє надзупану Ілії дати свою землю Kurkurch своїм слугам (servientes): Симону Івановому сину

¹⁾ При тім способі, яким вичисляє сі імена опись, не можна обрахувати числа докладно.

²⁾ Contulit etiam in prediis omnibus supra memoratis libertinos, seruos et ancillas diuersorum officiorum, qui vero omnes tales ad voluntatis dominorum suorum et accidentia negocia de loco ad locum transferuntur, de servicio ad servicium transmutantur, idcirco noluit eos prediis singulis assignare, sed tantum seriatim nominatos, cuius sint libertatis aut seruitutis, pronunciare libertinos. Contulit ex seruili genere exemptos, quorum est officium cum preposito, quoties necesse fuerit, vel ad praepositi perceptum cum fratribus cum suo apparatu procedere, omnia litigia ecclesiae manutenere, legationes quo necesse fuerit deferre, comitatus curiales vel alias prouisiones, cum eis iniunctum fuerit, absque omni contradictione procurare (імена). Contulit etiam jobagyonem nomine Bera, obtentu fidelitatis sue ita ex omni iugo seruitutis exemptum, ut nulli omnino seruili conditioni subiaceat, nisi ipse vel sui posteri ab ecclesia se alienare uoluerint. Libertinos contulit minoris libertatis, quorum officium est stare ad omnem nutum praepositi vel fratrum (імена). Seruos etiam contulit cunctis seruilibus officiis deditos cum uxoribus, filiis et filiabus (імена). — Fejér VII. 5, 213—5.

³⁾ Praeterea nos fidelitatis ipsius (єпископа) obtentu cunctos eiusdem ecclesie populos in perpetuum tanta libertate donauimus, ut nullus in toto regno, in quacumque parochia idem populus sit constitutus, preter regem et eiusdem ecclesie fratres super qualibet causa presumet casu aliquo iudicare vel ante iudicem alium trahere iudicandum — ib. c. 213.

і Петру сину Прибислава в дідичне володіннє¹⁾. Сі слуги на основі такого королівського привілею переходили в привілегіовану верству.

Тепер нам треба-б відповісти на питання, як на тлі сих економічних і суспільних відносин укладали ся відносини національні? Що етнографічна маса на сій території була головно руська в горах і в дуже значній мірі руська також на підгір'ю, се не підлягає сумніву. Але яке становище суспільне й економічне займала ся руська маса сього, документи нам не кажуть, не дотримуючи ся взагалі національних відносин та подаючи самі голі ймення, переважно календарні, в котрих народність годі виміркувати, або в такій сумнівій формі, що тяжко на ній опирати які небудь виводи. Можна видовлювати хіба поодинокі, більш або меньш певні вказівки, та помагати собі міркуваннями а ргіогі — але се все буде далеко від такої повної й певної відповіді, якої-б ми собі бажали.

Виходячи з того, що угорська народність була правительственною, зверхнею, а руська підвласною і провінціальною, ми вже на тій підставі можемо здогадувати ся, що вище урядництво і пани, що здобували собі земельні надання від короля (в значній мірі й тут виступають вищі місцеві урядники), були переважно мадярські. Бували й тут Русини, але, певно, далеко рідше. Звістний нпр. *Maladik Ruthenus*, що втікши з татарської неволі з значними грошима (тридцять гривен золота), позичив їх королю і за те випросив собі в дідичне володіннє землю Тарновці (в Словаччині) — але чи був він Русин угорський, чи зайда, не знати²⁾. Так само *Theza Ruthenus*, що служив на королівськїм дворі в початках XIV в. і за заслуги дістає магнстности від королеви³⁾. Такими-ж Русинами виходнями чи тубильцями могли бути *Lue* (Лев?) *cum filiis Fudur et Stephano*, що дістали магнстність Брод в бережській столиці від кн. Анни, жінки Ростислава Михайловича⁴⁾. Русином був *Iwanka filius Iwan* з Унгварської столиці — його брат *Dominicus Ruthenus* дістав магнстність від кор. Андрія II⁵⁾. Можливо, що Русином був якийсь *Germanus* з над Топлі, що уживав ся спеціально до всяких поручень на Русь і в огляду на се був звільнений від усяких обовязків до шарншського замку⁶⁾. Міг бути Русином Петро син *Zobuslo* (Сбислава),

¹⁾ С. А. IX. 333. ²⁾ F. IV. 3 с. 59 (1262) і потв. с. 65.

³⁾ *Cod. Andegavensis* I с. 281 (1312): *Theza Ruthenus aule nostre iuuenis*. ⁴⁾ С. Р. VIII с. 90 (1264).

⁵⁾ С. Р. VI с. 331 і пересті в Літваського й Туровецького ком. (A líptói és turoczi registrum), Történ. Tár 1902, ч. 64.

⁶⁾ *quod in deferendis legacionibus nostris ad Russciam fidele*

що мав кілька маєтностей над Лабірцем, або Zobuslo з Чичеровець, що тримав свою землю ще з надання Кольмана його пра-дїду¹⁾. Імя „Якова“, надзупана землинського, звучить дуже по руськи, але се імя було і у полуднево-словянських підданих Угорщини, й взагалі на Угорщині стрічаєть ся часто поза межами Руси, так само імя Микули, дідича з під Шарош-потока, або Olodagus, заступника жупана землинської столиці і т. и.²⁾.

Більше руського елемента можна а ргіогі припускати між йоба-ддонами наших столиць; деякі імена їх дійсно звучать досить по руськи³⁾, але знову дуже покладати ся на сі созвучности трудно. З далеко більшою певністю можна вказати тут присутність чужих елементів⁴⁾, хоч на неруськість імен також не все можна покла-дати ся, як показують наведені вище імена документальних Русинів. Велику ролю мусів грати руський елемент між слу-гами замків, монастирів, панів (про свобідних господарів ми не маємо ніякого матеріалу в руках): так між слугами Лелесь-кого монастиря звертають на себе увагу такі імена як Ivanes (дуже багато), Zemko (чит. Семко) і т. и.⁵⁾; вище я мав нагоду назвати слуг comitis Elyas de Bogda — Симона Іванового сина й Петра Прибиславового і т. и.⁶⁾.

Що малярський елемент уже тоді досить значно втискав ся між руський, про се окрім особових імен свідчить і значний процент малярських або змаляризованих імен осад, згаданих в до-кументах: припустити, що всі вони з'явили ся в документах тільки в королівській канцелярії, переложені чи перероблені на

seruicium exhibuerit, ita tamen quod in deferendis legacionibus in Russciam nobis sicut hactenus fideliter seruire teneatur; земля його hereditaria Cumlous (Кожлош) лежить juxta aquam Topl, Coprucha, Cherzeu, Cumlous, Cheruz e. Gerendul. — С. А. VII. 505 (1259).

¹⁾ С. А. VII. с. 300, 302, F. IV. 3 с. 267. С. Р. VI. 9, 129, VIII. с. 91, пор. iobagio Zobuslo filius Dubron, F. IV. 3 с. 360.

²⁾ F. V. 2 с. 79, С. А. XI с. 518, Endlicher с. 646.

³⁾ Напр. Zobuslo filius Dubron, Ladislau f. Zubozlay, Drazlaus, Domozlo, і т. и.—F. IV. 3. 155 і 380, С. А. XII. с. 184, С. Р. VIII. 440 й ин.

⁴⁾ Такий напр. Cherpanus, Felicianus filius Feliciani, Fulcian, Wolf і т. и.— ibid. ⁵⁾ F. VII. 5 с. 216—6.

⁶⁾ Сей брак багатих виразнійших вказівок на руську людність на-віть в документах другої половини XIII в. поучає нас не надавати осо-бливого значіння такій аргументації а silentio: в сім часі не можна сумнівати ся в існуванню значної (релятивно, супроти иньших народностей) української кольонізації на території Угорської Руси; коли не було її тепер, то не можна витолкувати (не припустивши, що українська народність має особливу ассиміляційну силу супроти всіх иньших і в самих некористних умовах того), що вона пізніше, коли і підгіре і навіть самі гори були вже

мадярську мову її писарями або подиктовані Мадяром-петентом, по мосму — не можливо; петентам як раз було важно, аби інтересна для них місцевість названа була іменем уживаним на місці — чи у тубильної людности, чи у його земляків-приходнів, осадчих, — аби не вийшло баламуцтва¹⁾.

Не согіршу ролю в розвою мадярської кольонізації мусіли відограти також латинські монастирі і взагалі релігійні конгрегації, досить численні і на сій території. Вище я згадував про монастирі в Серенчу і Лелесі, тепер назву ще нпр. громаду цистерсів в Бардієві²⁾, громаду рицарів св. гробу, що дістала в 1212 р. землі над Топлею³⁾, громаду хрестоносних рицарів в Габолтові, звістну в першій пол. XIII в.⁴⁾, німецьких рицарів в полудневім Мармароші, звістних нам уже на початках XIII в.⁵⁾.

Осібне місце між елементами руським і мадярським займали німецькі кольоністи. Початки німецької кольонізації полудневого Підкарпатя датують другою половиною XII в. і уважають сю давнійшу кольонізацію нижне-німецькою (фляндською). Але сильніше кольонізація розвинула ся в XIII в., в Саксонії, разом, а по части — і в звязку з німецькою кольонізацією Польщі, й ся новійша кольонізація покрила давнійшу, про котру тепер тільки можна здо-

в значній мірі окуповані чужоземними елементами, у всіх вигідніших місцях, встигла їх так сильно опанувати, і то переходячи з Галичини через порожній (як треба його собі в такім разі представляти) широкий карпатський пояс! Се могло діяти ся перед тим, ніж почав ся рух на карпатське підгір'є і в гори від полудня, в часах розвою української кольонізації взагалі, а не в XII—XIII в. Зрештою Анонім, пишучи в другій половині XIII в. й представляючи Русинів хозяївами карпатського гірського пояса в часах угорської міграції, мусів мати представлення, як виглядала карпатська територія бодай сто літ перед тим, в середині XII в. І наш літописець, представляючи, що Володимир жив „в мирѣ“ з сусїдами (окольными) і між ними — з угорським королем, мабуть не представляв собі карпатського пояса якоюсь безлюдною, порожнею пустиннею... Підношу се супроти скептичних гадок, які висловляли ся в сій справі в останніх літах.

¹⁾ Легоцкый вчисляє в Бережській столиці уже в першій половині XIV в. до тридцяти парафій латинських на підставі виказів десатини (але не пояснюючи своїх джерел) (Bereg. Mon. II с. 6); се могло б бути досить проречистою ілюстрацією ширення мадярських кольоній.

²⁾ Цистерси — fratres de Coprovincza, Cisterstiensis ordinis, apud ecclesiam s. Aegidii de Bartpha prope Sarus commorantes, скаржать ся на Theudonicus de Epurias. що зайняли metas terrae ipsorum Bartpho vocabulo — F. IV. 1 с. 468.

³⁾ С. А. XI. 114 (fratres Sancti Sepulcri).

⁴⁾ Cruciferi de Gybolthe, F. IV. 1 с. 469 VI. 2 с. 376.

⁵⁾ В документі 1213: nos M. Paulus magister domus fratrum de Morumorosie — див. замітку Jerney в Történ. tár II с. 104, Rupp III с. 277—8.

гадувати ся. Татарське спустошення не мало вплинуло на розвій сеї кольонізації: Німцями хотіли угорські королі винагородити тодішні втрати людности, як се робили польські, а навіть і руські князі. Головним тереном сеї кольонізації на угорській Русі було русько-словацьке пограниччє: Спіш і по части Шарішська столиця. В Спішу Німці й чисельно грали важну роль, і звязали ся в досить поважну організацію. Поодинокі кольонії їх ішли і далі на схід. З західніх громад згадаю Пряшів (Eperies), Кошиці (Kaschau); Бардіїв німецька кольонія засіла ся, здасть ся, також чи не в XIII в. ще, хоч осадчий привилей дано її доперва в 1320 р. і то наче ново осілій¹⁾. На підгіррю маємо німецькі кольонії в Sátoralja-Ujhely, Sáros-patak (обидві коло Бодрога), Luprechtháza (тепер Beregszász)²⁾. В першій чверті XIV в. розвиваєть ся німецька кольонізація полудневого Мармароша: німецькі кольоністи згадують ся в Густі, Вишкові (Visk), Тячові (Técső, що називало ся властиво Teutsch-au), Довгім полі (Husszúmező)³⁾. Як бачимо, глубше в руську територію ся кольонізація не сягала.

Кольонізація ся знаходила особлившу опіку в правительстві, що змагало ся її можливо ширити — з мотивів кольонізаційних і фіскальних, і старало ся показати її всяку ласку (*hospites nostri carissimi*). Громади мали повну самоуправу — звичайно самі вибирали собі старшину (*villicus*) і сьвященника; інтервенція провінціо-нальної адміністрації була тісно обмежена: тільки в важнійших карних справах як убиство, пролите крови, крадіж, мав над кольоністами суд надзупан, в усім иньшим судив їх сам війт. В свою громаду вони могли приймати кожного свободного й також свободно з неї виступати. Зобовязання супротив держави обмежали ся певною грошевою платою з ґрунту, що правда — досить значною⁴⁾.

¹⁾ Fejér VIII. 2. 253. ²⁾ С. А. VIII. 6. F. IV. 1 с. 455.

³⁾ Грамота кор. Кароля для *hospitum nostrorum fidelium de Marmorusio, Saxonum et Hungarorum vct in villis Visk, Huszth, Fecső* (чит. Técső) et *Husszúmező* — надає їм права які мають *cives seu hospites de Szeuleus (Nagy-Szöllős, Сивлюш, в Угочі)* (права ці тут докладно описані), *specialiter pro eo quod terra Marmarusiensis infertilis, laboriosa et gravis ad residendum fore dignoscitur*. Нижче вони звільняють ся *pro persolutione akonum (sic), frugum, decimarum, porcorum et oblationibus munerum alias praesentare et offerre consuetorum propter carentiam annonae — quia ipsa terra Marmarusiensis multum sterilis esse dinoscitur.* — F. VIII. 3. 355.

⁴⁾ Див. привилей III — Fejér II. 387, IV. 2. 455, VIII. 3, 353, Codex Arpad. VIII. 6.

VIII.

С т е п и.

Ми оглянули українсько-руську колонізацію XI—XIII в., що сиділа в збитій масі, організована в князівства, під князівсько-дружинним режимом. Але ними не кінчило ся українське жите — воно держало ся і за лінією сих земель, та вибігало більш або менш інтензивними потоками, розтікаючи ся в полудневім, степовім поясі.

Ми бачили, що границі Переяславського князівства в ліпші часи досягали порічя Ворскли і Удів, Київщини — вододілу Роси й Виси або Тясмина, Галичина держала в близшій залежности від себе поріче середнього Дністра. Тут властиво кінчила ся Руська держава XI—XIII в., за тим починав ся степ, „поле“, що жило вже в зовсім відмінних обставинах, зовсім поза впливом руського державного жита, або тільки в слабшій залежности від нього.

В попереднім, ми сконстатували істнуванне в давнішні часи (в VI—IX вв.) руської колонізації на всім просторі чорноморських степів від Дунаю до Меотиди ¹⁾. Потім бачили, як в кінцем IX в. розпросторила ся в сих степях Печенізька орда (Пацінаки грецьких, Баджнаки арабських джерел), що витиснула і далі витискала в них руську колонізацію, головно на північ, а далі — в 2-ій половині X в. почала нищити руську колонізацію й на півночі, на степовім пограниччю ²⁾. Результатом півторавікового господарства Печенігів у наших степях було сильне ослабленне не тільки славянської колонізації Чорноморя, але навіть пограничних областей Роси й Сули, що на початку XI в. уважались по просту страченими. За сею печенізькою руїною, по недовгій перерві, прийшла половецька руїна, в другій половині XI в., і по ній ми бачимо в степях тільки слабкі останки колись сильної словянської

¹⁾ Див. т. I гл. 3. ²⁾ Тамже. с. 203 і далі.

колонізації, а хоч погранична колонізація руських князівств у XII—XIII в. часами зміцняється й значно поступає, вона далеко не могла опанувати всієї страченої території, що в значній частині віставала ся все признаним царством турецьких орд. Ми тепер оглянемо ті відомости, які маємо про словянську колонізацію степів, а потім — про турецькі орди, що жили тут в XI—XIII в.

Відомости наші в обох справах незвичайно бідні. Тим, що виходило за границі життя руських князівств наші джерела не займають ся спеціально і тільки принагідно і рідко дають звістки про те, що діяло ся на полудень від тої граничної лінії, яку я вище зазначив. Чужі джерела не багато що додають до них, а в археологічного погляду ся територія належить до найбільше занедбаних ¹⁾.

Ми почнемо від крайньої східної стації руської колонізації й державної системи — Тмутороканя. З попереднього ми знаємо, що середньовічний Тмуторокань з'явив ся на місці античної Фанагорії, на устю Кубани, на багністім Таманському півострові, покрайнім дельтою ріки й витвореними нею лиманами; місцем її вважають околиці ст. Сінної, в рові теп. Таманської затоки ²⁾. Чи осада ся існувала без перерви і тільки змінила імя, чи північніший Тмуторокань осаджено на ново на місці старої Фанагорії, сього не знаємо, бо в історії її є дуже темний час, IV—VII в., коли нічого про неї не знаємо. З своїм новим іменем (*Трматарха*, *Тарматарха*, *Матраха*, руське Тьмуторокань, Тьмуторокань, Тьмуторакань, західне *Matrica*, *Matrega*, *Matreca*) осада ся виступає від хозарських часів; найдавніша згадка з сим іменем, яку знаємо, — в каталогоу епархії, як думають — VIII в. Правда, пробовано звязати з сим іменем назву Іотів-Тетрактитів, що звістні в сусідстві її вже в VI в., але се тільки досить далека подібність імен. Початок сього нового імени Тмутороканя не звістний, не знати навіть — якою мовою він названий; очевидно тільки, що се ані грецьке ані словянське імя ³⁾.

¹⁾ Про руську людність в степах в XI—XIII в. писано не багато; див. особливо у Голубовского Печенѣга гл. IV. децо у Ламанского Славяне въ М. Азіи с. 40 і далі, Срезневского Русское население степей и южнаго поморья въ XI—XIV в. — Извѣстія II отд. петерб. академіи т. VIII (1859), Аристова О землѣ Половецкой (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877). ²⁾ Див. т. I с. 72—4.

³⁾ Порівнюючи наведені в тексті різні форми сього імени в VIII до XIV в., бачимо, що перший склад Ть, Ть належить до початкового імени. Було се може таки Ті (тому Ть в руській формі). Елементарно сю назву, зроблено з сього першого складу член (article) (та *Матраха*) і потім, як

Переміни й пригоди, які переживала ся околиця, лежучи на широкім світовім шляху, відбили ся на дуже різнороднім, мозаїковім складі її людности. В античні часи ми бачимо тут грецьку колонію, окружену різними варварськими народами — Сінди, Торгети, Керкети, Дандарії і т. и. Ся варварська людність, котрої етнографічна приналежність все ще нам неясна, мусіла лишити ся і пізнійше, бодай в часті. Істнувала далі і грецька колонія, чи безпосередні потомки тих старих Фанагорійців, чи нової дати, се не ясно. Хвилі великого руху народу полишили тут нові етнічні елементи: Іоти т. зв. Тетраксіти осіли ся на самім Таманськім півострові, зайшовши сюди, як каже Прокопій, з Криму; про сих то „Іотських дівчат“, правдоподібно, говорить Слово о полку Ігоревім, що вони славлять половецькі походи „на березі синього моря, давнячи руським золотом, що привезли ім їх половецькі воханки¹⁾. Друга подібна колонія — се „Чорні Болгари“, що сиділи десь на сході від Тмутороканя²⁾. На нижній Кубани сиділи Черкеси, в наших літописях звані Касогами — осетинське імя, котрим Осетини досі звуть східніх Черкесів (Кабардинців). Осетини — Яси наших літописей, тоді (в X—XIII в., судячи по деяким натякам наших літописей, могли на степах досягати Азовського моря й Дону³⁾. Тут же заховали ся останки Хозарів після останнього знищення Хозарської держави за Святослава⁴⁾.

член, відкинено, і так вийша скорочена форма *Ματρουχα*, *Matreca*, або з переставленням *Ματαρχα*. Руське закінчення нь з'явило ся, видко, при рутенізації імени, се мабуть форма приналежности (adj. possessivum) — Тмуторокань, себто город, див. Слово о Полку Ігоревім IX: поискати града Тмутороканя (і тут і в літописі се Слово masculini generis). Склади *торо* з'явили ся наслідком повноголоса на місці *тра*. Відповідно до того початкову форму можна б собі (завсіди гіпотетично тільки) уявляти як Тіметрака або Тіметраха.

Цікаво, що Життя Теодосія зве Тмуторокань островом Тмутороканським (л. 9): дійсно, ся місцевість давнійше була островом.

¹⁾ Род. IX.

²⁾ Проф. Мілер здогадувався (Осет. етюды III с. 104), що їх останками можуть бути сучасні турецькі Балкари в долині р. Черек.

³⁾ Найбільше виразний натяк — се що Ярополк підчас походу на Дін вивіз звідти собі „ясського князя дщерь“ — Іпат. с. 204. Про сьясську колонізацію див. Осетинські етюды III с. 67—8, Кулаковскій Христіанство у Алань — Визант. врем. 1898, I і його ж стаття про Алянів у класичних і середньовічних письменників в XIII т. Чтеній київ. істор. тов., Ламанского замѣтка объ Ясахъ-Аланахъ — Труды XI арх. съѣзда т. II.

⁴⁾ Див. згадки про Хозар в Іпат. с. 103, 143; Хозари, згадані в останнім тексті, мусіли сидіти в самій Тмуторокани.

Такий різнородний склад людности в околиці мусів відбивати ся й на самім Тмutorокані, а окрім того важне торговельне значінне сеї осади мусіло притягати людей і з подальших країв. Іще Страбон зазначив, що Фанагорія була торговищем для товарів, що привозили ся з Меотиди і дальших варварських земель¹⁾. Значінне Тмutorоканя в торговельній комунікації в середині XIII в. характеризує Рюйсброк так: „великі кораблі не плавають Азовським морем; купці прибуваючи з Константинополя пристають в Матриці та висилають відси свої барки аж до устя Дону“²⁾. І тоді, в XIII в., як і за часи Страбона, головним предметом азовської торгівлі була риба, але поруч з тим веда ся і важна перевозова торгівля через Тмutorокань. Едрізі, арабський географ середини XII в. пише про нього: „Матраха — місто дуже старе, імя його осадчого невідоме; його оточують ниви і винні городи. Місто се дуже людне й богате; в нім є базари й торги з цілого сусіднього краю, а також і з далеких країв“³⁾. Увага, яку він взагалі звертає на Тмutorокань в своїх дорожниках, показує, що місто дійсно мало важне торговельне значінне, і се потверджують умови Візантії з Іенусю з 1169—70 р. (про них низше).

Між залюдненням Тмutorоканської околиці я навмисно поминув Русь, аби осібю поставити питання про руську кольонізацію — чи була вона в сій околиці, чи Тмutorокань тільки політично належав до Руси та що найвище був обсаджений руською залогою. Для сього інтересного питання бракує нам безпосередніх звісток у джерелах, але посередні вказівки промовляють за тим, що тут мусіла бути значнійша руська кольонізація, не тільки якась купецька кольонія в місті. Я не буду надавати особливого значіння т. зв. Тмutorоканському камню: руській написи кн. Гліба Святославича 1068 р. — бо можна б сказати, що коли грецькі наємники могли записати свої імена в глибокій Єгипті, то могли зробити се й руські вояки в чужім місті; хоч що правда, Тмutorоканська напись має инакший характер, могла мати деяке практичне значінне, тому й доказова її сила більша, особливо разом з иными доказами⁴⁾. Иный факт, з більшою доказовою

¹⁾ XI. 2. 10.

²⁾ Recueil de voyages IV с. 215.

³⁾ Recueil de voyages V с. 395.

⁴⁾ Напись, вирівана на марморяній плиті, така: „въ лѣто .s. ѿ ѿ с і ѿ і. ѿ. глѣбъ князь мѣриль море по леду ѿ тмutorокана до вѣрчева і і и. с. д. сажень). Плиту сю знайдено на Таманьскім півострові і вона викликає в своїм часі загальний інтерес, як палеографічна пам'ятка, і ма-

силою — се істнованне філіяльного монастиря київського Печерського монастиря в Тмутороканю в XI в. Печерський чернець Никон за часів кн. Ізяслава вийшов „въ островъ Тьмутороканьскый“ і оселив ся коло міста, поставив церкву й вібрав чернців, „и бысть монастырь славнь“, що істнував в останній чверти XI в. і належав до київського Печерського — „прикладъ ииный въ Печерський монастырь“¹⁾. Сі подробиці — що руському монаху протягом кількох років удало ся засновати в Тмутороканю славний монастир, і що він залежав від київського монастиря, я думаю, показують, що братія монастиря складала ся такий з Русинів, очевидно — місцевих.

Але головними доказами я уважав би перше — істнованне значної руської кольтонізаціі на противнім березі Меотиди (про що ми знаємо від Рюйсброка), друге — факт, що сю Тмутороканську волость так довго й уперто задержували руські князі в своїх руках, після того як турецький потік залив степи. Щоб держатись тут, не тільки супроти турецьких орд, але й супроти ворожих змагань Візантії, серед ріжних чужоплеменних і часто ворожих народів, вони мусіли мати тут якийсь ґрунт, і таким ґрунтом могла бути тільки руська кольтонізація в сих околицях. Сю кольтонізацію в її початках ми мусимо покласти на часи загального розпросторення руських племен на полудень, в V—VI в.

Під власть руських князів Тмуторокань перейшов, мабуть безпосередно в рук Хозарів, підчас упадку Хозарської держави. В своїм місці я вказав, що вже на початках X в. Русь мусіла держати в своїх руках Азовське море, а в тим правдоподібно, що й Тмуторокань залежав тоді від Київя, а й по другий бік керченської притоки мусіли бути землі в руськім володінню — на се

леньку літературу: Оленинъ Письмо къ графу А. И. Мусину-Пушкину о камнѣ Тьмутороканскомъ, Спб., 1806; Спасскій — Исслѣдованіе тьмутараканскаго камня съ русскою надписью — Отеч. записки т. XXXVI; П. Кепченъ Нѣчто о тьмутараканскомъ камнѣ — Записки и Труды общ. ист. (москов.), 1830.

До сього каменя, поки що одинокої певної руської памятки з Тмутороканя, пробовано долучити ще дві: монету з іменем Михаїла (думають на Олега, що мав християнське імя Михаїла) і могилу, датовану монетами імп. Василя і Константина: див. Гловайского Нѣсколько соображеній о памятникахъ Тьмутараканской Руси и Тьмутараканскомъ балванѣ — в II т. його Сочиненій, про печатку Ратибора нашє. Огляд археологічних памяток Тмутороканської околиці — Герца Археологическая топографія Таманскаго полуострова, нове вид. 1899 (праця писана 1870 р. і не повна як на тепер). ¹⁾ Житіє Θεодосія л. 9.

маємо досить виразний натяк в умові Ігоря¹⁾. Зруйнування Св'ято-славом Ховарської держави мало забезпечити руське панування на Азовському морю, а походи його на Ясів і Касогів, очевидно, мали спеціальну мету — зміцнити Тмутороканську волость і розширити її політичний вплив у землях між Доном і Кубаню. Ми можемо припустити, що й ховарська людність на Подолу була приведена тоді в залежність від Тмутороканя.

Розширення руської верхності по другий бік Керченської протоки було задержане нещасливою війною Ігоря з Візантією й умовою 945 р., де Русь вірнула всі аспірації на Корсунську область. З завойовань, зроблених за Володимира, коли вв'язано й самий Корсунь, теж зрезиновано в інтересах союзу з Візантією. Але на кавказькій березі протоки Русь тримала ся міцно. Коли границі Руської держави почали взагалі відступати під печенізьким натиском, і при кінці X в., за Володимира, навіть пограничні землі на Подніпров'ю пускали ся на божу ласку, — в Тмутороканю Русь тримала ся далі, і навіть волость ся уважала ся дуже важною, бо посажено тут одного з старших синів Володимира — Мстислава. Мстислав провадив далі боротьбу з Касогами і Ясами, і то успішно. Заведене в літопись з якоїсь пісні оповідання каже, що Мстислав, перемигши касовського князя Редедю — забивши його в поєдинку, наложив дань на Касогів, а на пам'ятку своєї побіди поставив церкву Богородиці в Тмутороканю²⁾. Північніший спільний похід на Ясів Мстислава і Ярослава мав на меті очевидно також інтереси Тмутороканської волости³⁾.

Сі звістки належать до перших десятиліть XI в. Потім ми маємо знову звістку з 1060-х рр., коли в Тмутороканю сидів Ростислав Володимирович, і літопись каже, що він брав дань з Касогів й інших земель, та що його сила й політичні впливи настрашили Греків. Корсунський намістник (катепан) отруїв його на пиру, аби позбути ся небезпечного сусідства, але се викликало повстання проти нього в самім Корсуні: Корсуняне побили камінням сього катепа⁴⁾.

З усіх сих звісток бачимо, що в XI в., за Мстислава і пізніше Тмутороканська волость тримала ся міцно й тримала в залежності від себе сусідні кавказькі племена, а ся історія з корсунським катепаном наводить на гадеу, що Роман мабуть пробував розширити

¹⁾ Т. I с. 373—5.

²⁾ Іпат. с. 103, про похід на Ясів — Нікон. I 79, пор. вище с. 14.

³⁾ Див. вище с. 20. ⁴⁾ Іпат. с. 117.

свою волость і в Крими, як се було в Х в.; корсунське повстання, коли дійсно стояло в звязку з смертю Романа, показувало б, що він встиг придбати собі прихильників і в самій столиці Криму — Корсуні. З сими кримсько-тмутороканськими відносинами звязуєть ся руська печатка, знайдена в Ені-кале, недалеко Керчі: вона має напись „от Ратибора“, і досить правдоподібно толькуєть ся, що се Ратибор, тмутороканський намістник кн. Всеволода Ярославича¹⁾.

В другій половині ХІ в. Тмуторокань став звичайним пристановищем для князів ізгоїв. Сама волость належала до Чернігівської волости, але її віддаленне, відрізана від решти руських земель позиція не давали можливости чернігівським князям держати її під своєю контролею, й князі ізгої легко вибивали звідси чернігівських підручників і намістників та осідали ся тут самі. Не можучи вибити їх з Тмутороканя оружною силою, чернігівські князі мусіли брати ся на иньші способи: Всеволод нпр. в 1079 р. підняв на Олега тмутороканських Хозарів, і вони його вхопили й видали Грекам²⁾; очевидно, тих Хозар було багато в тмутороканській околиці.

Трудно сказати, чи се господарованне в Тмутороканю ізгоїв, що тривало з перервами яких тридцять літ (1064—1094) було для Тмутороканської волости користне чи шкідне. З одного боку сі всі ізгої пильнували иньших справ і більше думали про боротьбу з узурпаторами своїх отчин ніж про оборону Тмутороканя від його ворогів, але з другого боку — між ними були люде дуже талановиті, здібні вояки, що дуже були на місці на сій загроженій

¹⁾ Про печатки з іменем Ратибора реферат Люценка О древней вислой свинцовой печати съ надписью „отъ Ратибора“ в Трудах III археол. вїада (він перший звязав її з Ратибором ХІ в. і новійша розвідка Орбшнікова: Матеріали къ русской сфрагистикѣ (Труды москов. нумизмат. общ. т. III). Печатка з одного боку має образок святаго, з другого: отъ | Рати | бора.

На ХІ археол. вїаді проф. Кулаковский присвятив спеціальний реферат в обороні тези про приналежність східної частини Крима до Тмутороканя къ исторіи Боспора (Керчи) въ ХІ—ХІІ вѣкахъ (Труды ХІ археол. съезда т. II). Між иньшими пробує він там звязати спеціально з сею кримською провінцією Тмутороканя печатку з іменем Теофано (див. вище с. 73): приймає, що се вона зветь ся *Ρωσία* на печатці і в умовах Візантії з Генуєю. Одначе не маємо ніде вказівок, аби та кримська провінція звала ся Русією спеціально, тай що за рація титулувати ся було Олегу (чи його жінці) спеціально князем сеї провінції, коли вона була тільки додатком до Тмутороканя? Очевидно, тѣς *Ρωσίας* на печатці означає тут жінку руського князя взагалі. Про *Ρωσία* візантійських умов зараз нижше.

²⁾ Пат. с. 143.

позиції, сій українській Січи XI в., а ватаги прихильників, що збирали ся наоколо них в їх різних отчин, могли тільки скріпляти (хоч би й хвилево) словянські елементи Тмутороканя.

З закінченням ігройської справи кінчить ся така січова роля Тмутороканя, бодай на якийсь час. Заразом Тмуторокань зникає взагалі з обрію руської політики. Від половецької бурі 1090-х рр. XI в. почавши не чуємо в наших джерелах про нього нічого, аж в останніх десятиліттях XII в. чуємо про нього знову, але як про волость уже страчену Русію. Одначе страчена вона, по всякій правдоподібности, тільки десь в другій пол. XII в., не скорше.

Можна здогадувати ся, що при кінці 60-х рр. XII в. Тмуторокань стояв у сфері політичного впливу Візантії. Укладаючи 1169 р. умову з Іенуезцями та даючи їм право приставати у всіх пристанях Візантійської держави, візантійське правительство виключило з того тільки „Росію“ і Тмуторокань¹⁾. Правда, можна б думати, що тут іде мова тільки про сферу торговельних впливів (як тепер європейські держави розділюють на чужих землях території „своїх інтересів“). Особливо стає таке толковання можливим з огляду на ту „Росію“ — чи розуміти тут Руський порт коло устя Дона, чи взагалі руські землі. Але як би не було з нею, Тмуторокань таки, правдоподібніше, стояв тоді в залежности від Візантії. Цевний натяк на се можна найти і в Слові о полку Ігоревім, де Тмуторокань, в оповіданню про події 1185 р. виступає поруч грецьких міст Корсуня і Сурожа²⁾, Що Тмуторокань тоді не належав до Руси, се виразно каже те саме Слово³⁾. Памятаючи, як Візантія все пильним оком дивила ся на сю руську волость, та що сі часи були періодом найбільшої сили Візантійської держави, буде найбільше правдоподібно прийняти, що Візантія загорнула тоді Тмуторокань під свою зверхність.

Але незадовго перед тим Едрізі, що писав у середині XII в. (1154), каже про Тмуторокань, що в нїм сидять „князі, відомі в своїї сили, відваги й воевничости, що зробила їх дуже страшними для сусідів“⁴⁾. Отже тоді Тмуторокань до Візантії в усякім разі

¹⁾ ἀνεὸ τῆς Ρωσίας καὶ τοῦ Μαρράχων. Умова 1169 р. в двох латинських перекладах видана в т. VII *Historiae patriae monumenta* і у Sauli Della colonia dei Genovesi in Galata, II, її потвердження в 1170 р. у Мільєосіча і Мільєра *Acta et diplomata graeca sacra et profana* III.

²⁾ Розд. V. ³⁾ Розд. IX.

⁴⁾ *Recueil de voyages* V с. 395; перекладчик Жюбер через непорозумінне переклав слова Едрізі, що сі князі були звістні з відваги словами: connus sous la dénomination d'Olou Abas, що сам Жюбер поясняє: les Abazes (помилка ся була вказана у Dozy і Goeje — *Edrisi Description*

не належав. Що то були за князі, Едрізі ближше не пояснює, але найбільше правдоподібним таки буде, що були се далі руські князі, хоч про них і не згадують наші літописи — якісь *minores gentes*, або таки й ізгої XII в.

На потверження гадки, що в середині XII в. Тмуторокань міг належати ще до руських князів, піднесу оден факт, що вказує на якісь близькі зносини середини і другої половини XII в. з кавказькими народами. Се численні шлюби руських князів з сього часу з ріжними князнями і царівнами грузинськими й осетинськими, „з Обев“ і „з Ясів“. Так 1153 р. висватав собі Іваслав Мстиславич „дівз Обевз цареву дщерь“. Андрій Юрисвич оженив свого сина Юрія з славною грузинською царицею Тамарою. Всеволод суздальський оженив ся з Ясиною, а сестру своєї жінки (свєсть) видав за Мстислава Святославича чернигівського (1181). У Андрія Юрисвича був ключник Ясин Анбал, оден з його убійників і т. и.¹⁾ Всі ці шлюби виглядали б досить дивно, якби ми прийняли, що вже в кінцем XI в. Тмуторокань і нижнє Подоле стали для Руси „землею незнаємою“. Я думаю, що й Слово о полку Ігоревім натякас на недавну втрату Тмутороканя, маюючи Святославичів як двох соколів, що полетіли „поискати града Тмутороканя“²⁾: не дуже б воно було мудро пригадувати волость страчену перед трома поколіннями й давно забуту, як то виглядало б в нашої літописи. З того всього я вважаю правдоподібним, що Тмуторокань руські князі стратили десь тільки в третій чверти XII в.

„Соколам-Святославичам“ не удало ся вернути Тмутороканя. Нема взагалі ніяких натяків, аби руські князі його вернули, а разом і дальша історія Тмутороканя виходить за границі нашої

de l'Afrique). Наслідком сеї помилки Жобер, Лелевель і иньні уважали сих тмутороканських князів XII в. Абхазами. Гейд, згадуючи про помилку Жобера, вістаєть ся при тім же погляді, що то мусіли бути якісь кавказькі гірняки (I. 226), хоч на се ніщо не вказує. Натомісь Брун (II. 131) не вагав ся бачити в них руських князів, і се вповні правдоподібно.

Говорячи про город Русію (як низше) Едрізі каже, що „його мешканці провадять постійну війну з мешканцями Матрахи“ (с. 400). Сю звістку досить тяжко зрозуміти. Чи не дійшла тут до Едрізі чутка про ті війни, які тмутороканські князі ізгої XI в. провадили з руськими князями, і чи не помішав він тут город Русь з Русію, руськими князями?

¹⁾ Іпат. с. 320, 322, 398, 422. Про ці шлюби стара статя Буткова О бракахъ русскихъ князей съ Грузинками и Ясынями въ XII в. — Сверхерный Архивъ 1825 т. XIII; він доводив, що й сам Андрій був ожениний з Ясиною.

²⁾ Розд. IX.

праці, тим більше, що й для руської колонізації він був страченим. Угорські місіонарі, що були в Тматороканю 1237 р., застали тут судячи по їх описи, вже якусь варварську, не-словянську людність ¹⁾.

Додам, що торговельне значіння Тматороканя тривало далі в XIV—XV в. Чи стояв він в якійсь залежності від Візантії в XIII в. не знати. Півнійше загнувдали ся тут Італіяни: в XV в. бачимо в Матреві осібних володарів в генуезької фамілії Івізолфо, що залежали з одного боку від Генуезької республіки, з другого — від якихось місцевих татарських династій. 1475 р. зробили сьому володінню кінець Турки, забравши Тматорокань, разом з сусідніми пристанями ²⁾.

Покінчивши в Тматороканем, поглянемо на руську колонізацію в сусідніх краях. Про Русинів у Криму ми маємо перший натяк у тій ославленій загадковій звістці, що св. Кирил у Корсуни знайшов „еуаггеліє и псалтырь роуськими писмены писано и чоловік глаголюща тою бееждю“ ³⁾. Ся записка, хоч значно півнійша від IX в., але все досить старої дати, виходить, очевидно, з переконання, що Русини в Криму були поселниками досить звичайними ⁴⁾.

У Ібн-ель-Атіра, сучасника першого приходу Монголів в Кипчак є цікава звістка, що говорить очевидно про багаті руські колонії Криму і Азовського побережа. „Богато визначнійших руських купців і богачів, каже він, поскладали в кораблі що мали дорогого й кількома кораблями поїхали в мусулманські краї“, себто на малоазійське побереже Чорного моря ⁵⁾. Кількадесят літ півнійше

¹⁾ Theiner Monumenta Hungariae I N 271: Quorum dux et populi se christianos dicunt, habentes literas et sacerdotes graecos; princeps centum dicitur habere uxores; omnes viri caput omnino radunt et barbas nutriunt delicate, nobilibus exceptis, qui in signum nobilitas super auriculam sinistram paucos reliquunt capillos cetera parte capitis tota rasa.

²⁾ Брун I с. 214—7, Нейд II с. 395, 405.

³⁾ Fontes rerum bohemicarum I с. 12.

⁴⁾ Про неї в т. I с. 538—9.

⁵⁾ Тизенгаузенъ Сборникъ матеріаловъ къ исторіи Золотої Орды I с. 26 (пор. с. 27 про міграцію з Судака в землі Кілідж-арслана). Ібн-ель-Атір поясняє й те, звідки він се знає: „Коли вони (сі Русини) наблизили ся до пристани, куди йшли, оден корабель розбив ся й потонув, але люди врятували ся. Був звичай, що розбиті кораблі палежали султану, і він багато з того забрав. Решта кораблів прийшли цілі. І нам оповіли се декотрі з них“. Кунік в II т. Уч. Зап. петерб. акад. по I и III отд. прикладав сю звістку до Корсуни, але її скорше треба звязувати з звістками про руську колонізацію Криму й Азовського поморя взагалі.

Рюйсброк, переїздячи з Судака на північ, на Перекоп, каже, що між місцевою людністю було багато Русинів; про якихось невільників не можна тут думати, бо сі Русини, як оповідає Рюйсброк, дуже остро тримали ся супроти татарських звичаїв і доводили, що хто не кумис, не може спасти ся¹⁾. У східніх письменників також знаходимо звістки про руську колонізацію в Крими в другій половині XII в. Так послі султана Бейбарса, що звідали місто Солхат (Старий Крим), коло 1263 р. оповідали, що воно було залюднене Половцями, Русинами й Алянами²⁾.

Правдоподібно, значною домішкою Русинів у людности Криму й треба пояснити змагання руських князів підбити його під свою власть, про які я згадував вище.

Про Подонє маємо дуже слабкі звістки, хоч істнованне тут руської колонізації в XI—XIII в., не підлягає сумніву. Так мав я нагоду згадувати, що археологічні останки Білої Вежі (коло с. Цимлянської на Дону) виказали істнованне тут христіанської руської колонії³⁾. Супроти того тих Біловежців, що виемігрували звідси на початках XII в. в Сіверщину⁴⁾, треба уважати Русинами. В XII в. як на руську колонію можна б вказати на Шарукань, з огляду, що його не знищили руські князі в поході 1111 р.⁵⁾.

¹⁾ Рюйсброк, оповідаючи свою подорож від Судака до Перекопу, кілька разів згадує про Русинів, все з поводу того погляду їх, що кумис пити гріх, і віде не натякає, що тут іде мова про Русинів взагалі, або таких, що він стрічав їх пізнійше — *Recueil de voyages IV. 242, 243, 245.* На останнім місці виразно вказує на місцевих Русинів, себто з північного Криму, недалеко від Перекопу: оповідаючи про одного „Сарацена“, що приходив до нього, хочачи охрестити ся, але не зробив оє з огляду, що не можна йому потім буде пити кумису, Рюйсброк каже: *Christiani enim illius loci hoc dicebant, quod nullus vere christianus debet bibere (кумис) — que (opinio) jam viguit inter illos per Ruthenos, quorum maxima multitudo est inter eos.*

²⁾ Тизенгаузенъ с. 63, пор. тамже 192, звістка в описи посольства до Берке: Крим залюднюють Кіпчаки, Аляни і Русини.

³⁾ Т. I с. 171, пор. 139.

⁴⁾ Іпат. с. 204 (р. 1118).

⁵⁾ Іпат. с. 192. Коли Шарукань часто уважають христіанським містом з огляду на те, що руське військо йшло до нього з священними сьпівами (Барсов² с. 152, Голубовский Печенѣги с. 194, недавно Кулаковский Христіанство у Алаѣ с. 17), то се непорозумінне. Побожний Володимир поставив „попів“ перед полками сьпівати сьвяточну службу з поводу сьвята — похвали Богородиці (під суботу пятого тижня, див. Воскрес. літ. с. 22, що має поправійший текст, ніж Іпат., бо ся має похибку: „въ недѣлю“). Воскр. літоп. називає сих осадників попросту Половцями: „и Половци

Може й деякі з „команських городів“ Едрізі належать сюди¹⁾.

З другої половини XII століття маємо кілька згадок про той Руський порт в околиці устя Дону очевидно досить важний в тім часі²⁾. В околиці нижнього Дону, згадує Рюйсброк „Руське село“ : ідучи від Перекопа на нижню Волгу, він переїздив Дін коло сього Руського села, що сиділо на лівім боці ріки й мало від Батия порученне перевозити подорожних через Дін човнами³⁾. Сі Русини жили ся хліборобством, сіючи жито й просо, і рибальством, сушачи рибу. Самий Дін Рюйсброк називав при тім східньою границею Руси⁴⁾, тим самим натякаючи на якусь значнійшу руську колонізацію на захід від Дону. Далі на схід, на Волві знайшов він подібну осаду перевозників, „нове село“, що Татари осадили в Русинів і Сараценів на суміш, аби перевозили послів⁵⁾. Але Русини й тут не були якимись тільки невільниками, приходнями, перенесеними з татарського примусу. Пляно-Карпіні, оповідаючи про місто Орну, що лежало правдоподібно десь на Каспійським морі і було зруйноване підчас Батієвого походу, каже, що в ній було багато християн: Хозарів, Русинів, Алянів і иньших⁶⁾.

На Подоню ж бачили ми Бродників підчас війни 1223 р.,

вышедше изъ града и поклонившася княземъ Русскимъ, вынесше дары и рыбы и медь“. Що то не були справжні Половці, можна уважати певним з огляду що українські князі їх помилювали.

¹⁾ Recueil VI. 401, 434—5. Поки що, до ліпшої аналізи — треба бути в ти́х команських городах дуже обережним, бо між ними бачимо і Kınıw — по всякій імовірності не що як Канів.

²⁾ Крім умов 1169—1170 р., що виключають сей Руський порт (Росца, Russia) і Тматорокань з торгівлі Генуезців (як вище), про нього-ж згадує Едрізі (II с. 395, 400), і аналіз його відомостей приводить до виводу, що сей порт був недалеко устя Дону, де мами XV в. дійсно виказують „Руське село“. Див. про се Heyd Geschichte des Levantehandels I с. 224—8, теж Васілівський в Ж. М. Н. П. 1878, I с. 112, Гаркаві в Трудах IV з'їзда II с. 248. Взагалі гадка про Руський порт на устю Дону тепер загально принята — див. впр. ще Tomaschek Die Goten in Taurien с. 41, Loewe Die Reste der Germanen с. 83, і т. н. Брун (I с. 122), за ним Кулаковський (Къ исторіи Боспора въ XI—XII в.) розуміють тут Керч.

³⁾ Він каже, що Бату й Сартак його осадили — fecerunt Bartu et Sarcath quoddam casale de Ruthenis Recueil IV с. 249; але ледво чи се було новосаджене село (як згадане дальше, що називав він casale novum). Воно має всі прикмети оселого, правильного життя.

⁴⁾ ibid. с. 250. ⁵⁾ ib. с. 266.

⁶⁾ Recueil IV с. 674. Про місце Орну — Брун II с. 175; він містить її при устю Терека.

але про них ми будемо говорити ще трохи нижше, а тепер перейдім далі на захід — в краї дніпровські й дальші.

Що тут руська кольонізація перед печенівським розпросторенням сягала моря й Дунаю, себ то виповнювала цілу просторонь між Дніпром, морем і Дунаєм, про се виразно казала нам Повість временних літ. По печенівській бурі на нижнім Дніпрі ми знаємо з наших джерел тільки одно місто — се Олешє.

Воно лежало на устю Дніпра, і теп. Олешки (Алешки) стоять, очевидно, в генетичнім звязку з сим старим містом¹⁾. Вперше воно виступає в наших джерелах в другій половині XI в. (1084), і почавши від тоді кілька разів згадуєть ся в XII—XIII в.²⁾ З тих бачимо, що се було більше торговельне місто, з значнійшими кольоніями купців. Через нього йшла комунікація Київа, взагалі середнього Подністровя з морем, і Олешє було ніби морським портом Київа — низше Олешя по Дніпру ніякої значнійшої пристани ми не знаємо. Сюди виїздили з Київа стрічати визначних гостей, що прибували з моря. Відси вивозили полудневі товари, що приходили з того ж моря, в иньші краї, як нпр. на Подністровє. Окрім того в околицях Олешя, на Дніпровім лимані розвинено було рибальство: іще в X в., в умові Ігоря згадують ся „Корсуняни“, що приходили на усте Дніпра. І півнійше вивозили з Олешя рибу в дальші краї — Данило коло Кучелжина, на галицькім Понизю стрічає на Дністрі „лоді з Олешя“, що везли рибу й вино³⁾. На значінне Олешя в заграничній торговлі й комунікації вказує той факт, що на італіянських мапах XIV в. Дніпро зветь ся по імені Олешя, *castrum illicis* в латинськім перекладі рікою *de ellexe*, *l'ellexe* (звідти *elése*, *ereše*). В XV в. бачимо тут генуезьку кольонію,

¹⁾ Про иньшу гадку (Бурачкова) — що Олешє було вище по Дніпру, коло с. Знаменки, низше поротів я згадував в т. I с. 291. На потвердження того, що Олешє лежало на устю Дніпра, вказу, що й Едрізі містить Олешє (Алеска) коло устя Дніпра, чотири дні дороги від Канева, і воно у нього згадуєть ся як останія в Дніпрових пристаней (*Resueil VI 398*). Сюди ж приводить італіянські звістки про *castrum illicis*, як в латинськім перекладі називало ся Олешє, на устю Дніпра — див. *Heyd II с. 397*, *Брун I с. 223*.

²⁾ *Ипат. с. 320, 346, 357, 491, 1 Новг. 217*. Забаллі в своїй статі про Олешє (*Археологическія извѣстія, 1895, I*) висловив здогад, що згаданий в одному з сказань Пролога Елїкс, куди мали бути перенесені моші учеників ап. Андрія — се Олешє, зване на півнійших італіянських мапах *Ellexe* або *castrum illicis* (в латинськім перекладі). Се б переносило назву Олешя в перші віки нашої ери.

³⁾ *Ипат. с. 491*.

знищену Турками в середині цього століття; півнійше її місце заступив турецький Очаків¹⁾.

До кого належало Олеше? В X в., як видно з умови Ігоря, усте Дніпра було мов би неутральним: сюди приходили на промисли Греки з Криму, тут же пробували й Русини, очевидно — для торгівлі й промислів, а головно для того ж рибальства. В умові з Ігорем візантійське правительство жадало, щоб Русини не кривдили в околицях при устю Дніпра тих Греків промисловців і самі щоб не змували, инакше сказати — не оселявали ся на завсідн. З того б виходило, що ся околиця, кажу, була неутральною, тай мала мішану, в тім і руську людність, по части рухому, промисловську, а по части й більш осіду. Очевидно, візантійське правительство хотіло запобігти такій осілій кольонізації, аби не утворила ся в сусідстві Криму якась руська волость, подібно до Тматорканської, що давала вже й без того досить клопоту візантійському правительству. Та правдоподібно, сі дипломатичні заходи не були в силі перепинити елементарного кольонізаційного руху. Важнішою перешкодою були турецькі орди, але й вони, певно, не були в стані знищити цього руху промисловців і осадників на усте Дніпра.

В XI в., з ослабленнем Візантії, Олеше прийшло, здасть ся, в близшу залежність від київських князів. Я виводив би се з того, що в боротьбі з київськими князями їх противники не раз, аби допекти їм, ударяють на Олеше, і кождий раз київські князі дуже жваво на се реагують, тим часом як про якусь реакцію візантійського правительства нічого не чуємо. 1084 р. Давид Ігоревич, оден із тодішніх ізгоїв, напав на Олеше, арештував „Гречників“ (вар.: Греків), себ то купців, що торгували в Греції, й пограбив їх, „зая въ нихъ все имѣнье“. Се мало такий ефект, що київський Всеволод зараз розпочав зносини з Давидом і щоб вивабити його з степів, дав йому волость на Цогорині²⁾. Другий раз (1159), під час боротьби Ізяслава Давидовича з Ростиславом, тоді князем київським, Берладники — правдоподібно під впливом Івана Берладника, Ізяславового союзника, напали й вняли Олеше. Ростислав зараз вислав з Києва військо човнами, і воно нагнало Берладників коло болгарського побережа, відібрало полон, а самих їх позабавало³⁾. Таку особливу увагу київських князів для Олешя, думаю, ледво чи можна витолкувати тільки самими ін-

¹⁾ Брун I с. 223, Гейд II с. 397.

²⁾ Іпат. с. 144. ³⁾ Іпат. с. 346.

тересами київської торгівлі: до них такої особливої уваги у тодішніх київських князів не можемо помітити, мусіло бути щось більше — не тільки існування там київських колоній, а й залежність самого Олешя.

Окрім Олешя на нижнім Дніпрі і сусіднім чорноморським побережжю мусіли бути інші, менш значні пристани й осаді. Едрізі окрім Олешя згадує якесь місто *Molsa*, „недалеко устя Дніпра“¹⁾ Низше порогів, коло с. Знаменки, є городище, де знаходять візантійські, корсунські й орієнтальні монети і де могло бути теж якесь місто в ці часи²⁾. Правдоподібно, археологія викриє нам в часом і більше таких осад в тих часів.

Повість, оповідаючи про чорноморську колонізацію Уличів і Тиверців, теж каже, що „городи“ їх були „и до сего дня“, себ то ще в другій половині XI в. Під тими „городами“ треба розуміти не порожні городища, а таки залюднені міста; і тут археологія може зробити нам в часом сю прислугу — виказати сліди осад XI—XII в. і пояснити, де були ті городи.

На нижнім Дунаю, як і на нижнім Дніпрі, ми стрічаємо і рухливу руську промислову людність і постійні осаді та волости. Звістки про першу маємо з XII—XIII в. Оповідаючи про боротьбу, розпочату 1158 р. Іваном Берладником з Ярославом галицьким, літопись оповідає, що Іван розложив ся в своїм військом „въ городѣхъ подунайскихъ“ і розбивав галицьких рибалок, взяв дві „кубари“ (кораблі, грецьке *κουβάριον*), людей побив і забрав „товара много“ — очевидно іде мова тут про кораблі галицьких купців³⁾. Такоюж по часті оселою, по часті неоселою руською людністю мусіли бути т. зв. Берладники, звані так від імені Берлади (теп. Бирлата, на р. Бирлаті, лівім притоку Дунаю⁴⁾). Вони

1) *Recueil de voyages* VI, 398.

2) Бурачковъ в К. Старині 1886, IV, 664. 3) Іпат. с. 341.

4) Новіша праця присвячена Берлади — згадана стаття проф. Дашкевича про грамоту Ів. Берладника 1134 р. (див. вище с. 421—2) показує дивну нерішучість в означенні того, що називало ся Берладію в наших джерелах. Проф. Дашкевич прилучає ся до давнішого погляду Барсова (Матеріали для истор. географ. словаря, sub voce), що в літописях нема згадки про Берладъ як місто, і думає, що Берладею звала ся ціла та місцевість а літописний Берладъ треба розуміти як її головне торговище. Вказавши кілька місць з подібним іменем в різних околицях, він мов би не рішаєть ся виразно вибрати котрийсь із них. Але нема сумніву, що тут мова про теп. Бирлат, добре звістний з молдавських грамот з початку XV в. (Акта гр.

звістні в великім числі: нпр. в згаданій війні Івана Берладника взяло участь 6000 Берладників. Правдоподібно, се була на пів промислова, на пів воєнна людність, зовсім як пізнійші козаки: вище бачили ми, як сї Берладники човнами напали на Олеші й пограбили його¹⁾.

Анальогічним елементом уважають ся ще галицькі вигонці „вигонци галичкыя“, що згадують ся раз тільки — в поході на Татар 1223 р.²⁾, коли вони прийшли з моря в Дніпро, на тисячі човнах і прилучили ся коло порогів до війська руських князїв. Судячи по числу човнів, мусіло їх бути кількадесять тисяч. Проводили ними дві близше нам незвістні особи — Юрий Домаширич і Держибрай Володиславич; вони могли бути й галицькими воеводами, але самі вигонці³⁾ в усякім разі могли бути тільки людьми з нижнього Дунаю або Дністра, судячи з їх походу човнами (иньші війська всі прибули суходолом), а се вказує на дуже численну руську людність в тих місцях, очевидно — не тільки прихожу, промислово-воєнну, але й оселу колонізацію. Про неїж говорить очевидно Слово о полку Ігоревім, в загальнім образі радості на Руси, згадуючи „дівиць на Дунаю“: „дівиці сьпївають на Дунаю, вють ся голоси їх через море до Києва“⁴⁾ — очевидно, мова про дівчат-Русинок.

Цікаво, що ми маємо між руськими князями й князя-Берладника. Таке прізвисьце, як знаємо, мав братанич галицького князя Володимирка Іван Ростиславич, вибитий ним з Галича. З прізвисьцем Берладника він виступає по вигнанню почавши від 1146 р., від коли став безземельним князем, і воно так приростає до нього, що потім і син його зветь ся Берладничичем. Як я згадував уже⁵⁾, він дійсно міг пробувати на Подунавю по своїй утечі з Галича й резидувати в Берладі й титулувати ся берладським князем, але заразом назва Берладника (не „берладського князя“), з якою він

і ziem. VII с. 207, 218, 231) — він же фігурує і в грамотах наведених проф. Дашкевичом (forum Berleth, тръгъ бръладскый). Може бути, проф. Дашкевича бентежить та обставина, що Берлади нема в реєстрі руських городів — але реєстр сей далеко не повний.

¹⁾ Іпат. с. 346. ²⁾ Іпат. с. 496.

³⁾ Іпат. с. 496. Сама ся назва не ясна і більше в наших пам'ятках не стрічаєть ся, див. Словар Срезневского sub voce. Укладчик Никонівської літописи зробив з них Вигалців, а заразом, зрадівши незрозумілому слову, додав якихось „Баутів і Гаїгалів“ — II с. 91.

⁴⁾ Род. XIV. ⁵⁾ Див. с. 420—2.

виступає звичайно¹⁾, очевидно робить альяцію до бездомности, безземельности Івана, зачисляє його до категорії волоцюг, якими були Берладники, отже має характер прізвища дещо глузливого, а не титулу.

В подібнім значінню Берладь ще раз з'являєть ся в наших князівських відносинах. Розгнівавши ся на Ростиславичів в 1172 р., Андрій суздальський казав їм заберати ся з Київщини; Рюрику казав заберати ся у Смоленськ, на свою отчину, а Давиду в Берладь: „а Давыдови рци: а ты пойдѣ въ Берладь, а въ Руськой земли не велю ти быти“²⁾. Давид до Берлади не міг мати ніяких спеціальних відносин, і ся фраза значила тільки: іди на всі чотири сторони, або — прикладаючи ближе до княжих відносин: іди між безземельних князів. Берладь виступає тут в тій же ролі, як століте перед тим Тмуторокань — прибіжище безземельних князів. Чи розуміла ся тут Берладь як Січ XII в.³⁾, як збіговище різних неприкаянних людей, чи як княжа волость, де пересиджували різні Богом і свояками обділені князі? Правдоподібно також як і в прізвищу Берладника і тут розуміла ся Берладь як княжа волость, популярніша в дунайських волостей, де пересиджували різні покривджені долею князі, і заравом тут був згірний натяк на становище безземельного, неприкаянного князя-Берладника.

Що тут, на лівім боці Дунаю могли бути княжі волости, і частійше пересиджували тут різні неприкаянні князі, уважаю правдоподібним з огляду на руських князів, що від часу до часу з'являють ся в задунайських городах.

Перший слід такого князя бачать ще в 2-ій пол. XI віка. Анна Комнена, вичисляючи варварських князів, що сиділи в подунайських містах (Дрістрі, Вичині й ин.), згадує між ними якогось *Σεοθλάβος*, що був по всякій правдоподібности Всеславом⁴⁾.

1) Берладським князем окрім тої грамоти 1134 р. (дав. вище с. 421) називає його тільки Новгородська літопись (с. 138).

2) Іпат. с. 390.

3) Берладь давно вже зближали з Січею, між иньшою й Ол. Хиждеу, від котрого пішла та грамота Іванка Берладника, в своїй статі в Телескопі 1833 р. згадує „Берладську січ“.

4) Анна Комнена I. 323: τοῦ τε Τατοῦ καὶ Χαλῆ ὀνομαζομένου καὶ τοῦ Σεοθλάβου καὶ τοῦ Σατζᾶ. Д. Васілевський догадував ся, що Χαλῆ може означати Олега (Ж. М. Н. П. 1872, XI. 148); але се вже завадто сміливий здогад.

В XII в. Василько Юриєвич, з иньшими братами подавши ся до Візантії по смерти батька, дістав від імператора „по Дунаї 4 городи“¹⁾. Можна б згадати тут і те, що зять Мономаха Лев Діотенович був здобув собі кілька подунайських городів, між ними й Дрістру, й Мономах по смерті його хотів задержати сю волость у своїх руках — може для сина сього Льва, свого внука²⁾. Нарешті пізнійше, в 2-ій пол. XIII в. стрічаємо ми в Болгарії князя (деспота) Якова Святослава, швагра болгарського царя Константина, що називав себе теж Русином з роду і легко міг бути дійсно руським княжичом³⁾.

Можливо і навіть правдоподібно, що сї появи руських князїв в задунайських городах не були явищем зовсім випадковим. Упадок і спустошення Болгарії на початках XI в., по війнах імп. Василя, т. зв. Болгароктона легко могли повести за собою, особливо в перерві між упадком Печенігів і розпростореннем Половців, розпросторенне руської людности за Дунаєм. На се добачали натяк в тій характеристиці „скитських“ осадників подунайських земель, яку дають нам сучасники Візантійці: по їх словам, вони живили ся хліборобством (сіяли пшеницю й просо), мали піше військо; подунайські городи мали людність мішану „з усякого язика“, що противставляеть ся турецьким ордам⁴⁾.

Чи завдяки сій колонізації, чи тим руським князям, що засідали часом (може й далеко частійше в дійсности, ніж ми знаємо) в задунайських городах, ми в наших письменстві маємо традицію про приналежність до Руської держави і задунайських, не тільки переддунайських городів. Реєстр „градомъ всеѣмъ руськимъ, дальнимъ и ближнимъ“, в останній редакції уложений десь в 1-ій пол. XV в., вичисляє цілий ряд „болгарських і волоських городів“, що мали колись бути руськими. Дещо тут, взято очевидно помилкою, але вістаєть ся ряд подунайських городів, з обох боків

1) Іпат. с. 357. 2) Іпат. с. 204.

3) Посилаючи на бажанне митрополита Кирила кормчу 1262 р., він називає його: „прѣосщены архиепискпѣ вся Рускія земля, благодержавнаго родіа (вітчини) моєг(о), ихже отросль и корѣи азъ бых стых прѣвѣць моих — Востокова Описание Румянцев. музея с. 291. Про самого Святослава див. Іречка Geschichte der Bulgaren с. 275.

4) Anna Comnena I, 323, Attaliota 204. На сї характеристики звернув увагу Василевский Візантія и Печенѣги, Ж. М. Н. П. 1872, XII, с. 299 і далі, й недавно знову проф. Кулаковский — Гдѣ находилась Вичинская епархія, Візантійській вренникъ 1897 с. 328 і далі.

Дунаю, що має значний інтерес¹⁾. Вичислені тут осади по сей бік Дунаю вповні відповідають тій території, що дійсно належала до Руських земель, а се підносить значінне і реєстру тих задунайських „русських городів“¹⁾.

Тим часом як задунайські городи чи більш реально, чи більш формально зачисляли ся в XI і XII в., до відновлення Болгарської держави, до візантійських земель, переддунайські стояли, бодай часами, в деякій залежності від Галичини. Перший натяк на се я добачаю при кінці XI в., за Василька теребовельського (до його волости спеціально мусли належати сі землі) — в його кольонізаційних заходах. Він спроваджував до себе Берендичів, Торків і Печенігів та задумував навіть „перяти Болгары дунайскыя и посадити я у себе“²⁾. Я думаю, що він тих Болгар мав замір осаджувати не в околицях Теребовлі, а в тих полудневих, задністрянських землях. Слово о полку Ігоревім уже виразно вказує на те, що власть галицького князя сягала Дунаю: „затворивъ Дунаю ворота“, „суды рядя до Дуная“ каже воно про Ярослава галицького³⁾. Нарешті маємо певний натяк на приналежність сих країв до Галичини в тих „галицьких вигонцях“ 1223 р., що судячи по своїй численности не могли бути якимись перехожими галицькими промисловцями, тільки місцевою оселою людністю чорноморсько-дунайських країв.

По всякій правдоподібности, сі землі уважали ся дальшою приналежністю галицького „Понизя“, що згадуєть ся кілька разів у XIII в. і прикладаєть ся до середнього Подністровя. В залеж-

¹⁾ На Дунаѣ Видицовъ, Мдинъ.. Дрествин (Силистрія), Дичинъ, Кля, на усть Дуная Новое село, Аколятра (може Салиасра), на морѣ Карна (Καρνέα), Каварна (Καρνάζα). А на сей странѣ Дуная: на усть Днѣстра надъ морешъ Бѣлгородъ (Аккерман), Чернъ (над тимже лиманом), Аскый торгъ (Яси) на Прутѣ рѣцѣ, Романовъ торгъ (Роман на Сереті?), на Молдовѣ Немечъ (Нямци), въ горахъ Корочюновъ камень, Сочава, Сереть, Бая, Нечюнь, Коломыя, Городокъ на Черемошѣ, на Днѣстрѣ Хотѣмъ“.

Воскресенська літ. I. 240, варіанти у Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки о малорус. памятникахъ XL с. 98. Про реєстр сих подунайських городів див. у Бруна II с. 347 і Кулаковского Виз. времени, 1897 с. 335. Останній щасливо зіставив реєстр задунайських городів з реєстром городів царгородського патріархату з 1-ої чверти XIV в. (в Acta et diplomata ed. Miklosich et Müller N 52), де безперечно знаходимо кілька тих самих. У виданнях руського реєстру робить ся трохи инакша інтерпункція, ніж яку я подав (і як приймав і Брун) а то: „на Прутѣ рѣцѣ“ влучаєть ся з „Романовим торгом“, а не з Ясами. Викропував я Тирнов, що міг опинитись тут тільки помилкою. ²⁾ Пат. с. 174. ³⁾ Ровд. X.

ність від Галичини вони прийшли правдоподібно самі собою, як *res nullius* в княжих відносинах, наслідком територіальної близькості й колонізаційних зв'язків з галицьким Пониззем: як бачимо з прикладу тих галицьких риболовів і як само собою воно мусить розуміти ся, колонізація сюди йшла з Галичини. Але залежності сеї не можна перецінювати — хто міг пильнувати сеї залежності в далекім, слабо залюдненім краю, на половецькім пограниччю?

Таким чином перейшли ми цілий простір від Подоня до Подунав'я, слідячи останки руської людности. Поруч осілої констатували ми й неосілу, прихожу, воєнно-промислову. Окрім тих локальних звісток про неї, які ми навели вже, маємо ще загальні звістки, загальну категорію степової неосілої людности — се т. зв. Бродники, від бродити — блукати, лавити, *personae vagabundae*. Звістки про них дуже бідні. В свійських джерелах стрічаємо їх тільки двічі, і то самі короткі згадки. В чужих джерелах згадують ся вони трохи частійше, але звістки про них і тут не багатші; всі вони йдуть з XII і XIII в. (найдавніша з 1147 р.¹⁾ Їх національність не підлягає сумніву: із звістки 1223 р. бачимо, що вони були християне (цілюють хрест руським князям), а їх вожд зветь ся Пłosкinya — імя, очевидно, руське²). З сим можна порівняти згадку у Никити Хоніята про участь в болгарській боротьбі за свободу, 1180-х р., „відважних „*oi ex Borđonyš*, гадуви Тавроскитів“ (Русинів), що по всякій правдоподібности означає тихже Бродників³), а то тим більше, що для сеї звістки Хоніята маємо паралельну звістку Гр. Акрополіта з пізнійшої боротьби Болгарів, на початку XIII в., коли їм помагають „руські збігці“⁴).

¹) Іпат. с. 242.

²) В Синодальнім кодексі замісь: „воєвода ихъ Пłosкinya“, як в інших, стоїть „воєвода Пłosкина“, але що „ихъ“ мусять тут бути, видно з незалежного тут від Синод. кодексу Академічного кодексу Лавр. літоп.

³) У Успенского Образование второго Болгарскаго царства в XXVII т. Записок одеського універс. с. 389: *καὶ οἱ ἐκ Βορδόνυς οὗτοι τοῦ θαναῖν ὑπέροπται καὶ Ταυροσκιθῶν ἀποσπάδες*. Успенский при тім дуже правдоподібно запримітив, що *οἱ ἐκ Βορδόνυς* — се, дуже правдоподібно, елєнізована перерібка бродників (чи „бордників“, з переставленням). Сю гадку прийняв потім проф. Голубовский Печенѣги с. 199, тим часом як Васілевский в рецензії на працю Успенского (Ж. М. Н. П. 1879, VIII с. 335) запропонував инше толкованне для *Βορδόνυ* — *Burgenland* в Семигороді; до сеї гадки прихилиєть ся й проф. Кулаковский Виз. вреж. 1897, 333.

⁴) *καὶ τινὰς τῶν συγγλυδῶν Ῥώσων σὺν ἑαυτῷ περιγαγῶν* — *Acropolitae Annales ed. Bonn. p. 35.*

В першій звістці, яку маємо, Бродники виступають разом з Половцями: вкупі з ними приходять вони в поміч Сьвятославу Ольговичу в його боротьбі з Ізяславом київським¹⁾. Разом з Половцями виступають вони і в угорських джерелах, або в звістках, зачерпнених з угорських відомостей, з 1-ої пол. XIII в.: тут *Cumani et Brodnici*, або навіть *Cumania et Brodina terra* все виступають поруч себе; але се часом може означати і саму тільки територіальну близькість. Під час першого монгольського нападу на Половців Бродники стали по стороні Монголів: в битві на Калці вони були з Монголами, тим часом як по стороні Половців стояли руські князі; на присягу Пłosкині, вєводи Бродників, піддав ся Мстислав київський, і літописне оповіданне клєне Пłosкиню проклятим „окаянним“, бо він не додержав присяги і передав тих князїв Татарам, а сї їх забили²⁾.

Але се одинокий раз, який ми знаємо, що Бродники прийшли до конфлікту з Русинами. В половецьких нападах на Русь ніколи не чуємо про Бродників, і се при їх сусїдствї і всякій иньшій близькості з Половцями факт важний: він натякає, що почутє своєї одноплеменности з Русією завсїди жило у сих степових Русинів. В 1223 р. вони дуже легко могли опинити ся під гнетом обставин: коли Монголи впали в степи з спеціальною метою — знищити Половців, а иньших намовляли лишити тих Половців їх долї й не вязати ся з ними, — найпростїшим рахунком для Бродників було лишити Половців і стати по стороні Монголів. Тодї дуже тяжко було вгадати, що як раз руські князі вєтрянуть у сю справу, ратуючи Половців; а коли дійсно до сього прийшло, Бродники могли бути о стїльки вже ангажовані своїм союзом з Монголами, що не могли в сеї справі вилабудати ся. Пłosкиня свій некоректний вчинок, за який клєне його літописне оповіданне, правдоподїбно вчинив в бїди, не маючи спроможности противити ся жаданню Монголів.

В сїм епізодї Бродники виступають виразно на Подоню — тільки там могли вони стати союзниками Монголів. Угорські звістки знов вказують на їх на заходї: угорський король 1254 р. вичисляє їх між сусїдами Угорщини. Сю згадку потверджує звістка Хонїята, де теж вони, мабуть, виступають в дунайських краях, і то в часах перед приходом Монголів; зрештою їм, як союзникам Монголів, і не було причини тікати від них на захід, змінати місце свого пробутку. Зводячи до купи сї звістки, мусимо

¹⁾ Іпат. с. 242, 1147 р. ²⁾ 1 Новг. с. 219.

прийти до виводу, що іменем Бродників означала ся руська кочовнича людність на всім просторі степів від Подоння до Подунав'я. Число її не повинно було бути мале: мусимо так думати з огляду на популярність сього імени у різних народів, своїх і чужих.

Оглянувши сліди руської людности в степах XI—XIII в., перейдім тепер до тих турецьких „насельників“, що були тут панамі в сі часи¹⁾. Ми бачили вже, як в кінцем IX в. опановала сі степи орда Печенігів²⁾, бачили також і те, що се панованне Печенігів не мало в собі нічого певного. Вони були тільки передовим полком в тій стадії кочовничої міграції, яку собою відкривали.

Ми переглянули в своїм місці, як почавши Гунами й скінчивши Уграми цілий ряд орд перейшов через наші степи в IV—IX в.³⁾. Їх рух стояв у звязку з рухом турецьких і монгольських племен у центральній Азії, але самі орди, що мандрували в наші чорноморські степи, були неясного складу, по більшій часті мішані, правдоподібно — з финських і турецьких елементів головно. Печенігами відкриваєть ся нова серія, чисто турецьких орд (розумієть ся — теж не без домішок). Їх міграція, очевидно, стояла в звязку з тими переворотами, які переходили в передній Азії по упадку турецької держави іль-ханів (VI—VII в.). В чорноморські степи Печеніги протиснули ся під натиском двох иньших орд, що тисли їх зі сходу, Узів-Торків і Кіпчаків-Половців. В середині X в., як бачимо в оповідання Константина Порфирородного⁴⁾, Печеніги, витиснули на північ Угрів, опанували простір від нижнього Дунаю до нижнього Дона; чотири їх коліна займали землі на схід від Дніпра, чотири на захід, себто вони свобідно й непримушено

¹⁾ Для історії Печенігів, Торків і Половців в наших степах маємо досить поважну літературу, що, правда, займаєть ся головно Половцями. Окрім вчислених в прим. 1 праць Самчевського, Арістова і особливо Голубовського (головна праця), треба ще згадати: Васілевського Византия и Печенѣги (взагалі византийсько-турецькі відносини XI в.) в Ж. М. Н. П. 1872, Blau Über Volksthum und Sprache der Kumanen — Zeitschrift der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft т. XXIX (1876) Бурачковъ Опытъ изслѣдованія о Куманяхъ или Половцахъ, 1846, Geza Csun Codex Cumanicus, Budapestini, 1880, також Успенскій Образование второго болгарскаго царства в XXVII т. Записок одеського університета (особливо I глава 2-ої частини, спеціально їм присвячена).

²⁾ Див. т. I гл. 2. ³⁾ Т. I гл. 1. ⁴⁾ De adm. 37.

розложили ся в сій території. Узи зайняли їх давніші кочовища — між Уралом і Волгою; з ними ж, як оповідає Константин, від котрого маємо звістки про сю турецьку міграцію IX—X в., — лишила ся частина Печенігів. Окрім Печенізької орди, дорогу в Европу загороджувала Узам тоді ще Хозарська держава; Масуді оповідає, що Хозари тримали сторожу на Волзі від Узів, не пускаючи їх переходити в Хозарську землю, особливо зимою, коли вода замерзає.

Під ударами Сьвятослава в 960-х рр. Хозарська держава упадає, і з тим муєв збільшити ся натиск Узів на Печенігів, що від тепер на самих собі муєли нести тягар його. Ми можемо здогадувати ся, що сильний натиск Печенігів на дальші руські землі, що як раз дає себе знати після сього, при кінці X в., до певної міри міг стояти в звязку з тим натиском і з тими переминами, які переходили під впливом його в степу. Заразом Узи під загальним іменем Торків (себто Турків)¹⁾ вперше виступають в нашій політиці: підчас походу Володимира на волзьких Болгар він мав помічне військо Торків, що прибуло на конях, суходелом, берегом Вогли (правдоподібно з нижньої Волги або Дону), тим часом як руське військо йшло човнами²⁾. На жаль, процес розпросторення Торків по сей бік Волги й Дону зовсім закритий від нас, бачимо тільки останній результат: у середині XI в. Печеніги витиснені зовсім з чорноморських степів.

Сама по собі орда Торків ледво чи здужала вчинити се, але вона йшла тільки на переді иньшої далеко сильнішої орди, що перла їх наперед, а то Половців (званих в грецьких і західніх джерелах Куманами, а в орієнтальних — Кіпчаками). Але й під таким подвійним натиском велика й сильна орда Печенігів тільки поволі уступала. Ми можемо здогадувати ся (правда — тільки здогадувати ся, бо фактів не маємо), що при кінці X і на по-

¹⁾ У Гаркави с. 131.

²⁾ Іпат. с. 56. В науці досить довго було вагання на тім пункті чи Узи, або Гузи грецьких і арабських джерел відповідають нашим Торкам, чи Половцям. Сю справу рішає порівнянне візантійських джерел з другої половини XI в. з нашими літописями, і з нього виникає зовсім певно, що Узи відповідають нашим Торкам (се основно довів проф. Голубовский — Печеніги, Торки и Половцы, гл. II). Що до сього імени — Торки, то найбільш просте й заразом правдоподібне — що се загальне „Турки“, спеціалізоване на них (як Торкмене — замість Туркменів, Іпат. с. 163). Проф. Голубовский виводить його від р. Тора (ib. с. 147), але дуже тяжко пояснити, чому б ся орда жала назвати ся від такої невеличкої й нічим не визначної річки.

чатках XI в., саме коли Печеніги так сказано термосять Подніпрове, коли тут від них „б'ять без переступа“, східні, подонські степи були вже ними страчені. В 20-х рр. XI в. Печеніги затихають. Останньою конвульзією був їх напад на Київщину 1036 р.; відбиті звідси, витиснені з Подніпров'я, вони уступили, як довідуємося від сучасного візантійського історика Скіліци, в звичайний захист чорноморських орд — на нижній Дунай, в той зядністрианський „кут“, і тут якийсь час трималися проти нападів Узів.

Але серед самої печенізької орди настала незгода й розділ; Скіліца оповідає так, що в боротьбі з Узами визначився незначний Печеніг Кеґен: він кілька раз відбив напади Узів, тим часом як головний печенізький старшина Тірах був зовсім безрадний, та ховався від Узів у дунайських болотах та затоках. Слава Кеґена обудила зависть в Тірахи, він старався його забити, але Кеґен, довідавшись, втік на Дніпрові болота й притягнувши до себе два коліна з загального числа тринадцяти печенізьких колін, розпочав з Тірахом війну. Його одначе побито. Тоді він перейшов за Дунай (в Доростол) і піддався Візантії; це сталося десь уже в 1040-х роках. Кеґен в Візантії прийнято. Осівши над Дунаєм, почав він нищити наглими нападами орди Тіраха. Роздражнений сими нападами, не добившись від Візантії утихомирення її нових підданих, перейшов Тірах собі Дунай та почав грабувати візантійські землі. Але вкінці його побито, він піддався теж, і сих Печенігів оселено в спустошеній Болгарії¹⁾. Слідом вони одначе збунтовалися, почали страшно спустошити Тракію й Македонію, і Візантія вирішила зовсім Болгарії, тільки грошима купувала спокій від Печенігів — щоб вони не переходили за Балкани. Зміцнена потім міграцією Торків, печенізька орда в Болгарії до кінця XI в. зіставалась грозою Візантії. Тільки напустивши на них Половців, Візантія знищила Печенігів (в страшній погромі 1091 р.), і на їх місце дістала нового ворода в сих самих Половцях²⁾.

Чорноморські степи, полишені Печенігами, на короткий час займають Узи-Торки. Судячи по всьому, це була орда не дуже велика й сильна, а може до того й менш воянична, ніж Печеніги й Половці. По пятах її ступала за те далеко сильніша

¹⁾ Cedreni II. 581—589.

²⁾ Про міграцію і дальшу долю Печенігів див. Голубовського Печеніги с. 76—7, Васілевського Візантія и Печеніги в Ж. М. Н. II. 1872, XI і XII.

Половецька орда. Тим часом як Узи били ся в Печенігами над Дунаєм, подонські степи вже були, очевидно, в руках Половців: уже 1055 р. Половці приходять на границі Переяславщини¹⁾. Але Торки тоді ще мабуть тримали ся на лівім боці Дніпра, бо тогож року вони прокрадали ся були під переяславський Воїнь. Поставлена з одного боку між ворожою ордою Печенігів, з другого боку — далеко сильнішою ордою Половців, що тиснула її на захід, орда Торків була сама в такій трудній ситуації, що не могла багато шкодити Руси, тим менше — могла її бути страшна. Тому то, як я підносив, було великою помилкою руських князів, що вони, використовувочи тяжку ситуацію Торків, ще й з свого боку на їх ударили. Правдоподібно, власне похід Руси 1060 р. остаточно знищив сили Торків і їх противленне Половцям: слідом Торки, як перед тим Печеніги, уступають на захід, і в осени 1094 р. „цілим народом“, як пише сучасний візантійський історик Аталіота перейшли Дунай²⁾.

Аталіота рахує їх орду на 600 тис. люда. Силоміць перейшовши Дунай, на деревляних і шкіряних човнах, та побивши візантійську сторожу, вони кинули ся пустошити візантійські землі, забігаючи навіть в полудневі провінції. Але зима, негідь, хвороби страшно знищили їх орду³⁾. Після того частина їх вернула ся назад за Дунай і як каже Аталіота — піддала ся руським князям. Але й у чорноморських степах ми бачимо потім значні останки Торків і Печенігів⁴⁾: не знати, чи то вони вернули ся з за Дунаю, чи полишили ся в степах при міграції Торків за Дунай. Се останнє виглядає правдоподібніше; знаємо від Константина, що частина Печенігів зістала ся з Торками ще при міграції Печенігів у чорноморські степи (в IX в.). Частина Торків лишила ся на візантійських ґрунтах, у Македонії, і до них прилучило ся дещо Печенігів з Болгарії. Як каже Аталіота, вони

¹⁾ Іпат. с. 114.

²⁾ Аталіота, р. 83—7, служить головним джерелом для цього епізода і його оповідання дословно повторяє Скіліца (бонське вид. Кедрена, р. 654—7). Про міграцію Торків див. Васілевський Византия и Печеніги, Ж. М. Н. П. 1872, XI, с. 138 і далі.

³⁾ Може бути, що чутку про се переказав і наш літописець у своїй звістці під 1060 р.: Торки вигинули „овни от зимы, друзи же гладомъ, нини же мором“ — Іпат. с. 115. Ся звістка дуже близько підходить до слів Аталіоти: *Χερμών δὲ πολλῶ περιπεπωκότες...* (р. 83—4), *τὸ μὲν τι νόσφ λοικμῆ καὶ λιμῶ καταπονθθέντες καὶ ἡμιθνήτες τυγχάνοντες, τὸ δὲ καὶ τοῖς παρακειμένοις Βουλγάροις καὶ τοῖς Πατζινάκοις καταπολεμηθέντες* (р. 85).

⁴⁾ Іпат. с. 184 204.

стали вірними союзниками Греків, і деякі з них діставали високі ранги в візантійській єрархії.

Після міграції Торків степи від Урала і до Дуная зістали ся в повнім і нероздільнім панованню Половців, близько на два столітя. Зайняли вони головно Подонг. Східньою границею Половецької землі в нашій літописи кладеть ся Волга. На заході часом бачимо їх кочовища й на правім боці Дніпра¹⁾, але здасть ся головним їх тереном були степи між Дніпром і Волгою, тому й лівий беріг Дніпра зветь ся в наших літописях XIII в. „ратною стороною“²⁾. Хоч у чужих джерелах „Команія“ часом починаеть ся зараз за Подунавем³⁾, але щоб Половці там кочували постійно того не видно.

Під властю Половців, взагалі в залежности від них зіставала ся словянська кольонізація степів, про котру ми говорили, і ті останки Печенігів і Торків, які бачимо в степах при кінці XI і на початку XII в. Але єї печенізькі й торкські останки, видно, не були задоволені своєю залежністю від Половців. При нагоді вони переходили з степів під зверхність руських князів, пробували й повставати на своїх зверхників, але їх сили були за слабі супроти половецьких. З свого боку у Половців мусіла бути довший час спеціальна ненависть до тих кривняків, що перейшли до Руси. На сю гадку наводить особливе їх завзяте на Торків підчас війни 1093 р. і кілька спеціальних походів на тих Торків емігрантів: так 1105 р. Боняк прийшов під Заруб і там побив Торків, 1125 р. чуємо новий спеціальний похід Половців під Баруч, щоб „узяти“ тих Торків. Тільки в другій половині XII в. ся ворожнеча слабне, під впливом обставин, про котрі буде низше мова.

Подібно як Печеніги й Торки, Половці теж поділяли ся на коліна, котрими правили певні династії. Їх іменами часто й звуть ся єї коліна, особливо в наших джерелах. Пізнійший арабський письменник рахує половецьких колін одинадцять; та число се ледво чи було все однакове. В наших джерелах стрічаємо такі коліна: Токсобичів, Отерплюєвих, Тарголових, Багубарсових, Бурновичів, Колобичів, Етебичів, Тертробичів, Улашевичів, Бурчевичів⁴⁾, але не завсігди можна відрізнити коліно від ханської

¹⁾ Іпат. с. 451.

²⁾ Іпат. с. 314, 426: „вся Половецькая земля, что ихъ жежи Волгою и Днѣпрожь“.

³⁾ Вкавівки у Успенского Записки одеського унів. т. XXVII с. 208 і далі.

⁴⁾ Іпат. с. 314, 432, 434, 454, 507, Лавр. 242.

династії¹⁾. Крім того Половці розрізняли ся по місцям своїх кочовищ: нпр. знаємо Половців „лукоморських“ (значінне сього Лукоморя досі не ясне). Що не вважаючи на кочовий побут істновала певна локалізація половецьких колін, се видно і з того, що половецькі хани чи цілі династії мали свої городи: знаємо город Шаруканя (Шарукань), город Асєня (Осєнь)²⁾.

Одности державної організації у Половців не було. Правда, ми стрічаємо часом ханів, що мали старшинство в „цілій Половецькій землі“, нпр. про Юрія Кончаковича літописне оповідання про Калкську битву каже, що він був „болийше всихъ Половецъ“³⁾ — але се було тільки старшинство моральне. Поодинокі коліна правили ся самостійно й їх політика не обов'язувала інших, хіба треба було умовляти ся з усіма колінами. Нпр. 1192 р. Рюрик уложив згоду з лукоморськими Половцями, Святослав же хотів уложити загальну угоду й закликав і лукоморських і Бурчевичів; але з Бурчевичами не можна було прийти до кінця, і Святослав супроти того не схотів пактувати і з лукоморськими: „не могу с половиною ихъ мирити ся“⁴⁾. З сього оповідання виходило б, що тоді Половці складали ся з двох більших груп, бодай на Подніпровю — лукоморських і иньшої, на чолі котрої стояли Бурчевичі.

Коліна правили ся своїми ханами, котрих літописи наші звуть князями. Число таких князів бачимо часом дуже велике: нпр. в похід 1103 р. в головній битві літопись рахує 20 забитих половецьких князів⁵⁾, а Мономах рахує „лѣпшихъ князей“ половецьких, що він узяв за кількадесять літ в неволю — на 100, а забитих до 200⁶⁾. Але тут, очевидно, рахують ся не тільки хани, що правили, але й иньші члени династий нпр. Мономах рахує трох князів з династії Багубарса, чотирох з династії Овчини; в літописних оповіданнях з кінця XII в. згадані три князі Колдечі, два Урусовичі, два Сутоєвичі і т. и.⁷⁾. Сі члени династий і становили вищу аристократію „Половецької землі“ — те, що літопись в оповіданню про неволю Ігоря називає „господичичами“⁸⁾. На чолі їх стояло кілька фамілій, що мали найбільше значінне й передавали його від батька до сина; так напр. можна прослідити одну половецьку династію протягом півтора століття: Шарукань, його син Отрок, внук Кончак, і нарешті правнук

¹⁾ Нпр. Іпат. с. 456: Колдечі, Урусовичі, Кочасвичі.

²⁾ Іпат. с. 192, Лавр. с. 275.

³⁾ Іпат. с. 495. ⁴⁾ Іпат. с. 455. ⁵⁾ Іпат. с. 184.

⁶⁾ Лавр. с. 241. ⁷⁾ Іпат. с. 451, 481. ⁸⁾ Іпат. с. 457.

Юрій Кончакович, „найбільший між Половцями“, сучасник першого монгольського походу¹⁾.

Не вважаючи на брак одноцільної політичної організації на самостійність колін, серед Половців ми не чуємо внутрішніх воєн; принаймні на зверх вони виступають все солідарно, й ми не можемо вказати фактів, де б нпр. одна частина Половців піддержувала одну сторону, а друга — другу, першій противну. Правда, мотив, що заправляв зверхньою політикою Половців, був дуже простий, зрештою спільний всім подібним ордам, — здобич.

Що до самого побуту Половців, то звістки про нього, як і про інші турецькі орди наших степів — Печенігів і Торків, досить односторонні і взагалі кажучи небогаті. Всі вони були типовими кочовниками. Сталих осад, городів їх властних не було. Жили передовсім із скотарства. Є, що правда, звістки про уживання й деяких родів хліба (нпр. рижу), але хліборобства самі вони, очевидно, не знали. Стада були їх майном і багатством. Це при него важним джерелом прожитку була здобича з нападів на сусідні оселі народи, та зривки чи то в виді подарунків „мира д'яля“ — аби не пустошили сусідніх земель, чи то за поміч у різних війнах. При тім повна до наївності неперемисливість в відносинах до своїх сусідів і значна воєнничість²⁾.

Ми бачили в своїм місці, що Половці скоро йно опанували степи по Торках, дали себе знати Руси кількома нападами (1061, 1067, 1071). Одначе сї напади, скільки можна судити по звісткам, були ще не часті й не мали в собі нічого особливого; часом Половці приходять, як союзники князів ізгоїв. Але вже в 80-х рр., під зазолот ізгойської політики напади їх стають усе частійшими та прикрійшими для Руси³⁾. Разом з тим, почавши від кінця 70-х рр. беруть вони діяльну участь в печенізьких війнах Візантії, виступаючи то союзниками Печенігів, то союзниками Візантії проти Печенігів. Їх сорок тисячному війську, що прийшло під проводом Тугорхана і Боняка і до останньої хвилі хитало ся між Греками і Печенігами, але вкінці зістало ся при Греках, — завдячував Комнен свою рішучу перемогу над Печенігами 1091 р., при Лебунію: вона зробила кінець печенізьким нападам на Візантію. Три роки пізнійше Половці счинили похід па Візантію, ведучи претендента на візантійську корону, що називав себе

¹⁾ Про сю династію див. нижче с. 534.

²⁾ Більше про них див. Голубовського Печеніги гл. V.

³⁾ Огляд половецьких нападів на Русь в 1070—80-х рр. див. вище с. 8.

львом сином імператора Романа Діогена¹⁾. Від 1090-х же р. розпочинаєть ся серія їх неустанних нападів на Київщину й Переяславщину, що пригадали найгірші часи печенізької рати (століте перед тим). Боротьба старших князів в ізгоями, що тревала далі давала дуже вигідні обставини для сих нападів. Половці безкарно пустошили київські й переяславські передмістя, а полуднева Київщина і майже вся Переяславщина була ними знищена майже до рощи. Взагалі сей час — 80 і 90 і роки XI в., то кульмінаційний час сили й значіння Половецької орди, — значіння, розумість ся, чисто негативного, руїнного для сусідніх земель.

Але Половці, що називаєть ся, перетягнули струну. Страшне спустошення Переяславщини привело тодішнього переяславського князя Мономаха до того, що він увзяв ся до пляну агресивної боротьби в степом і на початку XII дійсно перевів його, а його сини Мстислав і Ярополк долучили до того ще кілька ударів Половцям на закінченне. Ся боротьба — пять більших походів в степи, в саме серце Половецької землі (1103, 1109, 1111, 1116 і недатований похід Мстислава), й кілька дрібніших війн підірвали сильно половецьку силу. Половці понесли великі страти в людях (пригадаймо похвалку Мономаха, що він перебив двіста „ліпших половецьких князів“, або звістку про похід 1109 р., що тоді руське військо „взяло“ тисячу вез на Дону). Вони страшили духа від сих ударів і відсунули ся далі від границь руської колонізації. Літописна похвала Мстиславу каже, що він загнав Половців за Волгу й Яік (Урал), а епічний уривок про Мономаха дає розуміти, що Половці, які полишили ся на Дону, жили в великій біді, иньші ж емігрували, як хан Отрок — на Кавказ²⁾). Розумість ся, в сих звістках, вже з огляду на самий їх характер, мусимо числити ся з гіперболою, але не підлягає сумніву, що наслідком агресивної війни 1-ої чверти XII в. половецькі кочовища мусіли дійсно відсунути ся і тримати ся обережно. Підчас походу 1120 р. Ярополк зайшов аж на Дін (чи може Донець), але не знайшов тут половецьких кочовищ³⁾). Звістка ж про міграцію хана Отрока „в Обези, за Зелісні ворота“ знаходить собі певне потвердження в грузинських звістках: грузинський цар Давид (1089—1125) в своїм поході на Сельджуків мав 40.000 помічного

¹⁾ Про участь Половців у війні 1091 р. — Аталіота с. 300—1, Анна Комнена I с. 341, 352—5, 356, 396—410, 411 (бонське вид.). Про участь їх у поході „Діогеновича“ — Іпат. с. 158, Комнена II с. 7 і далі.

²⁾ Іпат. с. 218, 480. ³⁾ Лавр. с. 277.

війська „Кивчаків“, під проводом їх голови Атрака Шараганідзе. По літописній транскрипції се б значило Отрока сина Шаруканева, і дійсно літописний Отрок міг бути сином Шаруканя, — так ми й зв'язуємо згадану вище династію: Шарукань — Отрок — Кончак — Юрий Кончакович. При тім з сього оповідання довідуємося, що сей Отрок був тестем царя Давида, і що Кипчаки „жили близько Грузії, й легко їх було покликати в поміч“¹⁾.

Результатом сього упадку половецької сули мусіло бути ще одно явище — на нього, що правда, маємо тільки натяки, і через те досі його не зауважали.

Почавши від 1140-х рр. в наших літописях починає стрічати ся для Половців епітет „дикий Половчин“, „Половци дици“²⁾ Сього не можна собі витолкувати инакше як тим, що десь коло того часу з'явили ся Половці не-дикі, Половці домашні, свійські. Ми дійсно стрічаємо згадку про тих. Святослав Ольгович, скаржучись на бідність своєї Чернігівської волости, каже, що вона містить порожні міста, де сидять „псарі“ (княжі ловці) та Половці³⁾. Значить, в XII в. дійсно були на Русі, на руських ґрунтах половецькі осади під руською зверхністю, подібно як були осади Торків і Печенігів. Пригадавши час, коли з'являється та назва „диких Половців“, ми будемо мати право бачити й тут оден з результатів ослаблення Половців від тої війни: деякі в них піддавали ся Русі й осажували ся на руських ґрунтах, як „свої погани“. Може бути, що деякі нечувані перед тим категорії турецьких осадників на Русі, як „Турп'ї“ (під 1150 р. — в Переяславщині), „Коуї“ (від 1151 р. — в Київщині й Чернігівщині), „Каєпичи“ (під 1160 р.) були власне половецькі коліна.

Сею половецькою домішкою до давнійшої печенівсько-торчеської кольонізації найбільш правдоподібно можна витолкувати переміну, яку бачимо у Чорних Клобуків в другій пол. XII в. — спеціально в Київщині, бо про чорно-клобуцьку кольонізацію інших земель відомости незвичайно бідні. Я вже вище мав нагоду її констатувати: давніша ворожнеча Половців до Чорних Клобуків зникає, між ними бачимо зв'язки і зносини, між Половцями є у них „свати“, й вони їх часом навіть перестерігають підчас походів руських князів на Половців⁴⁾, або не хочуть брати

¹⁾ Уривки з літописної грузинської компіляції Картліс-Цховреба (Житя Грузії) в XXII т. Сборника свідній о Кавказі с. 35—6.

²⁾ Вперше під 1146 р. — Іпат. с. 228. ³⁾ Іпат. с. 343.

⁴⁾ Іпат. с. 439, під 1187 р.

участі в нападі „на своїх сватів“¹⁾; назадоволений чорно-клобуцький „князь“ Контувдій тікає до Половців²⁾ і т. и. Разом з тим і відносини Чорних Клобуків до руських князів уже не такі щирі як давнїйше.

Але вернімо ся до половецького упадку в першій половині XII в. Сей упадок, викликаний ударами 1103, 1109, 1111, 1116 р., підняв дух у підвладних Половцям ордах. До тепер сі останки Печенігів і Торків, що зістали ся в чорноморських степах під половецькою зверхністю, показували себе пасивно, що найбільше переходили на Русь під руську зверхність: так у 1090-х рр. прийшло „ис Половецъ“ в Переяславщину одно торчеське кодіно — Читіввичі³⁾; під час походу 1103 р. Русь вивела з степів орду Печенігів і Торків — „заяша Печенѣги и Торьки с вежами“⁴⁾, очевидно — не проти їх волі. Тепер Печеніги й Торки підняли повстання проти Половців у самих степах. Літопись оповідає про се безпосередно по поході Ярополка на Дін і погромі Половців 1116 р., і можна з правдоподібністю думати, що він то й дав безпосередній імпульс до сього повстання. Се був дуже критичний момент, і як би руські князі використали його й помогли повстанцям, то по всякій імовірности, Половецька орда була б знищена, й чорноморські степи були вернені руській кольонізації, як перед приходом Печенігів. Але руські князі пропустили сей момент, і Половці вняли гору над повстанцями. Повстання привело до завзятої битви на Дону між Половцями й Торками та Печенігами. Два дні й дві ночі били ся між собою орди, і результат битви, видно, випав некористно для повстання: Торки й Печеніги покинули степи й пішли на Русь — піддали ся Мономаху. Але, мабуть, з такими великими масами турецьких кольоністів Мономах собі не міг дати ради — почали ся, видно, непорозуміння, конфлікти, і в результаті якась частина сих осадників дуже скоро вернула ся назад в степ: „прогна Володимир Беренъдичи из Руси, а Торци и Печенѣзи сами бѣжаша“⁵⁾.

На щастє Половців і нещастє Руси, період агресивної боротьби з Половцями тривав не довго. Він закінчив ся з тим не датованим близше походом Мстислава. З його смертю увагу князів зайняли нові внутрішні замішання і примусили забути про боротьбу з Половцями. Перебїдувавши сей час („рибою віджививши ся“, як каже епічний уривок про хана Отрока), Половці скоро діждали ся лекших

¹⁾ Іпат. с. 453 — 1192. ²⁾ Іпат. с. 450. ³⁾ Лавр. с. 241.

⁴⁾ Іпат. с. 185. ⁵⁾ Іпат. с. 205 — 1121.

часів. Їх емігранти могли вернути ся назад (як оповідає та поетична історія про хана Отрока). Їх кочовища знову зближують ся до руських осад: у середині XII в., в 1152 р. і пізнійше, нпр. у 1160-х рр. бачимо їх кочовища по Орелі й Самарі, значить в безпосереднім сусідстві руської колонізації, що досягала Ворскли¹⁾. Руські князі починають знову (вже від 1130-х рр.) закликаєти Половців до помочи, до участі в своїх внутрішніх війнах, і тим осмільяють до нападів на власну руку на руські землі. Сі напади від 60-х рр. стають все частійші й прикрійші, а в 80-х і 90-х рр. по просту не дають дихати пограничній (київській і переяславській) людности.

В сім часі напади повтаряли ся і по кілька разів до року. „Половці сеї зими воюють нас часто, наче ми їм Подунайці чи що“, кажуть 1190 р. „ліпші мужі“ з Чорних Клобуків, натякаючи на часті тодішні напади Половців і на Подунавє²⁾. Сидючи дуже близько від границь української колонізації, що протягом XII в. значно розпросторила ся в напрямі на полудень, Половці могли дуже легко практикувати подібні пограничні напади. Часом вони, як власне тої зими, залягали де небудь на пограничу і звідси раз по разу наїздили на сусідні землі. Так пограбувавши город Чурнаїв, Половці вертають ся на побереже Виси і тут давши коням перепочити, їдуть на Боровий, „и оттуду же ѣздячи и почаша часто воевати по Рси“³⁾. Руським князям, як ми бачили, приходило ся попросту тримати чи властиво — самим стояти постійною сторожею з військом на пограничу, щоб сям відстрашати Половців від нападів. З другого боку, як підчас свого навалу на Русь в XI в., Половці являють ся частими гістьми й за Дунаєм, беручи участь в боротьбі Болгар з Візантисю, продаючи свою поміч часом Візантії, ще частійше її ворогам, а заразом, як і на Русі, грабуючи на власну руку задунайські і дальші землі⁴⁾. Хоніат з признаннем підносить, що походи Романа на Половців на початку XIII в. зробили користну для Візантії діверсію⁵⁾.

Але хоч як прикрі були ті часті напади Половців руським землям, одначе їх і порівняти не можна з половецькими нападами з перед столітя, або з печенівськими з кінця X в. Під час поло-

¹⁾ Іпат. с. 317, 369. ²⁾ Іпат. с. 452. ³⁾ Іпат. с. 451.

⁴⁾ Про участь Половців у болгарських справах Успенский оп. с. 244 і далі *passim*. Київська літопись згадує походи Половців на Дунай під р. 1187 і 1192 — с. 444, 453.

⁵⁾ N. Choniatae p. 691.

вещької бурі з кінця XI в. Половці цілими місяцями тримали в облозі руські міста (як Торчеськ, або Переяслав), по кілька місяців перебували, воюючи, на руській землі, приймали й вигравали битви. Тепер же вони числять тільки на несподіваний напад: на вість, що в сусідстві десь є князь, вони полишають свої пляни й тікають. Нпр. під 1190: „їхали до Борового, але почувши, що Ростислав Рюрикович у Торчеську, вернули ся до своїх ватаг“¹⁾, або: „Половці вїхали слідом за Ростиславом і хотїли пустити ся „на воропъ“ (на грабування) по землі, але зачули, що Святослав, зібравши військо, стоїть коло Кульдеюрева, тож завернули ся й утікли, покинувши прапори й списи“²⁾. Досить було в 90-х р. XII в. вийти князю на пограниччє десь з військом, аби тим повздержати Половців від нападів, а столїте перед тим вони на руській землі ставали до бою з сполученими полками руських князїв (битва над Стугною 1093 р.). Половці уже не годні були вернути ся до колишньої сили і енергїї, з котрими вони нищили колонїзацію й культуру своїх словянських сусїдів в XI в.

На се в першій лїнії вплинуло те ослаблення Половців на початку XII в. Воно не минуло дурно, так само й пїзнішї удари — ті походи в степи, що від часу до часу споряжали ся руськими князями³⁾, таї взагалї вся ся боротьба з Русію. Але певне значїнне мало й саме житє в сусїдствї культурнїйших народів та впливи від них. Взагалї всі азійські кочовничо-розбїйничї орди на європейськїм ґрунті з часом деґенерують ся, ослаблюють ся, й ся загална доля спїткала й Половців: вони тратили своє розбїйничє завзяте, підпадаючи впливам культурнїйшого сусїдства. Я вкажу тїльки на одєн характеристичний симптом: розповсюдження християнських і руських імен серед Половців. Почавши від середини XII в. вони стрїчають ся досить часто і то як серед їх „княжих“ дїнастїй, так і серед просто значнїйших половецьких родин, такі нпр. Василь Половчин, Лавор Половчин, Данило, Глїб Тирїєвич, Ярополк Томзакович; хани, що стояли на чолї боротьби з Монголами 1223 р., сини Кончака і Кобяка носять християнські імена — Юрий Кончакович і Данило Кобякович⁴⁾. Се все імена самих „диких“, степових Половців. Нема причини думати, що все то були хрещенї, хоч і такі факти певне

¹⁾ Пат. с. 450. ²⁾ Пат. с. 452.

³⁾ От як походи Мстислава 1152, 1158, Святославичів 1167 р., Ігоря й Святослава Всеволодича 1184 р. і т. п.

⁴⁾ Пат. с. 242, 424, 427, 437, 451, 495, 1 Новг. с. 216, Лавр. с. 375.

бували¹⁾. Але єї руські й християнські імена вказують у всякім разі на культурний вплив Руси на Половецьку орду, що виявляв ся в тім перейманню імен.

І такий вплив зовсім певний буде, коли пригадаємо численні шлюбні звязки руських династій з половецькими, часті спільні походи Половців з руськими полками і численну руську людність, що жила в самих степах у безпосередній стичности з Половцями. Бачимо близькі звязки між руськими княжими родинами і половецькими — як у Святослава Ольговича з його половецькими вуями, як в родині Володимира Давидовича, котрого жінка Половчанка по смерті чоловіка вернула ся в степи й там вийшла на ново заміж за якогось Башкорда, як у відносинах, дійсно приятельських між старим Котаном і галицькими князями Мстиславом і Данилом²⁾. Бачимо, що між Половцями знаходили ся люди, так перейняті симпатіями до Руси, що вони добровільно виходили з степів на Русь, як Половчин Лавор, що утік з Ігорем Святославичем³⁾. Річ сама собою зрозуміла, не була се якась половецька спеціальність: стикаючи ся з культурнішим руським елементом, кожда турецька орда з часом мусіла підпасти впливу, як би зі сходу не приходили зовсім сьвіжі в своїй дикості турецькі елементи.

Але вернімось до їх історії.

В XIII в. ми вже маємо дуже бідні відомости про Половців — ба й взагалі про подніпрянську Україну, з котрою вони мали більше до діла. Бачимо тільки з випадкових звісток, що нічого не змінило ся в русько-половецьких відносинах: Половці робили й далі напади на руські землі (нпр. напад на Переяславщину 1215 р.)⁴⁾, руські князі теж наводили їх на руські землі⁵⁾, але часом задавали їм і чосу (звістки про походи Романа — що „ревнував своему діду Володимиру“ і „кинув ся на поганих як лев, губив їх як крокодил, і переходив їх землю як оред“⁶⁾). Але тим часом над Половцями повис уже меч Дамокля — їх час приходив до кінця, як і їх попередників — Печенігів і Торків, час забирати ся з чорно-

¹⁾ Такий факт маємо 1223 р.: „великий князь половецький крести ся Бастый“ (Іпат. с. 495). Але се могло бути наслідком тодішніх політичних обставин. По за тим маємо звістки в Никонівській компіляції — I с. 158, 236. Впливи християнства на Половців маює нам Сказаніє о плѣннѣньхъ Половчинѣ (Памятники стар. рус. литературы I, 71 і Хрестоматія Аристова. N 330), де Половець дарує церкві св. Миколи стадо коней.

²⁾ Іпат. с. 242, 343, 503, 1 Новг. с. 216.

³⁾ Іпат. с. 437. ⁴⁾ Лавр. с. 415. ⁵⁾ Лавр. с. 397—1203.

⁶⁾ Іпат. с. 480.

морського дозвілля в дальші краї, під натиском нової азійської орди.

Ся нова азійська міграція тим різнить ся від попередніх, що ми досить докладно знаємо її історію. Розміри нових переворотів, викликаних нею, були о стільки грандіозні, так сильно відбили ся на житю ріжних сусідніх народів, що вони були описані в ріжних літературах, по більш або менш горячим слідам подій, і дають нам досить докладні відомости про них¹⁾.

Початок руху вийшов від монгольських орд полудневого басейну Амура. До тепер вони не грали визначної ролі і разом з сусідніми турецькими племенами входили в склад турецьких держав — держави „східніх Турків“ (Ту-кіу, Ту-гю), VI—VIII в., і „цивілізованих“ Турків Джунгарії — Уйгурів, до 1000 р. З упадком держави Уйгурів Монголи й сусідні Турки формують ся в кілька незалежних держав, що нужденно жили собі з свого господарства та з тих зривків, які вони від часу до часу робили з сусідніх більш цивілізованих країв — з хинських правительств²⁾ та городів Джунгарії, продаючи їм свою службу проти ворогів. В XII в. Монгольське плем'я було влучено під проводом славного рода Бурджігенів, що виводило себе від предка турецьких народів — сірого вовка; в середині сього століття правив ним Єсугей-багатур, і у нього був син Темуджін чи Темучін. Темуджін рано зістав ся сиротою, й користаючи з сього більшість монгольських колін покинула його. З великою бідою удало ся вдові Єсугея й потім самому Темуджину згурпувати на около себе монгольські коліна між р. Ононом і Керуленом, на північно-східнім краю Монголії, і звідси поволі він почав розпросторювати свою власть над сусідніми монгольськими, турецькими, татарськими племенами Монголії. Зміцнивши своє становище, він в перших роках XIII в. розбиває сусідні турецькі держави (Турків-Кераїтів, алтайських Найманів) і стає паном Монголії: загальні збори племен (т. зв. курільтай), скликані ним 1206 року в старій турецькій столиці Каракорумі на Орхоні, оголошують його своїм необмеженим володарем, і він приймає імя Чінгіз-хана, „володаря незмінного“, чи абсолютного.

Від того часу починають ся великі завоювання Темуджіна. Він розбиває державу Ііа (Тангутів), західню сусідку північних

¹⁾ Про джерела й літературу до монгольсько-татарської міграції див. прим. 15.

²⁾ Хинська держава тоді поділена була на дві держави — полудневу й північну, що воювали між собою, і то та то ся наймала собі в поміч Монголів.

Хин, потім самі північні Хини. Конфлікт з Ховарезмом (теп. Хивою) переніс війну на захід. Се була велика турецька держава, заснована в середині XII в., в нинішнім Туркестані, на руїнах сельджуцької держави, вигнаною з Хин династисю Кара-Китай (манджурською родом, як думають). Пограблений в пограничнім ховарезмійським місті хинський караван дав Темуджину привід розпочати війну з Володарем Ховарезма Магометом (1219). Війна була коротка, сили Магомета були знищені протягом кількох місяців, але завойовання Ховарезма зараз поставило на черві долю чорноморських степів: вони ж були тільки продовженням степів Туркестана (Кіпчак). Крім того є звістка, що Кіпчаки брали участь в війні Магомета з Темуджином, і се послужило причиною походу Темуджинового війська на Кавказ¹⁾.

Найславніших генералів Темуджина Джебе і Субутая вислано з 25-тисячним військом в погоню за Магометом, що втік на захід по розгромі його військ. Вони прийшли по його слідам в Абесгун, на полудневім побережю Каспійського моря, але не застали його живим. Підбивши північну Персію, Субутай і Джебе виступили з проєктом походу в Кіпчак (1220). Темуджин прийняв сей проєкт; провід в експедиції мав узяти син Темуджина Джучі, але він ухилив ся, й похід відбув ся під проводом Субудая. Підбиваючи й нищачи подорожні землі, він з Джебе пройшов полудневим побережжям Каспійського моря на полудневий Кавказ. Знищивши грузинське військо двома наворотами і навідавши ся до Тіфліса, вони перейшли потім через Дербент у степи північного Кавказа, але тут їх стріли сполучені полки Половців, Ясів, Черкесів й ин. кавказьких народів. Перший раз в сім поході битва випала нерішучо. Тоді Монголи почали умовляти Половців і підобрювати їх дарунками, аби прилучили ся до них, як одноплеменники, й полишили своїх союзників. Половці вагали ся, нарешті полишили своїх союзників і забрали ся від Монголів далі на захід, в чорноморські степи. Та Монголи, погромивши тепер їх союзників, пішли за ними слідом. Битва, що стала ся десь на Подоню (1222 р.), закінчила ся дуже нещасливо для Половців; сила їх погинула, разом з ханами Юрнем Кончаковичом — найстаршим ханом, і Данилом Кобяковичом, а старий Котян з останками орди відступив на Дніпро, під руські границі, і звернув ся за помочю до руських князів, страхаючи, що ся небезпечність від нового ворога чекає й їх самих.

¹⁾ Що повід до походу в Кіпчак дала поміч від Половців ворогам Монголів, каже одно хинське джерело — історія Гобіля (у Березина Ж. М. Н. П. 1855, IX с. 110).

Як ми вже знаємо, руські князі прийняли сю гадку і прийняли справу Половців як свою. Вони пішли на Монголів, що погромивши Половців, зісталися зимувати в подонських степах, а під час своєї зимівки зробили похід у Крим, де знищили м. Судак. Даремно Монголи умовляли руських князів не мішати ся в їх справу з своїми „хлопами і конюхами — поганими Половцями“, як каже літописне оповідання. Судячи з нього, загальна опінія на Русі теж не була прихильна до такої оборони руськими силами споконвічних ворогів Руси. Але руські князі на се не зважали і пішли глибоко в степи на Монголів.

На р. Калці стала ся головна битва, 31/V 1224. Русь і Половці були розбиті; „обидва війська били ся в нечуваною відвагою, і бій тягнув ся кілька днів, нарешті Татари взяли гору“, оповідає сучасне східне джерело. Монголи по сій побіді пройшли до Дніпра, побивши людей в городах, що стріли ся їм по дорозі, й від Витачева (Новгорода Сьвятополчеського) вернули ся назад. Потім пішли на Поволже, на Велику Болгарію, де счинили великі спустошення, й північним побережем Каспія пішли в Туркестан. Не знати, чи стало ся се з наказу Чінгіз-хана, чи з таким малим військом самі його генерали не уважали можливим вдавати ся в дальші авантури. Але сим походом західній Кіпчак введено вже в плян завойовань Чінгіз-хана, і його опанованне від тепер було тільки справою часу.

Чінгіз-хана займали тоді східні справи. В Хинах, і в племенах Гіа почало ся повстанне. Субутая вислано на Хинців, сам Чінгіз звернув ся на Тангутів. Він вмер, закінчивши там свою роботу і вибираючи ся в Хини (1227).

Його державу розділено між синами але вона мала зіставати ся неподільною, під проводом великих ханів, вибраних загальними зборами (курільтаєм). Загальна зверхність зістала ся на разі в лінії третього з синів Чінгіза — Огодая. По турецьким поглядам, на батьківщині, стеретти огнище, мав зіставати ся наймолодший, а старшим належало вести далі батьківську політику. Завойованне Кіпчака віддано на долю Бату, Джучієвого сина, бо Чінгіз-хан був призначив Джучі до походу на Кіпчак, а по інших звістках він і брав у нім участь. Бату — „Батия“ наших джерел, вислано з 150 тис. війська, як рахують азійські джерела, разом з иньшими членами Чінгізового рода, як Іуюк, Байдак, Менке, згадувані у наших літописях. Тим способом двірські партії, що бороли ся за перевагу в спадщині Чінгіза, повбували ся Бату. Дійсним провідником сього походу був Субутай, висланий з Бату; його товариша першого походу — Джебе не було вже на світі. Військо мусіло складати

ся головню з турецьких континентів; Монголів могло бути там дуже не багато. В наших джерелах сі приходні мають імя Татарів, що обіймало Монголів разом з деякими иньшими племенами (в хинських джерелах Монголи зачисляють ся до „Чорних Татарів“).

Похід розпочав ся 1236 року від уральсько-каспійських воріт. Військо Бату знищило волзьку Болгарію, побивши багато народу. Другий рік присвятило воно правобічному Поволжю (Мордві), а в осени розпочало свій похід по великоросійським землям. Почали від Рязанської землі; спустошивши її й розбивши військо володимирського князя під Коломною, Татари знищили Московське князівство й пішли на Володимир, колишений кн. Юриєм, що відмовивши перед тим помочи рязанським князям, збирав війська на р. Сити, в північно-західнім куті своїх земель. Татари вняли Володимир, спаливши катедру в множетвом народу, що в ній замкнуло ся, понищили иньші городи — Суздаль, Ростов, Ярославль, а потім розбили над Ситею й військо Юрия та иньших суздальських князів. Пустошачи все по дорозі, вони пустили ся Волгою в гору, вняли Твер і Торжок, і від Торжка, „люди ськуще акы траву“ пішли на Новгород, але не дійшовши 100 верст („від Ігнача креста“), завернули ся, правдоподібно тому, бо почали розмрвати ся й псувати ся дороги. Відси вони подали ся на полудень, в степи, кінчити з Половцями. З сього поворотного маршу джерела підносять тільки оден епізод — облогу Козельська в землі Вятчів, що задержала Татарів сім тижнів, і багато їм коштувала людей, але скінчила ся винищенням цілого міста.

В чорноморських степах татарське військо вістало ся коло двох років, підбиваючи Половців і сусідні краї. Повторила ся ще раз історія, котру стільки вже раз бачили наші степи — знищення одної азійської орди другою, сильнішою й свіжішою в своїй дикості й воевничості. Половці пробували боронити ся, але не могли устояти ся¹⁾. Їх остаточний погром став ся в тім же 1238 році. Покінчивши з ними, Бату звернув ся на північний Кавказ, а в осени 1239 р. — на українські землі. Його орди знищили Переяславщину й Чернигівщину; оден відділ приступив і під Київ, але не відважив ся ще перейти за Дніпро.

По сій дрібнішій війні, що заповнила осінь 1239 і десь частину 1240 р., Бату в осени 1240 р. забрав ся до головного походу на

¹⁾ У Рожера (як нязше) Котян каже, що він „довгі літа“ воював з Татарами і двічі мав побіду, але за третім разом Татари захопили його неприємним і він, не можучи вібрати військо, мусів тікати, а Татари спустошили значну часть половецької землі, позабивавши людей (гл. 2). Оден епізод боротьби ще в Історії Монголів д'Осона II с. 112.

захід. Здасть ся, головною метою його була Угорщина: на неї чи то за її опіку над Половцями, чи з інших причин, мав він особливе завзяте¹⁾. Але при тім мав він на меті й грабованне сусідніх земель. Похід ровпочав ся від Київa. Стративши при нім досить часу, Бату не мав потім охоти гаяти ся коло дальших подорожніх міст: що можна було взяти на борзі, брало ся, чого не можна — минало ся. Галицько-волинська літопись пояснює сю спішність Бату радою воеводи Дмитра, що він „бачучи, як Руська земля гинула від поганина“, радив йому спішити ся борше в Угорщину, нім Угри приготують ся до відпору, але правдоподібно Бату мав і без його поради вироблений плян. Головне військо Бату пройшло полудневою Волинею на Галич. Десь в лютім Бату мусів бути вже в Галичині. Осібні полки, кількома наворотами вислані, спустошили весною Польщу, Шлезк, Мораву, розбиваючи війська, що пробували їм противустати й не стрічаючи ніде поважнішого опору²⁾. Відти вийшли вони в Угорщину, на зазив Бату, що рушив туди в марті, через „Руські ворота“, з верхівя Стрия на верхівя Латориці, перебивши ся через тутешні „засіки“. Інші відділи орди надтягнули з чорноморських степів через Роднянський прохід на Семигород³⁾. Знищивши в квітні угорське військо над р. Солоною, під ур. Моги⁴⁾, Бату опанував Угорщину й не показував охоту звідси скоро заберати ся. Тим часом як відділи його війська спустошили сусідні землі на полудні (сербські, болгарські), він оголосив, що мешканці Угорщини можуть вертати ся на свої осаді, й їм нічого не буде злого; були зроблені й деякі примітивні заходи для організації землі під татарською зверхністю.

Та невадовго йому прийшло ся перервати свій побут на Угорщині. Як правдоподібно пояснюють вже сучасні джерела, вість про смерть головного хана Отодая, що наступила в грудні 1241 р., змусила його до повороту. Весною (десь у квітні) 1242 р. він уже вийшов звідти й пішов чорез Галичину й Волинь за Дніпро. Про сей перехід маємо дуже бідні відомости. Галицька літопись згадує тільки, що Бату по дорозі вислав відділ свого війська в північну Волинь, де перебував тоді Данило, з порученням знайти його. Данило був тоді в Холмі; він обсадив його залогою, а сам

¹⁾ В звязку з сим треба толкувати і раду воеводи Дмитра, по словам літописи дану ним Бату: „не можи стряпати в землѣ сей долго, время ти есть на Угры уже поити“ (Іпат. с. 523): він отже знав, що метою походу була Угорщина. ²⁾ До традиції про побіду над Татарами під Голомуцом див. критичні уваги у Strakosch-Grassmann'a с. 60 і далі.

³⁾ Rogerii Carmen гл. 16 і 20. ⁴⁾ 11 квітня 1241.

подав ся у Володимир, де був його брат Василько. Татари попу-стошили Побуже аж до р. Володави і не знайшовши Данила, вернули ся „много зла створше христіаномъ“. З рештою з мовчання літописи можна здогадувати ся, що Бату, вертаючи ся, не робив ніяких значнійших заходів коло підбивання міст то що, а бажав борше вернути ся.

Вибори нового великого хана переведено доперва в серпні 1246 р. Лінія Джучі зістала ся й далі на боці: вибрано Огодаєвого сина Іюка, а по його смерті Чингісханового внука (сина Тулуя) Менке. За життя сих великих ханів орда Бату, так звана Кіпчацька або золота — стояла в залежності від них. Аж по смерті Менке († 1264), як взяла повну перевагу хинська партія і новий великий хан Хубілай (брат Менке) переніс свою резиденцію в Хини та вповні прийняв хинську культуру, пропав звязок між великими ордами Чингіс-хана, і Кіпчацька орда стала само-стійною.

Бату, вернувши ся з Угорщини, отаборив ся з своєю ордою на нижній Волзі, де потім з'явила ся ханська столиця Сарай — коло теп. Царева. Розложивши ся тут, вислав він завізвання до руських князів, аби з'явили ся до нього на доказ своєї послухності, й вислав своїх агентів для збирання контрибуції. Розпочала ся залежність земель Руської держави від Орди, про котру будемо говорити пізнійше¹⁾.

Устрій і культура сеї нової орди нам досить добре відомі завдяки численним мемуарам сучасників і взагалі дуже значній сучасній літературі. Чимало є тут анальоґічного з иньшими турецькими ордами, але є дещо й відмінне. Передо всім її сконцентрована політична організація. Подібно до иньших орд, Монгольська теж складала ся з кількох колін, з своєю родовою аристократією, але ся родова організація була взята в рамки воєнної десяточної організації й сконсолідована в деспотичну монархічну організацію з безграничною властію. Десять здатних до війни Монголів складали десяток під проводом десятника, десять десятків — сотку в сотником, десять соток — тисячку, десять тисячок — тьму, в воєводу на чолі, темником, як вони звали ся на Русі. А в центрі цілої організації — хан з необмеженою властію, що уважав ся покликаним до влади над цілим світом. У відносинах до иньших народів вони нічим не вязыли ся й способів не перебирали; головною політикою їх був терор — масове вирізування

¹⁾ В т. III гл. 2.

людности, особливо вищих верств: „коли ще інших милують, то значних і поважних людей ніколи не милують“, як каже, очевидно — побільшуючи, Карпіні. При тім одначе вони все толерували духовенство, по друге — мали велике поважанне, властиво — потребу промислу, ремісників і забирали їх до себе. Побут їх не різнився від попередніх орд: був чисто кочовничий, скотарський. Релігія — натуралістична, слабо розвинена, заступала ся різними церемоніями і формальностями, і взагалі не грала визначної ролі в житю, звідти — релігійна толеранція, чи властиво — індиферентизм Татар. Вони приймали релігію культурніших сусідів, і так з часом Кіпчацька орда під впливом магометан Туркестана стає теж магометанською.

Така була ся нова орда, з котрою мала сусідувати протягом століть українсько-руська кольонізація, замість попередніх. Прощаючи ся з тими попередниками Татар, мусимо ще коротенько сказати про їх дальшу долю.

Ми полишили Половців в моменті, коли в останнє розгромили їх Татари, в 1238 році. Богато дуже мало їх загинути, якась частина лишилася в степах під властивістю Татар¹⁾, але більшість пустилася відразу в еміграцію.

Ся еміграція почала ся ще по першій приході Татар, бо вже він дав зрозуміти виразно, що панованне Половців в Кіпчаку скінчило ся. Так маємо звістку про половецькі ватаги, що пустилися на Кавказ — в Дербент і Грузію, де вони своїми нападами привели до опору сусідні племена, і сі знищили тих Половців²⁾. Є звістки про міграцію Половців в тім часі й на Угорщину³⁾. По другій погромі (1238 р.) бачимо частину Половців, що пустилася за Дунай. Вони перешли в значнім числі Дунай („було їх багато тисяч“, каже сучасник Георгій Акрополіт), не вважаючи на спротивленне Болгарів, і кинули ся грабувати забалканські землі. Потім взяли участь в боротьбі Греків з Латинською

¹⁾ Recueil de voyages IV с. 749.

²⁾ Ібн-ель-Атір (в Уч. зап. акад. наук по I и III отд. т. II) с. 664 (під р. 619 = 1222/3).

³⁾ Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Голубовського Половцы въ Венгрии с. 4. В звязку з сим могла б стояти звістка, що Половці жали з Угорщини поміч підчас своєї північної боротьби з Татарами, в 1238 р. — Strakosch-Grassman op. с. с. 5. Про ще старшу міграцію, з XI в., говорить Катона т. III с. 793 (але се звістки не конче певні).

імперією, а закінчило ся се все осаженням їх останків на візантійських ґрунтах в ріжних провінціях, в Европі й Азії¹⁾. Друга частина половецьких орд, може найбільша, під проводом хана Котяна подала ся на Угорщину.

Сучасник — папський легат Рожер, що описав нам сю міґрацію Половців на Угорщину, каже, що вона стала ся звиш рік перед походом Татар на Галичину й Угорщину, себто найдальше при кінці 1239²⁾. Коли навязані були зносини з Угорщиною, не знаємо докладно. Рожер каже, що Котян вислав наперед послів до кор. Белі, піддаючись і обіцюючись прийняти християнство, наколи його прийме на свої ґрунти, і Беля по нараді з своїми баронами пристав на се: Половцям були вислані провідники, і ті розсадили їх в ріжних провінціях Угорщини. Число їх Рожер числить на 40.000 родин³⁾. З пізнішого часу (другої половини XIII в.) маємо звістки, що вони були осаджені між Дунаєм і Тисою, над Керешом, між Темешом і Марошом⁴⁾. Осажені великими масами, вони довго заховували свій побут, навіть своє кочовниче житє, що більше — їх культура мала чималий вплив на Уґрів (не забудьмо, що Уґри були такою самою ордою, що прийшла сюди півчетверта столітя борше, але теж тільки поволі цивілізувала ся). Навіть серед маґнатів, єпископів, на королівськїм дворі запанував половецький вплив, так що папи були тим дуже занепокоєні. На королівськїм дворі XIII в. Половці мали при тім великі впливи й стояли з ним в дуже тісних відносинах. Християнізують ся на добре й переходять до оселого житя вони тільки з початком XV в. Останні сліди половецької мови відомі ще в XVIII в.⁵⁾.

Частина Половців мусїла піддати ся під зверхність руських князїв та перейти на руські ґрунти. На се вказує той факт, що якихось Половців бачимо по їх погромі й міґрації на Руси в ролі помічного війська у Данила і в дуже великій карности й залеж-

¹⁾ Акрополїт (бонське вид.) с. 58 і далі, Нікіфор Гріґора (ibid. с. 37.

²⁾ Сам він хибно датує її 1242 р.

³⁾ Rogerii Carmen miserabile super destructione regni Hungariae гл. 2, 3, 8, 14, вид. у Ендліхера Monumenta Agradiana, також в Monumenta Germaniae, Script. t. XXIX, й новіше — в Historiae hungariae fontes domestici т. IV.

⁴⁾ Fejér Codex diplomaticus V. 2 р. 512.

⁵⁾ Про міґрацію Половців на Угорщину й пізнішу їх долю тут спеціальна розвідка проф. Голубовского Половцы въ Венгрии — в кїївських Унїверс. Ізвѣстіях 1889, і особно.

ности від нього. Так в походах Данила між 1245 і 1252 р. літопись кілька разів згадує їх між Даниловими військами¹⁾, а згадуючи про їх участь у битві під Ярославом, дає таку характерну примітку: Половці поїхали наперед і побачили стада ворогів, на переправі не було при них ніякої сторожі, „але Половці не сміли їх пограбити без княжого наказу“²⁾. Справедливо зауважено, що сі Половці з такою карністю зовсім не ті давні степові Половці, котрих звички могли ми бачити протягом двох століть. Правдоподібно, вони осіли ся десь при границях Данилової держави, може десь поблизу Дунаю, дальше від Татар³⁾. Одн з їх старшин — Тігак зветь ся навіть сватом Данила⁴⁾.

Та що по 1252-ім р. про тих Половців в державі й війську Данила більше нічого не чуємо, можна думати, що вони вернули ся назад в степи, під татарську зверхність. Зміцненне татарського впливу в Даниловій державі дуже добре се поясняє: Татари ледво чи полишили б в спокою сих половецьких сецесіоністів. Зрештою сучасник Пляно-Карпіні, згадавши, як Половці розбігли ся були по татарським погромі, додає, що більшість тих, що були повтікали, вертали ся потім назад⁵⁾. Але всі степові Половці дуже скоро мусли розплинути ся в татарській орді: всякі сліди їх гинуть з другою половиною XIII в.

Мушу сказати ще кілька слів про турецькі кольонії на руськім ґрунті. Про се нераз була вже мова в попереднім, а тепер я хочу се зібрати разом й додати де що.

Звістки про турецьку кольонізацію на Русі — про виводи й виходи турецьких ватаг із степу та оселюванне їх на руських пограничних землях ми стрічаємо почавши від 60-х рр. XI в.

¹⁾ Іпат. с. 533, 539, 543.

²⁾ Іпат. с. 533. Участь Половців в Ярославській битві, проти угорського війська, виключає можливість здогаду, що сі Половці могли приходити в поміч Данилови в Угорщини.

³⁾ Проф. Голубовский думав (Печеніги с. 233), що оселили ся вони на Поросю, звязуючи з сим родом традицію (XVI в.) Половців-Рожиновських, але Поросє і сусідне Побожє в середині XIII в. стояли в безпосередній залежности від Татар, і всякі сліди Половців тут з більшою правдоподібністю муслим звязувати з давнішою половецькою кольонізацією — з XII віка.

⁴⁾ Може зрештою він був сином або иньшим свояком Данилового тестя Котяна. ⁵⁾ Іпат. с. 749.

і від тоді вони повторюють ся при кінці XI в., на початках XII і пізнійше. Бачили ми такі осади в Київщині на Поросю, в Переяславщині коло Переяслава і в інших місцях, в Чернігівщині коло Чернігова¹⁾. Але сими випадково звістними місцями очевидно не вичерпуєть ся район сих осад. Його можемо правдоподібно припускати і на чернігівсько-переяславським пограниччю в степом, і на Побожу, і на галицьким Понизю; про Галичину можемо говорити майже напевно, що там були такі кольонії²⁾. По за Україною стрічаємо їх ще в Ростово-суздальській землі³⁾.

Першим матеріалом для сеї кольонізації послужили останки Торчеської орди, по іри них Печеніги й Половці. Окрім сих етнічних назв ми стрічаємо для означення сих турецьких кольоністів ще: Берендичі або Берендії (дуже часто), Коуї або Ковуї, Каепичі, Турпії, і сі імена стрічаємо часто поруч імен Печенігів і Торків і осібно (з них Берендичів ще в XI в., решту аж у XII). Загальною назвою для всіх сих турецьких колін на руським ґрунті було Чорні Клобуки, чорні шапки (зовсім відповідає турецькому: Кара-калпаки). Що правда, сю назву знаємо тільки з Київщини⁴⁾; але взагалі про київських — пороських кольоністів ми чуємо й знаємо найбільше, так що те небогате, що можемо сказати про побут і відносини турецьких кольоністів на Україні, черпаємо з звісток про сих київських Чорних Клобуків. По всякій правдоподібности тут була найбільша маса тої турецької кольонізації, яка була на Русі взагалі. В одній звістці у Ярополка київського рахуєть ся полк Берендичів на 30 тис.; правда, є до сього варіант 1000, та супроти згоди старших версій він не дуже важний⁵⁾. Але щоб і 1000 мужа виставити в поле, для сього треба досить значної маси. З рештою, що Чорних Клобуків в Київщині було дуже значне число, показує дуже визначна роля, яку вони мали

1) Див. вище с. 282, 336, 347—8, пор. прим. 16.

2) Знаємо, що Василько збирав ся перейняти на свої ґрунти дунайських Болгарів, а заразом, чуємо, до нього „йдуть Берендичи, и Печеніги, и Торки“, і він тішить ся тим та робить різні пляни з тим, як то у нього будуть Берендичі: при тим він мав у плянах боротьбу в Половцях (Іпат. с. 174). Сього всього не можливо розуміти инакше, як тільки про кольонізацію галицьких земель сими „Берендичами, Печенігами й Торками“. ³⁾ Іпат. с. 239—40.

⁴⁾ В Переяславщині тільки імя с. Каратулів (як вище с. 348) вказує на істнованне сеї назви.

⁵⁾ В Іпат. с. 216 і Лавр. 290 однаково — 30 тис., в Воскр. — тисяча.

в її політичному житю. Вони становили дуже важний чинник між елементами київського життя, особливо підчас боротьби за Київ у середині XII в.: „вся Руская земля и вси Чернии Клобуци“ — це дуже розповсюджена формула в ті часи в земських київських відносинах¹⁾. А о скільки чорно-клобуцька міліція поважалась і цінувалась, видно буде з сього одного прикладу: коли Ізяслав ішов на Київ, маючи за собою на пятах військо Володимирка, він казав: „аби нам в'їхати між Чорних Клобуків і злучити ся з ними, то вже, в Бові надія, не боїмо ся ані Юрия, ані Володимира²⁾“.

Чорні Клобуки заховали на Україні свою релігію — поганими звуть ся ще в другій половині XII в.³⁾; заховали свій кочовничий, скотарський побут. Були городи — замки, коло котрих вони мешкали і вони часом і звуть ся їх городами — „городи Беренничі“⁴⁾, або називають ся іменами поодиноких їх старшин: так стрічаємо город Чюрнаїв, може і Кульдеюрів, носить таке ім'я. Але сї городи служили їм тільки захистом в небезпечний час, самі ж вони кочували на широких просторах Порося з своїми стадами і „вежами“ — шатрами. Так нпр. в однім епізоді Чорні Клобуки приходять у поміч Ізяславу „всіми своїми силами, жінок і дітей своїх осадивши (затворивши) в городах на Поросї“⁵⁾, а на другий рік забирають свої кибитки й стада та перекочовують під Київ, і цілу сю операцію роблять протягом одного дня — штука можлива тільки при рухливім кочовничім побуті⁶⁾.

Чорні Клобуки правили ся своїми старшинами, що в нашій літописи звуть ся князями. Окрім того бували у них свої віча — наради старшин, а може й взагалі чорно-клобуцької аристократії: „сдумаша лїпшии мужи в Черныхъ Клобуцѣхъ, и почаша просити у Рюрика сына Ростислава на Половцѣ“⁷⁾. Старшини підлягали київським князям і від них діставали в державу поодинокі городи. Тут, правдоподібно, був вплив руського земського устрою, що чорно-клобуцький старшина не був тільки голова своєї орди, а й держатель града“. Бачимо, що поодинокі старшини старають ся виторгувати від князя за свої услуги „ліпший город“: „коли будеш

¹⁾ Напр. Іпат. с. 262, 592, 323, 324 і т. и. ²⁾ Іпат. с. 287.

³⁾ Іпат. с. 367 (під 1169 р.), Що правда, маємо нпр. такого Тудора Сатмазовича (Іпат. с. 343). Тудор вправді ім'я руське, але не календарне. Що поодинокі Чорні Клобуки вихрещували ся, неможливого в тім нема нічого. ⁴⁾ шість „городовъ Берендиць“ — Іпат. с. 409.

⁵⁾ Іпат. с. 279. ⁶⁾ Іпат. с. 295—6. ⁷⁾ Іпат. с. 451, 453.

нас любити, як любив твій батько, кажуть три чорно-клубуцькі старші Мстиславу Ізяславичу, та даси нам по ліпшому городу, то ми відступимо від Ізяслава Давидовича“¹⁾.

В першій половині і в середині XII в. Чорні Клубуки тримають ся разом з київською громадою, підперають її улюблених князів й похваляють ся своїм руським патріотизмом: „ми умираємо за Руську землю й голову складаємо за твою честь“, кажуть Берендичі київському князю Юрию, правда — як мотив на оборону своїх матеріальних інтересів²⁾. Але в другій половині XII віка, як я згадав, вони починають уже „лєстити“, пильнувати власних інтересів, зближають ся до Половців, взагалі — замість зближити ся й злитися з українською людністю — зближають ся до своїх степових земляків. Се мусіло сильно перешкодити їх дальшій асиміляції з українською людністю.

З татарським походом Бату звістки про Чорних Клубуків в наших джерелах зникають зовсім³⁾. Що з ними стало ся?

В науці досить розповсюднений погляд, що вся маса тих турецьких кольтоністів була асимільована українською людністю і внесла таким чином значну турецьку домішку в її етнічний тип⁴⁾. Особливо українських козаків готові були уважати потомками тих зручених Чорних Клубуків: підставою до того послужила гльоса Воскресенської компіляції: „всѣ Черные Клубуки, еже зовутся Черкасы“⁵⁾. Але ся гльоса належить, очевидно, до північ московських часів і се не більш як суб’єктивний здогад московського книжника. Саму ж гіпотезу про асиміляцію всієї турецької кольтонізації XI—XII в. з українською людністю зовсім не можна признати правдоподібною.

Діло в тім, що ті турецькі кольтоністи, як ми бачили, не були з’асимільовані в XII в., навпаки в другій половині сього століття вони ще більше відчужують ся від руської людности й зближають ся до степових орд. В таких обставинах не можемо думати, аби в XIII в., перед приходом Татарської орди, чорно-клубуцька

¹⁾ Іпат. с. 344. ²⁾ Іпат. с. 330.

³⁾ Остання звістка під 1235 р. (1236 р. в дійсности): Володимир Рюрикович послав в поміч Данилови „Торки“ (Іпат. с. 516).

⁴⁾ Див. в прим. 16.

⁵⁾ Воскр. І. 56, а вона і в Лалтєвськїм кодексі Никонівської — І. 191. Ся гльоса вплинула вже на Карамзіна, що він вивів козаків від Торків і Берендїїв (V. 230 і II пр. 347), і сю гадку перейняв потім Погодін (Исслѣдованія V. 206) та Самчевський (ор. с.), що властиво лише переказав розділ про Чорних Клубуків з Погодїнівської праці.

людність на Україні втратила свою етнічну фізіономію, стала оселою, хліборобською, християнською. З приходом же Татарської орди обставини ще менше давали місця асиміляції пограничної чорно-клобуцької людности: вона опинилася в безпосереднім суєтстві з новою могутньою рідною собі стихією, що господарила собі всевластно в українських землях і спеціально пограничні землі держала в ближній залежності від себе. Від неї її не ділив той антагонізм, який ділив колись Чорних Клобуків від Половців; а її захист від неї не міг дати український елемент. Супроти цих обставин я вважаю найбільш правдоподібним, що нова, татарська орда потягнула до себе чорно-клобуцькі ватаги України, чи свідомо, з власної ініціативи, чи силою несвідомої атракції. Тому й не чуємо про них нічого почавши від Татарського походу: тому навіть Пляно-Карпіні, переїздячи Поросе в 1246 р., нічого не згадує про них, хоч як раз там Чорні Клобуки повинні б собі бути тоді панами.

У всякім разі припустити, що єї пограничні чорно-клобуцькі орди разом з українською людністю пережили всі пізніші пригоди XIII—XV в., разом з нею відступали в ліси підчас пологів і вертали ся звідти назад разом з українською людністю — неможливо. Тому, на мою гадку, тільки дрібні їх кольонії між українською людністю, могли з'асимілювати ся. Головна ж маса мусіла назад вернути ся в степи й злитися з татарською ордою, як і ті їх земляки, що лишили ся в степях. В результаті в складі української людности вони, правдоподібно, лишили сліду по собі далеко менше, ніж в українській топографічній номенклятурі¹⁾.

¹⁾ Про неї див. в прим. 16.

П Р И М І Т К И.

I. Література до історії Київської держави XI—XIII в.

Історію Київської держави X—XII в. в XVIII—XIX в. трактовано, студіювано й викладано найчастійше як складову частину „руської“ історії, себто історії Російської держави й суспільности. При тім, розумість ся, головну увагу звертали на ті сторони її, які стояли в ближній зв'язи з історією Російської держави. Про сю систему й її нерациональності див. мою статтю в I т. петербурського „Сборника статей по славяновѣдѣнію“, і особно, п. т. : „Звичайна схема „руської“ історії й справа рационального укладу історії східнього Словянства“, 1904. При різних недостачах сеї схеми, коли брати її з становища методичного студіювання історії Київської держави, яко такої, старі курси „руської історії“ положили перші підвалини для пізнання її історії, й мають чимале історичне значіння. Науковий інтерес задержали в них досі лише декотрі. З старших курсів Історія государства Россійскаго Карамзіна, т. I—III (найбільш вигідне й повне видання Айнерлінга, 1842), має інтерес тільки своїми генеалогічними, хронологічними і т. н. дрібними увагами в привітках. В далеко меньшій мірі можна се сказати про Повѣствованіе о Россіи Арцибашева т. I, 1837, писане як коректив до Історії Карамзіна. Історія русскаго народа Полевого, I—IV, 1830—3, написана дуже недбало й некритично, интересна хіба часом оригінальними, а частійше хибними увагами автора, нав'язаними західньою історіографією. З пізнійших найбільше значіння має Історія Россіи съ древнѣйшихъ временъ Соловйова (почала виходити 1851 р., нові компактні, стереотипові видання тов. Общественная Польза, з показчиком, без років видання). Історію XI—XII в. містять т. II—III її. Не входячи в деталі, Соловйов дає переважно тільки деякі интересні уваги про розвій подій; интересна при тім головню його система родових княжих відносин,

розвинена в дисертації: *Исторія отношеній между князьями Рюрикава дома, 1847*. Подібний перегляд відносно Рюриковичів, як у сій дисертації, але з становища иншої теорії: теорії умови, „договору“ меж князьями і діархії князя і віча, дав петербурський професор Сергєєвич в дисертації *Вѣче и князь, 1867* (передрукована в скороченіи і дуже зміненім виді в II т. його *Юридических древностей*).

Видані пізнійше курси мають менше значіння: *Исторія Россіи Погодіна* (т. I—II, 1871, друге вид. 1872) дає тільки систематизовану збірку відомостей, головно в руських літописей. *Русская Исторія Бестужева-Рюміна* (т. I, 1872), занадто коротенька, для свого часу интересна була головно своєю бібліографією. *Коротенький курс Беляєва* (*Разсказы изъ русской исторіи, I, 1865*), має характер популяризації, але интересний загальним освітленнем (словянофільської школи). Такий же популярний характер мала далеко ширша *Исторія Россіи Гловайского* (I т. в двох частинах, 1876—1880), коротенька *Русская исторія Белова, 1895*, ширша *Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ Павлова* (вийшло дві книжки, 1896 і 1899). З методологічного погляду интересні в курсах *Погодіна, Бестужева, Гловайского* огляди поодиноких земель. На значіння земель, як важного чинника в розвою подій давньої руської історії звернув увагу в наукових сферах головно *Костомаров* своєю статтею: *О федеративномъ началѣ въ древней Руси* (передр. в I т. *Монографій, український переклад в II т. Руської історичної бібліотеки*). Його ж *Черты народной южнорусской исторіи* (передрук і переклад тамже) і популярна *Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей* (т. I, 3 вид. 1888, з український переклад) дають також деякі интересні уваги і характеристики.

В звязку з тим від 60-х рр., а головно в 80-х і 90-х розвивається широка монографічна література про поодинокі землі давньої Руської держави, що стала тепер підвалиною в усяких студіях сього періоду. Я вчислю їх в порядку земель. *Исторію Київщини від смерти Ярослава до кінця XIV в. оглядає мій „Очеркъ исторіи Киевской земли“, 1891; окрім того ті події київської історії, де брало участь київське віче, аналізовані в монографії Линиченка: „Вѣче въ киевской области“, 1881. Для Чернигівщини маємо дві монографії: Голубовского „Исторія Сѣверской земли до пол. XIV в.“, 1881, Багалія теж „Исторія Сѣвер. земли до пол. XIV в.“, 1882 (перша коротша, але богатша спостереженнями й оригінальними гадками); окрім того тут треба назвати ще генеалогічну головно роботу Зотова: „О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику“, 1893 (богато натягненого і непевного, див. мою рецензію в V т. *Записок Наук. тов. ім. Ш.*). Для Переяславщини — *Вас. Ляскоронского „Исторія Переяславской земли до пол. XIII ст.“, 1897, друге**

вид. 1903 (слабша, особливо в історичній часті). Для Волини: Андріяшева Очеркъ исторіи Волинской земли до к. XIV ст. (найліпше оброблена географічна частина, історична слабше, внутрішньої історії зовсім нема), Іванова Историческія судьбы Волинской земли до к. XIV в., 1895 (слабша від попередньої, але має ширшу програму); окрім того популярні компіляції писані проф. Петровим, а видані під редакцією Батюшкова в поручення російського міністерства освіти: Холмская Русь, 1887 і Волинь, 1888. Для Галичини є тільки перестарілі вже праці Зубрицького Історія Галичско-русского княжества, I—III, 1852, Смирнова Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 і Шараневича Історія Галичско-володимирской Руси, 1863; для XIII в. є крім того новіші монографії Дашкевича про Данила і Бузекула про Мстислава Удатного, а для галицького Понивя і Побожа Молчановского Очеркъ навѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., 1885. Для Турово-пинської землі нова монографія Олександра Грушевського: Пинское Полѣсье, част. I, XI—XIII в., 1901; поза тим, окрім поверховного огляду неб. Малишевского в переднові до книжки: Творенія Кирила Туровскаго, К., 1880, Турово-пинська земля входить ще в круг монографії Довнар-Запольского „Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст.“, 1891. Для Смоленської землі окрім сеї ще гарна спеціальна монографія Голубовского Історія Смоленской земли до поч. XV в., 1895 (чисто історична частина одначе значно слабша). Для Полоцької, окрім давнішої і не дуже наукової „Історіи Полотска“ Беляева, 1872 (Разказы изъ рус. исторіи) є праця Данилевича „Очеркъ исторіи Полоцкой земли до к. XIV ст.“, 1896. Для Новгород і Пскова, не кажучи за старі праці: як митр. Євгенія Історія Псковскаго княжества, 1831 (що була властиво першою монографією в сім роді), та Соловйова Обь отношеніяхъ Новгорода къ в. князьямъ, 1845, є монографії: Костомарова Сѣверно-русскія народоправства -- Новгородъ — Псковъ — Вятка, 1863 (передр. в VII і VIII т. його Монографій), Беляева Історія Новгорода Великаго до паденія, 1866, Історія города Пскова и Псковской земли, 1867 (Разказы изъ русской исторіи т. II і III), але й сі праці вже значно перестаріли. Праці Прозоровского: Великій Новгородъ по чотыремъ новгородскимъ лѣтописямъ съ дополненіями по другимъ источникамъ, до конца 1-ой четв. XVIII в., і Древній Псковъ по двумъ псковскимъ лѣтописямъ съ дополненіями до к. XVII в. (в Записках рус. отд. археол. общ. IV, 1887) також не заповняють недостачі відповідної монографії для політичної історії сих старих республік. Для внутрішньої історії їх: статі Никитского Очерки изъ жизни Великаго Новгорода в Ж. М. Н. П. 1869, Военный бытъ въ В. Новгородѣ XI—XV ст. (Р. Стар. 1870, I), Історія экономического быта В. Новгорода, 1893, Очеркъ

внутренней исторіи Пскова, 1873; Качановича Политическое устройство Новгородской республики (Варшав. унив. изв. 1885, II). Для Поволжа: „Мера и Ростовское княжество“ Корсакова, 1872, Борааковского „Исторія Тверскаго княжества“, 1876, Иловайского „Исторія Рязанскаго княжества“ — передр. в II т. його Сочиненій.

В супереч сій етнографічно-областній течії, що розвивала суспільно-політичний і культурно-економічний процес східнього Словянства на його етнографічні й територіальні складники, протягом останнього десятиліття появляється ряд праць, що змагають до того, аби представити суспільно-політичну еволюцію давньої Русі в можливо простійшій схемі, головню на основі суспільно-економічній — такі нпр. талановиті й популярні Очерки по исторіи русской культуры П. Миллюкова (виходять від р. 1896, досі три томи); Н. Рожкова Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зрѣнія, ч. I Кіевская Русь (съ VI до конца XII вѣка), 1903 (і йогож коротше: Городъ и деревня въ русской исторіи, краткій очеркъ экономической исторіи Россіи, 1902); В. Ключевского Курсъ русской исторіи, ч. I, 1904. Всі вони одначе Кіівську Русь трактують досить коротко, і в сїм короткім, сумаричнім трактуванні, характеристичнім взагалі для новітших курсів історії Росії (нпр. в новім курсі петербурського професора Платонова — Лекціи по русской исторіи, Спб., 1904, Кіівській Русі присвячено всього півтретя аркуша, на 37 аркушів цілого курсу), проявляється не тільки ослаблення заінтересовання Кіівською Русію, але очевидно — й зріст свідомости — іще невисловленої голосно, але вже відчутій, — слабшої звязи сеї Кіівської Русі в історію великоросійського народа і його державного життя.

Не так інтензивно, як історія поодиноких земель Кіівської держави ішло монографічне розроблення різних сторін її політичного життя. Полишаючи на боці літературу устрою Кіівської держави (вона наведена в т. III), вказу літературу відносин Кіівської держави до її сусідів. Для історії відносин Русі до степних орд маємо, окрім старої й неважної, зробленої на підставі Погодіна статі Самчевского: „Торки, Берендѣи и Черные Клобуки“ (Архивъ истор.-юр. свѣд., II ч. I), іще статю Арістова „О землѣ Половецкой“ (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877) і монографію Голубовского „Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ“, 1884 — головня праця для сих справ. Для русько-польських відносин є недокінчена праця Линиченка: „Взаимныя отношенія Руси и Польши“, т. I — до кінця XII в., 1884; доповнення до неї, головню що до шлюбних звязків, служить Genealogia Piastów Осв. Бальцера, 1895. Русько-польськими відносинами XI в. займається й нова книжка Т. Войцеховского Szkice historyczne jedyna-

stego wieku, 1904, але тільки принагідно, і без поглиблення. Для русько-угорських зносин маємо монографію Грота Изъ исторіи Угрии и славянства в XII в., 1889, де зносини Угорщини з Русю обговорені головню від 1141 до 1176. Для зносин з Візантією й землями західньої Європи не маємо нових і повних оглядів; окрім старої праці Вількена Über die Verhältnisse der Russen zum Byzantinischen Reiche in dem Zeitraum vom IX bis zum XII Jarh. (Abhandlungen der Berliner Akademie 1829 p.), нового (але дуже недбало уложеного) конспекта Лопарьова: Греки и Русь, 1898, і досить неповного огляду П. Скобельського Згадки о Руси в жерелах німецьких X і XII ст. (Справоздане академічної гімназії, 1881), зносини з Заходом, о скільки вони оперують ся о церковні справи, оглядає нова праця проф. Абрагана : Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi, 1904; розкішне видавництво ак. Шлюмберже (Schlumberger) L' eropée byzantine à la fin du dixième siècle, доведене тепер до р. 1057 (т. I, 1896, до р. 988, т. II, 1900, до р. 1025, т. III, 1905, до р. 1057) дає погляд і на русько-візантійські відносини, але без пожаданого поглиблення.

В помічних історії науках для сього періода зроблено досить небагато, виключивши тільки історичну географію. Перше місце займають тут і досі роботи Погодіна — його „Исслѣдованія, замѣчанія и лекціи по русской исторіи“; в них до XI—XIII в. палають т. IV—VII. Тут подані систематично зведені, по різних питанням літописні звістки; інтересні головню: словар князів у VI томі, також хронологічні таблиці подій XII в. і каталог руських городів у IV томі. Хронологію Погодін ширше обробляв п. т. „Хронологическій указатель древней русской исторіи“, він друкував ся в Записках одеського історичного товариства, потім у VII т. II ч. Учених Записок II отд. Академія наукъ. Хронологію Галицько-волинської літописи обробив я в статі Хронологія подій Галицько-волинської літописи (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 41, і особно, 1901) — тут і хронологічна таблиця. Досі не стратили значіння деякі хронологічні уваги в нотках Караваїна і Арцибашева; окрім того треба згадати тут іще дві праці: Muralt Essai de chronographie byzantine, 1855 і 1871, і Bonnel Russisch-livländische Chronographie, 1862. Нарешті тут ще можна згадати недавню статю Покровского Кометы въ русскихъ лѣтописяхъ (Міръ Божій, 1903, IV) (дати комет служать часом до контролі й спростовання літописних дат — таблицка їх є і у Погодіна).

Для генеалогії окрім погодинського каталога маємо ще генеалогічні каталоги Хмырова Алфавитно-справочный перечень государей русскихъ и замѣчательнѣйшихъ особъ ихъ крови, 1870, і Перечень удѣльныхъ князей русскихъ, 1871 (мало приступні і зроблені досить недба-

ло), генеалогічні таблиці Карамзіна й Стровва в книзі: „Ключь къ Исторіи Карамзина“, 1844, в Історії Соловйова, і згадану генеалогічну працю Зотова про чернігівських князів. Окрім того кінець цього періоду захоплює генеалогічна праця Екземплярского: „Великіе и удѣльные князья Сѣверной Руси въ татарскій періодъ“, 1889.

Для історичної географії зроблено найбільше. Окрім каталога в Ислѣдованіяхъ Погодіна маємо загальну „Географію начальної літописи Барсова“ (2 вид. 1885) і його ж „Географическій словарь Русской земли (IX—XIV ст.)“, 1865, далі — „Географическо-историческій словарь Россійской имперіи“ Семенова і Słownik geograficzny ziem Polskich i innych krajów słowiańskich Сулімерского, Хлебовского і Валевского (стає багатшим доперва в дальших томах). У всіх майже новітших монографіях поодиноких земель більш-менш просторі розділи присвячені історичній географії. Нарешті маємо описи поодиноких країв з особливою увагою для історії осад, як Филарета „Историко статистическое описаніе Черниговской епархіи“, I—VII, 1852—8, і таке ж „Ист.-стат. описаніе Харьковской епархіи“ I—III, 1857, його-ж; Антоновича „Археологическая карта Кіевской губерніи“, 1895, і така ж „Археологическая карта Волинской губ.“ 1900, Сѣцинского „Археологическая карта Подольской губ.“, 1901 (відбитки в Трудів XI з'їзда); Похилевича „Сказанія о населенныхъ мѣстахъ Кіевской губерніи“ 1864 (початок їх видано новим виданням, 1887 р.); Теодоровича „Историко-статистическое описаніе церквей и приходоѵ Волинской епархіи“ т. I—V (не скінчене, виходить від 1888); Сборникъ топографическихъ свѣдѣній о курганахъ и городищахъ въ Россіи — Волинская губернія, 1888, оброблена Самоквасови (літографоване видання петербурської археологічної комісії): подібна збірка відомостей в Чернігівській губернії при його ж книжці: „Древніе города Россіи“, 1873. Дві серії Стецкого Wołyń pod względem statystycznym, historycznym і archeologicznym, I—II, 1864, і Z bogu і steru, obrazy і ramiątki, 1888, для давнього періоду не дають майже нічого. Дуже старанно зроблене Историко-статистическое описаніе Подольской епархіи спинило ся на першій томі, 1895 р. Спеціальніші монографії вказані в відповідних місцях цього тому.

2. Джерела й література кампанії 1018 р. (до с. 12).

Для історії війни 1018 р. і походу Болеслава в Свѣятополком на Русь ми маємо окрім Сказанія т. зв. Якова і літописи ще чужі джерела.

Перше місце між ними займає оповідання Тітмара, в кн. VIII гл. 16 його хроніки, і згадка в кн. VII гл. 48. Тітмар, єпископ мерзебурський, писав сю частину хроніки по горячим слідам подій: він умер 1/XII 1018 (в тут вагання в даті року, але 1018 р. найже певний). 1017 р. описав він події цього року, між ними війну Ярослава в Боле-

славом (VII, 48), а вже перед смертю переглядаючи, дописав тут і про похід Болеслава 1018 р., і оповідання про Володимиря. Сі вісти він мав, очевидно, від тих Німців, що ходили від імператора з Болеславом на Русь, і з реляції, присланої Болеславом імператору з Києва (він згадує про се посольство в VIII, 16), а що до своєї правдивости Тітмар взагалі має добру славу. Се все надає його оповіданню велику вагу. В головнім воно згоджується з Сказанням, але додає до нього цілий ряд подробиць. Про Тітмара і час написання його хроніки розвіда Kurze: Abfassungszeit und Entstehungsweise der Chronik Thietmars — ганOVERський Neues Archiv für deutsche Geschichte т. XIV, Wattenbach Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I⁶ с. 355 і далі, до вичисленої у нього літератури треба додати ще: Фортинського Тітмаръ Мерзбургскій и его хроника, 1872, і Голубовського: Хроника Дитмара какъ источникъ для русск-й исторіи (київ. Унив. Изв. 1878). Текст Тітмара в Monumenta Germ. hist. Scr. III; звідти те що належить до Словянщини передруковано в Monum. Pol. hist. I; нове видання, з инакшим поділом глав — Курце, ГанOVER, 1889; я тримав ся давнього поділу.

Окрім того маємо про похід Болеслава оповідання в польській хроніці т. зв. Мартіна Гала, Martinus Gallus. Писана столітє по війні, вона оповідає про похід Болеслава легенди і анекдоти, що задержали ся в народній пам'яті, а при тім помішата до купи сей похід з пізнішим анальоґічним походом Болеслава Сьміливого 1069 р., так що ті самі подробиці повторяють ся при обох походах — нпр. легенда, що Болеслав ударив мечем у київські Золоті ворота, оповідаєть ся про обидва походи. Болеславова легенда ампліфіковала ся потім далі, і сі дальші ампліфікації, получені в власних недоладних комбінаціях, маємо в баламутнім оповіданню Длугоша під р. 1008, 1009, 1018 і 1019. З оповідання Гала одинока подробиця, котру можна з деякою правдоподібністю прийняти для доповнення оповідання иньших джерел — се що на повороті до Польщі на Болеслава напало було Ярославове військо, але було побите. Інтересний мотив дає Галь сьому походу: Болеслав вагнівав ся, що Ярослав не дав за нього сестри. Про се згадує й Тітмар, що Болеслав хотів узяти за себе сю княжну, тільки Тітмар о стільки мудрійший, що не робить се причиною походу.

Текст Гала в I т. Monumenta Poloniae hist., і новіше видання in usum scholarum Фінеля і Кентжинського (Galli Anonymi Chronicon, Львів, 1899). До кампанії 1018 р. належать глави 7 і 10 першої книги. Про сю найдавнішу польську хроніку вишло кілька розвідок новішми часами: Gumpłowicz Bischof Balduin Gallus, 1895 (Sitzungsberichte der Wiener Akad. m. 132), St. Kętrzyński Gall-Anonim i jego chronika (Rozprawy wydz. hist. XXXVII), Krotoski Gall Scholastyk

roznański (Kw. hist. 1899), Wojciechowski Kto był Gallus (Szkice гл. VIII) — на жаль, вони головно займають ся гіпотезами про особу автора.

Література кампанії: Karłowicz De Boleslai primi bello Kiiowiensi, 1866, польська перерібка: Wyręawa kijowska Bolesława Wielkiego, 1872. Диниченко Взаимныя отношенія Руси і Польши с. 85 і далі. Аналіза Длугошового оповідання у Семковича Krutyczny rozbiór dziejów Polski J. Długosza, 1887 с. 98—9. Крім того: Вруфлевській Свѣдѣніа о Руси М. Галла — київські Університет. Извѣстія, 1878 і Голубовського про хроніку Тітмара, як вище.

3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечности.

Як я вже сказав в тексті (с. 35), ми маємо про сей похід оповідання трох сучасників Візантійців — Пселя, Аталіоти й Скіліци. Текст Скіліци маємо виданий тільки в компіляції Кедрена — Corpus hist. byz. XXXIII р. 551 і далі, Псель в т. IV в *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, вид. Сата (Σάβας), 1874, в с. 143 і далі, Аталіота чи Аталіат (з Аталії) — в т. XLVII бонського корпусу. Про всіх їх див. у Крумбахера *Geschichte der byz. lit.* р. 269, 365, 437.

Псель, як оповідає, був сам свідком битви коло Царгорода, при особі імператора, але описав її вже згодом (як приймають, ся частина його історії писана між 1059 і 1063 р.). Його сучасник Скіліца, як і не був свідком, вістаєть ся в усякім разі теж авторитетним джерелом, бо займав важні урядові позиції в Царгороді в середині XI в. До тодішньої-ж царгородської аристократії належав і Аталіота, що писав в 1070-х рр.

З сих трох джерел оповідання Скіліци важне тим, що він оповідає про цілу кампанію, тим часом як Псель і Аталіота обмежують ся самою тільки битвою під Царгородом і не оповідають дальшого. При тім Псель бодай про неї й про приготування оповідає ширше, а Аталіота зовсім коротко. Оповідання всіх трох джерел про битву дуже згідні (чи не користав Скіліца навіть при тім в Пселя й Аталіоти, котрого праці знав?). Але в оповіданню про початки війни є між Пселем і Скіліцою різниці. У Пселя (як і у Аталіоти руський похід виступає повною несподіванкою: про Русинів довідали ся, коли вони вже опинились в Пропонтиді, τῆς Προποντιδος ἐντος ἐγεγενεισαν). У Скіліци ж імператор знає про похід завчасу, і ще під час приготувань посилав на Русь послів, умовляючи не воювати. До сього Скіліца долучає цікаву в усякім разі подробицю: коли війна стала неминуча, імператор казав поровсилати в далекі провінції руських купців, що жили в візантійських містах, і руських вояків, що служили в візантійським війську. Друга відміна: у Скіліци пропозиції про згоду робить імператор (раз перед походом, другий — перед самою битвою), але Русь відповідає неможливими жаданнями; у Пселя

Русь сама звертаєть ся з своєю пропозицією й жаданнями, прийшовши під Царгород. В тексті я вибрав ті версії, які уважав більш правдоподібними.

Літописне оповідання про похід 1043 року маємо в двох версіях: коротша в південній і північній версії Початкової літописи, довша в Воскресенській збірнику. В порівнянні з коротшою редакцією ся довша дає де що важне: участь Варягів, суперечку що до плану кампанії, але разом з тим додає подробицю про чудесну причину бурі, набуть півнійшу. Обидві версії проминають битву коло Босфора, з рештою дуже близько згоджують ся з Скіліпою. Про сі версії див. розвідку Куліка в книзі Дорна Каспій с. 47 і далі. Найновіше писане про сю війну — у Шлюмберже (див. прим. 1) в т. III с. 460 і далі.

4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому (до с. 224—6).

Хронологія сих подій дуже заплутана. Лаврентієвська літопись — найстарша з компіляцій, що заховала нам серію звісток про українські події 1201—5 р.¹⁾, має заходи Рюрика до походу на Галичину і похід Романа на Київ і на Половців під 1202 р., а що Лаврентієвська літоп. систематично сплішить ся на оден рік в сії часті²⁾, перед тим і по тим³⁾, то треба би рахувати 1201 р. Тим часом у Никити Хонїята, сучасника, що писав скоро по подіях, про похід Романа на Половців оповідаєть ся між подіями 1200 і 1201 р. Перед тим (с. 686 боїнського видання) оповідаєть ся про арештованне болгарського емігранта Івана-Олексія, що мусіло стати ся десь 1200 р., бо в панеїрнику 1199 р. Никита не згадує про нього (див. Успенского Образование второго Болгарского царства — в XXVII т. Записок одеського університета с. 325). Переходячи від того до історії половецького находу на Візантію, що перервав ся наслідком Романового походу на Половців, Никита каже, що се стало ся на другий рік (τῷ δ' ἐφεξῆς ἔτει); потім наступають події 1201 р. (як повстанне Камієн й згода з Болгарями). Відповідно до того належало б похід Романа на Половців класти десь на початок 1201 року візантійського, вересневого, себто наш кінець 1200 р.; дуже полагати на сей вивід одначе не можна, бо ся частина Никитиної історії має досить плутанини — через невикінченне (див. Успенского I. с.

¹⁾ Про джерела сих звісток новіші виводи (досить гіпотетичні) у акад. Шахматова Общерусскія лѣтоп. своды, Ж. М. Н. П. 1900, XI с. 153 і далі.

²⁾ Тому ниньші компіляції (півнійші), що зачерпнули звістки з сих часів з ниньшої компіляції — як Воскр., Никон. й ин. все датують сі події одним роком менше. ³⁾ Див. напр. дати під 1206 р. — Константин іде до Новгорода, смерть Романа.

с. 322). На підставі Никити дослідники дають сей похід то 1200, то 1201 р. (див. таблицку при боєським виданню Никити с. 900, Muralt Essai de chronographie byzant. с. 261, Успенського I. с. с. 366, Голубовського Печен'ги с. 37). Дійсно коли тримати ся Никити, то виходить, як я кажу — що найбільше початок 1201 р., а що по Лаврент. л. він справді став ся „зимою“, то у Никити булаб се зима 1200/1 р. (бо „зимою“ в літописях звичайно значить січень-лютий, часом грудень, але не скорше). Тим часом по Лаврент. л., з тою редукцією її хронології, і по иньшим компіляціям, що опирають ся на тім же архетипі — була б се зима 1201/2 р. Поверити сі суперечности я не вмію, а розрубувати — припустити у котрогось помилку не можу, бо не маю підстави до вибору між ними.

Меньша трудність в датую київського погрому. В Новгород. він стоїть під 1203 р., і з огляду на випробувану певність її хронології сю дату можна б і прийняти, але в володимиро-московських компіляціях назмо рік 1202 (в Лавр. назмо 1203 р., але знаємо, що Лавр. спішить ся о оден рік). Сю суперечність одначе розв'язати досить легко: в Новгород. л. ся звістка стоїть першою під сим роком, по ній ідуть иньші звістки і між ними в другій ред. Новгород. — і другий похід Романа; правдоподібно, тут київський погром поставлено під 1203 р. на початок, бо він в дійсности став ся при кінці мартовського 1202 р. (в січні). В компіляціях же володимиро-московських він записаний під 1202 р. як подія з кінця того року = зима 1203 р. Тим способом відемо ся з Новгородською літописею.

Таким чином між походом Романа і київським погромом минає коло року — як тримати ся Лавр. л., і коло двох — як тримати ся Холіята. В своїй Історії Київщини (с. 254) я приймав, що погром став ся зараз по поході Романа на Половців, і не я тільки: так обидві події стоять під одним роком у Воскр. (1202), так приймали деякі попередні дослідники, як Арцибашев, Голубовський; можна б знайти на се натяк і у Холіята: оповівши про похід Романа на Половців, він каже: *πλήν οὐδε τὰ κατὰ τοὺς Ταυροσκύθας τοῦτους ὁ τότε χρόνος παρέδραμεν ἀστασίαστα* і оповідає про війну Рюрика в союзі з Половцями з Романом, себто про київський погром (с. 692). Тут є натяк, як бачимо, що се стало ся скоро по поході на Половців, але досить загальний тільки; правда, латинський переклад подає ватомість: *eo anno* замість підкреслених слів, але се вже зовсім довільно. Коли не хочемо відкинути зовсім хронології літописей, випадає нам прийняти 1203 р. А роздумуючи, бачу, що воно таки й неможливе, аби Романів похід і київський погром стали ся того самого (мартовського) року: руїна Київа сталась першого (чи другого) січня, а перед тим Рюрик ще спровадив Половців і Ольговичів, і на се треба

було часу, а Роман ходив на Половців зимою, що значить звичайно бічень — лютий, часом і грудень. але не скорше як я казав.

5. Література Київщини й Київа.

Київській землі присвячені розділи в курсах Бестужева-Рюміна, Погодіна, Гловайского (див. вище прим. 1), Костомарова Черты народної ожнорусской історіи. Монографії — моя про Київську землю в XI—XIV в., і Липниченко про віче (див. тамже). Внутрішній політиці Київщині присвячують багато уваги також загальніші праці про політичні відносини Руських земель, як Сергєевича Русскія юридическія древности, Самоквасова Забѣтки по історіи рус. государств. устройства (Ж. М. Н. П. 1869, XI—XII), і т. и. Для історичної географії Київщини, історії осад і їх житя — вступний розділ в моїй історії Київщини, гл. VI Географії Барсова, III гл. Печенѣгів Голубовского (про Порос), Археологическая карта Киевской губерніи Антоновича, а для західньої частини старої Київщини йогож карта Волинської губерніи, далі — Монетные клады Киевской губерніи Біляшевського, 1889, Сказанія о населенныхъ мѣстахъ Киевской губерніи Похилевича, 1864, і йогож Уѣзды Киевскій и Радомысльскій, статистическія и историческія заѣтки, 1887 (нове виданне в попередньої праці); в старших праць — Историческое обозрѣніе городовъ Киевской губерніи (Кіев. губ. вѣдомости, 1846). Західньої Київщини окрім Сборника свѣдѣній о курганахъ и городищахъ Волин. губ. і Теодоровича Описаніе Волин. епархіи (див. в прим. 1) дотикає ще література Болоховської землі, вказана в т. III гл. 2. Спеціальніші статі вказані по часті при тексті, по часті в моїй Історії Київщини.

З городів Київщини велику спеціальну літературу має лише Київ. Окрім праць про Київщину взагалі тут треба згадати — зі старших праць: Берлинского „Краткое описаніе Кіева“, 1820, Фундуклея „Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ“, 1847, митрополита Евгенія „Описаніе Кіево-Печерской Лавры“, 1826, 2 вид. 1831, і „Описаніе Кіево-софійскаго собора“, 1825, Остромысленского „Исслѣдованіе о церкви св. Іліи“, 1830, статі Максимовича, зібрані в II т. його Сочиненій (1877), „Описаніе Кіева“ Закревского (друге вид. 1868 р., в двох великих томах), Древности Россійскаго государства, Кіево-Софійскій соборъ, I—IV, 1871—87 (рисунок). „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева“, 1874. Новіше: Захарченка „Кіевъ теперь и прежде“, 1888 (недбала компіляція, але з гарними фототипіями); Слюсарева „Церкви и монастыри, построенные въ Кіевѣ князьями начиная съ сыновей Ярослава до прекращенія Кіевского великокняженія“, 1892 (Труды Кіев. дух. акад. 1892, I—III); Антоновичъ і Аршавевскій „Публичныя лекціи по геологіи и історіи Кіева“, 1897; Петровъ „Историко-топографическіе очерки древняго Кіева“, 1897 (старанно зведений матеріал, — кри-

критика його деяких поглядів, головню що до плану 1628 р. у Голубева О древнѣйшемъ планѣ Києва, XII т. Чтеній кiev. истор. тов.); Петрова ж популярно зроблений огляд: „Кievъ, его святыня и памятники“, 1896; Айвалова і Рѣдина „Древности Києва“, 1899; сюди ж належить кінцева частина т. V Русских Древностей Толстого і Кондакова; короткий огляд старого Києва Антоновича в Трудах XI съѣзда II с. 135.

Спеціальнїша література, новїша: статї проф. Лашкарьова, вібранї в книжї: „Церковно-археологическія изслѣдованія, очерки и рефераты“, 1898, статї неб. Лебедничева: Олегова могила, Дмитріевскій монастирь (Чтенія кiev. истор. тов. I), О святой Софіи кievской (Труды III арх. съѣзда I), Описаніе Кіево-софійскаго кзеед. собора, 1882, Историческія записки о Кіевѣ (Кiev. Старина, 1884, X), Кіево-Михайловскій Златоверхій монастирь, 1885, Кіевопечерская Лавра въ ея прошломъ и нынѣшнемъ состояніи, 1886, Еще одна изъ древнѣйшихъ церквей въ Кіевѣ (подільська церква Успенія, Кiev. Старина, 1887), XII. Церковь св. Василія, Спасъ на Берестовѣ ib. 1888, VII); „Кіево-златоверхо-михайловскій монастирь“ (анонїше) 1899; Айвалова и Рѣдина „Кіево-Софійскій соборъ“; 1899; ермонова Антонина „Кіево-подольская успенская церковь“, 1891; Малышевского „О церкви и иконѣ Богородицы Пирогощи“ (Чтенія кiev. истор. тов. т. V). Література иньших городів Київщини — при текстї.

6. Література задніпрянських країв.

Для історії Чернигівщини окрім розділів в вичислених вище загальних курсах наємо монографії про Сіверську землю Багалія й Голубовского і генеалогічну працю Зотова О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику (див. прим. 1). Для історичної географії, окрім згаданих праць Барсова, ще арх. Філарета Ист.-стат. описаніе Чернигов. епархіи, арх. Леонида Церковно-историческое изслѣдованіе о древней области Вятичей (в московських Чтеній 1862 р.), Самовласова — Древніе города Россіи, 1873 (каталогъ городищ Чернигівської губ.), Голубовского Печенѣги (для історичної географії Посемя), його-ж: Гдѣ находились существовавшіе въ домонгольскій період города: Ворголъ, Зарытый Оргушь, Сновскъ, Уненѣжъ, Хороборъ? (Ж. М. Н. П. 1903, V). З старших публікацій згадаємо: Маркова О городяхъ и селеніяхъ въ Черниговской губерніи, уповни. въ Несторовой лѣтописи — Період. сочиненіе, 1815, XL, Историческія свѣдѣнія о Черниговской губ. і Матеріалы для историко-статистическаго описанія Черниговской губ. — в Чернигов. губ. вѣд. 1846 і 1852.

Для історії Переяславщини, окрім загальних праць і спеціальних розділів, присвячених їй в курсах Погодіна, Бестужева-Рюміна, Іловайского, Барсова, — спеціальна монографія Ляскоронского (див. в прим. 1),

її доповняє його стаття: Городища, кургани и звійные вали въ бассейнѣ р. Сулы (Труды XI съѣзда); монографіі про Сіверську землю Багалія й Голубовського для Переяславщини дають мало, бо виключно майже займають ся Чернигівщиною після її відокремлення, натомість монографія Голубовського про Печенігів займаєть ся спеціально історичною географією Переяславщини в гл. III. Треба згадати також статі Максимовича про Переяславщину в Собр. сочиненій (головно історично-географічного змісту), збірку статей А. Стороженка: Очерки Переяславской Старини, 1900, Падалки Къ вопросу о времени основанія г. Полтавы (в X т. київських Чтеній). З старших праць згадаю Записки о Полтавской губерніи Арендаренка, Полтава, 1849, I—III.

З задніпрянських городів більшу спеціальну літературу має тільки Чернигів, але переважно се старі, маловартні тепер статі: Маркова О достопамятностяхъ Чернигова, в московських Чтеніях 1847 р., особно 1852, 2 вид. 1882, Домбровского Очеркъ города Чернигова и его области въ древнее и новое время, 1846; Котлярова Описание г. Чернигова, Черн., 1851, Маркевича Историческое и статист. описание г. Чернигова (в Чернигов. губ. вѣд. 1852 і в Описаніі Філарета). Про чернигівські церкви в княжих часів, окрім старих статей в 40-х рр. (вчислених у Межова Р. ист. библи. III с. 397—8), див. Павлинова Історія русской архитектуры с. 6 і далі, і його ж стаття в час. Зодчій 1882, VI: Спасо-преображенскій соборъ въ Черниговѣ; Платонова Черниговскіе кафедральныя соборы и ихъ достопримѣчательности³ 1899, і реф. проф. Лашкарьова Церкви Чернигова и Новгорода Сѣверска (видано з рукописи покійного, не вповні вигладженої, в Трусах XI съѣзда т. II). Література інших городів вважаю при тексті.

7. Література Волини й Побужа.

Література давньої Волини не дуже бідна, хоч і має деякі значні прогалини. Окрім загальних праць, вчислених в прим. 1, згадаю в давнійшого: С. Руссова Волинскія записки, Спб., 1809, Максимовича Волинь до XI в. — Київлянинъ, II, 1842, Матеріали для історії краю (волинського) и етнографіи В. Кошачка, А. Перлштейна і М. Вербицького — Волин. губ. вѣдом. 1854, Карашевича Очеркъ православной церкви на Волини, 1867, Крушинского Историческій очеркъ Волини, 1867, Петрова Краткія свѣдѣнія о монастыряхъ Волинской епархіи, въ настоящее время не существующихъ, 1867 (Волин. еп. вѣд.). З новішого насамперед треба згадати дві спеціальні монографіі: А. Андріяшева і П. Іванова і популярну публікацію проф. Петрова (про них див. в прим. 1).

Спеціальніші праці: для Забужа — Крижановського Забужная Русь (стаття загального характеру, передрукована в II т. його Собранія сочиненій, 1890), Лонгинова Червенскіе города, историческій очеркъ, въ связи

сь етнографією и топографією Червоної Русі, Варш., 1885 — книжка интересна зібраним в ній матеріалом, але написана хаотично й ненауково; популярна компіляція проф. Петрова *Холмская Русь*, Спб., 1887. Для Побожа — Н. Молчановського *Очеркъ навѣстій о Подольской землѣ до 1434 г.*, К., 1885.

Досить значна спеціальна література русько-польських відносин Волини й Галичини XII—XIII в. — окрім праці Линниченка (що кінчить ся останньою чвертею XII в. і для другої половини XII в. дає дуже мало), Бальдера й інших, вичислених в прии. 1, ще спеціальніше: Szaraniewicz *Die Hupatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte*, Льв., 1872, К. Górski *Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią*, Льв., 1875 (в час. *Przewodnik naukowy i literacki*, (за мало критичне), L. Droba *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami*, 1881 (*Rozprawy i sprawozdania wydziału hist.-filozof. akademii*, т. XIII) (ліпше від попереднього).

Загальна література історичної географії Волини вказана в прии. 1 (головніше: мапа Антоновича, витяги Санковасова, опись Волини Теодоровича). З поодиноких городів дещо більшу літературу мають лише Володимир, Луцьк і Холм. Про старий Володимир — *Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ*, зош. I—II, 1868, Дверницького *Археологическія изслѣдованія въ г. Владимірѣ волинскомъ и его окрестностяхъ* (Кіев. Старина 1887, I), Йогож *Памятники древняго православія въ г. Владимірѣ Волинскомъ*, К. 1889, Левницького *Историческое описаніе Владимірѣ-волинскаго храма построенаго въ пол. XII в. кн. Мстиславомъ Іаяславичемъ*, К., 1892, И. С. — *Мстиславовъ храмъ Успенія Божіей Матери во Владимірѣ Вол.*, Спб., 1896. Про Холм статі в VII і VIII *Памятників старины въ западныхъ губерніяхъ*: Іловайского *Даніилъ галицкій и начало Холма*, Хрущевича Г. *Холмъ, ѣ ин.*; статя Іловайского (вовсім поверховна) передрукована в II т. його *Историческихъ сочиненій* (1897); де що інтересніші передруковані також реюме його реферата і заміток до нього гр. Уварова про літописну опись холмської катедрі. Про Луцьк статя д. О. Левницького *Луцкая старина в V т. київськихъ Читеній*; книжка Стецького *Łuck starożytny i dzisiejszy*, Краків, 1876, дає також мало, як і згадані (в прии. 1) праці його про Волинь взагалі.

8. Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі при кінці XII віну і васальних князівств польських на Русі.

Справа ся дуже неясна, і я тому мушу трохи ближше коло неї спити ся. Звістия про сю окупацію ідуть з двох джерел: з згаданого (на с. 367) оповідання про кн. Василька дорогичського у Татіщева (III 247), і з оповідань Кадлубка (*Monumenta Poloniae hist.* II с. 397 і 421).

Татіщев під р. 1181 оповідає про війну Василька Ярополчича князя дорогицького, як він його називає, з Володимиром Володаревичом київським. Володимир київський зайняв був Берестя; за поміччю Поляків Василько вигнав його з Берестя, але „боая ся тут лишити ся“ і посадив у Берестю свого зятя, мазовецького князя, а сам вернув ся назад. Володимир прийшов одначе новим походом, відібрав Берестя й самого Василька з його польськими помічними полками побив на Нурі. Василько потім утік до свого тестя Лешка, а той відібрав Дорогичинську волость від Володимира й прогнав його в Берестя „за Буг“ (отже Берестя, по гадці Татіщева принаймні, не належало до Ярополкової волости). Але що Василько не нав чим заплатити тестеві за його поніч, тож мусів віддати йому свою волость; по смерті ж Лешка „Поляки“ (Татіщев відрізняє „Мазовшан“ і „Поляків“) все відібрали від Лешкових дітей.

Се оповідання має загальне довірє в сучасній історіографії, й дійсно не може бути сумніву, що Татіщев його в цілости з пальця не виссав, але також не може бути сумніву й у тім, що не все в сій оповіданню іде з тої затраченої літописної звістки. Непереможність Татіщева в переповіданню джерел загально звістна, і вже а ргіогі треба було б прийняти можливість змін „від себе“ і в сій звістці, але і без того деякі подробиці його оповідання самі вкрадують себе, особливо в русько-польських відносинах.

Татіщев говорить про Лешка — виходило б на Лешка мазовецького, сина Болеслава Кучерявого († 1186), але сей Лешко не міг бути тестем Василька, бо вмер занадто молодим і дітей не нав. Не можна також віднайти між польськими князями і Василькового зятя, що сидів у Берестю. Бальцер для виратування Татіщевського оповідання припускає що Василько був оженений з донькою Болеслава Кучерявого (ad hoc припущеною), і на сій підставі Лешко називав ся його зятєм, а Казимир Справедливий, яко стрій Лешка, міг бути названий тестем Василька, „хоч не в близьім значінню того слова“ (Genealogia с. 189). Се дуже круте об'ясненне (вивід такої назви вповні неможливий супроти прийнятої в наших літописах термінології для фамілійних відносин) прийняте таким основним знавцем польських династичних відносин для виратування Татіщевських звісток, найліпше показує їх непевність.

Таким чином ціла історія, що Дорогичичи в 1180-х рр. був забраний Лешком (ще раз зазначую, що оповідання Татіщева не розтязє сеї окупації на Берестя, як се робить ся у різних новітших інтерпретаторів сеї звістки), а по його смерті відібраний від його дітей якийсь польський князем, набирає досить непевного освітлення, а при тім не знаходить потвердження і в інших відомостях. Для потвердження Татіщевського оповідання звичайно відкликують ся до Кадлубка, і навпаки. Кадлубек, що

писав в першій половині XIII в., був би добрим свідком, коли б не його нещаслива божбастична манера, супроти котрої треба в його словах добре відрізняти те, що він дійсно звав, і те, що він додав „для краси“ свого оповідання; з огляду на се треба його оповідання приймати більше менше з такою ж обережністю як і Татіщевське.

Даючи загальний погляд на князювання Казимира Справедливого, Кадлубек каже (с. 397): *Sed et Russiae nonnullos iubet accedere provincias: Premisliensem cum oppidis contingentibus, Wladimiriensem cum ducatus integritate, Brescze cum omni suorum incolatu, Drohiczyn cum suorum universitate* — і по сім наступає риторичний опис слави Казимира, котрої одні з доказів, очевидно, має служити сей реєстр „прилучених“ до Польщі руських земель. Розуміть ся, вложити реальний зміст в сей реєстр не легко. Бальовський, видаючи Кадлубка, пробував се зробити і так толкував його: звістка про Перемишчину належить до обставин по смерті Ярослава Осмомисла, слова про Володимирське князівство належить звязати з словами Кадлубка (с. 433), що Роман завдячує своє князівство Казмиру, *apud quem paene a cunabulis educatus, eodemque quo fungitur ab eo principatu est institutus* (Бальовський хоче се розуміти про Володимирське князівство котре мовляв Роман дістав завдяки Казмиру), вкінці звістку про Берестє і Дорогичин він звязував з оповіданням Татіщева. Але очевидна річ, що ані Перемишчина (тут правдоподібно треба розуміти Галичину взагалі), ані Володимирщина в дійсности ані прилучені, ані підбиті Поляками за Казимира не були, і сей реєстр Кадлубка — гіперболічне прибільшення участі Поляків у руських справах: поміч, давана Поляками галицькому або володимирському князю, перетворюється в „прилучення“ (*iubet accedere*) сих земель до Польщі. Очевидно, що з тим і слова Кадлубка про Берестє й Дорогичин тратять на значінню: поміч Поляків Васильку дорогичинському в його боротьбі з Володимиром минським (в такому скондензованім виді ніщо не перешкоджає прийняти оповідання Татіщева) вже вистала б Кадлубкови для того, аби й сі округи додати до прилучених до Польщі за Казимира.

Він говорить про Дорогичин і Берестє ще нижше. Описуючи похід Казимира на Ятвягів на початку 90-х рр., він каже, що похід сей розпочав ся від дорогичинського князя, бо сей *quidam Ruthenorum drohicinensis princeps* захоочував Ятвягів до сих нападів. Казмир обложив його в Дорогичині й він *obsidionum perurgetur angustiis non tam deditiois legibus accedere, quam perpetuae servitutis conditioni subesse*. Отже Дорогичинська земля тоді до Польщі не належала, ані тоді не була прилучена або окупована, й дорогичинській князь вистав ся на своїм столі далі, а скільки знову в словах Кадлубка про його покору правди, а скільки гіперболі, сього не беремо ся відгадати. Берестє фігурує

потім в поході Казимира, урядженім для реституції на столі Берестя руського князя (с. 407); про сей похід широко говорю нижше, в прим. 11, тут тільки зазначу, що Бересте Казимир в сій поході доперва здобуває для свого протегованого князя (як я думаю — Олега Ярославича галицького). При звістній уже нам манері Кадлубка сі два епізоди самі, незалежно від оповідженої Татішевичем історії, давали Кадлубку підставу говорити про прилучення Берестя й Дорогичина до Польщі з неменьшим правом, як про прилучення „Перемиського“ або Володимирського князівства. В дійсности, як ми бачимо з того всього, справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі вістать ся дуже непевною, і з огляду, що Кадлубек нічого позитивнішого про се не оповідає, а в Київській літописи нема ніяких натяків на таку окупацію, треба над нею поставити великий знак запитання.

Треба сказати, що Кадлубківські оповідання (а властиво те перше — про підбиті Казимиром руські землі) мали в польській історіографії великий успіх і дали причину до досить широко розповсюдженого у польських учених погляду, що за Казимира був на Русі цілий ряд васальних, залежних від Польщі князівств. Про сю залежність дуже серйозно говорив нпр. Гурский в своїй монографії (Stosunki с. 22 пор. 27—8, і т. и.); Бобжинський в своїй історії Польщі (Dzieje Polski w zarysie, I § 28) твердить, що за Казимира цілий ряд руських князів в Галичу, Белзі, Володимирі, Бересті, Дорогичині стали васалами Польщі й прийшли під її безпосередній вплив; вплив сього погляду знаходимо і в Genealogiї проф. Бальцера, де в цитованім уже екскурсі про Василька говорять ся про права Казимира на Бересте (с. 189) і т. и. Сей погляд о скільки опираєть ся на Кадлубковій риторичці, як ми бачили, має ґрунт дуже слабкий, але окрім того грішить веровуванням властивого характеру відносин руських і польських князів. Сі відносини опирали ся на родинних вносинах князів, отже мали характер фамілійний, патріархальний; від тих спеціальних родинних звязків, які існували в кождім данім разі — в першій лінії, а в другій — від тих реальних сил, котрини розпоряджав в данім моменті той або сей князь, залежали відносини, як вони укладали ся між певним польським і певним руським князем. Для Святополка „Окаянного“ нпр. Болеслав Хоробрий був „старішиною“, для Казимира Відновителя Ярослав, для Болеслава Кучерявого його тесть Всеволод Ольгович, для Романа — його вуй Казимир Справедливий. Але виводити з сього загальну залежність Польщі від Русі за Болеслава Кучерявого або Водини від Польщі за Казимира Справедливого було б такою ж наївністю, як нпр. сказати, що Угорщина в середині XII в. уважала своїм сюзереном київського князя на тій підставі, що Гейза зве свого старшого шваґра Ізяслава Мстиславича „отцем“ (Іпат. с. 308).

9. Література Галичини XI—XIII в.

Загальніших праць, що стояли б на рівні сучасної науки для історії Галичини бракує. Окрім загальних курсів, що дотикають ся й Галичини між иньши (вчислені в прии. 1), маємо перестарілі вже монографії: Зубрицького Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червоной или Галицкой Руси, 1845 (хаотична збірка різних заміток і фактів, хоч трапляють ся й інтересні — для пізнійших часів), його ж Історія древняго Галичско-русскаго княжества т. I—III, 1852—5 — доведена до польської окупації, що до методу й історичного світогляду стоить вповні на ґрунті Каравіїнської історіографії, але зроблена старанно і в значній мірі критично. Смирновъ — Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 — коротка і побіжна, Шараневич — Історія Галичско-володимирской Руси, 1863 (XI і XII віки трактовані дуже коротко і мало самостійно). Troubetzkoі La Russie Rouge, Париж, — політичний памфлет. Окрім того згадаю ще статю Погодіна: Князь Василько Ростиславичъ Теревовельскій (Москвитянинъ, 1849 ч. 22), хоч вона, як і иньші його такі статі, не дає нічого окрім парафрази літописки. Короткі конспекти галицької історії, головню о скільки вона дотикаеть ся тої чи другої столиці Галичини, містять монографійки: В. Ильницькій — Звенигородъ, Льв., 1861, Теревовля, Льв., 1862 (Стародавннн галицкіи города), А. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, Перемишль, 1881, і Szaraniewicz Trzy opisy historyczne Halicza, 1883. Література галицько-польських відносин вчислена вище в прии. 7; для угорських відносин XII в. — монографія Грота Изъ исторіи Угрии и Славянства въ XII в., Варшава, 1889 і по части Шараневича Die Hunpatios-Chronik. Монографії для історії Галичини й Волини XIII і XIV в. вказані будуть в т. III, при главі II.

Історична географія Галичини досі зовсім не була оброблена систематично в цілости, маємо тільки розкидані замітки або й більші екскурси по історичних працях, та спеціальні монографії й статі. З давнійших праць треба згадати: Зубрицького Gränzen zwischen der russischen und polnischen Nation in Galizien, Льв., 1849 (довго була одинокою солідною працею в історії русько-польських границь) і його ж Історію — її принагідні історично-географічні замітки, мабуть, найцікавійше, що в тій Історії лишило ся; Погодіна Лекція т. IV — перегляд історично-географічного матеріалу літописей для Галичини до 1240; Шараневича Исслѣдованіе на поли отечественной географіи и исторіи, Льв., 1869 (з Сборника Гал. Матиці — головню займаеть ся давніми дорогами, але при тім подає досить багатий історично-географічний матеріал взагалі; додана й мапа). З новійших праць — Дашкевич в монографії про Данила дає вповні наукову, хоч і не повну, пробу означення границь

Данилової держави (с. 64—74). Барсов в Географії Начальної Лѣтописи дає грошки і для Галичини (гл. V, вид. 2, 1885, натомість його Матеріали для географического словаря не мають для Галичини значіння). Я. Головацькій Карпатская Русь (Ж. М. Н. П. 1875, VI) — дещо про границі, але не важне. А. Д(обрянскій) — О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со временъ св. Володимира (Ж. М. Н. П. 1880, III) — інтерес статі лежить в гіпотезі про Спіш, що він належав до Руси, по за тим автор іде головнo за Зубрицьким. Петрушевич — Критико-историческія разсужденія о наддністринскомъ городѣ Галичѣ и его достопамятностяхъ, Льв., 1888 (з Вѣстника Народного Дому) — ріжні принагідні історично-географічні замітки. Филевичъ — Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наслѣдіе, Спб., 1890 — в V гл. замітки про русько-польське пограниччє. Зрештою — Słownik geograficzny ziem Polskich, Baliński i Lipiński, Starożytna Polska (для староруських часів дуже мало), Шематизми трьох галицьких епархій (особливо Шематизм Перемиської епархії 1879 р., з історичними примітками, Schneider Encyklopedya krajoznawstwa Galicyi, I—II, Льв., 1871—4 (тільки А—В).

З поодиноких галицьких міст більшу літературу має лише Галич. Вона почала розвивати ся ще від 1850-х рр. і особливою розвою доходить в 1880-их рр., під час розкопок, розпочатих коштом галицького союзу. Вчисляю важнїйше: Петрушевич О соборной Богородичной церкви и святителейъ въ Галичѣ — Зоря Галицкая, р. 1852—3 і в новій перерібі в Галицкім Историческім Сборнику, ч. I—III (1853—1860). Шараневич Стародавній Галичъ — Зоря галицка яко альбум на р. 1860 і осібно. Иловайскій Городъ Галичъ на Днѣстрѣ, реферат в москов. археологічнїм товаристві 1877 р., владжений на підставі автопсії, надр. в збірці Мелкія сочиненія, Мва, 1880; тіж погляди в його Исторіі Россіи I, 2 с. 28—9. Шараневич — Старорускій княжій городъ Галичъ — Зоря 1880 р. і осібно. W. Łuszczkiewicz (поп. професор краківської академії штук) Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański — Sprawozdania komisji do badania sztuki, т. II, вип. I, Краків, 1880 (основна монографія, з кількома таблицями і реставрованим видом церкви). Петрушевич Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича теперь костелъ Станислава оо. Францискановъ, яко древнїйшемъ памятникѣ романскаго водчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII ст., Льв., 1881 (хотнично написана праця — як і пізнїйші його писання, але серед нагромадженого матеріалу de omnibus rebus et quibusdam aliis є й цікаві звістки). Zacharjewicz (професор львівської політехніки, вже небіжчик) Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem — Dzwignia, 1882 про фун-

даменти церкви св. Спаса і різні дрібні знахідки); Zacharjewicz i Szaraniewicz Wycieczka do Załukwi, Halicza i Kryłosa — Dzwignia 1882 (опис нижчих фундаментів, віднайдених 1882 р., з історичним вступом проф. Шараневича). Szaraniewicz — Trzy opisy historyczne starożytnego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 skreślone, Льв., 1883 (тут передруковані вчислені вище статі проф. Шараневича і Захарієвича, але без декотрих таблиць, що були подані в час. Dzwignia), з додатком деяких документів до північної топографії Галича і новою статтю д. Шараневича, де він зводить до купи результати своєї студії та веде полеміку з о. Петрушевичом; книжка мусить служити основою всяких дальших студій над Галиччю, як цінний збірник матеріалу. Доповненням її книжки мають служити статі проф. Шараневича: O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 (Przeгляд archeologiczny, III, 1883, з інтересною ситуаційною малюнком); O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885, Льв., 1888 (таже т. IV); далі йогож: Указанія въ писанныхъ источникахъ а особливо въ документахъ и актахъ до археологическимъ изслѣдованій (відчити про Галич і Львів), Льв., 1886, Die Franciskanerkirche des h. Stanislaus in Halicz, 1888 (Mittheillungen der k. k. Centralcommission für Erforschung der kunst- und historischen Denkmale, XIV, тут докладніше про церкву св. Ілі), Памятники галицко-руської старини въ изображеніяхъ, ч. I, Льв., 1886 — рисунки хрестиків в Галича. Галицькі знахідки з вистави 1888 фотографовані на таблицях I і II (виданих, що правда, тільки в числі 5 прим.), а коментар до них дає Шараневича „Отчетъ изъ археологическо-библиографической выставки, Льв., 1889. Sokolowski — Badania archeologiczne na Rusi Galicyjskiej, 1882 (передр. в Studya i szkice z dziejów sztuki i cywilizacyi). Ziemięcki Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej — Halicz, Kryłosa (Zbiór wiadomości, VIII — про безрезультатну розкопку могил коло Крилоса, котру він уважав за Галиччю). Петрушевич Критико-історическія разсужденія о наддністрянскомъ городѣ Галичѣ и его достопамятностяхъ, Льв., 1888 (під таким титулом вийшли разом статі його: Археологическія находки близь города Галича, О городѣ Галичѣ за Луквою, О предградіи города Галича за рѣкою Дністромъ, друковані в Вѣстнику Народного Дому, 1882—8, тут повторено і таблицю дрібних находок в Галича, опущену в книзі Шараневича). Продовженням, чи — як каже автор — „въ большей части повтореніемъ вкратцѣ“ служить праця Петрушевича О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ происходящей изъ первой половины XII стол., вип. I—II, Льв., 1899—1900, що починаєть ся полемічним вступом в справі місця Галича і переходить в таку ж сатура як і попередня книга (не скін-

чена). A. Czołowski — O położeniu starego Halicza, Льв., 1890 (Pamiętnik II zjazdu historyków polskich, добре написана робота, цінна відомостями про Кринос), його ж реферат (резюме) — Teka konserwatorska, I, 1892. Моя стаття: Печатки в околиць Галича — в XXXVIII т. Записок Н. т. ім. Ш. Маленька замітка В. Давдушицького в Mittheilungen d. Centralkom., neue Folge, 1902, с. 178, кілька заміток в книжці проф. Абрагама Początki organiz. kościoła łacin., 1904.

По старих історіях Львова — Зіморовича (Leopolis triplex, Opera вид. Гека, 1899), Ходинецького (Historia m. Lwowa, 1829), Зубрицького (Kronika m. Lwowa, 1884) треба згадати: Вагилевича Początki Lwowa (Kółko rodzinne, Льв., 1860, також екскурс в III т. Akta grodz. i ziemskie). Петрушевича Краткая историческая роспись церковь въ Львовѣ (Галицкій историческій сборникъ), Шараневича Стародавній Львовъ, Льв., 1862 (в серії: Стародавній галицькім городам), Widman Kościół św. Jana Chrzyciciela we Lwowie, 1869, Rasp Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg, Відень, 1870, Kunasiewicz Przechadzki archeologiczne po Lwowie, Льв., 1871, Шараневич Географическо-историческім статія, Льв., 1875 (в Временикѣ Ставропіл. Інст. на 1875 р., до Львова належить тут II і III розділ, де автор користується північніми актовими матеріалами для вяснення давнійшої топографії Львова), L. Dziedzicki — Lwów (Słownik geograficzny warszawський, т. V, 1880), Шараневич Указанія въ писанныхъ источникахъ а особливо въ документахъ до археологическихъ вяслѣдованій, Льв., 1886 (гл. II — Львів), Czołowski — Lwów za ruskich czasów (Kwartalnik hist., 1891, IV — найбільше солідна розвідка в сеї літературі), Петрушевич Диявистическо историческія вяслѣдованія о начаткахъ города Львова и окрестностей его, съ возвращеніемъ на предисторическія времена переселенія словенскихъ и румынскихъ племенъ изъ придунайскихъ странъ въ предкарпатскія области, Льв., вип. I—III, 1893—1897 (не скінчене, друкувало ся в додатках до Вістника Народного дому, характером не рїзнять ся від розправ тогоже письменника про Галич).

З інших галицьких міст про Перемишль монографія Анатоля Левіцького Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, 1881, але вона обмежує ся оглядом історичних подій звязаних з містом. Про Звенигород є маленька спеціальна література: В. Ільницький Стародавній Звенигородъ, Льв., 1861 (в серії: Стародавній галицькім городам, ч. I), Lam Starożytny Dźwinograd i „Rożne Pole“, Льв., 1887, нарешті моя розвідка: Звенигород галицький, в XXXI т. Записок Н. т. ім. Шевченка: тут дано перегляд спорів про місце Звенигорода, зібрано відомости про нього й описано археологічний матеріал, призначений останніми часами. Про Тереховлю книжочка В. Ільницького — Стародавня

Теребовля, Льв., 1862 (в серії: Стародавні галицькі міста, ч. III), але вона обмежується переповіданням літописних подій.

10. Неволія Володаря і галицькі звістки Длугоша.

Про неволю Володаря маємо два сучасні оповідання: Ортліба, абата Цвіфальтенського монастиря, в Швабії, в його історії цього монастиря, писаній між р. 1135 і 1140, і Герборда, в його біографії Оттона бамберського, писаній в 1158—9 рр. (Wattenbach II, 188 і 304) — Monum. Pol. hist. II с. 3 і 74—5. Але обидва письменники, хоч досить близькі до події часом, черпали свої відомості в других і третіх рук, від монахів, що бували в Польщі. В польській літературі ми маємо найранішу версію цієї історії у Кадлубка (Mon. Pol. hist. II с. 350—2), записану отже майже століття по події, і теж уже в досить легендарній формі. В руських джерелах маємо тільки коротеньку згадку про неволю Володаря (Володаря яша Ляховъ лествю) і знову другу — про Петрка, що його за зраду мала спіткати потім велика біда (Іпат. с. 206 і 228). При тім літописець покликається на писане про те „въ заднихъ лѣтѣхъ“, правдоподібно — на якийсь епізод, пропущений в сій редакції київської літописи, хоч не неможливо, що він розуміє тут тільки ту коротеньку згадку про неволю Володаря „лествю“. За те якесь затрачене для нас руське оповідання (може се як раз, на яке покликається київський літописець) використане було Длугошем (I с. 525).

Взагалі я досить песивістично беру здогади про „затрачені для нас руські літописи“, використані пізнішими копіюваннями, але в сій часті у Длугоша дійсно можна в всякою правдоподібністю признати якесь добре руське, страчене для нас джерело, а то в сих оповіданнях:

під 1122 р. — про напади на Польщу Володаря й його неволю

під 1126 — про смерть Володаря (з датою), поділ його волости

і напад його синів на Польщу

під 1128 — про боротьбу Володаревих синів між собою.

Що Длугош під 1122 р. користав не з польських джерел, видно з того, що стрівши польську версію цього оповідання (Кадлубка), він не пізнав її й оновив на ново, як особний факт, під р. 1134. Його перше оповідання досить просте, має докладні вказівки: місце *qui Wysokie appellatur* де зловлено Володаря; дату його повороту до Перемишля; вповні можливі числа викупу; звичайного патріотичного Длугошового гіперболізму тут не маємо. Тому я вважаю се оповідання найбільш певним і положив його в основу свого оповідання.

Аналізу німецьких і польських оповідань XII—XIII в. про неволю Володаря дав Линниченко в особній екскурсі в додатку до своєї книги *Взаимныя отношенія Руси и Польши*. Він справедливо виводить з їх аналізу, що версія, мовляв Петро нависно з тим вступив на службу до

Володаря, аби його зловити (як маємо у Герборда і Кадлубка), була піввійшою варіацією, тим часом як Ортіб такого злого наміру Петрови не надає. Справедливо також цінить він Длугошове оповідання, але зовсім безпотрібно ставить поруч з ним Татішевське, думаючи, що в обох використане одно затрачене руське джерело, і подібність їх оповідань уважає доказом їх певності. Ця подібність пояснюється далеко простіше: Татішев тут черпав з Длугоша через Стрийковського (Kronika I. 186), що з рештою траплялося йому й частіше (див. вище с. 999).

До сеї справи див. іще: Mosbach Piotr Syn Włodzimierza, 1865, Semkowicz Krytyczny rozbiór dziejów Długosza, 1887, с. 161—2.

11. Оповідання Кадлубка про реституцію галицького князя Казимира *Справ.* (до с. 43).

Кадлубек (*Mon. Pol. hist.* II с. 407—412) оповідає се так: Казимир іде на Русь походом і насамперед приступає до Береста та розпочинає облогу. Наступає пояснення цілі Казимирового походу: він хоче вернути якось руському князю, сину своїй сестри, його волость, бо сей князь уважався неправним (піднявним), і для того брати його прогнали; даліше довідуємося що й горожане його не хотіли прийняти, уважаючи незаконним, а навіть польські вельможі були ображені, що для якогось байстрияти розпочата війна. Тим часом наспівають против Поляків руські полки: „Всеволод бєдєвський в боярани володимирськіи і галицькіи“; але Казимир їх побиває (риторична опись битви й декляція в сього поводу). „І так здобувши і місто і побіду, він осаджує князем кого був призначив“. Але того ним протєгованого князя отруїли слідом свої люди, а його волость Казимир передає в обовязком послушности, (тут наступає дуже важне, а неясне місце) *duci Laodimiriae fratri ducis Romano* (в продовженню Мерзви: *duci Laodimiriae Romano*, у т. зв. Боґухвала: *Ladimirus frater eius per matrem*). Дальший розділ розпочинається такими словами: *Quem ob meritorium insignia regno quoque Galiciensium Casimiri liberalitas insignivit...* Оповідання дати не має, а вложено між польськими подіями 1181 і 1191 р.; дату дістає воно уже в хроніці Великопольській, т. зв. Боґухвала — 1182 р.

Насамперед постає питання, що то був за княжич, для котрого здобував ту волость Казимир? Кадлубек каже тільки, що він був старшим сином сестри Казимира і братом Романа, і що його прогнали брати, бо мати признавала його піднявним. Хроніка т. зв. Боґухвала називає його братом Володимира, а вразом додає, що його батько був угорський королевич, а вдруге його мати була замужем за руським князем (тут очевидно він має на гадці доньку Болєслава Кривоустого Юдиту, видану за угорського королевича, котрого літописець зве Кольманом — *Mon. Pol. hist.* II 508 і 534). Нарешті Длугош, що контакінував звістки Кадлубка

і т. зв. Боґухвала (додавши чимало ще своєї фантазії й помилок), зве сього князя Мстиславом (II с. 112).

В науковій літературі виходили в сій справі все від оповідання т. зв. Боґухвала; найбільш розповсюднений погляд, пущений в курс Бельовскии, що тут іде мова про сина Бориса Кольомановича (Morus. Pol. hist. II. 407, прии., з иньших праць сей погляд приймають нпр. Шараневич Die Hypatios-Chronik с. 29, Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią с. 16 й ин.). Одначе про шлюб Бориса з Болеславівною нічого не звісно, ані не знаємо нічого про волости його синів на Руси. Проф. Бальцер, що дуже докладно вияснив неможливість сеї гіпотези, досить правдоподібно припускає, що т. зв. Боґухвал переніс тут в XII в. історію шлюбу Сальомей Лешківни з Кольоманом (Genealogia Piastów 173—5. Сам Бальцер, вертаючи ся до Кадлубка, приймає, ніби тут іде мова про сина Мстислава Івяславича, щб дійсно, дуже правдоподібно, був ожениний з Болеславівною, отже думає, що сей Мстиславич був вигнаний братами і вернений на стіл Казимиром. Так дійсно виходило б з тексту Кадлубка, який маємо (текст сей одначе дуже попсовааний). Але такого виводу абсолютно не можна прийняти: ми не знаємо Мстиславича вигнаного братами, а в сїм часі і зовсім не було на світі з Мстиславичів нікого більше окрім Романа і Всеволода: два иньші брати в 1171 р. вже не жили. Друга трудність: як се так Казимир боронить прав князя, вигнаного, очевидно з того, Романом, а потім його волость, коли того князя струїли, віддає Роману таки, і Кадлубек нічим не мотивує такої переміни в відносинах Казимира до Романа?

Друге питання — яку волость здобував для того князя Казимир? Оповідання Кадлубка дає деякі непевности. Він каже: Qui (Казимир) Russian ingressus primam Brestensium urbem aggreditur. Отже виходило б, що похід тільки розпочав ся Берестем. Але про иньші городи Кадлубек нічого далі не говорить, властиво — в тім тексті, який маємо, не говорить ся, і виходить вкінці, ніби цілий похід зроблено для Берестя. У т. зв. Боґухвала виступає цілею походу Галич, Бересте має другорядне місце, з властивою цілею не стоїть в ніяким звязку. Звідки взяв він тут Галич — не знати. Можна б підозрівати, що се був простий його здогад. Але його шукання по хроніках (in quibusdam sronicis scriptum с. 534) за об'ясненням сеї історії з Галичом промовляли б против гадки, що Галич тут з'явив ся тільки з фантазії хроніста. У всякім разі імя Галича, видко, й привело його потім до того, що він помішав Юдиту з Сальомеєю.

Я думаю, що правду в сій замотаній справі угадав уже редактор Густинської копіляції (XVII в.). Він завважив, що Олега Ярославича „польскія лѣтописцы Мечиславовъ или Мстиславовъ называють“, і відпо-

відно до того приточив до оповідання Київської літописи про Олега оповідання Бельського і Кромера про похід Казимира (Полное собр. літописей II с. 321, пор. Кромера вид. Туровського с. 335 — він то зве руського князя Мечиславом, замість Мстислава, і Бельського вид. Туровського с. 212—3). Тільки ставши на сю точку, знайдемо відповідне об'яснення, що то був за князь, признаваний за неправного (дальше, покручене об'яснення — що він був підміняний) і на тій підставі вигнаний братами (треба тут розуміти Володимира і його союзників — волинських Мстиславичів, котрих Кадлубек хибно уважає братами Володимира Ярославича). Тоді тільки зрозуміємо і те, чому у війні беруть участь „галицькі бояре“ поруч волинських князів (що Роман був союзником Володимира в початку, се каже й наша літопись). Брак ближшої дати і уміщення сього епізоду перед боротьбою 1191 р. теж не противить ся такому об'ясненню. Що Кадлубек називає того князя (Олега) сином Болеслави, зовсім легко пояснить ся тим, що він уважав його старшим братом Мстиславичів, а Мстислав дійсно, по всякій правдоподібности, був оженений в Болеславною. Мовчання Київської літописи про сей епізод можемо об'яснити простим упушенням, які маємо для галицьких справ у ній і частійше. Більшу трудність роблять отсі деталі Кадлубкового оповідання:

Перше — звідки узяло ся тут Берестя? Друге — чому Кадлубек надання тієї волости (по смерті Олега) Романови відрізняє від надання (як він се представляє) Романови Галичини по вигнанню Володимира? Бо розуміючи так як я, виходило б, що в обох разгах іде мова про те саме — що Роман засів у Галичині по вигнанню Володимира. Тут приходить ся признати, що сам Кадлубек, або якийсь редактор його хроніки (сю справу вяснить докладніші студії над текстом хроніки) помилив ся й наплутав. Потреба такого припущення помилки в Кадлубковім тексті, кнакше сказати — неможливість в цілости оперти ся на теперішній текст, й приимує мене ставити в певною резервою свій здогад, що се оповідання належить до галицьких подій 1187—8 р.

Що до Берестя, то я б уважав найбільше правдоподібним, що тут помішано в одно похід на Берестя і похід на Галичину. Похід на Берестя міг бути десь в р. 1181, як я казав вище (с. 367); під сими роком в річнику Траски є записка: *dux Kazimir devicit Ruthenos*; в сеї ж або подібної записки взяла потім свою дату 1182 р. хроніка т. зв. Боґухвала. Але хтось — чи Кадлубек, чи редактор, випустивши Галичину, потім стратив в гадки, що в сїм поході іде мова про Галичину, і сказавши, що сю волость стробного князя дістав Роман, зробив такий перехід до дальшого оповідання про вигнання Володимира, що се, замість пояснення до останніх слів попереднього розділу, стало ніби зовсім новим фактом: „сього Романа щедрій Казимир обдарував також Галицьким королівством“... Дуже

привабна й наручна поправка кіпцевої фрази: замість *duci Laodimiriae fratri ducis Romano* — *duci Laodimiro fratri ducis Romani*, зроблена Бельовским з огляду на Боґухвала, не може бути прийнята з огляду на стилізацію початку дальшої (15) глави Кадлубка. У Боґухвала обидві ці похибки поправлені: в першій епізоді мова іде про Галичину, а другий тільки розвиває його.

Такі труднощі. Я думаю, що вони одначе малі супроти тих моментів, які промовляють за предложеним мною толкованнем сього епізоду, і його можна прийняти — хоч би й в резервою.

Що до нападу Володимира на Польщу, то про нього згадує Кадлубек, говорячи про поміч дану Володиміру по угорській неволі (с. 413), без докладнішого означення часу (*quondam*), але не підлягає сумніву, по перше — що се факт певний, бо Кадлубек знає докладно, коли сей напад став ся (на свята Успенія), по друге — що він став ся по Казиміровім поході в інтересах Олега: про сей напад нічого не сказано в оповіданню про той Казимірів похід, противно — він виступає як причина вигнання Володимира по смерті Олега (хоч се друге вигнання Кадлубек представляє собі хибно).

Взагалі оповідання Кадлубка про друге вигнання Володимира (див. про нього на с. 453), котре можемо контролювати далеко певнішим оповіданням Київської літописи, показує, що в подробицях польсько-руських відносин Кадлубек часто плутає й помиляється ся. Се, думаю, усправедливляє й ті припущення похибок, які я зробив для його оповідання про перше вигнання Володимира.

12. Русько-польсько-угорське пограниччє (до с. 458).

Звістка Угорсько-польської хроніки про се пограниччє звучить так:

Termini Polonorum ad litus Danubii ad civitatem Strigoniensem (Gran) terminabantur, dein in Agriensem civitatem (Ерляв) ibant, demum in fluvium qui Tizia nominatur cedentes, regitabant iuxta fluvium qui Cepla (Топля) nuncupatur, usque ad castrum Galis (ниже: castrum Salis, і так треба читати), ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos finem dabant (Monumenta Poloniae hist. I с. 505).

Castrum Salis безперечно *Sóvár* (по угорськи се значить Соляний город) на Ториці, недалеко Пряшева, звістний в XIII в. своїми соляними банями (див. про нього нижше, инакші толковання у Бідермана II с. 58). Означенне граничного пункту на Підгір'ю, як бачимо, тільки приблизне (Топля і Шоувар на Ториці). Що до часу, то розуміється ся хоч означенне се перенесено на часи Стефана св., але мусить належати до значно пізніших часів. До яких саме, на се нема згідної відповіді. Хоч генеа і уклад угорсько-польської хроніки останніми часами були предметом кількох спеціальних праць, але вони не дійшли до згідних остаточних результатів.

Проф. Кайндль в статі присвяченій сій хроніці в його *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen* (*Archiv für öst. Gesch.* LXXXII) здогадується, що в основі хроніки лежать гранські записки писані коло 1200 р., а доповнені якимсь Поляком перед кінцем XIV в.; до таких доповнень належить і ся опись границь. І. Рознер в своїй статі *Kronika węgiersko-polska* (Краків, 1886) зачисляє сю опись границь до інтерполяцій хроніки, зроблених в XIII віці. Противно Кентшинський (*O kronice węgiersko-polskiej, Rozprawę wydz. histor. t. XXXIV*) доводив, що ся опись належить до основного тексту хроніки, писаного якимось Словаком в Кракові в другій половині чи при кінці XI в. Та се мало правдоподібно — що до часу уложення сеї описи спеціально.

В літературі Галичини в сею описею стала ся дивна плутанина. Правдоподібно через помилку, зацитував до неї проф. Шараневич в своїх *Исследованиях* (с. 17) угорського Аноніма, і сю цитату повторив проф. Дашкевич (*Княженіє Даниїла* с. 65). Але у Аноніма сеї звістки нема. Цитата проф. Шараневича взята з видання угорсько-польської хроніки у Ендліхера (з лихого видання Ковнацкоґо) і до неї-ж належить цитата проф. Дашкевича на *Geschichte Polens* Репля, де на с. 653 зацитувано уривок виданий Лелсведем, а взятий з копії зробленої ним, а виданої Ковнацини (див. *Monum. Pol. hist.* I 494). Я застановив ся на сій малій заплутанині, аби дальші дослідники не тратили часу на її розплутуваннє, як трапило ся мині, шукаючи за тими кількома джерелами, що зводять ся до одного.

Крім сеї звістки в історії Галичини для означення русько-польсько-угорської границі пробувано використати оповіданнє Длуґоша про граничний знак, поставлений кн. Львом на Бескиді: „Бескид (*Byeszcod*), гора коло замка Собня (*Sobien*), що межує землі польські від угорських. На його верху стоїть камінь з руською написею, поставлений Львом, давнішим руським князем, для означення границь держав Польської й Угорської. З сеї гори, при її верху беруть початок сі славні ріки: Дністер, Сян, Стрий і Тиса та спадаючи з самого верху гори течуть ріжними дорогами в сусідні краї, себто Польщу, Русь і Угорщину“ (I с. 45). Сю звістку можна розуміти або так, що на тім Бескиді стояв граничний камінь Угорщини й Руси, котру Длуґош а posteriori називає тут Польщею (як на с. 21, де Дністер і Сян течуть in *Polonicales terras*), або так, що Лев поставив той камінь на границі Угорщини, Польщі й Руси. Першим способом розумів її нпр. проф. Шараневич (*Исследование* с. 80), другим проф. Дашкевич (*Княженіє Даниїла* с. 65—6). Але звістка Длуґоша (полишаючи на боці те, на скільки можемо вірити в істнуваннє того Львового каменя) не має ніякої ціни для означення границь через свою загальність і недокладність. Замок Собень згаданий у нього — се безперечно Собенський замок Кмитів на правім боці Сяна повизше Ліска, на ґрунтах с. Мона-

стирця (про нього див. у Чоловського *Dawne zamki i twierdze na Rusi alhickiej, Teka konserwatorska*, I с. 109), не Собнів коло Ясла, як думав проф. Дашкевич (I. с.). Як бачимо з того, Собень і верхи Сяну і Дністра — точки зовсім далекі від себе, а з тим і означення границі зовсім недокладне. Так само кажучи Тисі й Сяну та Дністру з одного місця брати початок, позбавляє Длугош всякого значіння й сю граничну точку Угорщини й Руси, — хіба брати його слова в такім загальнім значінню, що Русь і Угорщину межували Карпати.

Ал. Добрянський в своїй статі про західні границі Руси (див. прим. 8) пробував довести, що Сандеччина й Спіш належали давнійше також до Руси. Його гадка була прийнята деякими російськими дослідниками — нпр. Барсовим *Географія*² с. 284, Филевичем *Борьба Польши и Литвы-Руси* с. 185, але треба признати, що доводи його не йдуть далі деяких правдоподібностей. В XIII в. у всякім разі й Спіш і Сандеччина до Руси не належали, як показують численні польські й угорські документи: Спіш належав до Угорщини, а Сандеччина до Польщі.

13. Скальні городки й печери.

Скальні городки Урича й Бубнища, як також печери в Роагірчу і (подібна) в Страдчу, коло Львова, звертали здавна на себе увагу, й про них писано багато¹⁾, але багато фантазовано — бачили в них конструкції з дуже ранніх часів, поганські святащі, храми, і в такім дусі ще в 1880-х рр. писав про них польський археолог Кіркор. В р. 1900, ладячи III т. своєї історії, їздив я оглядати городок Бубнища, і в довшій нотці, описавши замок, вказав на аналогію його з скальними монастирями середнього Дністра та рішучо висловився против гадки, мов би тут були якісь передісторичні оселі — робота камінна, цегляні конструкції на цементі й т. и. вказують рішучо на далеко вищу, й пізнішу культуру. Наводжу відти опись городка. Самий „городок“ представляється так: на хребті гори, на вододілі рр. Сукели і Опора, серед лісу, висувається ряд високих скал, голих і стріжких. Перед ними тераса обведена валом, в однім місці підмурованим каміннем. Стріжка стіна скали зрівняна, і в ній виконано три печери: в середині ширша, в формі неглибокої ниші, трохи вищої як на зріст чоловіка; з двох боків дві однакові печери, в симетрично виконаними входами, що мали, видно, й двері; в середині вони трохи ширші ніж двері і мають з боків по дві кам'яні лавки; над правою печеркою вгорі виконана тераска, як би балькон. Ковані в камени сходи ведуть на другий поверх; в різних місцях видно вижолоблені в камени рівнобіжні заглублення: założені туди дошки або бруси творили поміст і стіни; подекуди камінь вигладжено; є глибока цистерна. В середині згадане скле-

¹⁾ Література з дебільшого зібрана в статі Деметрикевича, як нижше.

пінне в тонких камінних, нетесаних плит. Над ним був третій поверх. Це головний городок. В сусідніх скалах є ще кілька печерок. Поблизу вочар і сліди гати ставка. Камінна робота взагалі досить акуратна.

Я питав ся місцевого селянина про назву „болди“, котрими, зі слів ніби селян, звуть ся ці бубинські печери в літературі (слово се толкують як волоську варіацію *volta* — склепінне), але він сказав, що сеї назви у них не знають: звуть просто „камінні“; ніяких переказів про печери не знають.

Здасть ся, не знаючи сього мого екскурсу, з подібними гадками виступив три роки пізніше краківський археолог В. Деметрикевич в статі: *Grotty wykute w skalach Galicyi wschodniej pod wzgledem archeologicznym (Materialy antropologiczno-archeologiczne, VI, 1903)*. Оглянувши й описавши городки Бубнища та Урича й печери Розгірча, Більча Золотого, та зібравши відомости про кілька інших печер східної Галичини, він також зближав їх зі скальними монастирями середнього Дніпра й скальними городами Криму, та висловляє переконання, що маємо до діла в будовах історичних часів, в оборонних замках в Уричу й Бубнищу, в чернецьких печерах в інших. Найстаршу традицію про монастир маємо в Синевідську (Іпат. с. 523). Про монастир Розгірче маємо традицію в канонічних описах XVIII в. (у Деметрикевича с. 65); монастирі в Спасі й Крехові, де також є такі печери, загально звістні; в Більчу й Сільці коло Галича заховали ся устні традиції про монастир.

Урич під своїм іменем фігурує мабуть під назвою *Wrucz* між замками, вчисленими в булі з 1369 р. (*Theiner Monum. Poloniae I ч. 882* — див. про се том IV гл. 1), як взяті й знищені Любартом. З другого боку тут же локалізують замок Тустань, вчислений у Яна з Чарикова між замками побудованими або відбудованими Казимиром (*Mon. Pol. hist. II с. 627*, див. також примітку Бельовского). Одна грамота (1539 р.) згадує *arcem seu fortalicium Tustan nuncupatum vel potius rupem tantum inter montes in silvis Stryensibus versus Hungariam sitam* (*TeKa konserwatorska I с. 121*), та се могло б підійти й до Бубнища. Але Бельовський запевняє, що він бачив на катастральній мапі сей замок на ґрунтах Урича (Деметрикевич с. 69, з рукописних записок Бельовского).

Розумієть ся, ці печери й замки могли переходити різні стадії. Подібно як печери копані в лесі Подніпровя дуже часто були мешканнями передісторичного чоловіка й різними сховинами, перше ніж стати притулком анахорета, так могло бути в вибитих в карпатських вапняках печерах Галичини; (в печері коло Сільця були знайдені такі передісторичні останки, неолітичної культури). Монастир часом потребував укріплень і ставав оборонним замком. З другого боку традиція про монастир могла з'являти ся *ex post* — нею об'яснювано призначенне таких печер.

14. Історична література Угорської Русі.

Література історії Угорської Русі не бідна титулами, бідніша своєю вартістю. Старші писання оглядає Юрій Жаткович в статі *A magyarországi oroszok történetirata* („Історія історіографії Угорських Русинів“), в часопис. *Századok*, 1890, VII—VIII; крім кількох рукописних творів XVII—XIX в., як записки в історії церкви в Угорщині Андреллі (XVII в.), Бабилевича *Historia dioecesisana*, Лучкая *Historia Carpathiko-Ruthenorum*, обговорені тут Décsy (Дейчі) *Az magyar oroszokról való igen rövid elmékedés* („Коротка згадка про Угорських Русинів“), 1797 (Кошиці), Ів. Басилевича *Brevis notitia foundationis Theodori Koriatovics anno 1360 factae*, 1799 і пізніші праці. Такими були: Mészáros K. (Мейсарош) *A magyarországi oroszok története* („Історія Угорських Русинів“), 1850 (Ужгород); Bidermann *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, Erwerb und ihre Geschichte I—II*, 1862—7 (Інсбрук) — перша наукова праця, на жаль в історичній частині дуже уривкова; Дулишко-вичъ І. *Историческія черты Угро-русскаго*, I—III, 1875—7 (Ужгород).

На сій спинила ся та література. Але в крім того чинало монографій, давніших і новіших присвячених чи то комітатам, залюдненим Русинами, чи то поодиноким місцевостям, виданих осібно і в місцевих періодичних виданнях. Так для західного краю руської території дають різні замітки „Річники списьського історичного товариства“ (*A Szepesmegyei történelmi tártulat evkönyve*), і землинська історична часопись: *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez* („Матеріали до історії Землинської столиці“), тут нпр.: L. Karás і G. Dongó *Történeti jegyzetek Zemplén-vármegyéről* („Замітки до історії Землинської столиці“) (р. 1896 і далі), G. Dongó *Zemplén-vármegye történeti földrajza* („Історична географія Землинської столиці“) — *ibid.* 1898—1900 (тут вибірка географічного матеріалу — ріки, урочища, села, до кінця XIII в., але на жаль без вазначення джерел), I. Zsindely *Sáros-patak városnak jogi és politikai helyzete a XIII század elején* — („Правні і політичні обставини м. Шарош-Потека до к. XIII“ (ст.) (р. 1896), і т. ж. Доси цінні старі монографії Сірмая: *Szirmay Notitia historica com. Zempléniensis*, 1804, його ж *Notitia politica com. Zempléniensis*, і *Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum Zempléniensis*, 1798. Для столиць Ужської й Бережської: Mészáros *Ungvár története* (історія Унгвара), 1861; Balogh *Munkácsvár története* (історія Мункача), 1890; Lehoczky T. *Bereg-vármegye monografiája* 3 т. 1881 („Монографія Бережської столиці“) і його ж історія уніатських парохій Бережської столиці: *A beregmegyei görög-szer tartásu katholikus lelkészségek története a XIX századvégeig*, 1904. Для Мароморошу: Wenzel *Kritikai fejtegetések a Máramaros történetéhez* („Критичні замітки до історії Мармароша“) (в *Akademiai Ertesítő* 1857, містить багато документального

матеріалу), і мармароський дипломатар д-ра Мігалі (як вище), як перша частина заповідженої колективної історії Марамарошу. Для Угочі стара монографія Szirmai *Notitia politica, historica, topographica comitatus Ugochiensis*, 1805. З загальніших праць історично-географічного характеру згадаю Csánki *Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában* („Історична географія Угорщини в часах Гунїадів“, з вказівки й для XIII—XIV в., але неповні; Угорська Русь в I т. 1890). Rupp *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre* („Топографічна історія Угорщини з особливим оглядом на інституції церковні“), до Угорської Русі належать томи II і III, Будапешт, 1872 і 1876).

Важіші збірки документального матеріалу XII—XIII віку такі: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis, opera G. Fejér*, до XIII століття належать т. II, III. 1—2, IV. 1—3, V. 1—3, VI. 1—2, VII. 1—5, 1829—41 (при цитатах сей кодекс означаю буквою F., римська цифра значить том, а арабська по ній — частину); *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, ed. G. Wenzel*, т. I—XII (*Arpádkori új okmánytár — Monumenta Hungariae historica diplomataria* т. VI—XIII, XVII, XVIII, XX, XXII, 1860—74 (сей кодекс означаю буквами C. A.)); *Codex diplomaticus patrius hungaricus* (*Hazai okmánytár*), т. I—VIII, 1865—1891 (означаю його буквами C. P.). Окрім сих великих дипломатарів загального характеру містять документи з руської території поменші або спеціальніші збірки, як *Diplomatarium comitatus Sarosiensis, eruit Wagner*, 1780; *Mihalyi I. Máramarosi diplomák a XIV es XV századból* („Мармарошські документи XIV—XVI в.“), 1900; *Sztaray család oklevéltára* 2 т. (Архів родини Стараї, власителів с. Стара в Землинськїм ком., документи в Землинської й Ужської ст.); *Zichy család okmánytára* (Архів родини Зічі); *Hazai oklevéltár* (Архів до історії вітчизни) 1234—1536, вид. Nagy I., Deák F., Nagy G., Пешт, 1879 (м. в. з Землинської й Ужської столиці, до історії родини Dessesffy). Вкінці *Levéltári kutatások* (Архівні розвідки) А. Комароні, (Комарому) в *Történelmi Tár* 1903, що містять чимало документального матеріалу з руських комітатів.

В першій виданню нові Історії я подав був в примітках рефести в документів до території Угорської Русі. Замість доповняти їх і розширити, постановив я сии разом їх видлучити: їх збірку, доповнену й продовжену до пол. XV в. задумую видати осібно, спільно з дром Томашівським, що від студій сучасної Угорської Русі останніми часами звернувся до її історії (результатами його занять Угорською Руссю нав я спромогу покористувати ся при сїм, другім виданню книги).

До угорських слів, що трапляють ся вище, треба пояснити що до винови: неакцентоване а виновляєть ся близько як о, акцентоване о як

ов, é переважно як ей, о як и, ъ як ив, ѱ як фран. ц, ѱ як фран. цв, ch (в старій транскрипції) і sv в сучасній читають ся як ч, sv як ц, s як ш, sv як с, sv як ж, gu як дь, lu, nu, tu — як ль (найже й), нь, ть.

15. Література монгольсько-татарської міграції.

Грандіозні монгольські завоювання були описані сучасниками і пізнішими письменниками в численних творах хинських, турецьких, перських, арабських, словянських, західньо-європейських; їх довгий (але неповний) реєстр див. при книзі Гамера. З орієнтальних джерел найбільш важне: для першого походу в Кітчак сучасні звістки ібн-ель-Атіра (вїмки з нього в II т. Ученых Записок т. I и III отд. петерб. академії і у Тизенгаузена, як вище); піднесу, що його оповідання дуже близько згоджуєть ся з руськими оповіданнями про перший прихід Монголів на Чорноморє); для иньшого головни джерелон служить перський „Історичний збїрач“ великого визира монгольської держави Гулагідів Рашід-ед-діна († коло 1318 р.), споряджений на підставі урядових актїв і монгольських джерел; в цілости він досі не переложений: французький переклад Quatremere Rachid-ed-Din Histoire des Mongols de la Perse, 1836 обіймає тільки історію Гулагу; російський переклад уривків з нього подав Березїн в Ж. М. Н. II. 1853, V і 1855, IX (про походи на Русь), в Трудах восточ. отдѣл. археол. общ. т. XIII і Записках йогож т. XIV. З пізніших компіляцій згадаємо монгольські Алтун-тобчі („Золоте скорочення“) в рос. перекл. вид. в VI Трудів вост. отд., і Ssang-Ssetsen, нїи. перекл. Шмїдта вид. в Петербурзі, 1829, турецька копї. Абульгазі, новий франц. перекл. Desmaisons, Спб., 1875. Хинські джерела зібрані і використані в давнїйших працях: Іоакїнеа Бічурїна Собраніє свѣдѣній о народахъ средней Азии и Исторія первыхъ четырехъ хановъ изъ дома Чингизова, 1829, Васїлєва Исторія и древности восточной части средней Азии (Записки археол. общ. IV), Bretschneider Notices of the mediaeval geography and history of central and Western Asia drawn from Chinese and Mongol writings, 1876, йогож Chinese mediaeval travellers, 1875, Stanislas Julien Documents historiques sur les Tou-Kioue, 1877, Imbault Huart Recueil de documents sur l'Asie centrale (Bibliot. de l'École des langues orientales, v. XVI, 1881), Rosny Les peuples orientaux connus des anciens Chinois d'après les ouvrages originaux, 1881. Вірменські джерела — Delaurier Les Mongols d'après les historiens arméniens (Journal Asiatique, 1858) і Патканова Исторія Монголовъ по армянскимъ источникамъ Спб., 1873—4. Вїмки з арабських джерел про монгольську орду в Європі — Тизенгаузенъ Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотої Орды, Спб., 1884. З західнїх джерел найважнїйші для нас подорожі Пляно Карпїні (1245—7) и Рюїсброка (1253), бо містять важні звістки про чорноморські степи

(видає в IV т. *Recueil de voyages et de memoires publié par la Société de Géographie*, IV, 1839), і звістки принесені з Руси на Ліонський синод — у Матвія Парижського (*Chronica majora t. IV in Scriptorum rerum britannicarum*), також сучасні листи в *Monum. Germ. hist. Scr. XXVIII* і в *Annales Burtonenses (Monum. Germ. hist. Scr. XXVII)*.

Про руську повість про перший прихід Монголів була вже нова вище — с. 243. Про похід 1237 р. на Рязань маємо особну повість, втягнену в скороченню в Лаврентівську літ., а в цілости звістку в пізнійших збірників (надрукована з варіантами у Срезневського Свѣдѣнія и замѣтки ч. XXXIX). Про дальший похід на Поволже маємо особні версії в Лаврент. і І Новгородській. Зовсім самостійне оповідання Галлицько-волинської, що головню займаєть ся українськими землями.

Важнійша література: D'Ohsson *Histoire des Mongols*, 1834, I—IV; Hammer-Purgstall *Geschichte der Goldenen Horde*, 1840 (перестаріла вже), Березинъ *Очеркъ внутренняго устройства улуса Джучіева (Труды вост. отд. археол. общ. т. VIII)*, йогож *Первое нашествіе Монголовъ на Россію Ж. М. Н. П. 1853, V* і *Нашествіе Батъя на Россію — ib. 1855, IX*, Куника в II т. Уч. Зап. Акад. по I и III отд. Erdmann *Temudzhin der Unerschütterliche*, Leipzig, 1862, Wolff *Geschichte der Mongolen*, Breslau, 1872, Howorth *History of the Mongols*, London, 1870, Strakosch-Grassmann *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den J. 1241 u. 1242*, 1893, Cahun *Les Revolutions de l'Asie — Lavisse et Rambaud Histoire générale II*, 1893, йогож *Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405*, 1896. Olcsváry *A muhi csata (Szazadok 1903)* (про похід на Угорщину (1241 р.).

16. Чорноклубуцька кольонізація на Руси — її сліди в сучасній топографії й питанне про її впливи на український етнічний тип.

Спостереження над топографічною термінологією України дають інтересні вказівки на район турецької чи чорноклубуцької, уживши старого київського терміну, кольонізації, і при бідности історичних звісток віддають нам часом цінні прислуги. Нпр. розпространенне їх на правім боці Роси (в Таращанськім повіті) дає першорядний доказ, що пороська кольонізація XII—XIII в. переходила значно за Рось; аналогічні назви в Переяславщині, Чернігівщині, на Волини служать майже одинокими вказівками на розміщення тих осад. Тому пожадано, аби місцеві люде доповняли своїми звістками викази назв і урочищ. Не претендуючи на повноту, я вказую такі назви тут. І так маємо в Чернігівщині: Печенюги в Новгород-сівер. пов., може й Печеники в Стародубськім, Торкин у Стародубськім, Козар і Козари в Козелецькім, Козаричі в Суразькім. В Полтавщині: Вел. і М. Каратулъ в Переяславськім, Козариха в Гадацькім. В Харківщині с. Печеніги в Чугуевськім пов.

і гора Печеніги коло Чугуєва, Торчинове городище в Богодухівському, Торське в Купянському, Ховарське городище і коло нього ур. Ховаревське в Валківському. В Київщині: ур. Торч коло Безрадич у Київ. пов., Торчин і р. Торчанка (або Турчанка, приток Уші) в Радомисльському, Торчиця на р. Торчиці і в сусідстві — с. Торчеський степок в Таращанському, також р. Торча (приток Тикича) і Торчицькі взгіря між с. Богатиркою і Литвинівкою, Велике і Мале Половецьке в Васильківському, Кумановка в Бердичівському (самий Бердичів дехто виводив від Берендичів); додає ще ліс Печеніжець коло Росави в Грамотах в кн. литовських с. 20 (в XV в.). На Волині: Торчин у Луцькому, Половецьке в Житомирському. В Берестейщині — Половці в пов. Берестейському, на Чорній Русі — Торчиці в пов. Новгородському. На Поділю: Торчин Литинського п., Торків Браславського, Куманівці Литинськ., Куманів і Куманівка (його присілок) в Проскур. В Галичині: Берендівичі і Торки в Перемиському, Печенія в Перемишлянському¹⁾, Печеніжини у Колонийському, могила Печеніги коло Звенигорода в Бобрецькому, Половці в Чортківському, Половець ур. коло Міновець в Сокальському, Торки в Сокальському, Торчиновичі в Самбірському, Куманів у Тішанівському.

Перегляд сих осад і урочищ дає дещо й для питання, про асиміляцію і впливи чорноклобуцької колонізації на український етнічний тип. Характеристично, що знані ймення ми стрічаємо по за степовим пограничем тільки в дуже рідких, спорадичних випадках; про асиміляцію ж пограничної колонізації говорити досить тяжко. Зрештою, хоч гадки про сю асиміляцію висловлювано досить часто, але далше загальних висказів вони звичайно не йшли. Вважу статі Ол. Яблоновского з історії української колонізації (*Etniczna postać Ukrainy* — *Kw. Hist.* 1893, *Źródła dziejowe* XXII, гл. III і в иньших місцях, пок. Смірнова *Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи и исторіи русской народности* (*Вѣстникъ самообразования* 1903 ч. 34—5). Той же погляд знаходимо у проф. Голубовского Печеніги с. 152, сильно заакцентував його й Белов у своїй *Исторіи Россіи* (1895 с. 7, 41), й ин. Сіж історичні погляди рішучо вплинули на д. Гильченка, що в своїх антропологічних студіях підносив турецькі елементи в українськiм антропологічнiм типі. Свої примітки до сеї теорії, в значній мірі нав'язаної паралелізом із финськими впливами на великоруську пародність, подавав я в рецензіях на згадані праці в *Записках Н. Т. ім. Шевченка* — т. VIII, XVII, XVIII, LV.

¹⁾ Петрушевнич бачив в тім доказ, що сюди сягали печенівські кочовища (*Н. сборн.* 1865 с. 39) і се повторив проф. Дашкевич у своїй статі про грамоту Берладника (с. 370—1), в повсім категоричнім тоні.

Регстр київських князів.*)

1	Володимир	979—1015
2	Святополк син Володимира	1015—1019
3	Ярослав син Володимира	1019—1054
4	Ізяслав син Ярослава	1054—1068
5	Всеєлав, в полоцької династії	1068/9
6	Ізяслав, вдруге	1069—1073
7	Святослав, син Ярослава	1073—1076
8	Ізяслав, в третє	1076—1077
9	Всеволод, син Ярослава	1077—1093
10	Святополк, син Ізяслава	1093—1113
11	Мономах, син Всеволода	1113—1125
12	Мстислав, син Мономаха	1125—1132
13	Ярополк, син Мономаха	1132—1139
14	Вячеслав, син Мономаха	1139
15	Всеволод, внук Святослава (7), в чернигівської династії	1139—1146
16	Ігор, брат Всеволода (15)	1146
17	Ізяслав, син Мстислава (12)	1146—1149
18	Юрій, син Мономаха	1149—1150
19	Ізяслав (17), вдруге	1150
20	Юрій (18), вдруге	1150
21	Ізяслав (17) і Вячеслав (14) разом	1150—1154
22	Ростислав, брат Ізяслава (17)	1154
23	Ізяслав, внук Святослава (7), в чернигівської династії	1154/5
24	Юрій (18), в третє	1155—1157
25	Ізяслав (23) вдруге	1157—8
26	Ростислав (22), вдруге	1159—1161
27	Ізяслав (23), в третє	1161
28	Ростислав (22), в третє	1161—1167
29	Мстислав, син Ізяслава (17)	1167—1169
30	Гліб, син Юрія (18)	1169—1171

*) Число поставлене в скобках при імені князя показує під котрим числом він приходить вперше в сін регстрі.

31	Володимир, син Мономаха (11)	1171
32	Роман, син Ростислава (22)	1171
33	Михалко, син Юрія (18), в сузд. династії	1172
34	Рюрик, син Ростислава (22)	1173
35	Ярослав, син Ізяслава (17)	1174
36	Роман (32), вдруге	1175—1176
37	Святослав, син Всеволода (15), з чернігів. династії	1176—80
38	Рюрик (34), вдруге	1180—1
39	Святослав (37), в третє	1181—1194
40	Рюрик (34), в третє	1194—1200?
41	Інгвар, син Ярослава (35)	1200?—1202
42	Рюрик в четвєрте	1203
43	Ростислав, син Рюрика	1204—5
44	Рюрик в п'яте	1205—6
45	Всеволод Чериний, син Святослава (37), з чернігів. дин.	1206
46	Рюрик в шестє	1206
47	Всеволод Чериний вдруге	1207
48	Рюрик в семє	1207—10
49	Всеволод Чериний в третє	1210—1212
50	Інгвар (41), вдруге	1212
51	Мстислав, син Романа (32)	1212—1223
52	Володимир, син Рюрика	1223—1234
53	Ізяслав, син Мстислава (51)	1235
54	Володимир (52), вдруге	1236
55	Ярослав, внук Юрія (18), з суздальської династії	1236—8
56	Михайло, син Всеволода (45), з чернігівської династії	1238—9
57	Ростислав, син Мстислава (51?)	1239
58	Данило галицький	1240
59	Михайло, вдруге	1241—1246
60	Ярослав (55), вдруге	1246

Пояснення до генеалогічних таблиць.

Значки й скорочення при іменах: * родив ся, † умер, к. — коло, п. — після, пр. — перед, зг. — згадується, с. — син, д. — донька, ж. — жінка, нешл. — нешлюбна жінка, підложниця, невз. — незвідний на імя.

Римські цифри з лівого боку означають генерації почавши від Ігоря. Звичайно в генеалогіях рахують від Рюрика; хто схоче перевести на прийнятну в генеалогіях схему, зволить додавати одиничку.

До I-ої таблиці. Синів Володимира я розмістив, опираючись на звістках про переходи їх зі стола на стіл; трох старших, що не брали участі в сих переходах, я поклав на першім місці уважаючи старшими; з Борисом звістки про переходи кінчать ся, і решту молодших я поклав в порядку літописних реєстрів; се, розуміть ся, не зовсім певний порядок старшинства, але бодай якийсь. Зауважу ще, що замість Болеслава декотрі реєстри мають другого Мстислава.

Полоцьку династію після Всеслава не виказую — далі вона не грає ніякої ролі в нашій історії.

Про Ярославову жінку Анну, сина Іллю й доньку Анастасію див. вище на с. 32--34.

До II-ої таблиці. Лінія турово-пинських князів дає значні труднощі, див. вище на с. 309—10; сказаним там орієнтував ся я в розміщенню сих князів. Ще Володимира (X ген.) можна з значною правдоподібністю класти сином Святиполка, але генеалогія другого Володимира, положеного в XII ген., Михайла і Федора може тільки гіпотетично припускати ся.

До III-ої таблиці. З поміж синів Святослава Давид був безперечно старшим від Олега: на се вказує передовсім те, що Давид сидів у Чернігові, по друге — порядок імен в літописних згадках; підношу се супроти здогаду д. Голубовського (в його рецензії на мою Історію Київщини, К. Старица 1892, IX с. 434), що я тільки помилкою уважав Давида старшим.

Лінію Ярослава — мурома-рязанську уриваю на його внуках, бо вона не брала участі в українських справах. Лінію Олега уриваю на XI генерації — князі дальших поколінь дуже мало звістні і в генеалогіях їх багато неясного (див. різні комбінації в цитованій праці Зотова). З дітей Михайла Ростислав, Роман і Марія звістні нам з Галицько-Волинської л., иньші в родословних книг. Імя жінки Михайла — Олена беру з Любецького синодика (вид. Зотова с. 25).

До IV-ої таблиці. Порядок доньок Всеволода зовсім не звістний, тож приходить ся укладати його зовсім довільно. Синів Мономаха укладаю на підставі порядку їх виступлення і переходу столів з рук до рук — див. с. 118 і 150; порядок доньок знов незвідний.

До V-ої таблиці. Порядок доньок Мстислава знову нам зовсім незвідний. Старшу лінію Ізяслава Мстиславича уриваю на Романових синах — дальше див. таблицю в т. III.

До VI-ої таблиці. З великого потомства Юрія винотовую тільки тих князів, що мали якусь більшу участь в українських справах; порядок синів його здебільшого незвідний.

До VII-ої таблиці. З смоленської галузи Мстиславичів (себ то потомків Романа, Давида і Мстислава Ростиславичів) так само винотовано тільки тих князів, які брали більшу участь в українських справах.

- I.
- II.
- III.
- IV.
- V.
- VI.
- VII.
- VIII.
- IX.
- X.
- XI.

, 2 віз. царівна Анна † 1011, непл. незв.

Івяслав с. Рогілля † 1001	Святослав с. Греки † п. 1014 ж. д. Болесл	Гліб Болгарині † 1015	Станислав	Судислав † 1063	Доброніга за Казимиром поль.
---------------------------------	--	-----------------------------	-----------	--------------------	------------------------------------

Брячислав † 1044	Всеслав † 1003	Вячеслав *1034 †1057	Анна (Агнеса) за кор. Генриком	Єлисавета за Гаральдом норвезьк.
---------------------	-------------------	-------------------------	--------------------------------------	--

Всеслав † 1101 ж. ин.	Борис † 1078
-----------------------	--------------

Рогволод	Роман † 1116
----------	--------------

i т
полоцьк

Ростислав	донька за Володимиром Давид, черниг.	донька за Юрием Ярославичем туров.
-----------	--	--

Іван Берла

Ростислав †	донька вчена кор. угорського Стефана III.	таж чи иньша за сином Мешка III польського Одоном?
-------------	---	--

V.

VI. 10 † 1088

VII. Іван донька * 1074 † 1158
за Глібом Всеславичем

VIII.

IX.

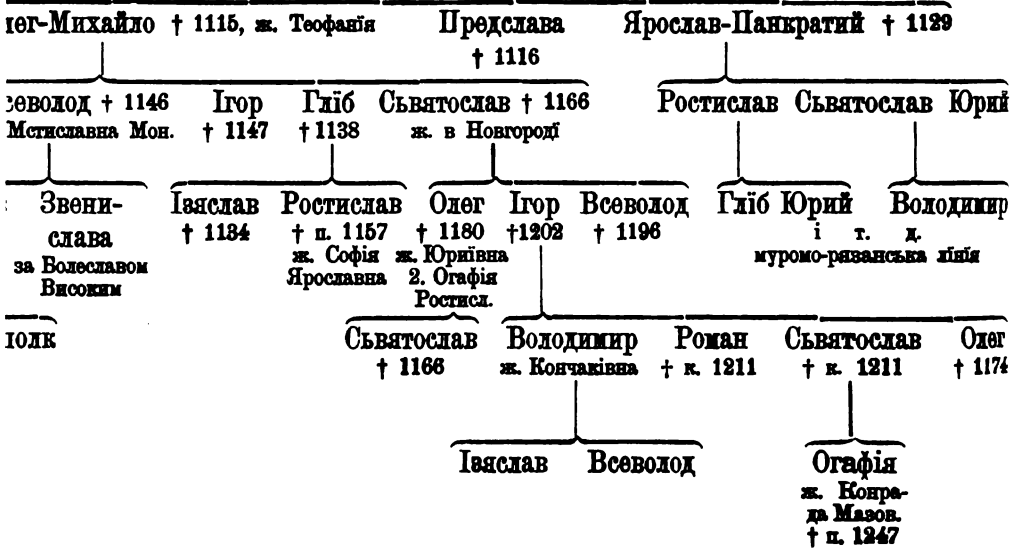
X.

XI.

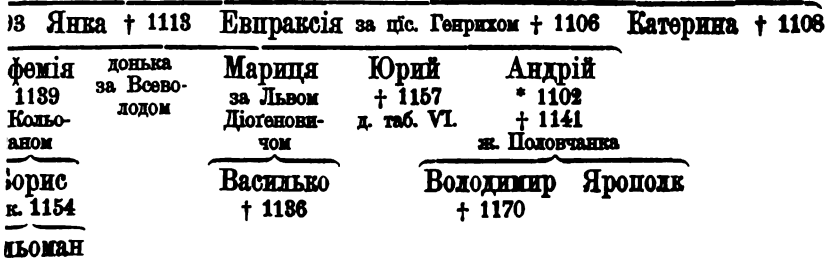
XII.

XIII.

* 1027 + 1076, ж. Німкеня (своячка Бурхарта трірського)

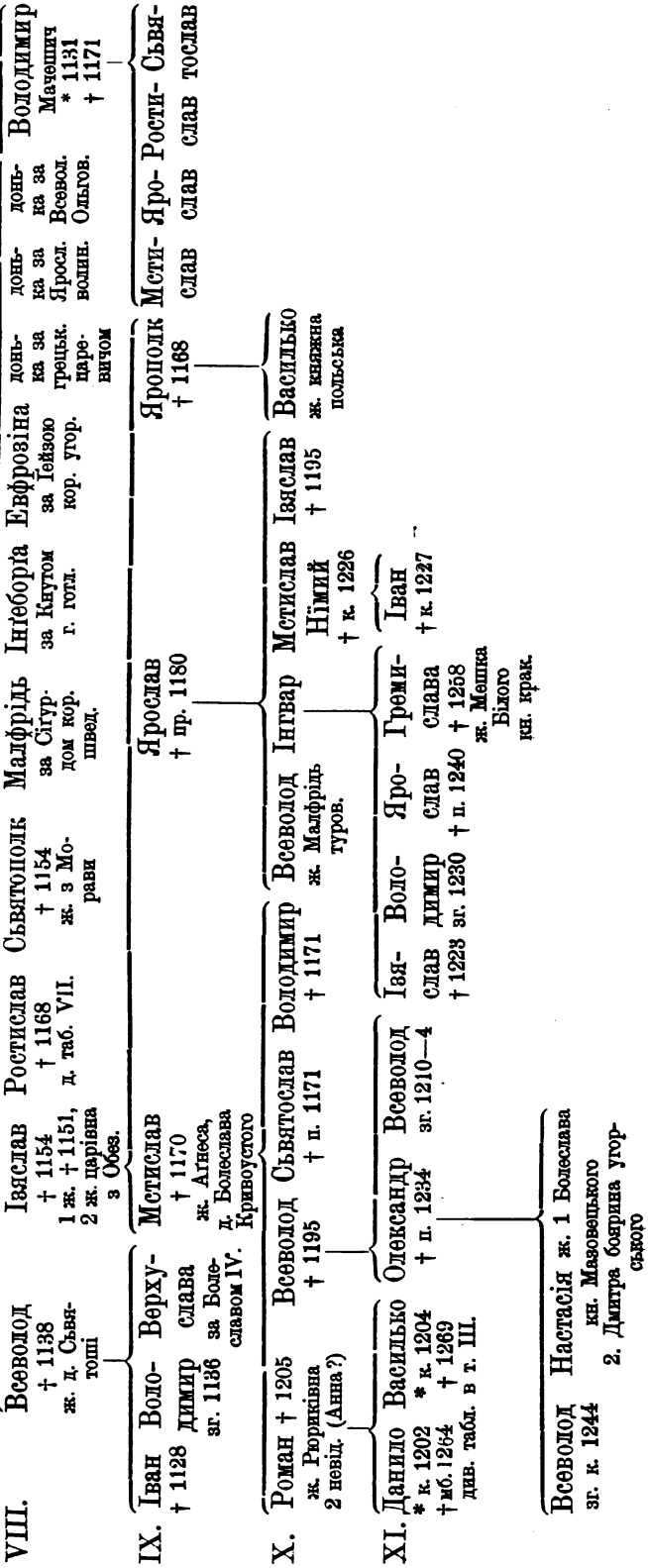

† 1093, ж. царівна грецька

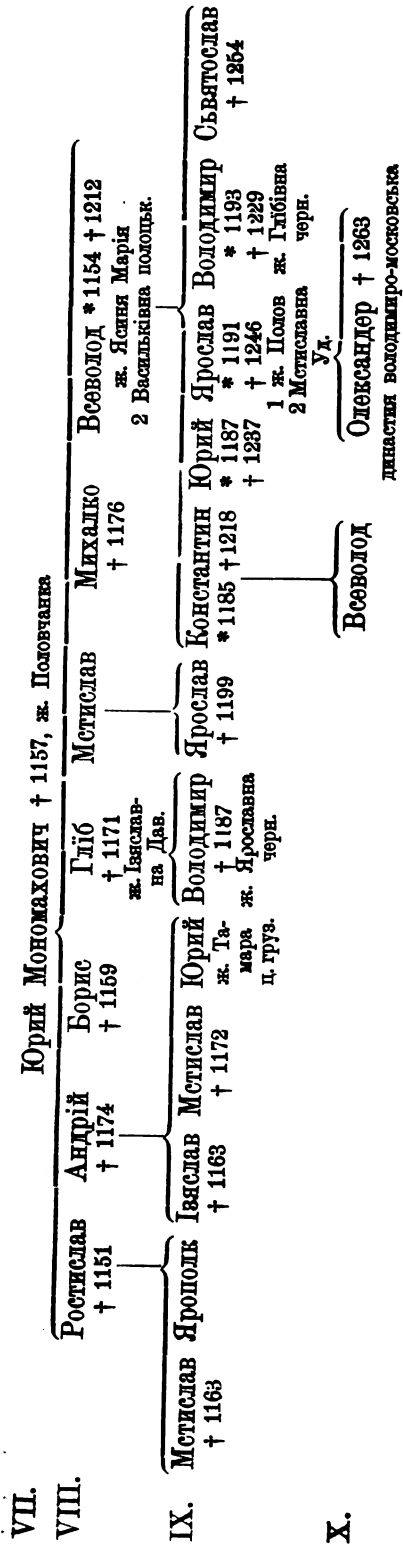

У.

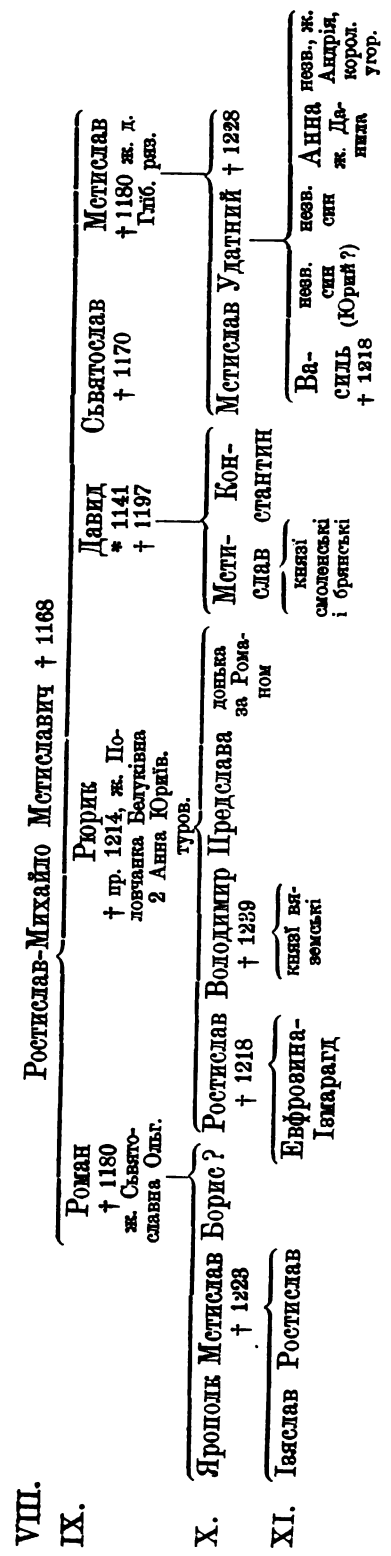
Мстислав-Федір Мономахович * 1076 † 1132, ж. Христина кор. швед, 2 Дмитрівна Завидича

XVI.

XVII.

Примітки до мап.

Пояснення: синьою фарбою означені границі князівств — неперерваною лінією більш певні, перерваною менш певні або змінні, kropками — перемини в границях. І так kropками означено: границю Київщини в Волинею в ті часи, коли Погорина належала до Київщини; границі Волини в Турово-пінським князівством після того як Черторийськ відібрано від нього, границі Городенського князівства, границі землі Дорогичинської, Холмської і Белзької в Волинею, коли вони відійшли до Галичини. Границі в Польщю означені перерваною лінією в огляду на їх змінність; хоч для кожної поодинокі місцевості їх можна уставити досить певно, або бодай правдоподібно, але вказівки сї маємо в різних часів, і ціла границя складаєть ся в означень різного часу і обставин. Ближші пояснення що до тих підстав, на яких опираєть ся наше означення границь, подано в обводах границь поодиноких земель, в гл. IV—VII.

Більшим письмом дано городи, що були центрами земель і княжими столами. Знаком ? означено осади, що можуть бути викомбіновані більш гіпотетично, а особливо гіпотетичні означені подвійним ?? Чорною зубчатою лінією означені вали (о скільки вібрані звістки про них).

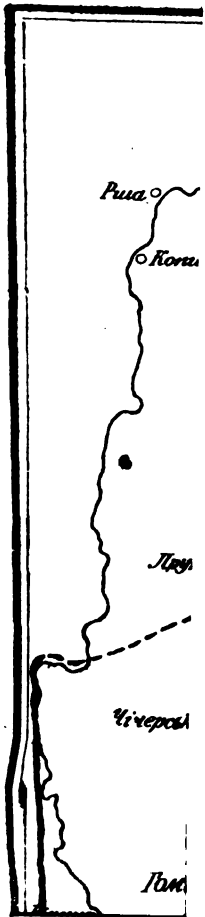
На мапі Київщини подані осади які згадують ся до середини XIII в., бо в Батиевим походом ми не маємо для неї ніяких нових історично-географічних звісток у XIII в. Для Турово-пінської землі прибуває кілька нових топографічних імен ще в 2-ій пол. XIII в.

Для Чернигівщини в літописях останні історично-топографічні звістки дає епівод про басвака Ногая. Але цілий ряд нових міст, княжих

волостей дає нам чернігівський помянник і особливо родословні книги княжих родів чернігівської галузи (про них див. в т. III гл. 2). Їх відомості одначе того рода, що докладно виміркувати час, коли виступає той чи иньший город, або волость, майже неможливо. Я взяв на мапу ті городи і князівства, що більше менше можна власти на кінець XIII і початки XIV в. (11 і 12 коліно князів від Ігоря); з них більшим письмом тільки старші столи. Для Переяславщини круг історично-топографічних відомостей замикаєть ся властиво вже в кінці XII в., коли не рахувати кількох імен в каталогу „руських городів“.

На мапі західньої України подано осадн по кінець XIII в., бо для Волини й Галичини в 1290 р. уриваєть ся головне джерело історично-географічних відомостей — Галицько-волинська літопись. Тільки на Підкарпатю, на русько-польській границі означив я кілька осад, про котрих згадки в XIII в. (в польських документах) не безсумнівні, але з першої четверти XIV звістні вже нам напевно. Для Угорської Русі не маємо такої перерви в кінці XIII, відомости документів ідуть далі, але з огляду на передкарпатські землі я поставив і тут границею кінець XIII в. — а власне р. 1300, важний в історії Угорщини як кінець Арпадової династії (14/I 1301); тільки осадн полудневого Мармароша — Густ, Тячево і Довге поле (Husszúmező) взято з документу 1329 р. (де вони згадані вже як давніше засновані) — за браком ранішньої згадки; більшим письмом дано назви міст, що були центрами комітатів.

Детальніші пояснення до поодиноких осад Київщини в Погориню, що до їх розміщення, дані були в моїй Історії Київщини в гл. I, тож тут не вважаю потрібним їх наводити. Для спірних і неясних топографічних питань Чернігівщини, Переяславщини, Волини й Галичини подаю тут примітки. Не роблю сього для угорської Русі, бо топографічний матеріал мапи опираєть ся на матеріалі з документів, використаних на ст. 456—460 і 492—504; до них і відсилаю читача, зауважу тільки, що усіх сіл і ґрунтів, згаданих там, не міг я взяти на мапу через те, що скушлені подекуди в густійші куші, не могли вони на ній умістити ся.

Чернигівщина.

Березо́й я звязую з Березною з огляду на тутешнє городище (Самоквасов Древніє города с. 22), але тільки гіпотетично, бо літописні звістки не дають ближших вказівок на його місце.

Біла вежа — городище Біла вежа на верхівю Остра вказана в Книзі Большаго Чертежа вид. Спаского с. 86. Про сучасний стан сього городища у Ляскоронского Історія с. 121. Ся Біла Вежа фігурує в Іпат. с. 252. „Біла вежа стара“, згадана тамже с. 264, могла бути другою осадою тогож імени, деь недалеко.

Блестів (звичайно читають: Блестово, і се б значило село, але зовсім довільно) з двох теперішніх Блистових (Сосницького і Королевецького пов.) з більшою правдоподібністю звязуєть ся з Блистовим на Десні (Сосниць. п.) з огляду на обставини Святославова походу, в котрім він згадуєть ся (Іпат. с. 292), а також і тону що Блистово звісне нам уже в початках XVI в. — в описі Чернигівських границь, Документи архива юстиції I с. 64.

Болдиж — в кілька того ймення; напрям походу 1146 р. (Іпат. с. 238) близько відповідає с. Болдижу коло м. Дмитровська; в літописи згадуєть ся властиво „лѣсъ Болдыжь“, але се треба мабуть ровуміти як ліс коло Болдижа.

Боловоє — се не місто під Черниговим, як приймають звичайно, а р. Білоус: тексти літописи не вказують, що се була якась осада.

Бьяхань, вар. Вьхань, Евхань (Іпат. с. 251, Воскр. I с. 42, Никон. I с. 177) назвою і місцем відповідає городищу Лехановському або Дехаловському, як його називає документ з 1638 р. (Дворцовые разряды II с. 907—8), теп. Городище на р. Тернь. Сусідній Попашь кладуть на устю р. Попадї, але тільки на підставі сеї совзучности.

Вир — „на старожь Вирскожь городищъ“, як каже царська грамота 1694 р., поставлено в 1672 м. Білополе (Филареть Опис. Харьков. еп. III с. 407). Не зовсім ясно, чи окрім м. Вира згадуєть ся й річка сього іменц, але Іпат. с. 209, 251 скорше вказують на річку.

Воргол — звістний з епівода 1283 р. (Воскр. I с. 136) локалізуєть ся вказівкою на близькість його до Рильська і городищем на ґрунтах с. Воргола Глухів. пов., недалеко устя р. Клевени в Сейм (Самоквасов с. 7). Недавно А. Бунія в спеціальнім рефератї (Гдѣ находились города Липецкъ и Ворголь а также и другія мѣста, упоминаемыя подъ 1283—4 г.г. — Труды XI съѣзда I) вказав, що такому уміщенню Воргола не відповідає опись татарської дороги з 1637 р. (Багалть Матеріали для історіи колонизації и быта Харьковской, Курской и Воронежской губ. II с. 11), де вона з верхівя Сейму іде „въ Курскіє

и Воргольські мѣста и въ Кромскіе мѣста“. Одначе ся вказівка занадто загальна; прийняти, що Воргол лежав просто по дорозі між Курськом і Кромами не дозволяють обставини оповідання 1283 р., дорога значить скручувала від Курська на захід понад Семю. Чи доходила аж р. Клевени? Не можливо, хоч і за далеко дійсно. Скорше б можна надіяти ся Воргола в такім разі десь ближше Рильська. Тому означаю місце Воргола значком запитання.

Воробійна — вар. Воробійни, Воробейна — Іпат. с. 242, 319; в останнього тексту видно, що вона була в сусідстві Вщижа, а округле городище коло теп. села Воробійни (Самоквасов 14) не лишає місця для сумнівів.

Вороніж — „ліси Вороніжські“ в тім же оповіданню 1283 р. треба розуміти як вказівку на існування такого міста в ті часи. Міст. Вороніж Глухівського пов. вповні відповідає обставинам оповідання.

Всеволож — звичайно вважують в с. Сиводожен Борвен. пов., і се тим правдоподібніше, що тут є й городище — Самоквасов с. 25.

Дідословль — див. вище с. 319.

Колтєськ — вважуєть ся з с. Колтовим на Оці, коло Каміри, але тільки гіпотетично.

Кром — згадка про се місто непевна; в Іпат. код. (с. 242) читаєть ся: „и доша Мцѣнеску.., и ту даявъ ниѣ дары многы, и поиде къ граду на Иаиславича“; в Хлебн. і Погод. код., теж у Воскр., Нікон. замість „къ граду“ — „къ Крому“. Питання, чи „кром“ тут власне імя, чи взагалі город, замок. Варіант Іпат., здаєть ся мінї, з'явивсь таким чином, що копіст стрігивши слово „Кромѣ“ і прийнявши його в значінню „замок“, перемінив його на звичайніше „городѣ“, але при значінню „городѣ“ текст виглядає досить непевно: „ту“ значить в Мценську чи коло Мценська, отже „город“ не може означати Мценська, а якийсь иньшій, не названий. Тому певніше читати „Крому“, як імя власне.

Липовець, згадуваний в звістнім епізоді 1283 р. (Воскр. I с. 176) уміщаю на місці „Липецкого городища“, як локалізує його московська роспись 1571 р. (Акты Московскаго государства I с. 13) — теп. городище коло с. Сумська Ворожбу; ближшу аналізу тексту росписи див. у Бушїна ор. с. Літописне оповідання вагаєть ся між формами Липеч чи Лицецьк і Липовець; звичайно звать його Лицецьком.

Лобинськ (вар. Любинськ) — місце його „на усть Протве“ означаєть ся літописю (Іпат. с. 240), але тепер на сїм місці нема такої осади.

Локня р. — є їх дві в сусідстві, одна тече в Вирь, друга в Ціюл; судячи по тому, що літописний текст (Лавр. с. 282) говорить про неї в звязку з Посемем, тут треба розуміти скорше першу.

Лопасна — уміщую її так, як локалізує її грамота 1389 р. — проти устя Лопасни в Оку (див. спеціальний реферат Н. Троїцького: Село Городище, Кашир. у. — древній городъ Лопастия — Труды XI археол. съѣзда т. II).

Носів на Руді (Іпат. с. 253) означаю на підставі вібраних проф. Голубовскии матеріалів; означаю до опубліковання їх ним знаком ?, хоч ся локалізація вповні відповідає літописному оповіданню.

Оболвь — в л. Іпат. с. 242 изъ Блєве, вар. изъ Блєве, Воскр. (І. 30) Обловѣ, під 1159 р. (Іпат. с. 344) — Обловь. Дуже правдоподібно, що се властиво — Болвь, якесь місце на Болви, й на верхівку її дійсно є село Оболва.

Орогощ по літописи мусів бути коло Чернигова, а грамота 1496 р. (в Актах Литов. Метрики Леонтовича) вказує, що він лежав коло р. Білоуса. Істнованне старого городища в с. Рогощі на Білоусі (Самоквасов с. 22), здаєть ся шниї, не лишає місця непевности.

Росуха, вар. Роксуха (Іпат. с. 348) була десь коло Воробійни. На р. Росусі (Ровсуха), що тече у Воблю в правого боку, є тепер аж два с. Росухи (Рассуха і Разсуха в уряд. реєстрах), одна на верхівках (в Мглин. п.), друга на низу річки (в Стародуб. пов.). Вибрати між ними досить трудно, але обставини походу 1160 р. скорше можуть вказувати на Росуху стародубську: Ізяслав повоював поріччє Судости від Воробійни до Росухи й потім пішов назад на Вщиж.

Свинь річка — друге імя теперішнього болота Заглай, не показане на мапі, але переказане місцевим чоловіком Марковим — у Арцибашева II. 898, Погодіна IV. 238.

Синїн міст і Радощ згадують ся в літописи (Іпат. с. 328) поруч себе, і були, видно, недалеко Стародуба. Радощ дуже правдоподібно звязуєть ся в Радогощем — теп. Погаром, а сусідній Синїн на р. Ваблі має городище (Самоквасов 13).

Сновськ — в літоп. тексту під 1168 р. (Іпат. с. 121) видко, що він був на Снови, як то зрештою показує й саме імя, а в Іпат. с. 514 видко, що був недалеко Десни. В описи чернигівських границь в поч. XVI віка (Докум. арх. юст. I с. 64). Сновськ виступає між Ключковим і Макошиним і відповідає старому городищу коло Седнева (Самоквасов 21). На устю Снови в Десну, де містили Сновськ давнійше (і я сам) в сій описи границь бачимо село Перекоп.

Хороборь — згадана опись чернигівських границь (с. 64) називає його між подесенськими городами Чернигівської волости, десь між Блєстовим і Сосицею, але вповні докладно локалізувати його не можемо (Голубовскій в Ж. М. И. Н. 1903, V робить се, але з великими натяганнями).

Переяславщина.

Баруч див. вище с. 348.

Варин, вважаю можливим з певною правдоподібністю умістити на старім, досить типовім городищу н. Варви, над Удаєм.

Воїнь — місце його рішає звістка канівської люстр. 1552 р. (Архів Ю.-З. Р. VII. I с. 101) про городище Воїн (под Воїномъ городищемъ) на нижній Сулі, де й тепер маємо с. Воїнську Греблю (плян городища див. в Трудах XI з'їзда I с. 412).

Голтав Лавр. с. 241 (за Голтавомъ) можна уважати осадом тому, що річка Голтва зветь ся Голтою — Іпат. с. 192.

Донець див. вище с. 346.

Дубниця — на місці городища коло нин. Бубнова, що звав ся Дубковим, як показує Книга Большого Чертежа с. 93. Про городище Ляскоронский Історія с. 122.

Кудново село (Іпат. с. 264) Ляскоронский недавно кладе на місці Шкуданівки над Сулою (ор. с. с. 133), але се рішучо задалеко від театру кампанії.

Летч див. вище с. 354.

Лтава див. вище с. 346. Про неї спеціальна розвідка д. Падалки в Чтеніях кнів. істор. тов. IX: О времени основания города Полтавы, але тотожність Лтави з Полтавою й досі непевна.

Малотип містять звичайно в теп. Малютинцях Пирят. п., але окрім подібности (дуже далекої) імен нічого не можна навести на портє сего.

Переволока — гадки дослідників вагають ся між двома Переволочнами — на Удаю і на устю Ворскли в Дніпро; можна б додати ще й третю — деь на устю Сули (в люстр. 1552 р. — где Сула в Днепръ впадываетъ, отъ того вышей у мли по речьку Переволочьну, Архів Ю.-З. Р. VII. I. 101): за удайською промовляло б хіба те; що в літописи вона згадуєть ся разом з Прилуком — Лавр. с. 208, Іпат. с. 150.

Песочен — з численних „Пісків“, „Пісочків“, „Пещаних“ і т. н. його з найбільшою правдоподібністю (але все тільки гіпотетично) можна умістити на місці теп. Пещаного на Супої з огляду на текст Іпат. с. 379.

Полкстїнь (Полкъстѣнь, Полокстѣнь — Лавр. с. 281) можна з значною правдоподібністю класти на місці с. Повстина на Удаю, з давнім городищем (плян його у Ласкоронського, Труды XI сѣзда I с. 431).

Римів (Рими Слова о п. Іг.) — хутір Рим Прилуцьк. пов., на границі з Гоменським. своєю місцевістю досить відповідає літописному оповіданню про Римів (Пат. с. 436), хоч окрім подібности імени за тим не можна більше нічого вказати. Д. Ласкоронський (с. 154—5) вказує на Буринку на Сулі, звязуючи з нею ж „уход Ромковщину люстр. 1552 р. (Архив I. с. с. 101), але тотожність Ромковщини ані з Буринкою (в XVII в. Buremla), ані з Римовини не може бути признана надто правдоподібною. Одно, що може проновляти за нею — се існування городища.

Серебряний — городища коло м. Срібного, недалеко Удаю, не лишають сумніву що до його місця (їх пляни в Трудах XI з'їзда I с. 450—1).

Синець — згаданий в реєстрі городів (Воскр. I с. 240), очевидно теп. Сенча, з старим городищем, і другим в сусідстві (плян їх в Трудах XI сѣзда I с. 411 і 438). Правдоподібно, він існував уже в передтатарські часи. Дуже можливо, що се митрополичий город Синець (див. вище с. 356—7).

Снопород — фігурує в реєстрі городів (Воскр. I с. 240) і в ярликах Менглі-герая та в оповіданню про Гедиминів похід на Київщину, як старий город і з усякою правдоподібністю існував в передтатарські часи, хоч в літописи не згадується (є в ній ріка Снопород але низше по Дніпру). Реєстр називає його посульським городом, а імя показує, що мусів лежати при устю Снопорода — дійсно там є старе городище (про нього Ласкоронській Історія с. 152), коло с. Олександровки, що се своє нове імя дістала за Вишневецьких.

Стряковъ — річка коло Переяслава на схід, властиво на північний схід від Переяслава, на неї й тепер вказує с. Стрекова, але ні на мапі, ні в Списку насел. мѣст Поттав. губ. нема ніякого натяку, як і куди текла ся річка. Що се була одначе річка, а не осада (як думає д. Ласкоронський с. 163), се окрім оповідання під 1149 р. рішучо доводить згадка Лавр. с. 294 (ста по Стрѣкви).

В о л и н ь.

Андреїв згадується в літописи тільки раз (Іпат. с. 529), і з цієї згадки можна вивести тільки, що він був на русько-польським пограниччі, між Холмом і Люблином, і зьому відповідає Андреїв на верхівю Володави, коло Верещина. Ломґінов (Червенськіє города 95) воює Андреївку (Әиджеювку) над р. Ладю (коло Франполя), й до цієї гадки прихилив ся і д. Андріяшів (с. 92), але поріче Лади, як бачимо з того ж тексту літописи, належало до Поляків, і тому ані цієї Андреївки, ані Андрєва коло Білої (Янова) не можна уважати літописними Андрєвими; не відповідає й Андреїв над Брочком, вказаний д. Андіяшови — він задалеко лежить на північ.

Біла — між кількома осадами цього імени належить ся перше право Білій (Biala коло Янова), з огляду на згадку в літописи про р. Ладю (по Ладі около Бѣлоє — Іпат. с. 529), що тече поблизу її.

Броди — згадують ся тільки раз (Лавр. с. 239) і то без всяких ближних пояснень; теперішні Броди відповідають літописному тексту, але тотожність їх, розуміється, тільки гіпотетична; в документах вони виступають від XV в. Про них статейка Площанского в Науковім Сборнику Галицької матиці на р. 1868.

Волинъ — див. вище с. 375.

Данилів — дотепер означення цього міста не було прийнято в науці. Я міщу його на старім городищу на горі між Стожком і Антонівцями¹⁾, в сусідстві котрого є й тепер осада Данилівка. Се о стільки відповідає літописним звісткам, що в них Данилів виступає в сусідстві Кременця і Стожка.

Камінець — з кількох осад цього й подібного імени (подекуди є вагання в варіантах між „Камінець“ і „Камень“, нпр. Іпат. с. 565, 577) в Волинській землі можна напевно означити одну — відреставрований за кн. Володимира Камінець на р. Лосні (вар. Лисні) — теп. Камінець Литовський. До нього з значною правдоподібністю можна прикласти звістки Іпат. с. 502—3, 610—3. Другий Камінець був, очевидно, на східній границі, як видно найліпше в Іпат. с. 523, і до нього ж можна прикласти звістки Іпат. с. 503, 506, а може й 468; його кладуть на Случи, де теп. с. Камінка, але Камінець на р. Цвїтосі, коло Заслава, ліпше підходить до тексту Іпат. с. 523, де сї два городи виступають разом, як близькі сусїди, а вповні годить ся і в Іпат. с. 516. Але був

¹⁾ Самоквасовъ Сборникъ топогр. свѣдѣній — Волынская губ. с. 40. На сю Данилівку вказував уже Стоцький II. 41, але його вказівка не знайшла відповідної уваги.

іще що найменше оден Камінець — десь в північно-західній Волині: в оповіданні про збудованне Камінця на Лосні, в околиці, що по словам літописця запустила від часів Романа, згадуєть ся нинішій Камінець або Камінь (Іпат. с. 577), до нього ж належить й Іпат. с. 565, де бачимо теж вагання в варіантах); йому досить відповідає Камень Коширський, звістний уже в XIV в., і можна з значною правдоподібністю його прийняти для сих звісток — Іпат. с. 577 і 565, а прикласти до нього також і звістки Іпат. с. 487—8. Таким способом можна обійти ся трома Камінцями, не конче потребуючи четвертого, котрий Беляев і за ним Андріяшів шукали недалеко Кобринна (О географических свидѣніяхъ въ древней Руси с. 131, Андріяшів 98), аби в нім бачити Камінець Іпат. с. 565 і 577, що на нього нападала Литва: сї звістки дуже добре можна прикласти до Каменя, і його нинішня форма (Камень) вповні відповідає тому ваганню варіантів між Каменем і Камінцем.

Комов — з сусідстві Столпа і Червня на „україні“ (Іпат. с. 483, 490), з правдоподібністю містить ся в с. Кушові, звістним здавна: в *Słowniku geograficznym (sub voce)* збудованне місцевого костела датуєть ся 1434 р.

Червень — місце сього славного города можна означити з повною правдоподібністю. З літописних звісток видно, що Червень був недалеко русько-польської границі — з одного боку (Іпат. с. 178, 205, 334, 357), й галицько-волинської — з другого (с. 483), недалеко Белза (с. 494, 572, 599), Холма (с. 516), Ухань (с. 483), більш менш на дорозі між Люблином і Володимиром (с. 571). Сми виногам відповідає вказане ще Ходаковским (Русській историч. сборникъ I. 10) і від тих часів звичайно прийняте як місце історичного Червня с. Чермно на р. Гучві. Дійсно, на ґрунтах Чермна над Гучвою є округле „замчисько“, недалеко нього урочище Монастир, на противнім боці Гучви сліди укріплень і знов традиція про монастир, а в сусіднім селі Ваківві урочище Червенець або Червенець (відомости зібрані у Лонгінова — Червешськіє города с. 182—184). Се все не лишає сумніву, що маємо тут старий Червень.

Чернечеськ згадуєть ся без усяких ближших пояснень (Іпат. с. 224), а мусів бути близько русько-польського погранича, чи на руськім чи на польськім боці. Черничин на полудень від Грубешова має те за собою, що лежить на пограничу, і що місцевости з таким іменем досить рідкі (Гернично в Ченстоковськім пов. або Чернець в Сончеськім сюди не підійдуть), тому гіпотетично міщу Чернечеськ на його місці.

Щекарів — се давне імя теперішнього Красностава, див. витяги з документів у Балінського *Starożytna Polska II*² с. 948—9.

Г а л и ч и н а.

Бардуїв лежав на дорозі „изо Угорь во Ляхы“ (Іпат. с. 523); як звичайно прийняють, і се зовсім правдоподібно — се теперішній Бардіїв, инакше Бартфельд на Топлі.

Бикове болото — згадуєть ся в Іпат. с. 359 і захвало своє імя досі: lacuna seu lutum Bikowe, по дорозі з Галича до Денисковець, згадуєть ся в привилею Володислава Варненського (потвердження Жигмунта III у Шараневича Trzy hist. opisy Halicza с. 215—6.

Биковен — з одинокої згадки (Іпат. с. 488), виходило б, що був він десь недалеко від Галича, на схід. Шараневич вказував на с. Буковно над Дністром, недалеко від Тисьмениці, додаючи, що в актах XV в. воно зветь ся urbs (Trzy opisy Halicza с. 20 і XXIX); він операв ся на згадці urbanus de Bukowno; але в виданих дотепер галицьких актах XV в. (Akta grodzkie i ziemskie XII) Буковно містом не титулуєть ся і зветь ся Bukowno (див. index, sub voce); супроти того лишаєть ся лише сама подібність імен, і то неповна. П. Білинський (Замітки в Rocznik kółka nauk. Tarnopolskiego III с. 38 і в Літературно-науковім вістнику 1900, VI с. 218) висловив здогад, що Биковен був на місці ур. Бикове під Тернополем, на ґрунтах с. Білої; він каже при тім, що пробував на тім урочищу копати й знаходив глиняні урни й кам'яні річи, — отже нахідки до нашої епохи не належать. Можна б вказати ще на Буковно під Жидачовим, на Дністрі, в сусідстві котрого знайдено молотівський скарб XIV в., але воно лежить на захід від Галича. Вкінці треба признати, що Бикове таки ще найбільше має шансів за собою, хоч завсіди ся можливість вістаєть ся тільки гіпотетично.

Василів, як видко з Іпат. с. 508, лежав на дорозі від Галича на Прут, притім мабуть на самім Дністрі (пойде король ко Василеву и перейде Дністръ). Сьому зовсім добре відповідає Василів (Василеу) на Дністрі, коло устя Серета, на котрий вказав іще Зубрицький (Історія III с. 111), а традиції й останки города, на які вказав недавно проф. Кайндль (див. с. 471) потверджують сей вивід.

Домажиря печера (Іпат. с. 527) — Зубрицький поправляв на „Домажиря“, з огляду на печери в околиці підльвівського Домажиря; сю гадку приймає нпр. і Петрушевич — Разсужденія о Галичѣ с. 516. Але проф. Верхратський справедливо, як мині здаєть ся, виступив проти сеї поправки, вказавши на с. Домажоричі в Тернопільській та попіраючи сю лекцію вказівкою на боярську родину Домажиричів (Іпат. с. 496) — Записки Наук. Товариства ім. Шевченка т. V, miscell. На жаль, лишаєть ся незвістним, чи є яка печера коло Домажорич, тому уміщую тут літописну „Домажиря печеру“ тільки гіпотетично.

Кучелеми містить ся на місці нинішнього Кучурника гіпотетично. З оповідання літописи (Іпат. с. 491) виходить, що він був на правім боці Дністра, на полудень від Товмача, в сусідстві Онута, а сьому Кучурник відповідає досить, тільки в тім трудність, що літописне оповідання скорше вказувало б на якусь ближшу до Дністра осаду, а Кучурник лежить досить далеко. Вказав на нього Шараневич Исслѣдование на поли отечественной географіи и исторіи с. 74.

Лелесів монастир (Іпат. 487) не Лелюхів на Попрадї (Шараневичъ Исслѣдование с. 72, Дашкевичъ Княженіе Данила с. 66), а Лелес, в монастирем премонстрантів коло Тиси, як справедливо поправив Шараневич в своїй Нуратіос - Chronik с. 50; фундаційна грамота його Fejér III. 1 с. 153.

Онут, як в літописи виходить, лежав на грапиці „поля“ — степу, недалеко Дністра (Іпат. с. 491). Онут на правім боці Дністра (ниже устя Серета), на устю річки Онута, вповні відповідає сьому, і супроти такої повної тотожності імен не може бути сумніву, що маємо тут давній Онут. Чи сусідній „плавъ“ — „пондоша возы къ плаву“ треба уважати назвою місця, чи загальним означенням (як „пристань“ щось), — лишається ся непевним, і сю другу гадку (висловлену вже у Погодіна IV с. 201) уважав би правдоподібнішою.

Пліснеськ — згадується при кінці XII в. як пограничний галицький город, потім в 30-х рр. XIII в. як держава бояр Арбузовичів — Іпат. с. 445 (варіант Прїснеськ — очевидно хибний) і 513. Третя згадка — в Слові о полку Ігоревім (IX) була б найранішою, але чи належить вона до сього Пліснеська — се трохи певне. Імя Пліснеська заховало досі старе городище недалеко Підгорець; сусідній Гарбузів може бути пам'яттю по тих його властителях Арбузовичах. Про городище Пліснеська замітка проф. Шараневича в Зорі Галицькій як альбумі на р. 1870. Розкопки городища ведені д. Земленцким, дали деякі, хоч і не численні, предмети староруської культури; дуже інтересні показали ся сусідні могили (судячи по оповіданню — можливо в переходних часів від поганства до християнства на Русі), але на жаль нахідки не були публіковані зовсім; див. про них Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. I, VIII і XI.

Рогожина — згадка літописи про неї (Іпат. с. 491) о стільки не ясна, що не видно, чи се осада, чи місце тільки (або річка): „идоша за Рогожину“. Коли б се була осада, то Рогожно коло Дністра, під Жидачевим, вказане вже у Погодіна (IV с. 201) досить би відповідало обставинам. Зауважу, що в сій місцевості була якась більша осада — ба неї вказує знайдений в сусіднім селі Молотові (на правім боці Дні-

стра) скарб XIV в. з предметів староруської штуки, описаний мною в Записках Наук. Товариства ім. Шевченка т. XXV.

Телич — варіант Подтелич (Іпат. с. 566) приводить на гадку Потилич коло р. Рати, описаний уже у Длугоша (I. 45), як *arx quondam notabilis, quem admodum fossata profunda demonstrant*. Але обставини літописної звістки — що Данила наздоганяють в Томську в дорозі до Угрів, скорше б вказували на якесь місце ближче угорської границі. Телич коло Попраду, на звичайній дорозі в Угорщину, дуже добре сьому відповідає.

Угольняки (Угльниці) згадані лише раз — Іпат. с. 506; з того видно, що ся осада чи місце було на лівім боці Дністра, насупроти Галича. В люстрації Галицького староства 1565 р. (Жерела до історії України-Руси II с. 81) згадуєть ся сіножать *in loco Uhelniki*, поруч сіножатеї Залозець, Дипчичі й Клиничі, що лежать за Дністром при дорозі на Большів. В інвентарі Галицького староства 1582 р. (Архив коронного скарбу LVI, кн. 1 — копію маю споряджену для своєї збірки інвентарів XVI в.) при селі Большові стоїть: *Karczma Wegłowa*, і ся корчма заховала до останніх часів своє імя — Углова корчма (в формі *Niewęgłowa karczma*) і місце зветь ся Углове, на правім боці дороги з Галича до Бурштина (Петрушевичъ Ражсужденія о г. Галичѣ с. 546). Див. ще про се місце (миахше) у Шараневича *Trzy hist. opisy Halicza* р. VII—IX. Супроти сього всього віднадає здогад Зубрицького (Історія III с. 110), що замість „Угльницѣхъ“ треба тут читати „у Гановцѣхъ“.

Чагрів — чи Чаргів¹⁾ — в літописи не називаєть ся, але не може бути непевности, що село Чагрів, недалеко від Галича, було маєтностю „приятелів“ Ярослава Чагрів, котрих бояре звать „Чарговою чадію“, правдоподібно свояків Настасїї, отже в XII в. уже існувало. Досить привабно також зближати назву поблизького села Настасова з іменем самої Настасїї, але се вже буде здогад тільки.

Щекотів — згадуєть ся тільки раз в Іпат. с. 527, без усяких ближших пояснень: можна хіба міркувати, що був він на північ від Галича. Городище на горі коло с. Глинська, де сусідній ліс зветь ся Щекотин, можна з усякою правдоподібністю уважати його місцем: див. статю Р. Ковшевича в Науковім Сборнику Галицько-руської матиці 1865 — „Исѣдованіе мѣстоположенія старинного города Русм Галицкой Щекотова или Щекотина“.

¹⁾ В літописи — Чаргів — „Чаргова чадь“, тепер Чагрів, перетавленне звуків досить звичайне.

Зауважені похибки.

Стор.	рядок	надруковано :	має бути :
21	8 зв.	ти	ТИ
—	8 зн.	ropulit	repulit
63	9 зн.	Іпат. с. 341—9	І с. 341—9
76	4 зн.	1985	1085
95	16 зв.	посувати	почувати
104	6 зн.	Русю, а не	не Русюю, а
111	8 зн.	не молодших	з молодших
120	1 зв.	війни	війни
123	19 зв.	Володимирка	Ростислава
—	1 зн.	Іпат. с. 536	І с. 536.
148	19 зв.		вискреслити
153	16 зв.	за нього	на нього
155	13 зв.	Новгорода.	Новгорода,
182	5 зн.	Покуте	Пониве
236	18 зн.	1214	1212
272	2 зв.	Подлюбського	Підлюбського
288	16 зн.	Вождський	Божський
346	13—5 зн.	Ворьскла "... слізми	Ворьскла... слізми"
—	4 зн.	Хоротевское	Хорошевское
381	6 зн.	градѣць малъ	градѣць малъ
386	12 зв.	Данилу	Давиду
399	18 зн.	Давидовича	Даниловича
404	7 зн.	1280	1282
459	21 зн.	Kükmezõ	Kükemezõ
491	4 зн.	Mokcsa	Mokcsa
496	9 зн.	Sõ-banya	Sõ-bánya
497	19 зв.	in vino	et in vino
500	19 зв.	Kurkyrch	Kuskyrch
508	2—3 зн.	мо(ре).. сажень?	мо(ре)... саж(енъ)

Показчик імен і річей.

- Авдій**, різьбар, с. 381.
Акви еп. туров. с. 305.
Альберт Штадський с. 30.
Андрей м. с. 602.
Андрій Мономахович с. 112, 115, 118, 121, 132, 134—5, 140, 150—1, 396.
Андрій, угор. королевич с. 34.
Андрій Юривич, кн. суздальський с. 184, 189, 191—3, 195—204, 277, 298, 513.
Анна, жінка Ростислава Михайловича, с. 501.
Анна, жінка Ярослава с. 32.
Анна Ярославна, королевича французька с. 33.
Appalista Saxo с. 23.
Антоній Печерський с. 61.
археологічні пам'ятки с. 263—4, 268—70, 274, 277, 281—2, 285, 334—5, 348—9, 353—6, 515, 519, 579—80.
Аталейота с. 559.
Бакота с. 471.
Бардуів (Bardfa, Bartfeld) с. 458—9, 463, 503—4, 604.
Баруч, м. с. 348.
Бату (Батий) с. 250—2, 541—4.
Белв м. с. 17, 21, 366—7, 371—3, 375, 383, 429. **Белзька земля** с. 384, 455.
Берег м. і **Бережський ком.** с. 488—9, 493—5, 498, 501.
Березовичі с. с. 495.
Березой м. с. 597.
Берендичі с. 136, 180, 210, 348, 411, 415—416, 523, 535, 548, 550.
Бересте і Берестейська волость с. 13, 14, 17, 21, 63, 77, 92, 141, 303, 311, 364, 366—7, 374, 387—91, 397—400, 565—8, 576.
Берладники с. 421, 518—21.
Берладник — див. **Іван Ростиславич**.
Берладь, м. с. 421—2, 520—1.
Бикове болото с. 604.
Биковен м. с. 604.
Біла с. 602.
Біла Вежа, м. на Дону с. 348, 515.
Біла Вежа коло р. Остра с. 320, 348, 597.
Білгород м. с. 58, 148, 167—8, 170, 175, 183—6, 201—2, 205, 230, 278—9, 296.
Більськ м. с. 369, 389, 400, 455.
Блестів м. с. 597.
Богуслав м. с. 217, 286, 296.
Божський с. 98, 288, 296.
Болгари (дунайські) с. 66, 415—16, 522—3, 524, 545. — **Чорні** с. 507.

Болдиж с. 597.
 Болеслав Високий, зять Всеволода
 Ольговича с. 143.
 Болеслав Криворотий с. 99, 100,
 392—3.
 Болеслав Кучерявий, зять Всево-
 лода Мстиславича с. 144, 152,
 393.
 Болеслав Сьмилівий с. 13, 15,
 57—60, 62—3, 65, 68, 363.
 Болеслав Хоробрий с. 2, 9—13,
 15, 16, 21, 23, 35, 408.
 Большів с. с. 467.
 Боловос с. 597.
 Боняк, хан с. 15, 83, 88, 89,
 103—4, 124, 180, 532.
 Борис Володимирович (святий)
 с. 3—8, 14, 357, 362.
 Борис Вячеславич с. 52, 68—70.
 Борис Кольоманович с. 117, 152.
 Борис Юривич с. 187.
 Боровий м. с. 536—7.
 Боршова, замок с. 493.
 Бошняч с. 320.
 Боян с. 18, 331.
 боярство с. 398, 400—2, 445—52,
 473—82, 497—9.
 Броди м. с. 373, 602.
 Бродники с. 516, 524—6.
 Бронь княж с. 348.
 Брягин м. с. 304.
 Брянськ м. с. 337.
 Брячислав, кн. полоцький с. 17,
 18, 26.
 Бубнище с. 470, 579—80.
 Бужськ м. с. 151, 173, 258, 296,
 360—1, 372, 374—5, 390,
 431.
 Бурандай, вєвода татар. с. 376,
 382.
 Бурхарт, препозит трїрський с.
 30, 49, 64, 65.
 Бьяхань м. с. 597.
 Валїнана с. 360.
 вали с. 281, 287, 349, 352.
 Варин с. 600.
 Варлаам, печерський ігумен с.
 379.
 • Варяги с. 9, 12—13, 16, 19, 31, 36.

Василїв (кїївський) м. с. 148,
 214, 280.
 Василїв (галицький) м. с. 470—1,
 604.
 Василь письменник с. 94, 97, 101,
 120.
 Василько Романович, кн. волин-
 ський с. 387, 398.
 Василько Ростиславич, кн. терє-
 бовельський с. 72, 74, 77,
 90—96, 98—101, 112—113,
 122, 364, 376, 390, 394—5,
 400, 409—17, 523.
 Василько Ярополкович, кн. доро-
 гичин. с. 367, 371, 387—8,
 398.
 Василько Юривич 180, 522.
 Верецькі (Veresczka) с. в Береж.
 ком. с. 460.
 Верещин м. с. 370.
 Верхуслава Всеволодївна с. 107,
 144.
 Ветчі, ур. с. 97, 271.
 вигонці с. 241, 520.
 Вигошів с. 173, 258, 430.
 Видобичі, ур. і монастир с. 81,
 84, 89, 270.
 Визна м. с. 369, 393.
 Вир м. с. 185, 327, 597.
 Вислок р. с. 457—8.
 Вислока р. с. 456—8.
 Витебськ м. с. 17.
 Витчев м. с. 88, 169, 281, 541.
 Вишгород м. с. 5, 85, 107, 135,
 139, 145—6, 162—3, 177,
 191, 194, 196—9, 201, 230,
 235, 274—8, 294, 296, 298.
 Вишк (Вишкове), в Мармароші с.
 489, 492—3, 504.
 Візантія — вносили з нею і т. н.
 с. 13, 26, 34—36, 41, 53, 55,
 66, 72, 79, 80, 115—16, 124,
 191, 215, 273, 414, 428—9,
 441—2, 485, 510—12, 518,
 528—9, 532, 536, 545; її
 культура й вплив на Руси с.
 42, 298, 484.
 віче с. 56, 58, 92, 109, 146—7,
 155, 290, 295; див. земля.

- Возягель м. с. 278, 288—9.
 Воін (перяславський) м. с. 54, 346, 600.
 Воїнь (підляський) м. с. 370.
 Волинь с. 8, 12, 28, 45, 47, 49, 52—4, 62—3, 67—9, 71—8, 91—2, 95—9, 101, 110, 112—4, 118, 121, 134, 150—2, 162, 166, 188, 196—7, 207, 211, 240—1, 359—414, 423, 427—30, 543.
 Волинь, м. с. 360—1, 375.
 Волинська літопись с. 404.
 Волиняне, нар. с. 360.
 Володава р. і м. с. 371.
 Володар Ростиславич кн. с. 69, 72, 73, 95—6, 98—100, 112—113, 115, 122, 395, 409—18.
 Володарів м. с. 280, 286.
 Володимир волинський місто і княвство с. 63, 74, 76—7, 90, 93, 96—7, 178, 222, 229—30, 239—40, 360, 362—3, 366—8, 375—9, 394—8, 401—3, 494.
 Володимир Андрієвич с. 150, 180, 188, 193—7, 397, 439.
 Володимир Василькович, кн. волинський с. 378—80, 385, 387, 389, 399, 402—4, 495.
 Володимирко Володаревич, кн. галицький с. 417—36, 464, 473—4, 479—80.
 Володимир Всеволодович кн. перяславський с. 235, 343.
 Володимир Глібович, кн. перяславський с. 213, 342, 349—50.
 Володимир Глібович, кн. степанський с. 311.
 Володимир Давидович, кн. чернігівський с. 140, 141, 143, 146, 151, 154—9, 164, 167, 169, 171, 181, 325, 334, 538.
 Володимир Ігоревич с. 230—1, 325, 397, 465, 481.
 Володимир Мономах див. Мономах.
 Володимир Мстиславич с. 152, 155, 178—80, 182, 187—9, 193—5, 198, 294, 306, 366.
 Володимир Гюркович с. 228, 235, 238, 243—48, 273, 310.
 Володимир великий (святий) с. 2—5, 43, 45, 48, 49, 116, 265, 278—80, 315, 351—2, 362—3, 376—7, 487.
 Володимир Святополкович с. 310.
 Володимир Ярославич (XI в.) с. 27, 36—7.
 Володимир Ярославич, галицький с. 208—9, 221, 443—454.
 Володимирко галицький с. 122—3, 142, 144, 151, 153, 162, 165—8, 170, 172—5, 292, 443—9, 452—4, 474, 480.
 Володислав, боярин с. 482.
 Володислав Герман, в. кн. польський с. 392.
 Володислав Корнильчич, галицький боярин і князь с. 236—7, 401, 482.
 Володислав Лисий с. 34.
 Воргол с. 597—8.
 Воробійна с. 598.
 Вороніж с. 598.
 Ворота руські с. 460, — угорські с. 459.
 Воян (Woyan) с. в Унгвар. кон. с. 495, 498.
 Вручий (Овруч) с. 227, 230, 287—8, 296, 383.
 Всеволод Володимирович кн. волинський с. 363.
 Всеволод Всеволодович, кн. червеньський с. 367.
 Всеволод Давидович с. 100, 111, 122, 302.
 Всеволод Константинович с. 343.
 Всеволод Мстиславич (внук Мономаха) с. 71, 118, 121, 131, 132—4, 137.
 Всеволод Мстиславич кн. бельгійський с. 366—7, 449—50.
 Всеволод Ольгович, кн. кнївський с. 122—3, 134—6, 139—51, 179, 182, 278, 286, 291—2, 307, 318, 321—2, 325, 334, 420—6.

- Всеволод Святославич Черниний** с. 223, 230—2, 322, 324, 339, 343.
- Всеволод Юрєвич, кн. суздальський** с. 193, 200, 204, 208, 216—231, 279, 342—3, 452—3, 513.
- Всеволод Ярославич, кн. кївський** с. 28, 47—8, 52, 56—8, 61—3, 66—7, 69—83, 95, 126, 265, 270—1, 317, 338—9, 363—4, 367, 392, 395, 400, 409—10, 511, 518.
- Всеволож** с. 598.
- Вселав Брячиславич, кн. полоцький** с. 26, 53, 55—8, 60—2, 78, 100, 266.
- Вщиж м.** с. 319, 328, 337.
- Вятчі** с. 45, 47, 141, 159, 221, 313—16, 327, 329, 338.
- Вячеслав Мономахович** с. 115, 118, 121, 131—6, 138—43, 150—2, 162—6, 168—70, 172, 175—7.
- Вячеслав Ярославич, кн. смоленський** с. 52.
- Вячеслав Ярославич, кн. клєчський** с. 122, 307—8.
- ґаболтїв (Gáboltó) м.** с. 458, 503.
- ґакон (Якун)** с. 19.
- ґаличина і ґалич** с. 13, 47, 54—5, 122—3, 128—30, 136, 146, 153, 162, 166, 173, 194, 197, 201, 207—9, 211, 213, 222—5, 228—31, 233, 236—41, 245—52, 280, 324, 359, 361—4, 370—3, 397, 406, 416—23, 425, 445, 449, 451—3, 465—70, 474—5.
- ґалицька літопись** с. 483—4.
- ґалицько-волинська держава** с. 2, 222, 311, 454, ще: ґаличина.
- ґаральд Сьміливий** с. 31—2.
- ґаральд, король англійський** с. 80.
- ґенрих, син Стефана угор.** с. 488.
- ґенрих, король французький** с. 33.
- ґенрих IV цїсар** с. 63—4, 79.
- ґлїб Болодимирович (святїй)** с. 3, 4, 7, 8, 14.
- ґлїб Всеславович, кн. винський** с. 111—12, 270.
- ґлїб Святославич (XI в., внук Ярослава)** с. 53, 68.
- ґлїб Святославич (XII в., внук Всеволода)** с. 205, 233, 235, 326.
- ґлїб Юрєвич (внук Моноха)** с. 157—8, 173, 178, 9, 184—7, 197—9, 210, 340—2.
- ґлїб Юрєвич, кн. дубровицький** с. 302, 308—9.
- ґлїбів м.** с. 354.
- ґлухів м.** с. 337.
- ґнїзда р.** с. 373.
- ґнїйниця м.** с. 173, 258, 430.
- ґолї гори, ур.** с. 372.
- ґолтав** с. 600.
- ґошїй** с. 336.
- ґороден і ґороденське князївство** с. 122, 143, 194, 301—2, 304, 306—7, 396.
- ґородок в ґаличинї** с. 465.
- ґородок під Кївом** с. 20, 95, 158.
- ґорошин м.** с. 78, 346.
- ґреки див. Візантїя.**
- ґригорїй (Юрїй?) Василькович** с. 122—3, 417—19.
- ґригорїй, боярин** с. 482.
- ґромада** с. 96, 136, 394—400, 450—1, 473—8, 482.
- ґрузїя** с. 175, 534, 545.
- ґуст (Huszth) м.** с. 493, 504.
- ґаль Мартїя** с. 558.
- ґейза, король угорський** с. 117, 144, 152—3, 162, 166, 169, 174, 424, 427, 429—32, 436.
- ґертруда ж. Ізаслава?** с. 31.
- ґавїд Всеславич** с. 124.
- ґавїд Ігорєвич** с. 69, 72—7, 91—100, 302, 317, 363—4, 385—6, 390, 392, 396, 408, 410—13, 518.
- ґавїд Ростиславич, кн. смоленський** с. 193—202, 204—7,

- 209, 213, 217, 220—1, 223, 272, 521.
- Давид Святославич, кн. чернігівський с. 72, 81—2, 86, 88—100, 102—3, 109, 111, 118, 318, 332—3.
- Данилів м. с. 602.
- Данило Романович король с. 229, 236, 238—9, 244, 246—8, 250—3, 289, 298, 301, 310—11, 371, 380—7, 389, 394, 398—9, 400—2, 471—2, 475—7, 479, 482—4, 538, 543—4, 547.
- Данія с. 80, 116.
- Дверень с. 214, 286.
- Деמיד кн. пинський 310.
- Демян Куденевич богатыр с. 358.
- Деревська земля с. 8, 45, 256—8.
- Дівич-гора, ур. с. 286.
- Дідославль м. с. 319.
- Добріхів с. с. 457.
- Доброгніва-Марія Ярославна с. 23.
- Доброслав боярин с. 482.
- Довге поле (Hosszúmező) в Маршароші с. 504.
- Долобське озеро ур. с. 102, 271.
- Домаширя печера ур. с. 604.
- Донець м. с. 320, 346.
- Дорогичин м. і волость с. 367, 371—2, 374, 384, 398—400, 455, 556—8.
- Дорогобуж м. с. 98, 278, 293, 367, 386.
- Дреговичі с. 300—1, 308, 359.
- Дубен м. с. 98.
- Дубниця с. 600.
- Дубровиця місто і князівство с. 302, 304, 308—9.
- Дулїби нар. с. 359—61, 374.
- Дюрч с. в Землин. ком. с. 496.
- Евпраксія Всеволодівна, жінка цїс. Генриха IV с. 79.
- Евстафій Мстиславич с. 26.
- Евфимія Глібівна цїс. грецька с. 215.
- Евфимія Мономахівна кор. угорська с. 117.

- Евфрозина Мстиславівна кор. угорська с. 144, 152.
- Єлисавета Ярославівна кор. норвезька с. 32.
- Желань ур. с. 85, 119.
- Желни м. с. 347.
- Жида с. 108, 110, 267—8, 274, 290.
- Жидичинський монастир с. 385.
- Забуже с. 13, 351, 361—3, 370, 374, 380, 384, 391, 408.
- Закарпатські руські землі с. 29.
- Залуки (Szálóka) с. с. 496.
- Зарічеськ м. с. 104.
- Заруб м. с. 103, 148, 169, 281.
- західні впливи й культура на Руси с. 483—5.
- Збараж м. с. 373.
- Звенигород галицький м. с. 77, 123, 142, 230, 372, 409, 417, 419—21, 424—5, 464—5, 472.
- Звенигород київський м. с. 93, 280.
- Звенислава Всеволодівна с. 143.
- Звиздень м. с. 93.
- Землин м. с. 488, 491—4, 496—7, 502.
- земля як політичний чинник с. 19, 49—51, 56—9, 109—10, 120, 125, 127, 136, 144—5, 154—63, 165—8, 175—8, 185—8, 194, 215, 224, 280, 282, 292, 310, 317, 322, 324, 339—42, 344; див. віче.
- Золотча ур. с. 102, 271.
- Іван Василькович с. 122—3, 417, 419, 423.
- Іван Глібович, кн. степанський с. 310.
- Іван Ростиславич Берладник с. 182—4, 324, 419—22, 425—6, 438—41, 464, 474, 520—1.
- Ігорь Ольгович с. 139—43, 146—51, 154—7, 292, 333, 335, 424.
- Ігорь Святославич с. 211—2, 223, 326, 350, 444.
- Ігорь Ярославич (XI в.) с. 52, 395.

- Івяслав Давидович, кн. кнївський
с. 151, 154—5, 157—60, 164,
169, 171—2, 175—9, 181—9,
294, 322, 325, 439—41.
- Івяслав Мономахович с. 86, 88.
- Івяслав Мстиславич кн. кнївський
с. 123—4, 133—44, 146, 148—
176, 183, 291—3, 295, 365,
393—4, 396, 423, 427—34,
436—9, 513, 549.
- Івяслав Мстиславич, внук Романа
(XIII в.) с. 246—8.
- Івяслав Ярославич, кн. кнївський
с. 23, 45, 47, 49, 51—71,
156, 267, 278, 363, 367, 395—
6, 408, 412.
- Іларіон митр. с. 32, 40, 41—2,
44.
- Ілля Ярославич, кн. новгород-
ський с. 27.
- Інгвар Ярославич с. 225—6, 228,
234—5, 259, 367, 394, 401,
444.
- Іскоростень м. с. 267.
- Італія с. 64—5, 273, 512, 514.
- Іжаєвичі с. 534, 548.
- Ізясмир Відновитель с. 22.
- Ізясмир Справедливий с. 394.
- Калка р. с. 241—2, 541.
- Камєнь м. с. 369, 380, 602—3.
- Камінець на р. Лосні м. с. 389,
400—1, 602—3.
- Камінець коло Случи с. 289,
602—3.
- Камінка Струшидова с. 372.
- Канїв м. с. 145, 179, 189, 191,
195, 213—4, 217, 284—6,
296.
- Каратулі с. с. 348.
- Карачев м. с. 338.
- Карпатські землі с. 360—2, 458—
61, див. ще: Галичина, Русь
Угорська.
- Касоги с. 18—19, 507, 510.
- Каяла р. с. 212.
- Кенугард с. 16.
- Кнїв м. с. 1—17, 19, 20, 47,
56—62, 65—72, 80—90, 109—
11, 120—3, 125, 126—32;
135—6, 138—55, 158, 160—
70, 175—187, 189, 191—4,
196—207, 215—36, 245—53,
383, 533, 543, 562—3. Кнїв-
ські пам'ятки с. 42—3, 46,
67, 145, 197, 265—71, 274,
562—3.
- Кнївщина с. 13, 25, 55, 62, 82,
88, 99, 104, 127, 240, 254
і далі, 368, 548, 562—3.
- Кирил еп. туровський с. 305.
- Клечеськ м. с. 301, 303—4,
306—8.
- Кли митрополит с. 183, 281.
- книжність, письменство, освіта с.
40—1, 67, 281, 299, 331—3,
337, 357—8.
- Кобринь м. с. 369, 389.
- Кобуля (Kobula) с. с. 458.
- Кобяк, хан с. 212.
- Ковельськ м. с. 338.
- Колошия м. с. 460, 471.
- Кольцман, король угорський с. 412.
- Колтєськ м. с. 598.
- Комов м. с. 370, 602.
- Конрад кн. мазов. с. 371, 388.
- Кончак, хан с. 106, 210—12, 226,
531, 534.
- Копиль м. с. 303—4.
- Корсунь м. с. 210, 217, 286, 296.
- Корчеськ м. с. 278, 293, 296.
- Котельниця м. с. 190, 296.
- Котян, хан с. 238, 240, 243, 246,
538, 540.
- Коуї с. 336, 348, 534, 548.
- Кошиці (Kaschau) м. с. 504.
- Красне м. с. 78.
- Красностав м. с. 370.
- Крош с. 598.
- Кросна р. с. 370.
- Кросно м. с. 457.
- Кукова (Kükemező) с. с. 459.
- Кудново с. 600.
- Кульдеюрів м. с. 286, 537, 549.
- Кунтувдїй, хан с. 213, 535.
- Курськ м. с. 320, 331, 337, 345.
- Кучельнин м. с. 440, 461, 605.

Лада р. с. 370.
 Лев Данилович, кн. галицький с. 379, 471, 488,
 Лев Діоген с. 115, 522.
 Лехес (монастир) с. 492, 496, 498—9, 502—3, 605.
 Лєвента, угор. королевич с. 34.
 Лєопольд, граф штадський с. 30.
 Лєшек Білий в. кн. польс. с. 370.
 Липовець с. 598.
 Листвин м. с. 19.
 Литва с. 22, 124—5, 310—11.
 Лобинськ с. 598.
 Локня с. 549.
 Лопасна с. 319, 598.
 Лопатин м. с. 373.
 Лосна р. с. 373.
 Лутава м. с. 346, 600.
 Лутава м. с. 320.
 Луцина (Litynye) с. с. 459.
 Луцьк м. с. 76, 162, 166, 178, 198, 202—4, 225, 250, 359, 361, 364, 366—8, 373, 376, 384—6, 390, 396—7, 429.
 Лучане, нар. с. 361, 373, 384, 390.
 Любачів с. 372, 455.
 Любеч м. с. 10, 14, 312—14, 316, 336.
 Люблин і Люблинська земля с. 370, 382.
 Любомль м. с. 369, 379—80.
 Любче, ур. с. 90, 272.
 Lurgschháza м. с. 504.
 Лямберт, хроніст с. 30.
 Львів м. с. 383, 471—2.
 Малотин м. с. 600.
 Марґона с. с. 458.
 Маршарош с. 489, 492, 494, 503.
 Межибоже с. 151, 288, 297, 368.
 Мельник м. с. 389.
 Мельниця м. с. 369.
 Мешко Старий 456.
 Мешко II с. 22, 29.
 Микола Сьвятоша див. Сьвятоша Св. Миколай (S. Miklós) с. в. Береж. кон. с. 460.
 Минськ і Минська волость с. 40, 111, 124, 133, 137, 152.

Митуса, сьпівець с. 462.
 Михайлів м. с. 206.
 Михайло Всеволодич, кн. чернигівський с. 240, 243—53, 322, 324, 326.
 Михалко Юрєвич ч. 108, 199—200.
 Михайло кн. пинськ. с. 310.
 Мичеськ м. с. 168, 278, 288, 293.
 Мозир м. с. 296, 304.
 Мокролуг (Sárpatak) с. с. 458.
 монастирі с. 40, 81, 110, 145, 265—71, 273, 298—9, 305, 333—4, 354—5, 509.
 Монголи с. 240—43, 249—53, 525, 539—45.
 монета с. 43.
 Мопомах с. 49, 62—3, 67, 69, 70, 72, 74, 76—8, 80—2, 84—92, 94, 97—106, 109—121, 126, 130—2, 143—4, 198, 276—7, 302, 316—17, 321, 339—40, 349, 365, 396, 409, 413, 522, 531, 533, 535.
 Моровійськ м. с. 136, 320.
 Мстислав Андрієвич, кн. суздальський с. 196.
 Мстислав Володимирович (тигучроканський) с. 17—22, 25, 26—7, 29, 314—315, 331—5, 347, 510.
 Мстислав Глібович, кн. чернигівський с. 247, 249—53.
 Мстислав Данилович, кн. волин. с. 378, 399, 400, 402.
 Мстислав Ізяславич, кн. (XI в.) с. 58.
 Мстислав Ізяславич, кн. київський с. 172, 175, 177—180, 182—4, 193—8, 294—5, 340, 358.
 Мстислав Мономахович, кн. київський с. 49, 78, 89, 99, 101, 108, 111—3, 116—7, 120—7, 131, 134, 136, 150, 179, 265, 418, 533.
 Мстислав Мстиславич Удатний с. 231, 234—44, 538.
 Мстислав Романович с. 223, 228, 525.

Мстислав Ростиславич с. 183—4, 199—201, 205, 276.
Мстислав Святополкович с. 97.
Мстислав Святославич, кн. чернігівський с. 236, 240, 326, 513.
Мстислав Ярославич Німий с. 259.
Мунгач м. с. 493.
Муронсько-ризанська волость с. 46—7, 62—3, 68, 86, 88, 90, 118, 122—3, 154—5, 189, 195, 205, 208, 231, 323, 542.
Мутижир м. с. 278.
Мушина с. с. 459.
Наров р. с. 369.
Настася, жінка Ярослава гал. с. 442—5.
Небль м. с. 304.
Нестор письменник с. 3, 4, 40, 44, 62, 66.
Німецька, Німці на Русі с. 12, 13, 29—31, 63—4, 79, 153, 273, 376—7, 382, 452, 493, 503—4.
Новгород великий с. 9—10, 12—4, 17, 19, 27—8, 45, 47, 53—4, 61, 68—9, 71, 78, 81, 86, 88, 90—1, 99—101, 111, 121, 129, 132—5, 137—9, 141—2, 152, 154—5, 162, 181, 186, 189, 193, 198—9, 206, 208, 231, 234, 236—7, 244, 249, 269, 273, 323.
Новгород сіверський с. 100, 173, 182, 315, 318, 325—6, 328, 334, 337.
Новосиль м. с. 338.
Норвегія с. 31, 116.
Носів м. с. 599.
Нур р. с. 369, 373, 455.
Обоць с. 599.
Овруч див. Вручий
Оафія Мономахівна с. 111.
Ода графиня с. 30.
Олег Ігорович, кн. курський с. 244, 326.
Олег Святославич, кн. деревський с. 7.

Олег Святославич, кн. новгород-сіверський с. 62, 67—70, 72—3, 78, 85—90, 111, 118, 152, 191, 196, 317—18, 321, 329—31, 588.
Олег Ярославич, кн. галицький с. 209, 443—6, 474, 480.
Олександр Всеволодович, кн. белзький с. 246, 367, 371, 397, 401—2.
Олександр кн. дубров. с. 309.
Одесько м. с. 373.
Олеше м. с. 184, 440, 517—18.
Олика м. с. 368.
Ольга, жінка Ярослава Осмомисла с. 442—4.
Онут м. с. 461, 605.
Ольжичі с. 272.
Орогощ м. с. 599.
Остерський городок с. 142, 163, 169, 172, 187, 320, 340, 344, 355—6.
Острог м. с. 98, 385—6.
Отоп Болеславич с. 21.
Отон, саксонський маркграф с. 30.
Отрок, хап с. 105, 211, 531, 533—5.
Переволока с. 600.
Переворськ м. с. 455 6.
Перемішль м. с. 59, 63, 75, 90, 96, 98, 100, 123, 166, 174, 362, 407, 409—10, 412, 417, 419, 429, 431—2, 445, 461—2.
Пересопниця м. с. 278, 386.
Переяслав м. с. 6, 8, 45, 47, 55, 62, 71, 81, 85—6, 88, 99, 118, 121, 125, 131—4, 137, 140—2, 148—9, 153—4, 159, 170—2, 175—9, 184—5, 196, 210—13, 223, 227, 229—32, 235, 244, 246, 249, 313—15, 318, 324, 537.
Переяславщина с. 3, 55, 62, 72, 82, 103—4, 135, 152, 159, 186—7, 338—58, 533, 535, 542, 548, 563—4.
Песочен с. 600.
Песочний городок с. 261.
Петр Власт, боярин с. 415.

- Печеніги в. 3, 5, 10—13, 24—6, 29, 54—5, 103—4, 106, 279—80, 345. 348, 352, 505, 526—9, 548.
- Пинськ с. 211, 300—2, 304, 306, 308—9.
- Плісеськ м. с. 373, 450, 605.
- Плоскня воевода с. 242, 525.
- Побоже с. 142, 151, 173, 368, 373, 548.
- Побуже с. 358, 369—74, 455.
- Поволже с. 62, 88.
- Погорина, волость с. 74, 77, 92, 162, 167, 173, 364—8, 374, 386, 390—1, 416, 430, 461.
- Подунавє с. 280, 519—24, 414—16, 435, 440, 461, 536.
- Полкстїнь с. 601.
- Половці с. 26, 54—7, 69, 78, 82—6, 88, 96, 101—7, 113, 120, 121—2, 124, 134, 145—6, 149, 160, 164, 166, 169, 172—3, 176—80, 183—5, 190—1, 195, 197—8, 204—7, 210—15, 220, 225—7, 231, 240—43, 246—48, 294, 321—2, 342, 346—50, 391, 411—16, 423, 440—1, 525—38, 542—3, 549.
- Полоний м. с. 210, 296.
- Полоцька земля с. 45, 53, 58, 60—2, 100, 118, 122, 124, 130, 133, 135, 137, 201, 208, 220, 240, 323.
- Полтва р. с. 372.
- Польща, Поляки — їх участь в руських справах с. 10, 12—13, 21—4, 28, 57—9, 65, 79, 96, 99—100, 112—3, 144, 154, 162, 184, 194, 209, 229, 248, 363, 370, 378, 382, 388, 391—3, 397, 406—8, 423, 426, 431, 438, 441, 443—5, 449—53, 565—8, 573—578.
- Полянська земля с. 255—6, 297.
- Понизє с. 238, 280, 351, 391, 416, 420, 424, 450, 523—4, 548.
- Порос с. 29, 88, 103, 148, 169, 180, 190, 194, 199, 210, 213—14, 282—3.
- Посеме с. 123, 134, 146, 157, 213, 320, 326—28, 330, 340.
- Посуле с. 180, 345—7.
- Поток (Шарош-поток) м. с. 489, 493, 502, 504.
- Предслава Святославівна с. 333.
- Прилук (на Побожу) с. 142, 373.
- Пряшів (Eperies) с. 503—4.
- Псель Михайло с. 559.
- Псковська земля с. 45, 47.
- Путивль м. с. 328—9, 337.
- Радичинці с. 45, 314—15, 327.
- Радоша с. с. 458.
- Радош м. с. 599.
- Раславиці (Raszlavicz) с. 458.
- Раставець м. с. 204.
- Рильськ м. с. 328—9, 337.
- Рини, Ринів (м. в Переяславщині) с. 350, 356, 601.
- Річниця м. с. 318.
- Рогволод Всеславич кн. с. 124.
- Рогошина с. 605—6.
- Родня м. с. 284—5.
- Рожне поле ур. с. 96, 372, 412.
- Розгірче с. 470, 579—80.
- Роман Ігорович, кн. звенигородський с. 230, 233, 464.
- Роман Мономахович с. 111—2, 118.
- Роман Мстиславич, кн. галицький с. 136, 207, 209, 217—29, 234, 291, 360, 393, 397—8, 400—1, 405—6, 444, 446—50, 453, 475, 481, 485.
- Роман Ростиславич, кн. кївський с. 196, 198—200.
- Роман Святославич, ізгой с. 69, 72, 76, 331—2.
- Ромен м. с. 346.
- Ростислав Володаревич кн. перемиський с. 122—3, 417—19, 474.
- Ростислав Володимирович, кн. галицький с. 46, 53, 75, 363, 408.

- Ростислав Всеволодович кн. с. 81, 84—5.
- Ростислав Іванович Берладничч кн. с. 450—1, 474.
- Ростислав Михайлович кн. (XIII в.) с. 246, 249—50.
- Ростислав Мстиславич, кн. кнївський с. 136, 139, 160, 169, 172—3, 175—9, 181—6, 188—91, 193—4, 209, 291, 330, 438—9, 441, 518.
- Ростислав Мстиславич, кн. кнївський (XIII в.) с. 250.
- Ростислав Рюрикович, кн. кнївський с. 210, 213—18, 228, 233, 279, 537.
- Ростислав Юрєвич с. 138, 142, 158—9, 161.
- Ростислав кн. пинський с. 309.
- Ростовська земля (Поволже, Суздаль) с. 8, 17, 46, 47, 62, 67—8, 71, 88, 99, 121, 128—9, 134, 158, 191—2, 197, 203, 208, 223, 233, 237, 323, 340—43, 542, 548.
- Росуа с. 599.
- Русь Угорська с. 458—61, 485—504.
- Руська Правда с. 9, 38—9, 118—9, 299.
- Руський порт с. 512, 516.
- Рюрик Ростиславич, кн. кнївський с. 72, 74—5, 77, 101, 193—4, 198—207, 209—33, 288, 298, 309—10, 342, 408—14, 446, 449—50, 521, 531.
- Рязань див. Муром.
- Саків м. с. 88, 102.
- Сандеччина с. 579.
- Салниця р. с. 105.
- Сбислава Святотопківна с. 99.
- Свинь, річка с. 599.
- Святогорський монастир с. 379.
- Святотопок Володимирович („ока-янний“) с. 2—14, 16, 44, 304—5, 363.
- Святотопок Ізяславич, кн. кнївський с. 71, 77, 81—103, 110, 113, 117—8, 193, 281, 283, 290—1, 302, 364—5, 390, 392, 395—6, 410—13.
- Святотопок Мстиславич кн. с. 141, 152, 167, 365, 431.
- Святотопок Юрєвич, кн. туровський с. 308—9, 444.
- Святотопок Ярославич, кн. туровський с. 197.
- Святослав, кн. руський (X в.) с. 527.
- Святослав Володимирович, кн. деревський с. 6, 7.
- Святослав, син Володимира Давидовича с. 184, 325.
- Святослав Всеволодович, кн. кнївський с. 141. 150—1, 158, 173, 176—79, 182, 189, 201—16, 224, 231, 265, 297, 322, 324, 326, 335, 365, 393, 439, 450, 531, 534, 537—8.
- Святослав Всеволодович, кн. перяславський с. 343.
- Святослав Ігорєвич, кн. володимирський с. 230, 397, 401.
- Святослав Мстиславич с. 228, 366.
- Святослав Мононахович с. 118.
- Святослав Ольгович, кн. чернігівський с. 104, 137—8, 140—1, 147, 149, 151, 154—160, 164, 170—3, 176, 178—9, 182—5, 189, 325, 438—9, 525, 534.
- Святослав Ярославич кн. кнївський с. 28, 47, 52, 57, 61—70, 268, 315, 317, 331.
- Святославль м. с. 78.
- Святоша Давидович кн. с. 96, 333.
- Сєрбраний м. с. 600.
- Сєрєч м. с. 492, 502.
- Синелець див. Синєць.
- Синєць м. с. 356—7, 601.
- Синїн міст м. с. 599.
- Сїверяне і Сїверщина с. 8, 19, 29, 45, 312—15.
- Скїліца с. 559.
- Слуцьк м. с. 188.

- Случ р. с. 368, 374.
 Слущеськ м. с. 301, 303—4, 307.
 Смильно (Szemella) с. с. 458.
 Смоленськ і Смоленщина с. 6,
 17, 45, 47, 52—4, 62, 69, 71,
 78, 87, 99, 118, 121, 139,
 152, 154—5, 157—8, 160,
 169, 177—8, 184, 196—7,
 199, 204—8, 209, 217, 219—
 21, 223, 234—5, 240—1, 243.
 Сновськ м. с. 57, 599.
 Снопород м. с. 601.
 Снятин м. (перейславський) с. 346.
 Собень, замок с. 578.
 Собранці (Szobráncs) с. в Унгвар.
 кон. с. 495.
 Солива (Szolyva, Zolva) с. в Бе-
 реж. кон. с. 460.
 Сосниця м. с. 328.
 Спіш с. 488, 504.
 Стародуб м. с. 78, 83, 317, 330,
 336.
 Степань м. с. 302, 304, 309—10.
 Стефан II кор. угор. с. 414, 418,
 427.
 Стир р. і землі по Стиру с. 359,
 361, 373—4.
 Стольне м. с. 370.
 Стретва (Стретвава) с. в Унгвар.
 кон. с. 497—8.
 Строчин (Szorocsin) с. с. 459.
 Стряков, річка с. 601.
 Субутай с. 540—1.
 Судак м. с. 541.
 Судислав кн. с. 28.
 Судислав, боярин с. 482.
 Сурожці с. 377.
 Суздаль див. Ростов.
 Сян р. с. 361, 372.
 Сянік м. с. 166, 429, 459, 463.
Татари див. Монголи.
 Телич, Тилич м. с. 458, 463, 606.
 Темуджин с. 539—40.
 Теодосій печерський с. 66—7,
 271, 280.
 Теофанія Мудалоніса с. 73.
 Теревовль і Теревовельська во-
 лость с. 90, 99, 100, 174,
 360, 409, 416—17, 423—4,
 436—7, 465.
 Тисмениця с. 370, 420.
 Тихоноль м. с. 173, 430.
 Титмар еп. с. 12, 557—8.
 Тшугорокань і Тшугороканська
 волость с. 17, 18, 29, 45, 47,
 53, 62, 68—70, 73, 78, 85,
 315, 408, 506—14.
 Товарів м. с. 214, 286.
 Топля р. с. 458, 463.
 торговля с. 272—4, 280, 290,
 313, 508, 517—18.
 Торки с. 25, 26, 54—6, 103—4,
 106, 214, 248, 347—8, 411,
 415—16, 523, 526—30, 532,
 534—5, 548.
 Торків (Tarkó) с. с. 495.
 Торчеськ м. с. 78, 83, 85, 184,
 210, 231, 235, 239, 241, 282,
 296, 537.
 Треполь м. с. 84, 184, 189, 213,
 217, 227, 231, 281, 296.
 Трубчевськ м. с. 328, 337.
 Тугорхан с. 85, 88—89, 115, 532.
 Тунац м. с. 280.
 Турійськ м. с. 369.
 Туробин м. с. 370.
 Туров і Турово-пинська волость
 с. 8, 17, 28, 45, 47, 69, 71,
 77, 92, 98—9, 111, 121, 130,
 132—4, 137, 140—41, 146,
 150, 152, 182, 186—8, 201,
 207—8, 215, 231, 300—11,
 368, 391.
 Турпі с. 348, 534, 548.
 Тячів (Téscó) в Мармаромі с.
 504.
Убедь р. с. 328.
 Угольники ур. с. 466, 606.
 Угорщина с. 6, 7, 12, 34, 79,
 112—3, 117, 136, 152—4,
 162, 166, 169, 172—3, 182,
 209, 229, 236—9, 246, 409,
 412—14, 418—19, 424, 427—
 34, 436, 438—9, 441, 448—
 54, 480, 482, 486, 543, 545
 —6.
 Угоча кон. с. 489, 496.

Угровськ м. с. 370, 380, 383.
 Ужгород див. Унгвар.
 „Україна“ с. 370—1.
 Уйвар замок с. 492.
 Унгвар м. с. 488, 491, 483—8,
 502.
 Урич с. 470, 579, 580.
 Усв'яч м. с. 17.
 Усте м. с. 88.
 Ушиця м. с. 440.
 Федр, кн. пинський с. 310.
 Федора Романівна с. 488.
 Жерсонес (Корсунь) с. 53, 66,
 107.
 Ходина поет (?) с. 332.
 Ходота кн. с. 316.
 Ховари с. 19, 72, 274, 314, 316,
 509, 511, 527.
 Холи м. і волость с. 371—2,
 380—4, 391, 403—4, 455.
 Хорвати нар. с. 359.
 Хоробор м. с. 328, 599.
 Християнська книга с. 80, 116.
 Царгород с. 15, 34—7.
 Церков і церковне життя с. 40—
 42, 272, 276—7, 279, 298—
 9, 333—4, 352—3.
 Церковний устав Ярослава с. 39.
 Цібава (Tiba) с. в Унгвар. ком.
 с. 495, 497—8.
 Чаргів (Чагрів) с. 606.
 Чарговичі бояре с. 442—3.
 Чепель с. 491, 495, 498.
 Червена (Vörösalma) с. в Шарш.
 ком. с. 495.
 Червенські городи с. 13, 17, 21,
 46, 53, 360—1.
 Червень м. і волость 112, 362,
 366—7, 371, 380—1, 384,
 397, 443, 603.
 Чернечеськ м. с. 603.
 Чернігів і Чернігівська земля с.
 8, 19, 20, 45, 47, 55, 62, 67—
 72, 81, 85, 87, 89, 100, 118,
 122—3, 135, 140, 157, 173,
 176—7, 181, 184, 197, 207—
 8, 213, 219—21, 231—2,
 234, 241, 243—4, 247—8,

254—5, 313—15, 317—38,
 511, 534, 542, 548, 563—4.
 Черторийськ м. с. 302, 307, 369,
 391.
 Чехи с. 14, 62—3, 113, 152—3,
 273.
 Чичер (Чичеровці) с. с. 502.
 Чорна Русь с. 303.
 Чорний Потік (Fekete-patak) с.
 в Угоч. ком. с. 494.
 Чорні Клобуки с. 148, 159, 163,
 166—7, 169—70, 175, 183,
 185—6, 193—4, 196, 201,
 212—14, 224, 294, 308, 534
 —5, 548—551.
 Чудець замок с. 456—7.
 Чудь с. 24.
 Чурнаїв м. с. 549.
 Шарш м. с. 488, 491, 493—4,
 496, 501, 504.
 Шарукань, хан половецький с.
 531, 534.
 Шарукань м. с. 515.
 Шатор (Satoralja Ujhely) с. 493,
 507.
 Швеція с. 31, 80.
 Шоувар (Sóvár) замок с. 493,
 496, 577.
 Шумськ м. с. 173, 367, 430.
 Щебреши м. с. 370.
 Щекарів м. с. 370, 603.
 Щекотів м. с. 606.
 Щарець м. с. 123, 419.
 Юрів м. с. 41, 78, 88, 103,
 283—4.
 Юрій Болдслав Тройденович, кн.
 волинський с. 485.
 Юрій Володимирович, кн. пин-
 ський с. 310.
 Юрій Всеволодович, кн. сузд. с.
 232—3, 241, 244, 343, 542.
 Юрій Кончакович, хан половець-
 кий с. 531—2, 534, 537, 540.
 Юрій Львович, король руський с.
 376, 384, 399, 400.
 Юрій Мономахович с. 104, 121,
 132—5, 138—9, 142, 186—7,
 271, 292—3, 340—1, 396—7,
 428—30, 436.

- Юрій Ярославич, кн. туровський с. 122, 187—8, 302, 307—8.
- Яков нїх с. 4, 44.
- Янь с. 24.
- Ярополк Іваславич, кн. волинський с. 71, 74—7, 267, 363, 367, 375, 392, 395, 400, 408—10.
- Ярополк Мономахович, кн. київський с. 107, 118, 121, 125, 130—8, 339—40, 347, 349, 533.
- Ярополк Святославич, кн. київський (X в.) с. 7.
- Ярослав Володимирович, кн. київський с. 2, 9—49, 126, 219, 265—7, 305, 363, 377.
- Ярослав Володимирович, кн. галицький (Осмогнсл) с. 151, 174, 179, 182—4, 189, 207—8, 211, 428, 435—46, 474, 479—80, 523.
- Ярослав Всеволодович, кн. чернігівський с. 211, 213, 218—20, 223.
- Ярослав Всеволодович, кн. переяславський (XIII в.) с. 229—30, 244, 249, 252—3, 326, 330, 342.
- Ярослав Іваславич, кн. луцький с. 158, 182, 194, 197—8, 202—4, 259, 366, 385—6, 439, 444.
- Ярослав Інгварович, кн. луцький с. 368, 394.
- Ярослав Мстиславич, кн. переяславський с. 342.
- Ярослав Святополкович, кн. волинський с. 99, 101, 109—14, 120, 187, 365, 392, 396, 400, 413.
- Ярослав Святославич, кн. муромський с. 72, 100, 120, 122—3, 318.
- Ярослав, син Святослава Ольговича с. 191, 197.
- Ярослав Юриевич, кн. пинський с. 308.
- Ярослав Ярополчич, кн. берестейський с. 387.
- Ярослав м. с. 431, 463.
- Ясольда р. с. 369.
- Яси с. 20, 507, 510, 540.
- Ясло м. с. 457.
- Ятвяги с. 22, 124, 311, 338.

З М І С Т.

Вступне слово	с. I
I. Ярослав	с. 1—46

Вступні уваги про процес розкладу давньої руської держави (с. 1). Смерть Володимирів і питання про спадщину (с. 2); джерела для цих подій (с. 3); кандидатура Бориса (с. 5); смерть його (с. 6) й інших Володимировичів (с. 7); виступлення Ярослава (с. 8); похід на Київ (с. 10); війна з Болеславом (с. 11); другий похід Ярослава (с. 13); кінець Св'ятополка (с. 14); історична і поетична традиція цих війн (с. 15). Війни Ярослава з Брячиславом (с. 17) і Мстиславом (с. 18); Листвинська битва (с. 19); поділ Володимирової спадщини (с. 20). Привернення західних земель (с. 21) і участь Русі в польських справах (с. 22). Північні війни (с. 24). Печеніги (с. 25). Смерть Мстислава (с. 26). Внутрішня діяльність Ярослава (с. 27); волости його синів (с. 28); укріплення і залюднення південного пограниччя (с. 29). Заграничні зносини — в Німеччиною (с. 30), в Скандинавією (с. 31), в Францією (с. 33) й Угорщиною (с. 34), в Візантією (с. 35); останній похід на Царгород (с. 36). Законодавча діяльність Ярослава (с. 38), культурні заходи: монастирі (с. 40), освіта і церковні справи (с. 41); будівництво (с. 42); монета (с. 43). Смерть Ярослава (с. 44); поділ його спадщини (с. 45).

II. Розклад Руської держави в XI—XII в.	с. 47—125
---	-----------

Загальні уваги: заповіт Ярослава (с. 34); безрадність династії й суспільності супроти розкладу держави (с. 48); змагання князів до збирання Руської держави (с. 49); перешкоди до того, вплив земель (с. 50). Спільна діяльність старших Ярославичів (с. 51); їх здобутки (с. 52); перехід в степу (с. 54); упадок Торків (с. 54), напад Половців (с. 55); київське повстання 1068 р. (с. 57); вигнання й поворот Ізяслава (с. 58). Кінець солідарності Ярославичів (с. 60). Св'яtosлав у Києві (с. 61). Ізяславова Одісея (с. 62); посередництво Генріха IV і папи (с. 64). Діяльність Св'яtosлава у Києві (с. 66), його книголюбів (с. 67); смерть Св'яtosлава і поворот Ізяслава (с. 68). Перший похід ізгоїв (с. 69) і смерть Ізяслава (с. 70). Всеволод у Києві (с. 71). Ізгої (с. 72), боротьба їх із Всеволодом (с. 73); наділене Давида (с. 74) і Ростиславичів (с. 75) і конфлікт Всеволода з Ярополком (с. 76); поділ Ярополкової спадщини (с. 77). Половецькі напади (с. 78). Заграничні зносини Всеволода (с. 79) і внутрішня діяльність (с. 80). Смерть

Всеволода і справа київського стола (с. 81). Святяполки у Києві і його характеристика (с. 82). Половецькі напади, Бонякова легенда (с. 83); війна 1093 р. (с. 84); справа Святославичів (с. 85); боротьба за Чернігів (с. 86); війни з Половцями (с. 87); порозуміння з Святославичами (с. 89); в'їзд в Любчу і його постанови (с. 90). Княжі відносини (с. 91); осліплення Василька (с. 92) і волинська справа (с. 95); волинська війна (с. 96) і в'їзд у Ветичах (с. 97); відібрання Волини від Давида (с. 98), політична ситуація на поч. XII в. (с. 99). Агресивна боротьба з Половцями (с. 102), ентузіазм суспільности (с. 105); ослаблення Половців (с. 106). Смерть Святяполка (с. 107) і справа київської спадщини (с. 108). Київські розрухи і запросини Мономаха (с. 109). Мономах у Києві (с. 110); збирання земель — конфлікт з Глібом київським (с. 111) і Ярославом волинським (с. 112). Відносини до степу (с. 114), зносини заграничні (с. 115); становище Мономаха в системі Руської держави (с. 117); його законодавство (с. 118); його характер (с. 119). Смерть Мономаха (с. 120), Мстислав у Києві (с. 121). Переміни в політичній ситуації: боротьба серед династії чернігівської (с. 121) і галицької (с. 122) й участь Мстислава; заслання полоцьких князів (с. 124). Смерть Мстислава (с. 125).

III. Упадок Києва с. 126—253

Загальні уваги — різні стадії в процесі упадку Києва (с. 126); упадок Подніпров'я (с. 128); відокремлення і розклад земель (с. 129). Заповіт Мономаха (с. 130) і його виконання (с. 131); розділ між Мономаховичами через справу київського стола (с. 132); переходи Переяслава в рук до рук (с. 133); участь Ольговичів (с. 134) і їх походи (с. 135); смерть Ярополка (с. 136); страти Мономаховичів: Полоцьк і Новгород (с. 137). Вячеслав у Києві (с. 138) і похід Всеволода Ольговича (с. 139). Політика Всеволода (с. 140); компроміс із Мстиславичами (с. 141); галицькі походи (с. 142); Всеволод віддає Київ Ігорю (с. 143); заграничні зв'язки (с. 144); відносини київської гронади до Всеволода (с. 145). Смерть Всеволода (с. 146). Ігор і Кияне (с. 147). Похід Ізяслава Мстиславича (с. 148); Ізяслав у Києві (с. 149); претензії Вячеслава (с. 150). Виступ Юрія (с. 151); союзи князів і участь заграничних держав (с. 152), участь земель (с. 153). Початок боротьби (с. 154), рух у Києві (с. 155), Кияне забивають Ігоря (с. 156); літературне оброблення цього епізоду (с. 157). Справа Ростислава Юривича (с. 158); перший похід Юрія (с. 159); переговори під Переяславом (с. 160). Юрій у Києві вперше (с. 161). Волинська війна (с. 162). Ізяслав вертає до Києва (с. 163); другий похід Юрія (с. 164); Юрій у Києві вдруге (с. 165); похід Ізяслава 1151 р. (с. 166); Ізяслав у Києві в третє (с. 167). Компроміс в Вячеславом (с. 168); війна 1151 р. (с. 169), оборона Києва (с. 170) і битва на Перепетовім полі (с. 171); капітуляція Юрія (с. 172) і дальші даремні заходи його (с. 173). Галицькі походи Ізяслава (с. 174), його смерть (с. 175). Ростислав у Києві (с. 176) і погром Мстиславичів (с. 177). Ізяслав Давидович і Юрій (с. 178); половецька справа (с. 179); смерть Юрія (с. 181). Ізяслав Давидович вдруге в Києві (с. 182); Іван Берладник і справа галицького стола (с. 183). Ростислав вдруге в Києві (с. 184). Останній похід Ізяслава Давидовича (с. 185) і його смерть (с. 186). Відокрем-

денне земель Переяславської (с. 187), Туровської і Волинської (с. 188). Політичні відносини в 1160-х роках (с. 189), половецька справа (с. 190). Новий політичний центр на півночі (с. 191); політика Андрія Юрєвича (с. 192). Смерть Ростислава (с. 193); Мстислав Іяславич і інтриги князів (с. 194); охоронні експедиції (с. 195); конфлікт між князями (с. 196). Похід на Київ і погром 1169 р. (с. 197). Ростиславичі і Андрій (с. 198), їх конфлікт (с. 199) і другий похід Андрія на Київ, 1173 р. (с. 201); Ярослав Іяславич (с. 202); смерть Андрія й упадок суздальського впливу (с. 203). Боротьба за Київ Ростиславичів і Ольговичів (с. 204); пляни Святослава Всеволодича (с. 205); компроміс Рюрика і Святослава Всеволодича (с. 206). Відносини установлені компромісом 1180 р. (с. 207). Політична ситуація в 1180-х рр. (с. 207); половецька справа (с. 210); боротьба з Половцями в 1180-х (с. 211) і 1190-х рр. (с. 214). Смерть Святослава (с. 215), Рюрик у Києві (с. 216); інтрига Всеволода Суздальського (с. 217); конфлікт Рюрика з Романом волинським (с. 218) і Ольговичами (с. 219). Роман в Галичині (с. 222); пляни Ольговичів (с. 223); зміни в політичній ситуації (с. 224). Похід Романа на Київ (с. 225); другий погром Києва (с. 226). Смерть Романа і боротьба за його спадщину (с. 229); успіхи Ольговичів (с. 230), боротьба за Київ (с. 231), компроміс з Рюриком (с. 232). Смерть Всеволода суздальського й інші зміни в політиці (с. 233); війна 1212 р. (с. 234) і ситуація по ній (с. 235). Мстислав Удатний і боротьба за Галичину (с. 236). Перший прихід Монголів (с. 240), битва на Калці (с. 241). Політична ситуація в 1230-х рр. (с. 243); боротьба за Київ і Галич (с. 245); кампанія 1234/5 р. (с. 247); зміни князів у Києві (с. 248). Другий прихід Монголів (с. 249); облога Києва (с. 250), похід на захід (с. 251), ситуація в 1240-х рр. (с. 252); останні київські князі (с. 253).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку — Турово-Пинська земля) с. 254—311

Загальні уваги: термінологія землі й волости (с. 255). Київщина — її склад: Полянська (с. 256), Деревська земля (с. 257), Погорина (с. 258), Побожє (с. 259), Турово-пінська земля (с. 260). Границі Київщини (с. 261). Осади: Київ — його територія і часті (с. 263), їх історія (с. 264); старий город (с. 265), Ярославів город (с. 266), Поділ (с. 268); наддніпрянські часті (с. 269), околиці (с. 270); великість міста (с. 272); чужоземні колонії (с. 273); багатство (с. 274). Вишгород (с. 275); Білгород (с. 278); поріччє Стугни: Василів, Треполь (с. 280), Битичев, Заруб (с. 281); Поросє: Торчеськ (с. 282), Юрів (с. 283), Канів (с. 284), інші пороські городи (с. 286). Деревська земля: Іскоростень, Вручий (с. 287), Котельниця, Возягель (с. 288), Камінець (с. 289). Внутрішнє житє Київщини: земська аристократія й її впливи (с. 289); політика землі (с. 291), київська улюблена династія (с. 292); політична діяльність громади (с. 293) і її слабкі сили (с. 294); київське віче (с. 295). Неподільність Київщини (с. 296); княжі волости в Київщині (с. 297). Культурне (с. 298) і релігійне (с. 299) значіння Києва. Турово-пінська земля: етнографічний підклад (с. 300), територія (с. 301) і границі (с. 302); головніші городи: Туров (с. 304) і Пинськ (с. 306); політичне житє землі (с. 307); значіння землі до

відокремлення (с. 308); туровська династія (с. 309); становище турово-нишських князів в XIII в. (с. 310).

V. Чернігівщина й Переяславщина . . . с. 312—358

Сіверяне, їх територія (с. 312); старі центри (с. 313), їх історія до Ярославового поділу (с. 314); відносини до Києва (с. 315). Радичичі і Вятичі (с. 316). Чернігівщина: її відокремлення (с. 317), її територія (с. 318) і границі (с. 319); Поселе (с. 320). Знагання чернігівських князів (с. 321), боротьба за Київ (с. 322), емуляція в Суздаль (с. 323), галицькі справи (с. 324). Дроблення Чернігівщини: поділ династії на лінії (с. 325), „ліствичное восхождение“ (с. 326); чернігівські князівства (с. 328). Політична діяльність громади; віче чернігівське (с. 329), стародубське (с. 330). Суспільно-культурне життя: розвій дружинності й дружинної поезії (с. 331); літературні пам'ятки (с. 332); церковне життя (с. 333); матеріальна культура (с. 334). Важніші міста: Чернігів (с. 335), Любеч, Гомій, Стародуб (с. 336), Новгород і Подесене (с. 337), Поселе (с. 337), вятичькі міста (с. 338). Переяславщина — її відокремлення (с. 339); політика землі (с. 340); переяславська династія (с. 341); зверхня історія землі (с. 342). Територія Переяславщини (с. 344), відносини до степових орд (с. 345), боротьба і колонізація XII в. (с. 346); турецькі кошові (с. 348); походи в степ (с. 349); „Україна“ (с. 350). Важніші міста: Переяслав (с. 351), легенда про його заснування (с. 352), його околиця (с. 354), Летчів монастир (с. 355), Остерський городок й інші міста (с. 356). Культурне життя (с. 357); останки дружинного епосу (с. 358).

VI. Волинь і Побужжя с. 359—406

Питання про етнографічний підклад (с. 359); найдавніші звістки про політичне життя (с. 360); давні політичні центри (с. 361). Сполучення західно-руських земель за Володимиром Великим (с. 362); їх доля в XI в. (с. 363); відокремлення Галичини і волинська війна 1097—1100 р. (с. 364); Волинь в XII в. (с. 365); поділ Волини на волости і дальші переміни в ній (с. 366). Територія Волини — границі східні (с. 368) і північні (с. 369), русько-польське пограниччя (с. 370); Берестейська земля й її границі (с. 371); границі Белзької землі (с. 372); подільна границя Волини (с. 373); переміни в її території (с. 374). Головні міста: Бужськ (с. 374), Белз і Волинь (с. 375), Володимир (с. 376), його церковні пам'ятки (с. 377), Любомль (с. 379), Камінь, Червень (с. 380), Холи (с. 381), Угровськ (с. 384), Луцьк, Острог (с. 385), Погорина (с. 386), Берестейсько-дорогичинська земля, Бересте (с. 387), Дорогичин (с. 388), Мельник, Більськ, Камінець, Кобринь (с. 389). Політика волинських князів XI—XII в. (с. 390); відносини до Польщі (с. 391); тенденції Мстиславичів (с. 394). Віче на Волині в XI в. (с. 395), династична політика громади (с. 396), відносини її до Мстиславичів (с. 397); Берестейські короли (с. 398), дорогичинське повстання і королю Берестян 1289 р. (с. 399). Боярство (с. 400), його вплив й політика (с. 401); служební князі (с. 402). Культурне життя (с. 403), останки поетичних творів на волинські теми (с. 404).

VII. Галичина і Угорська Русь с. 407—504

Русько-польська боротьба (с. 407); Ростислав і Ростиславичі (с. 408); боротьба в Ярополку (с. 409); осліплення Василька (с. 410), його пляни (с. 411), війна 1098—9 рр. (с. 412); галицька політика супроти Волини й Київа (с. 413); відносини до Угорщини і Візантії (с. 414), відносини Польщі (с. 415); полуднева колонізація (с. 416). Друге покоління Ростиславичів (с. 417), поділ Галичини (с. 418) і усобиця (с. 419). Бунт Галича (с. 420); сполучення Галичини в руках Володимирка (с. 421); дальша доля Івана Берладника (с. 422). Політика Володимирка на Русь (с. 423), кампанії 1144 (с. 424) і 1146 р. (с. 425); відносини до Польщі (с. 426) й Угорщини (с. 427); союз в Візантію (с. 428), боротьба в Ізяславом 1149—51 (с. 429), галицькі кампанії 1150 (с. 429) і 1152 р. (с. 431); смерть Володимирка (с. 432); оповідання про неї Київської літописи (с. 433—4), характеристика Володимирка (с. 434). Ярослав — його характер і становище (с. 435), відносини до Ізяслава й кампанія 1154 р. (с. 435), переїзди в галицькій політиці супроти Волини (с. 436); справа Івана Берладника (с. 438), його похід на Пониззє (с. 440) й вінець (с. 441); відносини до Угорщини й Візантії (с. 441—2); родинні справи Ярослава (с. 442), повстання галицьких бояр (с. 443), дальші відносини Ярослава до сина (с. 444); смерть Ярослава (с. 445). Галицька усобиця (с. 446), зносини боярства в Романом (с. 447), утеча Володимира (с. 448), перше заповнення Романа в Галичу (с. 449), угорська окупація (с. 450), похід Ростислава Берладничича (с. 451), поворот Володимира (с. 452); його смерть (с. 453); кінець династії (с. 454). Територія Галичини — границя волинська (с. 455) і польська (с. 456), карпатське підгір'є (с. 457), пограниччє русько-польсько-угорське (с. 458), границя угорська (с. 459); полудневе пограниччє (с. 460). Значніші осадн: Перещишль (с. 461), Сянок, Ярослав (с. 463), Звенигород (с. 464), Городок, Теремовль (с. 465), Галич (с. 466), його місце (с. 467), його намятки (с. 468), Синевідськє, скальні замки й печери на Підгір'ю (с. 470), Покуте і Пониззє (с. 471), Львів (с. 472). Внутрішні відносини (с. 473), громада в XII в. (с. 474), її становище супроти династії Романа (с. 475), її антипатії до боярства (с. 476), слабкість громади (с. 477); розвій боярства (с. 478), його сконсолідованнє (с. 479), становище в XII в. (с. 480), його політична програма XII—XIII в. (с. 481), його неудача (с. 482); культурне житє: сполученнє елементів східніх і західніх — в культурі (с. 483), в явищах житя (с. 485). Угорська Русь (с. 486), матеріал до пізнання її (с. 486); її історія (с. 487); її організація в XII—XIII в. (с. 488), комітати (с. 489), суспільна еволюція XI—XIII в. (с. 490), географічні відмінн в сій еволюції (с. 491); королівські замки (с. 492), розвій привілегованої власности (с. 494), економічні обставини (с. 494—5), господарство (с. 496), суспільні верстви (с. 496), йобадьони (с. 497); їх упадок (с. 498); піддані панські (с. 499), еманципація невольників (с. 500); етнографічні елементи — руський (с. 501), мадарський (с. 502), німецький (с. 504).

VIII. Степи с. 505—551

Останки руської колонізації в степах (с. 505); Тмуторокань (с. 506), його людність (с. 507); намятки руського житя (с. 508); ру-

ські князі (с. 509); руська політика в Криму (с. 510); ізгої в Тмутороканю (с. 511); Тмуторокань в XII віці (с. 512); кінець залежності його від Русі (с. 513). Русь у Криму (с. 514), на Подоню (с. 515) і на каспійськiм побережжю (с. 516). Русь на Чорномор'ю: Олеше (с. 517), інші міста (с. 519), Русь на Подунав'ю (с. 520); Берладь і Берладники (с. 520); подунайські князівства (с. 521) і задунайські міста (с. 522); залежність Подунав'я від Галичини (с. 523). Бродники (с. 524), їх ролі в війні 1223 р. (с. 525). Турецька колонізація степів (с. 525) — Печеніги (с. 526), Тюрки (с. 527), міграція Печенігів (с. 528), упадок і міграція Тюрків (с. 529); Половці (с. 330), їх устрій (с. 531) і побут (с. 532), їх напади в XI в. (с. 532), руські походи на поч. XII в. і ослаблення Половців (с. 533); половецька колонізація на Русі (с. 534); повстання Печенігів і Тюрків на Половців (с. 535); Половці відживають — їх напади при кінці XII в. (с. 536); культурні впливи Русі на Половців (с. 537); Половці в XIII в. (с. 538). Монголи-Татари (с. 539); Темуджін (с. 538—9); перший похід на Чорномор'є (с. 540); смерть Темуджина і поділ його держави (с. 541); похід Бату (с. 542); походи на українсько-руські землі (с. 542—3), похід на Угорщину (с. 543); орда Бату осаджується на Чорномор'ю (с. 544), її устрій і культура (с. 544—5). Міграція Половців (с. 545). Половці в Угорщині (с. 546) й на Русі (с. 547). Турецькі колоністи на Русі — Чорні Клобуки (с. 548), їх побут і культура (с. 549), питання про їх дальшу долю (с. 550).

Примітки с. 552—585

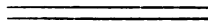
1. Література до історії Київської держави XI—XIII в.	552
2. Джерела й література кампанії 1018 р.	557
3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечності	559
4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому	560
5. Література Київщини й Києва	562
6. Література задніпрянських країв	563
7. Література Волини й Побужжя	564
8. Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі при кінці XII віку і васальних князівств польських на Русі	565
9. Література Галичини XI—XIII в.	569
10. Неволь Володаря і галицькі звістки Длугоша	573
11. Оповідання Кадлубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ.	574
12. Русько-польсько-угорське пограниччя	577
13. Скальні міста й печери Галичини	579
14. Історична література Угорської Русі	581
15. Література монгольсько-татарської міграції	583
16. Чорноклобуцька колонізація на Русі — її сліди в сучасній топографії й питання про її впливи на український етнічний тип	584
Рєєстр київських князів	с. 586—587
Пояснення до генеалогічних таблиць	с. 588

Генеалогічні таблиці:

Таблиця I: загальна генеалогія руських князів	}	589—590
Таблиця II: лінія Ізяслава Ярославича		
Таблиця III: лінія Святослава Ярославича	}	591—592
Таблиця IV: лінія Всеволода Ярославича		
Таблиця V: лінія Мстислава Мономаховича		593
Таблиця VI: лінія Юрія Мономаховича	}	594
Таблиця VII: лінія Ростислава Ізяславича		
Примітки до мап		с. 595—606

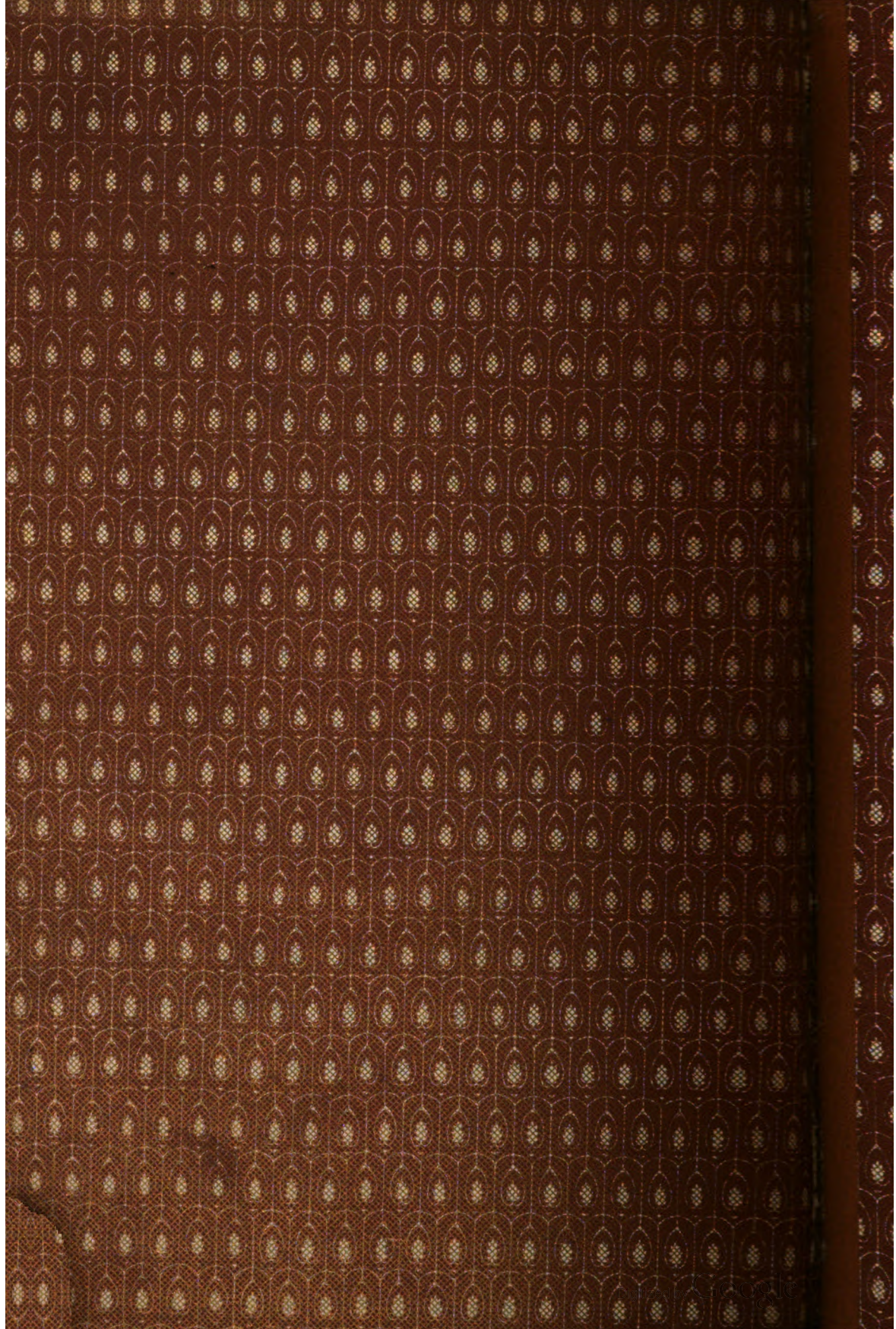
Мапи:

I. Київщина і Турово-Пинщина в XI—XIII в.	607—8
II. Чернігівщина й Переяславщина в XI—XIII в.	609—10
III. Західня Україна в XI—XIII в.	611—12
Примітки: Чернігівщина (с. 597), Переяславщина (с. 600), Во- линь (с. 602), Галичина (с. 604).	
Зауважені похибки	с. 613
Показчик імен і річей	с. 614—626
Зміст	с. 627—633

0.160085/22

DM 160 - and

YX 001 187 840

